

Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Σχολή Κοινωνικών Επιστημών
Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας

Γιώργος Κωστακιώτης

Διδακτορική Διατριβή

Θέμα:

Πολιτικές της Φροντίδας: Προκλήσεις της γήρανσης σε ένα μικρό νησί

Αύγουστος 2015

Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Σχολή Κοινωνικών Επιστημών
Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας

Γιώργος Κωστακιώτης

Διδακτορική Διατριβή

Θέμα:

Πολιτικές της Φροντίδας: Προκλήσεις της γήρανσης σε ένα μικρό νησί

Μέλη της Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής Επιτροπής

Ντιάνα Τράκα (Επιβλέπουσα)

Βενετία Καντσά

Αλεξάνδρα Μπακαλάκη

Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Πανεπιστήμιο Αιγαίου δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέως

Η παρούσα διδακτορική έρευνα πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της Πράξης: «Ενίσχυση του ανθρώπινου ερευνητικού δυναμικού μέσω της υλοποίησης διδακτορικής έρευνας -Ηράκλειτος ΙΙ Πανεπιστήμιο Αιγαίου», που εντάσσεται στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα (Ε.Π.) «Εκπαίδευση και Δία Βίου Μάθηση» και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο-ΕΚΤ) και από Εθνικούς Πόρους (ΕΣΠΑ 2007-2013).

Περίληψη

Η διατριβή εξετάζει τις προκλήσεις της φροντίδας των ηλικιωμένων στα συμφραζόμενα της νησιωτικής Ελλάδας. Πρόκειται για μια εθνογραφική έρευνα που βασίστηκε στις εμπειρίες μου σαν επαγγελματίας της φροντίδας και παρατηρητικός συμμετέτοχος. Προσεγγίζω το ζήτημα πολυεπίπεδα, σε σχέση με τα γενικότερα πλαίσια όπου εκτυλίσσεται. Εξετάζω διαδοχικά το τοπικό ήθος και τους τρόπους που διαμορφώνει την εντόπια ηθική της φροντίδας, το βασισμένο στην οικογένεια και την μεταβίβαση ιδιοκτησίας παραδοσιακό σύστημα ασφάλισης, που λόγω ενός συνδυασμού παραγόντων δέχεται τα τελευταία χρόνια σημαντικές πιέσεις, και την κρατική πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια φροντίδα, με τους εγγενείς περιορισμούς της. Εστιάζω στις πρακτικές κατασκευής και καταστροφής της συγγενικότητας, από προϋπάρχουσες ή καινοφανείς σχέσεις, και τους συναισθηματικούς λόγους που διέπουν τις διαδικασίες. Αναλύω τα κυριότερα σύμβολα, διακυβεύματα και πρακτικές που δημιουργούν και καταστρέφουν τις σχέσεις φροντίδας. Προτείνω μια νέα προσέγγιση του σώματος ως πόρου, που διαφυλάσσεται και δαπανάται προς όφελος των ηλικιωμένων και των οικογενειών τους. Εντοπίζω την ατομική ευθύνη στη σωματική (αυτο)φροντίδα, όχι μόνο προς ίδιον όφελος, αλλά και ως φροντίδα προς τα άλλα μέλη της οικογένειας. Παρουσιάζω και αναλύω τις σωματικές και ηθικές οικονομίες δώρου που χαρακτηρίζουν τις διαγενεακές ανταλλαγές σε βάθος χρόνου. Τέλος, συζητώ τις συναντήσεις και εμπλοκές του παραδοσιακού συστήματος ασφάλισης, με το κρατικό σύστημα φροντίδας, με συχνό αποτέλεσμα την εξώθηση ηλικιωμένων χωρίς οικογένεια στην εγκατάλειψη. Ο κόσμος της φροντίδας των ηλικιωμένων που παρουσιάζω, συνιστά ένα απροσδιόριστο, συχνά αντιφατικό τοπίο, όπου το δημόσιο και το ιδιωτικό, η οικογένεια και το κράτος, το τοπικό και το απόμακρο, η ηθική και η οικονομική λογική περιπλέκονται, με σύνθετους τρόπους.

Πίνακας περιεχομένων

Πρόλογος: «Και τι είστε εσείς;» Ένας ανθρωπολόγος στον κόσμο της φροντίδας ι	
1 ^η Ενότητα: Εισαγωγή, Θεωρητικές και Μεθοδολογικές Προσεγγίσεις	1
Εισαγωγή.....	3
<i>Η Φροντίδα και το «δίχτυ προστασίας» της Ελληνικής Οικογένειας: Εντάσεις και ερωτήματα.....</i>	<i>10</i>
<i>Οργάνωση και Ανάλυση του Περιεχομένου της Διατριβής.....</i>	<i>14</i>
<i>Συμβολές-Καινοτομία της Έρευνας .....</i>	<i>16</i>
<i>1.1 Ηλικιωμένοι και ανθρωπολογία: Ανθρωπολογία της γήρανσης.....</i>	<i>26</i>
<i>1.2 Η φροντίδα στην ανθρωπολογία-ανθρωπολογία της φροντίδας .....</i>	<i>33</i>
<i>1.3 Αμοιβαιότητες και αμφισημίες - η φροντίδα σαν δώρο.....</i>	<i>46</i>
<i>1.4 Δομές, κατασκευές και πρακτικές στη φροντίδα .....</i>	<i>49</i>
<i>1.5 Οι λεπτοφυείς διαστάσεις της φροντίδας.....</i>	<i>51</i>
2. Μέθοδοι και Τεχνικές Συλλογής και Επεξεργασίας Στοιχείων	57
2.1 Το πεδίο και οι συμμετέχοντες στην έρευνα	57
2.2 Ηθικά και ευαίσθητα θέματα - προστασία των συμμετεχόντων στην έρευνα...	61
2 ^η Ενότητα: Κοινοί Τόποι και Λόγοι	73
3. Ο Τόπος, οι Κάτοικοι, η «Νοοτροπία»	75
3.1 Ιστορικά, ανθρωπογεωγραφικά και δημογραφικά στοιχεία	80
3.2 Οι «δικοί μας και οι «ξένοι». «Βουνιώτικη νοοτροπία» και συγγενικότητα	84
3.3 Μια ανταλλακτική οικονομία των αναγκών: Το «καλό όνομα» σαν αξία και σαν κεφάλαιο	88
3.4 «Θα είμαστε υποχρεωμένοι»: Εξυπηρέτηση και ανταπόδοση	91
3.5 Πρακτικές ανταπόδοσης της υποχρέωσης.....	97
3.6 Τοπικές προσδοκίες και συμμαχίες: «κρουψίνοια» και «προτιμήσεις».....	101
4. «Κειά τα χρόνια τους γέρους...» Συγγενικότητες και αναφορές στο παρελθόν	105
4.1 «Έτσι το είχαμε τότε»: Ένα παραδοσιακό προνοιακό σύστημα μέσα από αφηγήσεις.....	107
4.2 Διάρθρωση και αποδιοργάνωση του παραδοσιακού συστήματος ασφάλισης	118
4.3 Επιτήρηση και πόλεμος: Εντόπιες κατηγορίες για τη φροντίδα.....	120
5.0 «Τι να τους κάνουμε και τους Γέρους;»: Η καθημερινή διαχείριση των αναγκών των ηλικιωμένων	127
5.1 Η γεύση των ημερών: Μια όχι ασυνήθιστη ημέρα του Βοήθεια στο Σπίτι.....	127
5.2 «Δεν παραβαράινω κανένα»: Ζώντας μόνη στο Βουνί.....	149
5.3 «Εξυπηρέτηση» και «προτίμηση» : Ηλικιωμένοι και τοπική οικονομία.....	154
5.4 «Αφού όλοι παίρνουνε, γιατί όχι και γω»; Μοιράσματα και προστριβές	157
5.5 «Ο γέρος είναι βαρετός»: Εξάρτηση και αυτονομία των αδύναμων ηλικιωμένων	166
3 ^η Ενότητα: Σπίτι, Σώμα, Συγγένεια	173
6. «Το σπίτι σου να βλέπεις»: Οι πολλαπλές σημασίες του σπιτιού για τους ηλικιωμένους	175
6.1 Δεν είμαστε από εκείνους που πουλάνε τα σπίτια τους: Σπίτια και οικογενειακές	

αξίες	176
6.2 «Παλιά», «ερείπια», «φτιαγμένα», «καινούρια». Ηλικιωμένα σπίτια	178
6.3 Σπίτι και σώματα: εκλεκτικές συγγένειες	192
7. Σώματα στα Όρια: Φροντίδα και αυτοσυντήρηση στο κατώφλι της ζωής....	199
7.1 «Βάσανα» και «στενοχώριες»: η ζωή στο σπίτι με τον άρρωστο	202
7.2 «Όσα μπορώ τα κάνω μοναχιά μου»: Αυτονομία, εξάρτηση και σωματική φροντίδα.....	214
7.3 Φυλάσσουντας και ξοδεύοντας: η οικονομία των σωματικών πόρων.....	218
7.4 «Είμαι για να παγαίνω»: Τα σημάδια του επερχόμενου θανάτου.....	232
4 ^η Ενότητα: Κανόνες, Διαπραγματεύσεις, Αποφάσεις.....	245
8.0 Προσφορά και Ανταπόδοση, Αγάπη και Υποχρέωση: Οι κανόνες του παιχνιδιού	247
8.1 Σχέσεις με Βαρύτητα: Το οικογενειακό όνομα σαν κληρονομιά και σαν κεφάλαιο	250
8.2 Κανόνες και πρακτικές κληροδοσίας: Πρακτικές αποφάσεις και ηθικές αδικίες	263
8.3 Υποχρέωση, χρέος και ανταπόδοση: τα λόγια και οι πράξεις.....	272
9.0 «Καλοσύνη» και «διαστρεμμάδα»: Ηθικές αποτιμήσεις και αποφάσεις φροντίδας	279
9.1 Πίκρα και ξινίλα: Η γεύση των ασυνήθιστων διευθετήσεων.....	287
9.2 «Για ένα παλιοσπίτι;».....	290
9.4 Υπενθυμίζοντας μια υποχρέωση: Η ηθικότητα των αποφάσεων.....	293
5 ^η Ενότητα: Μπερδέματα: Δημόσιες και Ιδιωτικές Εμπλοκές στη Φροντίδα ...	297
10. Η Συγγένεια στο Συμβολαιογραφείο	299
10.1 Τα χαρτιά των ηλικιωμένων: μια επικίνδυνη ουσία.....	299
10.2 «Να μου το πάρουν με τα πεθάματα»: Εγγράφοντας τη συγγένεια.....	305
11. Βοήθεια από «ξένα» χέρια: Προγράμματα, ξένες γυναίκες, γηροκομείο, νοσοκομείο	313
11.1 «Να βρούμε μια γυναίκα»: Πληρωμένη φροντίδα και απαιτούμενα προσόντα	313
11.2 «Μα κάτσε λίγο ακόμα» : Οι υπηρεσίες οικογενειακής φροντίδας του Βοήθεια στο Σπίτι	321
11.3 «Άλλη λύση δεν υπάρχει»: Το Γηροκομείο	325
11.4 Η προσφορά χρημάτων ως φροντίδα.....	329
11.5 Τα χαρτιά από το νοσοκομείο για το γηροκομείο ή μια αναπηρική σύνταξη	332
12. Χέρια και Χαρτιά, Χρυσάφι και Σκατά: Σπάνιες και επικίνδυνες ουσίες της φροντίδας	341
Καταληκτικά σχόλια: Το μωσαϊκό της φροντίδας, ένα κατακερματισμένο τοπίο.	358
Κατακλείδα: Οικογένεια και κράτος, κόσμοι υπό διαπραγμάτευση.....	366
Αναφερόμενη βιβλιογραφία.....	373

Πρόλογος: «Και τι είστε εσείς;» Ένας ανθρωπολόγος στον κόσμο της φροντίδας

Οι ζωές μας είναι σαν νησιά στη θάλασσα, ή δέντρα στο δάσος. Το σφενδάμι και το πεύκο μπορεί να ψιθυρίζουν το ένα στο άλλο με τα φύλα τους... αλλά τα δέντρα επίσης συμπλέκουν τις ρίζες τους στο υπόγειο σκοτάδι, και τα νησιά επίσης κρεμιούνται μαζί από τον πυθμένα του ωκεανού.

William James

Το βάπτισμά μου στον κόσμο της φροντίδας των ηλικιωμένων ξεκίνησε απότομα στα τέλη του 2003, όταν ανέλαβα το συντονισμό του Βοήθεια στο Σπίτι, ενός χρηματοδοτούμενου από την Ευρωπαϊκή Ένωση προγράμματος παροχής κατ' οίκο υπηρεσιών φροντίδας στους ηλικιωμένους του νησιού Βουνί. Σαν απόφοιτος του τότε Τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου που είχε πρόσφατα αποκτήσει το πτυχίο του, ανέλαβα τη θέση και τα καθήκοντα κοινωνικού λειτουργού στο πρόγραμμα, ελλείπει ενδιαφέροντος από άτομα αντίστοιχης ειδικότητας. Στο νησί δραστηριοποιούνταν ήδη από περίπου δύο χρόνια πριν μια τριμελής ομάδα η οποία συντονιζόταν από μια κοινωνική λειτουργό που ζούσε εκτός νησιού και το επισκέπτονταν περιοδικά για μικρά χρονικά διαστήματα. Όπως και στα υπόλοιπα προγράμματα κατ' οίκον φροντίδας που δραστηριοποιούνται ως σήμερα στη χώρα, έτσι και εκείνες, ελλείπει εισαγωγικής εκπαίδευσης και συγκεκριμένου πρωτοκόλλου, οργάνωσαν τη δουλειά τους ερμηνεύοντας κατά συνείδηση τις γενικόλογες οδηγίες του Προεδρικού Διατάγματος με το οποίο ιδρύθηκαν τα προγράμματα στους Δήμους της χώρας και ενός ολιγοσέλιδου εγχειριδίου για το Βοήθεια στο Σπίτι. Η δική μου «εκπαίδευση» ολοκληρώθηκε σε μερικές ημέρες, κατά τις οποίες επισκεφθήκαμε με την κοινωνική λειτουργό μερικά σπίτια ηλικιωμένων, μια εμπειρία όχι πολύ διαφορετική από εκείνη που περιγράφει η Winny Koster στο άρθρο της για το Βοήθεια στο Σπίτι στα Καλάβρυτα (2010). Από τότε, τα καθήκοντά μου ήταν η αναγνώριση και διαχείριση των αναγκών ενός πληθυσμού σχεδόν διακοσίων ηλικιωμένων, συντονίζοντας τη δράση δύο ομάδων αποτελούμενων από εμένα, τρεις νοσοκόμες και δύο ανειδίκευτες γυναίκες οι οποίες είχαν προσληφθεί με την ιδιότητα της «οικογενειακής βοηθού».

Γεννημένος στην Αθήνα και χωρίς καταγωγή από το νησί, καθώς περιδιάβαινα από χωριό σε χωριό, από σπίτι σε σπίτι, βρέθηκα σε ένα άγνωστο κοινωνικό χώρο που καθορίζονταν από λόγους, πρακτικές και διακυβεύματα παντελώς αλλότρια μέχρι τότε σε εμένα, με μια φαινομενικά συγκεκριμένη αλλά στην

ουσία ιδιαίτερα αφηρημένη αποστολή: Να εντοπίζω τις ανάγκες των ηλικιωμένων για φροντίδα, τα κενά στην κάλυψη των αναγκών από τις οικογένειές τους, και την υποκατάσταση τους από το προσωπικό των προγραμμάτων. Στο Βουνί αυτό που κάνεις προσδιορίζει ποιος είσαι, και έχω ακούσει να αναφέρονται σε εμένα σαν «κοινωνικός λειτουργός», «βοηθός», «νοσοκόμος», «χωροφύλακας» ή απλά «έκειος ο παίδος που μας ανοίγει την πόρτα και μας ακούει». Η αυτοπαρουσίασή μου ως ανθρωπολόγος δημιουργούσε περισσότερες παρεξηγήσεις από όσες έλυνε, καθώς ενεργοποιούσε συνειρμούς προερχόμενους από την ακροθιγή γνώση των περισσότερων γύρω από την επιστήμη της φυσικής ανθρωπολογίας. Πολλοί προσπαθούσαν να καταλάβουν ρωτώντας «γιατρός δηλαδή;», ενώ ύστερα από πολλά χρόνια ένας συνομήλικος φίλος μου εκμυστηρεύτηκε πως εξαιτίας μου νόμιζε πως η ανθρωπολογία είναι «η επιστήμη που ασχολείται με τους γέρους». Τελικά κατέληξα να συστήνομαι σαν «κοινωνιολόγος», ιδιότητα που οι περισσότεροι Βουνιώτες μετέφραζαν ως «κάτι σαν κοινωνικός λειτουργός» ή απλά άφηναν ασχολίαστη.

Η σχέση μου με την ανθρωπολογία όταν άρχισα να εργάζομαι στο πρόγραμμα ήταν καθαρά εργαλειακή: Πέρα από ερμηνευτικό εργαλείο προκειμένου να κατανοήσω τι συνέβαινε γύρω μου ώστε να ανταποκρίνομαι στα καθήκοντα της θέσης μου, αποτελούσε τότε για εμένα έναν οικείο τόπο αναφοράς σε ένα ανοίκειο περιβάλλον. Μου είναι αδύνατο να προσδιορίσω χρονικά τη στιγμή που ξεκίνησα την έρευνα που κατέληξε σε αυτή τη διατριβή. Κοιτάζοντας προς τα πίσω, η συλλογή πληροφοριών, εφαρμόζοντας στην εργασία μου όσες γνώσεις κατείχα για την επιστήμη του Άλλου, ξεκίνησε σαν στρατηγική επιβίωσης, καθώς αναζητούσα νόημα σε ένα άγνωστο τοπίο. Από την άλλη πλευρά, η κατάσταση έμοιαζε με το όνειρο κάθε ανθρωπολόγου - ένα αχαρτογράφητο πεδίο ξεδιπλώνονταν στα μάτια μου. Η εμπειρία του πεδίου συχνά περιγράφεται σαν μια γοητευτική εμπειρία. Πράγματι, γοητεύτηκα από τις αφηγήσεις, το τελετουργικό υποδοχής καλεσμένων, τα χρώματα, τις μυρωδιές, τις γειτόνισσες που περνούσαν «για να κάνουν γειτονιά», τους τοίχους που γεμάτοι φωτογραφίες αφηγούνταν την επιτυχία στη διαιώνιση της οικογένειας. Οι γονείς του ηλικιωμένου με την παραδοσιακή βράκα, οι ηλικιωμένοι νεότεροι με το «μακαρίτη» ή «τη μακαρίτισσα», φωτογραφίες από γάμους, βαφτίσεις παιδιών και εγγονιών, και μαζί οι αγωνίες της ζωής. Τα πόδια που «δε βαστάνε πια», το «φως που χάνεται», ο θάνατος αγαπημένων προσώπων, αδερφιών, συγγενών, συζύγων, τα παιδιά που είναι μακριά, το χωριό που άδειασε, τα φάρμακα που ακρίβυναν, οι αρρώστιες που δεν καταλάβαιναν, το νοσοκομείο «απέναντι» στην πόλη του Φάρου,

το καράβι και οι σκάλες του, η σύνταξη που δεν φτάνει, οι δουλειές που «δεν πολ'μιούνται πια», τα σπίτια και το υπόλοιπο «βιος», οι έγνοιες και τα παράπονα για τα παιδιά... Καθώς «με μάθαιναν και τους μάθαινα», μέσα από την αρχική απροσδιοριστία και επιφυλακτικότητα άρχιζαν να εγκαθιδρύονται σχέσεις εμπιστοσύνης και να εκφράζονταν ανάγκες. Σύντομα βρέθηκα εμπλεκόμενος στις συνδιαλλαγές τους με γιατρούς και υπηρεσίες, στα φάρμακά τους, στα οικογενειακά τους θέματα, στη διευθέτηση του οικιακού τους χώρου.

Εισερχόμενος στη ζωή των ανθρώπων άρχισα και εγώ να αποκτώ μια πρακτική αίσθηση του πεδίου. Βαθμιαία, εξοικειώθηκα με την τοπική διάλεκτο και τις εντόπιες έννοιες και απέκτησα κάποια γνώση των «κανόνων του παιχνιδιού», των «σημαντικών παικτών» και των «κύριων διακυβευμάτων» του πεδίου (Bourdieu 1977). Με τον καιρό, μου κατέστη προφανές ότι όλες αυτές οι φαινομενικά ασύνδετες συναντήσεις, γεγονότα και αφηγήσεις αποτελούν μέρη μιας γενικότερης ολότητας. Οι ερμηνείες και τα συναισθήματα γύρω από τη φροντίδα αποκτούν νόημα μόνο σε σχέση με τις αντιλήψεις και πρακτικές για το σώμα, την αρρώστια και τα φάρμακα, το σπίτι και τη μεταβίβασή του, την οικογένεια και τους ξένους, τις έμφυλες πρακτικές και αντιλήψεις για την «εξυπηρέτηση» και την «υποχρέωση» που χαρακτηρίζουν τη ζωή στο νησί. Η φροντίδα των ηλικιωμένων δεν αποτελούσε μια αποκομμένη νησίδα στο κοινωνικό συνεχές. Αντίθετα συγκροτούσε ένα κοινωνικό υποπεδίο (Bourdieu 1994: 65-66) που διέπονταν από κοινά διακυβεύματα, κανόνες, σύμβολα και πρακτικές, ενώ εμπλέκονταν έμμεσα και άμεσα στο γενικότερο πλέγμα συμμαχιών και ανταγωνισμών που συνιστούν την ιδιαίτερη κοινωνικότητα στο νησί.

Το 2006 όταν έγινα δεκτός στο ΠΜΣ Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας του Τμήματος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου είχα ήδη σαν μελλοντικό στόχο τη συγγραφή μιας μονογραφίας γύρω από τη φροντίδα των ηλικιωμένων στο νησί. Στο μεταξύ όμως η σχέση μου με το πεδίο είχε αλλάξει, καθώς ήμουν πλέον πέρα από ένας ενεργά συμμετέχων και γνώστης του πεδίου της φροντίδας των ηλικιωμένων, ένας κάτοικος του νησιού με κοινή σε μεγάλο βαθμό καθημερινότητα, διλήμματα, ενδιαφέροντα και ανησυχίες, με όσους λόγω καταγωγής ή μακρόχρονης διαμονής αισθάνονταν Βουνιώτες. Ίσως σημαντικότερα, μοιραζόμουν τον ίδιο κόσμο νοημάτων σε βαθμό, που, όπως εκείνοι, έβρισκα συχνά τον εαυτό μου να αντιλαμβάνεται τις αρχικά ενδιαφέρουσες αλλά ακατανόητες για εμένα καθημερινές πρακτικές, σαν την μόνη, αδιαμφισβήτητη «πραγματικότητα», σε βαθμό που περνούσε απαρατήρητη. Το μεγαλύτερο

μεθοδολογικό πρόβλημα που αντιμετωπίσα όμως, πήγαζε από την ήδη εγκαθιδρυμένη θέση μου ως «κοινωνικού λειτουργού». Η εξομολογητική σχέση μου με πολλούς από τους συμμετέχοντες στο πεδίο της έρευνας, παρεμπόδιζε την χρήση στοιχείων που διέθετα αλλά δεν μπορούσα ή δεν ήθελα να χρησιμοποιήσω λόγω της εμπιστευτικής φύσης των πληροφοριών και του απορρήτου που τις καλύπτει.

Χωρίς τότε να το γνωρίζω, η εποχή εκείνη συνέπιπτε με μια αύξηση του ενδιαφέροντος των ανθρωπολόγων αφενός για τους ηλικιωμένους και αφετέρου για τη φροντίδα. Η Ντιάνα Τράκα, παρά τους αρχικούς της ενδοιασμούς για την ιδιάζουσα σχέση μου με το αντικείμενο και το πεδίο της έρευνας, δέχθηκε να με οδηγήσει στην καρκινοβατούσα ανθρωπολογική πορεία μου στον κόσμο των εύθραυστων ηλικιωμένων και της φροντίδας τους, ξεκινώντας μαζί μου μια διδακτική σχέση για την οποία είμαι ευγνώμων ως σήμερα. Αποτελέσματα αυτής της συνεργασίας αποτελούν η πτυχιακή εργασία μου στα πλαίσια του ΠΜΣ Κοινωνικής ανθρωπολογίας και Ιστορίας του Τμήματος (2008), μία δημοσίευση το 2010, μία παρουσίαση σε διεθνές συνέδριο το 2013, ένα κεφάλαιο σε συλλογικό τόμο το 2014 και μία κοινή δημοσίευση το 2015, καθώς και αρκετές άλλες συμμετοχές και παρουσιάσεις σε συνέδρια, σεμινάρια και ημερίδες στο Τμήμα και σε άλλα πανεπιστήμια. Τελικό αποτέλεσμα αποτελεί η παρούσα διατριβή.

Οι αναπαραστάσεις της φροντίδας συνιστούν μια σύνθετη και προβληματική εικόνα. Ο δριμύς συναισθηματικός τόνος των αντιδράσεων γύρω από τη φροντίδα τόσο στο πεδίο έρευνας όσο και σε συνέδρια και συναντήσεις όπου παραβρέθηκα, με οδήγησε σε μια σειρά από εθνογραφικές παρατηρήσεις που επιβεβαίωσαν ορισμένες υποθέσεις μου για τους τρόπους με τους οποίους η φροντίδα των ηλικιωμένων γίνεται αντιληπτή όχι μόνο μεταξύ του γενικού πληθυσμού αλλά και μεταξύ μελών της επιστημονικής κοινότητας :

1. Οι αντιλήψεις για τη φύση των σχέσεων φροντίδας διαφοροποιούνται διαπροσωπικά αλλά επιπλέον διαμορφώνονται πολιτισμικά.

2. Η συζήτηση για το τι είναι φροντίδα είναι έντονα συνυφασμένη με τις αντιλήψεις του τι «πρέπει» να είναι φροντίδα κατά τις κυρίαρχες αντιλήψεις, ακόμα και μεταξύ «ειδικών». Με άλλα λόγια, κάθε λόγος για τη φροντίδα διέπεται από ηθικές και αξιολογικές κρίσεις που εύκολα μπορούν να επηρεάσουν τον ερευνητή και να δυσχεράνουν την επίτευξη της ουδετερότητας από μέρους του.

3. Η διαμφισβήτηση των κυρίαρχων πολιτισμικών παραδοχών για το τι συνιστά φροντίδα πυροδοτεί έντονες συναισθηματικές αντιδράσεις, ακόμα και σε

συνήθως συναισθηματικά αποστασιοποιημένα ακροατήρια όπως οι συνέδροι ενός συμποσίου.

4. Οι πολιτισμικές παραδοχές για το τι συνιστά μια σχέση φροντίδας διαφέρουν από κοινωνία σε κοινωνία, αλλά επιπλέον εγείρουν εντάσεις που πηγάζουν από γενικότερα νοητικά σχήματα τα οποία αντανακλούν τους πολιτισμικούς και κοινωνικούς προσδιορισμούς όπου εντάσσονται.

Πλέον, η έννοια της φροντίδας βαθμιαία εισέρχεται στο επίκεντρο της προσοχής των ανθρωπολόγων και κοινωνιολόγων. Η φροντίδα των ηλικιωμένων εντάσσεται ως διακριτό ανθρωπολογικό υποπεδίο σε μια γενικότερη συζήτηση για τις διαγενεακές σχέσεις, όπου συμπεριλαμβάνονται η φροντίδα των γονιών προς τα παιδιά τους και το αντίστροφο, η φροντίδα σαν εργασία και σαν ηθική αξία και τα εκάστοτε διαμορφούμενα καθεστώτα φροντίδας (*regimes of care*). Σήμερα, είναι πλέον κοινότοπη η διαπίστωση πως η φροντίδα των ηλικιωμένων ως καθημερινή πρακτική μπορεί να συνεισφέρει σε γενικότερες συζητήσεις στην Ανθρωπολογία. Παρά την μάλλον ολισθηρή και άμορφη φύση της, η έννοια της φροντίδας μπορεί να χρησιμεύσει σαν ένα χρήσιμο εργαλείο για την ανάλυση του σύνθετου χάους της κοινωνικής ζωής (Brown 2010: 131). Υπό αυτή την άποψη η παρούσα εργασία, πέρα από το να αποτελεί μια τοπικά επικεντρωμένη εθνογραφία της ζωής των αδύναμων ηλικιωμένων σε ένα μικρό νησί, συμβάλλει σε γενικότερες ανθρωπολογικές συζητήσεις για τις εντάσεις που αναπτύσσονται γύρω από διχοτομικές αντινομίες όπως η δομή και η δράση, το οικείο και το αλλότριο, το δώρο και το εμπόρευμα, η δημόσια και η ιδιωτική σφαίρα, η διαχείριση και οι αναπαραστάσεις του σώματος και η διασύνδεση της φροντίδας με τις τοπικές κοινωνίες, προσφέροντας στη συζήτηση ένα επιπλέον παράδειγμα από τον Ελλαδικό χώρο.

1^η Ενότητα: Εισαγωγή, Θεωρητικές και Μεθοδολογικές Προσεγγίσεις

Εισαγωγή

Θέμα της διατριβής αποτελούν οι πρακτικές και νοηματοδοτήσεις των σχέσεων που προκύπτουν στα πλαίσια της φροντίδας αδύναμων ηλικιωμένων, και των ανθρώπων που τους υποστηρίζουν. Στη Διπλωματική Εργασία Εξειδίκευσης μου (Κωστακιώτης 2008) συζήτησα τις εντόπιες αντιλήψεις για τη φροντίδα των ηλικιωμένων στο ευρύτερο πλαίσιο των συμβολικών και οικονομικών ανταλλαγών σε μια τοπική κοινωνία. Στην παρούσα εργασία εμβαθύνω στη διαπραγμάτευση των σχέσεων μεταξύ των αντιλήψεων περί ευθύνης και ανταλλαγής, και των ενσώματων και έμφυλων πρακτικών στις σχέσεις φροντίδας μεταξύ ηλικιωμένων και των νεότερων γενεών στο ίδιο νησί.

Η έρευνα εντάσσεται σε ένα γενικότερο πλαίσιο ενδιαφέροντος αφενός για τους αδύναμους ηλικιωμένους και αφετέρου για τη φροντίδα, που κλιμακώνεται τα τελευταία χρόνια, στην ανθρωπολογία και άλλες κοινωνικές επιστήμες. Ιδιαίτερα στο ανθρωπολογικό πεδίο, η θεματική της φροντίδας εμφανίζεται σε αρκετές δημοσιεύσεις και θεματικά συνέδρια τα τελευταία χρόνια, τείνοντας προς τη διαμόρφωση ενός νέου, διακριτού κλάδου. Πέρα από την ανάδυση ενός νέου γνωστικού υποπεδίου, η αύξηση του ενδιαφέροντος πηγάζει από τη συνειδητοποίηση πως οι αδύναμοι ηλικιωμένοι που χρειάζονται υποστήριξη και φροντίδα αποτελούν παγκοσμίως ένα ραγδαία αυξανόμενο τμήμα του πληθυσμού. Παρότι ταχέως διαδιδόμενη, η σύγχρονη, γενικευμένη εμπειρία της γήρανσης είναι τόσο νέα ιστορικά που δεν είχαμε ακόμα χρόνο να προσαρμοστούμε σε αυτήν (Virpi 2008: 4). Αν και στην Ευρώπη το προσδόκιμο ζωής έχει αυξηθεί, το προσδόκιμο υγιούς ζωής χωρίς σημαντικά προβλήματα υγείας δεν έχει αυξηθεί ανάλογα.¹ Η πληθυσμιακή ομάδα που επηρεάζεται περισσότερο από την χρονική επιμήκυνση του γήρατος είναι οι ίδιοι οι ηλικιωμένοι: Η ταχύτερα αυξανόμενη παγκοσμίως ηλικιακή ομάδα είναι εκείνη των άνω των 80 ετών, που το 2007 συνιστούσαν το 1/10 των ηλικιωμένων παγκοσμίως, ενώ ως το 2050 εκτιμάται πως θα αποτελούν το 1/5 (Virpi 2008: 24). Η Ελλάδα, στην οποία το 2007 η ομάδα 80+ αποτελούσε το 3, 5% του γενικού πληθυσμού, το 2050 θα αποτελεί το 11, 4%.² Παγκοσμίως, τα περισσότερα

---

¹ Βλ. σχετικό πίνακα σε 'Eurostat - Data Explorer.' 2015. Accessed August 9. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=hlth_hlye&lang=en.

² Βλ. United Nations 2007. World Population Ageing 2007, 60–4, tab. A.10. New York: Population Division of the Department of Economic and Social Affairs (DESA), United Nations

ηλικιωμένα πρόσωπα είναι γυναίκες, το ποσοστό των οποίων μάλιστα αυξάνεται μαζί με την ηλικία. Ενώ στην ηλικιακή ομάδα 60+ το ποσοστό τους ανέρχεται σε 55%, στις ομάδες 80+ και 100+ ανέρχεται σε 64,5 και 82% αντίστοιχα. Η Ελλάδα ανήκει στις χώρες που επηρεάζονται εντονότερα από το φαινόμενο και αναμένεται να συνεχίσει να επηρεάζεται ακόμα περισσότερο στο μέλλον. Η αύξηση του προσδόκιμου ζωής σε συνδυασμό με άλλες κοινωνικές και δημογραφικές αλλαγές οδηγούν σε μια ιστορικά νέα εμπειρία στον τρόπο που συγκροτούνται και βιώνονται οι αντιλήψεις και υποχρεώσεις στις σχέσεις φροντίδας (βλ. ενδεικτικά Rissauw 2001, van Euwijk 2004), που σε ό,τι αφορά τον Ελλαδικό χώρο δεν έχουν αποτελέσει αντικείμενο ποιοτικής έρευνας.

Η γήρανση αποτελεί φαινόμενο που μας επηρεάζει όλους, όχι μόνο τον γηραιότερο πληθυσμό. Παρότι είναι σήμερα περισσότερο πρόδηλη και έχει προκαλέσει πολλές απόπειρες πολιτικών αλλαγών στις «ανεπτυγμένες» χώρες της Βόρειας Ευρώπης και Αμερικής, αποτελεί φαινόμενο που προχωρά με πολύ γρήγορους ρυθμούς παγκοσμίως. Ενώ όμως αποτελεί μια ολοένα περισσότερο διαδεδομένη εμπειρία, οι πολιτικές, πρακτικές, και βιωμένες εμπειρίες που συνδέονται με αυτή διαφέρουν σημαντικά, στους διαφορετικούς κόσμους όπου συμβαίνει. Η γήρανση εμφανίζεται σαν θέμα όλο και συχνότερα στα ΜΜΕ, σε πολιτικές αντιπαραθέσεις και σε ιδιωτικές συζητήσεις³. Από την άλλη πλευρά, παρότι εύλογα αναμένεται πως οι περισσότεροι σημερινοί νέοι θα φτάσουν σε προχωρημένη ηλικία, οι νέοι ενήλικες αντιμετωπίζουν τη μελέτη της «γήρανσης» και των «ηλικιωμένων» ως άσχετη ή ακόμη και απωθητική, στάση προερχόμενη από την έλλειψη αναγνώρισης πως η πληθυσμιακή γήρανση είναι ένα από τα σημαντικότερα παγκόσμια φαινόμενα σήμερα (Virpi 2008: 3).

Η συνακόλουθη μεταβολή των οικογενειακών δομών και λειτουργιών αντανακλάται στις αντιλήψεις για την οικογένεια, τους έμφυλους ρόλους και την εργασία, καθώς ακολουθώντας διεθνώς αναγνωρισμένες τάσεις, η φροντίδα ως κοινωνική πρακτική αλλά και θέμα συζητήσεων καταλαμβάνει σταδιακά πέραν του ιδιωτικού, και το δημόσιο χώρο: από αποκλειστικά οικογενειακή υπόθεση μη πληρωμένης εργασίας αποτελεί τα τελευταία χρόνια όλο και περισσότερο ένα πεδίο δημόσιου διαλόγου και άσκησης επαγγελματικής δραστηριότητας. Η έξοδος των

Secretariat.

³ βλ. Trakas & Kostakiotis 2014.

γυναικών από τον οικιακό χώρο προς την αγορά εργασίας οδηγεί επίσης σε διαφοροποιήσεις των παραδοσιακών «γυναικείων» ρόλων, αμφισβητώντας παλιότερα στερεότυπα όπου οι γυναίκες επωμίζονταν σχεδόν αποκλειστικά το βάρος της φροντίδας προς τα αδύναμα μέλη της οικογένειας. Ως αποτέλεσμα της γήρανσης του πληθυσμού και της ραγδαίας μεταβολής στις προσδοκίες από τις οικογένειες και της κρατικής εμπλοκής σε πεδία κατεξοχήν οικογενειακού ενδιαφέροντος, αναδύεται μια σειρά από επαγγελματικές ειδικότητες που εμπλέκεται, άλλοτε συνεργατικά και άλλοτε ανταγωνιστικά με την οικογένεια, στη διαχείριση της ασθένειας και του γήρατος των μελών της. Διαφορετικές κοινωνίες επιστρατεύουν λύσεις βασισμένες όχι απλά στις κοινωνικοοικονομικές ανάγκες και τις «αντικειμενικές» δυνατότητες κάλυψής τους αλλά στο πολιτισμικό υπόβαθρο που καθορίζει

1. Τι θεωρείται «σωστή φροντίδα»,
2. Τι «πρέπει» να συμπεριλαμβάνει,
3. Ποιοι «αξίζουν» να την έχουν
4. Ποιοι «πρέπει» να την προσφέρουν.

Έχει παρατηρηθεί πως παγκόσμιες διαρθρωτικές διαδικασίες και νεοφιλελεύθερες οικονομικές πολιτικές όπως οι μειώσεις στα δημόσια έξοδα υγείας και η ιδιωτικοποίηση της παροχής φροντίδας αυξάνουν σιωπηρά την απλήρωτη εργασία γυναικών και παιδιών μέσα στις οικογένειες (Robson 2004, Sparr 1993). Στο Ελληνικό παράδειγμα, αναφορές για επιβάρυνση οφειλόμενη σε περικοπές είναι άτοπες, εφόσον παραδοσιακά η κρατική παρέμβαση ήταν περιορισμένη ως ανύπαρκτη. Η καθολική σύνταξη και η ιατροφαρμακευτική περίθαλψη των ηλικιωμένων θεσπίστηκε κατά την δεκαετία του 1980, ενώ η έμπρακτη φροντίδα στα ηλικιωμένα σώματα περιοριζόταν σε λίγα κλειστά ιδρύματα, τα γηροκομεία, των οποίων οι συνθήκες διαβίωσης ως σήμερα προκαλούν συνειρμούς παραμέλησης και εγκατάλειψης. Ιδιαίτερα έξω από τα αστικά κέντρα της χώρας, η οικογένεια αποτελούσε ως τα μέσα της δεκαετίας του 1990 τον πρωταρχικό, αν όχι μοναδικό θεσμό αρωγής των ηλικιωμένων. Όπως σε και πολλά άλλα μέρη του κόσμου, η Ελληνική οικογένεια αποτελούσε παραδοσιακά ένα ολιστικό σύστημα κοινωνικής ασφάλισης που μεριμνούσε για τις οικονομικές, τις συναισθηματικές αλλά κυρίως τις φυσικές ανάγκες των μελών της που δεν μπορούσαν να αυτοεξυπηρετηθούν και χρειάζονταν υποστήριξη. Η οικονομική όψη του παραδοσιακού συστήματος ασφάλισης παραμένει ακόμα ως σήμερα ενεργή παρά την θέσπιση της καθολικής κρατικής σύνταξης. Εν μέρει λόγω της οριακής επίτευξης του στόχου της κάλυψης

των βιοτικών αναγκών των χαμηλοσυνταξιούχων, πολλοί από εκείνους συνεχίζουν να εξαρτώνται οικονομικά από τις οικογένειες τους. Οι συναισθηματικές και ιδιαίτερα οι φυσικές ανάγκες των εύθραυστων ηλικιωμένων πάντως, παρέμειναν αποκλειστικό πεδίο ευθύνης της οικογένειας. Οι Ελληνικές οικογένειες στρέφονται όλο και συχνότερα σε επαγγελματίες για τη φροντίδα των μελών τους, η συντριπτική πλειοψηφία των οποίων είναι γυναίκες, κυρίως οικονομικές μετανάστριες. Το τοπίο συμπληρώνει το «Βοήθεια στο Σπίτι» όπου εργαζόμουν, ένα δωρεάν πρόγραμμα πρωτοβάθμιας φροντίδας υγείας ηλικιωμένων κατ' οίκον που θεσπίστηκε στις αρχές του 2000 ως πιλοτικό και ως σήμερα δεν έχει αποκτήσει, παρά την ευρεία παραδοχή της χρησιμότητάς του, ένα πιο μόνιμο χαρακτήρα.

Το Ελληνικό σύστημα κοινωνικής φροντίδας αποτελεί ένα αμάλγαμα. Από τη μία, αποσπασματικής κρατικής παρέμβασης και ελλειμματικών για μεγάλο μέρος του πληθυσμού οικονομικών παροχών. Από την άλλη, οικογενειακών παρεμβάσεων που υπάρχουν σε ένα πρωτόγνωρο συνδυασμό προκλήσεων και πιθανοτήτων, υπό την πίεση ενός ολοένα περισσότερο γηράσκοντος και εξαρτώμενου πληθυσμού. Δεν πρέπει να παραγνωρίζεται η συνθετότητα των αλληλεπιδράσεων του κρατικού συστήματος υποστήριξης των ηλικιωμένων με τα άτυπα συστήματα φροντίδας των κατά τόπους κοινωνιών και οικογενειών. Τα κρατικά συστήματα φροντίδας και πρόνοιας δεν αντικατοπτρίζουν απλώς προκείμενα κοινωνικά προτάγματα, αλλά αλληλεπιδρούν με τον κοινωνικό ιστό. Με άλλα λόγια, το δημόσιο και το ιδιωτικό στην φροντίδα αλληλοεπηρεάζονται στην πράξη με σύνθετους τρόπους (Risseuw 2002: 36), γεγονός έντονα εμφανές και στο «δικό μας» παράδειγμα της κρίσης (Trakas & Kostakiotis 2014).

Ως σήμερα, δεν έχει δοθεί ιδιαίτερη σημασία στο υποκειμενικό περιεχόμενο των συναπτόμενων γύρω από τη φροντίδα σχέσεων των ηλικιωμένων. Μάλιστα, απουσιάζουν αναλύσεις που λαμβάνουν υπόψη το γενικότερο συμβολικό σύστημα που τις γεννά και τις εμπεριέχει. Ειδικά στο Ελληνικό παράδειγμα, η παρούσα διατριβή είναι η πρώτη απόπειρα χαρτογράφησης αυτού του ερευνητικού χώρου. Στις ακόλουθες σελίδες, η συζήτηση επικεντρώνεται στους τρόπους που παλιές και νέες δυνατότητες και περιορισμοί, αλληλεπιδρούν και αλληλοπροσδιορίζονται σε σχέση με το ισχύον σύστημα συγγένειας και μεταβίβασης της περιουσίας, τις εντόπιες αντιλήψεις για το ανδρικό και γυναικείο σώμα, την ηλικία και τη γήρανση, την υγεία και την ασθένεια. Το αποτέλεσμα των παραπάνω είναι το σημερινό ρευστό, μεταβαλλόμενο τοπίο εννοιοδοτήσεων και πρακτικών που διέπει τις σχέσεις

ηλικιωμένων που χρειάζονται φροντίδα με τις οικογένειες τους.

Πεδίο της επιτόπιας έρευνας που αποτελεί τον πυρήνα της εργασίας είναι το νησί του Βορείου Αιγαίου Βουνί⁴, όπου η τοπική κοινωνία και το ιδιαίτερο παραδοσιακό σύστημα μεταβίβασης ιδιοκτησίας και γεροντικής ασφάλισης προσαρμόζονται με μεγαλύτερη ή μικρότερη κατά περίπτωση επιτυχία στις προκλήσεις της νεωτερικότητας. Μεταξύ των παραμέτρων που εξετάζονται συγκαταλέγονται ο εκκρηματισμός, τα διαφορετικά ρεύματα εσωτερικής και εξωτερικής μετανάστευσης από και προς το νησί, η αισθητή δημογραφική γήρανση του πληθυσμού και οι αλλαγές στην κοινωνική και οικονομική ζωή που έχουν επηρεάσει την Ελληνική επαρχία για τα τελευταία σαράντα χρόνια. Μεταξύ των τελευταίων συμπεριλαμβάνονται η θέσπιση καθολικών συντάξεων και ιατροφαρμακευτικής κάλυψης τη δεκαετία του 1980, η θέσπιση των προγραμμάτων κοινωνικής φροντίδας «Βοήθεια στο σπίτι» στις αρχές του 2000 και σε μικρότερο βαθμό η οικονομική κρίση του 2010 που άρχισε γίνεται αισθητή στο νησί λίγο καιρό πριν αποσυρθώ από το πεδίο το 2013.

Το εστιακό βάρος δόθηκε στις διυποκειμενικές εμπειρίες, αποφεύγοντας μια κοινωνιολογικού τύπου, «από τα πάνω» ανάλυση των ανωτέρω αλλαγών. Επικεντρώνω πρωταρχικά στις συγγενικότητες που διαμορφώνουν και διαμορφώνονται από τις υπό παρατήρηση σχέσεις φροντίδας. Σε αυτές, πρωταρχικό ενδιαφέρον μου είναι ο τρόπος που αποτιμούν και χτίζουν οι συμμετέχοντες στην έρευνα τις έμφυλες και ηλικιακά προσδιορισμένες σχέσεις αρωγής και εξουσίας που συνιστούν τον κόσμο της φροντίδας. Το πρωταρχικό ερώτημα της έρευνας διαμορφώνεται σε δύο αλληλένδετα σκέλη:

1. Πώς νοηματοδοτείται η φροντίδα των αδύναμων ηλικιωμένων μέλη της, στο πλαίσιο της οικογένειας και της κοινωνίας στο Βουνί;
2. Πώς διαμορφώνουν οι νοηματοδοτήσεις τα τοπία φροντίδας στα οποία αναφέρονται;

Η απάντηση στα δύο ερωτήματα αναζητείται στις ατραπούς δια των οποίων εγκαθιδρύονται και λειτουργούν οι σχέσεις φροντίδας: πραγματεύονται την καθημερινότητα των σχέσεων, τις στρατηγικές αντιμετώπισης των πρακτικών

---

⁴Το όνομα του νησιού όπως και όλα τα κύρια ονόματα και τοπωνύμια είναι ψευδώνυμα που επιλέχθηκαν με σκοπό την προστασία των συμμετεχόντων στην έρευνα και του συγγραφέα. Το ψευδώνυμο του νησιού προκύπτει από το έντονο ορεινό ανάγλυφο που το χαρακτηρίζει. Παράλληλα, αποτελεί αναφορά σε αρχαιολογικό τοπωνύμιο που αποτελεί κατά τους αρχαιολόγους την πρώτη τεκμηριωμένη παρουσία ανθρώπων στο νησί.

ζητημάτων και τις ερμηνείες που νομιμοποιούν προηγούμενες πράξεις και κινητοποιούν μελλοντικά σχέδια. Εδώ ακριβώς εδράζει το πεδίο όπου κατασκευάζονται και δοκιμάζονται οι νοηματοδοτήσεις που αποδίδουν στη φροντίδα τα πρόσωπα που υποστηρίζουν και υποστηρίζονται. Καθώς τα μεγαλύτερα μέλη της οικογένειας γερνάνε και χρειάζονται βοήθεια, το ζήτημα της φροντίδας τους έρχεται στην ατζέντα της οικογένειας. Το περιεχόμενο των οικογενειακών σχέσεων αλλάζει, καθώς πρέπει να ληφθούν αποφάσεις για τα δέοντα πράττειν και τα πρόσωπα που θα επωμιστούν το βάρος της φροντίδας. Τότε προκύπτει το ζήτημα του προσώπου ή των προσώπων που θα αναλάβουν την ευθύνη, των φροντιστών (*caregivers*). Στο Βουνί, όπως και αλλού στον κόσμο, οι αποφάσεις επηρεάζονται καθοριστικά από τις υφιστάμενες προσωπικές και οικογενειακές σχέσεις. Σημαντικό ρόλο παίζει μεταξύ άλλων όρων η παρελθούσα και η δυνητική μεταβίβαση περιουσιακών στοιχείων των ηλικιωμένων στα πρόσωπα εκείνα που (θα) δεσμεύονται στη φροντίδα τους. Ίσως σημαντικότερες στη λήψη των αποφάσεων, είναι οι εσωτερικές οικογενειακές δυναμικές που προκύπτουν από την αποτίμηση της προσφοράς, σε ένα πεδίο που οι συναισθηματικές και πρακτικές προσφορές συχνά επικαλύπτονται από δωρεές αποκτημάτων μεγάλης οικονομικής αξίας, ή αξιολογούνται με ανάλογους όρους. Όπως δείχνω στα κεφάλαια που ακολουθούν, οι αποτιμήσεις παρελθουσών σχέσεων δεν καθορίζουν απλά την επιλογή των προσώπων που δεσμεύονται στη φροντίδα των αδύναμων ηλικιωμένων. Ακόμα περισσότερο, συνιστούν ταυτόχρονα μέσο επιβεβαίωσης και διαπραγμάτευσης των σχέσεων φροντίδας στην καθημερινότητά τους.

Οι τροχιές των οικογενειακών ιστοριών που καταλήγουν στις επιλογές γύρω από τις τελευταίες φάσεις της ζωής ενός αδύναμου ηλικιωμένου εκτυλίσσονται και συστρέφονται γύρω και μέσα από τα σπίτια τους. Το σπίτι στο υπό συζήτηση παράδειγμα αποτελεί ένα σημείο με ιδιαίτερη κοινωνική και συμβολική βαρύτητα, καθώς αποτελεί πέρα από χώρο επιτέλεσης της φροντίδας, ένα ορόσημο πάνω στο οποίο αποτυπώνονται οι σχέσεις των κατόχων τους και των οικογενειών τους. Υπό την πολλαπλή ιδιότητα τους ως υλικό απόκτημα, καταφύγιο, τόπος φροντίδας, μέσο επιβίωσης, αλλά και σαν συμβολικό ορόσημο των οικογενειακών σχέσεων μέσα από τις οποίες κατασκευάζονται, συντηρούνται και μεταβιβάζονται, τα σπίτια των ηλικιωμένων αναδύονται ως κομβικά σημεία στις σκέψεις και τις σχέσεις των αδύναμων ηλικιωμένων και των οικογενειών τους. Το σπίτι είναι το μέρος όπου η φροντίδα λαμβάνει χώρα. Λειτουργεί επίσης σαν το πρωταρχικό δώρο στην πορεία

των συμβολικών, συναισθηματικών και οικονομικών ανταλλαγών που ξεκινάει με την γέννηση και ανατροφή της νεότερης γενιάς και καταλήγει στη «γηροκόμηση», τη φροντίδα των ηλικιωμένων από τους νεότερους μέχρι το τέλος της ζωής τους. Ένα σπίτι έχει ιδιαίτερη οικονομική αξία σαν εφόδιο ζωής, αλλά και σαν μια παρακαταθήκη για δύσκολους καιρούς. Ως κατεξοχήν χώρος όπου βιώνονται οι οικογενειακές σχέσεις, το σπίτι αποτελεί επίσης ένα σύμβολο για την αναπαραγωγή της οικογένειας στο χώρο και το χρόνο, γεμάτο από μνήμες και συναισθήματα.

Μια άλλη χωρική διάσταση της έρευνας, αφορά τις αναπαραστάσεις, πρακτικές, και αποφάσεις που επιτελούνται και εγγράφονται στα σώματα των ηλικιωμένων και των προσώπων που τους φροντίζουν. Στις αφηγήσεις και τις μεταξύ τους αλληλεπιδράσεις, τα σώματα φυλάσσονται, προστατεύονται, καθαρίζονται, αλλά και δέχονται εισβολή, τραυματίζονται, ξοδεύονται, εγκαταλείπονται. Η ενσώματη έκφραση της φροντίδας άλλοτε συμβουλεύεται, άλλοτε κατασκευάζει, και άλλοτε αμφισβητεί μια γεωγραφία όπου η καθαρότητα, η διαχείριση και η κατοχή των σωμάτων ορίζονται γύρω από τις πλέον διαφιλονικούμενες περιοχές του σώματος. Το πολιτισμικό ιδίωμα της φροντίδας – ένα μόρφωμα του οποίου οι πολλαπλές διαφιλονικούμενες σημασίες το καθιστούν τόσο προβληματικό, καθιστά εφικτή την διαμόρφωση ρηματικών πρακτικών μέσα από τις οποίες η ίδια πράξη ή επιλογή αποτελεί αντικείμενο διαφορετικών ερμηνειών, ανάλογα με το ποια πλευρά της σχέσης είναι επιθυμητό να προβληθεί, προκειμένου να επιτευχθούν συμφωνίες, ισορροπίες και άρσεις των εντάσεων (βλ. σχετική συζήτηση σε Ortner, 1984:154-160).

Στα εντόπια συμφραζόμενα, οι *de fortiori* συζητήσεις γύρω από ειλημμένες αποφάσεις ή τετελεσμένες πράξεις φροντίδας έχουν στόχο την ανανοηματοδότηση των παρελθουσών πράξεων μπροστά σε διαφορετικά σημαίνοντα ακροατήρια, με σημαντικότερο ίσως διακύβευμα την εκτίμηση των «αληθινών» κινήτρων. Οι ιστορίες φροντίδας αναδημιουργούνται ως αφηγήματα ταιριαστά στην ατζέντα των εκάστοτε αφηγητών. Σκοπός τους είναι άλλοτε η άμβλυνση και άλλοτε η όξυνση υφιστάμενων ή υποβοσκουσών εντάσεων που προκύπτουν μέσα από ρητές και άρρητες διαπραγματεύσεις, προσφορές και αντιπροσφορές, ανταλλαγές και οικονομικές συμφωνίες. Συχνά, ανταλλαγές με ξεκάθαρα οικονομικό περιεχόμενο αποσυνδέονται και περιγράφονται σαν δύο άσχετες η μια από την άλλη δωρεές. Άλλοτε πάλι, αναφορές σε παρελθούσες δωρεές υπενθυμίζουν πως όσα στη συγχρονία εμφανίζονται ως ανιδιοτελής προσφορά, συνιστούν τμήματα

ετεροχρονισμένων ανταλλαγών με σαφείς δεσμεύσεις από την πλευρά των εμπλεκόμενων μερών.

Από αυτή την οπτική, οι τρόποι που η φροντίδα προσφέρεται ή ανταλλάσσεται, προσομοιάζει με εκείνους που η ανθρωπολογική έρευνα έχει εντοπίσει για το δώρο, μια πανανθρώπινη όπως και η φροντίδα πρακτική. Οι ανθρωπολόγοι έχουν μόνο πρόσφατα στρέψει την προσοχή τους στις ηθικές της φροντίδας, ως μια εναλλακτική προσέγγιση στις παλιότερες αναζητήσεις τους στον τομέα της βιοηθικής όπως προσδιορίζονταν από την βιοϊατρική και τη φιλοσοφία. Σε αυτή την εργασία, οι σχέσεις φροντίδας διαπιστώνεται πως εμπεριέχουν όλα τα εγγενή χαρακτηριστικά που διέπουν το δώρο. Η φροντίδα προς τους ηλικιωμένους διερευνάται ως μια ακόμα έκφανση των δώρων που προσφέρονται ή ανταλλάσσονται εντός των οικογενειών κατά την μακραιώνη τροχιά των μεταξύ τους σχέσεων, μια μεθοδολογική επιλογή που έρχεται σε συμφωνία με νεότερες ανθρωπολογικές έρευνες γύρω από αντικείμενο.

Η Φροντίδα και το «δίχτυ προστασίας» της Ελληνικής Οικογένειας: Εντάσεις και ερωτήματα

Στο συνεχές των νοσηματοδοτήσεων της φροντίδας από της συναισθηματικής αφοσίωση στη «μηχανική» επιτέλεση δραστηριοτήτων, γίνεται προφανές πως τα συμφραζόμενα είναι εκείνα που καθορίζουν ποια πλευρά κυριαρχεί ή και εξοστρακίζει την άλλη. Στην Ελλάδα, όπως και σε άλλες χώρες του Νότου (Risseuw 2001: 28), αποτελεί κοινή θέση στο δημόσιο λόγο πως οι οικογενειακές δομές αποτελούν επαρκές «δίχτυ προστασίας» για τα ευάλωτα μέλη της. Η παραπάνω προσέγγιση χρησιμοποιείται ενίοτε απολογητικά από πολιτικούς, και κρατικούς φορείς, ως μέσο αποφυγής συζητήσεων για τη συγκρότηση μιας ολοκληρωμένης πολιτικής για ευπαθείς ομάδες, όπως οι άνεργοι, οι άστεγοι και οι ηλικιωμένοι που χρειάζονται φροντίδα. Εξάλλου, το γεγονός πως οι οικογενειακοί και συγγενικοί δεσμοί βρίσκονται παντού, δεν σημαίνει πως δεν «είναι τόσο ασταθείς, που παρότι ενίοτε αποτελούν αναγκαίες συνθήκες για συμμαχία, σπανίως αποτελούν μια επαρκή συνθήκη» (Just: 316). Η αγιοποίηση της Ελληνικής οικογένειας⁵, ως καταφύγιο των αδύναμων μελών της, στην ουσία αποκρύπτει μια σειρά από ερωτήματα για το πώς νοσηματοδοτείται και επιτελείται η φροντίδα των ηλικιωμένων σε περιστάσεις όπου

---

⁵ Η Αγία Οικογένεια αποτελεί ένα από τα κλασσικά πρότυπα αναφοράς των ελληνικών οικογενειών (du Boulay 1974: 7, 1966: 141-145)

ταυτότητες και ρόλοι χαρακτηρίζονται από ρευστότητα (βλ. Piercy 2000, Allen & Ciambrone 2003, Panayiotopoulos 2005, Solari 2006). Κατά την έρευνα, μέσα από τους αλληλοσυμπληρούμενους και ταυτόχρονα αντιπαρατιθέμενους λόγους και πρακτικές των εμπλεκόμενων προσώπων, προέκυψε πως ο κόσμος της φροντίδας διαμορφώνεται και οριοθετείται μέσα από την διαπραγμάτευση ορισμένων βασικών, συναφών με το γενικότερο πολιτισμικό υπόβαθρο εννοιών. Ανεξάρτητα από τις ιδιαιτερότητες ως προς τη μορφή και το περιεχόμενο των σχέσεων φροντίδας που συνάντησα στο Βουνί, τα βασικά ζητήματα που αντιμετώπιζαν οι εμπλεκόμενοι ήταν κοινά σε όλες τις περιστάσεις και γνώριμα στους κατοίκους του νησιού. Τα ίδια διλήμματα και εντάσεις που διέπουν το χώρο της φροντίδας των ηλικιωμένων, συναντώνται και σε άλλες εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής στο νησί. Η δράση των εμπλεκόμενων ερμηνεύονταν από τα ίδια και τα άλλα εμπλεκόμενα πρόσωπα και ταξινομούνταν σε κλίμακες, στα άκρα των οποίων εδράζουν ζεύγη αντιθετικών εννοιών γύρω από τις οποίες αναπτύσσονταν οι κυρίαρχες εντάσεις προς επίλυση. Οι κύριοι πόλοι έντασης που εντοπίστηκαν ήταν:

1. Ανεπιφύλακτη φροντίδα και φροντίδα υπό όρους. Η ιδέα της χωρίς όρους φροντίδας στηρίζεται στην εντόπια πίστη πως η ύπαρξη συγγενικών δεσμών από μόνη της προκαλεί ή θα έπρεπε να προκαλεί ένα είδος «φυσικής» ροπής των μελών της προς την υποστήριξη των αδύναμων μελών της. Σύμφωνα με την κυρίαρχη ιδεολογία, η για οποιοδήποτε λόγο μη πραγμάτωση του ιδεώδους αποδίδεται σε ηθικό έλλειμμα. Την ίδια στιγμή, η πίστη στο νησί πως υπάρχουν συγκεκριμένοι όροι που νομιμοποιούν το δικαίωμα στη φροντίδα είναι εξίσου ισχυρή: Εδώ η υποστήριξη δικαιολογείται μόνο σε σχέση με την καλλιεργημένη παλιότερα διαγενεακή σχεσιακότητα. Οι παρελθούσες σχέσεις συνιστούν οικογενειακές ιστορίες με διακριτά επεισόδια μέσα από τη οποία δομείται (ή «πρέπει» να δομείται) η αμοιβαιότητα ανάμεσα στα μέλη της. Σε αυτές τις σχέσεις «δούναι και λαβείν» τα ζητήματα που αναλύθηκαν ήταν: α. πώς σηματοδοτούνται οι ανταλλαγές και όσα ανταλλάσσονται; β. Ποιοι είναι οι γενικοί κανόνες που διέπουν την αμοιβαιότητα; γ. Πώς επιτελούνται αυτοί οι κανόνες στην καθημερινή πρακτική;

2. Καθήκον και υποχρέωση. Όπως είδαμε, η διαγενεακή αμοιβαιότητα είναι δυνατό να ιδωθεί ως διαμοιβή αλλά και ως ανταλλαγή. Κατά συνέπεια, οι προσφορές και αντιπροσφορές που τη συνιστούν, όταν ιδωθούν αυτόνομα στο χρόνο, ενώ αναπαρίστανται ως αφιλοκερδείς, την ίδια στιγμή ενέχουν μια περισσότερο ή λιγότερο ρητή προσμονή ανταπόδοσης. Οι οικογενειακές σχέσεις που «πρέπει» να

φαίνονται εδραιωμένες στην ανεπιφύλακτη αγάπη και την ανιδιοτέλεια, φάνηκε πως διέπονταν από μια διαρκή αποτίμηση «υλικών», πρακτικών και οικονομικών υποχρεώσεων. Στην «αθαγενή» λογική μάλιστα, ο αλτρουισμός και το συμφέρον αποτελούν συχνά άρρηκτα συνυφασμένες κατηγορίες.

3. «Αγάπη» και «ενδιαφέρον». Όπως έδειξε η έρευνα, οι Βουνιώτες θεωρούν πως η «αγάπη» εκφράζεται «όχι με τα λόγια αλλά με τις πράξεις». Η έμπρακτη «αγάπη» αυτού του είδους συχνά αντιπαραβάλλεται με το «ενδιαφέρον», την έκφραση συναισθηματικής συμπάθειας στον πόνο του άλλου. Η ένταση μεταξύ συναισθηματικού «ενδιαφέροντος» και υποστηρικτικής έμπρακτης «αγάπης» διαφεύγει από την ανάλυση της Joan Tronto (1993), στο σχήμα της οποίας το «caring for» αποτελεί προηγούμενο στάδιο και απαραίτητη προϋπόθεση του «taking care of». Η συναισθηματική ενσυναίσθηση που εκφράζεται σαν ενδιαφέρον αποτελεί σε αυτού του τύπου ανάλυση προϋπόθεση της λειτουργικής φροντίδας, που αφορά τις καθημερινές πράξεις που απαιτούνται για την ζωή αλλά και την ευζωία του αδύναμου άλλου. Όμως, ενώ στην πρώτη περίπτωση υποτίθεται πως απαιτείται ένας βαθμός ψυχικής επαφής και ενσυναίσθησης στη σχέση, στο πρακτικό επίπεδο, όταν η φροντίδα αποκτά το νόημα της περιποίησης, η αλληλεπίδραση είναι σε πολλές περιπτώσεις απρόσωπη ή ακόμα και αποπροσωποποιητική. Η απρόσωπη φροντίδα κάποτε φτάνει ως το σημείο που το «εξυπηρετούμενο» πρόσωπο αντιμετωπίζεται σαν αντικείμενο μάλλον παρά σαν άνθρωπος, προσέγγιση με δριμεία επακόλουθα στη ζωή των ηλικιωμένων στη «βιομηχανοποιημένη» φροντίδα των οίκων νοσηλείας (*nursing homes*) (Mc Lean 2001, Mc Lean & Trakas 2010). Οι ίδιοι οι Βουνιώτες πάντως, φαίνεται να θεωρούν το «ενδιαφέρον» ως ένα επιθυμητό αλλά όχι απαραίτητο συστατικό της «πραγματικής αγάπης», που εκφράζεται με την έμπρακτη φροντίδα.

4. Αυτονομία και ασφάλεια. Μια από τις κυριότερες πηγές έντασης για τους ηλικιωμένους συμμετέχοντες στην έρευνα είναι πως ταυτόχρονα αναμένεται από εκείνους να είναι αυτόνομοι για να μην «βαρύνουν τους δικούς τους» και την ίδια στιγμή να «φυλάγονται», να προφυλάσσουν τους εαυτούς τους από τους κινδύνους που συνεπάγεται η αυτοεξυπηρέτηση και μοναχική διαβίωση ενός ηλικιωμένου ατόμου.

5. Οικογενειακή και επαγγελματική σχέση φροντίδας. Η επαγγελματική σχέση φροντίδας ηλικιωμένων εμφανίζεται όλο και συχνότερα από το 1990 και μετά. Η πρακτική αυτή οφείλεται από τη μια στις κοινωνικές και δημογραφικές πιέσεις λόγω

γήρανσης του πληθυσμού και από την άλλη σε συμβολικές πιέσεις προς την οικογένεια για περισσότερη φροντίδα. Η έκταση της απασχόλησης μη συγγενικών προσώπων έχει γίνει δυνατή χάρη στην προσφορά σχετικά φθηνών, κυρίως γυναικείων εργατικών χεριών από την ανατολική Ευρώπη (Lazaridis & Romaniszyn 1988, Lazaridis & Koumandraki 2003, van der Geest, Mul & Vermeulen 2004, Lazaridis 2007) καθώς και την δωρεάν προσφορά υπηρεσιών από το «Βοήθεια στο Σπίτι» (Kostakiotis 2010, Koster 2010). Σε μία πρώτη ανάγνωση, οι ανιδιοτελείς, προσωπικές, συναισθηματικές σχέσεις είναι ίδιον της οικογένειας, ενώ στις επαγγελματικές σχέσεις φροντίδας επικρατούν απρόσωπες, ορθολογικές, οικονομικές αντιλήψεις. Στην πραγματικότητα όμως, οι σχέσεις είναι περιπλεγμένες, στο βαθμό που οι ρόλοι και οι αρμοδιότητες μεταξύ συγγενών και επαγγελματιών συγχέονται και κάποτε συγκρούονται.

Με βάση τα παραπάνω δίπολα, το κεντρικό ερευνητικό ερώτημα διαμορφώνεται σε δύο αλληλένδετα σκέλη:

1. Ποιοι και μέσα από ποιες διαδικασίες έχουν δικαίωμα στη φροντίδα και ποιοι όχι; Ποιοι αναμένονται να την προσφέρουν; Πώς νοηματοδοτείται η φροντίδα από τα εμπλεκόμενα πρόσωπα στο συγκεκριμένο πεδίο; Ποιες είναι οι ιδιαίτερες πρακτικές που θεωρείται πως συνιστούν φροντίδα; Υπάρχουν εντόπιες κατηγορίες για αυτή την τάξη γεγονότων;

2. Ποια διακυβεύματα διέπουν τις σχέσεις φροντίδας των ηλικιωμένων στις οικογένειες και έξω από αυτές; Ποιες προσδοκίες, ανάγκες και φόβοι εκφράζονται; Πότε μια σχέση φροντίδας «πρέπει» να υπάρχει και τι «πρέπει» να συμπεριλαμβάνει;

3. Πώς διασυνδέεται το τοπικό τοπίο φροντίδας με τις οικογενειακές δυναμικές και τις ευρύτερες κοινωνικές συγκυρίες;

Διερευνήθηκαν οι δυναμικές των συγγενικών σχέσεων, αλλά και των τοπικών κοινωνικών δικτύων και των ευρύτερων κρατικών μηχανισμών. Ιδιαίτερα με απασχόλησε η συναρμογή διαδικασιών στο μικρο-επίπεδο της οικογένειας, το μέσο-επίπεδο της τοπικής κοινωνίας όπως αυτή οριοθετείται από το θαλάσσιο σύνορο και το μακρο-επίπεδο της Κρατικής Πρόνοιας, του Εθνικού Συστήματος Υγείας, των γηροκομείων, του συνταξιοδοτικού συστήματος, των νομοθετημάτων και των υπουργικών αποφάσεων.

Αναζητήθηκαν και ήρθαν στην επιφάνεια «οι σιωπές μέσα στην αρένα της καθημερινής ζωής» (Rissaw 2001: 28), καθώς τα κοινωνικά και πολιτισμικά πλαίσια επέβαλαν τις δικές τους απαντήσεις στα διλήμματα του κύκλου της ζωής των

ηλικιωμένων και των οικογενειών τους. Οι απαντήσεις αντικατοπτρίζουν υποβόσκουσες παραδοχές για την ανεξαρτησία και την εξάρτηση, την έκφραση απαιτήσεων, αλλά και τον αποκλεισμό και την εγκατάλειψη (Risseuw 2001: 28-29). Τέτοιες άρρητες παραδοχές συγκροτούν τον «κόσμο του ασυζήτητου⁶», της «κοινής λογικής» όπου οι πολιτισμικά κατασκευασμένες υποθέσεις λαμβάνονται ως δεδομένες, αυταπόδεικτες πραγματικότητες και παραμένουν μη διαπραγματεύσιμες, τουλάχιστον φανερά, από τα εμπλεκόμενα πρόσωπα.

Οι εντόπιες εμπειρίες που συζητώ εντάσσονται σε ένα παγκοσμίως επαναλαμβανόμενο σχήμα. Οι διαγενεακές σχέσεις τελούν υπό διαπραγμάτευση μέσα σε βασικά αδιαμφισβήτητα κοινωνικά όρια, εκτός εάν το περιρρέον κοινωνικό σύμπαν τελεί υπό δραστική μεταβολή, όπως συμβαίνει στην Ελλάδα και κατ' επέκταση και στο Βουνί. Οι ιδιαιτερότητες στον ελλαδικό χώρο, δημιουργούν τοπικές παραλλαγές του ίδιου θέματος που συναντάται στη βιβλιογραφία σε πλείστες περιοχές του κόσμου: Μεταβολές στο μακρο-επίπεδο όπως η μετανάστευση ή μια οικονομική κρίση, θέτουν υπό αμφισβήτηση τους άρρητους μέχρι τότε κανόνες βάσει των οποίων οι ηλικιωμένοι συσχετίζονται με τους συγγενείς τους. Δημογραφικές και οικονομικές συνθήκες ασκούν πίεση στις ηθικότητες που διέπουν το εντόπιο άτυπο σύστημα εξασφάλισης των ηλικιωμένων, κάνοντας τις «αρένες της σιωπής» αρένες διαπραγμάτευσης ζητημάτων που παλιότερα ήταν πέραν συζητήσεων, και νέων στρατηγικών για την αντιμετώπισή τους, μέσα από μια περισσότερο ή λιγότερο σιωπηλή υπέρβαση των κανόνων (Risseuw 2001:32).

Οργάνωση και Ανάλυση του Περιεχομένου της Διατριβής

Η διατριβή είναι χωρισμένη σε έξι ενότητες. Η πρώτη ενότητα αποτελείται από τρία υποκεφάλαια: την εισαγωγή, την θεωρητική συζήτηση και την μεθοδολογία της έρευνας.

Η δεύτερη ενότητα, με τίτλο **Κοινοί Τόποι και Λόγοι** αποτελείται από τρία κεφάλαια που εισάγουν τον αναγνώστη στο πεδίο της έρευνας. Το πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζει τον τόπο όπου διεξήχθη η έρευνα και τους κατοίκους της. Συμπεριλαμβάνει μια πρώτη γνωριμία με τα κεντρικά εντόπια νοηματικά σχήματα που διέπουν τη φροντίδα των ηλικιωμένων. Οι ντόπιοι αναφέρονται σε αυτή τη δέσμη

---

⁶ Ο Pierre Bourdieu περιγράφει το πεδίο του ασυζήτητου ως «ο σκοπός για νόημα στον κόσμο, ότι είναι θεμελιακό πάει χωρίς συζήτηση, γιατί έρχεται χωρίς συζήτηση» (Bourdieu 1977: 167).

αντιλήψεων, κανόνων και προδιαθέσεων ως «η νοοτροπία». Στο δεύτερο κεφάλαιο, ακολουθώντας τα βήματα των ηλικιωμένων και τα δικά μου, μέσα από μια προσωπική εθνογραφική σκοπιά ως παρατηρητικός συμμετέτοχος παρουσιάζω και συζητώ τις συναντήσεις των ηλικιωμένων στο δημόσιο χώρο, τις επίμαχες αναπαραστάσεις τους στον εντόπιο λόγο, και τις πρακτικές διεκδίκησης ορατότητας στα τοπικά συμφραζόμενα. Στο τρίτο κεφάλαιο συζητώ τις εντόπιες αναπαραστάσεις των οικογενειακών σχέσεων όπως εμφανίζονται σε αφηγήσεις για το παρελθόν. Οι συχνές αναφορές των Βουνιωτών στο παρελθόν τους καθιστά την αναδίφηση στις μνήμες σημαντική για την κατανόηση των αντιλήψεων για τη «σωστή» οργάνωση των οικογενειακών σχέσεων και τη φροντίδα των ηλικιωμένων στη συγχρονία.

Η τρίτη ενότητα, με τίτλο **Σπίτια, Σώματα, Συγγένειες** αποτελείται από δύο κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο πραγματεύεται την συμβολική και πρακτική σημασία του σπιτιού στις οικογενειακές σχέσεις, επικεντρώνοντας στις θεσιακότητες (*positionalities*) των ηλικιωμένων εντός του. Οι αναπαραστάσεις σπιτιών και σωμάτων αντλούν νοήματα από μια κοινή δεξαμενή νοημάτων από όπου επενδύονται συμβολικά τα αδύναμα ηλικιωμένα σώματα και η φροντίδα τους. Το δεύτερο κεφάλαιο συζητά τη σωματική διάσταση της φροντίδας. Η περιποίηση των φθαρμένων ηλικιωμένων σωμάτων είναι μια φθοροποιός πρακτική. Για αυτό οι ηλικιωμένοι προστατεύουν τους εαυτούς και τις οικογένειες τους, διαχειριζόμενοι τα σώματα τους σε μια αμφίσημη, επιτηρούμενη διαχείριση των σωμάτων τους. Το κεφάλαιο κλείνει παρουσιάζοντας τις πρακτικές φροντίδας πριν και μετά το θάνατο, τη μόνη βεβαιότητα στην ζωή. Η φροντίδα αγκαλιάζει το θάνατο, εγγράφοντας σημασίες στα σώματα και τις οικογένειες μέσα από τις επιτελέσεις της.

Η τέταρτη ενότητα, με τίτλο **Κανόνες, Διαπραγματεύσεις και Αποφάσεις Φροντίδας** αποτελείται από δύο υποκεφάλαια. Το πρώτο παρουσιάζει τους τρόπους που η κατασκευή και η καταστροφή της συγγενικότητας διέπεται από κανόνες προσφοράς και ανταπόδοσης φροντίδας, όπως ισχύουν στο ιδιωτικό πεδίο της οικογένειας, καθώς και τα διλήμματα κατά την εφαρμογή των κανόνων. Το δεύτερο κεφάλαιο συζητά τις οικογενειακές αποφάσεις γύρω από την προσφορά και την απόσυρση της φροντίδας μέσα από ηθικές αποτιμήσεις και πρακτικές εκτιμήσεις προηγούμενων και παρόντων αποφάσεων ένταξης και αποκλεισμού.

Η πέμπτη ενότητα, με τίτλο **Μπερδέματα: Όταν η οικογένεια στρέφεται προς τα έξω** αποτελείται από τρία υποκεφάλαια. Στο πρώτο υποκεφάλαιο συζητώ τις χρήσεις των νομιμοποιητικών εγγράφων στην διαπραγμάτευση των υποχρεώσεων για

φροντίδα μεταξύ των ηλικιωμένων και των συγγενών τους. Τα έγγραφα που συντάσσονται στο συμβολαιογραφείο επισημοποιούν παλιότερες υποσχέσεις και ελπίδες για μελλοντική φροντίδα. Συνιστούν όμως απειλή, καθώς δύνανται να ανατρέψουν ευαίσθητες ισορροπίες, θέτοντας το μέλλον των αδύναμων ηλικιωμένων σε κίνδυνο. Αποτελούν στον κόσμο της φροντίδας μια ιδιαίτερα επικίνδυνη ουσία (Parataxiarchis 1999, Hutchinson 2000) που χρήζει προσεκτικού χειρισμού⁷.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, παρουσιάζονται οι διαθέσιμες λύσεις στο πρόβλημα της έλλειψης χεριών φροντίδας από την οικογένεια. Συζητώνται οι δυνατότητες και οι περιορισμοί των τριών εναλλακτικών σεναρίων: της μίσθωσης ξένων γυναικών, της βοήθειας από τα προγράμματα, και της εισαγωγής στο γηροκομείο. Κάθε εκδοχή ενέχει τα δικά της πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα που πρέπει να ληφθούν υπόψη. Όλες οι εκδοχές είναι προβληματικές, καθώς κάθε λύση προσθέτει τις δικές της περιπλοκές στα προβλήματα οποία καλείται να αντιμετωπίσει.

Το τρίτο κεφάλαιο είναι το καταληκτικό της διατριβής. Εκεί αντιπαραβάλλω τις διαφορετικές ορθολογικότητες (*rationalities*) που συνάντησα κατά την έρευνα. Πρώτα, εντοπίζω μέσα από εθνογραφικά παραδείγματα και συζητώ ορισμένες κεντρικές μεταφορές του κόσμου της φροντίδας, μέσα από τις εμπειρίες των Βουνιωτών. Αναλύονται οι εντάσεις που προκύπτουν από τη διαχείριση δύο επικίνδυνων ουσιών, των περιττωμάτων και του χρυσού. Τα χέρια που φροντίζουν αποτελούν το μέσο μετουσίωσης της μόλυνσης σε αξία. Στη συνέχεια, αναλύω τους ασύμβατους διαλόγους μεταξύ των αναγκών, όπως εκφράζονται από τους ηλικιωμένους, και των αφηγημάτων περί θεραπείας, όπως εκτυλίσσονται στους χώρους του νοσοκομείου. Επισημαίνεται η δεινότητα του γήρατος, όταν οι δυσαρμονίες καθιστούν την κρατική και την οικογενειακή φροντίδα αποτυχημένη ή ανέφικτη. Τότε ο ηλικιωμένος περιθωριοποιείται, και το αδύναμο σώμα του καθίσταται ένα *no man's land*, αποτελούμενο από περισσότερο ή λιγότερο επικίνδυνες ζώνες. Κλείνοντας, αναφέρομαι στις προκλήσεις και αντιφάσεις της φροντίδας ηλικιωμένων, ως πρακτική και ως αντικείμενο έρευνας.

Συμβολές-Καινοτομία της Έρευνας

Οι κοινωνικές σχέσεις των ηλικιωμένων και οι λόγοι γύρω από αυτές είναι υποπαρουσιασμένες στην ανθρωπολογία, ιδιαίτερα στον ελλαδικό χώρο. Οι μελέτες των οικογενειακών σχέσεων, προνομιακό πεδίο έρευνας στην Ελληνική εθνογραφία, έχουν επί μακρόν ασχοληθεί με τους τρόπους που διαφορετικές γενεές

7

διαπραγματεύονται ζητήματα κοινωνικού φύλου, εξουσίας, κοινωνικότητας και οικιακότητας (βλ. ενδεικτικά Dubisch 1986, Παπαταξιάρχης & Παραδέλλης 1992). Όμως, καμία μέχρι τώρα ανθρωπολογική έρευνα δεν έχει ασχοληθεί ειδικά με το στάδιο του κύκλου ζωής των οικογενειών όπου η παλαιότερη γενιά παραδίδει τον έλεγχο και την εξουσία στην νεότερη, εφόσον χρειάζεται πλέον τη φροντίδα και την προστασία της. Για πρώτη φορά αναλύεται η σχέση μεταξύ ενός άτυπου, «παραδοσιακού» συστήματος συγγένειας και μεταβίβασης ιδιοκτησίας στην Ελλάδα με τις πρακτικές επιβίωσης των ηλικιωμένων στη σύγχρονη εποχή, ιδιαίτερα αναφορικά στις έμφυλες, κοινωνικές και οικονομικές βιωμένες ανισότητες. Ο παράγοντας της γήρανσης αναφορικά με τις έμφυλες σχέσεις και οι τρόποι που αυτές διαμορφώνονται με το πέρασμα του χρόνου αποτέλεσε ένα επιπλέον πρίσμα στην ανάλυση.

Αν και στην Ελληνική εθνογραφία ήδη υπάρχουν έρευνες που αναφέρονται στην φροντίδα του σπιτιού (Lazaridis 2000, Παπαταξιάρχης κ.α. 2008, Τοπάλη 2005), δεν ασχολούνται με την κατ' οίκο φροντίδα των ηλικιωμένων μελών της οικογένειας. Εξαίρεση αποτελεί η εργασία των Van der Geest, Mul & Vermeulen (2004) για την Κρήτη, όπου παρουσιάζονται οι αλληλεξαρτήσεις «επαγγελματικών» και «προσωπικών» ερμηνειών της φροντίδας στο επίπεδο της καθημερινής αλληλεπίδρασης. Ξένα πρόσωπα με καταβολές και θέσεις που αντιστοιχούν σε ποικίλους βαθμούς συμμετοχής, αρμοδιοτήτων και προσδοκιών εκπλήρωσης υποχρέωσεων/καθήκοντων, τέμνουν τον μέχρι πρόσφατα συμπαγή χώρο της Ελληνικής οικογένειας. Η σχέση τους με τους ηλικιωμένους που φροντίζουν και τα μέλη της οικογένειας που συμμετέχουν και εκείνα στη φροντίδα, με φυσική και διαπροσωπική βοήθεια, χρήματα και απαιτήσεις, αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα του ιδιότυπου μωσαϊκού της διαχείρισης του γήρατος στην Ελλάδα. Η ακόμα νεότερη συμμετοχή του κράτους στη φροντίδα των ηλικιωμένων με τις μονάδες «Βοήθεια στο Σπίτι», δεν έχει απασχολήσει ως τώρα την Ελληνική επιστημονική κοινότητα, παρότι τράβηξε την προσοχή ξένων ανθρωπολόγων (Koster 2010). Αυτή η έρευνα είναι η πρώτη Ελληνική διατριβή που ασχολήθηκε με τη φροντίδα κατ' οίκο υπό το πρίσμα της εισόδου «ξένων» χεριών σε ιδιωτικούς χώρους.

Η διατριβή εντοπίζει το διάλογο των οικογενειακών δεσμών με τα γενικότερα πλαίσια της νομοθεσίας και της λειτουργίας των κρατικών θεσμών, που προσεγγίζεται από τη σκοπιά του αποτελέσματός του στη ζωή των αδύναμων ηλικιωμένων και όσων τους φροντίζουν. Η «από τα κάτω», προσέγγιση των θεσμών

έχει ως γνώμονα την πληρέστερη κατανόηση των αποτελεσμάτων τους επί των αναγκών και των ζητημάτων που απασχολούν τους αδύναμους ηλικιωμένους. Σημαντικό μέρος της εθνογραφίας αφιερώνεται στην προβληματική συνάρθρωση των μηχανισμών άσκησης κοινωνικής πολιτικής για τους ηλικιωμένους με τις οικογένειες που παραδοσιακά φέρουν την ευθύνη της φροντίδας τους.

Σε θεωρητικό επίπεδο, η εργασία προσφέρει ένα επιπλέον παράδειγμα από τη Ελλάδα που υπογραμμίζει την ιδιαίτερη σημασία των εντόπιου συμβολικού υπόβαθρου στις σχέσεις φροντίδας οι οποίες έχουν συζητηθεί σε άλλες εθνογραφικές περιοχές. Οι σχέσεις φροντίδας προσεγγίζονται ως μια μορφή *δώρου*, και αναλύονται σε σχέση με τις ιδιαίτερες σημασίες αυτού του καθολικού κοινωνικού φαινομένου (Mauss 1923) στα τοπικά συμφραζόμενα. Στο γνωστικό υποπεδίο της φροντίδας στην Ανθρωπολογία, η έρευνα συμβάλλει επισημαίνοντας την ανάγκη εξερεύνησης των εντόπιων ιδιωμάτων της φροντίδας. Εν προκειμένω, αναλύονται δύο ιδιαίτερες βαθμίδες φροντίδας στον εντόπιο λόγο: «κοιτάζω» και «πολεμώ», που αναφέρονται σε διακριτά επίπεδα φροντίδας και δέσμευσης. Στις συζητήσεις για το σώμα, η διατριβή συμβάλλει με την εισαγωγή των εννοιών *σωματικοί πόροι* και *σωματική οικονομία* στη διαχείριση της ενσώματης όψης της φροντίδας. Εισάγω επίσης μια νέα οπτική στη συζήτηση για το σώμα: Την ατομική ευθύνη της διατήρησης ενός λειτουργικού σώματος από ηλικιωμένους και μη, απέναντι στις οικογένειες τους.

Επιπλέον συμβολές συνιστούν η συζήτηση της χωρικότητας και της σωματικότητας στις σχέσεις φροντίδας των αδύναμων ηλικιωμένων. Η πρώτη πτυχή αφορά την διαλεκτική οικιακότητας και συγγενικότητας στη βάση της συζήτησης για το σπίτι ως πηγή συγγενικότητας (Carsten 2003: 35-56). Το σπίτι αναδεικνύεται ταυτόχρονα ως ένα σύμβολο και μεταφορά για την οικογένεια και το ηλικιωμένο σώμα και ως ρυθμιστής των οικογενειακών σχέσεων όταν τελούν υπό διαπραγμάτευση. Επίσης, συζητώ τα έγγραφα ως μέσο κατασκευής, διαπραγμάτευσης και επιβεβαίωσης συγγενικοτήτων στο υπό συζήτηση πεδίο. Τα έγγραφα συνιστούν ορόσημα που επισφραγίζουν τις συγγενικές σχέσεις προσθέτοντας ένα επιπλέον στρώμα νοήματος στις επιτελέσεις σωματικότητας, οικιακότητας και συγγενικότητας των κατοίκων τον κόσμο της φροντίδας.

Η δεύτερη πτυχή του διαλόγου μεταξύ χωρικότητας και σωματικότητας που αναλύεται, αφορά την διάσταση του σώματος ως χάρτης όπου αποτυπώνονται οι οικογενειακές αποφάσεις, με την χάραξη σαφών ορίων μεταξύ ζωνών παρέμβασης και παραμέλησης. Όπως και σε άλλες περιπτώσεις που τα σύνορα χαράσσονται υπό

κλίμα έντασης, οι διαφιλονικούμενες ζώνες και τα μεθοριακά επεισόδια αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της εικόνας. Τέλος, εντοπίζονται και συζητούνται οι ιδιαίτερες συμβολικές σημασίες των ουσιών που διαρρέουν και οριοθετούν τον κόσμο της φροντίδας- τα χαρτιά, ο χρυσός και οι ανθρώπινες εκκρίσεις, καθώς και τα χέρια των ανθρώπων που τα μετασχηματίζουν.

1.0 Φροντίδα και Ηλικιωμένοι: Μια ηθικά φορτισμένη σχέση

Η βιβλιογραφία για τη φροντίδα προέρχεται κυρίως από το χώρο της φιλοσοφίας, της πολιτικής επιστήμης, της κοινωνιολογίας και της ανθρωπολογίας. Συμπεριλαμβάνει έρευνες που έχουν διεξαχθεί σε δυτικές και μη κοινωνίες. Η κυρίαρχη γλώσσα στη θεωρητική παραγωγή είναι η Αγγλική. Ως εκ τούτου, τα νοήματα και οι ιδέες για τη φροντίδα επηρεάζονται υπόγεια από τις ποικίλες διαβαθμίσεις νοήματος που εμπεριέχει η έννοια στην Αγγλική γλώσσα. Στα Αγγλικά η λέξη “care” μεταφράζεται σε «φροντίδα» και «ενδιαφέρον», για πρόσωπα αλλά και πράγματα. “I care” σημαίνει επίσης «νοιιάζομαι», μια έκφραση που συμπεριλαμβάνει «το ενδιαφέρον, αφοσίωση και σύνδεση ενός ανθρώπου προς έναν άλλο» (van der Geest. 2003a: 8). Η ερώτηση «τι κάνεις» (*how are you doing*) θα μπορούσε να σημαίνει «πώς την παλεύεις» (*how do you cope?*); Οι πράξεις με φροντίδα (*with care*), απαιτούν αφοσίωση (Van der Geest 2003a:9). Στην αγγλική γλώσσα, η λέξη «φροντίδα» (*care*) εμπεριέχει εγγενώς τα συμφραζόμενα του άγχους, της θλίψης και της στενοχώριας, αναπόφευκτα αποτελέσματα της «σοβαρή πνευματικής προσήλωσης»: της σκέψης με φροντίδα, σε εκτοπισμένους κόσμους (Puig de la Bellacasa 2012: 212). Η φροντίδα χαρακτηρίζεται από εγγενή συμπληρωματικότητα, καθώς αφορά πάνω από όλα «έναν άνθρωπο που συμπληρώνει τον άλλο σε δραστηριότητες που δεν μπορεί να εκτελέσει μόνος του» (van der Geest. 2003a: 8). Η φροντίδα συνιστά μια συνεχή διαδικασία που σαν πρακτική και σαν προδιάθεση «εμπεριέχει ταυτόχρονα τους προβληματισμούς και τις ανάγκες του άλλου σαν μια βάση για δράση» (Tronto 1993: 105).

Η Joan Tronto (1993) εντοπίζει στη φροντίδα τέσσερις φάσεις:

1. Ενδιαφέρον (*caring about*).
2. Ανάλυση φροντίδας (*taking care of*).
3. Προσφορά φροντίδας (*care-giving*).
4. Αποδοχή φροντίδας (*care-receiving*)

Οι τέσσερις φάσεις συνδέονται με τέσσερις κεντρικές ηθικές αξίες που κυριαρχούν σε κάθε φάση:

1. Προσοχή (*attentiveness*), προς τις ανάγκες των άλλων.
2. Υπευθυνότητα (*responsibility*), η οποία βρίσκεται ενσωματωμένη σε άρρητες πολιτισμικές πρακτικές,
3. Ικανότητα (*competence*) προσφοράς «καλής» φροντίδας, στην οποία συμπεριλαμβάνεται η επάρκεια διαθέσιμων πόρων.
4. Αποκριτικότητα (*resposiveness*), που συγκεντρώνει τις δεξιότητες που

επιτρέπουν σε εκείνους που δέχονται φροντίδα να ανταποκριθούν σε αυτή, την προδιάθεση να κατανοήσουν τις ανάγκες των άλλων όπως οι άλλοι τις εκφράζουν (Tronto 1993: 131-136).

Η «καλή» φροντίδα βασίζεται στην ενσωμάτωση αυτών των τεσσάρων φάσεων σε μια πρόσφορη ενότητα (Tronto 1993: 136). Το ιδεώδες μιας συνεκτικής διαδικασίας όπου εμπεριέχονται αρμονικά και τα τέσσερα στάδια, σπάνια γίνεται πραγματικότητα λόγω της μεγάλης πιθανότητας συγκρούσεων μεταξύ όσων προσφέρουν φροντίδα, και των προσωπικών τους αναγκών, των αναγκών των άλλων και της περιορισμένης διαθεσιμότητας υλικών και άλλων πόρων (Tronto 1993: 109).

Πέρα από μια συναισθηματική προδιάθεση, η φροντίδα προσεγγίζεται μέσα από την τεχνική/πρακτική φύση της. Ο όρος «φροντίδα υγείας» (*health care*) αποκτά μια σχεδόν εξ ολοκλήρου «τεχνική» σημασία, προσέγγιση που ίσως αλλάξει με την αύξηση των χρονίως πασχόντων (van der Geest 2003a: 9). Δεδομένης πάντως της πολυπλοκότητας των αναγκών των ηλικιωμένων, ο διαχωρισμός μεταξύ των αναγκών φροντίδας υγείας και αναγκών κοινωνικής φροντίδας είναι προβληματικός, καθώς τα όρια μεταξύ των δύο είναι συγκεχυμένα και στην πράξη χάνουν τη σημασία τους (Twigg 2000, 2004). Η φροντίδα υπό την πρακτική έννοια αναφέρεται σε κάθε είδους υποστηρικτικές δραστηριότητες που αναλαμβάνονται για χάρη άλλων που δεν μπορούν να τις φέρουν οι ίδιοι σε πέρας, όπως μικρά παιδιά, ασθενείς και ηλικιωμένους. Η πρακτική φροντίδα μπορεί να προσφέρεται και τελείως απρόσωπα, όπως ένας «σερβιτόρος» που προσφέρει τις υπηρεσίες του χωρίς να χρειάζεται να «νοιαστεί» για τους πελάτες του (Van der Geest 2003a: 10), ή ακόμα και αντικειμενοποιώντας τους αποδέκτες της και στερώντας της την ανθρώπινη τους υπόσταση. Το τελευταίο είναι ιδιαίτερα προφανές σε χώρους όπου θα περίμενε κανείς το αντίθετο, όπως σε εξειδικευμένα ιδρύματα φιλοξενίας ηλικιωμένων (βλ Mc Lean 2001, Mc Lean & Trakas 2010). Όταν η συζήτηση από την άλλη περιστρέφεται γύρω από τις προσωπικές σχέσεις, η φροντίδα καθίσταται μια έννοια αναφερόμενη σχεδόν αποκλειστικά στα συναισθήματα (Van der Geest 2003a: 9).

Η Tronto, στον πολυαναφερμένο γενικό ορισμό της, προσπαθεί να υπερκεράσει τη διαφορά, προτείνοντας πως φροντίδα συνιστούν:

Όλα όσα κάνουμε για να διατηρήσουμε συνεχίσουμε και επανορθώσουμε «τον κόσμο μας» ώστε να μπορούμε να ζούμε σε αυτό όσο καλύτερα γίνεται. Αυτός ο κόσμος συμπεριλαμβάνει τα σώματα μας, τους εαυτούς μας και το περιβάλλον, όλα όσα αναζητούμε να περιπλέξουμε σε ένα σύνθετο ιστό που

υποστηρίζει τη ζωή (Tronto 1993: 103).

Η φροντίδα χαρακτηρίστηκε «δουλειά της αγάπης» (Kittay 1999, Kittay & Feder 2002), ως μια υπόμνηση της διττής φύσης της και των προκλήσεων που συνεπάγεται. Η παρατήρηση βρίσκει εφαρμογή τόσο στην καθημερινή πρακτική όσο και στην θεωρητική χρήση της έννοιας. Εμπειρικές έρευνες γύρω από την άτυπη φροντίδα σε οικογενειακά πλαίσια υπογραμμίζουν ότι η φροντίδα περιλαμβάνει ταυτόχρονα φυσική και συναισθηματική εργασία (Finch & Groves 1983, Milligan 2003), ενώ για μια πλήρη αποτίμηση της φροντίδας, πρέπει να αναγνωριστεί η αναπόφευκτη αλληλεξάρτηση των εξαρτημένων και τρωτών πλασμάτων που όλοι είμαστε (Kittay & Feder 2002, Engster 2005).

Η φροντίδα στη δυτική φιλοσοφία, συνιστά αξία που εξυψώνει την ανθρώπινη φύση. Η φροντίδα ως μέριμνα/ενδιαφέρον, *sorge* στη γλώσσα του Heidegger εμπεριέχει τις δύο βασικές κινήσεις της ανθρώπινης ύπαρξης: Προς τον άλλο και προς το μέλλον. Η ίδια η παρουσία του ανθρώπου στον κόσμο (*Dasein* στη γλώσσα του Heidegger, όρος που μεταφράζεται στα Αγγλικά ως *Being-in-the-world*), προϋποθέτει τη φροντίδα των άλλων και την αποδοχή της φροντίδας τους:

Η ίδια η γεγονότητα (*facticity*) της παρουσίας, είναι τέτοια που το ον- στον-κόσμο διασπείρεται σε συγκεκριμένους τρόπους ύπαρξης, η πολλαπλότητα των οποίων υποδεικνύεται από τα ακόλουθα παραδείγματα: Το να έχω να κάνω με κάτι, το να παράγω κάτι, το να ενδιαφερθώ για κάτι και να το φροντίσω, το να βρω μια χρήση για κάτι, το να παραιτηθώ από κάτι και να το αφήσω να φύγει, το να αναλάβω, ολοκληρώσω, αποβάλλω, ρωτήσω, εξετάσω, συζητήσω, καθορίσω... Όλοι αυτοί οι τρόποι του Είναι- εντός εμπεριέχουν το ενδιαφέρον (*concern*) ως κατάσταση του Είναι.[...] Το να αφήσει κανείς [την ύπαρξη] ατελείωτη, το να παραμελεί και να απαρνιέται, αποτελούν επίσης τρόπους μέριμνας, αλλά ανεπαρκείς τρόπους, με τους οποίους οι δυνατότητες της μέριμνας περιορίζονται σε ένα «γυμνό ελάχιστο» (Heidegger 1962: 83).

Είναι προφανής στον Heidegger η εξέχουσα σημασία της φροντίδας για την ίδια την ύπαρξη του ανθρωπίνου όντος, όσο και η ιδεαλιστική θεώρηση της. Κάθε λοξοδρόμηση, διάλειμμα, ή αναβολή από το σκοπό της, τη διαρκή φροντίδα του άλλου και του εαυτού, είναι απαράδεκτη ως μια ελλειμματική, «κακή» έκφραση ανθρωποσύνης του ανθρωπίνου όντος ως μέλος του κόσμου που το στερεί από τον δυνητικό πλούτο της ύπαρξής του. Στην παράδοση του Heidegger, που συνοδεύει τις αναπαραστάσεις της φροντίδας τόσο στην ηθική φιλοσοφία όσο και στις κοινωνικές επιστήμες, η φροντίδα θεωρείται έννοια-κλειδί για την ύπαρξη της ανθρώπινης

κοινωνίας. Υπό αυτό το πρίσμα, η φροντίδα αντιπροσωπεύει την ηθική ιδιότητα της ζωής. Η φροντίδα προς τον άλλο είναι φροντίδα προς ένα κομμάτι του εαυτού, και η αμοιβαιότητα είναι περιττή (Mayerhoff 1971). Το ίδιο πνεύμα προσφοράς χωρίς ανταπόδοση, που αναδεικνύει τη φροντίδα ως υπέρτατη ηθική αξία, διέπει και τη σκέψη της Tronto (1993).

Παρότι η οικιακή εργασία (*domestic service*), που αποτελεί επίσης μια μορφή φροντίδας, έχει προσεγγιστεί ως εκμετάλλευση⁸, η φροντίδα προσώπων προσεγγίζεται μέσα από μια γενικευμένη «αγιοποίηση». Στις προερχόμενες από το χώρο της ηθικής φιλοσοφίας και της φεμινιστικής θεωρίας προσεγγίσεις, εκείνο που προσδίδει στην διαπροσωπική φροντίδα την ιδιαίτερη αίγλη της ως αδιαμφισβήτητη ανθρώπινη αξία, είναι ακριβώς η χωρίς αντάλλαγμα προσφορά της. Από το χώρο της Ανθρωπολογίας, οι Kleinman & van der Geest προειδοποιούν εναντίον της άκριτης υιοθέτησης του δυτικού λόγου για τη φροντίδα και επισημαίνουν πως υπάρχει μόνο ένας τρόπος να καταλάβουμε τι σημαίνει «φροντίδα» σε διαφορετικά συμφραζόμενα: Να ακούσουμε εκείνους που εμπλέκονται άμεσα στη φροντίδα και να παρατηρήσουμε τις πράξεις τους (Kleinman & van der Geest 2009: 160). Η ίδια η Tronto (1993: 103) επισημαίνει πως πρέπει να είμαστε προσεκτικοί στη χρήση δυτικών αντιλήψεων για τη φροντίδα σε διαφορετικές κοινωνικές, πολιτισμικές και οικονομικές συνθήκες. Η παραπάνω, σχεσιακή και εντοπισμένη στα συμφραζόμενα θέαση, υπογραμμίζει τους τρόπους που η πρόσβαση στους αναγκαίους για την προσφορά και την αποδοχή φροντίδας πόρους καθορίζονται από τις κοινωνικές σχέσεις, και τις ανισότητες σε πόρους, εξουσία και δύναμη (Evans & Thomas 2009).

Εμπειρικές έρευνες προερχόμενες από τον χώρο της ανθρωπολογίας συνηγορούν στην παρατήρηση πως η άλλοτε συνειδητή και άλλοτε ασυνείδητη αποτίμηση της αμοιβαιότητας σε οικονομικούς, συναισθηματικούς ή συμβολικούς όρους, αποτελεί το στοιχείο που διέπει σε μεγάλο βαθμό τις αποφάσεις σχετικά με το είδος, την ένταση και την κατεύθυνση των ροών φροντίδας μεταξύ των ανθρώπων. Το τελευταίο επιβεβαιώνεται ιδιαίτερα, σε ό,τι αφορά στις σχέσεις των ηλικιωμένων που χρειάζονται φροντίδα με τους νεότερους (Brettel 1991, Goody 1976, Micheli 2000, van der Geest 2003a, για εθνογραφικά παραδείγματα από τα Ελληνικά νησιά βλ. Hionidou 2004, Kenna 1976, 2012, Καλπουρτζή 2001, Κωστακιώτης 2008, 2010).

Η πολυπλοκότητα της φροντίδας εμφανίζεται και στην πολυσημία και την

---

⁸ Για μια κριτική παρουσίαση του διαλόγου εκπροσώπων του Βρετανικού και του Αφροαμερικάνικου φεμινισμού πάνω στο θέμα βλ. Graham (1991).

ρευστότητα του ορου σε διαφορετικές γλώσσες. Ο Αγγλικός όρος “care” συνιστά σύνθετη, διαφορούμενη και πολύσημη έννοια , η οποία μεταφρασμένη αποκτά διαφορετικά νοήματα. Ενώ στα Αγγλικά “to care for” σημαίνει «τρέφω τρυφερά αισθήματα για κάποιον», «φροντίζω», «ασχολούμαι», «ενδιαφέρομαι», “to take care of” σημαίνει «φροντίζω», «χειρίζομαι», «ασχολούμαι», ενώ “to care about” σημαίνει «νιώθω στοργή», «θεωρώ ως σημαντικό», ανησυχώ, στα Γερμανικά αποδίδονται με τους όρους “sich sorgen um”, “sich der”, “sorgen a” οι οποίοι αντιστοιχούν σε διαφορετικές ηθικές αρχές και κανονιστικές αντιλήψεις για τη φροντίδα (Jeannett 2013). Η ηθικά φορτισμένη ερώτηση «τι είναι καλή φροντίδα» πρέπει ιδωθεί ως ενσωματωμένη σε γενικότερα ερωτήματα όπως «ποιός είναι ένα καλό πρόσωπο;» (Obrist 2012). Οι υποχρεώσεις, οι ανάγκες και οι προσδοκίες γύρω από τη φροντίδα αποτελούν σημαντικές πολιτισμικές έννοιες οι οποίες μπορούν να συσχετιστούν με άλλες πολιτισμικές πρακτικές. Σαν κοινωνικές κατασκευές που μεταβάλλονται με το χρόνο, όπως για παράδειγμα με την εισαγωγή ιατρικών καινοτομιών, όπως και οι ηθικές έννοιες και οι λόγοι για τη φροντίδα και τους θεσμούς της (Jeannett 2013: 3).

Ενώ η ανθρωπολογική συζήτηση για την φροντίδα αντλεί θεωρητικά παραδείγματα από τη συζήτηση στο χώρο της ηθικής φιλοσοφίας, το μέχρι τώρα ενδιαφέρον των ανθρωπολόγων και κοινωνιολόγων έχει επικεντρωθεί πρωταρχικά στις πρακτικές εκφάνσεις της φροντίδας και δευτερευόντως στις ηθικές αξιολογήσεις της. Αναζητώντας έναν γενικό ορισμό της φροντίδας στο συνέδριο Rethinking Care: Anthropological Perspectives on Life Courses, Kin Work and their Trans-Local Entanglements το 2013, προτάθηκε πως «η φροντίδα μπορεί κατά προσέγγιση να γίνει κατανοητή ως η εργασία της φροντίδας των φυσικών, ψυχολογικών, συναισθηματικών και αναπτυξιακών αναγκών άλλων προσώπων» (Jeannett 2013). Οι ανθρωπολόγοι προσπάθησαν να βρουν έναν ορισμό που να εμπεριέχει τη διττή έννοια εργασιών και δραστηριοτήτων (φροντίζω κάποιον, *to care for somebody*) και του ενδιαφέροντος (ενδιαφέρομαι για κάποιον, *to care about somebody*) που προέρχεται από την ηθική φιλοσοφία. Η μέχρι τώρα ανθρωπολογική έρευνα για τη φροντίδα έχει ασχοληθεί με την ποικιλία των ειδών και των πλαισίων της δουλειάς της φροντίδας (*care work*), την κοινωνικοπολιτισμική, τοπική και παγκόσμια ενσωμάτωσή τους, την ποικιλία ανθρωπίνων εμπειριών και σχέσεων υποχρέωσης, εμπιστοσύνης, πίστης και δέσμευσης στη ευημερία των άλλων και στους λόγους για τη φροντίδα.

Δεν έχει δοθεί αντίστοιχη προσοχή στις ιθαγενείς κατηγοριοποιήσεις της φροντίδας, παρότι εθνογραφικά στοιχεία συγκλίνουν στην ποικίλη χρήση της

κατηγορίας σε διαφορετικά συμφραζόμενα. Στα Ελληνικά εν προκειμένω, τη ρήμα «φροντίζω» χρησιμοποιείται εναλλακτικά με τα ρήματα «κοιτάζω», «προσέχω» και «κρατώ», όταν αναφέρεται σε ηλικιωμένους και παιδιά⁹. Στη Ρόδο «λατρεύουν τους γέρους τους»¹⁰, έκφραση πιθανώς προερχόμενη από τη «λάτρα», που σημαίνει καθαριότητα, αλλά που ίσως περιλαμβάνει συνεκδηλώσεις που προέρχονται από τη συνήθη νεολογική χρήση του όρου που εμπεριέχει τις σημασίες «αγαπώ», «σέβομαι», «τιμώ». Στο Βουνί ο όρος «φροντίδα» δεν ανήκει στο καθημερινό λεξιλόγιο. Εναλλακτικά χρησιμοποιούνται τα ρήματα «κοιτάζω» και «πολεμώ», που αναφέρονται σε διαφορετικούς βαθμούς δέσμευσης, υποχρεώσεων και καθηκόντων, οι σημασίες των οποίων αναλύονται στα κεφάλαια που ακολουθούν.

1.1 Ηλικιωμένοι και ανθρωπολογία: Ανθρωπολογία της γήρανσης

Το πεδίο των κοινωνικών θεωριών περί της γήρανσης ή Κοινωνικής Γεροντολογίας, δεν είναι ιδιαίτερα πλούσιο σε θεωρία. Για το λόγο αυτό έχει υποστηριχθεί πως η (κοινωνική) γεροντολογία δεν έχει φτάσει στο σημείο να μπορεί να θεωρηθεί ως πλήρες, αυτόνομο ακαδημαϊκό πεδίο. Πολλές από τις παρακάτω προσεγγίσεις δεν διαθέτουν όλα τα κριτήρια ώστε να μπορούν να χαρακτηριστούν θεωρίες, αλλά μάλλον επεξηγηματικά πλαίσια σε παρατηρούμενες κοινωνικές διαδικασίες που αφορούν το γήρας. Η προερχόμενη από την κοινωνιολογία Κοινωνική Γεροντολογία, και ως ένα βαθμό η συγγενής της Γερο-ανθρωπολογία, εξακολουθούν να αναφέρονται στα συγκεκριμένα σχήματα, τα περισσότερα εκ των οποίων αντλούν παραδείγματα από τη θεωρητική παράδοση του δομολειτουργισμού (Virpi 2008:10).

Σύμφωνα με τη θεωρία της αποδέσμευσης (disengagement theory) (Cumming & Henry 1961), η γήρανση οδηγεί σε έξοδο από πολλούς ρόλους και καθήκοντα σε κοινωνικό, προσωπικό, και ψυχολογικό επίπεδο. Συνεπώς στη δομολειτουργιστική σκοπιά της, αυτή η θεωρία επισημαίνει πως η απόσυρση του ηλικιωμένου από όψεις της ζωής του στις οποίες μέχρι τότε συμμετείχε ενεργά είναι επωφελής τόσο για τον ίδιο, αφού «ξενοιάζει» από τις δεσμεύσεις των ρόλων του, όσο και για τη νεότερη γενιά, στην οποία παρέχεται «ζωτικός χώρος». Η θεωρία έχει δεχθεί επικρίσεις, καθώς επιχειρεί να παρουσιάσει τις δυτικές (και μάλιστα αμερικανικές) αντιλήψεις της δεκαετίας του 1960 που συνέδεαν το γήρας με την παθητικότητα ως καθολικώς ισχύοντα παγκόσμια φαινόμενα. Ιδιαίτερη εντύπωση μου προκαλεί πως η ιδέα του

⁹ Αλεξάνδρα Μπακαλάκη, προσωπική επικοινωνία.

¹⁰ Βασιλική Μουτάφη, προσωπική επικοινωνία.

ζωτικού χώρου (*lebensraum*) πρωτοχρησιμοποιήθηκε στη Γερμανία του μεσοπολέμου για να υποστηρίξει τις ανάγκες εδαφικής επέκτασης του Γερμανικού έθνους σε βάρος των «κατώτερων», λιγότερο σημαντικών γειτονικών λαών και μειονοτήτων. Σε αντίδραση προτάθηκε η θεωρία της ενεργούς γήρανσης (*activity theory of ageing*) (Havighurst 1961) η οποία όπως και η θεωρία της αποδέσμευσης, αποτελεί περισσότερο ιδεολόγημα με στόχο την «επιστημονική» νομιμοποίηση κοινωνικοπολιτισμικών κατασκευών για τους ηλικιωμένους παρά οτιδήποτε άλλο.

Η θεωρία του μοντερνισμού προτείνει πως το status των ηλικιωμένων εξαρτάται από το βαθμό εκβιομηχάνισης και εκμοντερνισμού της κοινωνίας: Πως στις προβιομηχανικές κοινωνίες οι ηλικιωμένοι είχαν πρόσβαση σε πηγές γνώσης και υλικούς πόρους που τους καθιστούσαν ισχυρούς και αξιοσέβαστους, ενώ οι σύγχρονες μέθοδοι παραγωγής πλούτου και γνώσης προκάλεσαν πιέσεις εναντίον τους προκειμένου να αποσυρθούν από τους ενεργούς ρόλους στην κοινωνία. Η αστικοποίηση και συνακόλουθη ανάδειξη των πυρηνικών οικογενειών έναντι των παλιότερων εκτεταμένων δομών οδήγησαν στην περαιτέρω περιθωριοποίηση τους (Cowgill & Holmes 1972). Η θεωρία αυτή επιδέχεται κριτικών σε πολλά σημεία, με κυριότερα κατά τη γνώμη μου, την ύπαρξη ισχυρών στοιχείων που υποδεικνύουν πως οι εκτεταμένες οικογένειες δεν αποτελούν καθολικό φαινόμενο στις μη-βιομηχανοποιημένες κοινωνίες, και το «υψηλό» status που «απολαμβάναν» οι ηλικιωμένοι στις παραδοσιακές κοινωνίες σε πολλές περιπτώσεις δεν ήταν τόσο υψηλό στην πραγματικότητα, ή αφορούσε τα ηλικιωμένα μέλη των ισχυρότερων κοινωνικών στρωμάτων. Για παράδειγμα, στους Kirghiz του Αφγανιστάν, οι ζωές των πλούσιων ηλικιωμένων είναι πολύ διαφορετικές από των φτωχών, λόγω των σχέσεων ιδιοκτησίας και του επιπέδου ελέγχου στην οικογένεια που αυτές εξασφαλίζουν. Οι πλούσιοι ηλικιωμένοι επωφελούνται από ένα σύστημα ενοικίασης κοπαδιών σε λιγότερο πλούσιες οικογένειες. Έτσι, με λίγη εργασία, οι εύπορες οικογένειες απολαμβάνουν μεγάλη επάρκεια υλικών αγαθών και οι ηλικιωμένοι τους απολαμβάνουν το υψηλό κύρος του μεγαλοϊδιοκτήτη, μέσα και έξω από την οικογένεια. Αντίθετα, στις φτωχές οικογένειες που βασίζονται στην εργασία τους για να επιβιώσουν και τα αγαθά σπανίζουν, οι ηλικιωμένοι είναι καταδικασμένοι σε ανασφαλή και άβολα γηρατειά (Shahrani 1981). Στους Ινδιάνους Chipewan, οι αυξάνόμενες αποτυχίες ενός ηλικιωμένου άνδρα να φέρει κυνήγι, κρίσιμο για την επιβίωση της οικογένειας, ερμηνεύονται σαν απώλεια της μαγικής δύναμης που κάνει τους άνδρες καλούς κυνηγούς. Ο παραγκωνισμός των ηλικιωμένων κλιμακώνεται,

ώσπου αφήνονται να πεθάνουν στο στο χιόνι, όταν το φαγητό δεν φτάνει για όλους (Sharp 1981).

Η Πολιτική Οικονομία του γήρατος επισημαίνει τους τρόπους που οι πολιτικές, οικονομικές, και ιδιαίτερα οι δομές άσκησης κοινωνικής πολιτικής, καθιστούν τους ηλικιωμένους αδύναμους και περιθωριοποιημένους, με παρεμβάσεις βασισμένες σε ομοιόμορφα κατηγοριοποιημένες «ανάγκες», όπως η υποχρεωτική συνταξιοδότηση (Virpi 2008:10-11).

Τα παραπάνω δανεισμένα από τη κοινωνιολογία θεωρητικά παραδείγματα, πλαισίωσαν την ανθρωπολογική συζήτηση που ανέκυψε ως ξεχωριστός κλάδος με το όνομα ανθρωπολογία της γήρανσης ή Γερο-ανθρωπολογία στις αρχές του 1980. Η συζήτηση του υποπεδίου περιστρέφεται ως και σήμερα γύρω από τις εξής θεματικές που διαμορφώθηκαν εκείνη την περίοδο: Ιστορίες ζωής, εύρος ζωής, πορεία ζωής, ηλικιακή διαστρωμάτωση, οι ηλικιωμένοι σαν παππούδες, ασθένεια και χρονικότητα, φροντίδα και προκλήσεις στις διαγενεακές σχέσεις (Cohen 1994). Η συστηματική μελέτη της ηλικίας και των ηλικιωμένων άρχισε σχετικά πρόσφατα στην ανθρωπολογία (Clark 1967, Myerhoff 1970). Εντούτοις, οι ιδιαίτερες προκλήσεις του τελευταίου σταδίου της ζωής για την ανθρωπολογική σκέψη εντοπίστηκαν από πολύ παλιότερα (Simmons 1957), εποχή που η ανθρωπολογία του θανάτου και των τελετουργιών του ήδη επιδείκνυε ένα σώμα σημαντικών κειμένων¹¹

Η ανθρωπολογία της γήρανσης αναγνωρίστηκε σαν διακριτό υποπεδίο το 1967, παρότι μια αρκετά σημαντική παραγωγή κειμένων με την παραπάνω θεματική προϋπήρχε (Clark 1967). Η Margaret Clark σε μια πλέον κλασσική για το χώρο παρατήρηση επισημαίνει πως

Κρίνοντας από τις τυπικές ανθρωπολογικές περιγραφές, τα χρόνια μεταξύ της επίτευξης του ενήλικου status και των επικήδειων τελετών συνιστούν είτε ένα εθνογραφικό κενό ή ένα αχανές μονότονο οροπέδιο αμετάβλητης συμπεριφοράς (1967: 55),

παρότι οι ανθρωπολόγοι οφείλουν μεγάλο μέρος των πληροφοριών για τις παραδοσιακές κοινωνίες σε μνήμες, γνώσεις και ερμηνείες των ηλικιωμένων μελών τους (ο.π.: 55). Εντούτοις, η μεγάλη ηλικία άρχισε να γίνεται ορατή από τους ανθρωπολόγους ως μια ιδιαίτερη κατηγορία με τις δικές τους δυναμικές και προβληματικές, μόνο στα τέλη της δεκαετίας του 1970 (Keith 1979:1). Παρά την

---

¹¹ Για σχετική θεματογραφία βλ. Abramovitch 2001, Cohen 2002.

έκφραση ενδιαφέροντος από διαφορετικούς ερευνητές, η παραγωγή μονογραφιών για τους ηλικιωμένους ήταν αρκετά σπάνια, σε βαθμό που επιμελητές συλλογικών τόμων με θέμα την ανθρωπολογία της γήρανσης επισημαίνουν την αναγκαιότητα μιας ενδεδειγμένης ενασχόλησης των ανθρωπολόγων με το αντικείμενο (Cohen 1994).

Ένα από τα αρχικά ζητήματα, γύρω από τα οποία περιστράφηκε η συζήτηση, ήταν το «ποιοί είναι οι ηλικιωμένοι». Η ανθρωπολογία επεσήμανε νωρίς (Radcliffe-Brown 1929) πως η αντίληψη του χρόνου διαφέρει διαπολιτισμικά και η δυτική αντίληψη για την χρονικά προσδιορισμένη οριοθέτηση των σταδίων της ζωής και του εν προκειμένω του γήρατος δεν είναι οικουμενική. Για παράδειγμα, σε ορισμένες Αφρικανικές, Βορειοαμερικανικές και Πολυνησιακές κοινωνίες, η κοινωνία οργανώνεται σε ηλικιακές ομάδες, όπου όλα τα μέλη αλλάζουν ηλικία ταυτόχρονα, μέσω τελετουργικών μετάβασης¹². Διαχρονικά και διαπολιτισμικά, εντοπίστηκαν τέσσερις κύριες μέθοδοι ορισμού της ηλικίας:

1. Η χρονολογική ηλικία,

2. Η βιολογική ηλικία, που αναφέρεται στη λειτουργικότητα του σώματος και των επιμέρους συστημάτων του. Είναι αποδεδειγμένο πως οι άνθρωποι που «επενδύουν» στη υγεία τους με άσκηση, ιατροφαρμακευτική αγωγή και σωστή διαίτα γηράσκουν αργότερα από τους άλλους.

3. Η ψυχολογική ηλικία που αναφέρεται στις γνωσιακές λειτουργίες όπως η νοημοσύνη ή η μνήμη, τα συναισθήματα και η κινητοποίηση. Όσοι πείθουν τον εαυτό τους ότι δεν είναι ταιριαστοί ή ικανοί σε δραστηριότητες, φαίνονται συχνά μεγαλύτεροι από συνομήλικούς τους που συνεχίζουν να γεύονται τη ζωή.

4. Η κοινωνικοπολιτική ηλικία που αποδίδεται σε ένα πρόσωπο είναι ίσως ο πλέον καθοριστικός παράγοντας για τη ζωή ενός προσώπου μεγαλύτερης ηλικίας. Όλες οι κοινωνίες θέτουν όρια και απαιτήσεις που συνδέονται με τους κατάλληλους για την ηλικία ρόλους (Cavanaugh 1999: 6).

Ο προσδιορισμός της γερωντικής ηλικίας είναι ένα εγχείρημα που προσκρούει στην ασαφή περιοχή των κοινωνικών κατασκευών, αξιών και συμπεριφορών. Ο ορισμός των 60-65 ετών είναι αυθαίρετος, λαμβάνοντας υπόψη το ποικίλο προσδόκιμο ζωής στα διαφορετικά φύλα, κοινωνικοοικονομικές ομάδες, και περιοχές του κόσμου (Virpi 2008:8). Εξάλλου, ακόμα και εντός των σαφώς οριοθετημένων πλαισίων μιας συγκεκριμένης κοινωνίας, οι ηλικιακές ομάδες προσδιορίζονται μέσα

---

¹² Για μια εξειδικευμένη επισκόπηση και επισταμένη ανάλυση των βασισμένων σε ηλικιακές ομάδες κοινωνιών βλ. Ritter 1980.

από διαπραγματεύσεις, τα αποτελέσματα των οποίων καθορίζονται από τα διακυβεύματα:

Είχαμε υπερβολική εμπιστοσύνη στις συμβατικές ηλικιακές ταμπέλες, οι οποίες έκρυβαν την πλέον εντυπωσιακή πτυχή των διάφορων συνόλων «διαγενεακών δεδομένων»: οι άνθρωποι κατασκευάζουν διαλογικά απόψεις των εαυτών τους και των συνομιλητών τους σε ηλικιακά προσδιορισμένους όρους. Για παράδειγμα, εάν οι ηλικιωμένες γυναίκες στα καταγραμμένα σε βίντεο δεδομένα που γράψαμε για αυτές [...] άξιζαν να αποκαλούνται «ηλικιωμένες», ήταν κατά ένα μεγάλο μέρος δυνάμει της διαλογικής εργασίας που αυτές και οι συνομιλητές τους έκαναν για να τοποθετηθούν ως ηλικιωμένοι άνθρωποι. (Coupland 1997:34)

Η μεγάλη ηλικία, για την οποία ταυτόχρονα καυχούμαστε και την αρνούμαστε, αναπαριστάται ταυτόχρονα ως μια εποχή ύψιστης εμπειρίας και ύψιστης αδυναμίας. Η αναφορά του Coupland σε αυτή τη διαδικασία στερεοτυπικής αναφοράς μεταξύ «νέων» και «ηλικιωμένων» αποτελεί «ένα εγχείρημα δύο κατευθύνσεων», που εμπεριέχει αμοιβαίες προσδοκίες και επιρροές, όπου η κατάσταση προχωρημένης ηλικίας (*elderness*) δεν αποτελεί προδεδικασμένο, αλλά κατασκευάζεται διαλογικά (Aronsson 1997: 50). Συμπερασματικά, όλοι οι ορισμοί για τη ηλικία και τους ηλικιωμένους είναι ελλιπείς και αυθαίρετοι. Οι περισσότερες ιδιότητες που αποδίδονται στο γήρας είναι πολιτισμικά προσδιορισμένες, ενώ δεν υπάρχει στον επιστημονικό λόγο ένα αντίστοιχο της αντίστιξης μεταξύ του φύλου και του κοινωνικού φύλου όπου επισημαίνονται οι διαφορές της βιολογικής και της κοινωνικά προσδιορισμένης ηλικίας (Virpi 2008: 9).

Η αμφισημία αποτελεί ένα εγγενώς αποδιδόμενο στους ηλικιωμένους χαρακτηριστικό, τόσο σε ημικό επίπεδο όσο και στον επιστημονικό λόγο, «καθ' όλο το μήκος της ιστορίας» (Minois 1989:18). Οι κοινωνίες κατηγοριοποιήθηκαν ως «γεροντοφιλικές» ή «γεροντοφοβικές» στην ιστορική τους πορεία, κατά τη διάρκεια της οποίας η εικόνα των ηλικιωμένων άλλαζε θέση στην κλίμακα της θεμελιώδους αμφισημίας που την διακρίνει (ο.π.: 19). Ο ανθρωπολόγος Leo Simmons επισημαίνει πως υπάρχουν 5 «συμφέροντα» (*interests*) που αφορούν το γήρας και απαντώνται σε όλες τις κοινωνίες ανεξάρτητα από τον τόπο και το χρόνο:

1. Μακροβιότητα ως το βαθμό που τα πλεονεκτήματα του θανάτου υπερακοντίζουν τις δυσκολίες της ζωής,

2. Απελευθέρωση από την υποχρέωση για συστηματική εργασία,

3 Συμμετοχή στην κοινωνική ζωή και τη λήψη αποφάσεων,

4. Διατήρηση των αποκτηθέντων προνομίων,
5. Εύκολος και αξιοπρεπής θάνατος (Simmons 1957: 291).

Αποτελεί μια σχεδόν οικουμενική αλήθεια πως οι κοινωνίες χωρίζουν την κατηγορία των ηλικιωμένων σε δύο τάξεις: Η πρώτη αποτελείται από όσους πλέον δεν είναι πλήρως παραγωγικοί και πρέπει να εξαρτώνται από άλλους, τουλάχιστον για ένα μέρος του βιοπορισμού τους, εντούτοις βρίσκονται σε θέση να ικανοποιήσουν τις βασικές καθημερινές τους ανάγκες. Η δεύτερη, αποτελείται από ανθρώπους εξ ολοκλήρου εξαρτημένους, που απαιτούν συνοδευτική φροντίδα και επίβλεψη, για σωματικά ή πνευματικά αίτια. Αν και μεταξύ των δύο άκρων υφίσταται ένα συνεχές, οι περισσότερες κοινωνίες διακρίνουν αυτές τις δύο κατηγορίες (Amoss και Harrell 1981:3). Η εθνογραφική εμπειρία ανά τον κόσμο δείχνει πως παντού φτάνει ένα σημείο όπου οι κοινωνικές αποτιμήσεις της κατάστασης του ηλικιωμένου είναι ομοιόμορφα ζοφερές. Η διαδικασία της γήρανσης φτάνει σε ένα σημείο όπου κάθε χρησιμότητα φαίνεται να παύει και το ηλικιωμένο πρόσωπο τείνει να θεωρείται «μια ζωντανή επιβάρυνση» (*a living liability*). Σε παραδοσιακές κοινωνίες, επιστρατεύονται για όσους εντάσσονται σε αυτή την κατηγορία οι όροι «υπερήλικες» (*over-aged*), «το άχρηστο στάδιο», «η περίοδος του ύπνου», «η ηλικιακή βαθμίδα που πεθαίνεις» και οι «ήδη νεκροί». Δεν υπάρχει αμφιβολία για αυτή την γενικευμένη κοινωνική απόφαση. Οι διαφορές έγκεινται στο σημείο προσέγγισης. Όλες οι κοινωνίες διαφοροποιούν τους ηλικιωμένους από την «άθλια κατάσταση» των υπερηλικών (Simmons 1957: 292). Αρκετές κοινωνίες περιμένουν τη φύση να πάρει το δρόμο της ή τη βοηθούν. (Simmons 1957: 292-293). Άλλες κοινωνίες εξέλιξαν περίτεχνα συστήματα προνοιακών παροχών για τη φροντίδα τους, ενώ αλλού απλά τους εγκαταλείπουν να πεθάνουν, όταν το βάρος της υποστήριξής τους θέτει σε κίνδυνο την ύπαρξη της οικογένειας ή της ομάδας. Άλλες κοινωνίες παρέχουν απρόθυμα για τη φροντίδα τους, προσφέροντας τροφή, καταφύγιο και κάποτε λίγη συντροφιά. Η «θλιβερή μοίρα» των υπερηλικών όμως, αποτελεί μια δυσεπίλυτη παγκόσμια πραγματικότητα (Amoss & Harrell 1981: 4).

Ποιά από τις παραπάνω επιλογές συνιστά το κύριο πολιτισμικό σενάριο, αποτελεί συνάρτηση οικολογικών, πολιτισμικών και οικονομικοτεχνολογικών παραγόντων. Η αβοήθητη και απέλπιδη κατάσταση των υπερηλικών, λόγω της σπανιότητας της, είχε ελάχιστη βαρύτητα στις παραδοσιακές κοινωνίες: Λίγοι έφταναν σε αυτό το στάδιο και εκείνοι δεν έμεναν ζωντανοί για πολύ. Αντίθετα, «στις δικές μας πολιτισμένες εποχές είμαστε τόσο επιτυχημένοι στο να κρατάμε τους πολύ

ηλικιωμένους ζωντανούς που δεν ξέρουμε τι να τους κάνουμε» (Simmons 1957: 293). Το πρόβλημα εντείνεται από το γεγονός πως αυτή η «άχρηστη» περίοδος είναι πολιτισμικά καθορισμένη (Simmons 1957: 293).

Στις κοινωνίες κυνηγών–τροφοσυλλεκτών, τα υπάρχοντα είναι λίγα, τα μέσα παραγωγής κοινά, και ο καθοριστικός παράγοντας για τη θέση των ηλικιωμένων εντοπίζεται στον άξονα κατανάλωση-εξασφάλιση πόρων. Στις αγροτικές και κτηνοτροφικές κοινωνίες όπου υφίσταται ιδιοκτησία των κυριότερων παραγωγικών συντελεστών, των ζώων και της γης, οι ηλικιωμένοι πάλι εξαρτώνται από την εργασία των νεότερων συγγενών τους, ή άλλων μελών της ομάδας. Εκεί όμως, οι ηλικιωμένοι μπορούν να αναγκάζουν τους άλλους να υποστηρίξουν ή να τους παρέχουν αγαθά και υπηρεσίες. Μέσω του ελέγχου και της πρόσβασης στους πόρους, οι ηλικιωμένοι, παρότι εξαρτώνται σωματικά από άλλους, καθιστούν τους άλλους νόμιμα εξαρτώμενους από αυτούς (Amoss & Harrell 1981: 9-10, Goody 1976). Σε ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα από την Αφρική, οι ηλικιωμένοι Gwembe Tonga αντλούσαν ασφάλεια από τον παραδοσιακό έλεγχο των γαιών και των κοπαδιών τους. Με τα κοπάδια τους μπορούσαν να πληρώσουν την προίκα για αρκετές γυναίκες που θα δούλευαν για εκείνους, όπως και τα παιδιά τους και οι σύζυγοί τους. Οι αρχηγοί μιας επιτυχημένης εκτεταμένης οικογένειας είχαν ό,τι χρειαζόνταν σε αφθονία. Οι λιγότερο τυχεροί έπρεπε να τα βγάσουν πέρα ικανοποιώντας το ελάχιστο των επιθυμιών και των αναγκών τους. Όταν οι πληθυσμοί χρειάστηκε να μετακινηθούν το 1958, επειδή στην περιοχή θα χτιζόταν ένα υδροηλεκτρικό εργοστάσιο, ο έλεγχος των φατριακών εδαφών έχασε το νόημά του και οι ηλικιωμένοι βρέθηκαν σε μεγάλο βαθμό εξαρτημένοι από την καλή θέληση των παιδιών τους. Οι νέοι άνδρες ευνοήθηκαν από τις συνθήκες, αφού μέσω της εργασίας τους απέκτησαν έλεγχο στα καλύτερα κομμάτια της γης όπου εγκαταστάθηκαν. Είναι πολύ πιθανόν, όταν εκείνοι με τη σειρά τους φτάσουν σε μεγάλη ηλικία να χρησιμοποιήσουν την ιδιοκτησία της γης για να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες τους, και το φατριαρχικό σύστημα φροντίδας που βασίζεται στη γη να αναβιώσει (Colson & Scudder 1981). Αλλού, στη Μικρονησία, η επιτυχημένη γήρανση των ηλικιωμένων Etal συνίσταται σε μια λεπτή ισορροπία μεταξύ της μεταβίβασης στους διαδόχους τους αρκετά περιουσιακά στοιχεία για να τους κρατήσουν ευχαριστημένους, και του να κρατήσουν αρκετά ώστε να αισθάνονται ασφαλείς ό, τι και αν συμβεί (Nason 1981).

Παρά τη σημασία τους στην ανάδειξη των παραπάνω ιδιαίτερων πτυχών στη διαδικασία της γήρανσης, τα περισσότερα ανθρωπολογικά κείμενα της εποχής

αφορούν εθνογραφίες με μια ως επί το πλείστον περιπτωσιολογική θεώρηση του γήρατος και της γήρανσης, όπου αντιμετωπίζονται μάλλον συγκεκριμένα ερωτήματα παρά εξετάζεται η μεγαλύτερη εικόνα, μια παρατήρηση που παραμένει επίκαιρη ως σήμερα.

Η σύγχρονη ανθρωπολογική θεωρία εμφανίζεται αλλά σπάνια χρησιμοποιείται στην ανθρωπολογία του γήρατος, ενός κλάδου διαμορφωμένου μάλλον από τη διαθεσιμότητα χρηματοδοτικών κονδυλίων και τη σχέση της με τη βιοϊατρική αυθεντία, παρά με τις προκλήσεις του γήρατος ως καθ' εαυτώ ερευνητικό αντικείμενο (Cohen 1994: 138- 139). Η παραπάνω παρατήρηση ισχύει σε μεγάλο βαθμό και σήμερα. Η γεροανθρωπολογία, συγκριτική κοινωνιογεροντολογία, εθνογεροντολογία, ή ανθρωπολογία της γήρανσης, σύμφωνα με μερικά από τα ονόματα που κατά καιρούς αποδόθηκαν στο συγκεκριμένο ανθρωπολογικό υποπεδίο (Sokolovsky 1990, 1999, 2009), δεν φαίνεται πως συντελεί στην παραγωγή ανθρωπολογικής θεωρίας, ούτε συνομιλεί με άλλα ανθρωπολογικά πεδία. Ο Cohen ήδη από το 1994 προτείνει τρεις κατευθύνσεις προκειμένου το υποπεδίο να ξεπεράσει τη απομόνωση του από τις εξελίξεις στην ανθρωπολογία:

1. Τη φαινομενολογική προσέγγιση, τους τρόπους που οι άνθρωποι βιώνουν τη ζωή τους,
2. Τις ορθολογικότητες (rationalities), τους τρόπους που εξορθολογίζουμε και κανονικοποιούμε την εμπειρία μας, και
3. την ερμηνευτική προσέγγιση, και τον αναστοχασμό για τη σχετικοποίηση των εμπειριών, συμπεριλαμβανόμενης της ηλικίας του ερευνητή, σχετικά με την παραγόμενη γνώση.

1.2 Η φροντίδα στην ανθρωπολογία-ανθρωπολογία της φροντίδας

Η συμμετοχική παρατήρηση χαρακτηρίστηκε καθοριστική για την κατανόηση του πολιτισμικού πλαισίου του γήρατος, με την επιπλέον χρησιμότητα ότι μέσα από αυτήν μαθαίνει κανείς τις κατάλληλες ερωτήσεις για να ρωτήσει (Sokolovsky 2009). Όμως, ενώ η φροντίδα εμφανίζονταν στη θεματική εθνογραφιών από ανθρωπολόγους και γερο-ανθρωπολόγους ήδη από το 1980 (Cohen 1994: 3), δεν υπήρξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη θεωρητική επεξεργασία των δεδομένων μέχρι πριν από το τέλος της δεκαετίας του 1990. Αν η γερο- ανθρωπολογία είναι ένας σχετικά νέο πεδίο, η ανθρωπολογία της φροντίδας είναι ένας ακόμα νεότερος, σχετικά φτωχός σε παραγωγή χώρος, που τέμνεται εν μέρει μόνο μαζί του.

Από τα μέσα του 2000 και έπειτα, εμφανίζεται ένα κλιμακούμενο ενδιαφέρον για τη φροντίδα. Ως γενικότερο ανθρωπολογικό ζήτημα αλλά και ειδικότερα σε

σχέση με τους ηλικιωμένους, τα τελευταία χρόνια καταλαμβάνει ιδιαίτερες ομάδες συζητήσεων σε συνέδρια, ημερίδες, συμπόσια και συλλογικούς τόμους¹³. Σχετικά συνέδρια που πραγματοποιήθηκαν τα τελευταία χρόνια ήταν:

1. Care and health care (2009), στο πανεπιστήμιο του Άμστερνταμ, που κατέληξε σε έκδοση συλλογικού τόμου όπου συνέβαλα.

2. Rethinking Care: Anthropological Perspectives on Life Courses, Kin Work and their Trans-Local Entanglements (2012), στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου, όπου η φροντίδα των ηλικιωμένων κατέλαβε ένα από τα τέσσερα πάνελ. Οι παρουσιάσεις επικέντρωναν στον διαγενεακό χαρακτήρα των οικογενειακών σχέσεων και το πλέγμα προσδοκιών και αντιπαραθέσεων σε διαφορετικά συμφραζόμενα, για το ποιός αξίζει φροντίδα και ποιος όχι (Leutloff-Grandits 2012). Η φροντίδα χαρακτηρίστηκε ως «διαγενεακή συγγενική εργασία» (*intergenerational kin work*) (Häberlein 2012) ενώ υπογραμμίστηκαν τα διλήμματα και οι αμφισημίες που καλούνται να αντιμετωπίσουν οι οικογένειες ως αποτέλεσμα της μετακίνησης πληθυσμών (Skornia 2012).

3. Health and Care of Older Persons: Encountering Uncertainty and Agency (2013), panel στα πλαίσια του συνεδρίου Encounters and Engagements: Creating New Agendas for Medical Anthropology, στο Πανεπιστήμιο της Ταρραγόνα, όπου συμμετείχα με παρουσίαση (Kostakiotis 2014). Οι πλέον ενδιαφέρουσες παρουσιάσεις προέρχονταν από την ομάδα του Κέντρου Αφρικανικών Σπουδών του Πανεπιστημίου του Basel, με επικεφαλής τον Piet van Eeuwijk. Αποτελούσαν τμήμα ενός μεγαλύτερου project γύρω από τις σχέσεις των ηλικιωμένων, της διαχείρισης των αναγκών για τη φροντίδα τους στην Τανζανία, που ονομάζονταν From Cure to Care. Old Age Social Vulnerability and Resilience in Urban and Rural Tanzania και συνέχιζε παλιότερες έρευνες με το ίδιο θέμα στην Ινδονησία. Ενδιαφέρουσα θεωρητικά ήταν η επικέντρωση στην έννοια της προσαρμοστικότητας (*resilience*) που επιδεικνύουν οι ηλικιωμένοι, στον αντίποδα της τρωτότητας (*vulnerability*) τους. Εντούτοις, θα ήθελα να επισημάνω τους περιορισμούς στην χρήση της έννοιας, που επέρχονται από το αστάθμητο στοιχείο της ευθραυστότητας των ηλικιωμένων. Όταν ο έλεγχος του σώματος φτάνει σε οριακό σημείο, τα περιθώρια προσαρμοστικότητας μειώνονται. Το ίδιο συμβαίνει όταν οι κοινωνικές συνθήκες είναι τόσο εχθρικές για

---

¹³ Βλ. για παράδειγμα Vocal 2007 Volume 2007, Number 50, Winter 2007, *Medische Anthropologie* *Medische Antropologie* 22(1) 2010, av. Online at: <http://medanthrotheory.org/issue/medische-antropologie-22-1-2011/>

τους ηλικιωμένους, που πρακτικά εξαφανίζονται τα μέσα για την επιτέλεση στρατηγικών προσαρμογής. Δυστυχώς, οι περισσότερες σχετικές δημοσιεύσεις είναι γραμμένες στα Γερμανικά, ενώ οι λίγες γραμμένες στα Αγγλικά δεν μου ήταν προσβάσιμες. Αξίζει, παρόλα αυτά, μια αναφορά στο έργο των Alber & Häberlein (2011), Obrist & Van Eeuwijk (2006) και van Eeuwijk (2000, 2005, 2014).

4. *Aging and Migration: Anthropological Investigations of Care and Responsibility* (2014), στην Washington, DC. Και εκεί επανέρχονται έντονα τα θέματα της διαγενεακής αμφιταλάντευσης μεταξύ των γενεών (Palmberger 2014), του δίπολου φροντίδας και εγκατάλειψης (Hromadziec 2014), της αντιπαράθεσης μεταξύ εν γένει διαφορετικών ηθικότητων (*moralities*) της φροντίδας (Van Der Pijl 2014), και της εξάρτησης, της διαμοιβής και του εαυτού, σε σχέση με τον χώρο (Rasmussen 2014). Ζητήματα που εμφανίζονταν συνεχώς ήταν η ηθικότητα της φροντίδας, η ευθραυστότητα, η εγκατάλειψη, και η εν γένει αμφίσημη σχέση μεταξύ εξάρτησης και αμοιβαιότητας.

5. *Politics of life and death and the practice of caring* (2014), panel που διοργανώθηκε από το Association for Anthropology and Gerontology (AAGE)¹⁴ στο ετήσιο συνέδριο του International Union of Anthropological and Ethnological Studies (IUAES) Inter-Congress, που διοργανώθηκε τον Μάιο 15-18, 2014 στο Chiba, Ιαπωνία.

Ο καινοφανής χώρος της ανθρωπολογίας της φροντίδας παραμένει ρευστός. Το πρόσφατο ενδιαφέρον του κλάδου, είτε αναφέρεται στους ηλικιωμένους είτε όχι, όπως συμβαίνει και στον επικοινωνούντα χώρο της γερο- ανθρωπολογίας παραμένει στις περισσότερες περιπτώσεις εμπειρικό και περιπτωσιολογικό, χωρίς ιδιαίτερες θεωρητικές ή αναλυτικές συμβολές. Είναι ίσως χαρακτηριστικό πως δεν έχω συναντήσει μέχρι σήμερα καμία συστηματική βιβλιογραφική επισκόπηση της ανθρωπολογικής γραμματείας για τη φροντίδα, ενώ η συζήτηση με ελάχιστες εξαιρέσεις (βλ. για παράδειγμα Vaittinen 2014, Häberlein 2012), συνεχίζει να ανακυκλώνει εδώ και χρόνια τις ίδιες αναφορές από τον Heidegger, την Tronto και την Gilligan στο θεωρητικό κομμάτι, συνεχίζοντας με μια ακόμα μελέτη περίπτωσης. Οι θεωρητικές συζητήσεις περιστρέφονται εδώ και αρκετά χρόνια γύρω από τις ίδιες

---

¹⁴ Η AAGE εκδίδει από το 1978 ως το εξειδικευμένο Γερο-ανθρωπολογικό περιοδικό *Anthropology and Aging Quarterly*, με μια ευρεία θεματική σχετικά με τους ηλικιωμένους, από όπου το ζήτημα της φροντίδας απουσιάζει.

έννοιες, και οι περισσότερες συμβολές βρίσκονται ακόμα στο στάδιο αδημοσίευτων ανακοινώσεων. Το πεδίο βρίσκεται υπό αναζήτηση της δικής του ταυτότητας και δεν έχει διαμορφώσει ακόμα ξεκάθαρες θεωρητικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις. Η ανθρωπολογική παραγωγή για τη φροντίδα, όπως ισχύει και με την Γερο-ανθρωπολογία, παραμένει στο μεγαλύτερο μέρος της αποσπασματική και περιπτωσιολογική, ενώ το υποπεδίο δεν φαίνεται να συνομιλεί ιδιαίτερα με τον ευρύτερο χώρο της ανθρωπολογίας.

Εντούτοις, υπάρχουν ορισμένα ανθρωπολογικά κείμενα που ξεφεύγουν από τον κανόνα, και εντάσσουν τη φροντίδα των ηλικιωμένων σε ευρύτερες συζητήσεις του χώρου για ζητήματα που αφορούν το κοινωνικό φύλο, τη συγγενικότητα, το σώμα, τη βιοπολιτική και βιοεξουσία. Μάλιστα, αρκετά εξ αυτών είναι προγενέστερα του νέου οργανωμένου ενδιαφέροντος για τη φροντίδα των ηλικιωμένων. Στη συνέχεια, αναφέρομαι στα σημαντικότερα έργα που εντόπισα, των οποίων η οπτική και θεματική επηρέασαν έμμεσα και άμεσα την έρευνα μου, και πολλές από τις ερμηνείες που προσέδωσα στα στοιχεία της έρευνας. Η εξαιρετική σημασία τους έγκεται στην ολιστική προσέγγιση τους. Γύρω από την εμπειρία των ηλικιωμένων, συζητώνται κεντρικά ζητήματα της ανθρωπολογίας, της φεμινιστικής θεωρίας, της (κοινωνικής) γεροντολογίας και της ανθρωπολογίας του σώματος. Πρόκειται για σχετικά σπάνιες συμβολές προς ένα δημιουργικό διάλογο των άλλως απομονωμένων «υποπεδίων» της γερο-ανθρωπολογίας και της ανθρωπολογίας της φροντίδας, με την ανθρωπολογία.

Από τις πλέον αξιωμακρόνυτες προσπάθειες να ακουστεί ο λόγος των ηλικιωμένων για τον εαυτό τους, αποτελεί η κλασική εθνογραφία *Number our Days* που πραγματεύεται την υποκειμενική εμπειρία της γήρανσης μέσα από τις αφηγήσεις της ζωής των μελών μιας λέσχης ηλικιωμένων Εβραίων στην Καλιφόρνια (Myerhoff 1980). Η εθνογραφία περιστρέφεται γύρω από την αμφισημία σε ζεύγη ηθικών αντιθέτων: επιτυχία και αποτυχία, χαρά και πόνος, εξάρτηση και ανεξαρτησία, συνέχεια και διάσπαση. Επίσης σημαντική ήταν η προσέγγιση της συγγραφέως στο πεδίο της έρευνας. Αναζητώντας ένα ρόλο στο ίδρυμα, οργάνωσε μια δραστηριότητα που η ίδια ονόμασε «μαθήματα ιστορίας», όπου οι ηλικιωμένοι παρέδιδαν διαλέξεις, για γεγονότα που συνδέονταν με την προηγούμενη τους ζωή. Μια επίσης σημαντική συμβολή στη μελέτη της υποκειμενικότητας του γήρατος, αποτελεί το *The Ageless Self: Sources of Meaning in Late Life*. Οι ηλικιωμένοι, αναφερόμενοι σε μια αίσθηση διαχρονικότητας του «εγώ», αντιστέκονται στις έξωθεν επιβεβλημένες απεικονίσεις

ενός «άλλου», «ηλικιωμένου» εαυτού τον οποίο οι ίδιοι δεν αναγνωρίζουν. Στην έρευνα υποστηρίζεται πως η ηλικία καθ' εαυτή δεν γίνεται αντιληπτή ως το σημαντικότερο σημείο κατά την εμπειρική συγκρότηση του εαυτού (Kaufman 1994), μια ενδιαφέρουσα προσέγγιση που φέρει τα προβλήματα μιας καθαρά φαινομενολογικής προσέγγισης: Υπερτονίζεται η σημασία της αντανάκλασης του εαυτού στα μάτια των άλλων (Mead 1913: 375), και αγνοείται η επήρεια των ευρύτερων κοινωνικών δομών και των διαπροσωπικών σχέσεων σε μια καταστασιακή συγκρότηση πραγματικοτήτων (Bourdieu 1977, 1990, Giddens 1979, 1984, Ortner 1984).

Η αφηγηματική κατασκευή ενός διαχρονικού εαυτού, ως πρακτική αντίστασης στην απόδοση μιας ηλικιακής ιδιότητας γεμάτης από αρνητικές συνεκδηλώσεις, δεν αποτελεί πάντα μια εφικτή ή πρόσφορη στρατηγική. Συχνά η αναπόδραστη υλικότητα ενός ολοκληρωτικού ιδρύματος (Goffman 1961), επιβάλλει τη σκληρή πραγματικότητα της επάνω στον εαυτό, με τρόπους που μια καθαρά φαινομενολογική προσέγγιση δεν μπορεί να εξομαλύνει. Η ανθρωπολόγος Carobeth Laird βρέθηκε σε ηλικία 78 ετών σε ένα οίκο νοσηλείας (*nursing home*) «χωρίς μέσο απόδρασης», όπως η ίδια το θέτει (Laird 1979). Η εξουσιαστική, συνθλιπτικά εξομοιωτική φύση των οίκων νοσηλείας που επιβάλλεται όχι μόνο στους τροφίμους της αλλά και στους συγγενείς τους, εξετάζεται και αλλού, μέσα από τα μάτια γυναικών με τη διπλή ιδιότητα των ακαδημαϊκών και των μελών οικογενεικών με αδύναμους ηλικιωμένους (Mc Lean, 2001, 2007a, 2007b). Οι κανονιστικοί περιορισμοί των επιχειρήσεων φροντίδας συνιστούν δυστοπικές πραγματικότητες, που δυσχεραίνουν τη ζωή των αδύναμων ηλικιωμένων και των προσώπων που τους φροντίζουν. Το ίδιο ισχύει και στα λιγότερο «ιδρυματικά» πλαίσια της κατ' οίκον φροντίδας και των «σπιτιών» υποβοηθούμενης διαβίωσης (Mc Lean & Trakas 2010).

Η Margaret Lock (1993, 1995), γράφοντας για τη ζωή των γυναικών σε εμμηνόπαυση στην Ιαπωνία και τη Βόρειο Αμερική, προσφέρει μεταξύ άλλων μια εξαιρετικά πλούσια εικόνα των οικογενειακών πιέσεων, ηθικών απαιτήσεων και καθημερινών ζητημάτων που προκύπτουν όταν οι μεσόκοπες Γιαπωνέζες καλούνται να αναλάβουν τη φροντίδα των ηλικιωμένων εξ αγχιστείας συγγενών τους. Στην εξαιρετική εθνογραφία της, το αυξανόμενο βάρος ενός σταθερά γηράσκοντος πληθυσμού προστίθεται στις επιρροές των ιστορικών πραγματικοτήτων που επηρεάζουν τις ζωές των μεσόκοπων γυναικών: Το παραδοσιακό πρόταγμα της γυναικείας υποταγής, σαν σκιά του παλιού φεουδαρχικού καθεστώτος, την απουσία

των ανδρών λόγω επαγγελματικών απαιτήσεων, της υποχρέωσης των γυναικών να φροντίζουν τους άνδρες, συχνά προσφέροντας το ίδιο τους το σώμα, και τις μεταξύ τους σχέσεις. Στα παραπάνω πλαίσια, τα παράπονα για τα συμπτώματα του *Konernki*, του Ιαπωνικού όρου για τη διαδικασία που στη Δύση αποκαλείται εμμηνόπαυση, αποτελεί μια σχετικά νεωτερική στρατηγική αντίστασης των μεσήλικων γυναικών στις κοινωνικές πιέσεις που βιώνουν.

Η σιωπή, η απόσυρση, η αποφυγή και η εξαφάνιση, αποτελούν μια άλλη, περισσότερο παραδοσιακή στρατηγική αντίστασης στις καταπιεστικές κοινωνικές συνθήκες, τις περιορισμένες ανθρώπινες σχέσεις, το διπλό φόρτο της οικιακής και εξωοικιακής εργασίας, και ένα σώμα παραδομένο στη σκληρή δουλειά και ορισμένες φορές επίσης στην ευχαρίστηση των άλλων (Lock 1995: 233). Ταυτόχρονα, οι ανάγκες ενός ραγδαία αυξανόμενου εξαρτημένου πληθυσμού, επιβάλλονται τόσο βάνουσα που οι κρατικοί φορείς δημιουργούν νέες λέξεις για να περιγράψουν την νέα ασθένεια γνωστή σαν «κούραση από την κατ' οίκο φροντίδα και νοσηλεία» (*kaigo tsukare*), και προτείνουν πως οι οικογένειες με γυναίκες που διαγιγνώσκονται με αυτή την «ασθένεια» θα πρέπει να θεωρούνται επιλέξιμες για οικιακή και ανακουφιστική φροντίδα. Η δουλειά της κατ' οίκο φροντίδας μάλιστα, περιγράφεται με τους τρεις εν μέρει ομόηχους όρους: *kitsui*, *kiken*, *kitanai* δηλαδή «σκληρή, επικίνδυνη και βρώμικη» (Lock 1993: 12-13).

Οι διαφορετικές συναρθρώσεις της οικογενειακής διαμοιβής με την υποχρέωση για φροντίδα και την εξάρτηση, αποτελούν το θέμα της πολύ σημαντικής εργασίας της Akiko Hashimoto *The Gift of Generations* (1996) όπου συγκρίνει την επίδραση των κυρίαρχων πολιτισμικών κειμένων (*cultural texts*) της Ιαπωνίας και των ΗΠΑ στη διαμόρφωση των σχέσεων των ηλικιωμένων. Η Hashimoto, βασισμένη σε ιδέες των Mauss, Bourdieu και Berber & Luckman, συζητά τη φροντίδα σε σχέση με τις έννοιες της αλληλεγγύης, του χρέους, της κοινωνικής δικαιοσύνης και της κοινωνικής ασφάλισης. Όπως υποστηρίζει, οι διαφορές που παρατηρούνται μεταξύ των δύο χωρών στα κοινωνικά συμβόλαια για τη φροντίδα, βασίζονται στα διαφορετικά πολιτισμικά αξιώματα για το τι αναπαρίσταται ως «δικαιοσύνη» στα συγκεκριμένα κοινωνικά συμφραζόμενα. Και στις δύο περιπτώσεις, τα πολιτισμικά σενάρια φροντίδας βασίζονται στην εντόπια αίσθηση δικαιοσύνης. Στην Ιαπωνία, το κυρίαρχο σενάριο εκτυλίσσεται γύρω από την πίστη πως οι ηλικιωμένοι σίγουρα θα χρειαστούν φροντίδα κάποια στιγμή και η νεότερη γενιά –εν προκειμένω οι νέες τους– είναι ηθικά υποχρεωμένες να την προσφέρουν.

Οι ηλικιωμένοι κερδίζουν τη φροντίδα των νεότερων μέσα από τη επιβολή του ηθικού κανόνα τον οποίο ενισχύουν, υπογραμμίζοντας την δική τους προγενέστερη συμμόρφωση τους σε αυτόν. Στις ΗΠΑ πάλι, το κυρίαρχο σενάριο απαιτεί από τους ηλικιωμένους να είναι αυτόνομοι και να φροντίζουν τον εαυτό τους. Η πίστη πως η εξάρτηση δεν είναι εγγενής στο γήρας, αλλά μάλλον ένα πιθανό ατύχημα αποτελεί τη βάση του προτύπου φροντίδας στο οποίο αναφέρεται ως συγκυριακό μοντέλο (*contingency model*), και τη διάχυση της φροντίδας που ίσως χρειαστεί σε όσο το δυνατό μεγαλύτερο αριθμό ατόμων. Η Hashimoto υποστηρίζει πως στην πρώτη περίπτωση το πολιτισμικό σενάριο βασίζεται στην εξάρτηση, και στην δεύτερη στην αυτονομία. Και στις δύο περιπτώσεις, επισημαίνεται πως το κοινό σημείο των δύο πολιτισμικών σεναρίων είναι οι ανταλλαγές δώρων, μεταξύ των οποίων η φροντίδα και η υποστήριξη κατέχουν εξέχουσα θέση.

Στο βασισμένο στην ηθική υποχρέωση των νεότερων Ιαπωνικό πρότυπο, οι ηλικιωμένοι κερδίζουν τη φροντίδα των οικογενειών τους μέσα από «παρελθοντικές θυσίες και δυσκολίες» (ο.π. 177). Η υποχρέωση επιδέχεται οριοθετήσεων, στο βαθμό που το ηλικιωμένο πρόσωπο έχει χάσει το δικαίωμα στη φροντίδα των παιδιών του λόγω μιας πρότερης αδιάφορης συμπεριφοράς απέναντί του. Στο Αμερικάνικο πρότυπο, η «εθελοντική» διαγενεακή προσφορά φροντίδας δεν είναι τόσο εθελοντική όσο δηλώνουν οι πληροφορητές της, στο βαθμό που οι αποφάσεις για προσφορές διαμορφώνονται σε μεγάλο βαθμό από προηγούμενες ανταλλαγές. Η Hashimoto δεν παραλείπει να επισημάνει τη ρευστότητα με την οποία εφαρμόζονται οι στρατηγικές προσαρμογών στα εκάστοτε κυρίαρχα πολιτισμικά σενάρια φροντίδας, και μας ωθεί να σκεφτούμε πάνω στις ιδιαίτερες δυναμικές που αναπτύσσονται σε σχετικά ομοιογενή συμβολικά σχήματα.

Ο Lawrence Cohen, μέσα από την εθνογραφική του εμπειρία στο Βαρανάσι Μπεναρές, προβληματοποιεί τη δέσμη συμπτωμάτων που το δυτικό βιοϊατρικό μοντέλο αναγνωρίζει σαν νόσο *Alzheimer's*, επισημαίνοντας πως η γεροντολογία παρουσιάζει το γήρας σαν μια φυσιολογική διαδικασία ενώ ταυτόχρονα «η νόσος *Alzheimer* αντικαθιστά το γήρας στη δομική κατανόηση της πορείας της ζωής» (Cohen 2000: 60). Για εκείνον, η ιδεολογία του *Alzheimer's* αποτελεί στη Δύση την επιτομή της γήρανσης ως μια ενσώματη διαδικασία που εντοπίζεται στον εγκέφαλο, ενώ οι ανατολικές ερμηνείες επικεντρώνονται σε περισσότερο στις κοινωνικές εκφάνσεις της ανοϊκής κατάστασης. Ενώ για πολλούς Αμερικανούς και Ευρωπαίους, η ανοϊκή παθολογία τοποθετείται σε συγκεκριμένες απομονώσιμες διαδικασίες, για

πολλούς Ινδούς «η ανοϊκή παθολογία τοποθετείται στις οικογενειακές δυναμικές και την πολιτισμική κρίση» (Cohen 2000: 17). Επικεντρώνεται δηλαδή περισσότερο στο (κοινωνικό) περιβάλλον, και λιγότερο στην κατάσταση της υγείας του ηλικιωμένου καθ' εαυτή. Για τους Ινδούς αντίθετα, για την «άνοια» (*senility*) ευθύνονται, πάνω από όλα, οι «κακές οικογένειες», που «παράγουν» ηλικιωμένους με αδύναμο εγκέφαλο (Cohen 2000: 11).

Ο Cohen χρησιμοποιεί τις εντόπιες ερμηνείες, για να επισημάνει πως το πρόβλημα της γήρανσης αποτελεί πρωταρχικά ένα ζήτημα κοινωνικής διάρθρωσης. Ταυτόχρονα, προβληματοποιεί τον δυτικό εντόπιο κυρίαρχο λόγο, μέσω του οποίου, οι κοινωνικές διαδικασίες της κατασκευής της νόσου, και όχι η ίδια η νόσος, στερούν τους ηλικιωμένους από τον εαυτό τους (Cohen 2000: 7). Μέσω της ιατροποίησης, τα παράπονα και η «περίεργη» συμπεριφορά μετονομάζονται σε ιατρικές παθήσεις, πρωταρχικά από την ανάγκη των ερευνητών να χειριστούν το φαινόμενο των «δύσκολων» ηλικιωμένων (Cohen 2000: 17). Ο Cohen επισημαίνει πως η διαδικασία της γήρανσης ως μεταβλητή της κοινωνικής δομής, όπως και το ηλικιωμένο σώμα ως κοινωνική μεταφορά και μέσο για την αναπαράσταση και κατανόηση διαφοροποιήσεων μεταξύ προσώπων και κατηγοριών προσώπων, είναι κρίσιμη για τη συνάρθρωση όχι μόνο των ατομικών αλλά και των συλλογικών σωμάτων. Διερωτάται «πώς και γιατί το ηλικιωμένο σώμα εξυπηρετεί σαν ένα κρίσιμο σημείο στην σύνταξη αυτών των συλλογικών νοημάτων και πρακτικών» (Cohen 2000: 4).

Η Sarah Lamb πετυχαίνει τον στόχο της να «περιπλέξει την κατανόηση μας για τη συγκρότηση των έμφυλων σχέσεων» (2000: 197), συζητώντας τους τρόπους που οι πολιτισμικές αντιλήψεις για την γήρανση σε ένα χωριό της Δυτικής Βεγγάλης επηρεάζουν τις κοινωνικές και έμφυλες σχέσεις από την παιδική ηλικία ως το θάνατο. Οι διαπροσωπικές σχέσεις, δημιουργούν και συντηρούν τους δεσμούς «*magā*», ενός ινδουιστικού όρου που εμπεριέχει μεταξύ άλλων τις έννοιες της «στοργής», των «δεσμών» και της «ψευδαίσθησης». Σε μια εξαιρετικά πυκνή εθνογραφία, η Lamb συζητά την εμπειρία του φύλου μέσα από τα μάτια των ηλικιωμένων συνομιλητριών της, κατά την αλληλεπίδραση μεταξύ προσωπικοτήτων, ηθικών και οικογενειακών συστημάτων, διαγενεακών διαφορών και συγκρούσεων, των μεταμορφώσεων του κοινωνικού φύλου με την ηλικία, των περιπλοκών της χηρείας, του γήρατος, του θανάτου και των νεκρώσιμων τελετών σε μια τοπική κοινωνία. Ταυτόχρονα, περιπλέκει τη συζήτηση γύρω από τις αμοιβαιότητες των ανταλλαγών κατά τη διάρκεια της πορείας της ζωής, και τις αντιφάσεις μεταξύ των πολιτισμικά

προσδιορισμένων θεωριών και των καθημερινών πρακτικών (Lamb 2000).

Ο Sjaak van der Geest συζητά μέσα από την μακρά εθνογραφική του εμπειρία σε μια αγροτική κωμόπολη της Γκάνα ποικίλα θέματα γύρω από τη ζωή των ηλικιωμένων όπως η μοναξιά (2004a, 2011), η προετοιμασία για το θάνατο και τις κηδείες (1995, 2001, 2002a, 2004b, 2004c, 2006), τα χρήματα (1997), το χτίσιμο σπιτιών (1998), η διαμοιβή και οι διαπραγματεύσεις της στις οικογενειακές σχέσεις (2003, 2007a, 2008), ευαίσθητα θέματα όπως η χρήση της τουαλέτας και το σεξ σε μεγάλη ηλικία (2003b, 2007b), και εν γένει την αμφισημία που διέπει τη θέση των ηλικιωμένων και τις σχέσεις τους με τους γύρω τους (2002b, 2007a, 2008). Επίσης, συμβάλλει στην ανθρωπολογία της φροντίδας, συζητώντας την διαφορετικότητα των εντόπιων λόγων διαπολιτισμικά αλλά και σε αντιδιαστολή με τον αποστασιοποιημένο, ηθικοφιλοσοφικό, «επιστημονικό» λόγο κάθε είδους ειδικών (ηθικών φιλοσόφων, κοινωνιολόγων, γεροντολόγων, γιατρών κτλ). Όπως παρατήρησα και στο δικό μου πεδίο, η φροντίδα των ηλικιωμένων άλλοτε ως βιωμένη καθημερινότητα, άλλοτε ως ανασκόπηση ζωής, και άλλοτε σαν μελλοντικό σχέδιο, είναι πάντα παρούσα στις ζωές και τις σκέψεις των ηλικιωμένων και όσων σχετίζονται μαζί τους. Ίσως σημαντικότερα, παρότι κάτι τέτοιο δεν αναφέρεται ρητώς στα κείμενά του, η φροντίδα αναδεικνύεται ως ο ομφάλιος λώρος που διέπει την οικογενειακή ζωή και συνδέει το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον των μελών της.

Τα παραπάνω έργα, παρότι διαφορετικά ως προς τους στόχους, τη δομή και την περιπτώσιολογία διέπονται από ένα κοινό άξονα. Η προβληματική εκτυλίσσεται γύρω από την συχνά βίαιη επιβολή της κοινωνικής «πραγματικότητας» και τη συνακόλουθη πίεση για λήψη αποφάσεων. Οι αποφάσεις στις οποίες εξωθεί η κοινωνικά και πολιτισμικά επιβεβλημένη πραγματικότητα, συγκλίνουν στην αναζήτηση αν όχι των πλέον επικερδών, τουλάχιστον των λιγότερο επιζήμιων επιλογών γύρω από τις ζωές των ηλικιωμένων και των ανθρώπων που μοιράζονται τη ζωή μαζί τους. Υπό αυτό το πρίσμα, όλες οι παραπάνω μελέτες παρουσιάζουν τις *ορθολογικότητες* που προκύπτουν μέσα από την διπλά περιοριστική δράση των δομικών προκαθορισμών και των ιδιοσυγκρασιακών προδιαθέσεων (*habiti*). Σε κάθε περίπτωση, οι λύσεις/αποφάσεις λαμβάνονται με βάση μια «ορθολογική» αντιμετώπιση των διλημάτων που επιβάλλουν οι αμφισημίες του γήρατος και της φροντίδας του. Για τις ανάγκες αυτής της ανάλυσης, ορίζω ως ορθολογικότητα την καταστασιακή πρακτική αναζήτησης του «καλύτερου δυνατού» (Mosterin 2008) ανάλογα με τις συνθήκες. Τα πολιτισμικά σενάρια βάσει των οποίων λαμβάνονται οι

αποφάσεις για τη φροντίδα, αντανακλούν τις ιδιαίτερες ορθολογικότητες (*rationalities*), που συνιστούν τον εκάστοτε «ορθό» τρόπο που επιτάσσουν οι πολιτισμικές πεποιθήσεις, και τις αναγκαιότητες που πρέπει να αντιμετωπιστούν.

Από τις παραπάνω εθνογραφίες, καθίσταται σαφές πως οι ζωές και οι μοίρες, οι εμπειρίες και οι πρακτικές των ηλικιωμένων, είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με τις ζωές και τις τύχες των προσώπων που τους φροντίζουν. Εν προκειμένω, όπως φαίνεται από τις εθνογραφικές πληροφορίες, την γενιά των μεσήλικων. Τα ίδια εθνογραφικά δεδομένα υποδεικνύουν πως οι μεγαλύτερες προσδοκίες για την ευζωία των ηλικιωμένων που χρειάζονται φροντίδα, πέφτουν στις πλάτες των μεσήλικων γυναικών. Ο κόσμος της φροντίδας στο Βουνί ήταν ένας κόσμος κατοικημένος στη συντριπτική πλειοψηφία του από γυναίκες. Κατά πλειονότητα, το πρόγραμμα όπου εργαζόμουν εξυπηρετούσε ηλικιωμένες γυναίκες, ο αριθμός των οποίων υπερέβαινε κατά πολύ εκείνο των ανδρών στο νησί. Στα περισσότερα ηλικιωμένα ζευγάρια, οι ηλικιωμένες γυναίκες ήταν εκείνες που φρόντιζαν τους συντρόφους τους, περισσότερο από κάθε άλλο μέλος της οικογένειας, ενώ ταυτόχρονα και η δική τους κατάσταση απαιτούσε ανάλογη περιποίηση. Τα περισσότερα από τα νεότερα μέλη των οικογενειών που φρόντιζαν ηλικιωμένους ως μέλη της οικογένειας ή επαγγελματίες, ήταν επίσης γυναίκες. Η ανδρική παρουσία ήταν περιφερειακή στον κόσμο της φροντίδας. Το ιδιαίτερα ενδιαφέρον ήταν πως οι άνδρες, ιδιαίτερα οι γιοι που φρόντιζαν τους γονείς τους, εγκωμιάζονταν από τον περίγυρο με όρους αναφερόμενους στη «γυναικεία φύση» της.

Οι αφηγήσεις για τη φροντίδα διαφοροποιούνται ανάλογα με το κοινωνικό φύλο και τη θέση των πληροφορητών, καθώς και τη σχέση με τα πρόσωπα που φροντίζουν (Walter, Pratt & Eddy 1995). Άλλοτε εμφανίζονται σαν πηγή ευχαρίστησης και νοήματος στα πρόσωπα που φροντίζουν, (Abel & Nelson 1990) και άλλοτε ως πηγή δυστυχίας, ιδιαίτερα για τις γυναίκες που επιμερίζονται το μεγαλύτερο μέρος της ευθύνης (Skaff & Pearlin 1992). Στις περισσότερες κοινωνίες, η φροντίδα θεωρείται πέρα από προνομιακός χώρος ευθύνης της οικογένειας, μια «γυναικεία» υπόθεση που δεν δύναται να υπαχθεί σε καμία από τις κλασικές αναλυτικές κατηγορίες της κοινωνικής επιστήμης γιατί υπερβαίνει τους τυπικούς διαχωρισμούς μεταξύ εργασίας και ελεύθερου χρόνου, δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας και παραγωγικών και μη παραγωγικών σχέσεων (Graham 1991). Παρ' όλα αυτά στο παρελθόν έχει υπαχθεί σε διχοτομικές κατηγοριοποιήσεις με βάση το φύλο, και υποστασιοποιήθηκε ως μια «γυναικεία αρετή» (Parsons 1951), ενώ εκφράστηκε

το κάλεσμα για τη συγκρότηση μιας «γυναικείας» ηθικής της φροντίδας (Gilligan 1982). Οι παραπάνω προσεγγίσεις εμφανίζονται προβληματικές στο βαθμό που αναπαράγουν δυτικές εμικές αντιλήψεις στον επιστημονικό λόγο που αναπαριστούν τη γυναικεία φροντίδα ως ένα «φυσικό» προορισμό. Εντοπίζεται επίσης μια έλλειψη στις φεμινιστικές προσεγγίσεις που σχετίζονται με το αντικείμενο της έρευνας μου: Ήδη πριν τις αρχές της δεκαετίας του '90, το κάλεσμα για μια διαφορετική φεμινιστική ματιά που επιτρέπει στη γνώση και τους λόγους «μαύρου» και άλλων φεμινισμών που συνδέονται με «αντιστασιακές συνειδήσεις» (Collins 1986, Sandoval 1991, 1995) που διαφοροποιούνται από τη εμπειρία ενός λευκού, προνομιούχου και ετεροσεξουαλικού φεμινισμού. Το κάλεσμα για ένα νέο, πολυφωνικό φεμινισμό οδήγησε στην «έξοδο από την ντουλάπα» (*coming out of the closet*) ποικίλων αποσιωπημένων γυναικείων λόγων. Όμως, οι φωνές των ηλικιωμένων γυναικών στις οποίες εστιάζω το ενδιαφέρον μου, παραμένουν στο περιθώριο. Η Simone De Beauvoir (1970) αποτελεί μια εξέχουσα εξαίρεση σε μια ισχυρή παραγωγή για το θέμα. Εντούτοις, αποφεύγει να υπεισέλθει στα ζητήματα που επιβάλλουν οι μεθοριακές σωματιότητας του βαθέος γήρατος. Δεν υπάρχουν παρά ελάχιστα κείμενα που ασχολούνται με το πέρασμα της νιότης και την έναρξη της μέσης ηλικίας ενώ οι φωνές των ηλικιωμένων (*aged*) γυναικών σπανίζουν στην φεμινιστική όσο και από τη γερο- ανθρωπολογική βιβλιογραφία.

Η τελευταία παρατήρηση αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον, συνυπολογίζοντας πως διαπολιτισμικά η φροντίδα θεωρείται μια γυναικεία υπόθεση, ένα στερεότυπο που αναπαράγεται ακόμα και στις φεμινιστικές φιλοσοφικές προσεγγίσεις της. Εξάλλου, έχει γίνει σαφές τουλάχιστον τα τελευταία 20 χρόνια, πως οι αναπαραστάσεις της γήρανσης σαν άχρονη, απαράλλακτη και πλήρως ενήμερη της εκάστοτε τοπικής κουλτούρας εμπειρία είναι, σε μεγάλο βαθμό παραπλανητικές. Παρότι τα εκάστοτε αξιακά συστήματα αναμφίβολα παίζουν σημαντικό ρόλο, η εισαγωγή καινοτομιών όπως οι βιοϊατρικές τεχνολογίες ή ακόμα και τα κινητά τηλέφωνα, και η επίγνωση των νέων δεδομένων που επιβάλλουν, οδηγούν στη διαφοροποίηση των ιδεών περί γήρανσης με δραστικό και υπερβολικά γρήγορο τρόπο (Kaufman, Livingston, Hong Zhang & Lock 2013: 39).

Δύο είναι τα στοιχεία που χρήζουν επισήμανσης σε αυτό το σημείο: Το πρώτο πως οι ζωές των ηλικιωμένων και των λοιπών μελών της οικογένειας, ιδιαίτερα των συχνά ηλικιωμένων γυναικών που τους φροντίζουν πρέπει να ιδωθούν σαν σύνολο, καθώς αλληλοπροσδιορίζονται και αλληλοεπηρεάζονται. Το δεύτερο, ιδιαίτερα

σημαντικό στοιχείο, είναι πως ο πλέον πρόσφορος δρόμος για την ανθρωπολογική έρευνα για τους ηλικιωμένους είναι μια ολιστική προσέγγιση με αφετηρία τις σημαίνουσες σχέσεις που ορίζουν και προσδιορίζουν τη ζωή τους, με ίσως καθοριστικότερες μεταξύ τους τις σχέσεις φροντίδας. Δεν είναι πολλές οι έρευνες που εντοπίζουν και αναλύουν εκείνο που εγώ συνάντησα να διέπει τη ζωή των ηλικιωμένων σε τόσο μεγάλο βαθμό: Τα «καθεστώτα αλήθειας» (Huxley 2007: 187), που διαμορφώνονται μέσα από τις αξίες, ανάγκες, ερμηνείες και συγγενικότητες που προκύπτουν κατά επιτέλεση των σχέσεων φροντίδας και την διαπραγμάτευση τους.

Σύμφωνα με τις επικρατούσες αναπαραστάσεις των σχέσεων φροντίδας στη βιβλιογραφία, η συνήθης χρήση της έννοιας «φροντίδα» ενέχει εν εαυτή το στοιχείο του δυϊσμού ανάμεσα σε ένα άνθρωπο-δρών υποκείμενο, το οποίο προσφέρει φροντίδα, και ένα άνθρωπο-αντικείμενο της δράσης του πρώτου. Το σχήμα συνεκδηλώνει την ενεργητικότητα του πρώτου και την παθητικότητα του δεύτερου. Όμως, δεν είναι δυνατό να υφίσταται απόλυτοι ή σταθεροί διαχωρισμοί ρόλων ανάμεσα σε εκείνους που φροντίζουν (*caregivers*) και εκείνους που φροντίζονται (*care receivers*), στο βαθμό που οι ευθύνες και πρακτικές γύρω από τη φροντίδα περιστρέφονται γύρω από τις σχέσεις αλληλοσύνδεσης, ή μάλλον αλληλεξάρτησης που διέπουν τις ζωές όλων μας (Sevenhuijsen 1998). Οι σχέσεις φροντίδας σπάνια αποτελούν μια μονόδρομη διαδικασία προσφοράς από το ένα πρόσωπο στο άλλο. Περισσότερο χαρακτηρίζονται από αμοιβαία αλληλεξάρτηση. Λειτουργούν εν μέσω της αμοιβαιότητας που διέπει, ή καλύτερα «πρέπει να» διέπει τη σχέση, σύμφωνα με τις κυρίαρχες ηθικότητες. Άλλωστε, τα πρόσωπα που ζουν με την ασθένεια, την αναπηρία ή την αδυναμία, συνεισφέρουν και τα ίδια στις σχέσεις, προσφέροντας φροντίδα και ενδιαφέρον με πρακτικούς και συναισθηματικούς τρόπους (Βλ. Evans & Becker 2009).

Από την εθνογραφία μου, προκύπτει πως πως με την εξαίρεση ανθρώπων που έχουν χάσει εντελώς τη δυνατότητα αλληλεπίδρασης με το περιβάλλον, «έχουν γίνει φυτά» κατά την κοινή Ελληνική έκφραση, οι ηλικιωμένοι σχεδιάζουν, οριοθετούν και προσδιορίζουν τον τρόπο, τα μέσα και τις σχέσεις δια των οποίων πραγματώνεται η φροντίδα. Επιπλέον, χρησιμοποιώντας ασύμμετρους, υπόγειους και ασθενείς τρόπους, συμμετέχουν ουσιαστικά στις ροές προσφορών στη σχέση φροντίδας τους, επιστρέφοντας την ενέργεια που δέχονται ως φροντίδα μετασχηματισμένη σε πράξεις, χρήματα, υλικά αντικείμενα και ηθικές επιβραβεύσεις.

Υπό το ανωτέρω πρίσμα, η ροή προσφορών στη φροντίδα, πέρα από συνεχής

στο χώρο και το χρόνο, είναι αδιάλειπτη και αμφίδρομη. Οι σχέσεις που συνάντησα συνίστανται ακριβώς σε αυτή τη διαρκή ανταλλαγή «αλτρουιστικών» προσφορών. Για να βρεθούν λοιπόν οι απαντήσεις στον πυρήνα του ερωτήματος τι είναι τελικά η φροντίδα, χρειάστηκε να απαντηθούν ερωτήσεις που αφορούσαν παραπάνω από το τι είναι αυτό που όταν προσφέρεται θεωρείται φροντίδα, προσδιορίζοντας το νόημά του στα ευρύτερα συμφραζόμενα. Χρειάστηκε επιπλέον να εντοπιστούν και αναλυθούν αυτές οι προσφορές στο γενικότερο χωρικό και χρονικό πλαίσιο όπου επιτελούνται. Μια τέτοια οπτική στην ηθική της φροντίδας αναγνωρίζει την τρωτότητα ως μια ανθρώπινη κατάσταση, δεδομένου μάλιστα πως «ορισμένοι άνθρωποι προβάλλουν ως περισσότερο τρωτοί από άλλους σε διαφορετικούς χρόνους και χώρους» (Williams 2001: 487).

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, στην έρευνα κινήθηκα αφενός διερευνώντας διεξοδικά τη μορφή και το περιεχόμενο των σχέσεων και διακυβευμάτων τα οποία οι συμμετέχοντες στην έρευνα θεωρούν σημαίνοντα ως μείζονος σημασίας, και αφετέρου εντοπίζοντας τις σημασιοδοτήσεις όσων προσφέρονται, είτε πρόκειται για «χειροπιαστές» πράξεις όπως τα θελήματα στα ψώνια ή το σήκωμα στο κρεβάτι, είτε αφορούν παροχές οικονομικής υφής, όπως χρήματα, ακίνητη περιουσία, τροφή, είτε ενέχουν περισσότερο λεπτοφυείς και δυσπροσμέτρητες προσφορές, όπως ο χρόνος που διατίθεται «για παρέα», το «ενδιαφέρον», η «κουβέντα», και «ο λόγος», ο οποίος συμπεριλαμβάνει, συχνά ταυτόχρονα, την ευχή και την κατάρα. Στο επόμενο στάδιο, αποτύπωσα τα δίκτυα σχέσεων μέσα στα οποία οι παραπάνω προσφορές λαμβάνουν χώρα και εντέλει συνδημιουργούν και συνδιαμορφώνουν. Αν οι ατραποί της φροντίδας αποτελούν το στημόνι των κοινωνικών δικτύων, οι άμεσες ανταλλαγές και η μακροπρόθεσμη ανταποδοτικότητα αποτελούν το υφάδι που σταθεροποιεί το υφαντό των οικογενειακών και κοινωνικών δεσμών, θέτοντας παράλληλα τις βάσεις για τη διαιώνιση του πλέγματος των κοινωνικών σχέσεων στο χώρο και το χρόνο.

1.3 Αμοιβαιότητες και αμοιβαιότητες - η φροντίδα σαν δώρο

...πάντα μας φρόντιζε με αγάπη. Αυτή την αγάπη εγώ τώρα της επιστρέφω.

Μεσόκοπη γυναίκα που φροντίζει την κατάκοιτη μητέρα της στο Βουνί.

Φροντίδα; Και αμοιβαιότητα; Αναρωτιέμαι πώς στον κόσμο αυτά τα δύο θα μπορούσαν να υπάρξουν μαζί.

Σχόλιο σε παρουσίαση μου σε συνέδριο στο Άμστερνταμ.

nothing comes without its world (Haraway 1997:137)

Η ανθρωπολογική προβληματική για το δώρο αποτέλεσε την κεντρική μεθοδολογική προσέγγιση μου στην παρατηρούμενη ένταση ανάμεσα στις βολονταριστικές/αλτρουϊστικές και τις υποχρεωτικές/ανταποδοτικές ερμηνείες της οικογενειακής φροντίδας. Η φροντίδα διατηρεί την ιδιαίτερη σημασία μιας «μη κανονιστικής υποχρέωσης» (Puig de la Bellacasa 2011). Αποτελεί παράγωγο της ζωής, και δεν επιβάλλεται επάνω στους ανθρώπους ως μια ηθική τάξη. Υποχρεώνει όμως, στο βαθμό που γίνεται αναγκαία στη ζωή του άλλου. Η φροντίδα είναι κατά μια άποψη αναπόφευκτη: αν και δεν μπορούν όλες οι σχέσεις να καθορίζονται από αυτήν, καμία σχέση δεν θα μπορούσε να υπάρξει χωρίς αυτήν (Puig de la Belacasa 2012). Η φροντίδα συνδέει ανθρώπους, «είτε επιθυμούν να συνδεθούν είτε όχι» (Bondi 2008: 250). Όπως και στην περίπτωση άλλων συμπεριφορών που εμπεριέχουν το στοιχείο της δωρεάς, όπως τα κεράσματα, η φιλοξενία και διάφορες άλλες χάρες, η προσφορά φροντίδας ή βοήθειας δεν συνοδεύεται πάντα από αλτρουϊστικά κίνητρα. Οι άνθρωποι βοηθάμε γνωρίζοντας πως θα βοηθηθούμε σε αντάλλαγμα (Komter 2005: 24).

Ο Marshall Sahlins κατηγοριοποιώντας τις μορφές αμοιβαιότητας (1974) αναφέρεται στην «γενικευμένη αμοιβαιότητα» μεταξύ συγγενών, όπου η προσφορά δεν διέπεται από σαφείς κανόνες που καθορίζουν το χρόνο, το είδος και την ποσότητα της ανταπόδοσης της. Η διαμοιβή στη φροντίδα εύθραυστων συγγενών λαμβάνει τρεις κύριες μορφές:

1. Άμεση αμοιβαιότητα: τους βοηθώ και με βοηθούν με άλλους τρόπους.
2. Υποθετική αμοιβαιότητα: θα έκαναν το ίδιο για εμένα ή βοηθώ γιατί κάποιος θα με βοηθήσει αν το χρειαστώ, και
3. Αναβαλλόμενη αμοιβαιότητα: με βοήθησαν παλιότερα, οπότε τώρα τους βοηθώ (Lavoie, White, and Zufiiga 2001).

Όπως προανέφερα, οι αδύναμοι ηλικιωμένοι προσέφεραν και εκείνοι φροντίδα σε κάθε ευκαιρία, συχνά ταυτόχρονα με τη φροντίδα που δέχονταν. Μάλιστα, όταν δεν ήταν πλέον εφικτή η ανταπόδοση με άλλους τρόπους, οι ηλικιωμένοι συνέχιζαν να ενισχύουν ηθικά και συμβολικά όσους τους βοηθούσαν. Το εύρημα έρχεται σε συμφωνία και με άλλες έρευνες, που δείχνουν πως ήταν ακριβώς οι προσπάθειες των εξαρτημένων ατόμων που καταβάλλονταν στο συμβολικό επίπεδο εκείνες που ενίσχυαν την υποστηρικτική στάση των μελών των οικογενειών τους προς εκείνα (Horwitz, Reinhard & Howell-White 1996). Σε άλλες περιπτώσεις, η αμοιβαιότητα ακολουθούσε τριγωνικά σχήματα ή ακόμα και μακριές αλυσίδες ανταλλαγών, όπως όταν το ηλικιωμένο πρόσωπο προσέφερε χρήματα και άλλα υλικά αποκτήματα σε άλλα μέλη της οικογένειας, ή φρόντιζε τα παιδιά και άλλα εξαρτημένα πρόσωπα.

Οι κόσμοι της φροντίδας και οι κάθε είδους προσφορές που τους χαρακτηρίζουν, συγκεντρώνουν όλα τα χαρακτηριστικά των συστημάτων ανταλλαγών που διέπουν τις κοινωνίες δώρων. Όπως παρατήρησα, στις ενδοοικογενειακές σχέσεις φροντίδας στο Βουνί, οι επικλήσεις στον αλτρουισμό έδιναν τη θέση τους σε αποτιμήσεις διαμοιβών, όταν οι τελευταίες δεν επιτελούνταν. Παρουσιαζονταν ως γενναιοδωρία, ενώ ταυτόχρονα δημιουργούσαν υποχρεώσεις, το εγγενές παράδοξο του δώρου κατά τον Mauss (1923). Παρά τη γενικευμένη ιδέα πως οι κοινωνίες δώρων είναι χαρακτηριστικό μη-δυτικών κοινωνιών, η λογική του δώρου και άλλες μορφές γενικευμένης αμοιβαιότητας διέπουν θεσμούς στις δυτικές κοινωνίες όπως η οικογένεια, το κράτος πρόνοιας, οι φιλανθρωπικές οργανώσεις (Adlof 2006), οι τράπεζες αίματος (Heyd 2005) και η δωρεά οργάνων (Παπαγαρουφάλη 2002).

Τα δώρα, άλλοτε αποτελούν υλικά αντικείμενα όπως αγαθά ή χρήματα, και άλλοτε πράξεις όπως προσκλήσεις για δείπνο ή φιλοξενία (Komter 2005: 39), ή άλλες εξυπηρετήσεις και υπηρεσίες. Όπως δείχνω στην έρευνά μου, η φροντίδα βιώνεται και αναπαριστάται σαν ένα διαπροσωπικό δώρο που διέπεται από ανταλλαγές όχι μόνο αγαθών και εξυπηρετήσεων αλλά και ταυτοτήτων. Η αίσθηση υποχρέωσης που γεννά η ευγνωμοσύνη λειτουργεί ως υποκατάστατο στην επιβολή δια του νόμου. (Mauss 1929). Καθώς ισχύει γενικά με τα δώρα, η φροντίδα παραμένει άρρηκτα δεμένη με την προσωπικότητα εκείνου που το προσφέρει. Η ευγνωμοσύνη σε μια προσφορά, αποτελεί ένα συναίσθημα κοινωνικής υποχρέωσης (Simmel 1908), που επιβεβαιώνει κοινωνικές σχέσεις και ανανεώνεται μέσω πράξεων ανταλλαγής. Παράλληλα, επιβεβαιώνοντας και ενισχύοντας και άλλου είδους ηθικές υποχρεώσεις,

όπως την αλληλοβοήθεια μεταξύ μελών της ίδιας οικογένειας, το δώρο συνιστά ένα παιχνίδι ελευθερίας και υποχρέωσης (Godbout 2005).

Η διαγενεακή φροντίδα συνιστά ένα ατελές δώρο, υπό την έννοια που αποδίδει στο «τέλειο» δώρο ο Jacques Derrida (1992), αφού επιβάλλεται ως ηθική υποχρέωση, που επιβεβαιώνεται μέσω μακρών κύκλων ανταλλαγών. Όμως, το δώρο της φροντίδας δεν μπορεί να εξισωθεί με μια ωφελμιστική αντίληψη περί συμφέροντος. Εμπεριέχει από μόνο του ένα σκοπό και δεν μπορεί να μειωθεί σε υποχρέωση, αγάπη ή οικονομική ανταλλαγή, παρόλο που μπορεί να κλίνει προς κάποια από αυτές τις κατευθύνσεις (Caillé 2001). Το δώρο αποτελεί την κατεξοχήν αμφίσημη πρακτική, καθώς το παιχνίδι μεταξύ υποχρέωσης και ανιδιοτέλειας που το διέπει δεν αποσαφηνίζεται ποτέ πλήρως. Τα πραγματικά του κίνητρα παραμένουν στη σφαίρα του ασυζήτητου όπου κάθε είδους ερμηνεία είναι δυνατή¹⁵. Η ίδια σιωπή και απροσδιοριστία, βρισκόταν παντού στο καθεστώς φροντίδας (*regime of care*) (Martin 2013) που παρουσιάζω, καθιστώντας το δώρο και τις αναλύσεις γύρω από αυτό περισσότερο σχετικό από κάθε άλλη προσέγγιση με το αντικείμενο της έρευνας μου. Η φροντίδα όμως, συνιστά ένα ιδιαίτερο είδος δώρου, καθώς χαρακτηρίζεται από την συχνά βάνουση αναγκαιότητα όσων την χρειάζονται, και το πολλές φορές δυσβάστακτο προσωπικό κόστος όσων την προσφέρουν.

Το δώρο της φροντίδας, μια προσφορά αναγκαία όσο και επίπονη, συμπεριλαμβάνει διακυβεύματα σημαντικά για όλα τα εμπλεκόμενα μέρη. Στο υπό εξέταση πλαίσιο, δίνω ιδιαίτερη βαρύτητα στους τρόπους που οι οικογένειες διαπραγματεύονται τις υποχρεώσεις τους προς τα ηλικιωμένα μέλη τους μέσα από αναφορές σε διαφορετικά επίπεδα αλληλεγγύης (Finch 1989, Finch & Mason 1993), και στη διάσταση ανάμεσα στις τοπικές ηθικότητες της φροντίδας και τον τρόπο που γίνονται πράξη (Badini- Kinda 2005). Οι αποφάσεις για την ανάληψη ή την αποχή από τη φροντίδα των ηλικιωμένων, επηρεάζονται από κοινωνικο-οικονομικές παραμέτρους όπως η αστικοποίηση ή οι λιμοί, μεταβολές που επηρεάζουν και τους τρόπους που η τρίτη ηλικία και η σχέση των νεότερων με αυτήν προσδιορίζονται πολιτισμικά (Risseuw 2001). Στο Βουνί, οι κάτοικοι ισχυρίζονταν πως αντίστοιχα προβλήματα προκάλεσε η εξωτερική μετανάστευση που αύξησε το φόρτο της

---

¹⁵ Ο David Graeber επισημαίνει πως σε πολλές «οικονομίες δώρων» το χρέος είναι αναγνωρίσιμο από όλους τους συμμετέχοντες και σε πολλές περιπτώσεις υπάρχουν διαβαθμισμένες κατηγορίες αντικειμένων με περίπου ισοδύναμο *stauts* (2011: 36-37). Εντούτοις, η προσέγγιση του δεν αμφισβητεί την ενδεχόμενη αμφισημία των προθέσεων του δωρητή, ούτε τις προστριβές που πιθανώς δημιουργούνται από τις διαφορετικές ερμηνείες και αποτιμήσεις του χρέους από τους συμμετέχοντες.

φροντίδας ενός γηρασμένου πλυθησμού σε μια αποδεκατισμένη νεότερη γενιά. Η αναπαράσταση των υπερηλίκων του νησιού ως «βάρος» και «πρόβλημα» ήταν συνήθης στο δημόσιο λόγο στο νησί, εύρημα που εντοπίστηκε και αλλού στο Αιγαίο (Hionidou 2004). Ο όρος κοινωνική (αν)ασφάλεια (*social (in)security*) (DeJong & Roth 2005) είναι χαρακτηριστικός της πίεσης που ασκούν οι μεταβαλλόμενες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες σε παραδοσιακά συστήματα πρόνοιας. Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον πως στο Βουνί, πέρα από τους ηλικιωμένους, ανασφάλεια εξέφραζαν και όσοι προέβλεπαν πως θα καλούνταν να φροντίσουν ένα ηλικιωμένο πρόσωπο με περιορισμένη ή καθόλου εξωτερική βοήθεια.

1.4 Δομές, κατασκευές και πρακτικές στη φροντίδα

Καθόλη τη διάρκεια της έρευνας η θεωρία της πρακτικής υπήρξε ένας ιδιαίτερα γόνιμος ερμηνευτικός δρόμος αναφορικά με τους τρόπους που οι αντιλήψεις για τη φροντίδα, τη στοργή, την αμοιβαιότητα και την ανταλλαγή συναρθρώνονταν με την σωματική πραγματικότητα (*corporeality*) της καθημερινής μάχης που συνεπάγετο η διαβίωση των εύθραυστων ηλικιωμένων και οι ανάγκες των σωμάτων τους.

Χρησιμοποίησα την ιδέα της «διπλής πραγματικότητας» του δώρου, όπως εμφανίζεται στα ύστερα κείμενα του Bourdieu (2001, 2003)¹⁶, προσεγγίζοντας τις παρατηρούμενες αμφισημίες της συγγενικής εργασίας (*kin work*) (Häberlein 2012) της φροντίδας. Οι προσφορές, ήταν «τέτοιες που οι εξωτερικές μορφές της πράξης αντιπροσωπεύουν μια έμπρακτη άρνηση του περιεχομένου της, μετατρέποντας συμβολικά μια ωφέλιμη ανταλλαγή ή απλά μια σχέση δύναμης σε μια σχέση τύπων, για χάρη των τύπων» (Bourdieu 2001: 194). Ο Bourdieu χρησιμοποιεί τον όρο παραγνώριση (*miscognition/me'connaissance*), για αυτήν την συμβολική μεταστοιχείωση της ««αντικειμενικής αλήθειας»» του δώρου (2003: 95). Ταυτόχρονα, αναγνωρίζει πως όταν ένα άτομο κάνει ένα δώρο εθελουσίως, βάσει στρατηγικών, καθιστά ρητή και θέτει σε λειτουργία την σιωπηρή κοινωνική γνώση που έμαθε ως μέλος της κοινότητας, μέσα από προδιαθέσεις και συλλογικές συνήθειες (Ungureanu 2013).

Ιδιαίτερα σημαντική στην προσέγγιση μου ήταν η ανάλυση του Bourdieu για τον χρόνο που μεσολαβεί ανάμεσα στην πρωταρχική δωρεά και την απάντηση του

---

¹⁶ Για την εξέλιξη της ιδέας του δώρου στη σκέψη του Bourdieu, βλ. Bourdieu (1977, 1990, 1997, 2001, 2003), Bourdieu and Wacquant (1992). Για δύο σημαντικές αναλύσεις για τα στάδια της σκέψης του, βλ. Caille' (2001), Silber (2009).

αποδέκτη. Υπό αυτή τη θεώρηση, το δώρο της γονικής φροντίδας αποτελεί μια πρόκληση, όπως μια πρόσκληση σε μονομαχία, ή μια πρόταση γάμου στους *Kabyles*. Στο μεσοδιάστημα μεταξύ της δωρεάς και της ώρας ανταπόδοσης του δώρου, η τιμή τελεί υπό αμφισβήτηση (Bourdieu 1990: 199-201). Ομοίως έρχεται σε αμφισβήτηση η «αξία» της προηγούμενης και της νεότερης γενιάς, μέχρι να φτάσει η ώρα της ανάγκης για φροντίδα. Οι «ωφελημένοι» από τους ηλικιωμένους νεότεροι, έχουν τρεις κύριες επιλογές. Να αποδεχθούν την πρόκληση και να ανταποδώσουν, να αποτύχουν στην πρόκληση και να ντροπιαστούν ως ανίκανοι, και να αρνηθούν την πρόκληση, υποβιβάζοντας συμβολικά τους ηλικιωμένους.

Ο πρακτικός προσανατολισμός που χρησιμοποίησα, αποδείχθηκε χρήσιμος στην προσέγγιση διχοτομικών κατηγοριοποιήσεων, όπως μεταξύ ηθικής και συμφέροντος, και συναισθηματικών και υπολογιστικών κινήτρων, στις οποίες αναφέρονταν οι συμμετέχοντες στην έρευνα, αλλά και η σχετική βιβλιογραφία που παρουσίασα. Μετασχημάτισα την ιδέα περί των διαφορετικών κεφαλαίων που μεταβιβάζονται μεταξύ των ανθρώπων, προτείνοντας τον όρο πόροι, που για λόγους που εξηγώ στη συνέχεια βρίσκω περισσότερο συμβατό από το κεφάλαιο με τον κόσμο της φροντίδας. Μέσω μιας θεωρητικής προσέγγισης βασισμένης στην πρακτική, προσέγγισα το σώμα ως ένα πλέγμα δραστηριοτήτων-πρακτικών που οι άνθρωποι επιτελούν με περισσότερη ή λιγότερη δέσμευση, επιδεξιότητα και χάρη (Postill 2009).

Ο Pierre Bourdieu βλέπει τα σώματα σαν «μνημονικές μηχανές» που αναπαράγουν βασικές πολιτισμικές αντιθέσεις ενσωματωμένες σε ένα πολιτισμικό *habitus* (Jenkins 2002: 75-76) που εσωτερικεύεται περισσότερο με την παρατήρηση και την επανάληψη παρά διδάσκεται επίσημα. Η δράση λαμβάνει χώρα σε συγκεκριμένα πεδία πρακτικής, *πεδία* ή *αγορές* συγκροτημένες με τη δική τους «λογική» από ένα ιδιαίτερο συνδυασμό μορφών κεφαλαίου:

1. Οικονομικού, που συμπεριλαμβάνει χρήματα και άλλα αποκτήματα, προσανατολισμένα στην παραγωγή και την κατανάλωση, που διαθέτουν οικονομική αξία.

2. Συμβολικού, που συμπεριλαμβάνει το πρεστίτζ, το στάτους και την εξουσία και μπορεί να είναι σύμφυτη μιας συγκεκριμένης κοινωνικής θέσης, ή ακόμα να εκφράζεται μέσω υλικών αντικειμένων με συμβολική αξία (Bourdieu 1977).

3. Κοινωνικού, που συνιστάται από δίκτυα μόνιμων σχέσεων και γνωριμιών που μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την εξυπηρέτηση σκοπών (Bourdieu 1994: 95,

2005, Bourdieu and Wacquant 1992).

Βρήκα επίσης πολύ σχετική στη διαχείριση του ηλικιωμένου σώματος τη ιδέα του σωματικού κεφαλαίου, των σωματικών ικανοτήτων και ιδιοτήτων που καθιστούν το σώμα μέσο για την επίτευξη στόχων (Wacquant 1995).

Ο όρος κεφάλαιο, προερχόμενος από την οικονομία της αγοράς συνεκδηλώνει κέρδος, μεγέθυνση, και βελτιστοποίηση, σε συνάφεια με την επιτυχία. Η έλευση του προχωρημένου γήρατος συνδέεται με μια σειρά από κοινωνικές, συναισθηματικές και σωματικές απώλειες. Η αποστέρηση οικείων προσώπων και σωματικών δυνάμεων είναι οι σημαντικότερες εξ αυτών. Η αναφορά σε μορφές κεφαλαίων, υπονοεί πως οι ηλικιωμένοι είναι εξ ορισμού αποτυχημένοι, ή χαμένοι. Αν και η ιδέα περί διαφόρων μορφών κεφαλαίων στάθηκε χρήσιμη για την μελέτη της φροντίδας ηλικιωμένων, χρησιμοποιώντας την αντιμετώπισα το παραπάνω θεμελιώδες πρόβλημα: Στην εποχή σπάνεως που διάγουν οι ηλικιωμένοι της έρευνάς μου, φαντάζει άκαιρη η συζήτηση περί συσσώρευσης κεφαλαίων. Ιδιαίτερα μάλιστα όταν οι περισσότεροι πασχίζουν να διατηρήσουν επισφαλή κεκτημένα, όπως παραπαίουσες σωματικές δυνάμεις, συρρικνούμενα κοινωνικά δίκτυα, ακίνητα που χάνουν την χρηματική τους αξία, και πενιχρές ως ανύπαρκτες οικονομίες που εξανεμίζονται στη αντιμετώπιση προβλημάτων όπως μια απροσδόκητη ασθένεια, ή τα κεραμίδια που στάζουν. Τουλάχιστον στο δικό μου πεδίο έρευνας, ταίριαζε περισσότερο η αναπαράσταση της ζωής και των σχέσεων των ηλικιωμένων ως διαχείριση πεπερασμένων συναισθηματικών, συμβολικών, κοινωνικών και οικονομικών πόρων¹⁷. Το ενδιαφέρον μου για τους πόρους και τους τρόπους που αυτοί συγκεντρώνονται, εξανεμίζονται, δαπανώνται και μετουσιώνονται, αποτέλεσε για μένα, όχι έναν αποκλειστικό θεωρητικό προσανατολισμό, αλλά έναν ακόμα τρόπο να κάνω ερωτήσεις (Mahour 1990).

1.5 Οι λεπτοφινείς διαστάσεις της φροντίδας

Η ένταση των εκφραζόμενων συναισθημάτων, αποτελούσε την ισχυρότερη ίσως αίσθηση που αποκόμισα ως ερευνητής και συμμετέχων στο πεδίο της έρευνας. Τα συναισθήματα βρίσκονταν πάντα στο προσκήνιο ως κίνητρα δράσης και νομιμοποιητικά αφηγήματα. Οι συμμετέχοντες στην έρευνα αναφέρονταν ρητά ή υπονοούσαν διαρκώς την «αγάπη», την «υποχρέωση», την «ευχαρίστηση», τη

---

¹⁷ Η ιδέα δεν είναι πρωτότυπη: Οι κοινωνιολόγοι Arber & Ginn (1991) υποστήριξαν πως η εμπειρία του γήρατος διαμορφώνεται και πλαισιώνεται από τρεις κατηγορίες παραγόντων: Πόρους υγείας, κοινωνικούς πόρους και υλικούς πόρους.

«στενοχώρια», την «ντροπή» και το «χόλιασμα» που συνιστούσαν την ιδιαίτερη δέσμη συναισθημάτων (*cluster of emotion*) (Fajans 1983) που ηγεμόνευε¹⁸ στο τοπίο.

Στο συναισθηματικό περιεχόμενο των σχέσεων, εμπεριέχονται περίπλοκα εξουσιαστικά σχήματα (Lawson 2007: 3) που καθιστούν πρόδηλη την κεντρικότητα των συναισθημάτων στις διαπροσωπικές αλληλεπιδράσεις. Τα συναισθήματα αποτελούν αντικείμενα διαπραγμάτευσης, όπου αναπαρίσταται ως αντικείμενα προσφοράς ή ανταπόδοσης, αλλά και ως αποτελέσματα σχέσεων θετικής ή αρνητικής αμοιβαιότητας. Τα συναισθήματα που συνδέονται κύρια με τους τρόπους που οι άνθρωποι διαμορφώνονται από τον κοινωνικό κόσμο είναι η «ντροπή» και η «ενοχή» (Levy 1983: 128). Ο διαχωρισμός των δύο αποτελεί σε μεγάλο βαθμό «δυτικό» κατασκεύασμα, που ορίζει ανεπαρκώς ως «ντροπή» τις εξωγενείς ως προς το άτομο κυρώσεις, και ως «ενοχή» τις ενδογενείς (Levy 1983: 130). Η διχοτόμηση οδήγησε στο συνακόλουθο διαχωρισμό σε κοινωνίες «ντροπής» και «ενοχής», που δεν φαίνεται να απέδωσε ποτέ ιδιαίτερα αποτελέσματα, καθώς εντάσσει τη μελέτη του συναισθήματος σε ένα άνευ ενδιαφέροντος για τη ανθρωπολογία «ψυχολογισμό» αντί να αναζητά κατασκευές όπου οι συναισθηματικές εκφάνσεις ενός πολιτισμού σχετίζονται εγγενώς με πολιτισμικές αξίες, κοσμοθεωρίες, δημόσιες συμπεριφορές, και χαρακτηριστικά της κοινωνικής οργάνωσης (Whiting 1954: 100 σε Levy 1983:130). Είτε αναπαριστώμενες ως ντροπή, είτε ως ενοχή, οι συναισθηματικές πιέσεις εξωθούν το άτομο προς μια κοινωνικά αποδεκτή ή αναμενόμενη συμπεριφορά. Η επιτέλεση συναισθημάτων ενώπιον σημαντικών ακροατηρίων στα οποία αποκαλύπτεται η δράση, έχει επισημανθεί ως στρατηγική διαμόρφωσης αρνητικών αλλά και θετικών συναισθημάτων, και καθορισμού της δράσης των άλλων (Geertz 1973a, 1973b, Keeler 1983, Lebra 1983).

Σε μη δυτικές κοινωνίες, εντοπίστηκαν δέσμες συναισθημάτων διαμέσω των

---

¹⁸ Οι Comaroff & Comaroff (1991) δανείζονται τον όρο ηγεμονία από τον Gramsci αναφερόμενοι σε «εκείνη την τάξη σημάτων και πρακτικών, σχέσεων και διακρίσεων, εικόνων και επιστημολογιών -που ελκύονται από ένα ιστορικά τοποθετημένο πεδίο - που φτάνουν να λαμβάνονται ως δεδομένα, ως το φυσικό και δεδομένο σχήμα του κόσμου και όλων όσων τον κατοικούν. (Comaroff & Comaroff 1991: 22) Επισημαίνουν πως η εξουσία επιβάλλεται με δύο τρόπους, τον δραστικό (*agentive*) και τον μη-δραστικό (*nonagentive*), ο οποίος «πολλαπλασιάζεται έξω από τη σφαίρα της θεσμικής πολιτικής, διαποτίζοντας πράγματα όπως η αισθητική και η ηθική, η δομημένη μορφή και η σωματική αναπαράσταση, η ιατρική γνώση, και η εγκόσμια [τους] χρήση. (Ο.π.: 22). Η άρρητη αρχή της συνήθειας μπορεί να είναι τόσο αποτελεσματική όσο και ο βιαιότερος εξαναγκασμός στη διαμόρφωση, τη διεύθυνση, ακόμα και τη κυριαρχία της κοινωνικής σκέψης και δράσης (ο.π. 22). Η παραπάνω θέση αντηχεί τις φωνές των Gramsci (1929-1935), Marx & Engels (1845), Bourdieu (1976, 1984), Foucault (1975, 1984) και de Certeau (1984). Ο ιδεολογικός, (και κατ' ακολουθία και ο ηγεμονικός) λόγος δεν υπάρχει στο κενό, αλλά πρέπει να αγκαλιαστεί ενεργά και να αναπαραχθεί στην καθημερινή ζωή, ώστε να καταστεί επιτυχής (Lock 1993: 70).

οποίων εκφράζονται και διαμεσολαμβάνονται σημεία έντασης στα «όρια μεταξύ των ατόμων και του κοινωνικού περιβάλλοντος» (Fajans 1983). Στους Baining, η έκφραση των συναισθημάτων πείνας (*anaingi*) και βαριεστημάρας (*wumbuk*), κυριαρχεί στη διαπραγμάτευση των οικογενειακών και ταυτόχρονα οικονομικών σχέσεων αλληλεξάρτησης μεταξύ συγγενών. Ο Levy αναρωτιέται αν το δυτικό μοντέλο αλλοιώνει τις ουσιαστικές λειτουργίες της «ντροπής» και της «ενοχής» σε μη δυτικές κοινωνίες, και αν υπάρχουν άλλα συναισθήματα που επηρεάζουν συστηματικά την ολοκλήρωση του εαυτού, επισημαίνοντας πως τα πάθη και οι εαυτοί διαμορφώνονται *τοπικά* σε διάφορα μέρη του κόσμου. Επαναλαμβάνει τα λόγια της Rosaldo πως οι «εαυτοί» που αυτά ή άλλα συναισθήματα βοηθούν στην υπεράσπιση τους, [...] και ο τρόπος που δουλεύουν αυτά τα συναισθήματα, διαφέρουν ανάλογα με τον πολιτισμό και την οργάνωση κάθε κοινωνίας. Η πολιτισμικά κατασκευασμένη βίωση των συναισθημάτων είναι εκείνη που όχι απλώς επηρεάζει το πεδίο, αλλά συνιστά την ίδια τη δομή του υποκειμένου, ή με τα λόγια της Rosaldo «συντάσσει τα άτομα ως υποκείμενα» (Levy 1983: 129, έμφαση δική μου).

Τα συναισθήματα περιπλέκονται με την ταυτότητα και τον χώρο, σε χωρικά προσδιορισμένες σχέσεις, σε βαθμό που τα όρια μεταξύ των τριών γίνονται δυσδιάκριτα. (Mehta & Bondi 1999; Davidson and Milligan, 2004). Σχετικά πρόσφατες συναισθηματικές γεωγραφίες, επισημαίνουν, στις διασυνδέσεις μεταξύ ανθρώπων, την επένδυση των συναισθημάτων σε σώματα και χώρους (Anderson and Smith 2001, Bondi, 2005, Thien 2005). Η Doreen Massey γράφει για γεωγραφίες της υπευθυνότητας (*geographies of responsibility*) (2004, 2005), όπου ο χώρος γίνεται το προϊόν των κοινωνικών σχέσεων και μια χωρική ταυτοσημία των διαφοροποιήσεων. Συγκεκριμένοι χωρικοί σχηματισμοί, όπως χώροι πείνας, ζώνες εξάπλωσης του HIV, το παγκόσμιο μοτίβο των ανισοτήτων συμβαίνουν «τώρα, ταυτόχρονα στο σπίτι και μακριά» (Massey 2000: 282). Ο τρόπος σκέψης της οδηγεί στο ερώτημα του πώς η συνεχής ανισότητα παράγεται μέσω χωρικών αλληλεξαρτήσεων (Lawson 2007: 6)

Η σχέση του χώρου με την ανθρωπολογία της φροντίδας γίνεται ιδιαίτερα εμφανής στις γεωγραφίες της φροντίδας και της υγείας, όπου οι άνθρωποι που ζουν με την ασθένεια ή τη αναπηρία και όσοι τους φροντίζουν διαπραγματεύονται πολύπλευρα, συγκεχυμένα και αμήχανα συναισθήματα (Allen, 2001, Thomas 2006). Η συζήτηση στρέφεται στις συναισθηματικές σημασίες των πλαισίων, και των νοημάτων που επενδύονται σε συγκεκριμένους τόπους ή χώρους (Morris and Thomas 2005, Milligan 2003, 2005, McLoughlin and Warin 2008). Η σύνδεση είναι ιδιαίτερα

εμφανής στις αποφάσεις για την χωρική τοποθέτηση της φροντίδας, και στα συναισθήματα που προκαλούνται από την διάβαση ιδιωτικών και δημόσιων χώρων όπου ασκείται (Brown 2003, Milligan 2005, Bosco 2007).

Καθώς η ηθική της φροντίδας βασίζεται στην εμπάθεια, την ανταποκριτικότητα, τη συμπαράσταση και την ευθύνη, κριτικές της ηθικής της φροντίδας διαπιστώνουν πως η ηθική της φροντίδας έχει αξία μόνο για το τοπικό και δεν μπορεί να μετακινηθεί πέραν του διαπροσωπικού, του κοντινού και του οικείου, στη φροντίδα μακρινών «άλλων» (Lawson 2007). Η φροντίδα δεν φαίνεται εκ πρώτης όψεως να αντιδρά πολύ καλά στην απόσταση (Robinson 1997). Ο Stephen Katz (2008) επισημαίνει την ύπαρξη γεροτοπίων (*elderscapes*), αναφερόμενος στα ιδιαίτερα πολιτισμικά τοπία της περιοχής Charlotte Country της Φλόριντα όπου τα άτομα άνω των 65 αποτελούν το 35% του πληθυσμού.

Τα γεροτοπία, μεταξύ των οποίων μπορεί να συγκαταλεγεί και το Βουνί, αποτελούν σχετικά πρόσφατες χωρικές διαμορφώσεις. Η κατά τόπους συγκέντρωση μεγάλων για τον γενικό πληθυσμό αριθμού ηλικιωμένων, αποτελεί μια ιστορικά πρωτόγνωρη εμπειρία που απαιτεί την διαχείριση νέων συνθετοτήτων και προκλήσεων. Σε κάθε γεροτοπίο, προκειμένου να έρθει σε ισορροπία μεταξύ αναγκών και πόρων, συνίσταται ένας ιδιαίτερος κόσμος φροντίδας του οποίου οι κάτοικοι χρησιμοποιούν τα διαθέσιμα πολιτισμικά κείμενα (*cultural scripts*) (Mehta Kalyani 1997), προκειμένου να χαράξουν την πορεία τους μέσα σε μεταβαλλόμενα πολιτισμικά τοπία (*cultural landscapes*) (Long 2005).

Στην έρευνα μου συζητώ διεξοδικά τις κυρίαρχες δέσμες συναισθημάτων που πλαισιώνουν το συγκεκριμένο πολιτισμικό τοπίο. Οι παρατηρούμενες μεταξύ διαφορετικών πλαισίων παραλλαγές στις πρακτικές κανονικοποίησης αρνητικών συναισθημάτων όπως ο «θυμός», αντικατοπτρίζουν διαφοροποιήσεις στην κοινωνική ζωή (βλ. Rosaldo 1983), μεταξύ των κοινωνιών, αλλά και των διαφορετικών ομάδων που δραστηριοποιούνται εντός τους. Ενώ τα συναισθήματα βιώνονται εσωτερικά ως προς το άτομο, εκφράζονται εξωτερικά προς εκείνο, μέσα από συνειδητές και μη επιτελέσεις τους (Butler 1993, 1999) στο κοινωνικό πεδίο. Οι δύο εκφάνσεις τους, η εσωτερική και η εξωτερική είναι αλληλένδετες, στο βαθμό που

καθώς οι άνθρωποι αλληλεπιδρούν στο κοινωνικό περιβάλλον, τα συναισθήματα οδηγούν και προετοιμάζουν τα υποκείμενα για κοινωνική δράση και καθιστούν δυνατή την έκφραση πρακτικών, έστω και αν αυτή η έκφραση δε συνεπάγεται αρχικά καμία εξωτερική έκφραση συναισθήματος ή

ανάληψη δράσης (Tapias 2006:403).

Στην ανθρωπολογία, το συναίσθημα προσεγγίζεται μέσα από δύο κύριες ανθρωπολογικές παραδόσεις. Τα συναισθήματα που προκαλεί η κοινωνική αλληλεπίδραση αφενός βιώνονται στο σώμα (Taussig 1980, Csordas 1990, Lock 1993, Martin 1987, Schepher-Hughes & Lock 1987). Αφετέρου, συνιστούν λόγο (Geertz 1973a & 1973b, Lutz 1986, 1988, Rebhun 1999, Rosaldo 1980) σε σχέση με το πρόσωπο (Desjarlais 1992, Rosaldo 1984), τις κοινωνικές σχέσεις, την υποκειμενική δράση (Lutz & White 1986, Lyon & Barbalet 1994), και τις κοινωνικές και πολιτικές διαστάσεις τους (Abu-Lughod & Lutz 1990, Appadurai 1990). Αν και οι δύο παραδόσεις αναγνωρίζουν η μια την ύπαρξη της άλλης, λίγες προσπάθειες έχουν γίνει προς τη συνένωσή τους (Tapias 2006). Αναλύοντας τις συναισθηματικές εκφάνσεις των σχέσεων συμπεριέλαβα και τις δύο εκφάνσεις τους, την εσωτερική και την εξωτερική, που στην πράξη ήταν αλληλένδετες.

2. Μέθοδοι και Τεχνικές Συλλογής και Επεξεργασίας Στοιχείων

Τα εμπειρικά στοιχεία της διατριβής περισυλλέγησαν κατά το διάστημα των δέκα ετών κατά το οποίο ενεπλάκηκα στη φροντίδα των ηλικιωμένων στο νησί, παρότι η δεύτερη ιδιότητα μου ως ερευνητής ξεκίνησε το 2007 με τη συγγραφή της της μεταπτυχιακής εργασίας μου στο ΠΜΣ Ανθρωπολογίας και Ιστορίας του Τμήματος. Η ήδη επί μακρόν εδραιωμένη προνομιακή θέση παρατήρησης μου στο πεδίο, απαίτησε τη διαχείριση μεθοδολογικών ζητημάτων που πρέκυπταν από το διπλή μου ιδιότητα σαν επαγγελματίας της φροντίδας και ερευνητής της ταυτόχρονα. Το κυριότερο ζήτημα ήταν το πόσα τελικά από όσα περιέρχονταν εις γνώση μου μπορούσα να αποκαλύψω σε ένα εθνογραφικό κείμενο, σεβόμενος την εμπιστευτικότητα στις σχέσεις με τους συνομιλητές μου, ζήτημα που πέρα από τις ιδιαιτερότητες της δικής μου εμπειρίας απασχολεί όλους τους εθνογράφους με μακροχρόνια παρουσία στο πεδίο της έρευνας τους. Στο παρόν κεφάλαιο, αφού παρουσιάσω το πεδίο της έρευνας μου και τις μεθόδους συλλογής πληροφοριών, συζητώ τις μεθοδεύσεις μου στο ανωτέρω ζήτημα, μέσα από ένα διάλογο ανάμεσα στη σχετική βιβλιογραφία και τις συζητήσεις με συμμετέχοντες στην έρευνα μου, όταν τους ενημέρωνα πως κάνω έρευνα με θέμα τις ζωές τους.

2.1 Το πεδίο και οι συμμετέχοντες στην έρευνα

Τόποι διεξαγωγής της έρευνας ήταν οι χώροι δραστηριοποίησής μου σαν επαγγελματίας παροχής φροντίδας στο Βουνί αλλά και έξω από αυτό. Πρωταρχικά, η συλλογή στοιχείων διεξήχθη στα ίδια τα σπίτια των ηλικιωμένων και των συγγενών τους. Δευτερευόντως, σε δημόσιους χώρους μεταξύ των οποίων το τοπικό Κέντρο Υγείας, καφενεία, φαρμακεία και άλλοι χώρους σημαντικούς για τους ηλικιωμένους και όσους τους φροντίζουν. Ευκαιρίες για παρατήρηση και συζήτηση, αποτέλεσαν συναντήσεις στο δρόμο, συζητήσεις μεταξύ εμένα και ντόπιων, σε μέρη όπως καφενεία, καφετέριες και ταβέρνες, κηδείες και μνημόσυνα, και κοινωνικές εκδηλώσεις όπως χοροεσπερίδες του τοπικού συλλόγου αλληλεγγύης και του ΚΑΠΗ.

Σημαντικές πληροφορίες για τον κόσμο της φροντίδας των εύθραυστων ηλικιωμένων του νησιού συγκεντρώθηκαν από συναντήσεις και εμπλοκές μου είτε τηλεφωνικά είτε δια ζώσης με εργαζόμενους στο Νοσοκομείο, το Γηροκομείο και άλλες κοινωνικές και ιατρικές υπηρεσίες της απέναντι ηπειρωτικής ξηράς. Σε ορισμένες περιπτώσεις μάλιστα, έχω ο ίδιος συνοδεύσει ηλικιωμένους που ζούσαν

μόνοι σε επισκέψεις τους στο νοσοκομείο για τη διεξαγωγή εξετάσεων που δεν ήταν δυνατό να πραγματοποιηθούν στο νησί. Σε άλλες, έχω ενίοτε συνεργαστεί προσωπικά με εργαζόμενους στα παραπάνω ιδρύματα και έχω έρθει αντιμέτωπος με τη γραφειοκρατική τους δομή, σε ρόλους συνοδού, εκπρόσωπου, συνήγορου εξυπηρετούμενων ηλικιωμένων του προγράμματος, και κάποτε στην άβολη θέση του να υποκαθιστώ ένα μη υφιστάμενο οικογενειακό περιβάλλον σε αποφάσεις και διαπραγματεύσεις καθοριστικές για το μέλλον του ηλικιωμένου. Από τις συναντήσεις εκτός του νησιού συνάγεται πως ο κόσμος της φροντίδας στο νησί αποτελεί μέρος ενός ευρύτερου τοπίου που εκτείνεται έξω από τα φυσικά όρια του νησιού και συμπεριλαμβάνει τα σπίτια κοντινών και μακρινών συγγενών στις πόλεις και τα σπίτια καταγωγής των συνήθων μεταναστριών γυναικών που τους φροντίζουν, ιδρύματα όπως νοσοκομεία, κέντρα αποκατάστασης και άσυλα ανιάτων, και υπηρεσία και υπηρεσίες όπου χαράσσεται η πολιτική διαχείρισης των υπερηλίκων.

Τα εμπειρικά στοιχεία της έρευνας συγκεντρώθηκαν αποκλειστικά με τη χρήση ποιοτικών μεθόδων συλλογής δεδομένων κατά τις «συναντήσεις και εμπλοκές»¹⁹ μου με μια ποικιλία ενεργά συμμετεχόντων στην καθημερινότητα των εύθραυστων ηλικιωμένων. Μεταξύ τους συγκαταλέγονται εκτός από τους ίδιους ηλικιωμένους και τα μέλη των οικογενειών τους, παιδιά, εγγόνια και άλλοι συγγενείς τους που είτε εμπλέκονταν στη φροντίδα τους, είτε εξέφραζαν την άποψή τους για το τι συνέβαινε. Επιπλέον, σημαντικό μέρος των στοιχείων της έρευνας συγκεντρώθηκε από τις συναντήσεις και εμπλοκές μου με μια ευρεία γκάμα επαγγελματιών της φροντίδας, που συμπεριλαμβάνει ιατρικό και νοσηλευτικό προσωπικό και συναδέλφους μου στα προγράμματα του νησιού αλλά και έξω από αυτό, κατά την καθημερινή συμμετοχή μου στην ζωή των ηλικιωμένων εξυπηρετούμενων του προγράμματος. Στην κατηγορία των επαγγελματιών συμπεριλαμβάνονται και «γυναίκες», όπως επικρατεί να αποκαλούνται στον τόπο της έρευνας ανειδίκευτες εργαζόμενες από την Ελλάδα αλλά συχνότερα το εξωτερικό, ιδιαίτερα την Ανατολική Ευρώπη, που από το 1990 και μετά αποτελούν για πάρα πολλές οικογένειες μια πραγματικότητα στη φροντίδα των ηλικιωμένων τους (Koster 2010) και γενικά στη φροντίδα του οικιακού χώρου (Lazaridis 2000, Παπαταξιάρχης, Τοπάλη & Αθανασοπούλου 2008, Τοπάλη 2005). Καθώς το αντικείμενο της έρευνας ήταν οι

---

¹⁹ Η έκφραση συναντήσεις και εμπλοκές είναι δανεισμένη από τον τίτλο του συνεδρίου ιατρικής ανθρωπολογίας “Encounters and Engagements: Creating New Agendas for Medical Anthropology” με συνδιοργανωτές την EASA και την SMA στο Πανεπιστήμιο Rovira i Virgili της Ταραγόνα το 2013.

σχέσεις μεταξύ ανθρώπων με δυσκολίες στην αυτοεξυπηρέτηση, μελών της οικογένειάς τους και επαγγελματιών παρόχων ιατρικής και μη φροντίδας, κεντρικοί συμμετέχοντες ανήκαν σε όλες αυτές τις κατηγορίες. Το επίκεντρο του ενδιαφέροντος ήταν, σε κάθε περίπτωση, οι ίδιοι οι ηλικιωμένοι. Η συλλογή των δεδομένων εκτυλίσσεται γύρω από περιστατικά όπου κεντρικά πρόσωπα και βασικοί μου πληροφορητές ήταν οι ίδιοι. Πολύτιμος τέλος ήταν ο ρόλος συνομήλικων, μεγαλύτερων και μικρότερων φίλων μου που εκόντες-άκοντες σε ρόλο πληροφορητών-κλειδιά υπέμεναν στωικά τις ερωτήσεις μου και απαντούσαν υπομονετικά στις απορίες που μου γεννούνταν καθώς προσπαθούσα να ξεκαθαρίσω σε δεύτερο χρόνο το πολιτισμικό υπόβαθρο όσων συναντούσα στο πεδίο.

2.1.1 Παρατήρηση: όταν ο ερευνητής εργάζεται στο Βοήθεια στο Σπίτι

Η παρατήρηση του χώρου διαβίωσης των ηλικιωμένων αυτή καθ' εαυτή προσέφερε στοιχεία σε διάφορα επίπεδα: προσωπικά αντικείμενα ή φωτογραφίες αποτελούν τμήματα της ταυτότητας του κατοίκου και χρησιμεύουν στην κατασκευή αφηγήσεων, αναπαράστασης του εαυτού και της σχέσης του με τους άλλους. Οι διευθετήσεις του χώρου και των χρηστικών αντικειμένων που τον γεμίζουν όχι μόνο αποκαλύπτουν πρακτικές επιβίωσης αλλά αποτελούν μέρος της «τοπικής τοπογραφίας του εαυτού» (Appadurai 1990), η οποία αναφέρεται σε γενικότερα συμβολικά συστήματα σχετικά με το φύλο, την ηλικία, και τις ιεραρχίες εντός του οικιακού χώρου και το γενικότερο status των ενδυναμώντων σε αυτό.

Αντικείμενο παρατήρησης αποτέλεσαν και οι συμπεριφορές που λάμβαναν χώρα στο περιθώριο των λεκτικών και ενσώματων αλληλεπιδράσεων που οι ίδιοι οι συμμετέχοντες αντιλαμβάνονταν ως πράξεις που συνιστούν φροντίδα. Όποτε ήταν εφικτό, ακολουθούσα τα εμπλεκόμενα στη φροντίδα πρόσωπα, σε χρόνους και χώρους έξω από τον πυρήνα της δράσης όπου επιτελούνταν οι πράξεις της φροντίδας. Οι στιγμές ανάπαυλας και οι απομονωμένοι από τον τόπο φροντίδας χώροι αποτέλεσαν ιδιαίτερα σημαντικά πεδία παρατήρησης καθώς εκεί, στις στιγμές χαλάρωσης νοσηματοδοτείται μέσω του διαλόγου η δράση, εκφράζονται αιτήματα ή παράπονα που κανονικά παραμένουν κρυφά, αποτιμώνται οι στρατηγικές που ακολουθήθηκαν και σχεδιάζονται οι μελλοντικές. Παρατήρηση έχει λάβει χώρα κατά τη διάρκεια αλληλόδρασης κυμαινόμενης από ομαλή συνεργασία, φιλική κουβέντα, αμοιβαίες ευχές ή επαίνους, ή και μοίρασμα προσωπικών μυστικών και συναισθημάτων, ως συγκαλυμμένες ή ανοιχτές αντιπαραθέσεις για κάποιο

διαφιλονικούμενο ζήτημα, εκφραζόμενες λεκτικά, με φωνές και ενσώματες εκφράσεις. Έχει γίνει προσπάθεια να αποτυπωθεί στο χαρτί ο συναισθηματικός τόνος όπως εκφράζεται λεκτικά και μη κατά την αλληλεπίδραση, συχνά με έντονο ύφος, είτε αφορούσε θετική είτε αρνητική αμοιβαιότητα μεταξύ των διαφόρων μερών. Ιδιαίτερη προσοχή έχει δοθεί στις στρατηγικές διαπραγμάτευσης που χρησιμοποιούνται για την επίτευξη των στόχων ή την επίλυση των προβλημάτων καθ' ενός από τους εμπλεκόμενους. Μέσα από την παρατήρηση εντοπίστηκαν τα συνηθέστερα διακυβεύματα που εμφανίζονται στα συγκεκριμένα συμφραζόμενα, και η έκβαση των διαπραγματεύσεων μεταξύ υποκειμένων που κατέχουν διαφορετικές θέσεις και άρα διαφορετικούς λόγους, δύναμη και συμφέροντα. Οι παρατηρήσεις καταγράφονταν σε εθνογραφικό ημερολόγιο, το συντομότερο δυνατό από την ώρα που διεξάγονταν.

2.1.2 Συζητήσεις αντί για προγραμματισμένες συνεντεύξεις

Κατά μεγάλο μέρος το εθνογραφικό υλικό συγκεντρώθηκε μέσα από άτυπες συνεντεύξεις που έλαβαν χώρα στους χώρους καθημερινής αλληλόδρασης μου με τους συμμετέχοντες, συνήθως στα σπίτια τους. Είχαν τη μορφή μη δομημένων άτυπων συζητήσεων πάνω σε καθημερινά ζητήματα που απασχολούσαν τα ηλικιωμένα άτομα και όσους τα φροντίζουν²⁰. Δεν χρησιμοποίησα σε καμία περίπτωση σημειωματάριο ή μαγνητόφωνο κατά τη συλλογή του υλικού, καθώς όποτε αποπειράθηκα να κρατήσω γραπτές σημειώσεις, οι συνομιλητές μου έδειχναν ή εξέφραζαν δυσαρέσκεια και αμηχανία. Ακόμα και όταν συναινούσαν στη χρήση σημειωματαρίου, χάνονταν η φυσικότητα της συζήτησης. Γενικά κατά τις συνεντεύξεις απέφευγα να θέτω ευθέως ερωτήματα, καθώς πρωταρχικός σκοπός μου ήταν η αποτύπωση της θεματικής των ενδιαφερόντων στο λόγο των συμμετεχόντων χωρίς να κατευθύνω ο ίδιος τη συζήτηση στα δικά μου ενδιαφέροντα. Συν τω χρόνω προέκυψε πως η θεματική των συζητήσεων γύρω από την καθημερινότητα της φροντίδας ακολουθεί συγκεκριμένους δρόμους και μοτίβα. Στην ουσία, στις συζητήσεις τους μαζί μου οι συμμετέχοντες απαντούσαν από μόνοι τους σε άρρητα ερωτήματα, τα οποία απασχολούσαν όλα τα εμπλεκόμενα στη φροντίδα πρόσωπα, χωρίς ποτέ να εκφέρονται ρητά. Ακολουθώντας μια αντεστραμμένη τεχνική,

---

²⁰ Εφεξής, χρησιμοποιώ για λόγους συντομίας ένα από τα δύο φύλα όταν αναφέρομαι σε κατηγορίες που συμπεριλαμβάνουν και τα δύο. Για παράδειγμα, λέγοντας «οι ηλικιωμένοι», ή «η άρρωστη» αναφέρομαι σε ηλικιωμένους/ες και άρρωστους/ες γυναίκες και άνδρες, εκτός αν επισημαίνεται διαφορετικά.

συνέταξα τα ερωτήματα της έρευνας μαντεύοντας πίσω από τις απαντήσεις που έδιναν οι συνομιλητές μου.

Μέσα από την επεξεργασία τους, διαμορφώθηκε από τα κάτω ο πυρήνας των ζητημάτων που διέπουν την διατριβή, όπως παρουσιάστηκαν στη εισαγωγή. Μόνο πολύ αργότερα, όταν η θεματική των ερωτήσεων είχε γίνει ξεκάθαρη, και όπου ήταν εφικτό και πρέπον, έστρεφα την συζήτηση προς μια από αυτές τις άρρητες ερωτήσεις. Στις περισσότερες περιπτώσεις όμως, δεν χρειάζονταν καν να προσπαθήσω να κάνω τους συμμετέχοντες να μιλήσουν για τα συγκεκριμένα ζητήματα, οι απαντήσεις στα οποία έρχονταν αβίαστα. Καθώς ανήκαν στη σφαίρα των ενδιαφερόντων των συνομιλητών μου, οι ίδιοι τα έθεταν ως θέμα συζήτησης σε κάθε ευκαιρία. Σημειώσεις κρατούσα μόλις είχα την ευκαιρία, συνήθως στο αυτοκίνητο ή όταν επέστρεφα στο σπίτι μου.

Ένας περιορισμένος αριθμός οικογενειακών ιστορικών και γενεολογιών συντάχθηκαν, ώστε να εξεταστούν οι ατραποί της φροντίδας των ηλικιωμένων, και τη σημασία τους στον κύκλο ζωής των οικογενειών, και ιδιαίτερα τις σχέσεις φροντίδας μέσα σε αυτές. Επιπρόσθετα, με αυτό τον τρόπο αναλύθηκαν οι τρόποι που οι πρακτικές μεταβίβασης ιδιοκτησίας και τα μοτίβα κατοίκησης αλληλεπιδρούν με τις σχέσεις φροντίδας στην τρίτη ηλικία. Οι γενεολογίες και τα ατομικά ιστορικά, για λόγους προστασίας ευαίσθητων δεδομένων, κατακερματίστηκαν σε διακριτά επεισόδια και διαχύθηκαν στο κείμενο με γνώμονα την προστασία των πληροφορητών, κατά τη συγγραφή.

2.2 Ηθικά και ευαίσθητα θέματα - προστασία των συμμετεχόντων στην έρευνα

Οι ενδοοικογενειακές σχέσεις, ιδιαίτερα όταν εμπεριέχουν συγκρουσιακά στοιχεία, αποτελούν ένα θέμα «ταμπού» καθώς, όπως ισχύει και στην παρούσα έρευνα, συχνά αφορούν ζητήματα με οικονομικές προεκτάσεις, που αμφισβητούν τα ιδεώδη της οικογενειακής σύμπνοιας και αλληλεγγύης με αυταπάρνηση. Στη πλειοψηφία τους, τα στοιχεία που αποκομίστηκαν από την έρευνα αφορούν ευαίσθητα προσωπικά δεδομένα, όπως η κατάσταση της υγείας και οι διαπροσωπικές σχέσεις των συμμετεχόντων. Τίθεται λοιπόν ζήτημα εμπιστευτικότητας των πληροφοριών, που ενδιαφέρει όχι μόνο τους πληροφορητές, όσο και τον ίδιο το συγγραφέα που βρίσκεται αντιμέτωπος με το πρόβλημα των πολλαπλών ακροατηρίων, αφού ζούσε

και εργάζονταν στον συγκεκριμένο χώρο, ενώ ως σήμερα διατηρεί με αυτόν ισχυρούς δεσμούς (Bakalaki 1997, Gefou-Madianou 1993).

Σε προηγούμενη εργασία μου (Κωστακιώτης 2008), υποστήριξα πως σε ένα τόσο μικρό χώρο ακόμα και η χρήση ψευδωνύμων δεν εξασφαλίζει την εμπιστευτικότητα, αφού τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά ατόμων και οικογενειών μπορούν να τους «φωτογραφήσουν» σε μια τοπική κοινωνία που το κουτσομπολιό έχει ιδιαίτερη σημασία και δύναμη. Η άποψη αυτή με είχε οδηγήσει στην απόφαση να μην χρησιμοποιώ καθόλου μελέτες περιπτώσεων και βιογραφίες ατόμων, παρά μόνο μεμονωμένα επεισόδια που θα μπορούσαν να είναι άμεσα γενικεύσιμα. Η παραπάνω μεθοδολογική επιλογή μου αυτή, ήταν το κύριο πρόβλημα που συνάντησα κατά την συγγραφή αυτής της διατριβής. Στα πλαίσια της συλλογής δεδομένων συνάντησα σχέσεις, πρακτικές και συμπλέγματα λόγων που θα έπρεπε να καταγραφούν για λόγους τεκμηρίωσης αλλά και σαν μια ηθική υποχρέωση απέναντι στα αναφερόμενα πρόσωπα, αφού επρόκειτο για τις ίδιες τις ζωές τους. Από την άλλη, ακριβώς αυτή η καταγραφή θα μπορούσε να εκθέσει ευάλωτα πρόσωπα σε κακόβουλα σχόλια και δυνητικούς κινδύνους. Αναζητώντας τη χρυσή τομή ανάμεσα στην εμπιστευτικότητα και την ειλικρίνεια στις εθνογραφικές περιγραφές μου, συζήτησα ή προσπάθησα να συζητήσω για αυτήν με τους συμμετέχοντες στην έρευνα: τους ηλικιωμένους, τα πρόσωπα που τους φροντίζουν και άλλα μέλη της τοπικής κοινωνίας, που αποτελούσαν τους προνομιακούς μου πληροφορητές.

Οι απαντήσεις που πήρα, συζητώντας τον επιθυμητό από τους ίδιους τους συμμετέχοντες τρόπο διαχείρισης των πληροφοριών που είχα στη διάθεσή μου ήταν ποικίλες και αντιφατικές. Εξαρτώνταν ως επί το πλείστον από το τι καταλάβαιναν οι άνθρωποι όταν τους ανέφερα την πρόθεσή μου να κάνω «έρευνα για διδακτορικό» με θέμα τους ηλικιωμένους, τη φροντίδα τους και τη σχέση τους με τις οικογένειές τους. Οι περισσότεροι συμμετέχοντες, κυρίως ηλικιωμένοι αλλά και αρκετά από τα παιδιά τους που δεν είχαν στενή σχέση με το εκπαιδευτικό σύστημα, μου έδωσαν ξεκάθαρα να καταλάβω πως δεν είχαν καμία εικόνα και δεν καταλάβαιναν τι εννοούσα, οπότε έπρεπε να το μεταφράσω: Θα έγραφα ένα βιβλίο για το Πανεπιστήμιο στη Μυτιλήνη, όπου θα έλεγα για τα πράγματα που βλέπω με τους γέρους στα σπίτια που γυρίζω. Το πώς ζούνε και τι περνάνε αυτοί και οι οικογένειές τους.

Η αμέσως επόμενη ερώτηση συνήθως ήταν: «Θα φύγεις δηλαδή; Έπιασες δουλειά στη Μυτιλήνη;» Όταν η απάντηση ήταν αρνητική, η επόμενη ερώτηση ήταν «θα σε πληρώσουν;» Η επίσης αρνητική απάντηση μου συνήθως τους έκανε να

χάσουν το ενδιαφέρον τους, καθώς η αφηρημένη για τους ίδιους πληροφορία πως εγώ γράφω για ένα πανεπιστήμιο κάπου μακριά, δεν ανήκε στη σφαίρα της εμπειρίας και των ενδιαφερόντων τους. Επιμένοντας, ρωτώντας με σκοπό κάποιο είδος ενήμερης συγκατάθεσης (*informed consent*), αν θα πείραζε τους ίδιους αν έγραφα και για περιστατικά από τη δική τους ζωή, χωρίς να χρησιμοποιήσω τα αληθινά τους ονόματα, οι ποικίλες απαντήσεις θα μπορούσαν να κωδικοποιηθούν ως εξής:

1. Όχι, γιατί να χρησιμοποιήσεις ψεύτικα ονόματα, να χρησιμοποιήσεις τα αληθινά μας ονόματα για να μας μάθει ο κόσμος.
2. Να γράψεις, και να έρθεις να σου πω.
3. Άντε, εμείς είμαστε αγράμματοι/ γέροι εσύ ξέρεις καλύτερα. Κάνε ό, τι νομίζεις (σωστό).
4. Όχι/Ας λείπει καλύτερα.

Η τέταρτη κατηγορία απαντήσεων ήταν η μόνη που δεν αφήνει αμφιβολίες: Είναι ένα ξεκάθαρο «όχι». Στην πρώτη και τη δεύτερη κατηγορία θα μπορούσε να θεωρηθεί πως είχα εξασφαλίσει ενήμερη συγκατάθεση. Τίθεται όμως το ερώτημα κατά πόσο είχε γίνει κατανοητό τι ακριβώς θα έγραφα και ο πιθανός αντίκτυπος του να μένουν οι προσωπικές ιστορίες τους στο χαρτί. Η τρίτη κατηγορία φαίνεται να δείχνει έλλειψη ενδιαφέροντος. Το «βιβλίο» που ήθελα να γράψω για το Πανεπιστήμιο στη Μυτιλήνη φάνταζε για εκείνους τόσο έξω από τον κόσμο και τα ενδιαφέροντά τους, που απλώς βιάζονταν να το προσπεράσουν για να συζητήσουν θέματα περισσότερο σημαντικά για εκείνους.

Η έκφραση εμπιστοσύνης στις απαντήσεις της τρίτης κατηγορίας, «εσύ ξέρεις καλύτερα», με έφερε πάλι αντιμέτωπο με το αρχικό μου πρόβλημα: Πώς θα μπορούσα να παρουσιάσω προσωπικές ιστορίες χωρίς να φέρω σε κίνδυνο ή να προκαλέσω δυσφορία στους ανθρώπους που με εμπιστεύονταν και δουλειά μου ήταν να τους υποστηρίξω. Συζήτησα αυτό μου τον προβληματισμό με την Αρσινόη, (Α.) φίλη και βασική πληροφορήτρια μου, 65 τότε ετών, που ζούσε στο ίδιο χωριό του νησιού με εμένα, σε κοντινό σπίτι. Έχοντας στο ενεργητικό της ένα πλήθος δημοσιεύσεων, κυρίως για λαογραφικά θέματα, θεώρησα πως μπορούσε να αντιληφθεί καλύτερα τις συνέπειες που μπορεί να έχει μια παρουσίαση προσωπικών ιστοριών στο μικρό νησί. Η πρώτη της απάντηση αρχικά με σόκαρε, καθώς μου επεσήμανε πως ο ενδεχόμενα αποκαλυπτικός χαρακτήρας των κειμένων μου, που τόσο με ανησυχούσε, πιθανότατα θα ενδιέφερε ελάχιστα τους ντόπιους λέγοντας:

(Α.): Ακόμα και αν πέσει στα χέρια κανενός, ποιος πιστεύεις πως θα κάτσει να το διαβάσει;

(Γ.): Ναι, και αν κάποιος αναγνωρίσει τον εαυτό του;»

(Α.): Δεν θα χρησιμοποιήσεις ψευδώνυμα;

(Γ.): Φυσικά.

(Α.): Έ, τότε που το πρόβλημα; Πώς θα ξέρω εγώ για ποιον πρόκειται αν εσύ γράφεις για δυο γριές στο Πάνω Χωριό;

(Γ.): Και αν είναι στο δικό σου χωριό;

(Α.): Έ, τότε, μάλλον θα ξέρω ήδη περισσότερα από εσένα

Η ίδια πίστευε πως αρκούσε να χρησιμοποιήσω ψευδώνυμα για τους ανθρώπους που θέλω να παρουσιάσω, χωρίς κανενός άλλου είδους προφύλαξη από αυτές που έχω χρησιμοποιήσει μέχρι τώρα: ελαφρά παραποιημένα γεγονότα και τοποθεσίες, κατακερματισμό των οικογενειακών ιστορικών σε μικρά μη αναγνωρίσιμα επεισόδια, αποσιώπηση λεπτομερειών που παρότι διαφωτιστικές και εθνογραφικά ενδιαφέρουσες θα μπορούσαν να οδηγήσουν στην αναγνώριση προσώπων, ή ακόμα χειρότερα την αποκάλυψη «ευαίσθητων» πληροφοριών. Συνέχισα ρωτώντας:

(Γ.): Ακόμα και αν μιλήσω για τη δική σου οικογένεια;

(Α.): Έ, τότε φαντάζομαι πως θα ξέρεις τι θα γράψεις και τι όχι.

Παρόμοια άποψη είχαν και άλλοι εγγράμματοι νησιώτες που ρώτησα: Ένας γιατρός, ένας καθηγητής μέσης εκπαίδευσης, μια δασκάλα.

Η ευθύνη του ανθρωπολόγου για τις πιθανές αρνητικές επιπτώσεις των γραπτών του έρχεται στο προσκήνιο επιτακτικότερη, στο βαθμό που ο ίδιος είναι περισσότερο ενήμερος από τους ανθρώπους που συμμετέχουν στην έρευνα για τη δύναμη της έγγραφης πληροφορίας²¹. Με αυτό το αξίωμα υπ' όψη, και στόχο να μην θίξω την ασφάλεια, αξιοπρέπεια και την εμπιστευτικότητα των συμμετεχόντων, χρησιμοποιώ ψευδώνυμα όχι μόνο για τους συμμετέχοντες στη έρευνα, αλλά και για όλα τα τοπωνύμια, και κατακερματίζω τις προσωπικές βιογραφίες που συνέλεξα κατά την έρευνα σε ξεχωριστά μη αναγνωρίσιμα επεισόδια. Επιπλέον, με γνώμονα την ανωνυμία σε ένα περιβάλλον όπου τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά καθιστούν αναγνωρίσιμους τους πάντες, παραποιώ ελαφρά οποιαδήποτε πληροφορία στο βαθμό που δεν αλλοιώνει την πιστότητα της εθνογραφικής περιγραφής. Επίσης, αποσιωπώ συγκεκριμένα γεγονότα, σε κάθε περίπτωση που οι συμμετέχοντες ή εγώ έχουμε

²¹ Βλ. A.A.A 'Ethics Blog' Full Text of the 2012 Ethics Statement.' 2015. *Ethics Blog*. Accessed August 8. <http://ethics.aaanet.org/category/statement/>.

κρίνει πως θα μπορούσαν δυνητικά να προκαλέσουν προβλήματα. Η ενήμερη συναίνεση αντιμετωπίστηκε σαν μια δυναμική διαδικασία και στη διάρκεια της έρευνας σε αρκετές περιπτώσεις ζητήθηκε ξανά και ξανά από συγκεκριμένα άτομα. Σε πολλές περιπτώσεις, παρότι κάποιος βαθμός ενήμερης συναίνεσης είχε επιτευχθεί, αποφάσισα να αποκρύψω από μόνος μου ή να λογοκρίνω πολλές άκρως ενδιαφέρουσες και διαφωτιστικές ως προς τα ερωτήματα της διατριβής ιστορίες φροντίδας.

2.2.1 Οι προκλήσεις της ανθρωπολογίας «στην δική μας αυλή»

Ως εθνογράφοι, εφόσον συνδεθήκαμε μια φορά με τους οικοδεσπότες μας στον κόσμο τους, δεν θα μπορούσαμε απλά να βγούμε από το πεδίο σε ένα βολικό χρόνο και να κηρύξουμε τη εμπειρία τελειωμένη. Αντίθετα, βρήκαμε πως το πεδίο συνυπήρχε στα σπίτια μας, στα μυαλά μας, στα όνειρά μας και συμπεριλάμβανε ακόμα και τα σώματα των μελών της οικογένειας και των φίλων μας, που και οι ίδιοι κάποιες φορές επηρεάζονταν και μεταμορφώνονταν από τις δικές μας εθνογραφικές εμπειρίες. (Goulet & Miller 2007)

Στο Βουνί, όπως σε κάθε πολιτισμικό πεδίο, υπάρχουν διαφορετικές και συχνά αντικρουόμενες φωνές, που προέρχονται από διακριτά μεταξύ τους ακροατήρια. Ως ανθρωπολόγος που διεξήγε έρευνα στην «δική του αυλή», συχνά ζήλευα όσους γράφουν σε μια ξένη για τον ερευνώμενο πληθυσμό γλώσσα για πρόσωπα που ίσως δεν θα ξανασυναντήσουν ποτέ στη ζωή τους, που συχνά δεν γνωρίζουν καν ανάγνωση, και την ελευθερία κινήσεων και έκφρασης που αυτό συνεπάγεται. Για τον ανθρωπολόγο που διεξάγει έρευνα και δημοσιεύει οίκοι, η προοπτική να έχει σαν ακροατήριο μέλη της τοπικής κοινωνίας πολλαπλασιάζει την ευθύνη του απέναντι σε εκείνους για τους οποίους γράφει, αφού η έρευνά του αποτελεί δυνητικό αντικείμενο «εκ των έσω» ενδεδειγμένης κριτικής, συχνά από «ιθαγενείς» με μορφωτικό επίπεδο αντίστοιχο του ερευνητή, ενίοτε με δημοσιεύσεις πάνω «στα ίδια» θέματα με εκείνα που πραγματεύεται ο εθνογράφος (Bakalaki 1997). Στην «οίκοι» ανθρωπολογία, η εγγύτητα προβληματοποιεί την εθνογραφική εμπειρία και προσανατολίζει την προσοχή του ερευνητή σε επιμέρους ζητήματα.

Η εγγύτητα του ανθρωπολόγου με το ερευνητικό πλαίσιο, προκαλεί αλληλεπιδράσεις με την κοινωνική, επαγγελματική και προσωπική του ζωή. Τα όρια ανάμεσα στους δημόσιους και προσωπικούς χώρους καθίστανται συγκεχυμένα και παραβιάσιμα. Ο ανθρωπολόγος, όντας ένα δημόσιο πρόσωπο, είναι εκτεθειμένος συνεχώς σε άτομα της κοινότητάς του. Η σχέση με άτομα που ανήκουν στο

ερευνητικό πλαίσιο, ενδεχομένως συνεχίζεται και μετά το τέλος της δουλειάς του, όπως και η δέσμευση που αυτό συνεπάγεται. Αντίθετα από όσους έρχονται «από έξω», ο «οίκου» ανθρωπολόγος δεν διαλέγει πότε θα επισκεφθεί μια περιοχή. Η σχέση είναι όχι απλώς μακροχρόνια αλλά και αδιάλειπτη. Αν στην τοπική κοινωνία ανήκουν επιπλέον άτομα που μπορούν να ασκήσουν έλεγχο στη δουλειά του, ή χρηματοδοτούν μια έρευνα, υπάρχει ο κίνδυνος η έτσι κι αλλιώς υπαρκτή πολιτική διάσταση της ανθρωπολογίας να εμπλέκεται με τα συμφέροντα ορισμένων ομάδων σε βάρος άλλων. Όταν άλλωστε κάποιος αναλύει τη «δική του» κοινότητα, είναι δύσκολο να πει κανείς αν γράφει για εκείνη ή ως μέλος της. Τα πράγματα περιπλέκονταν από το γεγονός πως δεν απέχω πολύ από τον τυπικό γερο-ανθρωπολόγο: πολύ νεότερος από τον πληθυσμό που ερευνά, και συνήθως οργισμένος για τις «αδικίες» που τελούνται εις βάρος τους, τη ίδια στιγμή που οι φωνές των γερο-ανθρωπολόγων που γράφουν από την προσωπική θέση της μεγάλης ηλικίας είναι σπάνιες²²

Πέρα από τα προβλήματα που εκτέθηκαν, ο ανθρωπολόγος μπορεί να γίνει φορέας κοινωνικής αλλαγής, ή και να συντελέσει ενεργά στη χάραξη κοινωνικής πολιτικής, προβάλλοντας σε αυτή τη διαδικασία τον εντόπιο λόγο, ή βοηθώντας μια κοινότητα να ξεκαθαρίσει τη θέση της για μια σημαντική απόφαση μέσα από αντιπαραθέσεις και συγκρούσεις. Η επιλογή του ανθρωπολόγου να προχωρήσει πέρα από την διάχυση των αποτελεσμάτων της έρευνας, σε μια θέση συνηγορίας προς κάποια κοινωνική ομάδα είναι μια προσωπική απόφαση αλλά όχι μια ηθική ευθύνη. Από την άλλη πλευρά, η δυναμική συμβολή και η πρωτοκαθεδρία στη διαμόρφωση δράσεων ή πολιτικών στο δημόσιο και ιδιωτικό χώρο, ανάλογα με τις περιστάσεις μπορεί να είναι το ίδιο ηθικά δικαιολογήσιμη όσο και η απραξία και η αποστασιοποίηση.²³

Η εγγύτητα προβληματοποιεί την εθνογραφική εμπειρία με έναν επιμέρους τρόπο που άπτεται της οπτικής του ερευνητή σχετικά με τους τρόπους που προσεγγίζει το αντικείμενο της έρευνας. Όταν ξεκίνησα την ανθρωπολογική αναδίφησή μου στον κόσμο της φροντίδας, ήμουν πλέον μνημένος και ενεργός

---

²² Η εξώθηση επιστημόνων σε σύνταξη παρά τη θέληση τους είναι μια από τις αιτίες που οι φωνές των ηλικιωμένων είναι τόσο σπάνιες, γεγονός που ισχύει και σε άλλα επιστημονικά πεδία και οδηγεί στην περιθωριοποίηση ερευνητών που έχουν πολλά να προσφέρουν στην μελέτη της γήρανσης (βλ. Aschwanden C .2004, “Putting professors out to pasture”. Accessed 6 March 2015. <http://sagecrossroads.com/node/293>)

²³ Βλ. A.A.A ‘Ethics Blog’ Full Text of the 2012 Ethics Statement.’ 2015. *Ethics Blog*. Accessed August 8. <http://ethics.aaanet.org/category/statement/>.

παίκτης στο πεδίο της έρευνας. Η προνομιακή σχέση μου με το πεδίο σαν «εκ των έندων» καθολικά συμμετέχων, προσέφερε τη δυνατότητα για νέες γωνίες θέασης και βάθη κατανόησης, ενώ οι αναφορές μου ενδυναμώνονταν και περιορίζονταν με μοναδικούς τρόπους (Clifford 1988: 9). Αντί για εκείνο του συμμετέχοντος παρατηρητή, ο μόνος πλέον δυνατός για εμένα ρόλος στο συγκεκριμένο πεδίο ήταν αυτός του παρατηρητικού συμμετέχοντα (*observant participant*) (Czarniawska 2007, Moeran 2009). Η διαφορά μεταξύ των δύο θέσεων έγκειται στο ότι ενώ στην πρώτη περίπτωση ο ερευνητής αναλαμβάνει το ρόλο του συμμετέχοντα για να παρατηρήσει, στη δεύτερη ήδη είναι συμμετέχων και παίρνει το ρόλο του παρατηρητή. Το προφανές πλεονέκτημα ήταν πως κατείχα ήδη ένα ρόλο στο πεδίο και άπλετη πρόσβαση σε αυτό: αν ισχύει πως η πρακτική συγκέντρωσης εθνογραφικού υλικού μπορεί να παρομοιαστεί με τη λήψη φωτογραφιών από διαφορετικές γωνίες και φωτισμούς (Campbell & Lassiter 2014: 64-65), το δικό μου εθνογραφικό *portfolio* δεν αποτελείται πάντα από εξωραϊσμένες απόψεις του τοπίου της φροντίδας. Ακόμα και σήμερα, κοιτάζοντας πίσω, το κολλάζ των εμπειριών που αποτέλεσαν τον πυρήνα της έρευνας, είναι γεμάτο με μερικότητες, κοντινές λήψεις, και όχι πάντα κολακευτικά πορτραίτα και γυμνά. Το πεδίο της έρευνας μου παρουσιαζόταν ανοικτό, αποκαλύπτοντας έναν πλούτο υλικού ανέλπιστο για έναν άρτι αφιχθέντα ερευνητή. Πολλοί συμμετέχοντες, όχι απλώς μου εκμυστηρεύονταν πρόθυμα πτυχές της ζωής τους συχνά τόσο κρυφές που οι ίδιοι οι φίλοι, γείτονες, αλλά ως και οι στενοί συγγενείς τους δεν γνώριζαν στον ίδιο βαθμό, αλλά με συμπεριλάμβαναν τον ίδιο σαν παίκτη, αν όχι πάντα κεντρικό αλλά σίγουρα δρώντα, μέσα σε προσωπικές αυτοβιογραφικές αφηγήσεις, οικογενειακές έριδες με μακρό υπόβαθρο, σκληρές και δύσκολες αποφάσεις για προσφορά ή άρνηση βοήθειας, επονείδιστες κριτικές, και κακόβουλα σχόλια στρεφόμενα από τον έναν συγγενή ή γείτονα στον άλλο-μερικές φορές και εναντίον μου.

Από το εθνογραφικό μου *portfolio* ένα είδος εικόνων έλειπε ή είχε ξεθωριάσει: Οι γενικές απόψεις και τα μακρινά πλάνα του τοπίου, καθώς και το είδος των πληροφοριών που ελκύουν την προσοχή του ταξιδιώτη ή ανθρωπολόγου που φτάνει σε ένα νέο, ανοίκειο τόπο. Η τόσο γόνιμη ερευνητικά περίοδος του πολιτισμικού σοκ κατά την είσοδο σε ένα νέο πεδίο είχε παρέλθει για εμένα εν πολλοίς ανθρωπολογικά ανεκμετάλλευτη, καθώς κατά τα πρώτα χρόνια της σχέσης μου με τους ηλικιωμένους του νησιού, οι προτεραιότητές μου ήταν άλλες από την επιμελή τήρηση εθνογραφικού ημερολογίου. Πλέον, σε πολλές περιπτώσεις,

χρειάστηκε να ανακαλέσω καθαρά από μνήμης, πέρα από πολλά περιστατικά που αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης των μετέπειτα γραπτών μου, την ίδια την αίσθηση και τις εντυπώσεις ενός ξένου παρατηρητή. Η «έσωθεν» θέαση την οποία είχα αποκτήσει λόγω της ιδιαίτερης σχέσης μου με τους ανθρώπους στο πεδίο, ενώ μου προσέφερε εμπειρίες στις οποίες ένας έξωθεν ανθρωπολόγος δύσκολα θα μπορούσε να έχει βιώσει, ταυτόχρονα με εμπόδιζε να αντιληφθώ εμφανείς στα μάτια ενός «ξένου» παραμέτρους. Από τότε που ξεκίνησα να γράφω ανθρωπολογικά κείμενα για τα του οίκου μου, ξεκίνησα έναν επίπονο αγώνα με τον εαυτό μου προκειμένου να εξασφαλίσω την απαιτούμενη απόσταση ώστε να κατορθώσω να επαναδιαπραγματευθώ όσα πλέον «γνώριζα» και αποδεχόμουν σαν μοναδική πραγματικότητα από περισσότερο αποστασιοποιημένη οπτική.

Για να επιτευχθεί η αναγκαία απόσταση, πολλοί προτείνουν ένα στάδιο στην εθνογραφική διαδικασία που ονομάζεται «διανοητική αποδέσμευση», όπου ο ανθρωπολόγος απομακρύνεται για ένα διάστημα από την ευρύτερη περιοχή που διεξάγεται η έρευνα, ώστε να μπορεί να δει επιστρέφοντας το πεδίο και τις σημειώσεις του υπό άλλο πρίσμα (Γκέφου-Μαδιανού 1998: 396). Η έννοια της «απόστασης» μπορεί να σημαίνει απομάκρυνση από συγκεκριμένη θέση αλλά και ένα γνωσιολογικό προσανατολισμό: ο εθνογράφος μπορεί να προσπαθήσει να γίνει «ένα με αυτούς αλλά όχι ένας από αυτούς» (Obeyesekere 1990: 11).

Ίσως η μεγαλύτερη δυσκολία μου μέχρι σήμερα, ήταν η επίτευξη αυτής της τόσο πολυπόθητης διανοητικής αποδέσμευσης. Πολλές φορές γράφοντας έβρισκα τον εαυτό μου να δυσκολεύεται να οριοθετήσει τα στεγανά μεταξύ των ρόλων του ανθρωπολόγου-εθνογράφου και του επαγγελματία φροντίδας που προσπαθούσε να βρει λύσεις στα αδιέξοδα των ηλικιωμένων «του», εγκλωβισμένος μαζί τους ανάμεσα σε ένα διάτρητο προνοιακό σύστημα γεμάτο γραφειοκρατικούς περιορισμούς, απλήρωτο προσωπικό συχνά στα όρια νευρικής κρίσης, και την κάποτε ακατανόητη σε εμένα απραξία οικογενειών απέναντι στον πόνο των ηλικιωμένων συγγενών τους.

Το εθνογραφικό σημειωματάριο με τις βινιέτες από την εμπλοκή μου στον κόσμο της φροντίδας ηλικιωμένων που αποτέλεσαν τον κορμό αυτής της διατριβής γράφτηκαν υπό παρόμοιες συνθήκες, οι οποίες αντανακλώνται στην συναισθηματική φόρτιση που προέκυπτε από την επαγγελματική και προσωπική εμπλοκή μου με τα υπό διαπραγμάτευση ζητήματα. Το αποτέλεσμα ήταν μια συλλογή από ωμό υλικό που δεν διέφερε πολύ από τον λόγο που εξέφραζαν οι συνομιλήτριες μου στο πεδίο. Πέρα από την αυτο-απελευθερωτική λειτουργία τους, τα παραπάνω κείμενα μετά βίας

θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ανθρωπολογικά. Η αυτούσια αναπαραγωγή του ιθαγενούς λόγου, στη βάση της ιδέας πως η μόνη έγκυρη γνώση είναι η γνώση του εαυτού, έχει θεωρηθεί παγίδα για τον «οίκου» ανθρωπολόγο και προβληματική για την εθνογραφική πρακτική. Στη χυδαία εκδοχή της εξάλλου, μια ιθαγενής αυτοεθνογραφία στο βαθμό που παράγει κείμενα αν όχι στην εντόπια γλώσσα, αλλά κοινωνικά των εντόπιων γνωσιακών σχημάτων και ρηματικών πρακτικών, έτσι που αποκτούν νόημα και σημασία μόνο για ένα τοπικό ακροατήριο, ακυρώνει το ίδιο το πρόταγμα της ανθρωπολογίας σαν μια κοσμοπολίτικη επιστήμη (Kuper 1994: 542). Αποτέλεσαν όμως πηγή για σκέψη και έμπνευση μεταγενέστερων επεξεργασμένων κειμένων, εκ των οποίων ορισμένα ήδη έχουν δημοσιευτεί.

Αποτελεί πλέον κοινό τόπο στην ανθρωπολογία πως τα εθνογραφικά στοιχεία δεν μπορούν να προκύπτουν από έναν αποστασιοποιημένο ερευνητή που αναλύει «αντικειμενικά» τον λόγο και τις πρακτικές των πληροφορητών του, αλλά από τη σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ τους κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας και διαμορφώνεται σε συνάρτηση με τις συγκεκριμένες πολιτισμικές, κοινωνικές και ιστορικές συγκυρίες (Geertz 1974, Rabinow & Sullivan 1979, Clifford and Marcus 1986, Marcus and Fischer 1986, Clifford 1988). Μέσα από τέτοιες δυναμικές καταστάσεις, ούτε ο «εαυτός» ούτε ο «άλλος» παραμένουν ίδιοι, οπότε μια θέαση δεν μπορεί ποτέ να έρχεται από μία μοναδική θέση. Η παραγωγή εθνογραφιών, όπως και κάθε μορφή γνώσης είναι μια διυποκειμενική, χωρικά και χρονικά εντοπισμένη διαδικασία. Η παρούσα διατριβή αποτελεί ένα τέτοιο κείμενο διαμορφωμένο μέσα από τις πολυφωνίες και ενίοτε τις παραφωνίες προσώπων που αλληλεπιδρούσαν μεταξύ τους και μαζί μου στον κόσμο της φροντίδας ηλικιωμένων του νησιού. «Η αναπαράσταση των άλλων και του εαυτού μας είναι πάντα, και είναι αναγκαίο να είναι, παράγωγο κοινωνικών θέσεων και ερμηνευτικών υποθέσεων, εκείνες του ανθρωπολόγου και/ή του άλλου» (Goulet 1998: 251). Σε πολλές περιπτώσεις κατά τη συγγραφή της διατριβής χρειάστηκε να αντιμετωπίσω τις μνήμες μου και τον εαυτό μου σαν έναν ακόμα «άλλο» που μοιράζονταν και διαπραγματεύονταν τις ίδιες ανησυχίες, ενδιαφέροντα, συμβολικές αναπαραστάσεις, ακόμα και ρηματικές πρακτικές με τους λοιπούς συζητητές μου στο πεδίο. Οι κάποτε αλληλοαναιρούμενες απόψεις που εκφράζω στο κείμενο, δεν είναι άλλο από διαφορετικές φωτογραφίες της «πραγματικότητας» που δημιουργούσαν η αλληλεπίδραση πρακτικών και ερμηνειών διαφορετικών υποκειμένων σε διαφορετικές περιστάσεις (Mead 1913), ενώ τόσο εγώ όσο και οι συμμετέχοντες διαπραγματευόμασταν «εσωτερικευμένους θεσιακούς

προσδιορισμούς» (*internalized positional designations*) (Stryker, 1980: 60) μέσα από την καθημερινή πρακτική και την εμπειρία.

Στην περίπτωση μου ήταν ο χρόνος που τελικά έκανε τη διαφορά. Όταν ο ανθρωπολόγος είναι και ενεργός παίκτης στο πεδίο, η ανάγκη για μια ανάπαυλα από τη δράση ώστε να δει τα δεδομένα από την πολυπόθητη «άλλη πλευρά» είναι περισσότερο επιτακτική. Τα κενά χρονικά διαστήματα από την έναρξη της διατριβής ως την αποπεράτωσή της οφείλονται πέρα από οτιδήποτε άλλο, σε διανοητικές διαδικασίες αποοικειώσης και επανοικειώσης όπως αυτές που περιγράφηκαν. Μια από τις τεχνικές που εφάρμοσα προκειμένου να ελέγγω εμπειρικά την αξιοπιστία των παρατηρήσεων και των συμπερασμάτων που εξήγαγα μέσα από τη παραπάνω διαδικασία, ήταν οι συνεντεύξεις- συζητήσεις με πληροφορητές- κλειδιά αλλά και πρωτοεμφανιζόμενους ή εφήμερους συμμετόχους, όπως για παράδειγμα νεοαφιχθέντες αγροτικοί γιατροί ή επιστημονικό και μη προσωπικό που περνούσε από τον χώρο της φροντίδας μέσα από κάποιο τοπικό πρόγραμμα απασχόλησης το οποίο λειτουργούσε εκείνο το διάστημα, σε μια σπειροειδή «διαλεκτική μεταξύ μαντέματος και επιβεβαίωσης» (Rabinow and Sullivan 1987:9). Η ανωτέρω διαδικασία ήταν ιδιαίτερα επιτακτική, καθώς σαν παρατηρητικός συμμετοχός, ακριβώς λόγω της θέσης που κατείχα και της αντίληψης των γύρω για αυτήν, υπήρχαν συγκεκριμένες ερευνητικές ερωτήσεις που δεν μπορούσα να ρωτήσω, σε αντίθεση με τον πιο ουδέτερο ρόλο ενός έξωθεν ερχόμενου παρατηρητή (Johnstone 2007:107). Για παράδειγμα, στην περίπτωση ενός έξωθεν ερχόμενου συμμετοχικού παρατηρητή, μια «αδιάκριτη» απευθείας ερώτηση σχετικά με κληρονομικές διευθετήσεις, ανεξάρτητα από το εάν θα απαντιόνταν ή θα αποκρούονταν από ένα τοίχο σιωπής, θα περνούσε σχετικά ανώδυνα -ο αδιάκριτος εθνογράφος πιθανότατα θα συγχωρούνταν σαν ένας «ξένος» που «δεν ξέρει». Στη περίπτωση μου όμως, σαν ενεργητικός συμμετοχός, μια αντίστοιχη αδιακρισία θα μπορούσε να οδηγήσει σε υποψίες και απόδοση κακόβουλων προθέσεων, όπως πως θέλω να «ανακατέψω» εδραιωμένες οικογενειακές ισορροπίες και αποφάσεις για τη φροντίδα και τα κληρονομικά, ή ακόμα και να «φάω» μέρος της περιουσίας του ηλικιωμένου προσώπου, προσφέροντας επιπλέον υπηρεσίες ως αντάλλαγμα. Και στις δύο περιπτώσεις, ο πληροφορητής είναι δυνατό να διακόψει τη συνέντευξη ή ακόμα και την σχέση με τον ερευνητή. Στην περίπτωση ενός συμμετοχικού παρατηρητή, θα είχε χαθεί μια δυναμική πηγή πληροφοριών. Στην περίπτωση μου ως παρατηρητικού συμμετόχου, τα διακυβεύματα ήταν η αξιοπιστία μου σαν επαγγελματίας σε μια

δουλειά που βασίζεται στην αμοιβαία εμπιστοσύνη, και η αμαύρωση ενός επαγγελματικού «ονόματος», με ιδιαίτερα δυσμενείς επιπτώσεις, σε μια κοινωνία που οι φήμες που περιστρέφονται γύρω από κάθε άτομο επηρεάζουν την υπόληψη του και την γενικότερη πορεία του σε αυτή. Γράφοντας για το Βουνί, κάθε στιγμή προσπαθώ να κρατήσω λεπτές ισορροπίες. Εξάλλου, ακόμα και σε περισσότερο ουδέτερα συμφραζόμενα, «η δουλειά ενός ανθρωπολόγου τείνει ανεξαρτήτως αντικειμένου, να μην αποτελεί τίποτα άλλο από μία έκφραση της ερευνητικής του εμπειρίας ή, ακριβέστερα, αυτό που η ερευνητική εμπειρία του έχει κάνει» (Geertz 1971: vi).

2^η Ενότητα: Κοινοί Τόποι και Λόγοι

3. Ο Τόπος, οι Κάτοικοι, η «Νοοτροπία»

Το Βουνί είναι ένα νησί του Βορείου Αιγαίου, με επιφάνεια 178 τετραγωνικά χιλιόμετρα και 2800 περίπου κατοίκους, σύμφωνα με την απογραφή του 2011. Απέχει από το πλησιέστερο λιμάνι δύομισι περίπου ώρες με το πλοίο της γραμμής. Χαρακτηρίζεται από το έντονο γεωγραφικό του ανάγλυφο, με την ψηλότερη κορυφή του να ξεπερνά τα 1600 μέτρα. Ο ορεινός όγκος καταλαμβάνει το μεγαλύτερο τμήμα του. Τα χιόνια που καλύπτουν την κορυφή του βουνού το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου, τα πολλά ποτάμια με τους καταρράκτες και η πυκνή δενδρώδης βλάστηση που καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος του νησιού παρά την υπερβόσκηση από χιλιάδες αιγοπρόβατα και τη λαθραία υλοτομία, που ακμάζουν τουλάχιστον τα τελευταία είκοσι χρόνια, διαμορφώνουν ένα ιδιαίτερο για την περιοχή τοπίο. Η κορυφογραμμή του βουνού χωρίζει τη βόρεια από τη νότια πλευρά σε δύο διακριτές περιοχές με διαφορετική μορφολογία.

Στο βόρειο τμήμα του νησιού δεσπόζουν τα αιωνόβια δέντρα που σε πολλά σημεία φτάνουν μέχρι τη θάλασσα. Εκεί εκβάλλουν τρία ποτάμια των οποίων η ροή δε σταματά το καλοκαίρι, καθώς και πολυάριθμοι χείμαρροι που φουσκώνουν το χειμώνα από τις καταρρακτώδεις βροχές και τα χιόνια που λιώνουν αποκόπτουν τους τρεις ή τέσσερις οικισμούς, που συνδέονται από ένα μοναδικό παραθαλάσσιο δρόμο. Δε θα μπορούσε να ονομάσει κανείς χωριά αυτές τις αραιές συστάδες από σπίτια με μεγάλες αυλές, που χωρίζονται μεταξύ τους από μικρά χωράφια, μπαξέδες, ρέματα, θαμνότοπους με πρίνα και κουμαριές και συστάδες από πανύψηλα φυλλοβόλα δέντρα, κυρίως πλατάνια, καρυδιές και καστανιές.

Το νότιο τμήμα του νησιού, αν και επισκιάζεται από την επιβλητική εικόνα του βουνού, μοιάζει πράγματι περισσότερο ήμερο και οικείο στα μάτια ενός εξοικειωμένου με το μεσογειακό τοπίο επισκέπτη. Οι πλαγιές είναι καλυμμένες με ελαιόδεντρα και ο μικρός κάμπος είναι σπαρμένος με σιτηρά, των οποίων το μεγαλύτερο μέρος χρησιμοποιείται ως ζωοτροφή για τα κοπάδια των αιγοπροβάτων που λυμαίνονται το νησί. Υπάρχουν τρία μεγάλα χωριά, ο Αγρός, ο Ελαιώνας και η Κορυφή, με πληθυσμό μερικών εκατοντάδων μόνιμων κατοίκων έκαστο, καθώς και αρκετοί ελάχιστον οικισμοί. Η τουριστική κίνηση εκεί είναι σπάνια, ακόμα και στην καρδιά του καλοκαιριού. Η εικόνα ενός «ξένου» τουρίστα με σακίδιο, σε αντίθεση με τη βόρεια πλευρά, δεν θα περάσει απαρατήρητη και θα προκαλέσει περίεργες ματιές, σχόλια και απορίες του τύπου: «τι γυρεύει τούτος εδώ;» Η τουριστική κίνηση

περιορίζεται σε ιδιοκτήτες εξοχικών, οι περισσότεροι εκ των οποίων έλκουν την καταγωγή τους από εκεί. Η πλειονότητα των κατοίκων ασχολείται «με τα αγροτικά»: τις ελιές, τα χωράφια, τα ζώα. Αρκετοί εργάζονται στις οικοδομές ή εποχικά στον τουρισμό. Άλλοι είναι στρατιωτικοί ή υπάλληλοι που εργάζονται στα δύο κεντρικά χωριά του νησιού: τη Χώρα και το Λιμάνι.

Η Χώρα, πρωτεύουσα του νησιού, είναι, σύμφωνα με τους ντόπιους, το παλιότερο χωριό στο νησί που συνεχίζει να κατοικείται. Απέχοντας έξι χιλιόμετρα από το λιμάνι, είναι χτισμένη αμφιθεατρικά σε ένα φυσικό κοίλωμα των βράχων ψηλά στους πρόποδες του βουνού. Σε αντίθεση με του υπόλοιπους απλωμένους στο χώρο οικισμούς, εκεί τα σπίτια είναι χτισμένα κολλητά το ένα από το άλλο σε παράλληλες σειρές, χωρίς αυλές. Οι δρόμοι είναι στενοί και στρωμένοι με καλντερίμι. Κάποτε πυκνοκατοικημένη, συγκέντρωνε το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού του νησιού, ιδίως τους χειμερινούς μήνες. Από το 1950 ως και το 1970 εγκαταλείφθηκε από το μεγαλύτερο μέρος των κατοίκων της, μέσα από διαδικασίες που θα συζητηθούν στο κείμενο. Μέχρι και το 2000 αποτελούσε το διοικητικό κέντρο του νησιού όπου συγκεντρώνονταν σχεδόν το σύνολο των δημόσιων κτιρίων και υπηρεσιών: Το Γυμνάσιο-Λύκειο, η Κοινότητα, η Μητρόπολη, η Τράπεζα, το Αστυνομικό τμήμα, το Κέντρο Υγείας του νησιού, που άρχισε να λειτουργεί κατά τις αρχές του 1980. Σήμερα, με εξαίρεση τον Δήμο και το Κέντρο Υγείας, οι υπόλοιπες υπηρεσίες έχουν μεταφερθεί στο Λιμάνι. Αν και το καλοκαίρι συγκεντρώνει αρκετή τουριστική κίνηση, λόγω της ιδιόμορφης παραδοσιακής αρχιτεκτονικής της, το χειμώνα δίνει την αίσθηση εγκαταλειμμένου χωριού. Λίγα από τα σπίτια είναι φωτισμένα, ενώ οι περισσότεροι κάτοικοι, μεγάλοι σε ηλικία, σπάνια κυκλοφορούν. Οι λίγοι θαμώνες των καφενείων παρατηρούν μελαγχολικά πως «ερήμωσε το χωριό». Ο όρος «πρωτεύουσα» και «πρωτευουσιάνοι» για τους κατοίκους του Χωριού χρησιμοποιείται πλέον περιπαικτικά από τους κατοίκους του Λιμανιού, που από ένα ασήμαντο ψαροχώρι έγινε σταδιακά από το 1950 ως σήμερα το κέντρο της ζωής του νησιού. Αντίθετα με άλλους νησιώτες, οι Βουνιώτες δεν έχουν ναυτική παράδοση. Η θάλασσα, ασταθής πηγή εισοδήματος για τους λίγους που εργάζονται σε αυτή ως παράκτιοι αλιείς²⁴ θεωρείται από τους περισσότερους Βουνιώτες ένα δυσδιάβατο και κάποτε επικίνδυνο να διασχίσει κανείς όριο, που δυσκολεύει την κυκλοφορία αγαθών

---

²⁴ Σήμερα, στο λιμάνι του νησιού αράζουν εκτός από μερικά μικρά αλιευτικά και λίγα σκάφη αναψυχής και τουρισμού κατά την σύντομη τουριστική περίοδο του καλοκαιριού και 3-4 «τράτες» που ανήκουν σε δύο οικογένειες ντόπιων. Μόνο από το 1980 και μετά εμφανίστηκαν εκεί μεγαλύτερα αλιευτικά.

και ανθρώπων από και προς το νησί. Αν και τα τελευταία χρόνια εκτελούνται σχεδόν καθημερινά δρομολόγια από και προς το πλησιέστερο ηπειρωτικό λιμάνι με φερμπωτ, οι δυνατοί άνεμοι συχνά ματαιώνουν τα δρομολόγια και αποκόπτουν το νησί από τον υπόλοιπο κόσμο για μέρες, και όχι σπάνια το χειμώνα, για εβδομάδες.

Στη μορφολογία του νησιού δε συμπεριλαμβάνεται κάποιος φυσικός κόλπος που να προσφέρει προστασία από τον δριμύ και άστατο καιρό του πελάγους. Ίσως για αυτό το λόγο το Βουνί δεν προκάλεσε ιδιαίτερο ενδιαφέρον σε βάση για τις ναυτικές δυνάμεις του Αιγαίου στο πέρας της ιστορίας. Το Λιμάνι, χτισμένο κοντά σε ακρωτήριο μεταξύ της βόρειας και της νότιας πλευράς, αποτελούσε ως ένα σχετικά ασφαλές αγκυροβόλιο το επίνειο της Χώρας. Κατά τη λήξη της Οθωμανικής κυριαρχίας αποτελούνταν από μια σειρά από σπίτια και αποθήκες κατά μήκος της παραλίας, όπου άραζαν μερικά ψαροκάικα. Η ίδια εικόνα συνεχίστηκε με ελάχιστες προσθήκες ως το 1965 όταν χτίστηκε ο πρώτος πέτρινος λιμενοβραχίονας. Ο λιμένας μεγάλωσε σε δύο επιπλέον φάσεις, φτάνοντας στη σημερινή του μορφή το 1995. Το 1960 ακόμα το Λιμάνι ήταν ακόμα ένας μικρός, ακόμα και για τα δεδομένα του νησιού οικισμός. Οι σωζόμενες φωτογραφίες της εποχής δεν δείχνουν αξιοσημείωτες διαφορές από τις αντίστοιχες των αρχών του εικοστού αιώνα. Εκτός από τη σειρά των σπιτιών και αποθηκών στην παραλία, λίγα κτίσματα υπήρχαν. Το μονοθέσιο σχολείο στεγαζόταν σε ένα δωμάτιο του σπιτιού που διέμενε η δασκάλα. Ο πληροφορητής μου ήταν ο μοναδικός μαθητής της έκτης Δημοτικού, ενώ την ίδια στιγμή θυμόταν πως όταν το Δημοτικό της Χώρας κατέβαινε για εκδρομή, «μαύριζε η παραλία από τα κεφάλια». Ο οικισμός ακολούθησε την εξέλιξη του λιμένα. Ήδη από τα μέσα του 1970, Βουνιώτες που είχαν μεταναστεύσει στη Γερμανία άρχιζαν να χτίζουν σπίτια. Τους ακολούθησαν κάτοικοι του νησιού, κυρίως από τη Χώρα και τον Αγρό. Η μεγάλη ανοικοδόμηση στον οικισμό του Λιμανιού, που έδωσε στο χωριό λίγο-πολύ τη σημερινή του μορφή, έλαβε χώρα το 1980. Στο Λιμάνι «ήταν η ζωή», μου εξήγησαν όσοι ρώτησα. Εκεί διεξαγόταν όλο το εμπόριο, αλλά και βρίσκονταν εύκολα μεροκάματο, στα μαγαζιά που άρχισαν να ανοίγουν αλλά και στο λιμάνι, για φορτοεκφορτωτές εμπορευμάτων και βαρελιών με καύσιμα για τα λίγα αυτοκίνητα του νησιού. Σήμερα, το Λιμάνι είναι ο μεγαλύτερος οικισμός στο νησί. Το σύνολο των υπηρεσιών, με εξαίρεση τα γραφεία του Δήμου συγκεντρώνονται εκεί: Το

μεγαλύτερο από τα δύο δημοτικά σχολεία²⁵, το Γυμνάσιο-Λύκειο, η Αστυνομία, το Λιμεναρχείο, η Τράπεζα, το Ταχυδρομείο. Επίσης, εκεί συγκεντρώνονται τα περισσότερα από τα καταστήματα που χρειάζονται στην καθημερινότητά της ζωής στο νησί. Το μοναδικό βενζινάδικο, φαρμακεία, σούπερ- μάρκετ, φροντιστήρια, περίπτερα, καφετέριες, εμπορικά καταστήματα, κρεοπωλεία και άλλα. Ξενοδοχεία και ενοικιαζόμενα δωμάτια όλων των κατηγοριών, εστιατόρια, ταβέρνες και νυχτερινά κέντρα διασκέδασης συμπληρώνουν την εικόνα. Το Λιμάνι αποτελεί επίσης κόμβο των βασικών οδικών αξόνων του νησιού και ίσως ακόμα σημαντικότερα, συνδέει το νησί με τον υπόλοιπο κόσμο χάρη σε ένα ιδιαίτερα σημαντικό για τους Βουνιώτες μέσο: το πλοίο.

Η συγκοινωνία με την απέναντι ξηρά δεν ήταν ποτέ εύκολη. Μέχρι τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο διεξάγονταν με καΐκια, όταν το επέτρεπε ο καιρός. Μετά τον πόλεμο προστέθηκε ένα ατμόπλοιο που εκτελούσε το δρομολόγιο, αλλά επειδή το λιμάνι δεν ήταν κατάλληλο για να δέσει εκεί το πλοίο, τα καΐκια συνέχισαν να μεταφέρουν επιβάτες και εμπορεύματα από το πλοίο στην ξηρά και αντίστροφα. Η συγκοινωνία με τον έξω κόσμο διεξάγονταν από διερχόμενα πλοία που ξεκινούσαν από τον Πειραιά ή το Λαύριο για τα λιμάνια της Βόρειας Ελλάδας. Όταν ο καιρός το επέτρεπε, άνθρωποι και εμπορεύματα φορτώνονταν από τη στεριά στα καΐκια και από εκεί στα πλοία. Όταν ο καιρός χειροτέρευε, τα καΐκια έπρεπε να τραβηχτούν στη στεριά γιατί ασφαλές αγκυροβόλιο δεν υπήρχε. Το 1965 κατασκευάστηκε η πρώτη προβλήτα από πέτρες η οποία επέτρεπε σε κανονικό πλοίο να δέσει στο νησί. Λίγα χρόνια αργότερα νηολογήθηκε το πρώτο πλοίο με τακτικά δρομολόγια από το νησί για το Φάρο, που το μέγεθός του όμως δεν επέτρεπε ταξίδια ακόμα και με μέτρια θαλασσοταραχή. Το 1975 νηολογήθηκε το πρώτο μικρό φέρυ-μπατ, που εξυπηρετούσε τη γραμμή ως το 1985, οπότε και αντικαταστάθηκε από ένα μεγαλύτερο. Ακόμα και σήμερα, το μέγεθος και το βάθος του λιμανιού επιτρέπει τη είσοδο μόνο μέτριων σε μέγεθος πλοίων, αποκλείοντας μεγάλα επιβατικά και κρουαζιερόπλοια. Από το 1980 ως τα μέσα του 2000 εκτελούνταν τους καλοκαιρινούς μήνες δρομολόγια προς τον Πειραιά και άλλα λιμάνια του Βορείου Αιγαίου. Το χειμώνα όμως, η μόνη διαθέσιμη γραμμή ήταν εκείνη που συνέδεε το νησί με το πλησιέστερο λιμάνι, το Φάρο. Τα τελευταία χρόνια η γραμμή Φάρου-Λιμάνι είναι η μόνη που συνδέει το νησί με τον έξω κόσμο.

---

²⁵ Το δεύτερο δημοτικό βρίσκεται στον Ελαιώνα. Το μονοθέσιο δημοτικό της Χώρας έκλεισε πριν λίγα χρόνια λόγω έλλειψης παιδιών, προς μεγάλη λύπη των κατοίκων.

Ο Φάρος είναι μια παραθαλάσσια πόλη της Βορείου Ελλάδας, με πληθυσμό περίπου πενήντα χιλιάδων κατοίκων. Διαθέτει όλα τα χαρακτηριστικά μιας επαρχιακής πόλης του μεγέθους της. Ο επισκέπτης μπορεί να βρει μεγάλη αγορά, πολυκαταστήματα, μια μεγάλη γκάμα μαγαζιών εστίασης, ιατρεία και οδοντιατρεία, μαρίνα, και ξενοδοχεία κάθε κατηγορίας. Είναι το διοικητικό κέντρο της ευρύτερης περιοχής. Αποτελεί έδρα πολλών δημόσιων υπηρεσιών, όπως εφορία, εμπορικό και τεχνικό επιμελητήριο, γραφεία ΟΑΕΔ κτλ. Φιλοξενεί επίσης μερικά πανεπιστημιακά τμήματα και ένα καινούριο, καλά οργανωμένο για τα Ελληνικά δεδομένα δημόσιο νοσοκομείο, καθώς και αρκετά ιδιωτικά διαγνωστικά κέντρα. Αποτελεί επίσης την έδρα της τοπικής Μητρόπολης, που λειτουργεί έναν οίκο ευγηρίας και ένα ίδρυμα χρονίως πασχόντων.

Οι Βουνιώτες δίνουν μεγάλη σημασία στα δρομολόγια του πλοίου. Επισκέπτονται το Φάρο συχνά για διάφορες «δουλειές». Ιδιαίτερα τη μέρα που το πλοίο εκτελεί δρομολόγιο «μπρος πίσω» αυθημερόν, μια φορά την εβδομάδα, το πλοίο είναι γεμάτο από κόσμο: Ηλικιωμένοι, ενήλικες αλλά και παιδιά με τους γονείς τους ταξιδεύουν με σκοπό να επισκεφτούν γιατρούς στο νοσοκομείο του Φάρου ή ιδιώτες, υπηρεσίες όπως την εφορία ή την πολεοδομία, αλλά και για να ψωνίσουν ή απλά «να κάνουν βόλτα», «να πάρουν τον αέρα τους», να επισκεφθούν συγγενείς και φίλους. Τη συγκεκριμένη ημέρα, περιδιαβαίνοντας στο Φάρο συναντά κανείς «όλους» τους Βουνιώτες εκεί, όπως λένε οι ντόπιοι. Πρόκειται βέβαια για σχήμα λόγου, αφού υπάρχουν αρκετοί που αρνούνται πεισματικά να αφήσουν το νησί για οποιοδήποτε λόγο.

Είναι πολλοί οι Βουνιώτες που έχουν αγοράσει σπίτια, ζουν και εργάζονται στο Φάρο, επισκεπτόμενοι το νησί τα σαββατοκύριακα και τις αργίες. Τα τελευταία χρόνια, η κρίση έχει περιορίσει δραστικά τις εκατέρωθεν μετακινήσεις. Το πλοίο και τα δρομολόγια του όμως παραμένει μία από τις ισχυρότερες εμμονές των Βουνιωτών, ίσως όχι άδικα. Τρόφιμα, φάρμακα και καύσιμα είναι λίγα μόνο από τα είδη που εισάγονται. Αν τα δρομολόγια διακοπούν, όπως συμβαίνει συχνά για μέρες ή και εβδομάδες κάποτε, στην καρδιά του χειμώνα, τα ράφια των καταστημάτων αδειάζουν, τα αποθέματα καυσίμων μειώνονται και μια ανησυχία φαίνεται να περιρρέει την ατμόσφαιρα. Ακόμα και άνθρωποι που δεν ταξιδεύουν ποτέ ρωτάνε εναγωνίως αν θα γίνει τελικά το επόμενο δρομολόγιο. Στην «απομόνωση» και την «κλεισούρα» του χειμώνα, η συγκοινωνία με τη στεριά είναι για τους κατοίκους «μια παρηγοριά» και «δίνει μιαν ασφάλεια», πως «ό, τι και να συμβεί μπορείς να πας

απέναντι», «σε μια ανάγκη» ή απλά «για να ξεσκάσεις».

Πολλοί Βουνιώτες έχουν μεταναστεύσει σε άλλα αστικά κέντρα της Ελλάδας, κυρίως στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη. Σημαντική είναι και η παρουσία τους στο εξωτερικό, ιδιαίτερα στη Γερμανία. Οι περισσότερες οικογένειες του νησιού έχουν μέλη τους που ζουν εκεί. Πολλοί από εκείνους, όταν φτάνουν σε ηλικία συνταξιοδότησης επιστρέφουν στο νησί για να ζήσουν εκεί μόνιμα. Οι Βουνιώτες της διασποράς, ο αριθμός των οποίων κατά τις εκτιμήσεις των ντόπιων υπολογίζεται στις τέσσερις χιλιάδες, συγκροτούν κοινότητες με υψηλό βαθμό γεωγραφικής και κοινωνικής συσπείρωσης. Η πλειοψηφία τους διατηρεί αδιάλειπτους δεσμούς με το νησί, το οποίο επισκέπτονται στις διακοπές, τις εκλογές, τις αργίες και κάθε άλλη ευκαιρία που τους δίνεται. Οι εποχικοί αυτοί επισκέπτες διατηρούν καθ' όλη τη διάρκεια του έτους σχέσεις με τα μέλη της πυρηνικής αλλά και ευρύτερης οικογένειας τους μέσω του τηλεφώνου και τελευταία του διαδικτύου. Οι περισσότεροι διατηρούν τα δικά τους σπίτια στο νησί, τα περισσότερα ανακαινισμένα. Πάρα πολλοί ανάμεσά τους, αρκετοί μάλιστα από νεανική ηλικία, δηλώνουν την επιθυμία να ζήσουν στο νησί μια μέρα, κάτι που πολλοί μεθοδεύουν. Η πλειοψηφία πάντως, καταφέρνει να πραγματοποιήσει την επιθυμία της μόνο μετά τη συνταξιοδότηση. Από την άλλη, πολλοί κάτοικοι του νησιού που απασχολούνται σε εποχιακές εργασίες αλλά και αρκετοί ηλικιωμένοι εγκαταλείπουν το νησί όταν ο καιρός αρχίζει να χαλάει για να ξεχειμωνιάσουν σε σπίτια συγγενών τους στο Φάρο, σε άλλα αστικά κέντρα ή στη Γερμανία.

3.1 Ιστορικά, ανθρωπογεωγραφικά και δημογραφικά στοιχεία

Το νησί φαίνεται να κατοικούνταν αδιάλειπτα από την εποχή του χαλκού, ή και παλιότερα, σύμφωνα με ορισμένες αρχαιολογικές ενδείξεις. Εκτός από μια περίοδο ακμής κατά τους κλασσικούς και ελληνοιστικούς χρόνους που άφησε μια αξιόλογη αρχαιολογική κληρονομιά, έμεινε στο περιθώριο της ιστορίας αλλάζοντας χέρια ανάλογα με τη δύναμη που έλεγχε εκείνη την περίοδο το Αιγαίο: Διάφορες ελληνικές πόλεις- κράτη, Ρωμαίοι, Βυζαντινοί και οι δεσπότες που διαδέχθηκαν την πτώση της, Βενετοί, Γενουάτες, Οθωμανοί και τελευταία, μετά τους Βαλκανικούς πολέμους, οι Έλληνες. Σήμερα, όλοι οι κάτοικοι του νησιού αυτοπροσδιορίζονται ως Ελληνικής εθνικότητας. Οι περισσότεροι ισχυρίζονται πως είναι γηγενείς από το Βουνί, ενώ άλλοι πως κατάγονται από τα γύρω νησιά ή τις ακτές της Μικρασίας.

Πλέον όλοι τους συνιστούν μια συμπαγή εθνοτική ομάδα που μιλούν την τοπική διάλεκτο, τα Βουνιώτικα, με πολύ λίγες διαφορές από χωριό σε χωριό. Η «γλώσσα», όπως αποκαλούν εναλλακτικά την εντόπια διάλεκτο οι Βουνιώτες, περιέχει πολλά αρχαϊκά στοιχεία αλλά και αρκετές Τούρκικες λέξεις. Διαφέρει εντελώς από τις στεριανές ντοπιολαλιές και προσομοιάζει περισσότερο με εκείνες άλλων νησιών του Βορείου Αιγαίου και της Μικράς Ασίας. Η τραχιά προφορά της, με πολλά κομμένα σύμφωνα και φωνήεντα και οι ιδιωτισμοί, κάνουν τη διάλεκτο ακατάληπτη για όσους δεν είναι εξοικειωμένοι με αυτήν. Αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά της Βουνιώτικης ταυτότητας, με το οποίο οι Βουνιώτες διακρίνουν τους εαυτούς τους από τους άλλους Έλληνες, για τους οποίους χρησιμοποιούν τον όρο «ξένοι», ιδιαίτερα όταν αναφέρονται στους κατοίκους της Ηπειρωτικής Ελλάδας. Όλοι οι νέοι, αλλά και οι περισσότεροι ηλικιωμένοι, μιλάνε και την επίσημη νεοελληνική διάλεκτο με την ίδια ευκολία που χειρίζονται τα Βουνιώτικα, χωρίς καθόλου ή με ελάχιστη Βουνιώτικη προφορά.

Κατά την Τουρκοκρατία, το μεγαλύτερο τμήμα της καλλιεργήσιμης γης και των δασών αποτελούσε βακούφι μονής του Άθω και ουσιαστικά ελέγχονταν από λίγες οικογένειες που ασκούσαν χρέη επικυρίαρχων. Όταν το νησί ενσωματώθηκε στο Ελληνικό κράτος το 1912, το μεγαλύτερο μέρος της γης που ανήκε στην Πύλη πέρασε στα χέρια τους, ενώ παράλληλα διατήρησαν τον έλεγχο των βακουφικών εκτάσεων. Ορισμένες από αυτές τις τέσσερις-πέντε ισχυρές οικογένειες συνέχισαν να ασκούν έλεγχο στα πράγματα του νησιού ως και μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Αρκετοί από τους εκπροσώπους τους ακόμα και σήμερα συγκαταλέγονται στους πιο ευκατάστατους Βουνιώτες, ενώ άλλοι διέπρεψαν στην πολιτική και τις επιστήμες. Ακόμα και σήμερα οι Βουνιώτες, ιδιαίτερα οι ηλικιωμένοι, αναφέρονται στις οικογένειες αυτές ως «τα αφεντικά». Η κυριαρχία των αφεντικών μειώθηκε σε συνάρτηση με την οικονομική σημασία των προϊόντων της γης στα ευρύτερα πλαίσια της παγκόσμιας οικονομίας. Ήδη από το 1930 άρχισαν να πουλούν κτήματα, στρεφόμενοι σε άλλου είδους επενδύσεις έξω από το νησί. Η τάση αυτή αυξήθηκε τις δεκαετίες του 50 και του 60. Οι λοιποί κάτοικοι ασχολούνταν, σύμφωνα με μαρτυρίες της εποχής, ως και τη δεκαετία του 1950, με τη γεωργία, την καρβουνοποΐα και τα αιγοπρόβατα. Λίγοι ασχολούνταν με το ψάρεμα. Οι κάτοικοι του νησιού ήταν οι περισσότεροι προσανατολισμένοι στους πόρους της ενδοχώρας και όχι προς τη θάλασσα. Ελάχιστοι ήταν οι λοιποί επαγγελματίες: αγωγιάτες, σαγματοποιοί, φουρνιάρηδες, μπακάληδες και καφετζήδες και, ανάλογα με την περίοδο, ένας ή δύο

γιατροί. Τόσο κατά την Τουρκοκρατία όσο και αργότερα, στο νησί κατοικούσε μια ολιγάριθμη ξενόφερτη νομεκλατούρα κυρίως αποτελούμενη από διοικητικούς υπαλλήλους, χωροφύλακες και αργότερα εμπόρους, αστυνομικούς, στρατιώτες, γιατρούς και δασκάλους.

Η μετανάστευση προς τη Γερμανία κυρίως αλλά και το Βέλγιο, την Ολλανδία και τις ΗΠΑ, που ξεκίνησε το 1950 και κορυφώθηκε τις δεκαετίες 1960 και 1970 προκάλεσε μεγάλες αλλαγές στην δημογραφία και την κοινωνική οργάνωση του νησιού όπως διαμορφώθηκε στις μέρες μας. Το 1980 αρκετοί μετανάστες άρχισαν να επιστρέφουν στο νησί και αγόρασαν σημαντικές εκτάσεις, για οικιστική χρήση, τουριστικές επιχειρήσεις, γεωργική εκμετάλλευση, είτε απλά «για να κάθονται», ή «για τα παιδιά τους», ως μια μελλοντική επένδυση.

Η τουριστική κίνηση, παρότι περιορισμένη σε σχέση με τα περισσότερα νησιά έχει επίσης προκαλέσει αρκετές αλλαγές στον πληθυσμό και στο τοπίο. Από τις αρχές του 1980 ως σήμερα, έχουν ανεγερθεί σταδιακά κυρίως στο Λιμάνι, τη Βόρεια πλευρά και τη Χώρα, ξενοδοχεία, ενοικιαζόμενα δωμάτια, εστιατόρια, ταβέρνες, καφετέριες και άλλα καταστήματα που βασίζουν μεγάλο μέρος του τζίρου τους στους «ξένους», όπως αποκαλούν οι ντόπιοι συλλήβδην τους τουρίστες, Έλληνες και μη. Πολλά από αυτά τα καταλύματα και καταστήματα κλείνουν με το πέρας της τουριστικής περιόδου. Οι ιδιοκτήτες τους, οι περισσότεροι Βουნიώτες, είτε εγκαταλείπουν το νησί για να ξεχειμωνιάσουν σε κάποια πόλη της ηπειρωτικής Ελλάδας, είτε παραμένουν στο νησί και ασχολούνται με τις λοιπές ασχολίες τους.

Η πολυαπασχόληση είναι ευρύτατα διαδεδομένη στο νησί, σε εύπορες και μη οικογένειες. Οι εύπορες, «βασταμένες» όπως λέγονται στη διάλεκτο οικογένειες, τυπικά διαθέτουν αρκετά σπίτια ή δωμάτια αλλά και αγροτική γη, που τα νοικιάζουν ή εκμεταλλεύονται τα ίδια τα μέλη τους. Ένα ή περισσότερα μέλη της οικογένειας μπορεί να είναι δημόσιοι υπάλληλοι, άλλα να διατηρούν εμπορικά καταστήματα ή εστιατόρια, και άλλα να είναι ελεύθεροι επαγγελματίες ή τεχνίτες. Την ίδια στιγμή, οι ίδιοι, από μόνοι τους ή με τη βοήθεια συγγενών τους είναι δυνατό να διατηρούν μεγάλους αριθμούς επιδοτούμενων αιγοπροβάτων, μελίσσια και αμπέλια.

Η λιγότερο προνομιούχος πλειονότητα των κατοίκων περιορίζεται σε μια μικρή ακίνητη περιουσία και κάποιο συνδυασμό εσόδων από μισθωτή εργασία και αγροτικά εισοδήματα. Δεν είναι λίγοι όμως εκείνοι που ανήκουν στην κατώτερη βαθμίδα της κλίμακας. Σε εκείνους συμπεριλαμβάνονται όσοι δεν διαθέτουν δική τους περιουσία και εξαρτώνται από μεροκάματα σαν εποχικοί ή/και ανειδίκευτοι

εργάτες για να ζήσουν. Ακόμα χειρότερα, μεταξύ τους συναντώνται άτομα με προβλήματα υγείας και ηλικιωμένοι από φτωχές οικογένειες που προσπαθούν να τα φέρουν βόλτα με ένα πενιχρό επίδομα της Πρόνοιας ή του ΟΓΑ, όταν βέβαια πληρούνται οι τυπικές προϋποθέσεις. Σχεδόν όλοι οι Βουνιώτες πάντως, διαθέτουν ένα έστω και οριακά κατάλληλο για κατοίκηση, ιδιόκτητο σπίτι. Οι άστεγοι τους οποίους είχα συναντήσει για πάνω από δέκα χρόνια στο νησί ήταν μετρημένοι στα δάκτυλα των χεριών. Ακόμα και για εκείνους, κάποιο πρόσωπο, συγγενικό ή μη, θα τους παραχωρούσε έστω ένα παλιό σπίτι ή δωμάτιο για να μείνουν.

Όσοι παρέμειναν στο νησί από το 1950 ως το 2000, θυμούνται μια διαρκή διαδικασία ερήμωσης: «έβλεπαν το νησί να αδειάζει». Από το 1950 ως το 2000, από περίπου τέσσερις χιλιάδες άτομα, ο μόνιμος πληθυσμός του νησιού μειώθηκε σε περίπου δύο χιλιάδες, σύμφωνα με τις επίσημες απογραφές της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας. Ως αποτέλεσμα της στενότητας παραγωγικών πόρων, η μετανάστευση αναδείχθηκε ως η επικρατέστερη λύση στις κοινωνικές εντάσεις που βίωναν οι κάτοικοι του νησιού. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 αρχίζει να δημιουργείται ένα μεγάλο μεταναστευτικό ρεύμα, από το νησί με κύριο προορισμό την Γερμανία δευτερευόντως το Βέλγιο, την Ολλανδία, τις ΗΠΑ και αλλού. Η μετανάστευση εντάθηκε τη δεκαετία του 1960 και 1970, ενώ συνεχίστηκε και τη δεκαετία του 1980, με προορισμό πλέον τις πόλεις του εσωτερικού κατά κύριο λόγο. Οι Βουνιώτες αναφέρονται σε μια ιδιαίτερη παροιμία τους στη Γερμανία λέγοντας πως «εκεί έχει άλλο ένα Βουνί». Την ίδια περίοδο, ο πληθυσμός του Λιμανιού πενταπλασιάστηκε. Από την άλλη πλευρά, οι συνομιλητές μου συμφωνούν πως το νησί «έχει πεθάνει», «αδειάσει» και «σβήσει», με την «μεγαλύτερη καταστροφή» να έχει ξεκινήσει από το 1950 και το μεγαλύτερο μέρος της να έχει συντελεστεί από το 1970 και έπειτα, οπότε και το νησί «ερήμωσε» και «τελείωσε». Όπως μου περιέγραψε την κατάσταση ο Μαθιός, ένας ογδοντάχρονος που μένει με τη σύζυγό του σε έναν οικισμό στα Βόρεια,

(Μ.): Έχω τα παιδιά μου, πηγαionoέρχονται στο Φάρο απέναντι. Τώρα είναι εκεί. Είναι και μιας ηλικίας και αυτά, έχουν αρχίσει να έχουν και κείνα προβλήματα, έχουν και τ' αγγονάκια, τρέχουν.

(Γ.): Φίλοι δεν έρχονται εδώ, να σας δουν, αδέρφια, ξαδέρφια;

(Μ.): Ποιος να 'ρθει; Χαθήκαν όλοι. Πέντε αδέρφια ήμασταν, εγώ είμαι ο πιο μικρός. Ένας απόμεινε κι εγώ, κι αυτός σε κακό χάλι. Στο ίδιο χωριό καθόμαστε και έχω να τον δω χρόνια. Ούτε εκείνος μπορεί να ρθει ούτε εγώ να πάγω. Άλλοτε πάγαινα, σιγά σιγά, τώρα δε βασίζομαι. Ερήμωσαν τα χωριά.

Ο κόσμος έφυγε, απόμειναν κάτι λίγοι εδώ, οι πιο πολλοί περασμένοι, σαν κι εμάς. Εδώ δεν έχει ζωή. Πρώτα άκουγες τις καμπάνες, χτυπούσαν χαρμόсуνα. Γίνονταν γάμοι, βαφτίσια... Τώρα μόνο κηδείες ακούς... Πύκνωσε ο θάνατος...

Το Βουνί από τη δεκαετία του '70 και αργότερα αντιμετωπίζει, όπως και το μεγαλύτερο μέρος της Ελληνικής επαρχίας, δημογραφική κρίση. Ο πληθυσμός του έχει μειωθεί δραματικά, αλλά οι ανησυχίες του ντόπιου πληθυσμού επικεντρώνονται και στο γεγονός πως η ηλικιακή σύνθεσή του έχει αλλάξει. Οι συνομιλητές μου, νέοι και ηλικιωμένοι μου επισημαίνουν πως ενώ παλιά το νησί «βούλιαζε από παιδιά», πλέον «απόμειναν μόνο οι γέροι». Πέρα από τη αύξηση του μέσου όρου ηλικίας των κατοίκων του νησιού, η μεταβολή των αναλογιών μεταξύ των ηλικιωμένων που χρειάζονται φροντίδα και των προσώπων που βρίσκονται στη θέση να τους βοηθήσουν έχει αλλάξει δραστικά. Σήμερα, περισσότερο από οποτεδήποτε στο παρελθόν, σύμφωνα με όσα η μνήμη των κατοίκων και οι γραπτές πηγές υποδεικνύουν, υφίσταται ο μεγαλύτερος αριθμός εύθραυστων υπερήλικων αναλογικά με τα διαθέσιμα χέρια για τη φροντίδα τους. Τα λόγια του ηλικιωμένου συνομιλητή μου πως «πύκνωσε ο θάνατος» αντικατοπτρίζουν μια εικόνα ενός νησιού που γηράσκει, με άλλοτε ακμαία χωριά που τώρα λειτουργούν στο μεγαλύτερο μέρος τους ως παραθεριστικοί οικισμοί. Τα περισσότερα σχολεία του νησιού, τα οποία αριθμούσαν το 1960 και 1970 εκατοντάδες μαθητές έχουν πλέον ερειπωθεί. Οι κάποτε πολύβουοι δρόμοι του Χωριού όπου «έπεφτε ο ένας πάνω στον άλλο», και «κάθε βδομάδα σχεδόν γίνονταν και μπάλος» με τη ευκαιρία γάμων ή βαπτίσεων, σήμερα μένουν ερημικοί όλο το χρόνο, εκτός από δίμηνη θερινή τουριστική σεζόν. Πέρα από τους ήχους του καιρού ή ενός σπάνια διερχόμενου αυτοκινήτου, το μόνο που διακόπτει το σιωπηλό ακουστικό τοπίο των χωριών του νησιού τους δέκα από τους δώδεκα μήνες το χρόνο, είναι η καμπάνα που σημαίνει την ώρα ή κάποια κηδεία.

3.2 Οι «δικοί μας και οι «ξένοι». «Βουνιώτικη νοοτροπία» και συγγενικότητα

Το νησί, χώρος με περιορισμένη τουριστική ανάπτυξη, αποτέλεσε με την ιδιαίτερη φυσική του ομορφιά πόλο έλξης για κατασκηνωτές, φυσιολάτρες, γυμνιστές, «φρικιά», new agers και λοιπούς «εναλλακτικούς τύπους» που βρίσκουν εκεί το δικό τους επίγειο «παράδεισο» και τόπο ελεύθερης έκφρασης. Η «παράξενη» για τους ντόπιους συμπεριφορά και περιβολή των «ξένων», όπως συλλήβδην αποκαλούνται στη διάλεκτο οι θερινοί επισκέπτες, μοιάζει κραυγαλέα αλλοπρόσαλλη στους

περισσότερους Βουνιώτες και γίνεται αφορμή διάφορων κωμικοτραγικών παρεξηγήσεων. Γίνεται όμως ανεκτή, μεταξύ άλλων επειδή ο τουρισμός «αφήνει λεφτά». Συνήθως όμως, οι Βουνιώτες δεν προσπαθούν ιδιαίτερα να κρύψουν την αποδοκιμασία ή την απαξίωσή τους. Αν και οι νέοι αισθάνονται πιο ανοιχτοί στο να συνδιαλλαγούν ή να υιοθετήσουν κάποια από τα πολιτισμικά πρότυπα του πολύχρωμου καλοκαιρινού πλήθους, για την πλειοψηφία των Βουνιωτών ο συνηθέστερος τρόπος που αντιμετωπίζουν τους ξένους είναι η αδιαφορία, η οποία κάνει πολλούς ξένους να παραπονούνται πως οι ντόπιοι «τους βλέπουν μόνο σα λεφτά». Πολλοί καλοκαιρινοί επισκέπτες περιγράφουν τους ντόπιους σαν «παράξενους», «κλειστούς», και «αγενείς» γεμάτοι έκπληξη, καθώς σύμφωνα με τα στερεότυπα των περισσότερων, «σε ένα τόσο ωραίο και ήσυχο μέρος θα περίμενε κανείς οι άνθρωποι να είναι πιο καλοί, πιο ευγενικοί, πιο ανοιχτοί». Οι κάτοικοι του Φάρου πάλι, που «γνωρίζουν» όπως λένε τους Βουνιώτες τους θεωρούν στην πλειοψηφία τους «οπισθοδρομικούς», «κλειστούς» «ζηλιάρηδες» και «κουτοπόνηρους». Ένας επιχειρηματίας από το Φάρο με χρόνια παρουσίας στο νησί μου είπε σε μια σχετική συζήτηση:

δεν είναι καλοί άνθρωποι, σε βλέπουν να προοδεύεις και σε ζηλεύουν. Ό, τι κι αν κάνεις πιστεύουν πως τους τρως το ψωμί τους. Δε σε θέλουν στον τόπο τους, το θεωρούν τσιφλίκι τους. Και εκατό χρόνια να είσαι εδώ πάλι ξένο θα σε λένε. [...] Αλλά και μεταξύ τους δεν είναι διαφορετικοί. Ζηλεύονται και μισιούνται, άλλα λένε μπροστά και άλλα ξοπίσω. Δεν είναι μονοιασμένοι, γι' αυτό και δεν προκόψανε. Βλέπεις το νησί και είναι εκατό χρόνια πίσω. Δεν κάνουν τίποτα γιατί δεν τα βρίσκουν μεταξύ τους. Ακούς τι γίνεται; Όλοι τους είναι μαλωμένοι με όλους.

Αντίστοιχα, εκείνο που ακούγεται συχνά από τους νησιώτες για τους «πει(ρ)ατκούς» (αυτούς που έρχονται από πέρα), όταν γνωρίσουν κάποιον και νιώσουν πως υπάρχει λόγος να μοιραστούν πράγματα μαζί του είναι πως είναι «ελαφριοί», ένας όρος που χρησιμοποιούν επίσης για τους χαζούς, τους επιπόλαιους και τους διανοητικά καθυστερημένους. Μια ντόπια φίλη μου που εργαζόταν για χρόνια σε τουριστική επιχείρηση στο νησί αναφέρει για τους ξένους:

Τους βλέπεις και δεν ξέρουν πού πάνε και πού βρίσκονται. Δεν σκέφτονται πριν μιλήσουν, ανοίγουν το στόμα τους και ακούς λόγια του αέρα και ανοησίες. Έρχονται εδώ ένα μήνα και έχουν γνώμη για τα πάντα, νομίζουν πως τα ξέρουν όλα ενώ δεν ξέρουν τίποτα.

Πολλοί από τους καλοκαιρινούς επισκέπτες δηλώνουν πως θα ήθελαν να μείνουν στο «παραδεισένιο» νησί για το χειμώνα και αρκετοί το αποτολμούν. Όταν περνά ο Σεπτέμβρης, οι ξένοι που απομένουν στο νησί ψάχνοντας σπίτι και δουλειά αντιμετωπίζονται από τους ντόπιους με αμηχανία και δυσπιστία: «άλλος πάλι μας ήρθε», «τι θέλει αυτός εδώ;». Υπάρχει ένας όρος την ντόπιας διαλέκτου ενδεικτικός στον τρόπο που αντιμετωπίζονται όσοι έρχονται για να μείνουν στον τόπο χωρίς προφανή για τους ντόπιους σκοπό: «κρούσματα». «Άλλο κ(ρ)ούσμα πάλι και αυτό» λένε για εκείνους που περιφέρονται στο νησί χωρίς προφανή για τους Βουνιώτες επαγγελματική ιδιότητα, όπως οι στρατιωτικοί και οι γιατροί.

Το πλέγμα σχέσεων αλληλεξάρτησης συνιστά ένα αόρατο για όσους δε γνωρίζουν τις προσωπικές ιστορίες που το συνιστούν χάρτη, όπου οι πράξεις του καθενός δημιουργούν σημεία αναφοράς για τις συμπεριφορές που μπορεί να προσδοκεί κανείς στο μέλλον. Ο ξένος, μη έχοντας προσωπική ιστορία και μη όντας δεσμευμένος από το πλέγμα των υποχρεώσεων, είναι ένα λευκό σημείο στον κοινωνικό χάρτη, ένα μη ον, μια μη αναγνωρίσιμη και δυνητικά επικίνδυνη οντότητα (Kolondy, 1985: 52-55). Η οικογένεια του ξένου είναι μακριά και κανείς δεν ξέρει «από που βαστάει». Πρέπει να περάσει πολύς χρόνος και να δείξει πως και εκείνος «προσφέρει κάτι», ώστε να γίνει αποδεκτός σαν ενεργό μέλος της κοινωνίας, αναγνωρίσιμος και άρα ορατός. Η στάση των ντόπιων είναι πολύ διαφορετική για όσους έρχονται με συγκεκριμένη επαγγελματική ιδιότητα: Στρατιωτικοί, εκπαιδευτικοί ή γιατροί για παράδειγμα, που έρχονται στο νησί επειδή τους καλεί η υπηρεσία γίνονται πιο εύκολα αποδεκτοί. Ιδιαίτερα όταν πιστεύουν πως η παρουσία ενός ξένου μπορεί να φέρει κάποια «ωφέλεια στο νησί», όπως συνηθίζουν να αναφέρονται στο σύνολο της τοπικής κοινωνίας, ή ακόμα καλύτερα μια προσωπική ωφέλεια, ή απλά μια «καλή γνωριμία», οι πόρτες ανοίγουν και ο ξένος αυτού του είδους βρίσκει τα πράγματα περισσότερο «στρωμένα» στις κοινωνικές και επαγγελματικές του επαφές με τους ντόπιους. Και πάλι όμως, πρέπει να «δοκιμαστεί» μέσα από τις καθημερινές του αλληλεπιδράσεις με τον κοινωνικό περίγυρο. Στην αρχή της παρουσίας του αλλά και αργότερα, ο ξένος «κρίνεται» για κάθε του πράξη και ανάλογα με τη διαγωγή που θα δείξει, θα δεχθεί την αποδοχή ή την απόρριψη και την κοινωνική απομόνωση.

Οι Βουνιώτες αντιμετωπίζουν γενικά τους ξένους με δυσπιστία ανάμικτη με κάποιο φόβο. Ο ξένος μπορεί να ήρθε «να πάρει και να φύγει», όπως πιστεύουν πολλοί ντόπιοι για τον επιχειρηματία από το Φάρο, τα λόγια του οποίου ανέφερα

παραπάνω. Κάνοντας εξάλλου παρέα ένας ντόπιος με ένα ξένο για τον οποίο οι υπόλοιποι δεν έχουν καλή άποψη, κινδυνεύει και ο ίδιος να δεχθεί αρνητικά σχόλια. Ο ξένος μπορεί να σε «γελάσει», να σε εξαπατήσει, πιο εύκολα από ένα ντόπιο που «θα τον δεις και θα τον ξαναδείς, οπότε πρέπει να έχει το νου του απέναντι σου». Ο ξένος αντίθετα, δεν έχει τίποτα να χάσει, γιατί «σήμερα είναι και αύριο δεν είναι». Για τον λόγο αυτό, μεταξύ των Βουνιωτών, συστήνοντας κανείς έναν ξένο σε ένα ντόπιο, φέρει μέρος της ευθύνης για τις πράξεις και τη διαγωγή του ξένου. Όταν ήμουν ακόμα «φρέσκος» όπως λένε στο νησί, ένας ντόπιος φίλος μου με σύστησε σε έναν άλλο ντόπιο για να βρω δουλειά. Καθώς μιλούσαμε στην καφετέρια, παρατήρησα πως ενώ του μιλούσα, αντί να κοιτάζει εμένα, ο δυνητικός εργοδότης μου κοιτούσε επίμονα το φίλο μου σα να ζητάει κάποια απόκριση ή επιβεβαίωση στα λεγόμενά μου. Οι Βουνιώτες «μιλάνε με τα μάτια, όπως έχω ακούσει πως μιλάνε στην Κάρυστο με τα σφυρίγματα», μου επισήμανε ένας εξηντάχρονος Βουνιώτης. Δεν διστάζουν επίσης να χρησιμοποιούν την ακατάληπτη για τους ξένους γλώσσα τους, συρριχτά, με κομμένες λέξεις και μισόλογα πλούσια σε «καταλόγια», παροιμιώδεις εκφράσεις και παραδείγματα προς μίμηση αλλά συνήθως προς αποφυγή, για να κοινωνήσουν κρίσεις και πληροφορίες, όχι πάντα θετικές για ένα ξένο, παρουσία του. Αρκετά χρόνια αργότερα, όταν χρειαστεί εγώ πλέον να συστήσω κάποιον σε ένα ντόπιο, βρίσκομαι στη θέση που πριν χρόνια καταλάμβανε ο ντόπιος φίλος μου. Είχα γίνει πλέον «δικός», στο συγκεκριμένο συμφραζόμενο τουλάχιστον.

Στην πράξη, η κατηγοριοποίηση ως «ξένος» ή «δικός μας» για ντόπιους και μη, αλλάζει ανάλογα με τα συμφραζόμενα και το εκάστοτε διακύβευμα. Για παράδειγμα, ένας φιλικά διακείμενος ντόπιος μου είπε σε ένα τραπέζι που παρευρίσκονταν αρκετοί σημαίνοντες Βουνιώτες:

Είσαι χρόνια εδώ, μας έμαθες και σε μάθαμε. Έγινες και συ ντόπιος. Έχεις περάσει πια τις δοκιμασίες.

Η απόδοση της εντοπιότητας και η αποδοχή που συμπεριλαμβάνει έρχεται με το χρόνο και τη γνωριμία. Σε μια άλλη περίπτωση, μια συνάδελφος, όταν κάποτε απάντησα σε μια ηλικιωμένη γυναίκα που είχε χάσει την κόρη της, η οποία μου ευχήθηκε «να σε χαίρονται οι γονιοί σου» «κι εσύ να χαίρεσαι τα παιδιά σου», με δικαιολόγησε λέγοντας «ξένος είναι, δεν ξέρει». Ο ξένος δικαιολογείται ως ένα βαθμό να υποπίπτει σε σφάλματα αδικαιολόγητα για έναν ντόπιο που «αισθάνεται».

ΟΙ προσδιορισμοί ντόπιος και ξένος αποδίδονται με βάση προτιμήσεις μεταξύ ατόμων, ή με σκοπό τη θέσπιση ιεραρχιών. Μια μεσόκοπη γυναίκα για παράδειγμα, είτε κάποτε μπροστά σε δημόσιο ακροατήριο μιλώντας δυνατά και αόριστα, αλλά αναφερόμενη σε μένα:

Διέ(ς), ερχόντιν οι ξέν(οι) και δουλεύ(ουν) και δε βρίσκ(ουν) δουλειά τα δ(ι)κά μας τα παιδιά.

Ακόμα και άνθρωποι με καταγωγή από το Βουνί, όπως ένας σαραντάχρονος φίλος μου που μεγάλωσε στη Γερμανία αλλά ζει στο νησί για πάνω από δέκα χρόνια, μου έχουν εκμυστηρευτεί πως ανά περιστάσεις οι άλλοι Βουνιώτες «τους αντιμετωπίζουν σαν ξένους και το δείχνουν». Πολλοί υποστηρίζουν πως « Βουνιώτης γεννιέσαι, δε γίνεσαι». Η εντοπιότητα αποδίδεται σε σχέση με τις οικογενειακές σχέσεις και την κατοχή περιουσίας. Μια γυναίκα περίπου 40 ετών, μισθωτή, η οποία δεν φημίζεται για το τακτ της, με ρώτησε σε κάποιο ανύποπτο χρόνο:

Δε σας καταλαβαίνω. Εμείς εδώ έχουμε τα σπίτια μας, την οικογένεια μας, τα χωράφια μας. Εσείς τι έρχεστε να κάνετε;

Το ενδιαφέρον εν προκειμένω είναι πως η τοπικότητα, οι οικογενειακές σχέσεις και τα οικονομικά ενδιαφέροντα εμφανίζονται αλληλένδετα στη ίδια πρόταση, ως το ίδιο συναφή στη συγκρότηση της εντοπιότητας. Μάλιστα, τα τρία, όπως φαίνεται στα κεφάλαια που ακολουθούν, είναι άρρηκτα δεμένα στην εντόπια αντίληψη περί συγγένειας.

3.3 Μια ανταλλακτική οικονομία των αναγκών: Το «καλό όνομα» σαν αξία και σαν κεφάλαιο

Η ζωή στο Βουνί, όπως και στα άλλα μικρά νησιά του Αιγαίου δεν ήταν ποτέ εύκολη. Για να μπορέσει να σταθεί κανείς χρειάζεται η ενεργοποίηση όλων των διαθέσιμων μορφών κεφαλαίου που μπορεί να διαθέτει. Η ζωή απαιτεί τη συνεχή φροντίδα από τη μια στο οικονομικό πεδίο, και, ακόμα σημαντικότερο, την καλλιέργεια των δικτύων επαφών και ανταλλαγών, συγγενικών και μη που συντηρούν την κοινωνική ζωή. Οι Βουνιώτες δαπανούν ένα μεγάλο μέρος του χρόνου, της ενέργειας και της πνευματικής τους ενάργειας, διαχειριζόμενοι ένα ευρύ δίκτυο χρήσιμων επαφών για κάθε περίπτωση και ισορροπώντας το ατέρμονο αλισβέρισι ανταλλαγών, δώρων και υποχρεώσεων, που συμπεριλαμβάνουν από οικονομικές χάρες ως το αν και πότε κάποιος θα χαιρετήσει κάποιον άλλο.

Οι νησιώτες αναγκάζονται και σήμερα όπως και στο παρελθόν να «κάνουν το κουμάντο» τους με αυτά που μπορούν να έχουν, πράγμα που σημαίνει ιδιαίτερες μορφές οικονομικής, οικογενειακής και κοινωνικής οργάνωσης²⁶, καθώς και ένα ιδιαίτερο μοτίβο συμπεριφοράς και συγκρότησης του εαυτού, που μπερδεύει τους «ξένους²⁷», όρο που για τους Βουνιώτες μπορεί να υποδηλώνει απaráλλακτα τους Έλληνες και ντόπιους τουρίστες, τους αλλοδαπούς ή Έλληνες που έρχονται κατά καιρούς στο νησί για να ζήσουν και να εργαστούν, στρατιωτικούς, υπαλλήλους, εποχιακούς εργάτες και γενικότερα τους κατοίκους της απέναντι στεριάς.

Οι Βουνιώτες δίνουν μεγάλη σημασία στο «όνομα» τους. Το όνομα διαμορφώνεται από την επεξεργασία των προσωπικών ιστοριών του καθενός από τον κοινωνικό περίγυρο και είναι αυτό που θα «σου ανοίξει ή θα σου κλείσει πόρτες», όπως μια επαγγελματική συμφωνία, έναν επιτυχημένο γάμο, ένα χέρι βοήθειας σε μια δύσκολη ώρα ή το κύρος για να περάσει ο λόγος κάποιου, μέσα και έξω από την οικογένεια. Ένα «καλό όνομα» συνιστά συνάρτηση πολλών πραγμάτων και χτίζεται δύσκολα. Συνήθειες αξίες είναι η εργατικότητα και κατά το δυνατό η οικονομική επιτυχία, η εντιμότητα και η τήρηση του «λόγου και των συμφωνιών, το «σέβας» που πρέπει να δείχνει αλλά και να εμπνέει και να επιδεικνύεται μια εν γένει αξιοπρεπής συμπεριφορά ώστε να είναι άτομο που το υπολογίζουν όλοι.. Από την άλλη, πρέπει να είναι κανείς «κιμπάρης», να μην κάνει τσιγκουνιές, να είναι «μερακλής», να αγαπά τη διασκέδαση και το καλό φαγητό και να δαπανά αρκετά χρήματα, να είναι «κουβαρντάς». Η διατήρηση του καλού ονόματος, προϋποθέτει εξισορρόπηση μεταξύ αντιθετικών αξιών, χωρίς απόκλιση προς τη μια ή την άλλη κατεύθυνση. Οι στρατηγικές συγκέντρωσης και διατήρησης συμβολικών πόρων απαιτούν προσεκτικό σχεδιασμό. Κάθε αξία χαρακτηρίζεται από αμφισημία και σε περίπτωση υπερβολής ή μονόπλευρης προσήλωσης υπάρχουν πάντα «καλοθελητές» που θα σπεύσουν να δώσουν μια αρνητική ερμηνεία στις πράξεις του υποκειμένου.

Το «όνομα» δύσκολα «φτιάχνεται» και εύκολα «χαλνιέται». Αρκεί ένα μεμονωμένο ατόπημα για να χαθεί. Όποιος «κολλήσει τη ρετσίνα» είναι σχεδόν αδύνατο να τη βγάλει από πάνω του. Συχνά μάλιστα, θα την κουβαλάνε και τα παιδιά ή άλλα μέλη της οικογένειας. Οι Βουνιώτες φέρουν εκτός από το δικό τους και το βάρος του οικογενειακού ονόματος, τα οποία αλληλεξαρτώνται. Ένα καλό

²⁶ Για μια εθνογραφία μιας «άλλης» Βουνιώτικης κοινωνίας στη Γερμανία βλ. Kolondy, 1985.

²⁷ Για μια σχετική συζήτηση των εννοιών «ξένος» και «δικός μας» σε σχέση με τον χώρο, βλ. Dubisch, 1985: 210, Dubisch 1993.

οικογενειακό όνομα πάντα αποτελεί μια καλή παρακαταθήκη. Ο περίγυρος είναι θετικότερα διακεείμενος σε κάποιον από «καλή» οικογένεια, αν υποπέσει σε κάποιο ατόπημα. Από την άλλη, αν η προβληματική συμπεριφορά συνεχίζεται και κάποιος χαρακτηριστεί αμετάκλητα για παράδειγμα «άσωτος,» «τεμπέλης» ή «ψεύτης», σημαίνει αποκλεισμό και από την οικογένεια, και απώλεια πολύτιμων συμβολικών και κοινωνικών πόρων.

Το οικογενειακό όνομα απασχολεί και αυτό τους Βουνιώτες, που όταν έρθει η κουβέντα εκεί, σπεύδουν να ξεκαθαρίσουν πως οι ίδιοι προέρχονται από «καλή» οικογένεια. Το καλό όνομα δύσκολα κατατάσσεται σε ιεραρχίες. Μια οικογένεια το έχει ή δεν το έχει. Οι περισσότεροι Βουνιώτες μπορούν να απαριθμήσουν μια χούφτα οικογενειών που θεωρούνται «ικανές», «δυνατές» ή «βασταμένες», καθώς και μια άλλες τόσες που είναι «για τ' ανάθεμα», «χαμένες», ή «τελευταίες». Όλες οι άλλες, είναι «μεσαίες», «καλές» ή «από τις καλές», μέχρι αποδείξεως του εναντίου. Αν ο προσδιορισμός των συνισταμένων ενός καλού ατομικού ονόματος είναι περίπλοκος, στο οικογενειακό όνομα είναι ακόμα περιπλοκότερος. Η σεξουαλική εγκράτεια των γυναικών της οικογένειας, σημαντική παράμετρος τα παλιότερα χρόνια, έχει πλέον ελάχιστη σημασία. Οι ανύπαντρες κοπέλες μπορούν εύκολα να έχουν σεξουαλικές σχέσεις με άντρες, να συμβιώνουν μαζί τους με ή χωρίς αρραβώνα και να χωρίζουν με συνοπτικές διαδικασίες, αν «δεν τα ταιριάζουν». Οι περιπτώσεις μοιχείας δεν είναι σπάνιες και στα δύο φύλα, αλλά μετά από ένα μικρό χρονικό διάστημα που όλοι ασχολούνται με αυτό το θέμα συνήθως ξεπερνιούνται, σπανιότερα με διαζύγια και συχνότερα με «κουκούλωμα» του περιστατικού και γρήγορα ξεχνιούνται, χωρίς ιδιαίτερες επιπτώσεις. Η οικονομική επιτυχία από μόνη της αποτελεί μια από τις πολλές συνισταμένες ενός καλού ονόματος, όχι όμως την καθοριστική. Σημαντικό παράγοντα συνιστά η δυνατότητα άσκησης ελέγχου ή επιρροής στην τοπική κοινωνία, γεγονός που συνδέεται άμεσα με την οικονομική ευμάρεια και την πολιτική εξουσία. Για να είναι αυτό δυνατό, χρειάζεται τα μέλη μιας οικογένειας να είναι ενωμένα «σα μια γροθιά» για να μπορούν να διεκδικήσουν οφέλη για την οικογένεια συνολικά αλλά και για μεμονωμένα μέλη της. Ειδικά στην τελευταία περίπτωση, ο ωφελούμενος είναι υποχρεωμένος απέναντι στα μέλη της οικογένειάς του και ο τρόπος που θα διαχειριστεί το χρέος του χαρακτηρίζει το προσωπικό και οικογενειακό του όνομα.

Αν και όλες οι οικογένειες δεν διαθέτουν την οικονομική ή πολιτική δύναμη για να επιβάλλουν τα συμφέροντά τους, το γεγονός και μόνο πως μια οικογένεια είναι

«μονιασμένη» και «εντάξει» στους συμβολικούς και οικονομικούς της λογαριασμούς μέσα και έξω από τα όριά της είναι ένα επαρκές στοιχείο για να τη χαρακτηρίσει κανείς «καλή».

Το να μην είναι «εντάξει» κανείς απέναντι στους «δικούς του» είναι μια βαριά ρετσινιά που προδιαθέτει τους άλλους να μη δείχνουν εμπιστοσύνη στο συγκεκριμένο άτομο και παράλληλα «βαραίνει» όλη την οικογένεια. Οι συχνές ενδοοικογενειακές έριδες και προβλήματα γύρω από αθετήσεις ή αμφισβητήσεις συμφωνιών, που όπως θα δούμε στις περισσότερες περιπτώσεις εμπλέκουν το οικονομικό και τη φροντίδα των ηλικιωμένων, συγκαλύπτονται, και παρουσιάζεται προς τα έξω συναινετικής εικόνας. Όταν όμως τα προσχήματα πέφτουν και η σύγκρουση γίνεται ανοιχτή, η φροντίδα για τη διαφύλαξη του προσωπικού ονόματος υπερβαίνει το όριο της οικογενειακής αξίας και εκείνος που θεωρεί τον εαυτό του αδικημένο έρχεται σε ανοιχτή ρήξη, κατηγορώντας τον/τους αντιπάλους του και προσπαθώντας να δείξει πως το δίκιο είναι με το μέρος του. Συχνά τέτοιες διαμάχες καταλήγουν σε μακροχρόνιους δικαστικούς αγώνες, με αλληπάλληλες μηνύσεις για εξύβριση, απειλή, χειροδικία, αθέτηση συμφωνίας, συκοφαντία κτλ., όπου τελικά τη διαφιλονικούμενη οικογενειακή περιουσία, το πραγματικό μήλο της έριδας «την τρώνε οι δικηγόροι».

3.4 «Θα είμαστε υποχρεωμένοι»: Εξυπηρέτηση και ανταπόδοση

Η συμμετοχή των Βουνιωτών στο τοπικό δίκτυο ανταλλαγών θα χαρακτηρίζονταν από τον Bourdieu δόξα, μια αδιαμφισβήτητη πραγματικότητα, όπου η εξυπηρέτηση μιας ανάγκης δημιουργεί ένα χρέος για ανταπόδοση, γεγονός που δημιουργεί και διατηρεί στην κλειστή κοινωνία του νησιού πολύπλοκα πλέγματα σχέσεων και συνεργασίας και αποτελεί τον πυρήνα της κοινωνικής ζωής. Προτείνω τον όρο «αποταμιευτική οικονομία των αναγκών», για πρακτικές όπου όταν κάποιος εξυπηρετεί τον άλλο αφίλοκερδώς, εκτός από το συμβολικό κεφάλαιο που κερδίζει ως αντάλλαγμα, δημιουργεί στον άλλο μια υποχρέωση προσφοράς βοήθειας στο μέλλον.

Η λέξη «υποχρέωση» ακούγεται συνέχεια στο Βουνί. Όταν οι Βουνιώτες θέλουν να ευχαριστήσουν κανένα για ένα «καλό» που τους έχει κάνει, μια «εξυπηρέτηση» σε κάποιο πρακτικό ή οικονομικό ζήτημα, λένε «είμαστε υποχρεωμένοι», συχνότερα από όσο λένε «ευχαριστώ». Αντίστοιχα, όταν θέλουν να ζητήσουν μια σημαντική «εξυπηρέτηση», για να υπογραμμίσουν τη σημασία εκείνου που ζητάνε αλλά και τη σπουδαιότητα του να «ενδιαφερθεί» και να αναλάβει δράση το πρόσωπο από το οποίο τη

ζητούν, προσθέτουν χαρακτηριστικά «θα είμαστε πολύ υποχρεωμένοι».

Οι υποχρεώσεις γεννώνται μέσα από τις καθημερινές ανάγκες, και τη βοήθεια στην ικανοποίησή τους σε κάθε πεδίο της ζωής. Κάποτε πρόκειται για οικονομικές εξυπηρετήσεις: Δανεικά χρήματα σε κάποιον που «του κάνουν ανάγκη», μια υπηρεσία, όπως ένα μερεμέτι στο σπίτι, διαμεσολάβηση σε μια αγοραπωλησία κ.ο.κ. Εξυπηρέτηση θεωρείται και η προσφορά αγαθών και υπηρεσιών εξαργυρώσιμων σε χρήματα στην αγορά τα οποία αλλιώς αποτελούν αντικείμενα επαγγελματικής δραστηριότητας. Εξυπηρέτηση είναι και η αναγνώριση πως κάποιος πως «θα έχει να λαβαίνει» χρήματα, σε ένα σχετικά απροσδιόριστο χρονικό ορίζοντα. Συχνά η εξυπηρέτηση συμπεριλαμβάνει ευκολίες στο κόστος, το μέσο πληρωμής, που μπορεί να είναι σε είδος και όχι σε χρήμα, ή τη συμφωνία πως η υποχρέωση μπορεί να «ξεπληρωθεί» με μια μελλοντική εξυπηρέτηση, σαφώς καθορισμένη, ή αιωρούμενη σε ένα πέπλο απροσδιοριστίας²⁸.

Άλλοτε, οι εξυπηρετήσεις αφορούν πρακτικά και προσωπικά ζητήματα: Κάποτε αφορούν διαπιστεύσεις ανάμεσα στο πρόσωπο που έχει την ανάγκη και εκείνο που διαθέτει τα «μέσα» να δώσει λύση, διαμεσολαβήσεις ανάμεσα σε δύο πλευρές που βρίσκονται σε έριδα ώστε να επέλθει προσέγγιση και να τα βρουνε, ή «ψάρεμα» πληροφοριών για τους σκοπούς της άλλης πλευράς. Εξυπηρέτηση είναι και η αντικατάσταση σε μια δουλειά όταν χρειαστεί. Εξυπηρετήσεις θεωρούνται απλές δουλειές, όπως η παραλαβή ενός δέματος από το καράβι, αλλά και πιο δύσκολες, όπως να κρατήσει κανείς ένα παιδί, ένα κατάστημα ή τα ζώα του άλλου, όταν χρειάζεται να φύγει ταξίδι, η συνοδεία ενός ηλικιωμένου στο γιατρό στη θέση του παιδιού του κ.ο.κ.

Σύμφωνα με τους Βουνιώτες, «πάντα έτσι ήταν». Οι ίδιοι ανάγουν την ρίζα της ηθικής των εξυπηρετήσεων στην εποχική φύση των αγροτικών εργασιών, που χρειάζονταν επιπλέον χέρια ώστε να τελειώσουν όσο το δυνατόν ταχύτερα, πριν αντιστραφεί ο καιρός. Το ίδιο συμβαίνει και σήμερα. Υπάρχει μακρά παράδοση αλληλοβοήθειας σε όσες δουλειές όλοι ή σχεδόν όλοι έχουν να κάνουν μέσα στο έτος και πρέπει να γίνουν σε στενά χρονικά περιθώρια: το μάζεμα της ελιάς, το θέρος παλιότερα ή τα «κούρτα», το κούρεμα των προβάτων στις αρχές του καλοκαιριού, το χτίσιμο ενός σπιτιού για μια κόρη που ερχόταν σε ηλικία γάμου, και πολλές άλλες. Η αλληλοβοήθεια σε αυτές τις εργασίες μεταξύ συγγενών και φίλων θεωρούνταν αυτονόητη, όπως αυτονόητη θεωρούνταν και η υποχρέωση που γεννούνταν. Σήμερα, σύμφωνα με τους

---

²⁸ Χρησιμοποιείται η γνωστή ανά την Ελλάδα έκφραση «θα τα βρούμε» ή η ντόπια εκδοχή της (θ)α δ(ι)ούμε.

Βουνιώτες, είτε λόγω τεχνολογικών εξελίξεων, όπως στην περίπτωση του θερισμού, που εκτελείται με μηχανήματα, είτε λόγω αλλαγών στις πρακτικές, όπως στην περίπτωση των σπιτιών που σήμερα χτίζονται από συνεργεία, αρκετές από αυτές τις παραδοσιακές πρακτικές αλληλεγγύης έχουν ατονήσει ή εκλείπει. Άλλες πάλι, όπως τα *κούρτα* συνεχίζουν να εξασκούνται και μάλιστα έχουν εξελιχθεί σε φολκλορικές τελετουργίες που συνοδεύονται από γιορτές.

Σε άλλες περιπτώσεις, ο ανταποδοτικός χαρακτήρας της εξυπηρέτησης υφίσταται, αλλά διαμεσολαβείται από χρηματικές ανταλλαγές. Για παράδειγμα, ένας αγρότης με ελιές για μάζεμα ή μπάλες σανού για φόρτωμα, είναι πιθανό πως πρώτα θα αναζητήσει κάποιον που θα τον βοηθήσει χωρίς χρήματα, με την άρρητη υποχρέωση πως και εκείνος θα τον βοηθήσει στα δικά του, αλλά μπορεί και να πληρώσει μεροκάματο σε κάποιον άλλο. Η «προτίμηση» όμως αυτή προς έναν εργάτη αντί ενός άλλου γεννά επίσης υποχρέωση. Υποχρεώσεις αυτής της μορφής ξεπληρώνονται με αντίστοιχο τρόπο, στον ίδιο ή σε άλλο μέλος της οικογένειας του εργοδότη. Αν ο χθεσινός εργάτης χρειαστεί και εκείνος να προσλάβει κάποιον, ή να αγοράσει λάδι ή σιτάρι, «καλό θα ήταν» να προτιμήσει εκείνον που του είχε προσφέρει δουλειά, για να «βγάλει την υποχρέωση». Πολλές φορές η ανταπόδοση της υποχρέωσης στρέφεται όχι στο ίδιο το πρόσωπο, αλλά σε ένα άλλο μέλος της στενής οικογένειας του. Για παράδειγμα, να πάρει το γιο του σε δουλειά, ή να οργανώσει τη γιορτή για ένα γάμο ή βαφτίσια στην ταβέρνα της κόρης του, να «στείλει κόσμο» σε μια επιχείρηση που διατηρεί κτλ. Το παιχνίδι της υποχρέωσης και των ανταποδόσεων της πρακτικής, «υλικής» βοήθειας συμπεριλαμβάνει ανταλλαγές σε χρήματα ή αποτιμήσιμες σε χρήματα σε μεγάλο βαθμό σήμερα. Άλλωστε σήμερα «το χρήμα κινεί τα πάντα», και όλα αποτιμώνται με βάση την αξία.

Δεν έχω ακούσει αναφορές στην υποχρέωση όταν η συζήτηση περιστρέφεται γύρω από συναισθηματικές προσφορές. Το «ενδιαφέρον», το νοιάξιμο από μόνο του, όπως και οι υποσχέσεις, όταν δεν καταλήγουν σε «πράξεις» οι οποίες βοηθούν στην επίλυση ενός προβλήματος ή την ικανοποίηση μιας ανάγκης θεωρούνται κενός λόγος από τους Βουνιώτες. Όταν φτάνουν να ζητούν βοήθεια σε μια τους ανάγκη, συνήθως πρόκειται για πρακτική βοήθεια ή χρήματα, όχι συμβουλές, νουθεσίες και συγκαταβατικά λόγια. Όταν εκφράζεται μια ανάγκη για εξυπηρέτηση, τα λόγια θεωρούνται «εύκολα» και οι πράξεις «δύσκολες». Χρησιμοποιούν το καταλόι «από λόγια είμαστε χορτάτοι» εκφράζοντας την απογοήτευσή τους όταν αντί για υλική βοήθεια παίρνουν λεκτική συμπαράσταση. «Τα λόγια είναι άχρηστα» και «δεν αξίζουν ένα παρά»: Εκλαμβάνονται ως μέσο εύσχημης άρνησης σε έναν προτεινόμενο νέο κύκλο

ανταλλαγών, ή ακόμα χειρότερα, αθέτησης μιας παλιότερης υποχρέωσης, μια στρατηγική αποφυγής της κινητοποίησης που ζητείται εκείνη τη στιγμή²⁹.

Όταν το πρόσωπο από το οποίο ζητείται η παρέμβαση «ενδιαφερθεί» για το πρόβλημα ή την ανάγκη του άλλου και κινητοποιηθεί ώστε να τον βοηθήσει, δύναται να επιλέξει να μην ζητήσει άμεσα αντάλλαγμα. Όταν αντί ενός άμεσα αποδιδόμενου αντιτίμου, το πρόσωπο που προσφέρει βοήθεια, ή δε ζητά τίποτα, ή συμφωνείται πως «θα έχει να λαβαίνει», δείχνει πως «υπολογίζει τον άλλον», όχι απλά σαν μια δυνητική πηγή βοήθειας αλλά και σαν ηθική οντότητα ικανή να αναγνωρίσει και να ανταποδώσει - φερέγγυα και ηθική, που «δεν θα ξεχάσει», εννοώντας παραβλέψει, την υποχρέωση. Αποτελεί άρρητη παραδοχή όλων στο Βουνί πως τα αξιόλογα άτομα δεν ξεχνούν τις υποχρεώσεις τους. Το άγχος να μην «ξεχαστεί» εκούσια ή ακούσια η υποχρέωση υφίσταται έντονο από την πλευρά εκείνου που προσφέρει. Φοβάται να μην τον «γελάσει [κοροϊδέψει]», ο ωφελούμενος, παίρνοντας «κάτι για τίποτα» (Sahlins 1965: 145-148, 1972: 185-275). Αντίστοιχο άγχος έχει, ή είναι σωστό να έχει, εκείνος που χρωστάει. Ο Bourdieu επισημαίνει πως το κύριο χαρακτηριστικό του δώρου είναι ακριβώς το διάστημα που μεσολαβεί μεταξύ προσφοράς και ανταπόδοσης, το οποίο επιτρέπει την «παραγνώριση» του δεσμευτικού χαρακτήρα του δώρου ως μορφή ανταλλαγής (Bourdieu 1977: 5-6). Το διάστημα πριν την εκπλήρωση της υποχρέωσης είναι γεμάτο ένταση στο Βουνί, εφόσον εμπεριέχει το ενδεχόμενο το χρέος να λησμονηθεί. Υπό την εσωτερικευμένη πίεση των κοινωνικών σχολιασμών και της «ντροπής», ο άνθρωπος που «αισθάνεται» νιώθει υποχρεωμένος να αναφερθεί στην υποχρέωση προς εκείνο που τον έχει ωφελήσει. Συναντώντας στο δρόμο κάποιον με τον οποίο έχει κανείς ένα χρέος, θεωρείται γενικά πρόπον να τον χαιρετήσει πρώτος. Καλό θεωρείται επίσης να υπάρχει από την πλευρά του υποχρεωμένου προσώπου μια υπενθύμιση αν όχι στο ίδιο το χρέος και τον τρόπο εκπλήρωσής του, με μια φράση με νόημα για ωφελούμενο και αρωγό, που μπορεί να γίνει κατανοητή από όσους γνωρίζουν λεπτομέρειες αλλά και να παραμείνει απροσδιόριστη από τους εκείνους που «δεν έχουν δουλειά να ξέρουν»: «Δε σε ξεχάσα». Μια ηλικιωμένη γυναίκα την οποία βοήθησα να βγάλει μια σύνταξη που δικαιούνταν για παράδειγμα, κάθε φορά που με συναντά μου λέει πως «δεν σε ξεχάνω ποτέ» ενίοτε προσθέτοντας «το καλό που μου έκανες».

---

²⁹ Ο David Graeber επισημαίνει πως η συσσώρευση χρέους σε μορφή υποχρεώσεων αποτελεί την αρχετυπική μορφή οικονομικών σχέσεων στις μικρές κοινωνίες όπου όλοι κρατάνε λογαριασμό του «ποιος χρωστάει τι σε ποιόν». Σε παρόμοιες οικονομίες δώρων, η ανάγκη συσσώρευσης υλικών αποθεμάτων ή χρημάτων δεν υφίσταται, στο βαθμό που η αναγνώριση του χρέους είναι καθολική (2011: 36).

Η δημόσια αναφορά την υποχρέωσης ενός προσώπου σε ένα άλλο αποτελεί και εκείνη μια μορφή αντιπροσφοράς, εν είδει status, σε εκείνο. Για το λόγο αυτό ένας από τους τρόπους που ο ωφελούμενος δύναται να ανταποδώσει «το καλό» είναι «να πει ένα καλό λόγο» σε ένα σημαίνον για εκείνο που έχει προσφέρει βοήθεια ακροατήριο. Για παράδειγμα, σε ένα γιορτινό τραπέζι βρέθηκαν να κάθονται μια συνάδελφός μου, ορισμένα μέλη του δημοτικού συμβουλίου και ένας άνδρας την υπερήλικη μητέρα του οποίου είχα «εξυπηρετήσει» σε μια αρκετά δύσκολη υπόθεση που αφορούσε χαρτιά. Η συνάδελφός μου μου μετέφερε πως σε μια αφορμή που άρπαξε κατά τη κουβέντα, ο άνδρας, με τον οποίο είχα μια τόσο σύντομη γνωριμία που χρειάστηκα βοήθεια για να τον θυμηθώ, αναφέρθηκε με πολύ θερμά λόγια σε εμένα, τη δουλειά που «προσφέρω», και τις «μεγάλες προσπάθειες» που κατέβαλα για τη μητέρα του. Εγώ ως επαγγελματίας στο πρόγραμμα, αισθανόμουν πως απλά είχα κάνει τη δουλειά μου και το πράγμα είχε τελειώσει εκεί. Ο άνδρας εκείνος όμως, ακολουθώντας πιστά το ηθικό πρόσταγμα της ανταπόδοσης, όχι μόνο δεν «ξέχασε την υποχρέωση», αλλά ανταπέδωσε την πρακτική βοήθεια που είχα προσφέρει σε ένα μέλος της οικογένειάς του με το να ενισχύσει το συμβολικό κεφάλαιο. Σε μια επίδειξη κοινωνικής επιδεξιότητας που δείχνει καλή αίσθηση του πεδίου και των κανόνων του παιχνιδιού, ανέφερε την υποχρέωση και μου έδωσε αξία όχι σε κάποια τυχαία συζήτηση με άσχετους, αλλά ενώπιον του ίσως καταλληλότερου δυνατού για την περίπτωση ακροατηρίου: Μελών του δημοτικού συμβουλίου οι οποίοι τρόπον τινά ήταν προϊστάμενοί μου, και μια συνάδελφό μου η οποία θα μου μετέφερε το γεγονός.

Βρισκόμενος κανείς σε μια θέση υποχρέωσης την οποία δεν μπορεί να ανταποδώσει, έρχεται σε μια δυσχερή συμβολική και κοινωνική θέση. Οι Βουνιώτες αποφεύγουν να ζητούν εξυπηρετήσεις που δεν μπορούν να ξεπληρώσουν. Πολλοί προσπαθούν να κάνουν τις δουλειές τους χωρίς βοήθεια, ακόμα και όταν ενέχονται δυσκολίες ή κίνδυνοι. «Δεν μπορούμε να υποχρεωνόμαστε συνέχεια στον κόσμο», λένε. Εξάλλου, είναι πολύ επιφυλακτικοί σχετικά με το ποιόν θα επιλέξουν για να ζητήσουν βοήθεια ή διαμεσολάβηση. Αν το πρόσωπο στο οποίο θα επιλέξει κανείς να υποχρεωθεί δεν είναι «σωστό», έντιμο και καλόβουλο, μπορεί να βλάψει εκείνους που ζητούν βοήθεια με διάφορους τρόπους: ο ευκολότερος είναι να διαρρεύσει κρυφές πληροφορίες που εκείνος που ζητάει βοήθεια δεν θέλει να «βγουν παραέξω». Για παράδειγμα, προβλήματα που αφορούν την οικογένεια, την υγεία, ή κάποιο οικονομικό χρέος. Όταν η εξυπηρέτηση αφορά διαμεσολάβηση, όπως μια αγοραπωλησία ή την πρόσληψη σε μια δουλειά για παράδειγμα, μια λάθος κουβέντα, ένας άστοχος χειρισμός ή απλά η

δημοσιοποίηση του ζητήματος είναι δυνατό να «χαλάσουν τη δουλειά». Αν το ζήτημα αφορά ένα χρέος, τα πράγματα μπορεί να γίνουν πιο δύσκολα. Οι νησιώτες λένε πως «δεν υπάρχει χειρότερο πράγμα» από το «να είσαι υποχρεωμένος στον παλιάνθρωπο, που σα σε βρει σε αδυναμία σε χορεύει καταπώς θέλει», αποκτώντας παράλογες απαιτήσεις, και έχει τη δύναμη «να σε κάνει ρεζίλι» αναφέροντας κακόβουλα τη υποχρέωσή σου εδώ και κει. Σε κάθε περίπτωση, το παιχνίδι της υποχρέωσης «ανοίγει την πόρτα» σε ένα ξένο που «αποκτά δικαιώματα». Πρέπει λοιπόν να προσέχει κανείς με ποιόν «ανοίγει δουλειές» και να μην επιτρέπει σε λάθος άτομα να βρίσκουν πάτημα να «αλωνίζουν» στα «δικά του μέρια», το σπίτι και την οικογένεια τους. Με τα ντόπια λόγια, «να προσέχεις, γιατί μπορεί να σου αποξηβ³⁰ το καλό [που σου κάνουν] ». Αν «σε βρουν σε ανάγκη», τα «λάθος άτομα» «σε πατούν κατά(γ)ή». Πρέπει να «φυλάγεται» κανείς, γιατί «ο κόσμος είναι κακός».

Όταν φτάνει κανείς να ζητά εξυπηρέτηση από τον άλλο, είναι δυνατό να υφίστανται μία από τις δύο ή και οι δύο συνθήκες: Η πρώτη πως τον εκτιμά και τον θεωρεί άτομο εμπιστοσύνης αλλά και ικανό να την προσφέρει. Η δεύτερη, πως δεν έχει πού αλλού να στραφεί επειδή έχει «κάψει» όλες τις άλλες πιθανές πηγές βοήθειας, είτε γιατί έχει δείξει πως δεν μπορεί ή δεν θέλει να ανταποδώσει και θεωρείται αφερέγγυος. Σε αυτό το πνεύμα, θεωρείται σωστό να προσφέρεται βοήθεια ένα «αξιολύπητο» πρόσωπο, που «αξίζει» τη λύπηση αλλά «δεν του αξίζει» η δύσκολη θέση στην οποία έχει περιέλθει. Δεν θεωρείται όμως εξίσου πρόπον να βοηθά κανείς «άχρηστους», «χαμένα κορμιά», «ανέμυαλους» και ακόμα χειρότερα, «παλιανθρώπους». Προσφέροντας βοήθεια, όμοια και όπως όταν κανείς τη δέχεται, «ανοίγει δουλειές» και επίσης «δίνει πάτημα» στον άλλο, ο οποίος αν «δεν αισθάνεται» πού να σταματήσει, μπορεί να «σου γίνει φόρτωμα», «να σου κάτσει στο σβέρκο», ακόμα και «να σου κάνει και ζημιά». Άλλωστε, στην τόσο μικρή κοινωνία, χαρακτηρίζεται κανείς και από εκείνους που διαλέγει να συναναστρέφεται και να συνδέεται μαζί τους. Οι σχέσεις υποχρέωσης όπως είδαμε, έχουν όχι μόνο οικονομικές αλλά και σημαντικότερες ίσως, κοινωνικές απολήξεις.

Υπάρχει ο φόβος πως ένα «μη αξιόλογο άτομο» προσεγγίζει τον άλλο ζητώντας βοήθεια με μοναδικό σκοπό να «τον φάει», «να τον ρίξει». Να πάρει από εκείνον κάτι για το τίποτα (Sahlins 1974: 195), ή να έχει «άλλους σκοπούς». Για αυτό έχει μεγάλη

---

³⁰ Να σου αποξηβ, δηλ. να σου αποβγεί, να σου προξενήσει περισσότερα προβλήματα από όσα θα λύσει. Η αντίστοιχη έκφραση στην κοινή Ελληνική είναι «να σου βγει ξινό».

σημασία για τους Βουνιώτες να παίρνουν πληροφορίες για τα πρόσωπα που δεν γνωρίζουν καλά, προτού συνεταιρισθούν μαζί τους ή αποφασίσουν να τα βοηθήσουν. Τότε αποκτά ιδιαίτερη σημασία η αξιοπιστία του ενδιάμεσου που φέρνει σε επαφή τα δύο μέρη, αλλά και η ευθύνη που φέρει για την αξιολόγησή του προς τον «ξένο». Αν ο ενδιάμεσος συστήσει τον ξένο σαν άτομο «που αξίζει», από τον οποίο όποιος ασχοληθεί «δε θα χάσει», «η δουλειά θα γίνει», ωφελών και ωφελούμενος «θα ανοίξουν παρτίδες» και το τοπικό δίκτυο αλληλεξάρτησης θα αποκτήσει άλλη μια απόληξη.

3.5 Πρακτικές ανταπόδοσης της υποχρέωσης

Η υποχρέωση αναφέρεται κατ' ευφημισμό και ως «ευχαρίστηση» «από το καλό» που δέχεται κανείς. Ειδικά η βοήθεια από εκεί που κανείς δεν το περιμένει, ή που γνωρίζει πως εκείνος που την προσφέρει δεν το κάνει υστερόβουλα ώστε κερδίσει κάποιο «όφελος», αλλά «από την καλή του την καρδιά», από «καλοσύνη», και «φιλότιμο», γίνεται αισθητή σαν μια αναπάντεχη «χαρά». «Για να δείξουν την ευχαρίστησή τους», όσοι δέχονται βοήθεια επιθυμούν να κάνουν ένα δώρο ξεπληρώνοντας την υποχρέωση. Το είδος και τα λοιπά χαρακτηριστικά του δώρου διαμορφώνονται σύμφωνα με την αποτίμηση του «καλού» σε οικονομικό και συμβολικό επίπεδο.

Η ανταπόδοση αποφασίζεται σε αντιστοιχία με την αποτίμηση της ωφέλειας. Πολλά από τα δώρα που γνωρίζω συνδέονται με την υγεία. Η θεραπεία συγγενών που ο γιατρός «πρόσεξε» εκτιμάται ως «μεγάλο καλό» και η ανταπόδοση πρέπει να είναι αντίστοιχα μεγάλη. Ένα δώρο επιλογής, μέσω του οποίου εκ των υστέρων εκφράζεται η ευχαρίστηση μπορεί να είναι και χρήματα. Είθισται επιπλέον να προσφέρονται χρήματα σαν δώρο όταν η εξυπηρέτηση φέρνει οικονομικό όφελος στην οικογένεια. Για παράδειγμα, κατά καιρούς έχουν προσπαθήσει να μου προσφέρουν χρήματα (πενήντα, εκατό ή και περισσότερα ευρώ), ηλικιωμένοι ή μέλη των οικογενειών τους για τους οποίους είχα βοηθήσει να φτιάξουν σωστά ένα φάκελο συνταξιοδότησης που δικαιούνται λόγω κάποιας αναπηρίας ή προβλήματος υγείας, ή όταν έχω δείξει ενδιαφέρον που εκλαμβάνεται ως ιδιαίτερο για την υπόθεση ενός ηλικιωμένου.

Αν τα χρήματα επιστραφούν, όπως έχω δει να κάνουν πολλοί γιατροί αλλά και εγώ στις αναφερόμενες περιπτώσεις, άλλος τρόπος να «δείξουν την ευχαρίστηση» αλλά και να «βγάλουν την υποχρέωση» είναι ένα «καλό» δώρο: ρούχα, ακριβά οινοπνευματώδη, κάτι για το σπίτι, ή ένα τραπέζι σε ταβέρνα. Άλλοτε, η προσφορά αναλογεί στην αποτιμώμενη βαρύτητα της εξυπηρέτησης: ένα βάζο με το «καλό»

γλυκό³¹ ένα μπουκάλι λάδι, ένα κομμάτι κρέας, λαχανικά από το μπαζέ, τυρί κτλ. αλλά και μαγειρεμένα φαγητά από το σπίτι, ειδικά εκείνα που θεωρούνται λιχουδιές: κολοκυθολούλουδα, άγρια μανιτάρια και κρέας, χειροποίητα ζυμαρικά και γλυκά. Είναι αξιοσημείωτο πως κατά κανόνα, αλλά ιδιαίτερα στη συγκεκριμένη κατηγορία δώρων, μάλλον σε μια προσπάθεια αποσύνδεσης του δώρου από τις οικονομικές συνεκδηλώσεις που εμπεριέχει, αλλά και προς αποφυγή ενδοιασμών και αρνήσεων που προκύπτουν από συνεκδηλώσεις δωροδοκίας, υπογραμμίζεται από εκείνους που προσφέρουν πως το δώρο δεν τους κοστίζει τίποτα ή τους είναι άχρηστο. Τυπικές φράσεις είναι για παράδειγμα:

Δεν μας ξοδεύεις, μη φοβάσαι. Εμείς αυτά τα πράγματα τα έχουμε, είναι από τα χωράφια μας και μας περισσεύουν. Δε θα μας λείψει να δώσουμε λίγο λάδι. Αφού εσείς δεν έχετε δικά σας δέντρα.

Η: Εγώ δεν τα τρώω, δεν κάνει. Πάρτε τα εσείς που μπορείτε να τα φάτε να ευχαριστηθείτε.

Η: Τόσα φρούτα τι θα τα κάνουμε; Ποιος θα τα φάει; Τζάμπα θα πάνε. Αν δεν τα πάρεις θα τα πετάξω. Εμείς τα πετούμε.

Ακόμα και σε μια απλή επίσκεψη, είναι σπάνιο να μη φύγει κανείς από το σπίτι μπουκωμένος με καραμέλες και κουλουράκια, καφέ και σπιτικά λικέρ, κρατώντας στα χέρια ή τις τσέπες του τρόφιμα, ιδιαίτερα γλυκά. Εκτός από τις εξαιρετικές περιπτώσεις όπου το δώρο αφορά χρήματα ή αντικείμενα αξίας, όλα τα άλλα δώρα αφορούν φαγητό. Η σημασία της τροφής σα μέσο εγκαθίδρυσης, ενίσχυσης και επιβεβαίωσης των

---

³¹ Οι Βουνιώτες ανάμεσα στα άλλα γλυκά του κουταλιού εκτιμούν ιδιαίτερα το «πραούστι», ένα φρούτο που σύμφωνα με τους ίδιους ευδοκίμει μόνο στο νησί. Το συγκεκριμένο γλυκό, που θεωρείται από εκείνους ένα από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του τόπου και της παράδοσης, θεωρείται «καλό» όχι μόνο για τη μοναδικότητα του και τη αγαπημένη από τους ντόπιους γεύση του, αλλά και λόγω του γεγονότος πως η παρασκευή του απαιτεί ιδιαίτερη «τέχνη» και «μαστοριά», καθώς και πολύωρη γυναικεία εργασία για να πετύχει: «είναι το πιο μπελαλίδικο» λένε οι ίδιες οι γυναίκες που το φτιάχνουν. Το πραούστι πωλείται ακριβότερα από τα άλλα γλυκά στον τοπικό συνεταιρισμό. Το να δωρίσει μια γυναίκα ένα βάζο πραούστι σε κάποιο που την «εξυπηρέτησε», πχ. ένα γιατρό ή ένα πρόσωπο από το Βοήθεια στο Σπίτι είναι τρόπος για να δείξει την ευχαρίστηση και ταυτόχρονα βγάλει μια υποχρέωση επιτυγχάνοντας παράλληλα πολλούς στόχους:

α) Δείχνει την «εκτίμηση», μέσα από την αδιαμφισβήτητη, οικονομική αξία του δώρου- ένα κιλό πραούστι τιμάται εικόσι ευρώ - χωρίς όμως να προσφέρει χρήματα, τα οποία μπορεί να θεωρηθούν και δωροδοκία (Βλ. Herzfeld. 1982: 652).

β) Το γλυκό αυτό έχει και μια «αξία» πέρα από την οικονομική. Αποτελεί ταυτόχρονα και ένα σύμβολο των ικανοτήτων και της εργατικότητας την νοικοκυράς στον οικιακό χώρο. Η νοικοκυρά ανταποδίδει το «καλό» που έκανε ένας ξένος στο σπίτι της χαρίζοντας ένα φαγητό που εκφραζει την οικιακότητα και τη γυναικεία φροντίδα (βγαίνει από τα χέρια και τον κόπο της). Για τη σημασία των γλυκών γεύσεων ως ένα γυναικείο χαρακτηριστικό βλ. Badhini- Kinda 2005 και στα Ελληνικά συμφραζόμενα Salomone & Stanton 1986.

σχέσεων, είναι κεντρική σαν σύμβολο στο Βουνί³². Οι αρνήσεις και οι ενδοιασμοί είναι αποδεκτοί, ως ένα σημείο απαιτούμενοι από τους τοπικούς κανόνες ευγενείας. Η μη αποδοχή του δώρο «από ευχαρίστηση» όμως, θεωρείται προσβλητικό και φέρνει αμηχανία: «Τόσο πια περήφανος είσαι και δεν παίρνεις τίποτα;», «Γιατί είσαι τόσο ακατάδεκτος;», «Τι φοβάσαι; Μην υποχρεωθείς;», ή «Μην φοβάσαι, δε θα μας έχεις και υποχρέωση». Η άρνηση του προσωπικού των προγραμμάτων να αποδεχθούν δώρα σε μορφή χρημάτων γίνονταν αποδεκτή μόνο όταν ύστερα από έντονες διαπραγματεύσεις δεχθούν τελικά να μετατεθεί η προσφορά στο απώτερο μέλλον, («Θα σου κάνω όμως ένα καλό δώρο», «δε θα σε ξεχάσω» κτλ.) ή να μεταστοιχειωθεί σε ένα από τα παραπάνω είδη τα οποία προσφέρονται εναλλακτικά σαν δώρο, τα τρόφιμα. Η άρνηση εξάλλου του επισκέπτη «να πάρει κάτι», από το φαγητό που του προσφέρεται ή «τουλάχιστον ένα καφέ», θεωρείται προβληματική καθώς μπορεί να σημαίνει πως «σιχάινεται». Οι ηλικιωμένοι ανησυχούν ιδιαίτερα πως ο επισκέπτης ίσως δεν δεχθεί τα κέρασματα «από σ(ι)χαμό» και προσπαθούν να προλάβουν οποιαδήποτε παρόμοια σκέψη, λέγοντας «είμαι καθαρή», «είναι καθαρά» ή «φρέσκα» τα κέρασματα κτλ.

Είναι δύσκολο να αρνηθεί κανείς τα δώρα, αλλά σχεδόν αδύνατο τα κέρασματα. «Γυρίζοντας πίσω» το κέρασμα η προσφορά προβληματοποιείται για πολλούς λόγους: Ο επισκέπτης, αρνούμενος το φαγητό, δείχνει πως δεν δέχεται να μοιραστεί την κοινή ουσία ενός σπιτιού. Αυτό σημαίνει πως δεν αποδέχεται το σπίτι και τους κατοίκους του σαν το ίδιο «καθαρούς» αλλά τους θεωρεί πιθανή εστία μόλυνσεως της δικής του καθαρότητας. Αρνούμενος τα δώρα, δείχνει πως δεν αποδέχεται την συμβολική ισοτιμία μεταξύ εκείνου και του δωρητή. Αφήνεται έτσι να εννοηθεί μια καχυποψία προς στο δωρητή, η υπόνοια πως το δώρο κρύβει παγίδες, πως ο δωρητής ψάχνει *πάτημα* για να υποχρεώσει ή να εκβιάσει στο μέλλον μια επιπλέον εξυπηρέτηση την οποία ο δωρολήπτης «δε θέλει» ή «ζορίζεται» να προσφέρει.

Η αποδοχή του δώρου που χαρίζεται από ευχαρίστηση δηλώνει την απαρχή, εγκαθίδρυση ή εμβάθυνση μιας σχέσης εμπιστοσύνης. Ειδικά όταν το δώρο είναι χρήματα ή διαθέτει αξία αποτιμήσιμη σε χρήματα, σε αρκετά συμφραζόμενα υπάρχουν πολλοί λόγοι να παραμένει κρυφό, καθώς η σχέση θα edύνατο να χαρακτηριστεί δωροληπτική. Από την άλλη, η αποδοχή του δώρου συνεκδηλώνει την αποδοχή του δωρητή αν όχι ως ισότιμου, σίγουρα ως πρόσωπο άξιο να «ανοίξεις δουλειές». Το δώρο

---

³² βλ. ενδεικτικά για την Ελλάδα: Δημητρίου Κοτσώνη 2001, Μπακαλάκη 2000, Σερεμετάκη 1996 και για γενικότερη θεωρητική συζήτηση με παραδείγματα από την Πολυνησία και αλλού: Carsten 1991, 1995, 2003, Sahlins 2011a, 2011b.

δημιουργώντας υποχρέωση μειώνει την κοινωνική απόσταση ευεργετηθέντος και ευεργέτη, δηλώνει τη σύνδεση των δύο και τη δυνατότητα συνέχισης της σχέσης με ένα νέο κύκλο ανταλλαγών. Επιπλέον, επιβεβαιώνει τη θέση εκείνου που δέχεται τη χάρη σαν ανθρώπου που «αξίζει» και μπορεί να ανταποδώσει. Μη δεχόμενος κανείς το «από ευχαρίστηση» δώρο υποδεικνύει πως «κάνει το καλό» «από λύπηση», «για ψυχικό», ή «για ελεημοσύνη». Στο Βουνί, όπου η ποιητική της ισότητας μετά τα χρόνια των αφεντικών είναι πολύ έντονη, κανείς δεν επιθυμεί να εμφανίζεται ως άξιος ελεημοσύνης και όχι ως «άξιος» να ανταλλάσσει. Το δώρο από ευχαρίστηση, υπό αυτή την έννοια, είναι κάτι πέρα από μια στρατηγική επιβεβαίωσης και ενίσχυσης μιας σχέσης που έχει φανεί ωφέλιμη και δύναται να φανεί ωφέλιμη και στο μέλλον. Αποτελεί μια στρατηγική συντήρησης ή ακόμα και αντιστροφής των συμβολικών ισορροπιών που διαταράσσονται μέσα από το «καλό» που προσφέρεται χωρίς αντάλλαγμα. Η άρνηση του δώρου από ευχαρίστηση πάλι, δύναται να εκληφθεί ως απόπειρα συμβολικού και κοινωνικού υποβιβασμού του ωφελούμενου, και αμφισβήτησης της ηθικής του αξίας. Εξάλλου, το δώρο σε χρήμα συνιστά ένα ένοχο, δυνητικά επικίνδυνο για όσους το αποδέχονται μυστικό. Η εμπιστευτικότητα μεταξύ των συναλλασσόμενων πλευρών είναι απαραίτητη, ώστε να μην αποτελέσει το δώρο αντικείμενο εκβιασμού ή άλλης επιβουλής στο μέλλον, αν για παράδειγμα ζητηθεί μια νέα «χάρη» που δεν θα ικανοποιηθεί, ή οι σχέσεις επιδεινωθούν για οποιαδήποτε άλλη αιτία. Η άρνηση του δώρου σε χρήματα, για πολλούς Βουνιώτες, εκλαμβάνεται εκτός από έκφραση «περηφάνιας», και ως έλλειψη εμπιστοσύνης. Για όλους αυτούς τους λόγους, αν το δώρο, ειδικά όταν διαθέτει οικονομική αξία, δεν γίνεται αποδεκτό και «το γυρίσουν πίσω», οι δωρητές εκφράζουν την «στενοχώρια» τους, αξιώνοντας με διάφορες εκφράσεις να γίνει αποδεκτό: «μας στενοχωρείς», «εμείς δε λέμε τίποτα», «από μας μην περιμένεις κακό», «δε θα πάει τίποτα παραέξω», «αυτό εδώ θα μείνει» κτλ.

Η υποχρέωση θεσπίζει ή επιβεβαιώνει ιεραρχίες. Οι πλούσιοι και ισχυροί είναι συχνότερο να περιστοιχίζονται από μια στρατιά διαθέσιμων προσώπων «υποχρεωμένων» σε εκείνους για διάφορους λόγους. Η «μεσολάβηση» για οποιαδήποτε υπόθεση, από μια οικοδομική άδεια, την πρόσληψη σε μια δουλειά, μια σύσταση σε κάποιο γιατρό που θα «προσέξει» τον ασθενή, το δανεισμό χρημάτων, την παραχώρηση γης προς εκμετάλλευση, την πρόσληψη ενός συγκεκριμένου προσώπου στη δουλειά του ή αλλού όπου «έχουμε τα μέσα» ή «κάνουν οι δικοί μας κουμάντο», με άλλα λόγια η ενεργοποίηση των διαθέσιμων κοινωνικών, συμβολικών και οικονομικών πόρων προς το όφελος όσων που ζητούν βοήθεια, είναι ευκολότερη για όσους ανήκουν στα ανώτερα

κοινωνικά στρώματα, απολαμβάνουν μεγαλύτερη οικονομική άνεση, γνωριμίες και τη συμβολική βαρύτητα που τους επιτρέπει να επιβάλλουν τη γνώμη ή το λόγο τους για λογαριασμό ενός αδυνάτου.

3.6 Τοπικές προσδοκίες και συμμαχίες: «κρυψίνια» και «προτιμήσεις»

Σε έναν τόπο τόσο μικρό που ο ανταγωνισμός μεταξύ διαφόρων επαγγελματιών λειτουργεί σε προσωπικό επίπεδο και όλοι γνωρίζουν τους ανταγωνιστές τους, οι Βουνιώτες καλούνται διαρκώς να επιλέγουν στρατόπεδα μεταξύ του ενός ή του άλλου ανταγωνιστή. Στην καθημερινή ζωή, επιλογές όπως πού θα αγοράσει κανείς το ψωμί, τα ψώνια και τα φάρμακά του, πού θα πει καφέ, αγοράσει ρούχα, κάνει φορολογική δήλωση, φτιάξει το αυτοκίνητο του κτλ. διαμορφώνονται μέσα από συνειδητές και ασυνείδητες στρατηγικές δέσμευσης με διαφορετικούς παίκτες κάθε φορά. Επιπλέον, κάθε επιλογή μιας ανάμεσα σε δύο ή περισσότερες εναλλακτικές, διαμορφώνει τον προσωπικό κοινωνικό χάρτη εφικτών κινήσεων του καθενός: τις συμμαχίες στις οποίες μπορεί να προσβλέπει, τις μελλοντικές του προσδοκίες, τις δυνατότητες και περιορισμούς που θα συναντήσει. Οι διάφορες προτιμήσεις έχουν εκ πρώτης όψεως μικρό συμβολικό και οικονομικό αντίκτυπο, όπως την επίγνωση ότι ο καφετζής «προσέχει» τους θαμώνες του και τους περιποιείται φέρνοντας τους τους καλύτερους μεζέδες, ίσως και κάνοντας τους καλύτερη τιμή στο λογαριασμό με κύριο μέλημα να φύγουν «ευχαριστημένοι». Όμως, κάθε προτίμηση ενέχει και σημαντικότερες συνέπειες, όπως ότι ο καφετζής προτιμά τα καταστήματα των πελατών του τα υπόλοιπα, χωρίς να εξετάζει ιδιαίτερα αν εκεί βρίσκει τις φθηνότερες τιμές. Σε πολλές περιπτώσεις βέβαια, η δεσμευτικότητα της οικονομικής και συμβολικής ταυτόχρονα ανταλλαγής φτάνει στα όριά της όταν το οικονομικό κόστος της διατήρησης της αποκλειστικότητας στη σχέση γίνεται τόσο υψηλό που δεν γίνεται να παραβλεφθεί. Τότε το ένα από τα δύο μέλη της συμμαχίας αρχίζει να αποκλίνει προς άλλη κατεύθυνση.

Το ενδεχόμενο του αποκλεισμού από μια πιθανή συμμαχία με οικονομική αλλά και συμβολική «ωφέλεια», απασχολεί ιδιαίτερα τους Βουνιώτες κάθε φορά που προτιμούν τον έναν μεταξύ δύο ανταγωνιστών. Από τη μια αντιλαμβάνονται την προτίμηση ως απαρχή μιας δυνητικά εξαργυρώσιμης σχέσης, διότι είναι η δημόσια αναγνώριση του χρέους (ή της υποχρέωσης), το στοιχείο που ενισχύει τη δέσμευση του μέλους που αισθάνεται υποχρεωμένο. Από την άλλη, αποφεύγουν την

υπερβολική δημόσια έκθεση της σχέσης από το φόβο της αναγνώρισης της σχέσης αυτής από τον ανταγωνιστή του ωφελούμενου προσώπου. Σε κάθε εφικτή ευκαιρία, η ένταση απαλύνεται μέσα από πρακτικές που σκοπός τους είναι να παραμείνουν «όλες οι πόρτες ανοιχτές»: Διαχέοντας την προτίμηση σε όσο το δυνατόν περισσότερους από τους ανταγωνιστές και εξισορροπώντας το οικονομικό όφελος, την ανταπόδοση παλιότερων υποχρεώσεων, την εμπέδωση και επιτέλεση υφιστάμενων φιλικών ή συγγενικών δεσμών, με το βαθμό προτίμησης που επιδεικνύεται ανάμεσα σε όμοιους ανταγωνιστές. Για παράδειγμα, είναι δυνατόν ένας πελάτης να επιλέγει να κάθεται τρεις φορές στο ένα καφενείο και μια στο άλλο, με γνώμονα όχι μόνο την προσωπική προτίμηση, αλλά κινούμενος και από μια αίσθηση υποχρέωσης προς τον ένα ή τον άλλο ανταγωνιστή.

Υπάρχουν ιδιαίτερες περιστάσεις όπου η διάχυση της προτίμησης δεν είναι εφικτή. Αυτό συμβαίνει όταν ο ανταγωνισμός μεταξύ δύο πλευρών έχει ξεφύγει από τα όρια της ευπρέπειας και κινείται στα όρια μιας ανοιχτής ή κεκαλυμμένης εχθρότητας, ή όταν οι πόροι υπό διαπραγματεύση είναι από τη φύση τους αποκλειστικοί, όπως στη περίπτωση των μηνιαίων συνταγών στα φαρμακεία, ή της πολιτικής σκηνής, όπου δεν μπορεί να ψηφίσει κανείς δύο αντίπαλους στις εκλογές ταυτόχρονα, όπως και δεν μπορεί να βαφτίσει το παιδί του δύο φορές. Οι περισσότεροι Βουνιώτες αντιμετωπίζουν την ένταση αποκρύπτοντας την προτίμηση τους από τους ανταγωνιστές των προτιμώμενων όποτε αυτό είναι δυνατόν, υποσχόμενοι για παράδειγμα κρυφά τη ψήφο τους σε δύο διαφορετικούς υποψήφιους. Όλες αυτές οι πρακτικές απόκρυψης, που επιτελούνται υπό το μόνιμο άγχος της αποκάλυψης, νομιμοποιούνται μέσα από το ιδίωμα της ανάγκης: Πως είναι «όλοι τους αναγκασμένοι», ή πως «θα χρειαστούν και εκείνοι σε μια ανάγκη».

Η «κρυψίνοια» είναι ένα από τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά της Βουνιώτικης νοοτροπίας. Η «προτίμηση», η οποία δεδομένης της σπανιότητας των διαθέσιμων πόρων θεωρείται πως τελικά αποβαίνει εις βάρος των ετέρων ομοίων, αντιμετωπίζεται με «ζήλεια», ένα συναίσθημα που όλοι οι Βουνιώτες φοβούνται και προσπαθούν να ξορκίσουν. Η στρατηγική αποφυγής της ζήλειας είναι η απόκρυψη οποιασδήποτε πράξης ή προοπτικής θα μπορούσε να θεωρηθεί ως θετική από τους γύρω. Η απόκρυψη θεωρείται ιδιαίτερος απαραίτητη όταν διακυβεύεται μια συμφωνία ή η εδραίωση μιας ακόμα απροσδιόριστης σχέσης, που ίσως «χαλάσει» αν «άλλοι βάλουν λόγια» με σκοπό να την αποτρέψουν. Η κρυψίνοια εκφράζεται ακόμα και σε σχέση με γεγονότα ή προτιμήσεις που ίσως μοιάζουν επουσιώδη ή και αστεία

για έναν ξένο, μη εξοικειωμένο με την εντόπια νοοτροπία ακροατή. Η παρακάτω ανεκδοτολογική αφήγηση, την οποία έχω ακούσει σε διάφορες περιστάσεις, από το στόμα πολλών ηλικιωμένων και νεότερων Βουνιωτών, επισημαίνει τη σπουδαιότητα της κρυψίνουας ως στρατηγική επιβίωσης σε ένα τόπο με περιορισμένους πόρους και έντονους ανταγωνισμούς. Παρακάτω αναπαράγω από μνήμης τα λόγια του μπάρμπα-Στρατή³³, που ήταν 82 ετών όταν μου την αφηγήθηκε.

(Σ): Κειά τα χρόνια είχαμε τα αφεντικά, πέντε έξι οικογένειες που κάναν κουμάντο και κρατούσαν όλη τη γη. Αυτοί έπαιρναν εργάτες, εσένα, εμένα, τον άλλο, για να κάνουν τις δουλειές τους και πλήρωναν ψίχουλα, πιο πολύ τρόφιμα και σπάνια λεφτά. Τις πιο πολλές φορές σου κάναν πίστωση για να πάρεις πράγματα από τα μαγαζιά τους, γιατί τότε εκείνοι τα είχαν στα χέρια τους όλα, ήταν και έμποροι, και μπακάληδες και καφετζήδες... Δεν δουλεύαν αυτοί, είχαν παντού δικούς τους ανθρώπους να τα δουλεύουν. Ένας από αυτούς λοιπόν είχε πάρει κάποτε πολλούς εργάτες να του σκάσουν ένα χαντάκι. Πριν να ξεκινήσουν τη δουλειά έπιασε το καθένα ξεχωριστά και του έδωσε ένα βραστό αυγό, του είπε επειδή σε ξέρω που είσαι καλός εργάτης πάρε ένα αυγό να φας αλλά μην το πεις στους άλλους. Τότε είχε πείνα, και ένα αυγό ήταν υπόθεση... Άλλος το έφαγε μισοκαθαρισμένο με τα τσόφλια να μην τον δουν, άλλος το έκρυψε στην τσέπη του.. Όταν λοιπόν αρχίσαν τη δουλειά, σκάβαν γούλοι με τον κασμά, έρχεται αυτός να δ(γ)ιεί τους εργάτες καμιά βολά και λέγει: Άιντε συ που έφαγες τ' αυγό! Και γκάπ! Ακούγεται με δύναμη ο γκασμάς ολονών πα στην πέτρα. Κατάλαβες;
(Γ.): Όχι [με αμηχανία].
(Σ.): Όλοι είχαν ωφεληθεί, το είχαν φάει το αυγό αλλά κανείς δεν ήξερε για τους άλλους και όλοι φοβούνταν μη τον μάθουν οι άλλοι, για το ένα το αυγό...

Περιμένοντας πως ύστερα από τη συνειδητοποίηση του εμπαιγμού κάπως θα αντιδρούσαν, ρώτησα:

(Γ.): Και τι έγινε μετά;
(Σ.): Τίποτα δεν εγίνηκε, κ(ου)βέντα δεν άλλαξαν, συνέχισαν να σκάβουν. Μόν' η ιστορία απόμεινε, χρόνια πέρασαν πλειά και αρχίσαν να τη λένε. Κατάλαβες τώρα;

Οι στρατηγικές απόκρυψης, δεύτερη φύση για τους Βουνιώτες, εφαρμόζονται ιδιαίτερα σε σχέση με προοπτικές που θεωρούνται σημαντικές: επαγγελματικές συμφωνίες, αγοραπωλησίες, γάμοι και λοιπές οικογενειακές υποθέσεις όπως τα

³³ Αναφέρομαι στους ηλικιωμένους με τα μικρά τους ονόματα συνοδευόμενα από τα τιμητικά «κύριος», «κυρία», ενίοτε όπως χρησιμοποιούνταν συντομευμένα στον καθημερινό λόγο «κυρ» και «κυρά», ή τα τοπικά αντίστοιχα «μπάρμα» και «θειά». Αλλούπάλι, αναφέρομαι σε ηλικιωμένους μόνο με τα μικρά τους ονόματα, χάριν συντομίας, χωρίς να εννοώ πως τους τιμώ λιγότερο.

παλιότερα χρόνια τα συνοικέσια, και τα νεότερα οι κουμπαριές. Ακόμα σημαντικότερα, η κρυψίνοια εμφανίζεται συχνά στις μεταβιβάσεις ακινήτων από τα μεγαλύτερα στα νεότερα μέλη των ίδιων ή διαφορετικών οικογενειών. Όπως εμφανίζεται στις ακόλουθες ενότητες, οι πρακτικές μεταβίβασης ιδιοκτησίας συνδέονται άμεσα με τις οικογενειακές στρατηγικές και συμμαχίες, σε συνάρτηση με την «υποχρέωση» των νεότερων μελών της οικογένειας να φροντίσουν τους ηλικιωμένους όταν βρεθούν σε «ανάγκη».

4. «Κειά τα χρόνια τους γέρους...» Συγγενικότητες και αναφορές στο παρελθόν

Σε αυτό το κεφάλαιο, παρουσιάζω το συλλογικά διαμορφωμένο αφήγημα των Βουνιωτών για το παρελθόν, τη δική τους εκδοχή για όσα συνέβησαν παλιότερα, και πώς έφτασαν στη σημερινή κατάσταση. Η άποψη πως «οι άλλοι» πρέπει να θεωρούνται «όχι οντολογικά δεδομένοι αλλά ιστορικά σχηματισμένοι» (Said 1989: 225), είναι κοινή στην ανθρωπολογία (Said 1978, Wolf 1982, Fabian 1983). Αφιερώνω ένα ξεχωριστό κεφάλαιο στις αναπαραστάσεις του παρελθόντος για δύο λόγους. Ο πρώτος είναι πως οι ίδιοι οι Βουνιώτες αναφέρονται στο παρελθόν τους με αξιοσημείωτη συχνότητα, αποδίδοντας εκεί την «νοοτροπία τους». Ο δεύτερος είναι πως οι αναπαραστάσεις του παρελθόντος και οι αποτιμήσεις της πορείας στο σήμερα χρησιμοποιούνται στη διαπραγμάτευση σημερινών προβλημάτων ως ένα μέσο συγκρίσεων, αιτιολογήσεων και νομιμοποιήσεων. Στο Βουνί ακούγονται ακόμα και όσοι δεν τα έζησαν να μιλάνε συχνά για «κειά τα χρόνια», μια απροσδιόριστη εποχή του κοντινού παρελθόντος που αποτελεί μια πάντα διαθέσιμη δεξαμενή αντιλήψεων, εκτιμήσεων και δράσεων που προσφέρει παραδείγματα άλλοτε προς μίμηση, άλλοτε προς αποφυγή, και άλλοτε προς διαπραγμάτευση με τις σημερινά ζητήματα και τις στρατηγικές επίλυσής τους³⁴. Για την περίοδο αυτή μπορεί κανείς να ακούσει τις πιο διαφορετικές ερμηνείες που μπορεί να φανταστεί κανείς και καθέννας που αναφέρεται εκεί, ανάλογα με το επιχείρημα που θέλει να υποστηρίξει, μπορεί να προσδώσει ποικιλία ιδιοτήτων και χαρακτηριστικών. «Κειά τα χρόνια» ήταν η εποχή που τα πράγματα ήταν πιο «αγνά», «απλά» ή «ξεκάθαρα», ή πάλι «δύσκολα», «άγρια» και «απολίτιστα», που οι άνθρωποι «ήξεραν» ή «δεν ήξεραν», που ήταν πλήρεις και ισορροπημένοι ή ζούσαν στην ανέχεια και την αγωνία, που υπήρχε τάξη και ο καθέννας ήξερε που βρισκόταν ή χάος και οι άνθρωποι ήταν δέσμοι των προκαταλήψεών τους. Στο μόνο που συμφωνούν όλοι οι πληροφορητές είναι πως «δεν είναι κειά τα χρόνια που...».

Οι περισσότεροι από τους Βουνιώτες σήμερα, έχουν ζήσει ένα μεγαλύτερο ή μικρότερο κομμάτι της ζωής τους σαν παιδιά ή ενήλικες σε αυτή την περίοδο όπου «τα πράγματα ήταν διαφορετικά». Για να ερμηνεύσω την επιρροή της παλιάς εποχής στη σημερινή νοοτροπία χρησιμοποιώ την ιδέα του *habitus* (Bourdieu 1977).

³⁴ Για χρήση αναπαραστάσεων του παρελθόντος ως «χρυσή εποχή στην επίλυση σύγχρονων ενάσεων βλ. Michael Herzfeld 1986.

Αναφέρομαι στην ανά πάσα στιγμή διαθέσιμη «δεξαμενή προδιαθέσεων» που προέρχεται από προηγούμενες εμπειρίες στον κοινωνικό κόσμο, παρέχει ένα «σύμπλεγμα αντιλήψεων, εκτιμήσεων και δράσεων» (Bourdieu 1977: 83) που κάνουν δυνατή την επίλυση άπειρων διαφορετικών προβλημάτων χάρη στις αναλογικές μεταφορές, που επιτρέπουν την αντιμετώπιση ανάλογων προβλημάτων με παρόμοιο τρόπο.

Το *habitus* πηγάζει από τις δομές του κοινωνικού περιβάλλοντος και διαμορφώνεται από την αλληλόδραση στα παλίσια του μέσω συνειδητών και ασυνείδητων προσαρμογών στο πνεύμα αλλά κυρίως το σώμα του υποκειμένου. Αυτές οι δομές προσανατολίζουν τη δράση των υποκειμένων, όχι μόνο δημιουργώντας την προδιάθεση για την επιθυμητή δράση αλλά αποκλείοντας αυτόματα όλες τις μορφές δράσης που φαίνονται χωρίς νόημα, παράλογες, ανήκουστες ή σκανδαλώδεις, όταν αντιβαίνουν τους τρόπους και τους σκοπούς που η εμπειρία έχει ενσωματώσει ως εφικτούς, κοινωνικά αποδεκτούς, και επιθυμητούς.

Οι συσχετισμοί «αντικειμενικών δυνατοτήτων» και «υποκειμενικών φιλοδοξιών» (κινήτρων ή αναγκών), «η πρακτική αποτίμηση της πιθανότητας επιτυχίας μιας συγκεκριμένης δράσης» φέρνει στην επιφάνεια «ένα σώμα σοφίας, ρήσεων, κοινοτοπιών, ηθικών αρχών (αυτά δεν είναι για εμάς κτλ)». τις ασυνείδητες αρχές του ήθους (*ethos*) που καθορίζει την «λογική» και «παράλογη» συμπεριφορά όποιουδήποτε «υπάγεται σε αυτές τις κανονικότητες». (Bourdieu 1977: 77). Έτσι, όχι μόνο οδηγεί σε άμεση απόρριψη απίθανων πρακτικών, συχνά χωρίς καν να περάσουν από συνειδητή σκέψη, αλλά και μέσα από άλλοτε συνειδητές και άλλοτε ασυνείδητες διαδικασίες, τα υποκείμενα κάνουν την ανάγκη επιθυμία εκεί που οι δομικές περιστάσεις και τα υποκειμενικά σχήματα αντίληψης ασκούν διπλούς περιορισμούς οδηγώντας στην άρνηση του ανέφικτου και την επιθυμία του αναπόφευκτου.

Μέρος του *habitus* αποτελεί και η ιδέα του υποκειμένου για τον κόσμο, η υποκειμενική γνώση του κόσμου, επιτρέποντας μια καταστασιακή μόνο ελευθερία, «κάπως σαν αυτή της μαγνητικής βελόνας» (Bourdieu 1977: 76). Γι' αυτό και το *habitus* μεταβάλλεται πιο αργά από τις αντικειμενικές δομές. Πρόκειται για το φαινόμενο της *υστέρησης του habitus* (Bourdieu 1977: 78), που είναι υπεύθυνο για τη «δομική καθυστέρηση ανάμεσα στις ευκαιρίες και την προδιάθεση να τις αρπάξει κανείς, [...], τις χαμένες ευκαιρίες» (Bourdieu, 1977: 83) όπου το παρόν γίνεται αντιληπτό με όρους του παρελθόντος.

4.1 «Έτσι το είχαμε τότε»: Ένα παραδοσιακό προνοιακό σύστημα μέσα από αφηγήσεις

Η οργάνωση της συγγένειας στο Βουνί αποτελεί παραλλαγή άλλων συστημάτων συγγένειας του Αιγαίου όπως έχει παρουσιαστεί στην Ελληνική εθνογραφία (Dimitriou-Kotsoni 1993, Καλπουρτζή 2001, Vernier 2001), με αρκετές κοινές πρακτικές γύρω από τη διαχείριση των ηλικιωμένων (Καλπουρτζή 2001, Hionidou 2004). Όπως ισχύει γενικά στο Αιγαίο, στο Βουνί υπερισχύει η μητροτοπική ή νεοτοπική γαμήλια μετεγκατάσταση, κατά προτίμηση κοντά στο πατρικό της γυναίκας, και ο ισχυρός δεσμός μητέρας- κόρης παραμένει ενεργός σε όλη τη ζωή (Casselberry & Valavanis 1976, Dubisch 1974, 1976, 1991, 1993, Papataxiarchis 1995). Το μοντέλο αυτό υποστηρίχθηκε πως εξυπηρετεί την οικογενειακή συνεκτικότητα σε κοινωνίες όπου οι άνδρες λείπουν για μεγάλα χρονικά διαστήματα (Μπεοπούλου 1992, Papataxiarchis 1995), κάτι που δεν ισχύει στην περίπτωση του νησιού, με εξαίρεση την εποχική μετακίνηση των βοσκών στις πλαγιές του βουνού τους θερμούς μήνες. Αν και παραδοσιακά η πλειονότητα των κατοίκων ασχολούνταν με την αιγοπροβατοτροφία και λιγότερο με καλλιέργειες όπως σιτηρά και ελιές, τα πρότυπα συγκατοίκησης των κτηνοτροφικών κοινωνιών της ηπειρωτικής Ελλάδας (Cambell 1964, Caftanzoglou 1994) δεν συναντώνται. Επιπλέον, αντίθετα από τις περισσότερες εθνογραφίες της αγροτικής Ελλάδας, η συμμετοχή των γυναικών σε αγροτικές εργασίες είναι σπάνια και ευκαιριακή. Ακόμα και σε φτωχά σπίτια, περιορίζονταν σε εποχικές δραστηριότητες, κυρίως στο μάζεμα ελιών, όταν χρειάζονταν όσο το δυνατόν περισσότερο χέρια, προκειμένου να τελειώσουν σύντομα, πριν να χαλάσει ο καιρός³⁵.

Η ιδιαιτερότητα του κληρονομικού συστήματος του νησιού στην παραδοσιακή εκδοχή του είναι πως το σύνολο σχεδόν της περιουσίας των γονιών μεταβιβάζονταν στα αγόρια και τα κορίτσια τη στιγμή του γάμου τους. Το «γεροντικό» περιορίζονταν συνήθως, αλλά όχι απαραίτητα, σε ένα σπίτι και ένα μικρό «μπαξέ», που συχνά δεν επαρκούσε ούτε για τις ανάγκες των ίδιων των

---

³⁵ Οι περισσότερες ηλικιωμένες γυναίκες που γνώρισα μου έδειχναν με υπερηφάνια τα χέρια τους που ήταν όπως έλεγαν «αδούλευτα». Αυτό σήμαινε πως δεν ασχολούνταν σε σκληρές αγροτικές εργασίες, όπως κόψιμο ξύλων, άρμεγμα ζώων, όργωμα, θέρος κτλ. Συχνά συμπλήρωναν πως ο σύζυγός τους τους τα «έφερνε όλα στο χέρι», εννοώντας πως δε χρειάζονταν να βγουν από το σπίτι για να εξασφαλίσουν τα προς ζην. Βέβαια όπως θα δούμε οι γυναίκες στο σπίτι κάθε άλλο παρά τεμπέλιαζαν. Αντίθετα, όχι μόνο διατηρούσαν και υποστήριζαν την κοινωνική αναπαραγωγή, πράγμα που μεταφράζεται σε ατέλειωτες ώρες εργασίας (Μαγείρεμα, πλύσιμο ρούχων, ύφανση σε αργαλειό, φροντίδα παιδιών και ηλικιωμένων), αλλά και ασκούσαν ενεργά ρόλο στη λήψη αποφάσεων και τη διαχείριση των πόρων του νοικοκυριού.

ηλικιωμένων γονιών. Ο γαμπρός έπαιρνε μέρος της πατρικής περιουσίας, κυρίως αιγοπρόβατα και βοσκοτόπια, «κεφάλια μαντριά», σπάνια χωράφια, ελαιώνες ή μπαξέδες και εγκαθίστατο στο σπίτι της νύφης. Μια νέα, αντίστοιχα, έπρεπε να πάρει προίκα «απαραιτήτως» ένα σπίτι με τα «προυκιά» του (κουζινικά, κλινοσκεπάσματα, τα ρούχα της νύφης κτλ.) και συνάμα, ανάλογα με την οικονομική κατάσταση της οικογένειας, αιγοπρόβατα, «κεφάλια μαντριά»(βοσκοτόπους), ελαιώνες, χωράφια ή μπαξέδες³⁶. Το να εξασφαλίσει μια οικογένεια σπίτι για τα ανύπαντρα κορίτσια της ήταν ίσως ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα. Ακόμα και η φτωχότερη οικογένεια είχε την υποχρέωση, όπως και σήμερα, να προικίσει κάθε κόρη με τουλάχιστον ένα σπίτι, σημαντικό βάρος σε εποχές που κάθε σπίτι είχε από τέσσερα ως εννέα παιδιά. Η προίκα των κοριτσιών σήμαινε αιματηρές οικονομίες για όλη την οικογένεια και σκληρή εργασία για τους πατεράδες και τους αδελφούς τους. Συχνά, για το χτίσιμο ενός σπιτιού συνεισέφεραν σε χρήματα αλλά κυρίως σε εργασία αδέρφια, ξαδέρφια, νίφια και άλλοι συγγενείς από την πλευρά και των δύο γονέων. Η βοήθεια δημιουργούσε ένα χρέος που θα ξεπληρώνονταν με τον ίδιο τρόπο όταν θα έρχονταν ο καιρός να παντρευτούν τα κορίτσια των άλλων.

Περιστάσεις όπως η παραπάνω, συγκαταλέγονται σε μια από τις λίγες περιπτώσεις συνεργασίας με την εκτεταμένη οικογένεια που θα δει κανείς στο Βουνί³⁷. Αν έμενε μια κοπέλα ανύπαντρη αποτελούσε μέγιστη ντροπή για την οικογένεια, αφού η τελευταία δεν ήταν «ικανή» να την «προυκίσει» κατάλληλα. Το ύψος της προίκας ποίκιλε ανάλογα με την οικονομική στάθμη της οικογένειας, τον αριθμό κοριτσιών που έπρεπε να παντρέψει, το status του υποψήφιου γαμπρού και την οικονομική του κατάσταση, τα τυχόν «σφάλματα» της νύφης αν ήταν για παράδειγμα μεγάλη σε ηλικία, είχε στο παρελθόν ατελέσφορο αρραβώνα, ή ήταν άσχημη, κουτσή, διανοητικά καθυστερημένη κτλ. Το βασικό, όμως, κομμάτι της

³⁶ Ο απαράβατος κανόνας σε αυτή την περίπτωση είναι πως «το σπιτ' παγαίν' στο κορίτσο»

³⁷ Όπως αυτή, έτσι και όλες οι άλλες περιπτώσεις αφορούν εργασίες που χρειάζονται περισσότερα εργατικά χέρια από όσα διαθέτει μια πυρηνική οικογένεια, όπως για παράδειγμα το «θέουζ» (Θέρος) ή η «κούρτα» (το ετήσιο κούρεμα των προβάτων). Η ανταπόδοση σε αυτές τις περιπτώσεις έρχεται με δύο τρόπους: Ταυτόχρονα με τη μορφή τραπεζιού ή γιορτής, (όπως στην «κούρτα», που ακολουθείται από φαγοπότι και γλέντι με μουσικά όργανα) και σε βάθος χρόνου: Όταν κάποιος με βοηθήσει σε κάποια εργασία υποχρεούμαι να τον βοηθήσω όταν έρθει η σειρά του. Αυτός τουλάχιστον είναι ο κανόνας όπως τον εκφράζουν οι ντόπιοι. Στην πραγματικότητα τα πλέγματα αμοιβαίων υποχρεώσεων και αντιπαροχών λειτουργούν πιο σύνθετα πχ. όταν κάποιος με βοηθήσει στην κούρτα μου, ακόμα και αν δεν έχει ο ίδιος πρόβατα μπορεί να στείλω το γιο μου να τον βοηθήσει στο μάζεμα της ελιάς, οπότε αυτός θα μου στείλει «κέρασμα» λάδι και ελιές, και εγώ θα του στείλω τυρί «για να τον τιμήσω», ενώ παράλληλα θα αλληλοκερνιόμαστε στο καφενείο κτλ., σχέσεις που περιγράφονται ως «φιλικές» και συχνά κρατούν γενιές (Ο πατέρας του και ο πατέρας μου ήταν φίλοι και έτσι γνωριστήκαμε), μπορεί να καταλήξουν και σε γάμο μεταξύ των δύο οικογενειών, ιδιαίτερα αν συντρέχουν και άλλοι, οικονομικοί και/ή κοινωνικοί λόγοι.

προίκας συνιστούσε το σπίτι και τα προικιά του. Υπάρχουν αρκετές περιπτώσεις φτωχών οικογενειών που «για να μπορέσουν να προυκίσουν τις κόρες τους έβγαιναν από το σπίτι τους τελευταία [στα γεράματα] και έβαζαν μέσα το γαμπρό». Οι ίδιοι δε πήγαιναν να μείνουν στο «κουμάσ'» [κατάλυμα για κότες ή γουρούνια] ή έχτιζαν με τη βοήθεια άλλων «καλύβι» [πρόχειρο κατάλυμα από πέτρες και ξύλα που κανονικά χρησιμεύει για τη διανυκτέρευση βοσκών στο βουνό] «για να περάσουν τα στερνά τους». Οι πληροφορητές περιγράφουν παρόμοια περιστατικά, όπου πάντα οι «φτωχοί» είναι άλλοι με θαυμασμό, καθώς όπως νομίζω δείχνουν σε ένα «ξένο», εμένα, πόσο «φιλότιμοι» είναι οι Βουνιώτες. Η εμφιατική επίδειξη υπερηφάνειας ήταν έκδηλη στον τόνο της πληροφορήτριας μου από το Χωριό, εβδομήντα ετών, όταν μου επεσήμανε:

Για κάθε οικογένεια ήταν χρέος να παντρέψουν τα παιδιά τους. Να μείνει ανύπαντρο παιδί, ειδικά κορίτσι στην οικογένεια ήταν κειά τα χρόνια μεγάλη ντροπή. [πρωτότυπη έμφαση]

Την ίδια υπερηφάνεια έβλεπα και αρχικά δεν καταλάβαινα εγγεγραμμένη στο σώμα, όταν ρωτούσα κάποιο ηλικιωμένο στη δουλειά μου αν το σπίτι ήταν δικό του, με σκοπό να καταλάβω αν επιβαρύνονταν με ενοίκιο και έπαιρνα την απάντηση «όχι, το έχω γραμμένο στην κόρη μου/στο γιο μου». Τα λόγια αυτά συνοδευόταν στην πλειοψηφία των περιπτώσεων με χαρακτηριστική ανάταση του κορμού των ομιλητών με παράλληλη σταθεροποίηση της φωνής. Το κύριο μέλημα για τις πυρηνικές οικογένειες στο νησί ήταν και είναι η αναπαραγωγή τους και ο εφοδιασμός της επόμενης γενιάς με τα περισσότερα δυνατά «μέσα». Στην πράξη, συχνά βρίσκονταν μια συμβιβαστική λύση και όταν τα μέσα ήταν λίγα, γινόταν η παραχώρηση από πλευράς των νεόνυμφων να δεχτούν να συγκατοικήσουν με τους γονείς της νύφης για 2-3 χρόνια, μέχρι οι τελευταίοι να «τακτοποιηθούν». Όπως μου αφηγήθηκε ο Στρατής, 90 ετών, όταν παντρεύτηκε λίγο μετά τον πόλεμο, ο πατέρας της συζύγου του τον πήρε παράμερα και μάλλον με σκοπό να τον κάνει να νιώσει άνετα με αυτή τη στενόχωρη για τα τοπικά συμφραζόμενα κατάσταση του είπε:

Άκσε, το σπίτι αυτό είναι από σήμερα δκο σου-αφεντικό είσαι εσύ. Θα μπαίνεις θα βγαίνεις, θα παίρνεις ό, τι θέλεις και δε θα ρωτάς κανένα. Και σε λίγο ή θα βρούμε σπίτι να μείνουμε, ή θα σας φτιάξουμε άλλο. Τον κράτησε το λόγο του αλλά δούλεψα και γω για να γίνει το σπίτι.

Η κυριότερη προσδοκία μιας οικογένειας από το γαμπρό της ήταν να είναι εργατικός και να φροντίζει τα «ζα» και τα χωράφια τα δικά του, της γυναίκας του και της οικογένειάς της. Το «όνομα» του υποψήφιου γαμπρού, οι ιδιότητες με τις οποίες είναι γνωστός στην «πιάτσα»³⁸, τον κοινωνικό περίγυρο, είναι ένα κεφάλαιο που εξαργυρώνεται εύκολα στη γαμήλια αγορά: ένας νέος που θεωρείται «εργατικός», «κιμπάρσ'» δηλαδή γενναιόδωρος και ξεκάθαρος στις δοσοληψίες του, που όπως είδαμε τότε αναφέρονταν συχνότερα σε είδος ή εργασία και όχι σε χρήμα, και «νοικοκύρ'σ», δηλαδή να μην είναι σπάταλος, να φροντίζει τους γονείς του, τα αδέρφια και την περιουσία της οικογένειας, να συμμετέχει ενεργά στη συγκέντρωση προίκας για τις αδερφές του, μπορεί να ελπίζει σε ένα γάμο με μια νέα από οικογένεια αρκετά πιο ευκατάστατη από τη δική του. Για μια νέα, αντίστοιχες αρετές θεωρούνταν απαραίτητες προϋποθέσεις για να παντρευτεί, όπως και η παρθενία την εποχή εκείνη, αλλά εκείνο που τελικά εξασφάλιζε ένα «καλό» γαμπρό ήταν κυρίως η προίκα που συγκέντρωνε η οικογένειά της. Η επιλογή του κατάλληλου γαμπρού αποτελούσε ένα είδος επένδυσης. Χωρίς να εξασφαλίζει το μέλλον των γονιών της όταν γεράσουν, αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση για να εξασφαλίσουν οι τελευταίοι τη φροντίδα που θα χρειαζόνταν όταν δε θα μπορούσαν να αυτοεξυπηρετηθούν, αλλά και να εξασφαλίσουν οι ίδιοι τον βιοπορισμό τους σε υλικά αγαθά όπως τρόφιμα, ξύλα κτλ.

Στον κυρίαρχο λόγο όμως, ο σκοπός της οικογένειας ήταν να παντρέψει τα κορίτσια πάση θυσία για λόγους «τιμής». Αποδίδοντας την τήρηση του εθίμου σε αλτρουιστικά κίνητρα, οι αφηγητές παρουσιάζουν μια πρακτική που σκοπό είχε την επιβίωση του γονεϊκού ζεύγους μέχρι τα γεράματα, οι πληροφορητές αποκρύπτουν την ανταλλακτική λειτουργία των συγγενικών και οικογενειακών σχέσεων. Όπως σημειώνει ο Vernier για την Κάρπαθο, «Οι σχέσεις εκμετάλλευσης παρήγαγαν μια οικονομία βασισμένη στις συναισθηματικές ανταλλαγές, οι οποίες έρχονταν να τις ενισχύσουν» (Vernier, 2001:66-67).

Επιστέφοντας στο παράθεμα, για τα δεδομένα των νησιωτών η δήλωση του πεθερού προς το γαμπρό είναι υπερβολική και δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Το σπίτι, και γενικά η προίκα της νύφης, θεωρούνταν και ήταν προσωπική περιουσία της. Ίσως για αυτό ο πεθερός τράβηξε το γαμπρό παράμερα για να του πει όσα του είπε. Διαφορετικά, μάλλον θα εισέπραττε μια αντίδραση από τη

³⁸ Κυριολεκτικά ο κεντρικός δρόμος κάθε χωριού, όπου βρίσκονται τα εμπορικά μαγαζιά και τα καφενεία.

γυναίκα του ή/και την κόρη του. Η θέση της γυναίκας στο Βουνί ήταν παραδοσιακά ισχυρή σε σύγκριση με παραδείγματα από την ηπειρωτική Ελλάδα την ίδια περίοδο. Πολλές ηλικιωμένες με τις οποίες μίλησα επιμένουν πως «η γυναίκα κάνει κουμάντο στο σπίτι»³⁹, ενώ ηλικιωμένοι άντρες επισημαίνουν πως «η γυναίκα είναι αυτή που θα φτιάξει ή θα καταστρέψει τον άντρα» και πως «η αξία του άντρα φαίνεται από την αξία της γυναίκας του». Στην πράξη, πέρα από το γεγονός πως η γυναίκα διατηρεί την κυριότητα της προίκας της και έχει συνήθως τον τελευταίο λόγο στη διαχείρισή της, εκείνη συνήθως «βαστάει το κομπόδεμα». Κρατά στα χέρια της τις αποταμιεύσεις της οικογένειας σε χρήματα ή σε χρυσό και συγκεντρώνει τα έσοδα –που στο συγκεκριμένο τρόπο παραγωγής έρχονται σε μεγάλες ασυνεχείς δόσεις– μέσα στο έτος: από τις ελιές, από τα αρνιά του Πάσχα, το σιτάρι, κτλ. Από αυτά, φροντίζει για τις καθημερινές ανάγκες του νοικοκυριού και δίνει καθημερινά ένα μικρό ποσό στον άντρα της για καθημερινά έξοδα (χατσλίκ), όπως τσιγάρα, καφενείο, κτλ.

Κατά την περίοδο αναφοράς, κάθε οικογένεια είχε συνήθως από 4-8 παιδιά, οπότε, αν υποθεθεί πως τα μισά ήταν κορίτσια, ένα επιτυχημένο για τα συμφραζόμενα ζευγάρι, στο τέλος της ζωής του θα είχε κοντά του τουλάχιστον δύο παντρεμένες κόρες εγκατεστημένες σε κοντινά σπίτια. Όταν ένα ζευγάρι είχε μόνο αρσενικά παιδιά, το σπίτι τους πήγαινε στη σύζυγο ενός από τους γιους, μαζί με την υποχρέωση να τους «κοιτάζει». Συχνά για αυτό το σκοπό επιλέγονταν για νύφες ορφανές, ή νύφες από τόσο φτωχές οικογένειες που δεν θα μπορούσαν να τις προικίσουν. Το «κοίταγμα» προέβλεπε καθημερινή παροχή φαγητού από την οικογενειακή κατσαρόλα και φροντίδα του σπιτιού των ηλικιωμένων εφόσον οι ίδιοι δεν μπορούν να το φέρουν σε πέρας. Αν ο ένας ή και οι δύο γονείς «έπεφταν από τα πόδια τους» και οι σύζυγοι τους δε μπορούσαν να τους «κουμαντάρουν», τότε και μόνο μετακόμιζαν στο σπίτι των παιδιών τους. Εκεί τους περίμενε η καλύτερη θέση του σπιτιού, δίπλα στη «γωνιά», το τζάκι. Το βάρος της φροντίδας, κυρίως το άλλαγμα και το πλύσιμο των ρούχων έπεφτε στις κόρες, αν υπήρχαν. Ο κανόνας ήταν πως οι κόρες μοιράζονταν το χρόνο φιλοξενίας σε ίσα διαστήματα. Αν για παράδειγμα ένας γέρος είχε τρεις κόρες θα έμενε από τέσσερις μήνες στο κάθε σπίτι. Στην πράξη, ανάλογα με την κατάσταση των ηλικιωμένων, τα προβλήματα που ενδεχομένως αντιμετώπιζε η οικογένεια μιας κόρης και το φόρτο μιας νύφης από τους δικούς της γονείς, πιθανώς περνούσαν και ορισμένο χρόνο στην οικογένεια κάποιου από τους

³⁹ Για τη σχέση γυναίκας και σπιτιού βλ. επίσης Dubisch 1974, 1985, 1993, Du Boulaou 1986, Kenna 1976, Friedl 1962.

γιους τους. Ακόμα και όταν δε συνέβαινε αυτό, ο κανόνας απαιτούσε από το γιο να συνεισφέρει οικονομικά στη φροντίδα των γονιών του, συνηθέστερα σε είδος (τροφές, ξύλα κτλ) και σπανιότερα σε χρήμα, το οποίο εκείνη την εποχή σπάνιζε.

Όλοι οι αφηγητές συμφωνούν πως παρόλη τη φτώχεια, «ένα τσουκάλι φασούλες έβραζε για όλους στη γωνιά». Περιπτώσεις ηλικιωμένων που πέθαναν εγκαταλειμμένοι και αβοήθητοι αποτελούν μεμονωμένα παραδείγματα και αναφέρονται περισσότερο σαν παράδοξα παραδείγματα προς αποφυγή. Όμως, εκτός από το φαγητό και το κοπιαστικό πλούσιμο των ρούχων, οι προσδοκίες για φροντίδα ήταν περιορισμένες. Μπορεί κανείς να φανταστεί πως χωρίς τις στοιχειώδεις ανέσεις υγιεινής και τα σημερινά φάρμακα, ένας κατάκοιτος άνθρωπος δύσκολα θα επιβίωνε μερικούς μήνες πριν να καταλήξει από τα έλκη κατάκλισης, τις μολύνσεις που τα συνοδεύουν, τις θρομβώσεις του αίματος, και τις μυριάδες άλλες επιπλοκές.

Οι Βουνιώτες από την άλλη, ισχυρίζονται πως παλιά τους γέρους τους προσέχανε «πολύ καλύτερα» σε σχέση με σήμερα, έτσι που παρά την έλλειψη τεχνικών μέσων ένα κατάκοιτο πρόσωπο «εύκολα» ζούσε για «πολλά χρόνια». Η βεβαιότητα του παρελθόντος αντιπαραβάλλεται με την αβεβαιότητα του παρόντος, όπως στο παρακάτω απόσπασμα από μια συζήτηση σε καφενείο μεταξύ της Μαίρης, 60 ετών (Μ.), εμένα (Γ.), ενός φίλου μου 40 ετών (Ν.), και λοιπών θαμώνων του καφενείου (Θ.). Η Μαίρη, σερβίροντας τσίπουρα αργά το βράδυ, θυμάται πώς φρόντιζαν την δική της κατάκοιτη γιαγιά:

(Μ.) Παλιά ήταν άσε, καμία σχέση (sic). Τότε αν είχαν κατάκοιτο τον προσέχαν όλοι μαζί, δεν τον αφήναν. Εμένα ας πούμε τη γιαγιά μου τη προσέχαν τέσσερα αδέρφια. Η γιαγιά μου και κατάκοιτη που ήταν από μικρή πήγε πόσο, 76, 78 χρονών; Τους παίρναμε σπίτι.[σε αυτό το σημείο οι εναπομείναντες θαμώνες γνέφουν επιδοκιμαστικά].

(Γ.) Ενώ σήμερα;

(Μ.) Έχουν σκληρύνει οι άνθρωποι δε νοιάζονται πια, κοιτάει ο καθένας τον εαυτό του. Ο καθένας είναι σπίτι του και στα προβλήματά του. Δε θέλει πολλά πολλά, θέλει να ησυχάσει.

Ένας άνδρας γύρω στα 60, είπε:

(Θ.) Φταίει η τηλεόραση. Κάθεσαι βλέπεις και δε σε νοιάζει τι κάνει ο διπλανός σου. Δεν είχε τηλεόραση τότε και ασχολιόμασταν με τους γέρους.

(Ν.) [εξηγώντας μου] Τότε ή «τη δουλειά» θα έκανες [σεξ] ή με τους γέρους θα ασχολούσουν. Δεν υπήρχε τίποτε άλλο. Γέροι και «δουλειά».

(Μ.) Να δούμε τι θα μας κάνουν εμάς τα παιδιά μας αύριο. Σαν τα σκυλιά θα πάμε. Γηροκομείο δε θα φτιάξετε στο νησί να πάμε [απευθυνόμενη σε μένα];

(N.) Ναι, να βάλω κι εγώ τους δικούς μου, έρχεται η ώρα τους [γελώντας].
(Γ.) Δύσκολα, εδώ δεν έγινε τον καλό καιρό [εννοώντας πριν την κρίση].
(Μ.) [απευθυνόμενη στο Νίκο] Καλά εσένα έχουν ακόμα μπροστά τους οι δικοί σου...
(N.) Μην το λες [με σαρδόνιο ύφος].
(Μ.) [επιτιμητικά] Μπράβο Νίκο, έτσι (θ)α τους κάνεις εσύ τους δικούς σου; Μπα, δε νομίζω, είσαι πονόψυχος, εσύ τι λες Γιώργο, θα τους κοιτάξει ή θα τους αφήσει; Εγώ νομίζω πως θα τους κοιτάξει.

Σε αντίθεση με σήμερα πάντως, είτε στο παρελθόν η φροντίδα ήταν τελικά ελαφριά και βραχυπρόθεσμη είτε όχι, οι αφηγήσεις συμφωνούν πως αντίθετα με σήμερα, τότε υπήρχε πληθώρα γυναικείων χεριών. Ως και άτεκνα ζευγάρια ή άγαμοι μοναχικοί ηλιωμένοι μπορούσαν εύκολα να υιοθετήσουν ένα κορίτσι, συνήθως μια ανιψιά από την πλευρά της συζύγου, από μια οικογένεια με πολλά κορίτσια για να τους κοιτάζει στα γεράματα. Σε εποχές που οι άνθρωποι παντρεύονταν νέοι και ξεκινούσαν σχεδόν αμέσως να τεκνοποιούν, αν κάτι δεν πήγαινε καλά γινόταν αντιληπτό σε νεαρή ηλικία και το ζευγάρι είχε όλο το χρόνο να σχεδιάσει τις κινήσεις του. Η πρακτική εξυπηρετούσε το άτεκνο ζευγάρι, αφού έπαιρναν ένα παιδί που ήδη γνώριζαν και είχαν αναπτύξει μαζί του συναισθηματικές σχέσεις, ώστε να το νιώθουν «δικό τους παιδί», τους γονείς του παιδιού, αφού έτσι γλίτωναν από το να προικίσουν ένα ακόμα κορίτσι και το ίδιο το κορίτσι, αφού σαν μοναδική κληρονόμος θα συγκέντρωνε μια αξιόλογη προίκα ώστε να ελπίζει σε ένα καλό γάμο. Σε κάθε περίπτωση πάντως, η παλιά γενιά άφηνε τη διαχείριση της περιουσίας της στην επόμενη πολύ νωρίς και η μεταβίβαση της ιδιοκτησίας συνεπάγετο πρόωμη απώλεια του ελέγχου στην οικογένεια.

4.1.1 Κοινωνικές και δημογραφικές ανακατατάξεις του '50 και του '70-80

Σύμφωνα με τους ηλικιωμένους πληροφορητές μου, το παραδοσιακό σύστημα φροντίδας όπως περιγράφηκε λειτουργούσε απaráλλακτα «αναντάμ παπαντάμ», ανέκαθεν. Οι αφηγήσεις συμφωνούν πως διένυε μια περίοδο σταθερότητας από περίπου το 1900, ως τα μέσα της δεκαετίας του 1950, οπότε «άνοιξε η Γερμανία» και ξεκίνησε το πρώτο σημαντικό ρεύμα μετανάστευσης. Οι περισσότεροι ενήλικοι νέοι τότε έφυγαν σαν εργάτες με σκοπό να συγκεντρώσουν χρήματα με τα οποία θα αγόραζαν στη συνέχεια γη και σπίτια. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες, «τότε ήταν που είδαν χρήματα στο νησί» Αν και την αρχή έκαναν άνδρες, σύντομα ακολούθησαν και γυναίκες.

Οι τότε ηλικιωμένοι που έμεναν πίσω επιφορτίστηκαν με την κάλυψη του

κενού: το μέγλωμα των παιδιών, τη συντήρηση των σπιτιών, των κοπαδιών και των χωραφιών. Οι περισσότεροι από τους μετανάστες αυτής της γενιάς επέστρεψαν στην Ελλάδα, από το 1970 και μετά, συχνά μετά τη συνταξιοδότησή τους και επένδυσαν τις οικονομίες τους σε αγορά χωραφιών και οικοπέδων και χτίσιμο ή αγορά σπιτιών στο Βουνί ή και το Φάρο. Η γη που αγοραζόταν ανήκε σε μεγάλο βαθμό στις παλιές οικογένειες των «αφεντικών», που βλέποντας πως η εκμετάλλευση αγροτικής γης δεν ήταν πια τόσο προσοδοφόρα, ρευστοποιούσαν τα ακίνητά τους για να επενδύσουν σε αστικά ακίνητα και εμπορικές ή βιομηχανικές/βιοτεχνικές μονάδες σε αστικά κέντρα της Ελλάδας. Πολλά από τα νέα σπίτια χτίστηκαν στο λιμάνι, που μέχρι τότε δεν ήταν παρά ένα ασήμαντο διαμετακομιστικό κέντρο. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα μεταξύ άλλων τη μετακίνηση πολλών από τους κατοίκους προς εκεί. Τα ηλικιωμένα μέλη των οικογενειών συνήθως έμεναν πίσω στα χωριά, κατοικώντας στο σπίτι που ήδη είχαν μεταβιβάσει στα παιδιά τους. Μεγάλο μέρος της ακίνητης περιουσίας που άλλαξε χέρια τότε, προορίζονταν για προίκες παιδιών των μεταναστών. Τα περισσότερα από όσα γεννήθηκαν στη Γερμανία ή μεταφέρθηκαν εκεί σε νεαρή ηλικία, σε μεγάλο ποσοστό δεν επέστρεψαν αλλά συνέχισαν τη ζωή τους εκεί .

Στο μεταξύ, η οικονομική πραγματικότητα είχε αλλάξει. Τα χωράφια και τα ζώα δεν αποτελούσαν πλέον τη μόνη πηγή εισοδήματος. Στην ουσία, το μεγαλύτερο μέρος του εναπομείναντος πληθυσμού συντηρούνταν από τα εμβάσματα των ξενιτεμένων εργατών. Όσοι είχαν μείνει έβλεπαν πως τα χωράφια και τα ζώα δύσκολα μπορούσαν να αποφέρουν ένα επαρκές χρηματικό εισόδημα. Η αυτοκατανάλωση δεν επαρκούσε για να καλύψει τις νέες ανάγκες σε καταναλωτικά αγαθά. Άλλωστε, οι μετανάστες έφεραν μαζί τους νέα πρότυπα και αρκετά χρήματα για την υλοποίησή τους, δημιουργώντας νέες συμβολικές και οικονομικές ιεραρχίες. Ο παραδοσιακός τρόπος ζωής οδηγούσε πλέον σε περιθωριοποίηση και οι περισσότεροι νέοι και νέες της εποχής έφυγαν ως εσωτερικοί μετανάστες κυρίως στο Φάρο και τα άλλα αστικά κέντρα για να σπουδάσουν ή/και να εργαστούν. Από αυτούς ελάχιστοι επέστρεψαν πίσω μόνιμα, αλλά οι περισσότεροι διατηρούν ισχυρούς δεσμούς με την ιδιαίτερη πατρίδα τους. Την επισκέπτονται σε κάθε ευκαιρία και οπωσδήποτε περνούν εκεί τις καλοκαιρινές τους διακοπές.

4.1.2 Η σημερινή κατάσταση: Μετασηματισμοί στους κανόνες διαμοιβής

Όλες αυτές οι μεταβολές είχαν σαν αποτέλεσμα το νησί να «αδειάσει από νέους».

Πλέον, από το '80 μέχρι σήμερα το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού αποτελείται από μεσόκοπους και ηλικιωμένους, συνήθως μόνους και στην καλύτερη περίπτωση ένα ή δύο από τα παιδιά τους. Αν και η γαμήλια αγορά έπαψε πλέον να ελέγχεται από τους γονείς και παρά το γεωγραφικό τους διασκορπισμό, οι Βουνιώτες διατηρούν σε μεγάλο βαθμό την ενδογαμία. Επίσης, διατηρήθηκε το συμβολικό χρέος για προίκισμα των παιδιών και ιδιαίτερα των κοριτσιών. Οι Βουνιώτες που έφυγαν ενδιαφέρονται να έχουν ένα σπίτι για να επιστρέφουν το καλοκαίρι και το να πουλήσει κάποιος το σπίτι ή τα σπίτια του σημαίνει πως κόβει τους δεσμούς του με το νησί και το συγγενικό του δίκτυο εκεί. Έτσι, εξαλείφθηκε το ενδιαφέρον για ζώα, χωράφια και βοσκοτόπια, και όσοι είναι να παντρευτούν, ανεξάρτητα από το φύλο τους, πιέζουν τους γονείς τους για να τους μεταβιβάσουν σπίτια ή γη κατάλληλη για οικιστική χρήση. Ακόμα και για τις οικογένειες που παραμένουν στο νησί και ασχολούνται ως κύρια ή συμπληρωματική απασχόληση με αγροτοκτηνοτροφικές εργασίες, τα σπίτια γίνονται το σημαντικότερο στοιχείο της περιουσίας.

Στην επικέντρωση του ενδιαφέροντος προς την ακίνητη περιουσία συνετέλεσε και ο τουρισμός, αφού ένα επιπλέον σπίτι μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως ενοικιαζόμενος ξενώνας και να αποτελέσει μια διόλου ευκαταφρόνητη πηγή εισοδήματος για την ιδιοκτήτριά του και την οικογένειά της. Πολλοί επισκέπτες, εξάλλου, ενδιαφέρονται για την αγορά ενός σπιτιού για παραθεριστική κατοικία. Ακόμα και οι άνδρες που παντρεύονταν μια «ξένη» γυναίκα ήθελαν ένα σπίτι στο νησί, σαν μέσο για να διατηρήσουν τους δεσμούς τους με την τοπική κοινωνία. Έτσι, αν και γεωγραφικά διασκορπισμένη, η Βουνιώτικη κοινωνία διατήρησε μέχρι σήμερα ένα αξιοσημείωτο βαθμό συνεκτικότητας. Τα συγγενικά και ευρύτερα κοινωνικά δίκτυα αλληλεξυπηρητήσεων συνεχίζουν να λειτουργούν και στα αστικά κέντρα. Οι Βουνιώτες όπου και αν βρεθούν αναζητούν και ενεργοποιούν ένα ήδη υφιστάμενο δίκτυο αλληλοβοήθειας, που προσφέρει φιλοξενία, εργασία, κοινωνικό κύκλο και πάσης φύσεως διαμεσολαβήσεις σε εργοδότες, πελάτες, συνεργάτες, γιατρούς κτλ. Το «όνομα» των Βουνιωτών ακολουθεί τους κατόχους του παντού και μπορεί, αν είναι «καλό» να ενεργοποιήσει ωφέλιμες σχέσεις οπουδήποτε, αφού «όποια πέτρα και να σηκώσεις Βουνιώτη θα βρεις από κάτω»⁴⁰.

---

⁴⁰ Οι νησιώτες όταν μεταναστεύουν, τείνουν να αναπαράγουν τα γνωστά τους μοτίβα κατοίκησης, συγγένειας και κοινωνικότητας. Ένα παράδειγμα μιας χωρικά εντοπισμένης νησιδας στον αστικό ιστό προσφέρει η Margaret Kenna (2001: 154, 157-158). Ίσως σημαντικότερα, οι οικογενειακοί και κοινωνικοί δεσμοί παραμένουν ισχυροί και όταν τα σπίτια στην Αθήνα βρίσκονται εκτός της συγκεκριμένης συνοικίας (Kenna 2012).

Οι βαθμιαίες μεταβολές στη μορφή της Βουνιώτικης κοινωνίας άλλαξαν τα δεδομένα για τους μεσήλικες Βουνιώτες, για τους οποίους ο χρόνος που κυλούσε δημιουργούσε ένα περισσότερο διασπασμένο και προβληματικό πλαίσιο για λήψη αποφάσεων από εκείνο που απασχολούσε τους γονείς τους. Η εποχή που κάθε ηλικιωμένος ή ζευγάρι ηλικιωμένων μπορούσε να προσβλέπει σε μια διαθέσιμη ποικιλία από συγγενικά πρόσωπα, κυρίως κόρες, ανιψιές ή νύφες, αποτελεί ήδη από το 1970 παρελθόν.

Για κάθε ζευγάρι, ο αριθμός παιδιών μειώθηκε από τα τέσσερα ως οκτώ σε ένα ως τρία, με τις περισσότερες οικογένειες να έχουν ένα ή δύο. Η μείωση των παιδιών, παρότι συρρίκνωσε τους κοινωνικούς πόρους που ένα ηλικιωμένο άτομο θα μπορούσε να ανατρέξει για επισκέψεις, βοήθεια σε πρακτικά ζητήματα, υλική και οικονομική υποστήριξη, δεν μετρίασε τη δυσκολία συγκέντρωσης της προίκας, αφού πλέον τα δεδομένα διαβίωσης είχαν αυξηθεί αντίστοιχα. Για το χτίσιμο ενός σπιτιού πλέον δεν επαρκούσε η προσωπική εργασία και το δίκτυο αλληλοβοήθειας από την εκτεταμένη οικογένεια. Χρειάζονταν να μισθωθούν εργάτες και να αγοραστούν υλικά (υδραυλικά, ηλεκτρικά, μονώσεις κτλ.) Τα σπίτια που χτίζονταν από τους μετανάστες που επέστρεφαν, αν και πολύ πιο άνετα από τα παραδοσιακά «αϊτσένια» απαιτούσαν εξειδικευμένες τεχνικές γνώσεις κατασκευής και πολλά περισσότερα χρήματα.

Περισσότερο πλήττονταν από τη νέα πραγματικότητα οι φτωχότερες οικογένειες, ιδιαίτερα τα μέλη τους που έμεναν στο Βουνί. Η απόσταση μεταξύ των φτωχών και ευκατάστατων οικογενειών που δημιουργήθηκε με τη μετανάστευση έγινε μεγαλύτερη, καθώς οι πλουσιότερες οικογένειες μπορούσαν με ευκολότερα να στείλουν τα παιδιά τους για σπουδές και να καταλάβουν θέσεις στο δημόσιο τομέα, που αναπτύσσονταν εκείνη την περίοδο. Οι επιλογές που είχαν οι νέοι από φτωχές οικογένειες για εργασία στο νησί ήταν περιορισμένες, και εξωθούνταν προς την αναζήτηση μιας καλύτερης τύχης αλλού. Ένας φτωχός γονιός δεν είχε αρκετά υπάρχοντα για να προικίσει τα παιδιά του, ώστε εκείνα να εξασφαλίσουν την αξιοπρεπή διαβίωση στο νησί και συχνά έμενε μόνος. Η φτώχεια δυσκολεύει όχι μόνο το να κρατήσει κανείς κοντά του ένα παιδί στα γεράματα, αλλά και τη διατήρηση μιας ενεργής σχέσης που θα του προσέφερε συναισθηματική, υλική και πρακτική βοήθεια, με ένα παιδί που θα παραμείνει κοντά του. Δεν είναι τυχαίο που οι περισσότερες οικογένειες χωρίς «καλό όνομα» σήμερα βρίσκονται στο τελευταίο σκαλοπάτι της οικονομικής κλίμακας του νησιού και αποτελούν στόχο κοινωνικής κριτικής από τους υπόλοιπους, για τις «κακές» σχέσεις των μελών τους. Ένας γονιός

που αποτυγχάνει να προικίσει αξιοπρεπώς τα παιδιά του, μπορεί να χαρακτηριστεί ανάξιος ή «άχρηστος», ανεξάρτητα αν για αυτό φταίνε οι δικές του επιλογές, η ατυχία ή η φτώχεια που δεν του άφησε πολλά περιθώρια.

Τα παιδιά και οι εξ' αγχιστείας συγγενείς, γαμπροί και νύφες μιας φτωχής οικογένειας, έχουν να μοιραστούν μια περιουσία που μετά βίας επαρκεί για την κάλυψη των αναγκών της οικογένειας των γονιών. Το διακύβευμα εν προκειμένω είναι η απόκτηση ενός όσο το δυνατό μεγαλύτερου μεριδίου, που θα βοηθήσει στην επιβίωση. Σε τέτοιες περιπτώσεις «ο θάνατός σου η ζωή μου», ο ανταγωνισμός για την προίκα είναι πιο άγριος από ότι συνήθως: τα αδέρφια «σκοτώνονται για δυο μέτρα γης» και οι ηλικιωμένοι γονείς βρίσκονται ανάμεσα σε διασταυρούμενα πυρά. Πρακτικά, είναι αδύνατο να διανεμηθούν σε ίσα μερίδια ένας βοσκότοπος, μερικά μικρά αγροτεμάχια και ένα παλιό σπίτι. Έτσι οι ηλικιωμένοι καταλήγουν συχνά να μη μπορούν να βρουν καμία λύση ώστε να ευχαριστήσουν τουλάχιστον ένα από τα παιδιά τους. Από τη στιγμή που ο γονιός δεν τηρεί τις υποχρεώσεις του στον ανταποδοτικό κανόνα, η τύχη του στηρίζεται στα συναισθήματα «λύπησης» που μπορεί να νιώθει το παιδί του ή ένας άλλος συγγενής απέναντί του. Μια σχέση βασισμένη στη λύπηση είναι επισφαλέστερη από μια σχέση εδραιωμένη στην υποχρέωση. Αν η φροντίδα που δέχεται ένας ηλικιωμένος γίνεται αντιληπτή σαν «χάρη», η δυνατότητα ανταπόδοσης από πλευράς του είναι περιορισμένη.

Η όποια περιουσία κατείχαν οι γέροι έχει ήδη αλλάξει χέρια, εκτός από το δικαίωμα επικαρπίας σε κάποιες περιπτώσεις, ενώ η σύνταξη του ΟΓΑ επαρκεί μετά βίας για τους ίδιους. Η δυσχερής σωματική κατάσταση κάνει πολύ δύσκολη ή αδύνατη την προσφορά πρακτικής βοήθειας στο σπίτι και την οικογένεια της κόρης ή της νύφης. Ακόμα και αν οι σωματικές δυνάμεις επιτρέπουν μια τέτοια προσφορά, είναι αμφίβολο αν η κόρη και ακόμα περισσότερο η νύφη θα ήθελε την ηλικιωμένη ή τον ηλικιωμένο «μεσ στα πόδια της», ιδιαίτερα αν είναι «ψυχραμένη». Η μόνη δυνατότητα ανταπόδοσης παραμένει η επιτελεστική. Οι ηλικιωμένοι πρέπει να αισθάνονται και να δείχνουν στον περίγυρο ευγνωμοσύνη για την «καλοσύνη» του προσώπου που τους φροντίζει και να την εκφράζουν στον ίδιο και σε κάθε διαθέσιμο ακροατήριο. Αυτή από μόνη της θεωρείται πενιχρή αμοιβή, αν συνυπολογίσει κανείς το χαμηλό κύρος (*status*) των ηλικιωμένων και τον περιορισμένο κύκλο επαφών που διατηρούν.

4.2 Διάρθρωση και αποδιοργάνωση του παραδοσιακού συστήματος ασφάλισης

Οι ηλικιωμένοι Βουνιώτες που έχω ρωτήσει, ισχυρίζονται πως το παραδοσιακό σύστημα ασφάλισης που περιέγραψα λειτουργούσε απρόσκοπτα και χωρίς κενά ως το 1970, όταν έλαβαν χώρα οι δημογραφικές, οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές που πυροδοτήθηκαν από τη μετανάστευση. Το γεγονός είναι πως ιδιαίτερα μετά το δεύτερο μεταναστευτικό κύμα στο Βουνί κατά το 1970 αυτό το άτυπο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης άρχισε να δείχνει σημεία αποδιοργάνωσης που με τον καιρό γίνονταν πιο εμφανή. Η γαμήλια αγορά (Vernier 1991 [2001]) αποδιοργανώθηκε. Οι γονείς δεν ελέγχουν εδώ και δεκαετίες το εάν, πότε και με ποιον θα παντρευτούν τα παιδιά τους. Λόγω της μετανάστευσης, του αριθμού των παιδιών που γεννιούνται ανά ζευγάρι και των αυξημένων επαγγελματικών και άλλων υποχρεώσεων που έχουν πλέον οι γυναίκες στα σημερινά πλαίσια, η αβεβαιότητα του αν τελικά οι ηλικιωμένοι θα έχουν «στα στερνά τους» την φροντίδα που «τους κάνει ανάγκη», έχει εγκαθιδρυθεί και με το χρόνο αυξάνεται.

Η ηθική βαρύτητα της «υποχρέωσης» παραμένει ισχυρή, παρότι η σιγουριά του παρελθόντος που οι ηλικιωμένοι περιγράφουν πως «το κορίτσι θα σε κοιτούσε» έχει αντικατασταθεί με την αβέβαιη προσμονή πως τα παιδιά «πρέπει να σε κοιτάζουν». Οι ασάφειες και η βαθμιαία αποδιοργάνωση του συστήματος φαίνεται και στον τρόπο που οι γονείς «(ρ)ουκίζουν» τα παιδιά τους. Ήδη κατά το 1970 οι περισσότεροι γάμοι γινόντουσαν στη Γερμανία, και η προικώα δωρεά από τους γονείς καθυστερούνταν ώσπου το παντρεμένο ζευγάρι θα επισκέπτονταν το νησί ή και αργότερα. Άλλωστε, το σπίτι και τα κτήματα που θα μεταβιβάζονταν δεν είχαν πλέον την ίδια οικονομική αξία. Το ζευγάρι ζούσε συνήθως από την προσωπική του εργασία, και στις περισσότερες περιπτώσεις ήταν οι ηλικιωμένοι γονείς που εξαρτώνταν από ένα χρηματικό έμβασμα από τη Γερμανία, την Αυστραλία ή ένα αστικό κέντρο της Ελλάδας. Η εκπαίδευση, και η επαγγελματική εξασφάλιση που θα έδινε ένα χαρτί από μια ανώτερη σχολή, οδήγησε πολλούς μεσήλικες Βουνιώτες να επενδύουν χρήματα που προέρχονταν από την αγροτοκτηνοτροφική παραγωγή ή την πώληση γης ή άλλων ακίνητων περιουσιακών στοιχείων στις σπουδές των αγοριών αλλά πλέον και των κοριτσιών τους.

Η φθίνουσα οικονομική αξία της γης το 1970 έκανε πολλούς να πουλάνε σπίτια, χωράφια ή βοσκοτόπια «για ένα κομμάτι ψωμί». Γη πουλούσαν μετανάστες που πλέον θεωρούσαν πως δεν τη χρειαζόνταν τόσο, αλλά και όσοι επέλεγαν να

παραμείνουν και χρειάζονταν χρήματα ώστε να ενισχύσουν συγγενείς τους που ήδη είχαν αποδημήσει, ή να καλύψουν τις δικές τους βιοτικές ανάγκες. Αντίστοιχα, γη αγόραζαν όσοι απέκτησαν τη δυνατότητα μέσα από τα χρήματα που κέρδισαν από την εργασία τους εκτός του νησιού, ή γεωργοκτηνοτρόφοι που επέλεξαν να συσσωρεύσουν παραγωγικούς πόρους στο νησί αντί να ξενιτευτούν. Για πολλούς μετανάστες εκείνη την εποχή, ένα σπίτι στο Βουνί δεν είχε άλλη σημασία από ένα σημείο αναφοράς στο χώρο καταγωγής τους. Πολλά σπίτια στο Χωριό και τα άλλα χωριά ερήμωσαν εκείνη την περίοδο. Στο μεταξύ, οι γονείς των μεταναστών προσέφεραν μια επιπλέον υπηρεσία στα παντρεμένα παιδιά τους. Κρατούσαν τα εγγόνια τους στο νησί ενώ οι γονείς εργάζονταν στο εξωτερικό. Αυτά τα παιδιά αποτέλεσαν τον κύριο όγκο του δεύτερου κύματος μετανάστευσης προς το εξωτερικό, την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη. Σε αντίθεση με ένα μεγάλο μέρος της γενιάς των γονιών τους που επέστρεψαν στο νησί αφού συνταξιοδοτήθηκαν, χτίζοντας νέα μοντέρνα σπίτια, κυρίως στο Λιμάνι, το οποίο μετά το 1970 και ιδιαίτερα από το 1980 συγκέντρωσε το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού, τα περισσότερα από αυτά τα παιδιά ποτέ δεν ξαναγύρισαν. Ήταν η εποχή που «άδειασε το νησί από κόσμο». Η κινητικότητα του πληθυσμού εντός και εκτός του νησιού και η αλλαγή προτεραιοτήτων στις χρήσεις της γης, μαζί με τη εμφάνιση του τουρισμού στις αρχές του 1980, προκάλεσε αύξηση στη ζήτηση για γη και σπίτια, πολλαπλασιάζοντας την αξία τους. Από το 1990 και μετά, τα σπίτια και η γη που προσφέρεται για οικιστική χρήση στο Βουνί έχει μια διόλου ευκαταφρόνητη οικονομική αξία με μέχρι τελευταία αυξητικές τάσεις. Έτσι, αγόρια και κορίτσια άρχισαν να πιέζουν τους γονείς τους για περισσότερη γη και σπίτια.

Ήδη από το 1970, ένα μεγάλο μέρος από τις προσφορές σε είδος εντός της οικογένειας αντικαταστάθηκε από προσφορές σε χρήματα. Οι ηλικιωμένοι, αντί να περιμένουν ένα πιάτο μαγειρεμένο φαΐ από την κόρη τους, περίμεναν ένα έμβασμα. Σε άλλες περιπτώσεις, όπου είχαν βοηθηθεί χρηματικά από ένα γιο, αισθάνονταν την υποχρέωση να του ανταποδώσουν «γράφοντας του κάτι». Οι διαμεσολαβούμενες από το χρήμα ανταλλαγές φροντίδας και ακίνητης περιουσίας αποτελούν μέρος της εμπειρίας των Βουνιωτών για αρκετές δεκαετίες. Υπό αυτή την άποψη, η προσφορά χρημάτων για τη μίσθωση ξένων στην οικογένεια προσώπων που θα αναλάβουν τη φροντίδα των γέρον της όταν τα διαθέσιμα από την οικογένεια χέρια λιγοστεύουν, αποτελεί μια λογικά αναμενόμενη εξέλιξη.

4.3 Επιτήρηση και πόλεμος: Εντόπιες κατηγορίες για τη φροντίδα

Οι Βουνιώτες σπάνια χρησιμοποιούν το ρήμα «φροντίζω». Αναφέρονται στον όρο φροντίδα, συνήθως περιγράφοντας σε ξένους τις πρακτικές που στην εντόπια διάλεκτο εκφράζονται μέσα από δύο ρήματα: «κοιτάζω» ή «βλέπω» και «πολεμώ». Το «κοίταγμα» συμπεριλαμβάνει ψυχική υποστήριξη και παρέα, θελήματα και μικροεξυπηρετήσεις, ελαφριά οικιακή εργασία και παρακολούθηση της υγείας, πρακτικές που στη νοσηλευτική χαρακτηρίζονται «ελαφριά φροντίδα⁴¹». Το να έχει κάποιος ηλικιωμένος κάποιο να τον «κοιτάξει» θεωρείται πολύ σημαντικό. Οι εύθραυστοι ηλικιωμένοι αντιμετωπίζουν προβλήματα που χωρίς συχνή παρουσία και ενδιαφέρον δεν γίνονται αντιληπτά. Όπως εμφατικά επισημαίνουν οι ίδιοι, «και μόνο που υπάρχει κάποιος και ανοίγει τακτικά την πόρτα» είναι μια «ανακούφιση», μια «παρηγοριά». Το τελευταίο δεν είναι πολύ συχνό για τους περισσότερους ηλικιωμένους που, καθώς κλείνονται στο σπίτι τους λόγω σωματικών περιορισμών, συχνά αισθάνονται «ξεχασμένοι και από το Θεό».

Παρότι το να «κοιτάζουν» τους ηλικιωμένους μια σειρά από πρόσωπα, μεταξύ των οποίων παιδιά και εγγόνια, συγγενείς, φίλοι, νεότερα αδέρφια είναι μια ένδειξη «αγάπης» προς εκείνους και ταυτόχρονα μια πολιτισμικά επιβεβλημένη πρακτική εδραιωμένη στην ηθική των ανταλλαγών, στην πραγματικότητα οι επισκέψεις δεν είναι τόσο συχνές όσο οι περισσότεροι ηλικιωμένοι θα ήθελαν. Όσοι έχουν κάποια από τα παιδιά τους κοντά τους θεωρούν τους εαυτούς τους περισσότερο τυχερούς από τους μοναχικούς. Για πολλούς όμως, που δεν έχουν κάποιο παιδί κοντά τους ή είναι άτεκνοι, η μόνη ελπίδα για «να τους ανοίξει κάποιος την πόρτα» επαφίεται στα τα προγράμματα του Δήμου.

Οι περισσότεροι από τους ηλικιωμένους προσπαθούν να διατηρούν επαφές με όσο το δυνατό μεγαλύτερο κύκλο ανθρώπων, όπως γείτονες, παιδιά, ανίψια και εγγόνια, ή τα προγράμματα. Η φροντίδα έρχεται σε μικρές δόσεις από την κάθε πηγή και οι ηλικιωμένοι φροντίζουν να τις χρησιμοποιούν εναλλάξ «για να μην κουράζονται κανένα». Όσοι κινούνται έστω και με δυσκολία μέσα στο σπίτι τους, μπορούν με όλες αυτές τις μικρο-βοήθειες και μια πιο εντατική φροντίδα από το πρόγραμμα να ζουν «ανεξάρτητοι», «χωρίς να παραβαίνουν κανένα». Μέχρι εδώ τα πράγματα είναι βιώσιμα και εκτός από μερικές μικρο-γκρίνιες, αποτέλεσμα καθημερινών προστριβών, τα πράγματα κυλάνε. Τα προβλήματα έρχονται όταν «παραγίνεται το

⁴¹ Για χρήσεις των όρων «ελαφριά» και «βαριά» φροντίδα» σχετικά με τους ηλικιωμένους στη νοσηλευτική βλ. ενδεικτικά Davis, Freeman, & Kirby 1998, Grando et. al. (2002).

χάλι τους» και οι ανάγκες για φροντίδα αυξάνονται.

Τότε χρειάζεται κάποιος να τους «πολεμάει». «Πολεμώ» ή «πουλ'μώ» στην διάλεκτο σημαίνει κατά κυριολεξία δουλεύω, εργάζομαι. Για παράδειγμα, «πολεμώ» το σπίτι σημαίνει πως καταθέτω εργασία πάνω στο σπίτι. Αυτό μπορεί να σημαίνει πως χτίζω το σπίτι ή απλά το καθαρίζω. Ο κτηνοτρόφος πολεμά τα ζώα, ο γεωργός τα χωράφια και ο χτίστης την οικοδομή. Η νοικοκυρά «πουλ'μά» το σπίτι και η μητέρα τα παιδιά της. Όταν κανείς προσπαθεί να πείσει τον άλλο τότε επίσης «τον πολεμά». Φαίνεται πραγματικά πως οι Βουνιώτες θεωρούν πως η δουλειά σε ένα μικρό νησί με περιορισμένους πόρους, σκληρό κλίμα και μακρούς ανταγωνισμούς μεταξύ των κατοίκων, συγκεντρώνει όλα τα χαρακτηριστικά ενός πολέμου για επιβίωση. Η δόξα των ντόπιων, οι αδιαφιλονίκητες παραδοχές και πρακτικές τους, έχουν πιθανότατα διαμορφωθεί μέσα από παρόμοιες καθημερινές μάχες. Πολεμώ σημαίνει καταβάλλω προσπάθεια σε κάτι κοπιαστικό, που με απορροφά από οτιδήποτε άλλο. Για να πολεμούν οι Βουνιώτες κάτι, σημαίνει εξ ορισμού πως αυτό το κάτι είναι σημαντικό, αφού το «να πολεμάς όλη την ώρα» θεωρείται εξαντλητικό. Όταν «πουλμούν» δουλειές το κάνουν γιατί προσδοκούν σε κάποια «ωφέλεια», *interest* στην ορολογία του Bourdieu (1977: 39-40). Ως ωφέλεια μπορεί να χαρακτηρίζεται μια χρηματική αμοιβή, η ικανοποίηση του να δει κανείς τη δουλειά του τελειωμένη, ή η προσδοκία ωφέλειας στο μέλλον. Για τους γέρους που χρειάζονται βοήθεια όμως, η διαπίστωση πως πλέον πρέπει να τους πολεμούν, τους καθιστά από δρώντα υποκείμενα που μαγειρεύουν, καθαρίζουν το σπίτι, βγαίνουν έξω κτλ., σε αντικείμενα της εργασίας των άλλων. Ενώ πριν πολεμούσαν οι ίδιοι, τώρα χρειάζονται να τους πολεμούν άλλοι. Οι ηλικιωμένοι απεύχονται μια παρόμοια έκβαση και ισχυρίζονται πως «καλύτερα να πεθάνω παρά να βαρύνω τους δικούς μου». Λένε επίσης πως το «κρεβάτι» είναι αβάσταχτο και «βαρύ».

Το πρόσωπο που αναλαμβάνει να «πολεμά» ένα ηλικιωμένο είναι κατά κανόνα εκείνο που έχει αναλάβει «την υποχρέωση», από την μεταβίβαση ιδιοκτησιών στο παρελθόν, μέσω της προίκας, πρακτική κοινή στο Αιγαίο ήδη από τον 19^ο αιώνα (Καλπουρτζή, 2001). Τυπικά, μια κόρη ή μια νύφη. Τότε δεν υφίσταται η προσδοκία μιας μελλοντικής ωφέλειας. Πρόκειται για την αποπληρωμή του παλιότερου χρέους που έχει συσσωρευτεί στη διάρκεια μιας ολόκληρης ζωής όπου οι πλέον ηλικιωμένοι γονείς προσέφεραν στα παιδιά τους. Το να πολεμάς το γονιό σου «βγάζοντας την υποχρέωση», είναι μια πρακτική που αποφέρει σε συμβολικά οφέλη και αντανάκλαται και στο οικογενειακό όνομα. Αντίθετα, το να αποποιηθούν τα

υποχρεωμένα μέλη της οικογένειας την ευθύνη μη ανταποδίδοντας το χρέος, στιγματίζεται από το συγγενικό και ευρύτερο περιβάλλον. Για τον περίγυρο, η ανταποδοτική λογική του συστήματος κυριαρχείται από υπολογισμούς σε οικονομικούς όρους. Αυτό φαίνεται και από το γεγονός πως η όλο και συνηθέστερη πρακτική⁴² του να παρέχουν τα παιδιά χρήματα για να μισθωθεί ένα άτομο εντός ή εκτός οικογένειας για να φροντίζει το γονιό γίνεται από τον περίγυρο πλήρως αποδεκτή σαν προσφορά φροντίδας.

Η διαδεδομένη αντίληψη πως το να «πολεμά» μια γυναίκα κάποιον θεωρείται «δουλειά» φαίνεται και από τη συνήθεια τα παιδιά που δεν εμπλέκονται τα ίδια στη φροντίδα του γονιού τους λόγω γεωγραφικής απομάκρυνσης, άλλων υποχρεώσεων ή απλά γιατί δεν το επιθυμούν, να δίνουν χρήματα στην αδερφή ή το άλλο μέλος της οικογένειας που τον φροντίζει, σαν αποζημίωση. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, ακόμα και αν τα μέλη της οικογένειας είναι «ψυχαμμένα» ή «μαλωμένα» μεταξύ τους, η τήρηση του κανόνα της ανταποδοτικότητας δεν αφήνει το περιθώριο για αρνητικά σχόλια. Οι προβληματικές διαπροσωπικές σχέσεις είναι ένα ενδοοικογενειακό ζήτημα που δεν ενδιαφέρει σε μεγάλο βαθμό τους «απέξω» όσο η οικογένεια μπορεί να το κρατάει «δικό της». Αντίθετα, το να μην προσφέρει μια οικογένεια υλική βοήθεια στα ηλικιωμένα μέλη της, ανεξάρτητα από το συναισθηματικό περιεχόμενο των μεταξύ τους σχέσεων είναι ένα δημόσιο ζήτημα. Το να «αφεθεί ο γονιός στην τύχη του» ή ακόμα χειρότερο «να τον κλείσουν σε γηροκομείο» σημαίνει πως οι δικοί του «τον πέταξαν». «Πετώντας» τον γονιό του κάποιος, και μη αναγνωρίζοντας την υποχρέωση απέναντί του για όσα του έχει «προσφέρει», χαρακτηρίζεται «παλιάνθρωπος» ή «παλιογύναικα», άνθρωπος κακός, άχρηστος, χωρίς φιλότιμο, που «δεν αξίζει».

Το να μην «κοιτάξει» πάλι κάποιος το γονιό του, εφ' όσον και ο γονιός του δεν τον «βοήθησε όταν έπρεπε», ή θεωρεί πως τον αδίκησε στο μοίρασμα της περιουσίας, αν και προβληματικό σαν πρακτική, θεωρείται δικαιολογήσιμο από τον ίδιο και τους γύρω, ιδιαίτερα αν αυτό αποδίδονταν σε φιλαργυρία, τεμπελιά ή «ασωτία» του τελευταίου. Σε ηθικά ατοπήματα με λίγα λόγια, και όχι σε περιστάσεις που ο ίδιος δε μπορούσε να ελέγξει, όπως ασθένειες, ατυχίες κτλ. Η «κατάντια» του ηλικιωμένου που γερνάει μόνος και αβοήθητος θεωρείται σε μια τέτοια περίπτωση το

---

⁴² Η ίδια αντίληψη υπάρχει και στην Κρήτη. Για μια συζήτηση του φαινομένου εκεί βλ. Van Der Geest, Mul and Vermeulen 2004.

δίκαιο αποτέλεσμα μιας επιλήψιμης ζωής⁴³. Δεν υπάρχουν σαφή όρια τότε μια σχέση φροντίδας είναι «κοίταγμα» και τότε ξεκινά το «πολέμ'σμα». Αν κάποια «πολεμά» ένα ηλικιωμένο ή απλά τον «κοιτάζει» αποτελεί αντικείμενο συγκρουόμενων ερμηνειών και διαπραγματεύσεων. Ένας ηλικιωμένος που ζητά περισσότερη, εντατικότερη φροντίδα μπορεί να λέει πως «μόνο που έρχονται και με κοιτάζουν δε μπορώ πλειά» και πως «εγώ χρειάζομαι να με πολεμούν». Άλλοτε πάλι, ένας ηλικιωμένος που εξαρτάται για την επιβίωσή του σχεδόν αποκλειστικά από την φροντίδα άλλων μπορεί να δηλώνει σε τρίτους πως εκείνοι απλά «τον κοιτάζουν», διεκδικώντας για τον εαυτό του το status ενός ανθρώπου αυτοδύναμου, που μπορεί να διαχειριστεί τη ζωή του μόνος και δε βρίσκεται σε ανάγκη. Αντίστοιχα, ένα άτομο που προσφέρει ελαφριά και σπάνια φροντίδα σε κάποιο ηλικιωμένο μπορεί να πει ότι τον «πολεμά», υπογραμμίζοντας με αυτό τον τρόπο το πόσο σημαντικά και δύσκολα είναι όσα του προσφέρει. Με αυτό τον τρόπο επιχειρεί να ενισχύσει συμβολικά τη θέση του και να δηλώσει έμμεσα πως πιστεύει ότι ή προσφορά του είναι αρκετή και δεν προτίθεται να την αναβαθμίσει ποιοτικά και ποσοτικά.

Ρωτώντας τους Βουνιώτες, ιδιαίτερα τους ηλικιωμένους, αν προτιμούν τα αγόρια ή τα κορίτσια, παίρνω συνήθως την απάντηση πως «καλά τα παιδιά, αλλά πιο καλά τα κορίτσια» επειδή «τα αγόρια θα φύγουν μακριά σου, ενώ τα κορίτσια μένουν». Αν χρειαστούν κατάλυμα στο σπίτι ενός από τα παιδιά τους λόγω βαριάς ασθένειας ή βαθιού γήρατος, οι ηλικιωμένοι άνδρες και γυναίκες του νησιού, προτιμούν σήμερα, όπως και κειά τα χρόνια, το σπίτι της παντρεμένης κόρης τους. Όπως μου είχε πει μια ηλικιωμένη γυναίκα που η νύφη της μου ζήτησε να μεσολαβήσω να μείνει το χειμώνα μαζί με εκείνη, το σύζυγό της και τα παιδιά τους,

Η νύφη μου είναι καλή και με θέλει, μου έχει πει πολλές φορές να πάω να μείνω μαζί τους, αλλά εγώ διστάζω. Πώς να πάγω στο ξένο το σπίτι:

Για τους Βουνιώτες, το σπίτι που μένει ο παντρεμένος γιος τους με τη γυναίκα του και τα παιδιά του είναι «ξένο» τόσο συμβολικά όσο και κυριολεκτικά. Είναι ένα σπίτι για το οποίο κοπίασαν άλλοι, οι συγγενείς της νύφης για να χτιστεί ή να αγοραστεί αλλά και «στα χαρτιά» ακόμα είναι ιδιοκτησία της νύφης ή των γονιών της.

Η παραπάνω διαπίστωση δεν σημαίνει πως οι ηλικιωμένοι προσβλέπουν στη στιγμή που θα πάνε να μείνουν στο σπίτι που μένει η οικογένεια της κόρης τους. Απλά τότε υπάρχει λιγότερη αμηχανία σε σχέση με το να μείνουν με τη νύφη τους. Οι

---

⁴³ Αναφέρεται τότε συχνά η γνωστή σε όλη την Ελλάδα παροιμία : «Όλα εδώ πληρώνονται».

περισσότεροι ηλικιωμένοι Βουνιώτες που αντιμετωπίζουν σοβαρά προβλήματα υγείας και δεν μπορούν να αυτοεξυπηρετηθούν, αναβάλλουν όσο μπορούν την αναχώρηση από το σπίτι που ζουν μόνοι τους προς το σπίτι κάποιου συγγενούς που τους προσφέρει στέγη και φροντίδα σε σημείο που συχνά οι βλάβες στην υγεία τους είναι ανεπανόρθωτες.

Ακόμα και όταν υφίσταται μια καλή σχέση με πρόσωπο που τους φροντίζει πρόθυμα, όπως του κυρ Βασίλη, υπερήλικου χήρου άντρα που ζούσε μόνος του σε ένα ορεινό χωριό, ισχύει το ίδιο. Η μία από τις κόρες του η Μίνα, που έμενε στο Λιμάνι, τον επισκεπτόταν καθημερινά, καθαρίζοντας το σπίτι και πηγαινοφέροντας μαγειρεμένο φαγητό από το σπίτι της, ψώνια, κατσαρόλες και τσάντες με άπλυτα ρούχα, άλλοτε με λεωφορείο, άλλοτε με ωτο-στοπ και άλλοτε με τη βοήθεια του άντρα της που την ανεβοκατέβαζε με το αυτοκίνητό του όταν δεν είχε κάποια άλλη δουλειά. Μια μέρα που συζητούσαμε, η Μίνα μεταξύ άλλων μου είπε:

Έχω κουραστεί πια να πηγαينوέρχομαι και να πολεμάω δυο σπίτια. Του είπα εκατό φορές να έρθει να μείνει κάτω στο λιμάνι μαζί μας. Και δικό του δωμάτιο θα έχει και καλοριφέρ και θα γλιτώσω κι εγώ από τα πέρα δώθε. Αλλά δεν το θέλει με τίποτε ν' αφήσει το σπίτι του. Είναι πολύ περήφανος και θέλει να μείνει ανεξάρτητος.

Οι ηλικιωμένοι εκφράζουν την ανεξαρτησία τους παραμένοντας, για όσο το δυνατό μεγαλύτερο χρονικό διάστημα μακριά από το σπίτι των μελών της νεότερης γενιάς τα οποία «είναι υποχρεωμένα» να τους φροντίζουν. Στην πράξη όμως, δεν υπάρχει πάντα περιθώριο για επίδειξη φιλοτιμίας. Όταν οι δυνάμεις δεν επαρκούν ώστε να αυτοεξυπηρετηθούν, η ανάγκη για επιβίωση υπερτερεί και οι ηλικιωμένοι γονείς, μετά από περισσότερες ή λιγότερες πιέσεις μετακομίζουν τελικά στο σπίτι μιας κόρης ή, λιγότερο συχνά, μιας νύφης. Τα πράγματα είναι δυσκολότερα για όσους δεν έχουν δικά τους παιδιά. Η πρακτική της τυπικής ή άτυπης υιοθεσίας έχει σχεδόν εγκαταλειφθεί για δημογραφικούς κυρίως λόγους. Οι άτεκνοι ηλικιωμένοι κρατάνε σήμερα την όποια περιουσία διαθέτουν «σφιχτά». Τυπικά το μέλος της οικογένειας που πρέπει να τους αναλάβει είναι η ανιψιά ή οι ανιψιές από την πλευρά της μητέρας, αλλά στη πράξη οποιοσδήποτε συγγενής, γείτονας ή γνωστός βρεθεί, πουδέχεται να αναλάβει την υποχρέωση και φαίνεται αρκετά φερέγγυος για να τη φέρει σε πέρας. Σε αυτή την περίπτωση, γίνεται συμφωνία σε συμβολαιογραφείο όπου τα περιουσιακά στοιχεία μεταβιβάζονται στον ενδιαφερόμενο με αντάλλαγμα την παροχή φροντίδας. Σαν δικλείδα ασφαλείας προστίθεται συνήθως ο όρος πως ο ηλικιωμένος μπορεί να

κηρύξει τη συμφωνία άκυρη αν δεν τηρηθεί η υπόσχεση. Τέτοιες συμφωνίες είναι αρκετά συχνές σήμερα. Εξίσου συχνές είναι και οι ακυρώσεις τους. Τότε το τελευταίο καταφύγιο είναι το «γηροκομείο» που θεωρείται η έσχατη λύση. Πολλοί μάλιστα προτιμούν να μείνουν στο σπίτι τους και να πεθάνουν. Ακόμα και τότε, το δοκούν είναι «να κάθονται ήσυχοι» και να περιμένουν την όποια βοήθεια, μικρή ή μεγάλη, να έρθει αβίαστα χωρίς «γκρίνιες».

Οι ηλικιωμένοι απαντούν πάντα με την ίδια απάντηση στην ερώτηση του γιατί αποφασίζουν να καταφύγουν τελικά σε βοήθεια από ένα άλλο άτομο, συγγενικό ή όχι: «γιατί δεν εξυπηρετιέμαι μοναχή μου». Η απόφαση αιτιολογείται ως μια αναπόφευκτη ανάγκη, η οποία προκύπτει μέσα από τα πολλά σωματικά «σφάλματα» που καθιστούν απολύτως αδύνατη την αυτοεξυπηρέτησή τους. Αποφεύγουν να δηλώσουν πως τους οδήγησε εκεί η μοναξιά ή ο φόβος μιας ξαφνικής αρρώστιας, κάτι που εξομολογούνται μόνο σε κατ' ιδίαν συζητήσεις, και πάλι χαμηλώνοντας τον τόνο της φωνής. Ο κυρίαρχος λόγος θέλει τους ηλικιωμένους να υπομένουν αδιαμαρτύρητα τη συναισθηματική στέρηση και να αντιμετωπίζουν στωικά το ενδεχόμενο μιας κρίσης υγείας ή του θανάτου. Όταν πήγαινα σε ηλικιωμένους που ζούσαν μόνοι τους για μια πρώτη επαφή ως συντονιστής των προγραμμάτων και τους ρωτούσα πώς μπορούσαμε να τους βοηθήσουμε και τι έχουν περισσότερο ανάγκη, σχεδόν στερεοτυπικά η πρώτη απάντηση ήταν: «Τι να ζητάμε πια εμείς; Γεράσαμε πια. Τι να πρωτοδούμε; Εσείς τα παιδιά να είστε καλά».

5.0 «Τι να τους κάνουμε και τους Γέρους;»: Η καθημερινή διαχείριση των αναγκών των ηλικιωμένων

Σε αυτό το κεφάλαιο παρουσιάζω την διαχείριση των αναγκών των ηλικιωμένων και τις σχέσεις τους με τον κόσμο «έξω» από το σπίτι τους, το δημόσιο χώρο, από δύο επικοινωνούσες οπτικές: τη δική μου και των ηλικιωμένων. Αρχικά μέσα από τα δικά μου μάτια, την καθημερινότητα στο πρόγραμμα όπου εργαζόμουν και τις τομές της με τον κόσμο των ηλικιωμένων, για τους περισσότερους από τους οποίους κάθε έξοδος από το σπίτι αποτελεί μια περιπέτεια. Στη συνέχεια, ακολουθώντας τα βήματα μιας ηλικιωμένης γυναίκας με κινητικές δυσχέρειες, από εκείνες που αποτελούσαν την πλειοψηφία των εξυπηρετούμενων του προγράμματος: τη δική της επαφή με το «έξω», και τις ιδιαίτερες στρατηγικές μέσω των οποίων διευθετεί τις ανάγκες της από απόσταση, επιτυγχάνοντας έτσι μια ανεξαρτησία. Το κεφάλαιο συνεχίζεται με την παρουσίαση των εντόπιων προσαρμογών στις δυσχέρειες μετακίνησης των ηλικιωμένων έξω από το σπίτι τους. Οι περισσότερες από τις προσαρμογές αυτές βασίζονται όπως δείχνω στην αμοιβαιότητα, τις χρήσεις του εντόπιου κυρίαρχου δημόσιου λόγου για τους ηλικιωμένους και τις στρατηγικές διαχείρισης των κοινωνικών πόρων από εκείνους. Σκοπός τους είναι να παραμένουν ορατοί και αυτόνομοι, δύο αλληλένδετοι στόχοι που δυσχεραίνονται από τους περιορισμούς τους στην κίνηση.

5.1 Η γένση των ημερών: Μια όχι ασυνήθιστη ημέρα του Βοήθεια στο Σπίτι

Το πρόγραμμα Βοήθεια στο Σπίτι, εναλλακτικά αποκαλούμενο από εργαζόμενους και εξυπηρετούμενους «η» ή «το» «βοήθεια» και «το πρόγραμμα», είναι μια καινοτομία της τελευταίας δεκαετίας για την Ελλάδα. Ξεκίνησε πιλοτικά, συγχρηματοδοτούμενο από τη Ευρωπαϊκή Ένωση και το Ελληνικό κράτος και συνέχισε τη λειτουργία του χωρίς να αποκτήσει ένα πιο σταθερό χαρακτήρα ή πλαίσιο. Ο τίτλος του προγράμματος συχνά αποτελούσε πηγή παρεξηγήσεων σχετικά με τους σκοπούς του και τις προσδοκίες των δυνητικών ωφελούμενων του. Οι Βουνιώτες στον καθημερινό τους λόγο χρησιμοποιούσαν τον όρο «βοήθεια» εννοώντας οικονομική ενίσχυση, σε αιτήματα τους προς κρατικούς λειτουργούς, ήδη πριν την έναρξη του προγράμματος. Η διαφορούμενη σημασία του όρου στη διάλεκτο είναι ενδιαφέρουσα, καθώς η οικονομική και πρακτική βοήθεια συνιστά για τους ηλικιωμένους που χρειάζονται

φροντίδα όψεις του ίδιου νομίσματος. Ενώ όπως θα δούμε στα ακόλουθα κεφάλαια τα χρήματα είναι σε πολλές περιπτώσεις το μέσο με το οποίο εξασφαλίζεται η αναγκαία φροντίδα, το πρόγραμμα παρέχοντας δωρεάν τις υπηρεσίες του⁴⁴, προσφέρει «κάτι για το τίποτα» (Sahlins 1965, 1974: 195). Έγινε δημοφιλές στους ηλικιωμένους στο Βουνί όπως και στην υπόλοιπη χώρα, αφού υπήρξε η αίσθηση πως με αυτό καλύπτεται ένα κενό φροντίδας, παρά την ως ένα βαθμό προχειρότητα στο σχεδιασμό του και την πρόσκαιρη φύση του. Αρκετοί πολιτικοί μάλιστα χρησιμοποίησαν τα προγράμματα ως παραδείγματα επιτυχούς άσκησης κοινωνικής πολιτικής και φροντίδας: Άνθρωποι που ζούσαν «στο περιθώριο» έμπαιναν κάτω από την προστατευτική ματιά του γενικά χαρακτηριζόμενου ως «απρόσωπου» κρατικού μηχανισμού. Το κράτος εμφάνιζε ένα «ανθρώπινο» πρόσωπο, αφού ενδιαφέρονταν για τα προβλήματα των ηλικιωμένων και δημιούργησε ένα μηχανισμό φροντίδας, στέλνοντας απεσταλμένους του στα σπίτια τους.

Αν και το πρόγραμμα θεωρητικά απευθύνεται σε οποιοδήποτε άτομο με ηλικία άνω των 65 ετών ή οποιαδήποτε αναπηρία, προτεραιότητα δίνεται στους μοναχικούς ηλικιωμένους που όπως λένε οι ίδιοι, «δεν έχουν κανένα δικό τους να ενδιαφερθεί να τους ανοίξει την πόρτα τους» και να δει αν είναι καλά. Απευθύνεται σε άτομα αυτοεξυπηρετούμενα κατά το μεγαλύτερο μέρος των αναγκών τους, με πρωταρχικό καθήκον τον έλεγχο της υγείας τους και την παροχή μιας ευρείας γκάμας «εξυπηρετήσεων», μεταξύ των οποίων διασυνδέσεις με άλλες υπηρεσίες, εξωτερικές εργασίες, υποβοήθηση στην ατομική υγιεινή, βασική φροντίδα του χώρου αλλά και απλά «κουβέντα» και «παρέα». Οι δύο τριμελείς ομάδες που δραστηριοποιούνταν στο νησί, επισκέπτονταν από πενήντα ως εβδομηνταπέντε άτομα το μήνα η καθεμία βάσει προγράμματος. Άλλους ανά δεκαπενθήμερο, άλλους ανά εβδομάδα και άλλους συχνότερα. Για τις οργανωτικές ανάγκες των δύο «προγραμμάτων», το νησί είχε χωριστεί συμβατικά σε τομείς ευθύνης.

Αρχικός λόγος για τον οποίο αιτούνταν οι ηλικιωμένοι τη συνδρομή των προγραμμάτων ήταν για να «ξενοιάζουν από τα φάρμακα», καθώς η νοσοκόμα που τους επισκέπτεται και ελέγχει τις ζωτικές τους λειτουργίες αναλαμβάνει επίσης και την αγορά, συνταγογράφηση και παράδοση στο σπίτι των φαρμάκων, πριν αυτά τελειώσουν. Ακόμα και όταν τελείωναν πριν την ώρα τους τα φάρμακα λόγω κακού

---

⁴⁴ Δεν ήταν λίγες οι φορές, ιδιαίτερα τα πρώτα χρόνια, ώσπου να μάθουν ότι «από τα προγράμματα δεν παίρνουν λεφτά» που ηλικιωμένοι στο Βουνί προσπάθησαν να μας «φιλέψουν» ή να «κεράσουν ένα καφέ», γλιστρώντας στο χέρι ή στη τσέπη ένα προσεκτικά διπλωμένο χαρτονόμισμα μικρής αξίας για την «εξυπηρέτηση» που τους κάναμε.

υπολογισμού, με ένα τηλέφωνο σε εμένα το πρόβλημα λυνόταν. Με την συν τω χρόνω αύξηση των αναγκών του ηλικιωμένου, αυξάνονταν και οι υπηρεσίες που δεχόταν. Στα «βαρύτερα περιστατικά», η οικογενειακή βοήθος ανά δεκαπενθήμερο, εβδομάδα και όταν υπήρχε ανάγκη συχνότερα, έβαζε ηλεκτρική σκούπα, καθάριζε το νεροχύτη και το μπάνιο αν χρειαζόταν, και άλλες εργασίες που το ηλικιωμένο πρόσωπο δεν μπορούσε να εκτελέσει: μαγείρεμα, ανέβασμα ή κατέβασμα σκευών από ψηλά ράφια, σκούπισμα κάτω από ένα έπιπλο, κρέμασμα μιας κουρτίνας, πλυντήριο και άπλωμα. Οι υπηρεσίες αυτές δεν φτάνουν στο επίπεδο της δουλειάς που θα εκτελούσε μια οικιακή βοήθος. Ο σκοπός άλλωστε είναι η εξασφάλιση της «υγιεινής» και «αξιοπρεπούς» διαβίωσης του ηλικιωμένου, πρακτική που μεταφράζονταν από πολλές ηλικιωμένες γυναίκες ως «να παίρνει τα αποπάνω». Επιπλέον, σε «βαριά περιστατικά», το πρόγραμμα αναλάμβανε την ατομική καθαριότητα και άλλες πιο εξειδικευμένες νοσηλευτικές πράξεις, όπως περιποίηση ελκών κατακλίσεων και ενέσεις. Λόγω του σχεδιασμού του και του γενικότερου φόρτου εργασίας, η αποτελεσματική περίθαλψη ιδιαίτερα «βαριών περιστατικών» από τα προγράμματα, είναι προβληματική όταν δεν υφίσταται και άλλο, συγγενικό ή μη πρόσωπο που τα φροντίζει σε μόνιμη βάση.

Οι Δευτέρες, καθορισμένη ημέρα που το προσωπικό των προγραμμάτων επισκέπτονταν τα σπίτια του Χωριού ξεκινούσαν απότομα, καθώς το Σαββατοκύριακο το πρόγραμμα δεν λειτουργούσε, και συσσωρεύονταν μεγάλος όγκος εργασιών. Στον τομέα ευθύνης της δομής που συντόνιζα στο χωριό, επισκεπτόμασταν ανάλογα με την περίοδο από δώδεκα ως και εικοσιένα σπίτια όπου έμεναν από δεκαπέντε ως εικοσιέξι ηλικιωμένα άτομα. Η πλειοψηφία τους ήταν μοναχικές χήρες. Οι υπόλοιποι αποτελούνταν από τρία ή τέσσερα ηλικιωμένα ζευγάρια, δύο-τρεις μοναχικούς χήρους και σε τέσσερις πέντε περιπτώσεις, ηλικιωμένους άνδρες και γυναίκες που ζούσαν στο σπίτι των παιδιών τους. Σε τουλάχιστον δύο από αυτές τις περιπτώσεις, τα «παιδιά» των ηλικιωμένων ήταν ηλικιωμένα άτομα, ή αντιμετώπιζαν και τα ίδια σοβαρές αναπηρίες και προβλήματα υγείας.

Οι περισσότεροι από τους ηλικιωμένους «πελάτες» μας είχαν ένα ή περισσότερα συγγενικά τους πρόσωπα στο νησί, συνήθως μια κόρη ή ένα γιο. Στο Χωριό, όπως ισχύει και για τα άλλα χωριά του νησιού, σχεδόν τα τρία τέταρτα των ηλικιωμένων πελατών του προγράμματος με παιδιά στο Βουνί, ζούσαν σε διαφορετικό χωριό από τα παιδιά τους. Περίπου οι μισοί με το ένα τρίτο είχαν παιδιά

που δεν ζούσαν στο νησί, και συνήθως ανέφεραν σαν πιο κοντινό τους πρόσωπο αν χρειαστεί να επικοινωνήσει μαζί του το πρόγραμμα, έναν ανιψιό ή ανιψιά. Ένα στα πέντε περίπου ηλικιωμένα άτομα δεν είχαν ενεργή σχέση με νεότερους πρώτου βαθμού συγγενείς τους και συνήθως είχαν μια σχέση φροντίδας με κάποια ανιψιά ή ανιψιό, που σπάνια ήταν ουσιαστική και συνήθως ίσχυε μόνο κατ' όνομα.

Μια τυπική ημέρα εργασίας ξεκινούσε λίγο πριν τις εννιά. Εγώ η ή νοσηλεύτρια, που εκτελούσαμε και χρέη οδηγού, παίρναμε από το σπίτι τα υπόλοιπα μέλη της ομάδας. Τότε ανοίγουν τα φαρμακεία στο λιμάνι και γινόταν η πρώτη ημερήσια στάση της ημέρας. Εκεί «εκτελούσαμε» τις παραγγελίες από τις προηγούμενες ημέρες ή παίρναμε φάρμακα «αέρα» (χωρίς να πληρώσουμε), τα οποία παρήγγειλαν τηλεφωνικά οι ηλικιωμένοι «πελάτες» μας. Οι φαρμακοποιοί σημείωναν στα «τεφτέρια» τους το χρέος των πελατών μας και έκοβαν τις αποδείξεις. Κατά την επίσκεψη στα σπίτια των ηλικιωμένων ενημερώναμε για το χρέος και οι ηλικιωμένοι είτε μας έδιναν τα χρήματα ώστε να τα πληρώσουμε, είτε κανόνιζαν το χρέος με άλλους τρόπους. Συχνά σταματούσαμε και στα σούπερ μάρκετ για να προμηθευτούμε ψώνια για ένα ή περισσότερα από τα «περιστατικά». Ανεβαίνοντας για το χωριό του οποίου είναι η σειρά να επισκεφθούμε, σχεδιάζαμε τις κινήσεις μας. Οι πρώτες ώρες της ημέρας ήταν οι πλέον τεταμένες, ειδικά τις περιόδους που ένα ή περισσότερα από τα «περιστατικά» αντιμετώπιζαν προβλήματα αυτοεξυπηρέτησης, επειδή είχαν «βαρύνει» λόγω της «φυσικής» καταβολής του γήρατος, ή μιας εποχικής αδιαθεσίας.

Η οικογενειακή βοηθός επισκέπτεται πρώτα ένα σπίτι όπου ζει ένα από τα «βαριά» περιστατικά. Η νοσηλεύτρια έχει πρώτα «να δει τρία ζάχαρα» με τη φορητή συσκευή. Εγώ, ανάλογα με το τι περιμένουμε πως θα συναντήσουμε, θα ακολουθήσω τη μια ή την άλλη για να «δω» τους ηλικιωμένους του χωριού ή θα κινηθώ ανεξάρτητα, βλέποντας κατά προτεραιότητα τους μοναχικούς, τα «βαριά περιστατικά» ή εκείνους που έχουν τηλεφωνήσει και ζητήσει να «περάσω να τους διώ». Η Καίτη, η οικογενειακή βοηθός, ντόπια, είναι νευρική. Μου ζητά να έρθω μαζί της στον κυρ Γιάννη, το «βαρύτερο» περιστατικό που φροντίζουμε τη συγκεκριμένη περίοδο. Μόνος, βαρήκοος και πάνω από ενενήντα ετών, ο μπάμπια Γιάννης είναι χήρος με πολλά προβλήματα υγείας που ζει μόνος. Ένας άνθρωπος «όλο παραξενιές από παλιά», έχει μείνει μόνος του από τότε που πέθανε η γυναίκα του και ο γιος του έφυγε στην Γερμανία. Έχοντας προκαλέσει κατά καιρούς προστριβές με τους περισσότερους από τους γείτονές του, όπως όταν κατηγορήσε άδικα έναν επίσης ηλικιωμένο φίλο του ότι του κλέβει τρόφιμα από το κατόνι του σπιτιού του, έχει

αποξενωθεί από όλους. Η επιβίωσή του εξαρτούνταν για πολλά χρόνια εξολοκλήρου από τις υπηρεσίες του προγράμματος, για την καθαριότητα, τα ψώνια, τα φάρμακά του, και γενικά την υποστήριξη που χρειάζεται ένας ηλικιωμένος. Ο απρόβλεπτος χαρακτήρας του σε συνδυασμό με τις λειτουργικές δυσχέρειες που αντιμετωπίζει, τον έχουν κάνει ένα από τα πιο «δύσκολα περιστατικά» που αντιμετωπίζει το πρόγραμμα. Κάθε εργάσιμη ημέρα, τουλάχιστον ένας από εμάς περνά από το σπίτι του, προσφέροντας όλη τη γκάμα των διαθέσιμων υπηρεσιών. Η Καίτη λόγω ειδικότητας επωμίζεται το μεγαλύτερο μέρος της καθημερινής φροντίδας του, που ξεκινά με την προετοιμασία του πρωινού, συνεχίζει βοηθώντας τον να σηκωθεί και να ντυθεί, τον ξυρίζει και ύστερα συμμαζεύει το γεμάτο από σκουπίδια και αποφάγια παλιό σπίτι, βάζει πλυντήριο στα συνήθως λερωμένα με ακαθαρσίες ρούχα, σφουγγαρίζει το σπίτι, πλένει πιάτα, μαγειρεύει, και τελικά κάθεται να του κάνει παρέα. Όπως μου είπε η Καίτη, την προηγούμενη Παρασκευή

Ο κυρ Γιάννης ήταν «στα χάι του», μου έσπασε τα νεύρα. Όλη μέρα γκρίνιαζε, τον ξέρεις τον κυρ Γιάννη, «δεν κάνεις τίποτα», «τι φαγί είν' αυτό, δεν το τρώγουν ούτε σκύλοι», ό, τι να'ναι έλεγε. Σου λέω πόσο καιρό, ο γέρος έχει ξεφύγει, δεξ τι θα τον κάνουμε, δεν τον παλεύω. Μου ήρθε να τον σκοτώσω, ξέρεις τι υπομονή έχω, αλλά μου' ρθε να τον πιάσω από το λαιμό. Πρέπει να αρθείς να του σφίξεις λίγο τα λουριά, ο γέρος δεν καμώνεται.

Συνηθισμένος από παρόμοιες επιθέσεις του κυρ Γιάννη, πήγα στο σπίτι όχι να «σφίξω τα λουριά του γέρου», αλλά για να κρατήσω τις ισορροπίες σε περίπτωση που θα συνεχίζονταν οι διενέξεις μεταξύ τους, αν και από την εμπειρία μου γνώριζα πως ο μπάρμπα Γιάννης θα το είχε ξεχάσει. Για εμένα, αλλά όπως μου έχουν εκμυστηρευτεί και τις λοιπές εργαζόμενους του προγράμματος, η στιγμή πριν χτυπήσεις τη πόρτα ενός «βαριού» περιστατικού συνοδεύεται από αίσθημα άγχους, «σφίξιμο» όπως μου το περιγράφουν οι συνάδελφοί μου, καθώς δεν μπορεί κανείς να προβλέψει ό,τι αντικρύσει, και τα «προβλήματα» που θα πρέπει να αντιμετωπίσει. Πολλές φορές είχαμε βρει τον κυρ Γιάννη, όπως και πολλούς άλλους ηλικιωμένους, βαριά άρρωστους ή στα πρόθυρα του θανάτου, και σήμαινε συναγερμός. Την ημέρα εκείνη όμως, τίποτα από αυτά δεν συνέβαινε. Βρήκαμε τον κυρ Γιάννη καθισμένο δίπλα στη μασίνα προσπαθώντας να την ανάψει. Καθώς ήταν πρακτικά κουφός, δε φαινόταν να είχε αντιληφθεί την παρουσία μας. Η Καίτη γύρισε προς εμένα χαμογελώντας περιπαικτικά: «Κοίτα το Γιαννέλια, σηκώθηκε να κάνει δουλειές». Έσκυψε από πάνω του και τον έπιασε μαλακά από τον ώμο. Ο κυρ Γιάννης γύρισε, και όταν την είδε να

του χαμογελά ανταπέδωσε το χαμόγελο: «Εε!! Το Καιτούδ! Με(ρ)ες είχες να φανείς. Καλώς την, το καλό κορίτσι! Η Καίτη άρχισε να φωνάζει με όλη της τη δύναμη. «Γεια σου κυρ Γιάννη, τι κάνεις; Καλά; Σου έφερα παρέα, το Γιώργη». «Εεε! Γιωργιέλια, χρόνια έχω να σε δω. Καλώιτς, καλώιτς.»

«Άλλος άνθρωπος σήμερα ο μπαρμπα Γιάννης», μου είπε η Καίτη σιγά. Άρχισε να ετοιμάζει πρωινό, ενώ εγώ προσπαθούσα φωνάζοντας με όλη μου τη δύναμη να πιάσω κουβέντα με τον ηλικιωμένο άνδρα. Ο κυρ Γιάννης φορούσε μόνιμο ουροκαθετήρα που χρειάζονταν αλλαγή μια φορά το μήνα. Καθώς τη συγκεκριμένη ημέρα δεν είχα άλλα περισσότερο επιτακτικά καθήκοντα, ήταν μια καλή ευκαιρία να κατεβούμε στο Κέντρο Υγείας, για να το κάνουμε και αυτό. Όταν ο κυρ Γιάννης δεν ήταν «στις καλές του», για τη μεταφορά έπρεπε να καλέσω στο Κέντρο Υγείας και να ζητήσω ασθενοφόρο. Συνήθως εγώ, και όταν έλειπα σε άδεια μια από τις συναδέλφους μου, τον συνοδεύαμε ώστε να σιγουρέψουμε πως έγινε η αλλαγή, και συνταγογραφήθηκε η αντιβίωση που ενδείκνυται και όχι άλλη. Αφού τον συνόδευα πίσω στο σπίτι, κατέβαινα στο λιμάνι, έπαιρνα το φάρμακο, το ανέβαζα σπίτι του και του έδινα το πρώτο χάπι. Όταν το ασθενοφόρο ήταν απασχολημένο σε άλλο περιστατικό και ο καιρός και η υγεία του το επέτρεπαν, κατεβαίναμε με τον κυρ Γιάννη περίπου διακόσια μέτρα με τα πόδια ως το Κέντρο Υγείας, με συχνές προκαθορισμένες στάσεις σε διάφορα σημεία: Στο πλατύσκαλο της κυρα Μαρίας, το πεζούλι κάτω από τον πλάτανο, δίπλα στη βρύση κ.ο.κ., ο κυρ Γιάννης είχε μοιράσει τη διαδρομή από το σπίτι του στο Κέντρο Υγείας σε μικρά, υποστηριζόμενα από το μπαστούνι του σπριντ από το ένα σημείο ανάπαυσης στο άλλο. Με τον ίδιο τρόπο, όπως και άλλοι ηλικιωμένοι άνδρες, έκανε ως πρόσφατα την καθημερινή του βόλτα στο καφενείο. Σταδιακά, οι περίπατοι αυτοί περιορίστηκαν ώσπου κόπηκαν τελείως.

Αφού η Καίτη έκανε βιαστικά τις απαραίτητες οικιακές εργασίες, εγώ πετάχτηκα να δω δύο εξυπηρετούμενες που κατοικούσαν εκεί κοντά, τη μια για να της επιστρέψω το βιβλιάριο της, που είχα πάρει πριν από σχεδόν δύο εβδομάδες και είχα στείλει μέσω του Κέντρου Εξυπηρέτησης Πολιτών στα γραφεία της Πρόνοιας στο Φάρο για θεώρηση, και μια άλλη μοναχική ηλικιωμένη που είχα να δω αρκετό καιρό και ήθελα να ελέγξω πώς τα κατάφερνε από κοντά. Όταν γύρισα, βοηθήσαμε με την Καίτη τον κυρ Γιάννη να βγάλει τα παλιά τριμμένα ρούχα και τις στραβοπατημένες παντόφλες που φορά μέσα στο σπίτι και να φορέσει τα καλά του: άσπρο πουκάμισο, το «καλό» μαύρο παντελόνι με την τσάκιση, κάτι χιλιοταλαιπωρημένα αλλά αξιοπρεπή σε εμφάνιση λουστρίνια, και ένα κάπως

παράταιρα μοντέρνο μάλλινο παλτό που του είχε φέρει ο γιος του σε μια από τις επισκέψεις του από το εξωτερικό. Κλείσαμε το σπίτι και εγώ με τον κυρ Γιάννη ξεκινήσαμε να κατεβαίνουμε την κατηφόρα. Με όλα αυτά, η ώρα είχε πάει εντεκάμισι.

Συμφωνήσαμε πως αφού τελείωσε νωρίτερα από το συνηθισμένο, η Καίτη θα συνέχιζε κάνοντας μια «έκτακτη» επίσκεψη στην κυρία Ανθή για της μαγειρέψει σούπα που θα έφτανε και για την επόμενη ημέρα, να της κάνει λίγη παρέα και να τελειώσει εργασίες που δεν είχε προλάβει την προηγούμενη Τετάρτη, που ήταν η μέρα της. Η Καίτη είχε αναφέρει στο αυτοκίνητο την προηγούμενη εβδομάδα πως η κυρά Ανθή «δεν ήταν πολύ στα καλά της, ήταν κάπως βαριά». Η ηλικιωμένη γυναίκα στις μέρες που ακολούθησαν αρρώστησε βαριά από γρίπη, που επιβάρυνε τους ήδη ταλαιπωρημένους πνεύμονές της, αλλά «για να μην βαρύνει» εμάς, ή τον γιο της που μένει σε άλλο χωριό, δεν ανέφερε σε κανέναν τίποτα. Η Μαρία η νοσοκόμα, που πέρασε το πρωί από εκεί για να ελέγξει την πίεση και το απόθεμα των φαρμάκων της, τη βρήκε στο κρεβάτι με πυρετό, βήχα και δύσπνοια. Αφού της έφτιαξε ένα τσάι τηλεφώνησε στον γιατρό του Κέντρου Υγείας περιγράφοντας τα συμπτώματά της. Ο γιατρός, γνωρίζοντας την κατάσταση της κυρά Ανθής, καθώς την έχει εξετάσει πολλές φορές, έδωσε οδηγίες που η Μαρία εξήγησε στην ηλικιωμένη γυναίκα. Της ζήτησε να του φέρει το βιβλιάριό της κυρά Ανθής για συνταγογράφηση.

Κατεβαίνοντας προς το Κέντρο Υγείας με τον κυρ Γιάννη, χτύπησε το κινητό μου. Ήταν η Μαρία, αγχωμένη. Είχε μαζέψει από τα σπίτια του χωριού εξι-εφτά βιβλιάρια για «γράψιμο». Τα δύο έπρεπε να γραφούν και να παραδοθούν αυθημερόν. Ήταν η σειρά της να κάνει σίτιση, και δεν ήξερε πώς θα προλάβει. Με ρώτησε αν μπορούσα να κάνω τη σίτιση αντί για εκείνη, και να μου χρωστά τη μέρα. Απάντησα πως είναι αδύνατο, επειδή συνόδευα τον κυρ Γιάννη στο Κέντρο Υγείας. Ενώ μιλούσαμε, ήρθαμε πρόσωπο με πρόσωπο, καθώς περπατούσαμε σε δύο παράλληλα στενά που συγκλίνουν στο κεντρικό καλντερίμι. Μετά από λίγα λεπτά συζήτηση, που ο κυρ Γιάννης παρατηρούσε με ενδιαφέρον αλλά μάλλον χωρίς να καταλαβαίνει πολύ καλά τι γίνεται, αποφασίσαμε πως η Μαρία θα έκανε τη σίτιση και εγώ θα έπαιρνα τα δύο βιβλιάρια που επείγαν για να τα γράψω στο Κέντρο Υγείας μαζί με εκείνο του κυρ Γιάννη. Στο μεταξύ, η Μαρία θα έκανε τη σίτιση και περνώντας από το Χωριό θα έπαιρνε εμένα και την Καίτη. Θα κατεβαίναμε όλοι μαζί στο Λιμάνι και θα με άφηναν στο φαρμακείο. Όσο εγώ θα εκτελούσα τις συνταγές, οι δύο γυναίκες θα μοίραζαν τις μερίδες του φαγητού που προορίζονταν για το λιμάνι.

Τελειώνοντας, θα με έπαιρναν από το φαρμακείο, θα τις άφηνα σπίτι τους στο Λιμάνι και θα ανέβαινα για να παραδώσω τα φάρμακα που επείγαν. Μετά θα μπορούσα να πάω και εγώ σπίτι μου. Είχα το πολύ μιάμιση ώρα για να πάω τον Κυρ Γιάννη στο γιατρό, να του αλλάξουν τον καθετήρα, να γράψω τα βιβλιάρια και να προλάβω με τη βοήθεια των οδηγών του ασθενοφόρου να τον γυρίσω στο σπίτι του. Αλλιώς το φαρμακείο θα έκλεινε, πράγμα που θα σήμαινε πως θα έπρεπε να κατέβω στο λιμάνι το απόγευμα για να πάρω τα φάρμακα και να τα μοιράσω αργά το απόγευμα ή νωρίς το βράδυ. Πέρα από το γεγονός πως θα χάνονταν μια δόση στην αγωγή ατόμων που τη χρειαζόνταν, οπωσδήποτε θα δεχόμουν και αρκετά παράπονα από τους ανθρώπους που περίμεναν τα φάρμακά τους με αγωνία. Έπρεπε λοιπόν να προλάβω με κάθε τρόπο να τελειώσουν οι δουλειές της ημέρας.

Η Δευτέρα είναι συνήθως μέρα αιχμής στο Κέντρο Υγείας, που βρίσκεται στην κεντρική πλατεία στη είσοδο του Χωριού. Εκεί κάνει στάση το λεωφορείο που συνδέει το χωριό με το Λιμάνι και τα γύρω χωριά, σταθμεύουν τα αυτοκίνητά τους όσοι έρχονται για «δουλειές» στο Χωριό, κυρίως κάτι που έχει να κάνει με το Δήμο ή το Κέντρο Υγείας. Οι γιατροί αρχίζουν να δέχονται από τις εννέα το πρωί, αλλά ειδικά στις αρχές κάθε μήνα ήδη από τις οκτώ έχουν αρχίσει να συγκεντρώνονται τα πρώτα άτομα που περιμένουν σειρά, τα περισσότερα για να «γράψουν» φάρμακα, με τα συνηθισμένα για την περιοχή πράσινα βιβλιάρια του ΟΓΑ ανά χείρας. Περνώντας μπορούσα να διακρίνω από τα τσαντάκια των φαρμάκων, δωρισμένα από τους φαρμακοποιούς, το φαρμακείο όπου ήταν τακτικοί πελάτες. Ως τις 9 ο προθάλαμος του Κέντρου Υγείας γεμίζει από ένα πλήθος για τα δεδομένα του νησιού δέκα ως είκοσι ατόμων, που εναλλάσσεται καθώς όσοι τελειώνουν φεύγουν και νέα πρόσωπα παίρνουν τη θέση τους. Τα περίπου δεκαπέντε καθίσματα είναι τα περισσότερα πιασμένα. Αρκετοί ακόμα άνθρωποι είναι στημένοι όρθιοι σε μικρές ουρές των τριών ή τεσσάρων ατόμων έξω από την πόρτα κάθε εξεταστηρίου. Σήμερα, το 2015, μαθαίνω πως το Κέντρο Υγείας διαθέτει πλέον έναν μόνο γενικό γιατρό με καθήκοντα την τήρηση των εφημεριών, τη συνταγογράφηση, την εξέταση επειγόντων περιστατικών και σε περίπτωση ανάγκης, την παραπομπή τους στο Νοσοκομείο του Φάρου, με το πλοίο της γραμμής ή το ταχύπλοο σκάφος του λιμενικού σώματος που εδράζει στο νησί, την «Καταδίωξη»⁴⁵ όπως το ονομάζουν οι ντόπιοι. Το πλαίσιο που

---

⁴⁵ Η τοπική απειλητική έκφραση «θα φύγεις με την καταδίωξη» ή «θα σε πάρουν με την καταδίωξη» που έχει το νόημα του «πρόσεχε αυτά που κάνεις γιατί θα φύγεις σε κακό χάλι, σαν επείγον περιστατικό, αντικατοπτρίζει τη σημασία της καταδίωξης για τους νησιώτες και τη συμβολική

περιγράφω αναφέρεται στις «καλές μέρες», ή «τον καλό καιρό⁴⁶», όπως αποκαλούν ειρωνικά οι Βουνιώτες φίλοι μου την προ «κρίσης» εποχή. Ουσιαστικά πρόκειται για την περίοδο από τις αρχές του 2004 που ανέλαβα το έργο του συντονιστή του προγράμματος στο νησί ως τις αρχές του 2013 όταν παραιτήθηκα, χρονιά που ειρωνικά συνέπεσε με την απογύμνωση του Κέντρου Υγείας από ιατρικό προσωπικό. Εκτός ελάχιστων εξαιρέσεων, όπως γονείς με μικρά παιδιά ή νεότερα άτομα που συνήθως έρχονται λόγω μικροτραυματισμών ή μιας περισσότερο ή λιγότερο σοβαρής ασθένειας, το πλήθος αποτελείται κυρίως από δύο κατηγορίες: Μεσόκοπους άνδρες και γυναίκες, συνήθως με πάνω από ένα βιβλιάριο στα χέρια, κάποτε τα δικά τους και συχνότερα ακόμα εκείνα των «γέρων» της οικογένειας, και ηλικιωμένα άτομα, ορισμένα με συνοδεία κάποιου μεσόκοπου ατόμου αλλά τα περισσότερα μόνα τους. Η πλειονότητα των ηλικιωμένων που περιμένουν στη σειρά, όπως και των υπερηλίκων στο νησί, είναι γυναίκες.

Ανεβαίνοντας τη σκάλα του Κέντρου Υγείας, που χτισμένο στις αρχές της δεκαετίας του '80, ήταν ίσως το μοναδικό μη προσβάσιμο από άτομα με κινητικές δυσχέρειες στην Ελλάδα, είδα αρκετό κόσμο να περιμένει. Ένας άνδρας μεταξύ σαράντα με πενήντα που μάλλον είχε τελειώσει, κατευθυνόμενος προς την είσοδο σταμάτησε σχηματίζοντας ένα περιπαικτικό χαμόγελο στο πρόσωπό του προς τον μπαρμπα Γιάννη. Τον γνώριζα, είναι γνωστός στο χωριό και γείτονας. Μάλλον είχε έρθει για να γράψει φάρμακα για τη μητέρα του. «Ούι Γιαν' τι κάν'ς;» του είπε με χαρούμενο τόνο. Ο μπαρμπα Γιάννης τον κοίταξε με χαμόγελο, και ένα ύφος που θα μπορούσε να σημαίνει πως δεν καταλαβαίνει, πιθανώς επιτηδευμένο. «Ποιος είσαι συ μπαμπάμ;» είπε ύστερα από λίγο. Ο άνδρας απάντησε «Δε με γνωρίζεις; Διε καμώματα, δε με γνωρίζεις... Πού τον πας κα(η)μένε Γιώρ'; Σε φάγαν πλεια οι γέρ'!» γύρισε και μου είπε με ένα χαμόγελο μισο-συμπάθειας και μισο-ειρωνείας. «Δώσου μια στις σκάλες να παγαίν' , να γλιτώεις!» Στο βάθος έβλεπα τον κόσμο που περίμενε να κοιτάζει χαμογελαστός αυτό το μικρό διάλειμμα στη βαρεμάρα της αναμονής. «Τι να τον κάνω, παππούλης είναι», είπα. «Άκσε παππούλης! Ειχ περ(ι)σσή παλιαθρωπιά... γιάκειο σου λέγω στις σκάλες μια ποδαριά κι απ'κάτ!»

βαρύτητα της εξόδου από το νησί με αυτό τον τρόπο. Πρόκειται για μια κατάσταση έκτακτης ανάγκης, μη διαχειρίσιμη σε τοπικό επίπεδο. Το γεγονός πως «φευγατίστηκε» ένα άτομο με την καταδίωξη ενέχει τη συνεκδήλωση του σοβαρού, του κατεπείγοντος και του επικίνδυνου για τη ζωή ή τη σωματική ακεραιότητα γεγονότος.

⁴⁶ Συνήθως ολόκληρη η έκφραση είναι «αυτό (που είναι κάτι που θεωρείται θετικό, για παράδειγμα μια χρήσιμη υπηρεσία ή ένας καλός τζίρος σε ένα κατάσταση) δε γινόταν τον καλό καιρό, πού να γίνει σήμερα»

Έφυγε φουριόζος και χαμογελαστός. Προχωρώντας στο διάδρομο, που λειτουργούσε ως θάλαμος αναμονής, είδα κόσμο να περιμένει.

Στο δρόμο για το θάλαμο νοσηλείας, συνάντησα μερικούς πελάτες των προγραμμάτων, ανάμεσα τους ένα ηλικιωμένο ζευγάρι από τον Αγρό, που από το αγχωμένο πρόσωπο του άνδρα φαινόταν πως κάτι δεν πήγαινε καλά, και δύο χήρες από τα Βόρεια που περίμεναν με τα βιβλιάρια τους ανά χείρας. Τους χαιρέτησα βιαστικά, καθώς περνούσα από μπροστά τους με τον κυρ Γιάννη, προς το δωμάτιο νοσηλείας. Μπαίνοντας στο θάλαμο γνώριζα ήδη που πως το ζευγάρι που είχε έρθει με ταξί βρισκόταν εκεί γιατί η γυναίκα είχε ανεβάσει πίεση, όπως γνώριζα ήδη σε ποιο κρεβάτι να βάλω τον κυρ Γιάννη να ξαπλώσει. Στο μεταξύ, περνώντας το διάδρομο, είδα μια γνωστή νοσοκόμα που βγήκε για να ρωτήσει ποιος έχει σειρά. Της είπα πως ο κυρ Γιάννης είναι στη θέση του και να ειδοποιήσει κάποιον από τους αγροτικούς γιατρούς, (ένα αγόρι και ένα κορίτσι και οι δύο γύρω στα εικοσιπέντε), να πάει να αλλάξει τον καθετήρα. Στο μεταξύ, μια ηλικιωμένη από τον Ελαιώνα βγαίνει από ένα γυαλιστερό, τεράστιο αγροτικό αυτοκίνητο και ανεβαίνει τις σκάλες υποβασταζόμενη από τον γιο της, έναν αγριωπό αξύριστο μεσήλικα με κόκκινα από τον κρύο αέρα ή το τσίπουρο μάτια. Από το ύφος ο άνδρας φαίνεται να βαρυνγκωμά για το έργο που επιτελεί. Καθώς προχωρά μέσα στο θάλαμο αναμονής ξεφυσάει: «Μαναμ' κόσμος...» Προχωρώντας πιο κάτω, αφήνει τη μητέρα του να καθίσει σε μια καρέκλα και της λέει: «κάθ(ι)σε συ εφτ τώρα να περιμένεις, εγώ (θ)αν είμαι απ'κατ'», εννοώντας το κοντινότερο καφενείο. «Να μη φύ(γ)εις» λέει η ηλικιωμένη γυναίκα επιτακτικά. «Καλά πώς (θ)α φύγω, αφού έχω εσένα έδω. Μ'άιντε πάγω, σα τελειώ(σ)εις πάρεμ' τηλέφωνο». Στο μεταξύ πηγαίνω στο ηλικιωμένο ζευγάρι, τους χαιρετώ. Ειδικά με τον άνδρα έχουμε μια νομίζω αμοιβαία συμπάθεια.

(Γ): Τι κάνετε κυρ Κώστα; Πώς από δω;

(Κ.): Να, είχαμε καιρό να σας δούμε και είπαμε να περάσουμε μια βόλτα να δούμε τι κάνετε [απαντά με πονηρό χαμόγελο και εγώ γελάω]. Η κυρά ανέβασε πίεση πάλε και ήρθαμε.

Το ζευγάρι είχε ένα από τα ομιλούντα ηλεκτρονικά πιεσόμετρα που είχαν γίνει της μόδας τον τελευταίο καιρό, του οποίου την ακρίβεια δοκίμαζαν συγκρίνοντας τις ενδείξεις του με το αναλογικό πιεσόμετρο της Μαρίας όταν τους επισκέπτονταν κάθε δεύτερη Τρίτη. Η κυρα Δάφνη, τον μάλωσε μισο-αστεία. «Τι θες μπε κα(η)μένε και με τρέ(χ)εις; Καλά ήμαν σπίτι. Το πολύ μια μπαμ και κάτω να πέσω και να μείνεις μόνος σου. Τι πειραζ'»; Στην πραγματικότητα, και οι δυο τους πρόσεχαν πολύ ο ένας

τον άλλο, με εκατέρωθεν ερωτήσεις «τα χάπια σου τα πήρες;» «κάτσε τώρα κουράστηκες» κτλ. Σε κατ' ιδίαν συζητήσεις μας, ο κυρ Κώστας μου έλεγε πως «φοβάμαι για αυτή, να μην πάθει τίποτα».

Οι δύο τους έδιναν την αίσθηση πως φοβούνται περισσότερο να μην πάθει κάτι ο σύντροφός τους παρά ο εαυτός τους. Η Δάφνη μου είχε πει πάνω στη συζήτηση την προηγούμενη εβδομάδα όταν πίναμε καφέ σπίτι τους, και της υπέδειξα πως η υπέρτασή της είναι πολύ υψηλή εκθέτοντας την σε σοβαρό κίνδυνο πως

(Δ.): Πάντα αυτός που μένει πίσω είναι ο πιο δύσκολος. Όσο είναι δυο μαζί είναι πιο καλά, το αντρόγυνο παρηγοριέντιν. Καλύτερα ας πάγω εγώ πρώτη.

(Γ.): Ναι, αλλά να μην τα πάθουμε σαν τη Ζωή.

Η Δάφνη σοβαρεύτηκε απότομα. Είχα αγγίξει μια ευαίσθητη χορδή. Η Ζωή, πέντε χρόνια μεγαλύτερη από το ζευγάρι, ήταν μια χήρα που έμενε στο ακριβώς από κάτω σπίτι. Η Δάφνη και η Ζωή ήταν φίλες. Για μια ζωή, η Δάφνη την επισκέπτονταν σχεδόν καθημερινά για καφέ, χωρίς να σταματήσει ούτε μετά από το εγκεφαλικό επεισόδιο που άφησε τη Ζωή κατάκοιτη στο κρεβάτι και με δυσκολία στην ομιλία της. Χάρη στις προσπάθειες της κόρης της, που ήρθε από την Αθήνα αφήνοντας τη δουλειά της για να την «πολ'μήσει», η Ζωή δεν έμεινε λεπτό χωρίς άνθρωπο δίπλα της. Όταν οι υποχρεώσεις της Ελένης την ανάγκασαν να επιστρέψει στο σπίτι της, φρόντισε να κάνει τις απαραίτητες επαφές ώστε να βρει τη Γιώτα, μια γυναίκα του χωριού που ενισχύει το εισόδημα του κτηνοτρόφου άνδρα της, φροντίζοντας ηλικιωμένα άτομα και καθαρίζοντας σπίτια, όταν δεν βρίσκει εργασία σε κάποιο πρόγραμμα του Δήμου ή άλλες εποχικές ασχολίες. Η Ζωή δήλωνε «ευχαριστημένη» με την κόρη της και τον τρόπο που διευθετήθηκε η ζωή της υπό τις νέες συνθήκες της αναπηρίας της, αλλά η νέα εμπειρία της εξάρτησης από άλλους ήταν πλήγμα για την περήφανη για την αυτονομία που απολάμβανε ως τα βαθιά γεράματα γυναίκα. Η Ζωή πέθανε μετά από δύο περίπου χρόνια σε ηλικία πάνω από ενενήντα ετών. Η Δάφνη απέδιδε το θάνατο στη «στενοχώρια» και το «σφίξιμο» που της προκάλεσε η καθήλωση στο κρεβάτι. Ο υπαινιγμός μου πως η Δάφνη πιθανώς θα έχει τη τύχη της Ζωής αν δεν προσέξει, τη σόκαρε και την ενόχλησε, αλλά είχε αποτέλεσμα. Η Δάφνη συμφώνησε πως τελικά «θα πάει να διει την πίεση» της και όπως είδα πραγματοποιήσε το λόγο της, μάλλον υπό την πίεση και του συζύγου της. «Θέλετε να σας φέρω τα φάρμακα από το λιμάνι μήπως;» Ρώτησα. «Όχι, να μη σε βαρύνουμε», απάντησαν. Τους εξήγησα πως πέρα από το γεγονός πως το έργο ανήκει στα

καθήκοντά μου, θα πήγαινα ούτως ή άλλως. Είχαν κανονίσει, θα τους τα ανέβαζε ο γιος τους ο Παναγιώτης, μετά τη δουλειά. «Αιντε, και να ναρθείς και πάλι για καφέ», μου είπε ο κυρ Κώστας. «Όχι επειδή ήρθαμε εμείς να λες πως έβγαλες την υποχρέωση», μου είπε γελώντας, υπενθυμίζοντας το τοπικό σαβουάρ βιβρ που προϋποθέτει την αμοιβαιότητα και διαδοχικότητα στην ανταλλαγή επισκέψεων μεταξύ ίσων, στα πλαίσια της κοινωνικότητας.

Τους άφησα και πήγα να μιλήσω με τις δυο γυναίκες από τα Βόρεια. Είναι φίλες μεταξύ τους και «εξυπηρετούμενες» του προγράμματος. Η Κατίνα έπρεπε να έρθει γιατί έπαιρνε ορισμένα φάρμακα των οποίων η στάθμη στο αίμα πρέπει να μετριέται τακτικά. Η Σοφία άδραξε την ευκαιρία να έρθει ως το Κέντρο υγείας να γράψει τα φάρμακά της και «να πάρει και τον αέρα της». Οι δυο γυναίκες είχαν συγγενείς που ζούσαν κοντά τους, αλλά η Κατίνα είχε «προβλήματα» με τα παιδιά της που πήγαζαν από την απόφασή της να πουλήσει ένα ακίνητο για να βοηθήσει ένα από αυτά, τη Βάσω, που χρωστούσε σημαντικά ποσά, μια κίνηση που έγινε αντιληπτή από τα άλλα αδέρφια ως αδικία. Όταν η Βάσω έκανε ένα δεύτερο γάμο με ένα Βουνιώτη που ζούσε στη Γερμανία, η Κατίνα έμεινε «μια πόρτα» με τα δύο της παιδιά που της κρατούσαν μούτρα και ενίοτε την αποπαίρναν. Η Σοφία πάλι απέφευγε να «γίνεται βάρος» στην κόρη και το γαμπρό της, που εκτός από τα παιδιά τους, είχαν να προσέχουν και τη συμπεθέρα της που δεν ήταν πολύ καλά τελευταία. Η Σοφία φρόντιζε «να μην ζητάει πολλά», θεωρώντας πως η τυχόν ένταση που θα δημιουργούνταν εξαιτίας της θα γίνονταν αισθητή ως προσπάθεια να «ανακατέψει» το ζευγάρι επιβαρύνοντας την κόρη της. Με ρώτησαν αν μπορούσα να τους ανεβάσω τα φάρμακα στο σπίτι τους, όταν τα γράψουν, ώστε να μην κατεβούν στο λιμάνι για το φαρμακείο. Απάντησα πως δεν θα μπορούσα να τα παραδώσω σε καμία περίπτωση πριν την επομένη. Η Σοφία δεν είχε πρόβλημα, αλλά η Κατίνα τα χρειάζονταν άμεσα γιατί της τελείωναν. Πάντα αναρωτιόμασταν στο πρόγραμμα πώς ήταν δυνατόν να τελειώνουν στους ηλικιωμένους πριν το τέλος του μήνα φάρμακα συνταγογραφούμενα ώστε να επαρκούν για το διάστημα αυτό τόσο συχνά. Η μια εκδοχή, την οποία δεν καταφέραμε ποτέ να διασταυρώσουμε, καθώς όλοι οι ηλικιωμένοι το αρνούνταν κατηγορηματικά, ήταν πως δανείζουν ή μοιράζονται τα φάρμακά τους μεταξύ τους. Η άλλη, πως κάποιες φορές ξεχνούσαν πως είχαν πάρει μια δόση και ξαναέπαιρναν το ίδιο φάρμακο δεύτερη φορά. Η τρίτη, πως δημιουργούσαν παρακαταθήκες φαρμάκων κάθε φορά προσπαθώντας να πείσουν το προσωπικό των προγραμμάτων και του Κέντρου Υγείας πως τα φάρμακά τους

τελείωσαν λίγες μέρες πριν αυτό συμβεί στην πραγματικότητα.

Όταν η Σοφία άκουσε την Κατίνα, αμέσως είπε πως «δεν πειράζει, θα πάρω και εγώ τα φάρμακά μου από το λιμάνι μαζί με την Κατίνα». Η αλλαγή αυτή στην απόφασή της δεν ήταν τυχαία. Αρχικά, η προσφορά μου να τους μεταφέρω τα φάρμακα φάνηκε πολύ βολική στις δύο γυναίκες, καθώς οι δύο γυναίκες θα απέφευγαν να περάσουν από το λιμάνι και θα γλίτωναν τόσο μια επιπλέον κούρσα ταξί όσο και την ταλαιπωρία της διαδρομής. Στη συνέχεια, όταν έγινε αντιληπτό πως εγώ δεν θα παρέδιδα τα φάρμακα την ίδια ημέρα και η Κατίνα δήλωσε πως δεν την εξυπηρετούσε, η Σοφία είχε την επιλογή να μου αναθέσει την αγορά των φαρμάκων της, αποφεύγοντας το περιττό δρομολόγιο στο λιμάνι. Βέβαια, αφήνοντας την Κατίνα να κατέβει μόνη της στο λιμάνι η επιλογή θα μπορούσε να εκληφθεί ως προδοσία, αφού είχαν ξεκινήσει με την αυτονόητη συμφωνία πως θα πήγαιναν παρέα και θα μοιράζονταν τα έξοδα του ταξί. Επιπλέον, αν έπαιρνε ταξί μόνη της από το Χωριό για τον οικισμό όπου έμενε θα έπρεπε να πληρώσει όλη την κούρσα μόνη της, γεγονός που θα εξανέμιζε το όποιο οικονομικό όφελος. Θα μπορούσε να κάνει ωτοστόπ σε κάποιο διερχόμενο οδηγό, αλλά δεν ήταν σίγουρο πως θα έβρισκε κάποιον εκείνη την ώρα.

Εξάλλου, η Σοφία δεν είναι άνθρωπος που της αρέσει να «υποχρεώνεται», ακόμα και για μικρά πράγματα. Αν δεν ήθελε να «στενοχωρέσει» την Κατίνα και να «ψυχρανθεί» μαζί της χωρίς λόγο, έπρεπε να την ακολουθήσει στο λιμάνι, είτε είχε λόγο να το κάνει είτε όχι. Ακολουθώντας τη φίλη της, θα μπορούσε να προμηθευτεί η ίδια τα φάρμακά της χωρίς να χρειαστεί να περιμένει την επομένη, και το σημαντικότερο, χωρίς αισθάνεται πως *υποχρεώνεται* σε εμένα. Δεν είναι μόνο το γεγονός πως, σύμφωνα με το εντόπιο *modus vivendi*, αν γίνει φορτικό ένα πρόσωπο σε ένα άλλο και το «παραβαρύνει» με επαναλαμβανόμενα αιτήματα είναι πιθανό να «κάψει» την όποια πιθανότητα μελλοντικής βοήθειας από εκείνον στο μέλλον. Ίσως σημαντικότερα, αναμένεται από τον άνθρωπο που «αισθάνεται» να προβλέπει και αυτόματα να επιλέγει την πλέον πρόσφορη στρατηγική, εκείνη που «δεν θα στενοχωρήσει κανένα». Η Σοφία έχει τη φήμη μιας «περήφανης» γυναίκας που δεν θα επέτρεπε το ενδεχόμενο να «χαλάσουν τις καρδιές τους» με τη φίλη της απλά επειδή της δόθηκε η ευκαιρία να αποφύγει τον κόπο και τα έξοδα της καθόδου στο λιμάνι. Προτίμησε έτσι, στιγμιαία, από όλες τις διαθέσιμες στρατηγικές, την πιο ταιριαστή στην περίπτωση. Δεν υποστηρίζω πως η επιλογή της Σοφίας είναι αποτέλεσμα συνειδητών υπολογισμών για το «καλύτερο» πλέον επωφελές σε όρους

εξοικονόμησης οικονομικών και συμβολικών πόρων. Αντίθετα, ήταν ο ηθικός προσανατολισμός προς τη «σωστή» για το τοπικό *habitus* απόφαση που την οδήγησε να επιλέξει το πλέον πρόσφορο σε εκείνη δρόμο, εκείνο που καταλήγει στον επωφελέστερο τρόπο διαχείρισης των οικονομικών και κοινωνικών εντάσεων, εμμένοντας στην αρχική συμφωνία με την Κατίνα.

Συνεχίσαμε να μιλάμε με τις δύο γυναίκες για την επικείμενη επιδείνωση του καιρού, που πάντα τραβάει το ενδιαφέρον των Βουνιωτών και ως ένα ουδέτερο θέμα που δεν απαιτεί την επίδειξη προτιμήσεων, είναι πρόσφορη για αποσυμπίεση ύστερα από τεταμένες συζητήσεις. Οι δύο γυναίκες περίμεναν έξω από την πόρτα των αγροτικών γιατρών. Εγώ αντίθετα, έπρεπε να πάρω σειρά έξω από την πόρτα του ειδικού παθολόγου, ο οποίος περίμενε να γράψει φάρμακα για την κυρά Ανθή, όπως συνεννοήθηκε τηλεφωνικά με τη Μαρία. Τις χαιρέτησα, ζητώντας συγνώμη επειδή εγκαταλείπω την ομήγυρη. Οι δύο γυναίκες μου απάντησαν ευγενικά, «Πάνε Γιωργιέλια, εσύ έχεις τις δουλειές σου, εμάς μας βρήκες εδώ. Θα σε δούμε την Τετάρτη;» Τους απάντησα πως ναι, εκτός απροόπτου.

Καθώς έξω από την πόρτα του «ειδικού» οι καρέκλες ήταν πιασμένες, κάθισα πάνω σε ένα ψηλό τραπέζι εν μέρει καλυμμένο με ενημερωτικά φυλλάδια, με τρόπο που όταν η πόρτα θα άνοιγε θα γινόμουν ορατός, ώστε ίσως να με φωνάξουν από μέσα χωρίς να περιμένω. Ανάμεσα σε όσους περίμεναν ήταν και μια γυναίκα λίγο πριν τα εξήντα, που ενώ δεν είχε σημαντικά προβλήματα υγείας, είχε επανειλημμένα και με εριστικό τόνο ζητήσει να εγγραφεί στο πρόγραμμα.

Να έρθεις να με γράψεις, δηλαδή τι εγώ δεν είμαι αναγκασμένη; Σε άλλους ξέρεις και στέλνεις τις γυναίκες, αλλά σε μένα τίποτα. Να ρθεις να με γράψεις, αλλιώς ξέρω εγώ πού θα απευθυνθώ,

μου είχε πει τότε απειλητικά. Την είχα επισκεφτεί σπίτι της και της είχα εξηγήσει πως λόγω της σχετικά μικρής ηλικίας της και της απουσίας σοβαρών προβλημάτων αυτοεξυπηρέτησης καταφανώς ανήκε στη μερίδα του πληθυσμού που «δεν δικαιούνταν» φροντίδας από το πρόγραμμα, με κάθε δυνατό τρόπο. Όμως, δεν ήθελε να καταλάβει. Ύστερα από τη άρνησή μου, υιοθέτησε μια επιθετική στάση εναντίον μου όπου με συναντούσε. Μόλις με είδε να κάθομαι στο τραπέζι άρχισε να μιλάει απνευστί, χωρίς να μου δώσει την ευκαιρία να μιλήσω ενδιάμεσα :

Έχουμε εμείς σειρά. Δεν πιστεύω να έρθεις να μας τη πάρεις, από το πρωί

περιμένουμε. (Θ)αν έχεις πόσα βιβλιάρια, (σ)αν έμπεις και δε (θ)α τελειώ(σ)εις ούτε αύριο. Πόσες φορές σου είπα να με βάλεις στο πρόγραμμα και εσύ με γέλασες...

Καθώς η γυναίκα ανέβαζε την ένταση της φωνής της σε ένα χειμαρρώδη μονόλογο, έβλεπα τα κεφάλια από γύρω να στρέφονται προς το μέρος μας, καθώς όσοι περίμεναν βρήκαν κάτι που να σπάει τη βαριεστημάρα της αναμονής. Η γυναίκα συνέχιζε ακάθεκτη:

Αλλού και αλλού τσι στέλ(νει)ς [εννοώντας τις «γυναίκες» του προγράμματος], γώ τόσες φορές που σου είπα τίποτα, (γ)ούλο στα σούρβαλα τσι στέλ(νει)ς, δε τσι στέλ(νει)ς σε κανέ(να) ά(ν)θρωπο της προκοπής.

Είχα ακούσει πολλές φορές τον όρο «σούρβαλο» στα πλαίσια της δουλειάς μου στο νησί, συνήθως από ηλικιωμένους που μου έλεγαν με πικρία «εγίνηκα ντιπ σούρβαλο⁴⁷». Δεν μπόρεσα ποτέ να πάρω μια ικανοποιητική ερμηνεία για την ετυμολογία της λέξης, αλλά ρωτώντας έπαιρνα την απάντηση πως «σούρβαλο» είναι ο «γέρος⁴⁸» που έχει φτάσει σε τέτοια κατάσταση κατάπτωσης που δεν ελέγχει αρκετά το σώμα του: πονάει παντού, περπατάει με δυσκολία και αστάθεια, δεν μπορεί να φάει, και γενικότερα να αυτοεξυπηρετηθεί. Η κατάπτωση συχνά επιφέρει και αλλαγές στην εξωτερική εμφάνιση ή τη συμπεριφορά. Το σούρβαλο δεν βλέπει ούτε ακούει καλά, ξεχνάει, μπερδεύεται, μπορεί να του πέφτουν τα φαγητά από το στόμα, ή να του τρέχουν σάλια κτλ. Ο όρος έχει υποτιμητική χροιά: Το σούρβαλο είναι ένα βήμα πριν το θάνατο, «ντιπ άχρηστο», ένα «άχρηστο» «βάρος». Η γυναίκα πήγε τον ορισμό ένα βήμα παραπάνω, αντιπαραβάλλοντας τα «σούρβαλα» με τους άλλους ανθρώπους «τση προκοπής». Το άρρητο μήνυμα πίσω από τα λόγια της ήταν πως η απόφασή μου να την εξαιρέσω από το πρόγραμμα ήταν ηθικά επιλήψιμη, καθώς έδειχνα «προτίμηση» σε ανθρώπους «άχρηστους», αντί σε εκείνους που έχουν «κάποια αξία».

Είχα από ώρα αρχίσει να εκνευρίζομαι, και μιλώντας και εγώ δυνατά ώστε να με ακούσουν όλοι απάντησα:

⁴⁷ Στη νεοελληνική η έκφραση *σαράβαλο* που χρησιμοποιείται σε αναφορά ενός οχήματος ή κτίσματος πολύ παλιό και σε πολύ κακή κατάσταση. Είναι δυνατό επίσης να χρησιμοποιηθεί στην λαϊκή γλώσσα περιγράφοντας με υποτιμητικό τρόπο το ηλικιωμένο ανδρικό ή γυναικείο σώμα. Αντίθετα όμως, δεν έχω ακούσει ποτέ τη λέξη *σούρβαλο* να χρησιμοποιείται για ένα άψυχο αντικείμενο.

⁴⁸ Χάρην οικονομίας, χρησιμοποιώ ενίοτε εντόπιες εκφράσεις όπως «γέρος», «γριά» κτλ. όπως και άλλους εντόπιους όρους, όπως «εξυπνέτηση», «ξένος», «χαρτιά», «πολεμώ», «γυναίκα», κτλ. χωρίς εισαγωγικά, όταν συζητώ την έννοια.

Εμάς τα σούρβαλα μας έχουν να προσέχουμε, αυτή είναι η δουλειά μας. Εσένα ποιο είναι το πρόβλημά σου, τέλος πάντων; **Πιο καλή απ' τ' εμένα είσαι.**

Η τελευταία έκφραση είναι μια από τις παροιμιώδεις φράσεις που χρησιμοποιούνται στο Βουνί για να υποβαθμίσουν τα παράπονα ή τις εκκλήσεις των ηλικιωμένων για φροντίδα, όταν εκείνα παίρνουν τη μορφή επαναλαμβανόμενης γκρίνιας. Έχω ακούσει να τη χρησιμοποιούν «ψυχαυμένες» κόρες για τους γονείς τους, γείτονες ενός «παράξενου» γέρου ή γριάς που «γυρεύει παραπανίσια», αλλά και οι ντόπιες γυναίκες των προγραμμάτων, σε αντίστοιχες περιπτώσεις. Κάποιοι από το κοινό χασκογέλασαν, ίσως γιατί έβρισκαν την απόφαση πληρωμένη, ίσως γιατί δεν περίμεναν από τον «ξένο» χρησιμοποιήσει μια Βουνιώτικη έκφραση, ίσως και για την «πει(ρ)ατ(ι)κή» (δηλ. περατική, από πέρα από τη θάλασσα) προφορά μου όταν χρησιμοποιώ τη διάλεκτο, ίσως γιατί έβλεπαν πως ένας «καβγάς» φουντώνει και προέβλεπαν μια διασκεδαστική συνέχεια. Η γυναίκα άφρισε: «Άκσε πιο καλή απ' τ' εμένα, θα σου δείξω εγώ, θα δεις τι θα πάθεις ξέρω εγώ πού (θ)α πάγω και (θ)α σε βαλ' στη θέσησ'». Οι περισσότεροι από τους παριστάμενους είχαν από ώρα σταματήσει να κρύβονται και χασκογελούσαν ανοιχτά. Εκείνη την ώρα άνοιξε η πόρτα του ιατρείου και βγήκε ο γιατρός με βλοσυρό ύφος κάτω από τα γυαλιά του.

«Τι γίνεται εδώ; Σας παρακαλώ, εδώ είναι ιατρείο». Η γυναίκα σταματάει απότομα. «Γιώργο, έλα λίγο να σου πω», μου λέει ο γιατρός με αυστηρό τόνο. Μπαίνω στο ιατρείο, όπου ο γιατρός σφράγιζε το βιβλιάριο μιας ηλικιωμένης γυναίκας και της έδινε συμβουλές με επιτηδευμένα απλή γλώσσα. Η γυναίκα έφυγε ευχαριστώντας τον. «Τι έπαθε αυτή;» ρώτησε. Όταν του εξήγησα κούνησε το κεφάλι χωρίς άλλο σχόλιο. Μου έδωσε οδηγίες για την κυρά Ανθή. «Προφανώς» επρόκειτο για βρογχίτιδα, έπρεπε να πάρει δεδομένης της επισφαλούς υγείας της αποχρεμπτικό και αντιβίωση. Ο γιατρός έγραψε στα γρήγορα και τα άλλα βιβλιάρια, χτυπώντας με θόρυβο τις σφραγίδες στις συνταγές. Βγήκα σχεδόν πέφτοντας πάνω στη γυναίκα που βιάστηκε να μπει μέσα στο ιατρείο από την ανοιχτή πόρτα ρίχνοντάς μου μια φονική ματιά. Οι γυναίκες από το Πάνω Χωριό είχαν φύγει. Κατευθύνθηκα στο θάλαμο όπου οι αγροτικοί μόλις είχαν τελειώσει την αλλαγή του καθετήρα του κυρ Γιάννη. Ύστερα από μια μικρή ενημέρωση από τους αγροτικούς και μια γρήγορη συνεννόηση με τον οδηγό του ασθενοφόρου, ήμασταν έτοιμοι να φύγουμε. Βγαίνοντας από το θάλαμο ακολουθώντας τα αργά βήματα του κυρ Γιάννη που επωφελούνταν από την

περίσταση για να περιεργαστεί τον κόσμο που περίμενε, πέσαμε πάνω σε έναν εξηνταπεντάρη, το Λευτέρη που έπιασε το κυρ Γιάννη από τους ώμους και τον κούνησε φωνάζοντας, καθώς όσοι τον γνωρίζουν ξέρουν πως είναι βαρήκοος.

Ε Γιάνν, τι κάν'ς για; Είμαι ο Κώστας του Τάσου του... Καλά γείσαι;
Καλά μπαμπάμ, να τι καλά...δε μπουλώ... [άρχισε να γκρινιάζει ο κυρ Γιάννης μετά από τα αρχικά χαμόγελα της αναγνώρισης].
Δεν έχεις ανάγκη, βαστάς εσύ. [Γυρίζοντας σε εμένα] Ξέρεις πόσο είναι αυτός; 100 χρονών μέσα στο νερό. Γερό κόκαλο...παλιό!

Καθώς συνεχίζουμε το δρόμο μας προς την έξοδο, βλέπω τον μυστακοφόρο με τα κόκκινα μάτια να ανοίγει την πόρτα και να ρωτάει τη μητέρα του, της οποίας προφανώς είχε φτάσει η σειρά της:

Ακόμα;
Να, Τώρα μπαίνω, κόσμο είχε.
Ε, για...

αναφωνεί με ανυπομονησία ο άνδρας και μπαίνει στο χώρο αναμονής. Κατεβαίνοντας ο κυρ Γιάννης με ρωτά: «Κειος που μας μίλησε, ποιος ήταν;» Προσπάθησα να του εξηγήσω, αλλά στάθηκε αδύνατο και εγκατέλειψα την προσπάθεια. Ο οδηγός-τραυματιοφορέας οδήγησε υποβαστάζοντας τον ηλικιωμένο στην ειδική καρέκλα του ασθενοφόρου που προορίζεται για τους ασθενείς. Ο κυρ Γιάννης σήκωσε τα χέρια και περίμενε, ώσπου ο οδηγός να τον δέσει με τη ζώνη ασφαλείας, όπως έχουν κάνει πάρα πολλές φορές στο παρελθόν.

Σε λίγα λεπτά ήμασταν μερικά μέτρα από το σπίτι του κυρ Γιάννη. Στις σκάλες του διπλανού σπιτιού σκούπιζε μια γειτόνισσά του, η κυρά Μαρία. «Γειά σου Γιωρ', που τον πήγατε τον κυρ Γιάννη, βολτούλα πάλι»; Μου λέει χαμογελαστή. Χρησιμοποιούσα συχνά τον όρο «βολτούλα» σε συζητήσεις με τρίτους, όταν ρωτούσαν πληροφορίες για ηλικιωμένους που συνόδευε το πρόγραμμα για επισκέψεις σε γιατρούς, με σκοπό να υποβαθμίσω την σημασία που αποκτούν οι επισκέψεις αυτές στο κουτσομπολιό του χωριού, για τα οποία κάθε επίσκεψη στο γιατρό συχνά ερμηνεύεται σαν δείγμα σοβαρής ως και ανίατης ασθένειας: «Πάλι στο γιατρό την τρέχαν, σ' λέγω, δεν είναι καλά, να διεις που είναι παλιοαρρώστια.» «Ε, ναι, είναι και μεγάλη πλειά, πόσο θα πάει δα;» Αρκετές γυναίκες του μαχαλά φαίνεται πως βρήκαν ταιριαστή την έκφρασή μου και την υιοθέτησαν, προκειμένου να διασκεδάσουν τις ανησυχίες των δικών τους ηλικιωμένων όταν τους συνόδευαν στους γιατρούς, αλλά

και για να επισημάνουν τον μάταιο κατά τους νεότερους χαρακτήρα των επισκέψεων των ηλικιωμένων στους γιατρούς. Το υποκοριστικό «βολτούλα» εμπεριέχει σκωπτικές συνεκδηλώσεις για την σημασία της επίσκεψης: «Βόλτες» και «βολτούλες» πηγαίνουν οι γονείς τα μικρά παιδιά. Το γεγονός πως οι ηλικιωμένοι χρειάζονται «παρέα» ή «συνοδεία» στη διάλεκτο για να φέρουν εις πέρας τις επισκέψεις αυτές εμπεριέχει αναφορές στην επιστροφή των ηλικιωμένων «πίσω» σε μια **δυστοπική παιδικότητα**. Στο νησί λένε πως οι *γέροι* «ξανααμωραίνονται», «γίνονται παιδιά» και «κάνουν σαν παιδιά». Η εμμονή τους σε ανούσιες κατά το τοπικό έθος επισκέψεις στους γιατρούς ερμηνεύεται σαν μια από τις «παιδιάστικες», χαρακτηριστικές των ηλικιωμένων συμπεριφορές. Ενώ ο άνθρωπος πρέπει «να πηγαίνει μπροστά», να «προοδεύει», το να «πηγαίνει πίσω» κανείς θεωρείται συνώνυμο της επιστροφής σε προηγούμενα στάδια της πορείας του ανθρώπου: Το κοινωνικό στάδιο των μικρών παιδιών που προϋπάρχει του πλήρως κοινωνικοποιημένου, «άξιου», «ικανού» και «χρήσιμου» ανθρώπου.

Ναι, τον πήγαμε να τον δουν οι γιατροί και τον φέραμε, απάντησα στην γυναίκα. «Τι να τον κάνουν; Χρόνια να του δώσουν, γίνεται; Δε γίνεται» απάντησε και συνέχισε να σκουπίζει τις σκάλες. Μαζί με τον οδηγό του ασθενοφόρου συνοδεύσαμε τον κυρ Γιάννη στο σπίτι του, περιμέναμε ώσπου να βρει το πορτοφόλι του, να εντοπίσει μέσα σε αυτό το κλειδί της εξώπορτας και να ανοίξει. Ο οδηγός, παρότι γνώριζε την απάντηση, ρώτησε: «Καλά, δεν έχει κανένα αυτός ο παππούς;» Έχει ένα γιο αλλά ζει μακριά, απάντησα. «Και δεν ενδιαφέρεται, να κάνει κάτι; Να τον πάρει μαζί του, ή να τον βάλει κάπου, σε ένα γηροκομείο;» Εύκολες ερωτήσεις, με δύσκολες απαντήσεις.

Την ώρα που ο κυρ Γιάννης έπαιρνε τη θέση του στην καρέκλα του σπιτιού, χτύπησε το τηλέφωνό μου. Ήταν η Καίτη. Μαζί με τη Μαρία είχαν πάρει τα τάπερ με το φαγητό και τα ψωμιά από τους μάγειρες του στρατοπέδου, είχαν κάνει τη διανομή στα σιτιζόμενα άτομα του Αγρού και ανέβαιναν στο Χωριό. Ήθελαν να μάθουν αν είχα τελειώσει με τις συνταγογραφήσεις και τον κυρ Γιάννη. Ήταν αγχωμένες γιατί η ώρα είχε πάει μια και κάτι. Οριακά προλαβαίναμε τα φαρμακεία που έκλειναν στις μιάμισι. Τους έδωσα ραντεβού στο σπίτι του κυρ Γιάννη. Σε λίγα λεπτά ήταν εκεί, αφού σταμάτησαν και μοίρασαν το συσσίτιο σε άλλα τρία σπίτια του χωριού που ήταν στο δρόμο τους. Η Καίτη μπήκε μέσα βιαστικά, πήρε ένα πιάτο και ένα κουτάλι από τη πιατοθήκη, άδειασε το περιεχόμενο του τάπερ μέσα, άφησε το ψωμί και το φρούτο στο τραπέζι και έκοψε ένα κομμάτι τυρί από το ψυγείο μπροστά από τον κυρ

Γιάννη. Εγώ σηκώθηκα να φύγω και τον χαιρέτησα. Ο κυρ Γιάννης κοίταξε το πιάτο μουρμουρίζοντας: «φασούλες... πάρτες πάρτες, δε τσι τ(ρ)ώγω... Όπως πολλοί πρώην κτηνοτρόφοι, έτρωγε με ευχαρίστηση μόνο το κρέας. Οι Βουνιώτες φίλοι μου έκαναν πλάκα με τις διατροφικές συνήθειες των πρώην και νυν βοσκών, μιας σημαντικής πληθυσμιακής μερίδας του ορεινού νησιού:

Γυρνάνε σπίτι και τους έχει η γυναίκα τους γεμιστά, σαλάτα, τυρί, ελιές, τουρσί, παστά, κάθονται τα τρώνε όλα και της λένε «φαγί δεν έχει;» Αν δεν έχει κρέας το τραπέζι δεν είναι «φαγί» [γέλια].

Η Καίτη είναι κοινωνός των διατροφικών αντιλήψεων του κυρ Γιάννη και των άλλων κεχαγιάδων. Είναι επίσης αγχωμένη και δεν έχει το περιθώριο ή τη διάθεση για «παραπανίσια [λόγια]»: «Αυτό έχει σήμερα κυρ Γιάννη, δεν μπορείς να τρως κάθε μέρα κρέας». Ο κυρ Γιάννης συνέχισε να δυσανασχετεί. Εμείς φύγαμε χαιρετώντας τον ενώ εκείνος συνέχισε να λέει «Πάρτες, πάρτες δε τσι τα(ρ)ώγω». Πήρα τα βιβλιάρια λέγοντάς του πως θα ξαναρθώ. Μπήκαμε στο αυτοκίνητο του προγράμματος με κατεύθυνση το λιμάνι. Ρώτησα τις κοπέλες πώς πήγε η μέρα και «τι λένε» οι ηλικιωμένοι πελάτες.

Τι να λένε, η Κυρα- Ιωάννα μάλωσε πάλι με τα παιδιά της και απειλούσε θεούς και δαίμονες, πως θα τους πάει στην αστυνομία και τα σχετικά, η κυρά Βάσω πονούσαν τα ρευματικά της και ήθελε πάλι να πάει στο γιατρό, η κυρά Μυρσίνη ξεσυνερίστηκε την κυρά Σοφία γιατί τη βάλαμε στο πρόγραμμα, γιατί είναι λέει «ακανή», τα γνωστά. Πετύχαμε και τη κυρα Μαρία, που ήθελε κάτι για κάτι φάρμακα, βρε χρυσή μου, αύριο το πρωί εδώ θα είμαστε, άσε μας και βιαζόμαστε, μας έκανε και ένα καβγά, όλο βιαστικοί είσαστε μας είπε. Η Ανθή;
Καλά είναι, τι καλά, τα ξέρεις. Της συμμαζέψα, της έκανα και λίγο φαϊ να έχει και για αύριο κατι να φάει, είπε η Καίτη.

Μόλις φτάσαμε στο λιμάνι, με άφησαν στο φαρμακείο για να μοιράσουν τις μερίδες στα σπίτια του οικισμού. Ευτυχώς ήμασταν στην ώρα μας. Τελειώνοντας τη σίτιση, μου έφεραν το αυτοκίνητο. Τις άφησα σπίτι τους και ανέβηκα στη χώρα. Πρώτη στάση το σπίτι του κυρ Γιάννη. Τον βρήκα να τρώει τα φασόλια στο τραπέζι. Του έδειξα την αντιβίωση, του έδωσα ένα χάπι και του είπα πώς να παίρνει τα υπόλοιπα. Συνέχισα το δρόμο μου κατηφορίζοντας προς τα άλλα δύο σπίτια όπου έπρεπε να παραδώσω τα φάρμακα. Ανέβηκα τα σκαλοπάτια του σπιτιού, χτύπησα την πόρτα, δεν είχα απόκριση. Άνοιξα και είδα στο κρεβάτι που βρισκόταν στο δωμάτιο στο βάθος του διαδρόμου να προεξέχει ένα ζευγάρι πόδια. Κατάλαβα πως η ηλικιωμένη

γυναίκα είχε ήδη ξαπλώσει για μεσημέρι και κοιμόταν. Κατά πάσα πιθανότητα είχε αφήσει ανοιχτά για εμένα. Οι περισσότεροι ηλικιωμένοι Βουνιώτες τρώνε νωρίς, από τις δώδεκα ως τις μία το μεσημέρι και έπειτα κοιμούνται. Η ώρα είχε μόλις περάσει τις δύο. Άφησα την πλαστική τσάντα του φαρμακείου με το βιβλιάριο, τα κουτιά των φαρμάκων, τις αποδείξεις και τα ρέστα πάνω στο έπιπλο του χωλ. Γνώριζα πως η γυναίκα θα έβλεπε τη σακούλα και θα καταλάβαινε. Κατευθύνθηκα προς στο σπίτι της κυρά Ανθής μέσα από τα στενά πετρόχτιστα δρομάκια και ανέβηκα τις σκάλες του σπιτιού της λαχανιασμένος από τις ανηφόρες και τις κατηφόρες του δρόμου, παρά τη μικρή απόσταση. Αν για ένα άτομο με τη δική μου φυσική κατάσταση το Χωριό δύσκολα περπατιέται, για ένα ηλικιωμένο άτομο με κινητικές δυσχέρειες η καθημερινή μετακίνηση από το ένα σπίτι στο άλλο ή μέχρι το παντοπωλείο αποτελεί μια κοπιαστική, δυνητικά επικίνδυνη περιπέτεια.

Η Ανθή είχε επίσης ανοιχτή την πόρτα. Όταν χτύπησα, την άκουσα να φωνάζει «έλα, έλα». Τη βρήκα ξαπλωμένη στον καναπέ με τα ρούχα να παρακολουθεί τηλεόραση. Προφανώς με περίμενε. «Τι σου είπε ο γιατρός; Σου έδωσε τίποτα;» ρώτησε με αγωνία. Η αναπνοή της έβγαινε συρριχτή, τότε τότε έβηχε. Της εξήγησα, «κρυωματάκι είναι, θα πάρεις τα φάρμακα και θα περάσει, αντιβίωση και αποχρεμπτικό. Αν ανεβάσεις πυρετό ειδοποιείς εμάς ή το Κέντρο Υγείας ή το γιο σου». Η κυρά Ανθή είχε ένα γιο που έμενε σε ένα μικρό οικισμό στα Νότια με την σύζυγο του. Τα παιδιά τους σπούδαζαν κάπου στην Ελλάδα. «Άπαπα, με μένα θα ασχολείται ο γιος μου; Δεν τον φτάνουν τα δικά του τα προβλήματα;» Είπε η ηλικιωμένη γυναίκα. Σύμφωνα με την Καίτη, η γυναίκα δεν τα πάει καλά με τη νύφη της και δεν θέλει να μπλέκει ανάμεσα στο ζευγάρι. Στη Βουνιώτικη κοινωνία όπου είθισται λίγα να λέγονται και πολλά να εννοούνται, είχα μάθει να διαβάζω τα μισόλογα, τις σιωπές με νόημα, το συνοφρύωμα που ακολουθούσε συγκεκριμένες ερωτήσεις για μέλη της οικογένειας. Η Ανθή πίστευε πως το «ανακάτεμα» της με την οικογένεια του παιδιού της προκαλούσε προβλήματα και δεν ήθελε να προκαλέσει περισσότερη ένταση με τη ασθένειά της, ούτε να βρεθεί στο μέσο οικογενειακών εντάσεων. «Να μου τα γράψεις τα φάρμακα πώς θα να παίρνω», είπε. Όλοι σχεδόν οι ηλικιωμένοι πελάτες των προγραμμάτων γνωρίζουν να διαβάζουν και να βάζουν την υπογραφή τους, αλλά η εγγραματοσύνη των περισσότερων φτάνει ως εκεί. Έβγαλα τα κουτιά και έγραψα με όσο μεγάλα γράμματα επέτρεπε το μέγεθος του κουτιού 1 ΠΡΩΙ 1 ΜΕΣΗΜΕΡΙ 1 ΒΡΑΔΥ ΑΝΤΙΒΙΩΣΗ και 1 ΠΡΩΙ 1 ΒΡΑΔΥ ΓΙΑ ΦΛΕΜΑΤΑ πάνω στα κουτιά, σύμφωνα με τη συνταγογράφηση.

Η κυρία Ανθή μου είπε, «Κάτσε να κάνεις καφέ να πεις αν θέλεις, πάγαινε στην κουζίνα και κάνε, ξέρεις πού είναι. Να ξεκουραστείς και συ, σας κούρασα πολύ σήμερα». Πήγα ως την κουζίνα, είδα την κατσαρόλα στο πετρογκάζ, τη σήκωσα με τρόπο. Φιδές με λαχανικά και λεμόνι. Μια από τις «σπεσιαλιτέ» της Καίτης για την περίπτωση. Όταν οι ηλικιωμένοι Βουνιώτες και Βουνιώτισσες σου ζητούν να μείνεις για να πεις καφέ, προς το τέλος μιας τυπικής επίσκεψης του προγράμματος, συνήθως δεν πρόκειται απλά για μια ευγενική χειρονομία. Είναι ο τρόπος τους να δηλώσουν πως θέλουν να μείνεις μαζί τους για να σου μιλήσουν. Τελικά δεν θα έφτιαχνα καφέ, αλλά ζήτησα να μείνω, σκεπτόμενος πως ίσως ήθελε να μου μιλήσει για κάτι που την απασχολούσε.

(Γ.): Σ' ευχαριστώ, δε θέλω καφέ, είναι αργά, αν θέλεις όμως μπορώ να κάτσω να πάρω μια ανάσα.

(Α.): Κάτσε πιδιμ, όσο θέλεις, δε με βαρύνεις.

(Γ.): Τι έφαγες σήμερα;

(Α.): Ήρθαν και μου κάναν σούπα.

(Γ.): Η Καίτη σου την έφτιαξε;

Δίστασε να απαντήσει, καθώς σύμφωνα την λογική της κρυψίνιας, θα την εξέθετε. Η τακτική ημέρα επίσκεψης της οικογενειακής βοηθού για την κυρία Ανθή κανονικά ήταν η Πέμπτη. Προφανώς η Καίτη δεν της είχε πει αν είχε πάει στο σπίτι της από δική της πρωτοβουλία και αν το γνώριζα εγώ, που σαν συντονιστής του Βοήθεια ήμουν, τυπικά τουλάχιστον, το «αφεντικό» του προγράμματος, όπως έλεγαν πολλοί ηλικιωμένοι. Εγώ της είπα να έρθει, της είπα. Η γυναίκα χαμογέλασε. «Ναι, δεν ήξερα τι να σου πω, λέγω ξέρει, δεν ξέρει; Να μην χολιάσει.»

Η κυρία Ανθή, με τη λογική της «κρυψίνιας» που συζήτησα στο προηγούμενο κεφάλαιο, ανησυχούσε πως θα εκτίθετο και θα εξέθετε την Καίτη, πως εγώ και η Καίτη θα «παρεξηγιόμασταν», πως θα «χόλιαζα» με τις δύο γυναίκες αν αποκαλύπτονταν η έκτακτη επίσκεψη και η «παραπανίσια» φροντίδα που δέχθηκε, το δικό της «αυγό». Διασκέδασα τους φόβους της γυναίκας, λέγοντάς της «μη φοβάσαι, δε χολιώ εγώ, μας είπε η Μαρία πως δε μπολεις και εγώ της είπα σαν μπολεις να πας, αλλά και από μόνη της το ζήτησε. Και μόνη της να έρχονταν χωρίς να μου πει, πάλι καλό θα ήταν, αφού ξέρουμε πως τώρα είσαι *αναγκεμένη*». Η χρήση από πλευράς μου της τελευταίας προσεκτικά επιλεγμένης εντόπιας έκφρασης που αναλύεται σε επόμενη ενότητα του κεφαλαίου, έδειξε πως καθυσάχασε την ηλικιωμένη γυναίκα, κρίνοντας από την χαλάρωση των χαρακτηριστικών της και το συγκρατημένο

χαμόγελο που σχηματίστηκε στο πρόσωπό της.

Έμεινα για λίγο μαζί της, προσπάθησα να ανοίξω συζήτηση, αλλά ήταν κουρασμένη, χωρίς όρεξη για κουβέντα. Έκανα πως χάζενα για λίγο την τηλεόραση και την είδα να κλείνει τα μάτια της. Τη χαιρέτησα, λέγοντάς της πως θα περνούσα την επομένη να τη δω. «Να'ρθεις πιδιμ, όποτε θες. Σε ευχαριστώ». Ήταν μετά τις 2:30 και οι δουλειές της σημερινής ημέρας είχαν τελειώσει. Την ημέρα που θα ακολουθούσε, θα κρατούσα το αυτοκίνητο και θα έκανα εγώ τη σίτιση. Έπρεπε όμως να πάω το πρωί την Καίτη στον Αγρό, όπου είχε να καθαρίσει το σπίτι μιας μοναχικής γυναίκας που δεν τα κατάφερνε πλέον μόνη της, και να τη βοηθήσει να κάνει μπάνιο αν ήθελε. Στο μεταξύ, θα έλεγχα την κυρά Ανθή και τον κυρ Γιάννη. Αν τους έβρισκα εντάξει, θα καθόμουν για καφέ μαζί τους και στη συνέχεια θα έκανα μερικές επισκέψεις σε ηλικιωμένους της χώρας που είχα να δω καιρό. Αν όχι, θα καλούσα ασθενοφόρο και θα τους συνόδεα στο γιατρό. Η Μαρία θα επισκέπτονταν τους πελάτες του Λιμανιού και θα έγραφε τα φάρμακα από τα βιβλιάρια που θα συγκέντρωνε μαζί με εκείνα του Χωριού που δεν πρόλαβε να συνταγογραφήσει την Δευτέρα, στο Αγροτικό Ιατρείο του Λιμανιού. Στη συνέχεια θα εκτελούσε τις συνταγές στο φαρμακείο και με κάποιο τρόπο θα μεθοδεύαμε να την ανεβάσω να τα μοιράσει στη χώρα όσο θα έκανα σίτιση, ή θα τα έπαιρνα όταν θα κατέβαζα την Καίτη από τον Αγρό και θα τα μοίραζα μαζί με το φαγητό, θα βλέπαμε στην πορεία τις λεπτομέρειες. Ευτυχώς εκείνη τη περίοδο δεν είχαμε «βαριά περιστατικά», κατάκοιτους ανθρώπους με έλκη κατακλίσεων και σοβαρές ανάγκες ατομικής υγιεινής. Αν δεν συνέβαινε τίποτα έκτακτο, θα είχαμε μια ήσυχη μέρα.

Σε αυτή την ενότητα παρουσίασα, μέσα από τα βήματα μιας μέρας, τη λειτουργία του προγράμματος που αποτέλεσε το πλαίσιο της έρευνας μου, μερικούς σημαντικούς για τους ηλικιωμένους χώρους, και τη συνήθη αντιμετώπιση των ηλικιωμένων από τους νεότερους Βουνιώτες. Τέλος, παρουσίασα μερικές από τις καθημερινές ανάγκες των ηλικιωμένων, τις πρακτικές ικανοποίησής τους, και τις αμφισημίες που εμπεριέχουν. Στις επόμενες σελίδες, ακολουθώ την καθημερινότητα μιας ηλικιωμένης γυναίκας που ζει μόνη, από εκείνες που αποτελούν την πλειονότητα των εξυπηρετούμενων του προγράμματος στο νησί, και τις μεθοδεύσεις βάσει των οποίων οργανώνει την καθημερινότητά της και κατορθώνει να ζει «ανεξάρτητη».

5.2 «Δεν παραβαρύνω κανέναν»: Ζώντας μόνη στο Βουνί.

Στο Βουνί οι ηλικιωμένοι δυνητικά διαθέτουν διαφορετικές εναλλακτικές πηγές βοήθειας όταν τη χρειάζονται. Η επιλογή του πότε και ποιες από αυτές θα ενεργοποιήσει κάθε ηλικιωμένο πρόσωπο, είναι συνάρτηση πολλών παραγόντων. Η δυνατότητα κινητοποίησης προσώπων, ποικίλλει ανάλογα με τη διαθεσιμότητα των οικογενειακών και οικονομικών πόρων. Σε αυτή την ενότητα συζητώ τις πρακτικές διαχείρισης της καθημερινότητας, μέσα από το παράδειγμα μιας ευδοκιμούσας, παρά τις σωματικές δυσκολίες της ηλικιωμένης, της Ευαγγελίας. Η κυρά Ευαγγελία μπορεί να θεωρεί πως είναι «τυχερή» γιατί, «παρά τα σφάλματα» της υγείας της, έχει «καλά γεράματα», χάρη σε μια ευρεία γκάμα διαθέσιμων οικονομικών, συγγενικών, φιλικών και συμβολικών πόρων, των οποίων τόσο η συσσώρευση στο παρελθόν όσο και η χρηστή διαχείρισή τους στο παρόν είναι προσωπικό της επίτευγμα. Το συγκεκριμένο παράδειγμα επιλέχθηκε επειδή διέθετε μια σχετική αφθονία πόρων αναγκαίων για την επίτευξη μιας επιτυχημένης γήρανσης⁴⁹ στο Βουνί. Όπως φαίνεται παρακάτω, στη ζωή της Ευαγγελίας υπάρχουν πρόσωπα εντός και εντός της οικογένειας πρόθυμα να βοηθήσουν, και επαρκή χρήματα για να αγοράσουν μια σειρά από υπηρεσίες. Παρόλα αυτά, προκειμένου να εξασφαλίζεται επάρκεια, απαιτείται συνετή διαχείριση όλων των διαθέσιμων πόρων: Οικογενειακών και φιλικών δεσμών, χρημάτων και υπηρεσιών που αυτά αγοράζουν, και της εύθραυστης, επαπειλούμενης σωματικότητας της.

Περίπου 85 ετών, από χρόνια χήρα και με αρκετά κιλά παραπάνω, η Ευαγγελία, με παιδιά και εγγόνια στο νησί, περνάει τη χρονιά της μεταξύ του Χωριού και της Βόρειας πλευράς. Το καλοκαίρι ζει σε ένα ισόγειο καμαράκι που είχαν χτίσει με τον άνδρα της ακόμα όταν ήταν νέοι. Στο ίδιο οικόπεδο, ο γαμπρός της και η νύφη της έχτισαν περίπου τριάντα χρόνια πριν το σπίτι τους και μερικά ενοικιαζόμενα δωμάτια. Όταν η Ευαγγελία ήταν «πιο δυνατή», «κρατούσε» τα δωμάτια, καθαρίζοντας, μαγειρεύοντας, ψήνοντας και ενίοτε πίνοντας καφέδες με τους ενοίκους, φίλες και συγγενείς από το χωριό που περνούσαν για «να κάνουν γειτονιά», ενώ παράλληλα πρόσεχε και τα μικρά της εγγονάκια. Με τον καιρό, τα εγγόνια ενηλικιώθηκαν και καθώς εκείνη «άρχισε να βαραίνει» σταδιακά αποσύρθηκε από τη διαχείριση των δωματίων, που ανέλαβε πλέον η νύφη της. Περνάει όμως ακόμα και τώρα τα καλοκαίρια της έξω από το «καμαράκι» της, κάτω από τα ίδια μεγάλα δέντρα που σκεπάζουν την κοινή αυλή, πίνοντας καφέ με κάποιο από τους ένοικους ή μια

⁴⁹ Για μια συζήτηση των χρήσεων του όρου βλ. Rowe & Kahn 1997

φίλη που θα την επισκεφτεί. Πλέον όμως, είναι πιθανότερο η νύφη, τα εγγόνια της που έχουν πλέον μεγαλώσει ή ένας από τους ενοίκους που έχουν γίνει με τα χρόνια «τακτικοί» να φτιάξουν τον καφέ της, παρά το αντίστροφο. Μόλις ο καιρός αρχίσει να κρυώνει, η κυρά Ευαγγελία «ανεβαίνει» σπίτι της στο Χωριό. Εκτός από τα δωμάτια, ο γιος της είναι γνωστός στο νησί εργολάβος. Επιπλέον, η κυρά Ευαγγελία παίρνει μια «καλή σύνταξη» χηρείας από τον άντρα της που δούλευε εργάτης αρκετά χρόνια στη Γερμανία. Το σπίτι της στο χωριό χαρακτηρίζεται και εκείνο «καλό». Είναι μεγάλο για τα δεδομένα του χωριού και ο γιος της το έχει ανακαινίσει και βελτιώσει προσθέτοντας νέα σκεπή. και σύγχρονες ανέσεις όπως καλοριφέρ, κουζίνα και λουτρό.

Σε αυτό το «φτιαγμένο», άνετο σπίτι ανεβαίνει πριν από εκείνη η νύφη της για να το ετοιμάσει, δηλαδή να το καθαρίσει, «ανοίξει», «αερίσει» αφού ήταν κλειστό και «ντύσει» για το χειμώνα. Το «ντύσιμο» των Βουνιώτικων σπιτιών αποτελείται από ένα χαρακτηριστικό μωσαϊκό από «διαδρόμους, χαλιά, χαλάκια, χαλούδια, τζατζαλούδια» όπως μου έλεγαν απηυδισμένες από το τίναγμα τους οι οικογενειακές βοηθοί. Μετά από μερικές ημέρες, η κυρά Ευαγγελία ανεβαίνει στο χωριό με ταξί ή το αυτοκίνητο του γιου της φορτωμένο με πλαστικές, τσάντες με ρούχα, ψώνια και τα υπόλοιπα είδη της «προίκας» της, μεταξύ των οποίων τα βιβλιάρια υγείας, η πλαστική σακούλα με τα «αναγκαμένα» φάρμακα της: Χάπια για την καρδιά, την πίεση, το «άσμα» και μαζί συμπληρώματα ασβεστίου, 2 ή 3 ειδών παυσίπονα και αλοιφές για τα πρησμένα από τα αρθριτικά γόνατά της και τους διαλυμένους από την οστεοπόρωση σπονδύλους της. Τέλος τα απαραίτητα ύστερα από τα τόσα φάρμακα που καταναλώνει χάπια γαστροπροστασίας. Μαζί με όλα αυτά, φέρνει τις πατερίτσες της, ανατομικές επιγονατίδες, και πρόσφατα ένα ομιλόν αυτόματο πιεσόμετρο.

Παρότι κάθε χρόνο προσμένει την επιστροφή της σπίτι, η μοναχική διαμονή της εκεί το χειμώνα είναι δύσκολη. Το σπίτι της είναι λίγα μέτρα κάτω από το επίπεδο του κυρίως δρόμου και αυτά τα λίγα μέτρα καλντεριμιού είναι ένα σχεδόν ανυπέρβλητο εμπόδιο. Την συναντούσα συχνά να προσπαθεί στηριγμένη με το ένα χέρι στην ορθοπεδική πατερίτσα και το άλλο στον τοίχο, να προσπαθεί να βρει την ανάσα της για να διανύσει τα υπόλοιπα τρία μέτρα ανηφόρας από τα επτά που χωρίζουν το σπίτι της από τον κυρίως δρόμο. Για να κινηθεί μέσα στο σπίτι επίσης χρειάζεται τις πατερίτσες της. Η καθημερινή της διαβίωση είναι μια κοπιαστική διαδικασία: Χρειάζεται ιδιαίτερη προσπάθεια για να σηκωθεί από το κρεβάτι, να ετοιμάσει το πρωινό της, να πάει στην τουαλέτα, να ξεκλειδώσει την εξώπορτα του

σπιτιού και να πάρει τη θέση της στον καναπέ. Εκεί περνά το μεγαλύτερο μέρος της ημέρας της αγναντεύοντας τη θέα από το παράθυρο με «παρέα» την τηλεόραση και το ασύρματο τηλέφωνο που πάντα έχει μαζί της. Στο μεσοδιάστημα πρέπει να μαγειρέψει το μεσημεριανό φαγητό της. Η καθημερινότητα της συνίσταται από μικρά, διακριτά βήματα που ενορχηστρώνονται σε μια επαναλαμβανόμενη, δυναμικά επικίνδυνη ιεροτελεστία που ενίοτε διακόπτεται από την επίσκεψη μιας γειτόνισσας, του γιου ή της νύφης της, αλλά και από επικίνδυνα επεισόδια όπως ένα τυχαίο παραπάτημα που μπορεί να οδηγήσει σε μια πτώση, ή μια γρίπη που φέρνει σε κρίση την ευαίσθητη υγεία της.

Η μοναχική χειμερινή διαβίωση της κυρά Ευαγγελίας δεν θα ήταν δυνατή χωρίς τις «εξυπηρετήσεις» ενός ευρέος υποστηρικτικού δικτύου από συγγενείς, γείτονες και επαγγελματίες προσανατολισμένους στην υποστήριξη ανθρώπων στην κατάστασή της. Τα «αναγκασμένα» φτάνουν σπίτι της διασχίζοντας «από χέρι σε χέρι» τα τοπικά, προσαρμοσμένα στις ανάγκες ενός ηλικιωμένου πληθυσμού που δεν βγαίνει έξω συχνά δίκτυα εξυπηρέτησης. Στις εννιά και κάτι περιμένει τον «ψωμά⁵⁰». Ο ψωμάς σταματά στο καθορισμένο σημείο έξω από το σπίτι και κορνάρει. Από τα γύρω σπίτια βγαίνουν δύο ή τρία άτομα, συνήθως ηλικιωμένες ή μεσόκοπες γυναίκες. Κάθε δεύτερη ή τρίτη ημέρα, η κυρία Ευαγγελία θα βγει μέχρι το κατώφλι. Ο ψωμάς, που «έχει το νου του», όταν θα τη δει στην πόρτα της, θα πάρει το ψωμί που γνωρίζει πως προτιμά και θα κατέβει την κατηφόρα ως το κατώφλι του σπιτιού της για να της το δώσει. Με το κορνάρισμα, βγαίνει και η γειτόνισσα της κυρά Ευαγγελίας, η Μαίρη. Η Μαίρη έχει και εκείνη το νου της. Αν δε δει την Ευαγγελία δύο ή τρεις ημέρες συνεχόμενα, θα κατέβει και θα τη φωνάξει για να δει τι κάνει. Επίσης, όταν μαγειρεύει ή φτιάχνει γλυκό, κατεβάζει ένα πιάτο στην Ευαγγελία και, αν έχει χρόνο και διάθεση, θα καθίσει να πει μαζί της καφέ. «Θα κάνει γειτονιά», όπως λένε στη διάλεκτο. Αν πρόκειται να πάει στο μπακάλη, είναι πιθανό να τη ρωτήσει αν χρειάζεται κάτι από εκεί. Αν και η Ευαγγελία λόγω των καλών σχέσεων τους «έχει το θάρρος» να της ζητήσει κάτι, αποφεύγει να το κάνει, γιατί δε θέλει να την «παραβαρύνει», αλλά και ούτε να «υποχρεώνεται» χωρίς λόγο. Άλλωστε, σπάνια έρχεται στην ανάγκη να το κάνει. Μπορεί να τηλεφωνήσει στο Γιάννη το μπακάλη, ο οποίος κάθε μεσημέρι όταν κλείνει, περνάει φορτωμένος με τα ψώνια των

---

⁵⁰ Δύο από τους τρεις φουρνάρηδες του νησιού διαθέτουν αυτοκίνητο που περνάει από καθορισμένη διαδρομή για να μοιράσει ψωμί στους τακτικούς τους πελάτες, οι περισσότεροι από τους οποίους είναι ηλικιωμένοι. Ο τρίτος, που εδρεύει στο λιμάνι, «εξυπηρετεί» και εκείνος τους ηλικιωμένους που δυσκολεύονται να πάνε στο φούρνο μόνοι τους.

ηλικιωμένων του μαχαλά.

Κάθε Δευτέρα, μια νοσοκόμα από τα προγράμματα ελέγχει αν η κυρά Ευαγγελία έχει αρκετά φάρμακα, της μετρά την πίεση και το σάκχαρο, και κάθεται μαζί της για να πιεί ένα καφέ, να συζητήσει για την υγεία της, και ίσως το πλέον σημαντικό από όλα, αν κρίνει κανείς από το πόσο συχνά το αναφέρουν οι ηλικιωμένοι του προγράμματος, «να κάτσει την ακούσει» και «να κάνει κουβέντα» για τα τελευταία νέα που κυκλοφορούν «στην πιάτσα». Αν κάποιο από τα φάρμακα τελειώνει, η νοσοκόμα φροντίζει να πάρει το βιβλιάριο, γράφει τα φάρμακα στο Κέντρο Υγείας, τα παίρνει από το φαρμακείο, και της τα «ανεβάζει» σπίτι, συχνά μαζί με κάτι άλλο από τα καταστήματα του Λιμανιού που θα θυμηθεί η κυρά Ευαγγελία. Όμοια περνά και ο ταχυδρόμος από το χωριό όταν «βγαίνει ο μήνας», για να της φέρει τη σύνταξη. Αφήνει τα χρήματα σε ένα από τους καφετζήδες που εκείνη επιλέγει, ο οποίος της πηγαίνει ή της στέλνει τα χρήματα σπίτι με άλλο άτομο. Η κυρά Ευαγγελία πάντα αφήνει ένα μικρό αντίτιμο για αυτή την εξυπηρέτηση, πέντε ευρώ ή και λιγότερα. Η ίδια δηλώνει πως δίνει τα χρήματα «για να μην έχει υποχρέωση», ο καφετζής όμως δηλώνει πως «πιο πολύ είναι η φασαρία τους» και πως κάνει στην κυρά Ευαγγελία, όπως και στους άλλους ηλικιωμένους, «εξυπηρέτηση». Τους λογαριασμούς πάλι, τους φέρνει ο μπακάλης με τα ψώνια, ή μπορεί να τους δώσει σε κάποιον τρίτο. Η Ευαγγελία θα μπορούσε να τους δώσει στην νοσοκόμα, ή την οικογενειακή βοηθό των προγραμμάτων για να τους πληρώσει στο λιμάνι, κάτι που δεν κάνει παρά σε εξαιρετικές περιπτώσεις, αφού μια ή δύο φορές την εβδομάδα περνάει ο γιός της «για τη δει» μόνος ή μαζί με τη νύφη της. Εναλλακτικά, άλλοτε έρχεται μόνο η νύφη της, με ταξί, καθώς η ίδια δεν οδηγεί, συχνά με μαγειρεμένο φαγητό σε τάπερ. Όταν πηγαίνει, συνήθως κάνει και μερικές δουλειές του σπιτιού.

Το σπίτι της κυρίας Ευαγγελίας είναι πάντα περιποιημένο και καθαρό. Η ίδια «δεν κάθεται με σταυρωμένα τα χέρια». Μανιώδης με την καθαριότητα του σπιτιού όπως οι περισσότερες Βουνιώτισσες, δηλώνει ότι κάνει «ό, τι μπορεί» ενώ στην ουσία κάνει πολλά περισσότερα, έχοντας προσαρμόσει τον αλγόριθμο των εργασιών στις σωματικές της δυνατότητες. Όταν σκουπίζει χρησιμοποιεί σκούπα και φαράσι με μακρύ κοντάρι και σκουπίζει καθιστή το τμήμα του δωματίου που φτάνει γύρω της. Σηκώνεται, μετακινεί την πλαστική καρέκλα, παίρνει μια ανάσα, σκουπίζει ό, τι φτάνει και πάλι από την αρχή, κάνοντας ένα δωμάτιο τη μέρα. Με παρόμοιες μεθοδεύσεις μαγειρεύει, ανάμεσα σε άλλα φαγητά, πίτες και γλυκά που μοιράζει στη γειτονιά, καλώντας με το τηλέφωνο εκείνους που θέλει να «φιλέψει», για να τα

παραλάβουν. Για τα «χουσμέτια», τις δουλειές του σπιτιού, η Ευαγγελία δέχεται, όποτε δεν υπάρχουν επιτακτικότερες ανάγκες, τη συνδρομή μιας οικογενειακής βοηθού από τα προγράμματα. Σε ιδιαίτερες περιστάσεις, όπως την εποχική καθαριότητα που σηματοδοτεί το τέλος του χειμώνα, η κυρά Ευαγγελία μπορεί να «πάρει γυναίκα» «με την ημέρα», όπως και να καλέσει ταξί αντί να απευθυνθεί στο γιό της.

Όπως πολλοί ηλικιωμένοι, προτιμά να «αγκαζάρει» ένα ταξί μια ή δύο φορές το μήνα, παρά να «υποχρεώνεται» στα παιδιά της και να τα «βαραίνει». Οι οδηγοί των ταξί είναι εξειδικευμένοι μέσω της τριβής στους χειρισμούς που ζητάει ο κάθε ηλικιωμένος: Η Ευαγγελία θέλει να της ανοίγουν την πόρτα και να την κρατούν από το δεξί χέρι καθώς γλιστρά βαριά στη θέση του συνοδηγού, ένας άλλος γέρος θέλει άλλα από τα ψώνια του να μπουν στο κατόνι του σπιτιού και άλλα επάνω, στην εξώπορτα. Όλα αυτά καταλήγουν να γίνονται χάρη στην επανάληψη σχεδόν αυτόματα, σαν μια χορογραφία όπου όλοι οι χορευτές γνωρίζουν το επόμενο βήμα και συντονίζονται ο ένας με τον άλλο με μια ενσώματη μνήμη, με αυτοματισμούς χωρίς ιδιαίτερη σκέψη, όπου οποιοδήποτε νέο στοιχείο γίνεται αποδεκτό με αμηχανία ή και ενόχληση, καθώς υποχρεώνει σε σκέψη. Όπως και άλλοι ηλικιωμένοι, η Ευαγγελία δείχνει «προτίμηση» σε συγκεκριμένους οδηγούς, που μόνο όταν είναι κλεισμένοι αλλάζει. Οι οδηγοί πάλι, εκτός από τη μεταφορά της, με χρηματικό αντάλλαγμα αναλαμβάνουν, όπως και για άλλους τακτικούς πελάτες τους, στο περιθώριο μιας άλλης κούρσας, την «εξυπηρέτηση» να «ανεβάσουν» φάρμακα, ψώνια και οτιδήποτε άλλο «αναγκεμένο», «με το αζημίωτο».

Αντίστοιχες μεθοδεύσεις ισχύουν με τα φαρμακεία. Οι ηλικιωμένοι κρατούν χρέη στο ένα ή το άλλο φαρμακείο, το οποίο φροντίζει να τους «εξυπηρετεί» κάνοντας τους ευκολίες και άλλες εκδουλεύσεις όπως αποστολές κατ'οίκο κτλ. Οι φαρμακοποιοί δέχονται τηλεφωνικά τις παραγγελίες τους και τις στέλνουν μέσω τρίτων στα χωριά: «Μια και ανεβαίνεις, μπορείς να αφήσεις και αυτό στο καφενείο ή το μπακάλικο του (τάδε) όπως περνάς;» Εν προκειμένω, «αυτό» είναι μια σφιχτοδεμένη τσάντα φαρμακείου που περιέχει μικρότερες πλαστικές και χάρτινες σακούλες επίσης ερμητικά κλεισμένες, γεμάτη με τα φάρμακα του καθενός με το όνομα του αποδέκτη γραμμένο επάνω. Οι μαγαζάτορες γνωρίζουν πως όταν θα πάρουν την τσάντα, θα φυλάξουν το περιεχόμενό της για τον αποδέκτη του, που είτε θα έρθει στο καφενείο όπως τακτικά κάνει σαν πελάτης, είτε ο μαγαζάτορας δια της ίδιας οδού θα δώσει σε κάποιο από τους πελάτες του που μένουν προς τα εκεί τα

φάρμακα για να τα πάει στους τελικούς αποδέκτες: «μια που πας κατά κει, δεν αφήνεις στην κυρά (τάδε) και αυτό;» Με την ιδιόζουσα σκυταλοδρομία που περιγράφηκε, οι περισσότεροι από τους ηλικιωμένους μπορούν να εξασφαλίσουν τα περισσότερα από τα «αναγκαμένα» τους χωρίς να χρειάζεται να εγκαταλείπουν το σπίτι τους παρά σε εξαιρετικές περιπτώσεις. Ο περιορισμός του συστήματος είναι πως λόγω της εθελοντικής φύσης του, δεν είναι πάντα δυνατό να ελεγχθεί η αποτελεσματικότητά του, κυρίως σχετικά με το χρονικό πλαίσιο της επιτελούμενης εργασίας. Συμβαίνει να περιμένει ένα ηλικιωμένο πρόσωπο φάρμακα που «του κάνουν ανάγκη» για ολόκληρες ημέρες μέχρι να βρεθεί το κατάλληλο άτομο που θα ανέβει στο χωριό, θα περάσει και θα καθίσει στο καφενείο, θα δώσει τα φάρμακα εκεί, και ο καφετζής πάνω στη φούρια της δουλειάς θα θυμηθεί να δώσει στον γείτονα που είναι ο δρόμος του από κει το φάρμακο του γέρου ή της γριάς. Άλλωστε, αν ο γείτονας «τραβήξει» κανένα ποτήρι παραπάνω στο δρόμο για το σπίτι του, πιθανώς θα ξεχάσει ολωσδιόλου τον «γέρο» ή τη «γριά» που περιμένει τα φάρμακα στο σπίτι και τηλεφωνά κάθε μισή ώρα μια στο φαρμακείο και μια στο καφενείο για να δει τι γίναν. Το κλείσιμο του χρέους είναι πολλές φορές ένας τρόπος διακοπής μιας σχέσης λόγω δυσαρέσκειας από παρόμοια ή άλλα περιστατικά που φέρνουν προστριβές μεταξύ των ηλικιωμένων και των διαφόρων επαγγελματιών.

5.3 «Εξυπηρέτηση» και «προτίμηση» : Ηλικιωμένοι και τοπική οικονομία

Ως τώρα, σε αυτό το κεφάλαιο περιγράφηκαν οι προσαρμογές της τοπικής κοινωνίας στις ανάγκες ενός αυξανόμενου τα τελευταία χρόνια πληθυσμού ηλικιωμένων που διαβιούν μοναχικά. Κοινό χαρακτηριστικό των παραπάνω μεθοδεύσεων είναι πως αποτελούν προσαρμογές της τοπικής οικονομίας σε μια πραγματικότητα όπου μια μεγάλη μερίδα του πληθυσμού δυσκολεύεται να μετακινηθεί και να εκτελέσει τις εξωτερικές εργασίες που απαιτούνται για την καθημερινή τους επιβίωση. Στην ουσία, αν και συχνά καμουφλαρισμένες ως ανιδιοτελής προσφορά, οι παραπάνω «εξυπηρετήσεις» μοιράζονται ένα κοινό χαρακτηριστικό: Αποτελούν προσαρμογή της συνήθους οικονομικής δραστηριότητας στις ιδιαίτερες ανάγκες των ηλικιωμένων. Ως εκ τούτου, οι εξυπηρετήσεις των επαγγελματιών προς τους ηλικιωμένους αποτελούν ένα κίνητρο ώστε οι ηλικιωμένοι να επιδείξουν «προτίμηση» σε εκείνους έναντι άλλων. Για παράδειγμα, το γεγονός πως οι παντοπώλες στα χωριά εξυπηρετούν τους ηλικιωμένους πελάτες τους παραδίδοντας σπίτι τα ψώνια, τους εξασφαλίζει μια σταθερή πελατεία η οποία σε άλλες συνθήκες θα μπορούσε να

αγοράσει τα ίδια προϊόντα σε καλύτερες τιμές από τα σούπερ μάρκετ στο λιμάνι. Αντίστοιχα, οι εξυπηρετήσεις των φαρμακοποιών προς τους ηλικιωμένους πελάτες τους συντηρεί μια σχέση αλληλεξάρτησης με εκείνους. Οι ηλικιωμένοι αλλάζουν φαρμακοποιό όταν ο ένας ή ο άλλος από τους δύο «δεν τους εξυπηρετήσουν» κατά το δοκούν. Το ίδιο ισχύει και για τους οδηγούς ταξί και άλλους επαγγελματίες. Το αποτέλεσμα είναι πως η τοπική οικονομία τρέφεται σε μεγάλο βαθμό από οικονομική δραστηριότητα η οποία συνδέεται με παρόμοιες «εξυπηρετήσεις». Απόληξη αυτών των πρακτικών είναι πως οι ηλικιωμένοι χρειάζεται να δαπανούν σημαντικά ποσά σε φιλέματα, κεράσματα και χαρτζιλίκια προκειμένου να «γίνει η δουλειά τους». Οι ηλικιωμένοι επισημαίνουν με βάση την εμπειρία τους πως σήμερα «θέλει χρήμα για το καθετί»: Τα ψώνια, τη πληρωμή των λογαριασμών των σπιτιού τους, τη συμμετοχή τους στην αγορά φαρμάκων μέσω του ΟΓΑ. Ιδιαίτερα αισθητή είναι η εξάρτηση από τα χρήματα όποτε οι ηλικιωμένοι επιθυμούν ή αναγκάζονται να εγκαταλείψουν το σπίτι τους. Όπως προαναφέρθηκε πολλά από τα χρήματα των ηλικιωμένων ξοδεύονται στα ταξί, τα καύσιμα και το «χατσλίκ'» που προσφέρουν στους συγγενείς που τους μεταφέρουν, «για να μην τους βαρύνουν».

Τα λεφτά, «ο παράς» όπως λένε οι ηλικιωμένοι, και η διαχείρισή του ώστε να επαρκέσει για την επίτευξη της ποθητής ανεξαρτησίας αποτελεί μαζί με τη υγεία ένα από τα συχνότερα εκφραζόμενα «άγχητα» των περισσότερων εξ αυτών. Ένα μεγάλο μέρος από τις αποταμιεύσεις τους διατίθεται σε ιατρικές υπηρεσίες. Πριν από την κρίση, όταν οι ηλικιωμένοι καλούσαν γιατρό στο σπίτι, θεωρούσαν υποχρέωσή τους να πληρώσουν πενήντα ευρώ για τη επίσκεψη. Οι περισσότεροι από τους γιατρούς του νησιού δεν τα δέχονταν ούτε όταν επισκέπτονταν έναν ασθενή εκτός υπηρεσίας. Ήμουν μπροστά σε αρκετά περιστατικά όπου οι ηλικιωμένοι κυριολεκτικά κνηγούσαν με το πενηντάευρο στο χέρι τον γιατρό τον οποίο είχα συνοδεύσει στο σπίτι τους καθώς φεύγαμε και άλλους να φωνάζουν πως είναι «προσβολή». Όταν χρειάζεται δε οι ηλικιωμένοι να μεταβούν στο Φάρο για εξετάσεις στο Νοσοκομείο ή ιδιώτες γιατρούς, «τα χρήματα φεύγουν με το που ανοίγεις την πόρτα». Ένα παρόμοιο «ταξίδι» δεν κοστίζει στους ηλικιωμένους ποτέ κάτω από εκατό ευρώ, όταν οι περισσότερες συντάξεις είναι της τάξης των τριακοσίων εξήντα ευρώ. Οι λογαριασμοί του σπιτιού, και ιδίως του τηλεφώνου, αποσπούν ένα σημαντικό επιπλέον μέρος του εισοδήματός τους. Συνυπολογίζοντας τα έξοδα διατροφής και την συμμετοχή κατά 25% στην συνήθως δαπανηρή φαρμακευτική τους αγωγή, οι γέροι «σφίγγονται για να τα βγάλουν πέρα» και «να τα φέρουν βόλτα»,

«κόβοντας» από παντού. «Και τι να κόψεις;» μονολογούν. «Όλα αναγκασμένα είναι» «Γέροι είμαστε και όλα τα θέλουμε στο χέρι», συμπληρώνουν συχνά. Οι εύθραυστοι ηλικιωμένοι στο Βουνί, ιδιαίτερα οι μοναχικοί και όσοι εξαρτώνται από την κατώτερη σύνταξη του ΟΓΑ, έχουν μάθει να ζουν σε οικονομική στενότητα ήδη πριν την έλευση της οικονομικής κρίσης στην χώρα. Σε καλύτερη μοίρα βρίσκονται όσοι παίρνουν «δυνατή», «γερή» σύνταξη από τη δουλειά τους στη Γερμανία, τα καράβια ή αλλού.

Μέσα σε όλα αυτά τα έξοδα, πολλοί ηλικιωμένοι συνεισφέρουν χρηματικά κατά το δυνατόν με τις μικρές τους συντάξεις στις τακτικές ή έκτακτες ανάγκες των οικογενειών τους που τους φροντίζουν. Η ηθική υποχρέωση την οποία αισθάνονται οι ηλικιωμένοι Βουνιώτες να «προσφέρουν και εκείνοι» στη νεότερη γενιά δεν σταματά ποτέ, και μάλιστα αναζωπυρώνεται όταν λόγω της φυσικής τους κατάστασης χρειάζονται ιδιαίτερη φροντίδα. Χαρτζιλίκι συνηθίζουν να προσφέρουν οι ηλικιωμένοι «ανάλογα με τις δυνάμεις τους» και σε συγγενικά πρόσωπα που τους επισκέπτονται και τους βοηθούν σε διάφορες δουλειές, άλλοτε επί τη ευκαιρία της επίσκεψης και άλλοτε σε δεύτερο χρόνο, σε μια προσπάθεια αποσύνδεσης της φροντίδας που δέχονται από την οικονομική προσφορά. Είναι πάντως πολλές οι περιπτώσεις που τα παιδιά τους αρνούνται, χαρακτηρίζοντας παρόμοια «φιλέματα» «ντροπή». Έχω ακούσει αρκετές φορές Βουνιώτες να λένε στους γονείς τους, «μια ζωή μας ταΐζατε ως πότε πια; Φτάνει». Τότε, σε μια άλλη έκφραση της ίδιας στρατηγικής, οι ηλικιωμένοι δίνουν χρήματα στο γιο ή την κόρη για τα εγγόνια τους, υπό την άρρητη παραδοχή πως τα χρήματα σε όποιο πρόσωπο και αν προσφέρονται καταλήγουν στο ίδιο νοικοκυριό. Δεν λείπουν βέβαια οι περιπτώσεις όπου τα παιδιά συνεισφέρουν οικονομικά στις ανάγκες των ηλικιωμένων γονιών τους. Οι ηλικιωμένοι, ακόμα και όταν «τα έχουν ανάγκη» όπως λένε αυτά τα χρήματα, στενοχωριούνται που αναγκάζονται να τα δεχθούν. Θεωρούν «ντροπή να βαρύνουν τα παιδιά τους», ακόμα και όταν δηλώνουν βέβαιοι πως τα παιδιά δίνουν τα χρήματα «με την καρδιά τους».

Άλλοτε πάλι, όπου οι σχέσεις είναι τεταμένες και τα παιδιά θέλουν να πάρουν απόσταση από τους ηλικιωμένους γονείς, αρνούνται να δεχθούν τα χρήματα τους, τα οποία επιβεβαιώνουν την συνέχιση ενός κύκλου πρακτικών, συναισθηματικών και συμβολικών προσφορών και αντιπροσφορών. Σε αυτό το πνεύμα, μια κόρη «χολιασμένη» με τους γονείς τους μου είχε πει «Δεν θέλω ούτε τα λεφτά τους ούτε τα χαΐρια τους. Την ησυχία μου θέλω». Τα τελευταία χρόνια πάντως,

με τη συρρίκνωση της Ελληνικής οικονομίας η οποία έγινε με κάποια καθυστέρηση αισθητή και στο Βουνί, το αμελητέο παλιότερα «χαρτζιλίκι» των ηλικιωμένων ενισχύει όλο και συχνότερα τις ανάγκες της νεότερης γενιάς. Σύμφωνα με μια διαπίστωση την οποία έχω ακούσει από πολλούς διαφορετικούς συνομιλητές στο Βουνί στα χρόνια της κρίσης «οι γέροι απέκτησαν αξία». Πολλοί Βουνιώτες επίσης λένε πως «η κρίση έχει και τα καλά της», αφού εξαιτίας της «έρχονται ξανά κοντά οι οικογένειες», επισημαίνοντας μεταξύ άλλων παραδειγμάτων ενίσχυσης της οικογενειακής συνοχής πως «τους γέρους που τους είχαν πεταμένους τώρα τους κάνουν μέλι». Όμως, όπως και με τις παρελθούσες προσφορές σε ακίνητη περιουσία, οι οικονομικές προσφορές των ηλικιωμένων προς τη νεότερη γενιά δεν εξασφαλίζουν πάντοτε την επιθυμητή σχέση, με τις δοκούμενες για τους ίδιους συναισθηματικές και πρακτικές εκφάνσεις. Ακούγονται παράπονα και κατηγορίες, ενίοτε από τον στενότερο οικογενειακό και κοινωνικό περίγυρο, πως «πολλοί τους γέρους τους θυμούνται κάθε αρχή του μήνα, πάνε τους τα παίρνουν και ως τον άλλο μήνα τους ξεχνάνε». «Έρχεται, παίρνει το χαρτζιλίκι και φεύγει», μου εκμυστηρεύτηκαν αντίστοιχα πάνω από ένα ηλικιωμένο πρόσωπο μιλώντας για τους γιους και τις κόρες τους.

5.4 «Αφού όλοι παίρνουνε, γιατί όχι και γω»; Μοιράσματα και προστριβές

Συνηθίζεται στο Βουνί να διανέμονται διάφορα αγαθά, κυρίως τρόφιμα αλλά και ρούχα σε «οικογένειες αναξιοπαθούντων» όπως επικρατούσε να αναφέρονται το 2003 όταν ανέλαβα στο πρόγραμμα. Ο όρος σταδιακά εγκαταλείφθηκε, σε κάποιο βαθμό λόγω και της δικής μου παραίνεσης, και αντικαταστάθηκε με τον όρο «άτομα που έχουν ανάγκη». Η πηγή αυτών των δωρεών, που ως επί το πλείστον αποτελούνται από βασικά είδη διατροφής όπως ρύζι, μακαρόνια, όσπρια, συμπυκνωμένο γάλα και σπανιότερα, σε εορταστικές περιόδους κρέας, καθώς και περιορισμένα χρηματικά ποσά, ποικίλλει. Δωρεές κάνει ο Δήμος χρησιμοποιώντας κονδύλια για κοινωνικές εκδηλώσεις, η Μητρόπολη, ο Στρατός, ο Σύλλογος Αλληλεγγύης Βουνιωτών, διάφοροι ιδιώτες και ΜΚΟ.

Ο πλέον αξιοσημείωτος από τους φορείς αλληλεγγύης στο νησί είναι ο Σύλλογος Αλληλεγγύης Βουνιωτών, ένα σωματείο το οποίο ξεκίνησε στις αρχές του 2000 όταν ένας Βουνιώτης χρειάστηκε χρήματα λόγω ασθένειας. Τότε διοργανώθηκε ένας άτυπος έρανος ο οποίος απέδωσε ένα σημαντικό ποσό. Η πρωτοβουλία, ρηξικέλευθη για το νησί, άρεσε στους ανθρώπους που την ανέλαβαν και απέκτησε

σύντομα μόνιμη μορφή υπό τη μορφή σωματείου. Όπως πολλές καινοτομίες στο Βουνί, ο σύλλογος ξεκίνησε τη λειτουργία του σε κλίμα αρχικής ευφορίας και με ευρεία συμμετοχή μελών. Στην πορεία το ενδιαφέρον των συμμετεχόντων ατόνησε και τελικά απόμειναν λίγα άτομα, που ήταν κυρίως τα πρώτα ιδρυτικά του μέλη. Ο σύλλογος αντλεί τα έσοδά του από δωρεές, κυρίως Βουνιωτών εντός του νησιού, λαχειοφόρους αγορές που υποστηρίζονται από καταστηματάρχες οι οποίοι προσφέρουν το ένα ή το άλλο δώρο και μία ή δύο χοροεσπερίδες το χρόνο. Με αυτό το περιορισμένο οικονομικά ταμείο και τις άκοπες προσπάθειες ορισμένων μελών του, ο σύλλογος προσφέρει βοήθεια σε είδη πρώτης ανάγκης και χρήματα σε πολλές περιπτώσεις. Σχετικά πρόσφατα μάλιστα, διοργανώθηκε έρανος και συγκεντρώθηκε ένα αρκετά μεγάλο ποσό για ένα νεαρό ζευγάρι των οποίων το σπίτι καταστράφηκε από πυρκαγιά.

Όσο εργαζόμουν στο πρόγραμμα, το ταμείο του συλλόγου ήταν μια λύση έκτακτης ανάγκης την οποία ποτέ δεν αρνήθηκαν όταν μετέφερα ένα αίτημα ή πρόβλημα που λίγα χρήματα θα μπορούσαν να απαλύνουν. Μεταξύ άλλων περιπτώσεων, συμπεριλαμβάνονταν η αγορά εισιτηρίων πλοίου για ηλικιωμένους και ΑΜΕΑ που έπρεπε να μετακινηθούν για λόγους υγείας, η οικονομική υποστήριξη αδύναμων νοικοκυριών με τη αγορά ειδών πρώτης ανάγκης και την πληρωμή λογαριασμών, η αγορά ρούχων και άλλων ειδών σε ορφανά, η προμήθεια εσώρουχων ακράτειας για μοναχικούς ηλικιωμένους, και πολλά άλλα. Τα τελευταία χρόνια, τα αιτήματα για βοήθεια προς το σύλλογο έχουν πολλαπλασιαστεί και έχουν στηθεί καλάθια στα σουπερμάρκετ του Λιμανιού, όπου οι πελάτες μπορούν να προσφέρουν είδη πρώτης ανάγκης σε μια προσπάθεια κάλυψης της ζήτησης.

Εξίσου σημαντική ήταν η συμβολή του προγράμματος σίτισης που οργανώθηκε από το Δήμο σε συνεργασία με το Στρατό μέχρι το 2013, οπότε σταμάτησε. Ήδη μερικά χρόνια πριν ξεκινήσω τη δουλειά μου στα προγράμματα το 2004, κάθε μεσημέρι τις εργάσιμες ημέρες, το αυτοκίνητο των προγραμμάτων εισέρχονταν στο στρατόπεδο του νησιού και παραλάβαινε από 16 ως 24 μερίδες φαγητού και ψωμιού ανάλογα με την εποχή, από το συσσίτιο των στρατιωτών. Στη συνέχεια, το μοίραζε από πόρτα σε πόρτα σε ισάριθμα άτομα. Το συσσίτιο εξυπηρέτησε κατά καιρούς πολυμελείς οικογένειες με σφοδρά προβλήματα, αλλά κυρίως αποτέλεσε λύση για μοναχικούς ηλικιωμένους από τους οποίους έλειπαν οι οικονομικοί πόροι ή οι δυνάμεις να μαγειρέψουν μόνοι τους. Πολλοί, κυριολεκτικά κρατήθηκαν στη ζωή χάρη σε αυτή την υπηρεσία. Το συσσίτιο ελάφραινε τον

καθημερινό φόρτο εργασιών των προγραμμάτων, καθώς στην αντίθετη περίπτωση θα ήταν αδύνατο οι δύο οικογενειακές βοηθοί να μαγειρεύουν για τόσα άτομα κάθε ημέρα και ταυτόχρονα να διεκπεραιώνουν τις λοιπές εργασίες τους.

Οι διατιθέμενες μερίδες ήταν περιορισμένες. Κάθε χρόνο κατατίθετο από το Δήμο έγγραφο αίτημα στο αρχηγείο του Στρατού στο Φάρο. Τα αιτήματα για σίτιση είχαν τάση να αυξάνονται με το χρόνο, γεγονός που οδήγησε σε αιτήματα για συμπληρωματικές μερίδες, που δεν γίνονταν πάντα αποδεκτά. Σε πολλές περιπτώσεις, πάντως, όταν ήταν απαραίτητο, εξασφαλιζόνταν μια επιπλέον μερίδα άτυπα, χάρη στην παρέμβαση του εκάστοτε διοικητή ή και μάγαιρα του στρατοπέδου, μια έξτρα παροχή η οποία δεν ήταν πάντα εφικτή. Η τελική απόφαση του ποιοι θα συμπεριληφθούν στο πρόγραμμα σίτισης γινόταν από εμένα, με ελάχιστες περιπτώσεις όπου μεσολαβούσε κάποιος από τη δημαρχία για λογαριασμό συγκεκριμένων αιτούντων. Γενικός κανόνας ήταν πως αν δεν βελτιώνονταν τα ιδιαίτερα κοινωνικά ή οικονομικά χαρακτηριστικά ενός σιτιζόμενου προσώπου, κανείς δεν έβγαινε από τη λίστα σιτιζόμενων, εφόσον ξεκινούσε να σιτίζεται. Στην πράξη, η σίτιση σταματούσε συνήθως με το θάνατο ή την οριστική απομάκρυνση του σιτιζόμενου από τον νησί, με κύριο προορισμό το Γηροκομείο. Γεγονός είναι πως τον περισσότερο καιρό η ζήτηση ξεπερνούσε την προσφορά. Πάντα υπήρχαν δύο ή τρία αιτήματα σε εκκρεμότητα. Όπως έμαθα αργότερα, το 2013 λίγους μήνες αφότου εγκατέλειψα το πρόγραμμα και το νησί, η παροχή συσσιτίου διεκόπη λόγω περικοπών στον προϋπολογισμό του στρατού.

Τρεις ήταν οι κύριοι τρόποι με τους οποίους ένα άτομο γραφόταν στο «συσσίτιο». Ο πρώτος μετά από πρόταση του προσωπικού. Προκειμένου να μη χαθεί καμία μερίδα, όταν ένας από τους εξυπηρετούμενους του προγράμματος έφευγε από τη ζωή, η μερίδα του αμέσως προσφερόταν σε κάποιο άλλο ηλικιωμένο. Αρκετοί δέχονταν ευχαρίστως, ενώ άλλοι είχαν ενδοιασμούς, σκεπτόμενοι «τι θα πει ο κόσμος που θα δει να μας φέρνουν φαγητό». Συνήθως όμως, οι ενδοιασμοί καταρρίπτονταν με λίγες ή και αρκετές συζητήσεις και παραινήσεις του προσωπικού.

Ο δεύτερος τρόπος ήταν όταν ένα τρίτο πρόσωπο υποδείκνυε στο πρόγραμμα το πρόσωπο που βρίσκεται «σε ανάγκη», συνήθως μοναχικό και ηλικιωμένο, που ως τότε δεν ανήκε στους εξυπηρετούμενους του προγράμματος. Συνήθως επρόκειτο για ένα μακρινό ή κοντινό συγγενή του υποδεικνυόμενου προσώπου, ένα άτομο από το Δήμο, ή πολλές φορές, απλά «η γειτονιά». Συχνά εξάλλου, η υπόδειξη ενός ατόμου για σίτιση, όπως και για «να πάμε να δούμε μήπως θέλει να τον κάνουμε τίποτα»

προερχόταν από διαφορετικά πρόσωπα ταυτόχρονα. Συνέβαινε «να με πιάσουν» για να υποδείξουν το ίδιο πρόσωπο αρκετά άτομα τα οποία ανήκαν και στις τρεις παραπάνω κατηγορίες. Έγινε συν τω χρόνω προφανές πως το υποδεικνυόμενο πρόσωπο και οι πιθανές λύσεις στο πρόβλημά του «συζητιόταν» σε ιδιωτικούς και δημόσιους κύκλους.

Ο τρίτος τρόπος δια του οποίου «βάζαμε» κάποιον στη σίτιση, μάλλον συχνότερος από τους δύο προηγούμενους, ήταν με αίτηση του ίδιου του ηλικιωμένου. Τα περισσότερα από αυτά τα αιτήματα ήταν βάσιμα. Όσοι «γύρευαν» «μια μερίδα φαγί από το στρατό» πράγματι «το είχαν ανάγκη» όπως έλεγαν και οι ίδιοι, λόγω κινητικών δυσχερειών ή/και οικονομικών προβλημάτων. Μια ικανή μερίδα αιτημάτων όμως προερχόταν από ηλικιωμένα άτομα τα οποία, χωρίς να μπορούν να θεωρηθούν εύπορα, ήταν τουλάχιστον το ίδιο «ικανά» από οικονομική και λειτουργική άποψη με την πλειοψηφία των εξυπηρετούμενων των προγραμμάτων, που δεν σιτίζονταν. Ορισμένα από αυτά μάλιστα, βρίσκονταν σε αισθητά καλύτερη κατάσταση συγκριτικά με το μέσο όρο των ηλικιωμένων «πελατών» μας. Καθώς τίποτα δεν μένει κρυφό στο Βουνί, και οι συνάδελφοί μου γνώριζαν εκ προοιμίου στοιχεία για κάθε ένα από τους Βουνιώτες, παρόμοια αιτήματα γίνονταν αποδεκτά με απορία και κάποτε αγανάκτηση: «Καλά, αυτή τώρα τι γυρεύει; την (τάδε) ξεσυνερίστηκε;» «Ξέρεις τι σύνταξη παίρνει αυτή;» «Και μια χαρά είναι... στο Λιμάνι έπινε καφέ τις προάλλες...» «Πάει, χάλασε ο κόσμος.»

Αντίστοιχα προβλήματα αντιμετώπιζα όταν διένειμα για λογαριασμό του Στρατού, του Δήμου ή του Συλλόγου Αλληλεγγύης δέματα με το αυτοκίνητο του προγράμματος κατά τις εορταστικές περιόδους. Οι προσφορές αυτές διανέμονταν βάσει λίστας που μου δινόταν από εκείνους που συγκέντρωναν τα είδη προς διανομή. Χτυπούσαν τηλέφωνα στο δήμο ή και στο κινητό μου για να κάνουν παράπονα: Καθώς εμένα έβλεπαν να μπαίνω στα σπίτια με τις πλαστικές τσάντες, τα παράπονα στρέφονταν εναντίον μου. Όπως μου μεταφέρονταν, η μια ή η άλλη ηλικιωμένη γυναίκα, έπαιρνε στο Δήμο και βομβάρδιζε τον υπάλληλο που σήκωνε το τηλέφωνο:

Πάει εκείός ο ξένος και τα μοιρνάει [μοιράζει] όπου θέλει αυτός και εμένα με αφήκε απέξω. Κια τα δώκε στην [X] και την [Y] που δεν έχουν ανάγκη, έχουν εκείές [και άλλους] που μόν' τους κουβαλνούν. Τι δηλαδή, εγώ δεν είμαι αναγκεμένη; Να του πεις να μου φέρει και μένα γιατί θα του δείξω εγώ. Ξέρω εγώ πού θα πάρω και τι θα πω, κτλ.

Αξιοσημείωτο είναι πως, παρά την αναγνωσιμότητα μου στο νησί σε μια θέση η οποία δομικά με καθιστούσε «χρήσιμο» καθώς «προσέφερα», η αντιληπτή ως πράξη αποκλεισμού από μέρους μου μελών της τοπικής κοινωνίας από μια διανομή, ενεργοποιούσε αντανακλαστικά τον συμβολικό αποκλεισμό μου από ισότιμο μέλος της τοπικής κοινωνίας. Ο χαρακτηρισμός μου ως ξένος μάλιστα, σε ορισμένες περιπτώσεις μου αποδόθηκε από τα ίδια πρόσωπα τα οποία όταν «τους έκανα τα χατίρια» κατά την έκφραση μιας ντόπιας συναδέλφου μου, με χαρακτήριζαν «δικό μας παιδί» και μου έλεγαν πως «έγινες Βουνιώτης». Παρόμοιες προστριβές, ορισμένες μάλιστα με οργισμένες κλήσεις σε ακατάλληλες ώρες απευθείας στο κινητό μου, με οδήγησαν να σταματήσω τη συνδρομή του προγράμματος στις διανομές τροφίμων εκτός της σίτισης.

Η πλειονότητα των «μοιρασμάτων» προέρχονται ή διανέμονται από το Δήμο. Οι αποδέκτες των πακέτων σπάνια ενδιαφέρονταν ιδιαίτερα για την πηγή του δώρου. Ρωτούσαν «από πού είναι», και «ποιος τα στέλνει;». Όταν οι αποστολείς των δεμάτων δεν ανήκαν στον άμεσο μικρόκοσμο του νησιού, όπως για παράδειγμα μια ΜΚΟ από «σα πέ(ρ)α», ένα Ελληνικό Υπουργείο ή η Ευρωπαϊκή Ένωση ο ωφελούμενος έχανε το ενδιαφέρον του: «μ' άιντε, ας είναι απ' όπου είναι απ' όπου θελ' ». Οι ευχαριστίες αποδίδονταν συνήθως προσωπικά στο άτομο που αναλάμβανε τη διανομή, όπως και η θετική ή αρνητική χρέωση για την επιλογή του συγκεκριμένου προσώπου. Όταν πάλι αποστολέας ήταν ένας οργανισμός αναγνωρίσιμος από τον αποδέκτη του δώρου, όπως ο Στρατός ή ο Δήμος, τα εύσημα αποδίδονταν στους επικεφαλείς, εκείνους που αντιλαμβάνονταν ως «αφεντικά»: «Να πεις το διοικητή [ή το δήμαρχο] πως τον ευχαριστώ πολύ». Αν και το ευχαριστήριο μήνυμα στόχευαν στο «κεφάλι», οι επικεφαλής των αρχών δε λάμβαναν συνήθως θέση οι ίδιοι στην επιλογή των ωφελουμένων, προφανώς προς αποφυγή δυσανεσκειών. Ο Στρατός διένειμε δέματα μόνο στα σιτιζόμενα άτομα. Για τις διανομές που διοργάνωναν ο Σύλλογος και ο Δήμος, συντάσσονταν συλλογικά λίστες από όσο το δυνατό περισσότερα άτομα. Όταν μοίραζε ο Σύλλογος για παράδειγμα, η λίστα περνούσε από πολλά χέρια, και κάθε ένας έγραφε όσους είχε υπόψη, συχνά μαζί με άλλα άτομα. Όμοια συνέβαινε όταν ο Δήμος ετοιμάζε τις δικές του διανομές. Έχω παρευρεθεί σε πολλές περιστάσεις όπου οι διάλογοι ακολουθούσαν το παρακάτω μοτίβο:

Την (τάδε);

Όχι, εκείνη έχει ελιές, τι να το κάνει το λάδι; Βγάζει δικό της και πουλά. Ας

πάρει η [τάδε του τάδε], που δεν έχουν δέντρα, ο κακομοίρης [ο άντρας της] έχει και την καρδιά του.

Ναι, μπράβο, κρίμα είναι, θα τους ξεχνούσα. Την [τάδε] την είπαμε;

Το πνεύμα που διείπε τις τοπικά διοργανωμένες διανομές ήταν «να μην παίρνουν οι ίδιοι και οι ίδιοι» και «να βρεθούν και άλλα άτομα που να έχουν ανάγκη», αντί για τον εντοπισμό των ασθενέστερων και τη συγκέντρωση των παρεμβάσεων σε εκείνους. Στην προσπάθεια αυτή, εμφανίζονταν στη λίστα ονόματα, βάσει οικογενειακών, πολιτικών ή άλλων υποχρεώσεων ορισμένων από τους συγγραφείς της. Κραυγαλέες περιπτώσεις πάντως, συχνά διαγράφονταν από τη λίστα μέσα από την ίδια συλλογική διαδικασία καταγραφής που περιγράφηκε παραπάνω. Το παλίμψηστο της τελικής λίστας καθαρογράφονταν και η διανομή άρχιζε. Το συλλογικό σύστημα σύνταξης της λίστας αν και εξισωτικό, εμπεριείχε αρκετά πρακτικά προβλήματα. Το κυριότερο ήταν πως η βοήθεια διαχέεται σε πολλά άτομα εκ των οποίων αρκετά δεν έχουν τα τρόφιμα ανάγκη. Όσες φορές επεσήμανα στη δημοτική αρχή πως καλό θα ήταν να θεσπιστούν «αντικειμενικά κριτήρια» με κάποιου είδους βαθμολόγηση των χαρακτηριστικών των υποψήφιων ευεργετούμενων, όπως η διαθεσιμότητα κοντινών συγγενών, εισοδήματος και η κινητική κατάσταση, αντιμετώπισα άρνηση με την αιτιολογία πως «είναι μικρό το μέρος», «όλα μαθαίνονται» και «εμείς ξέρουμε ποιοι έχουν πραγματική ανάγκη». Το δεύτερο πρόβλημα ήταν πως όσο και προσεκτικά αν γραφόταν η λίστα, πάντα θα έμεναν κάποια άτομα απέξω, είτε από αμέλεια, είτε απλά επειδή δεν επαρκούσαν τα προσφερόμενα είδη για όλους. Η κατάσταση με τον καιρό γίνονταν περισσότερο περίπλοκη, αφού όσοι εισάγονταν σε μια λίστα για πρώτη φορά «περιμέναν» να συμπεριληφθεί το όνομά τους και στις επόμενες.

Ο αναβρασμός ήταν συνήθης κάθε φορά που καθίστατο γνωστό πως «μοιρνάνε», σε κάθε διανομή τροφίμων, από όπου και αν προέρχονταν, καθώς κάθε φορά οι λίστες «άφηναν απέξω ανθρώπους». Οι καυγάδες και οι απειλές εκτοξεύονταν κάθε φορά επί δικαίων και αδίκων, καθώς το συμπέρασμα για το ποιός έβαλε ή έβγαλε ένα όνομα από τη λίστα διαμορφώνονταν ως επί το πλείστον μέσα από εικασίες βασισμένες σε φανταστικές ή ξεχασμένες συμμαχίες και διαμάχες. Οργισμένα τηλέφωνα με κατηγορίες αλλά και δια ζώσης «καυγάδες» αποτελούσαν συνήθεις επωδούς κάθε διανομής. Η πλειοψηφία όσων παραπονούνταν είναι συνήθως ηλικιωμένες γυναίκες ή οι νεότεροι συγγενείς τους, γυναίκες και άνδρες,

υποδαυλιζόμενοι από εκείνες. Τα παράπονα πάντα είχαν ως τελικό στόχο τον άνθρωπο που «βγαίνει μπροστά», δηλαδή ήταν ορατός, είτε επειδή συγκέντρωνε δικαιολογητικά όποτε απαιτούνταν, ή γιατί μοίτραζε τα δέματα ή τις τσάντες. «Διέ, χαμός για τα παλιοζ(υ)μάρια», αναφώνησε μπροστά μου κάποτε μια υπάλληλος του δήμου για μια διανομή ζυμαρικών, την οποία δικαιούνταν σχεδόν όλοι οι Βουνιώτες, αρκεί να κατέθεταν εμπρόθεσμα στο δήμο μια αίτηση και μερικά κοινά δικαιολογητικά. Επρόκειτο για ένα πρόγραμμα διανομής τροφίμων της Ευρωπαϊκής ένωσης. Οι δικαιούχοι καλούνταν να κάνουν χαρτιά στα ΚΕΠ την αρχή του έτους. Δικαιούχοι ήταν οι ενήλικες μόνιμοι κάτοικοι του νησιού με ατομικό εισόδημα που δεν ξεπερνούσε ένα υψηλό για τα Ελληνικά δεδομένα όριο. Στην πράξη, ελάχιστοι Βουνιώτες δεν πληρούσαν τις προϋποθέσεις. Μεταξύ των δικαιούχων, ελάχιστοι δεν «γράφονταν». Η υπάλληλος όμως έπρεπε να εξηγήσει στον καθένα από όσους δεν κατέθεσαν χαρτιά όταν έπρεπε χωριστά, γιατί «δίνει στους άλλους και όχι σε κείνους» και γιατί «κανείς δεν τους έγραψε». Η εριστική διάθεση ήταν συνήθης ανάμεσα σε όσους ζητούσαν το λόγο. Αρκετοί μάλιστα επιτέθηκαν λεκτικά στην υπάλληλο, η οποία δεν δίστασε να τους απαντήσει «δεόντως».

Υπογραμμίζοντας την ύπαρξη τους με θυμωμένες φράσεις όπως «Τι, εγώ δεν είμαι αναγκασμένη;» οι ηλικιωμένοι του νησιού διεκδικούσαν τη δική τους ορατότητα στον κόσμο του νησιού, ενίοτε υποβιβάζοντας τις ανάγκες των άλλων. Το παράδοξο στους καυγάδες γύρω από τα μοιράσματα είναι πως από τους «αδικημένους» που δεν συμπεριλήφθησαν στις λίστες, «τον καβγά δεν τον κάναν» εκείνοι που κατά την κοινή παραδοχή «πραγματικά το έχουν ανάγκη» αλλά εκείνοι που βρίσκονταν από κάθε άποψη σε πολύ καλύτερη μοίρα. Αντίθετα από ό, τι περίμενα, η γενική αίσθηση από τους αποδέκτες «μοιρασμάτων» ήταν πως αισθάνονταν ικανοποιημένοι και κάποτε κολακευμένοι από τη συμπερίληψή τους στις λίστες. Αντί να αισθάνονται μειονεκτικά αντιμετωπίζοντας το δώρο σαν ελεημοσύνη η οποία υποδηλώνει την αδυναμία τους, οι περισσότεροι αισθάνονταν «τιμημένοι» από εκείνους που τους «θυμήθηκαν». Το ίδιο μοτίβο παραπόνων επαναλαμβάνονταν και γύρω από τις διανομές συσσιτίου από το στρατό. Συχνά, σύντομα αφότου ξεκινούσε η σίτιση ενός νέου προσώπου εμφανιζόταν ένα απροσδόκητο νέο αίτημα, συνοδευόμενο από έντονα «παράπονα». Το νέο αίτημα ερχόταν συνήθως από τη γειτονιά, από άτομα που «συνερίζονταν» το άρτι σιτιζόμενο άτομο. Τα παράπονα, κύριος αποδέκτης των οποίων ήμουν εγώ, συνοψίζονται στις φράσεις: «Γιατί πήγατε και δώσατε σε [εκείνη] και σε μένα όχι; Εμένα τόσο καιρό δεν με βλέπατε;» Το ίδιο μοτίβο διαμαρτυριών

που ίσχυε στα μοιράσματα επαναλαμβανόταν και στην σίτιση. Τα πρόσωπα που ζητούσαν ορατότητα μέσα από τη συμπερίληψη τους στη σίτιση δεν ήταν πάντα από τα πραγματικά πιο «αναγκασμένα». Ενίοτε μάλιστα, τα αιτήματα έρχονταν από ανθρώπους που ζούσαν σε κραυγαλέα καλή οικονομική κατάσταση σε σχέση με τους άλλους σιτιζόμενους.

Αρκετά παράδοξα για ένα μικρό τόπο όπου η αυτονομία ενός ανθρώπου εκτιμάται ιδιαίτερα, οι αποδέκτες ενός δέματος- δώρου από αυτά που μοιράζονται, αισθάνονται στην πλειοψηφία τους κολακευμένοι από την συμπερίληψή τους στην λίστα. Αντιμετωπίζουν την συμπερίληψη τους σε μια λίστα αρωγής σαν υπενθύμιση πως «αξιίζουν και εκείνοι κάτι» το οποίο «το δικαιούνται άλλωστε», σαν «αναγκασμένοι». Όπως ισχύει και σε άλλα συμφραζόμενα που αναλύονται παρακάτω, είναι ακριβώς η αξία του προσώπου που του δίνει το «δικαίωμα» να προβάλλει «απαιτήσεις» για μια προσφορά «αναγκασμένη».

Στην πράξη, όπως και στις περισσότερες περιπτώσεις που οι Βουνιώτες έρχονται σε επαφή με κάποιο γραφειοκρατικό μηχανισμό οι απαιτήσεις εκφράζονται μέσω του κατάλληλου διαμέσου. Οι νησιώτες, ιδιαίτερα επιδέξιοι στον εντοπισμό και εκμετάλλευση κάθε δυνατού κρατικού ευεργετήματος, δεν διαχειρίζονται τη γραφειοκρατία οι ίδιοι, αλλά επιστρατεύουν ένα ευρύ δίκτυο «γνωριμιών» με πρόσωπα σε θέσεις ισχύος στον πυρήνα ή την περιφέρεια του εκάστοτε γραφειοκρατικού μηχανισμού. Συνήθως πρόκειται για συγγενείς, φίλους και γνωστούς που εργάζονται σε δημόσια και ιδιωτικά «πόστα». Πολιτευόμενοι, επαγγελματίες όπως γιατροί, λογιστές, δικηγόροι κτλ, που ζουν στο νησί ή απέναντι. Τις περισσότερες φορές μία ή περισσότερες από τις παραπάνω ιδιότητες απαντώνται στο ίδιο πρόσωπο, σε πολύ ενδιαφέροντες συνδυασμούς που διαμορφώνονται από την μικρο-ανθρωπογεωγραφία του νησιού. Οι Βουνιώτες δεν ζητούν καθοδήγηση στη διεκπεραίωση των υποθέσεών τους αλλά «εξυπηρέτηση»: Το επιθυμητό είναι να πάρει «ο γνωστός» την υπόθεση στα χέρια του και να την διεκπεραιώσει αντί του ενδιαφερόμενου. Δεν γίνεται διάκριση μεταξύ υλικών και άυλων υπηρεσιών, στο βαθμό που και οι δύο μορφές εξυπηρέτησης γίνονται αντιληπτές σαν δώρα. Το δώρο φέρνει «υποχρέωση» σε ανταπόδοση κάποια στιγμή, η οποία δύναται να διαβαθμίζεται από μερικά αυγά ως δείγμα «εκτίμησης» ή «ευχαρίστησης» για μια απλή εξυπηρέτηση ως αρκετά χρήματα στην περίπτωση ενός γιατρού που «πρόσεξε» ή «περιποιήθηκε» ένα μέλος της οικογένειας.

Παράλληλα, εργαζόμενοι σε θέσεις με αντικείμενο την αρωγή, όπως ιερείς,

γιατροί, το προσωπικό των προγραμμάτων κτλ. θεωρούνται «υποχρεωμένοι» να προσφέρουν υλική ή έμπρακτη «βοήθεια» επιτελώντας εκείνο που τους «υποχρεώνει» το καθήκον της υπηρεσίας ή της θέσης τους. Η επαγγελματική υποχρέωση απορρέει όχι μόνο από την *suī generis* αποστολή της αλλά κυρίως από το γεγονός πως ο υπάλληλος «πληρώνεται, δεν το κάνει τζάμπα». Πρωταρχικά θεωρείται ο μισθός, τα χρήματα που παίρνει ο εργαζόμενος, η γενεσιουργή αιτία της υποχρέωσης του να προσφέρει «τα αναγκαμένα» στους ωφελούμενους. Σύμφωνα με την ίδια λογική, θεωρούνται «υποχρεωμένοι» όσοι λαμβάνουν χρήματα ως προκαταβολή για να εκπληρώσουν μια συγκεκριμένη εργασία. Η προκαταβολή, η «μπροστάντζα», ή το «καπάρο» είναι εκείνο που επισφραγίζει τη συμφωνία που δόθηκε «με τα λόγια» και δεσμεύει εκείνον που αναλαμβάνει το έργο να φέρει σε πέρας μια δουλειά ή ένα έργο. Από την άλλη πλευρά, σε μια χώρα όπως η Ελλάδα, όπου οι δημόσιοι υπάλληλοι αποτελούν σύμφωνα με τα κυρίαρχα στερεότυπα παράδειγμα αδιαφορίας, τεμπελιάς και αναληψίας, το να κάνει ένας από αυτούς απλά τη δουλειά του, διεκπεραιώνοντας μια περίπλοκη υπόθεση, επιδεικνύοντας την δέουσα προσοχή και εν γένει δείχνοντας την αρμόζουσα επαγγελματική ευσυνειδησία απέναντι σε ένα πρόβλημα, αντιμετωπίζεται συχνά από όσους δέχονται μια τέτοια απροσδόκητη για εκείνους «βοήθεια» σαν ένδειξη αναπάντεχης «ανθρωπιάς» και «καλοσύνης»⁵¹. Οι νησιώτες που δέχονται βοήθεια από αντίστοιχες πηγές, δηλώνουν «υποχρεωμένοι» όταν απολαμβάνουν ιδιαίτερης μεταχείρισης και φροντίδας: όλοι κάνουν τη δουλειά τους, αλλά μερικοί την κάνουν καλά και άλλοι όχι. Και ορισμένοι κάνουν «το κάτι παραπάνω, που δεν είναι υποχρεωμένοι να το κάνουν. Αυτά τα πράγματα τα βλέπουμε και τα εκτιμάμε, δεν είμαστε αγάριστοι.» Αν και το «καταλόι» λέει πως «ο καλός καλό δε βλέπει», και πως «ο κακός ο λόγος περισσεύει» πολλοί Βουνιώτες φροντίζοντας «να μην αδικήσουν κανένα», «αποδίδοντας τα εύσημα» όπου θεωρούν πως αξίζει μια θετική μνεία: «Να λέμε το στραβό να λέμε και το ίσιο» λέει το καταλόι.

---

⁵¹ Βλ. τη στερεότυπη φράση: «καλός γιατρός και καλός άνθρωπος», όπου η έμφαση δίνεται όχι στην επιστημονική κατάρτιση και την επαγγελματική ιδιότητα, αλλά κυρίως στις ηθικές ιδιότητες που απορρέουν από την «ανθρωπιά» του επαγγελματία.

5.5 «Ο γέρος είναι βαρετός»: Εξάρτηση και αυτονομία των αδύναμων ηλικιωμένων

Οι πρακτικές ανταλλαγής, μέσα από τις οποίες διαχειρίζονται οι νησιώτες τις ανάγκες τους, την αναζήτηση βοήθειας και τις υποχρεώσεις που προκύπτουν από την προσφορά της, αποτελούν τον καμβά όπου ηλικιωμένοι όπως η κυρά Ευαγγελία πλέκουν τις σχέσεις τους με τον κοινωνικό περίγυρο, την οικογένεια και τους ξένους. Σε κάθε τους καθημερινή αλληλεπίδραση, οι γέροι χρειάζεται να σταθμίσουν προσεκτικά πότε από ποιόν και πώς θα ζητήσουν μίαν εξυπηρέτηση από τις τόσες που απαιτεί η διατήρηση της εύθραυστης αυτονομίας τους. Η κυρά Ευαγγελία θα μπορούσε να ζητήσει, όπως πολλοί άλλοι ηλικιωμένοι, να αναλάβει το «πρόγραμμα» τα ψώνια και την πληρωμή των λογαριασμών της «τακτικά». Σπάνια όμως το κάνει, γιατί προτιμά να «τα δίνει στα παιδιά της». Οι σπάνιες περιπτώσεις που ζητά «μια εξυπηρέτηση» από τις «κοπέλες του προγράμματος» είναι όταν γνωρίζει πως «τα παιδιά» είναι απασχολημένα, ή θεωρεί πως τελευταία τους έχει απασχολήσει περισσότερο από το συνηθισμένο. Η υπόνοια αυτή προκαλεί στους ηλικιωμένους στο Βουνί μια άβολη ενοχική αίσθηση πως έχουν υπερβεί κάποιο άρρητο όριο πέραν του οποίου η υπενθύμιση της παρουσίας και η έκφραση αναγκών και επιθυμιών γίνεται αντιληπτή ως ενόχληση, ή μάλλον, πλησιέστερα στο πνεύμα της διαλέκτου, ως επιβάρυνση.

Κεντρική έγνοια για όλους σχεδόν τους ηλικιωμένους που έχω συνδιαλαγεί στο Βουνί είναι «να μην παραβαρύνουν κανέναν». Η τοπική δόξα αξιώνει πως «ο γέρος είναι βαρετός», όπως επαναλαμβάνουν στερεότυπα οι ηλικιωμένοι συνομιλητές μου. Οι νεότεροι συνομιλητές μου συμφωνούν. Μάλιστα, το ιδιαίτερο ενδιαφέρον μου για τους γέρους, η προσοχή που έδινα στις αφηγήσεις και τις ερμηνείες τους για το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον τους, και το γεγονός πως σε κάθε ευκαιρία «πιανόμουν» σε μακροσκελείς συναντήσεις μαζί τους, είχε ερμηνευτεί από το εντόπιο ακροατήριο με δύο τρόπους. Σύμφωνα με τον ένα είμαι «πολύ καλός και πονετικός», και «δε μπορώ να πω όχι», μια ερμηνεία με συνδηλώσεις υποχωρητικότητας, μαλθακότητας και ίσως θηλυπρέπειας, για αυτό το λόγο και ξοδεύω το χρόνο μου μιλώντας μαζί τους. Σύμφωνα με τη δεύτερη ερμηνεία, πρέπει να είμαι κάπως «ελαφρύς», «τεμπέλης» και «παθ'μένος», ώστε να σπαταλώ έτσι το χρόνο μου με άχρηστες κουβέντες. Κάποτε μάλιστα, μια υπάλληλος του Δήμου παρατήρησε με ειρωνικό τόνο πως «δεν πρέπει να έχεις και πολλή δουλειά να κάνεις για να κάθεται να κουβεντιάζεις τόσες ώρες με τους γέρους», και «ξιπάστηκε» όταν της απάντησα

πως «αυτή ακριβώς είναι η δουλειά μου, να κουβεντιάζω με τους γέρους», μη μπορώντας να καταλάβει αν σοβαρολογούσα ή την ειρωνεύομαι. Η δόξα δηλώνει πως ο χρόνος που ξοδεύει κανείς μαζί με τους ηλικιωμένους είναι «χαμένος» χρόνος, «χασομέρημα». Οι ίδιοι οι γέροι κάποιες φορές αναπαριστούν τους εαυτούς τους σε κοινωνικές συζητήσεις ως «χασομέρηδες» αφού «δεν έχουν πια δουλειά να κάνουν» και κοιτάνε πώς να «γεμίσουν» ή να «περάσουν» τη μέρα.

Με την πάροδο της ηλικίας, οι ηλικιωμένοι με τους οποίους συνδιαλέχθηκα βρίσκονταν στη δυσάρεστη θέση να έχουν χάσει πολλούς σημαντικούς ανθρώπους στη ζωή τους και όσα γνωρίζουν να μην έχουν ενδιαφέρον για τους άλλους. Ο Φανούρης, χήρος 85 ετών χωρίς παιδιά, που παρά την ηλικία του, μπορεί να κινείται εύκολα έξω από το σπίτι, βρισκόταν σε μια τέτοια στενόχωρη κατάσταση. Μιλούσαμε για μοναξιά και γνωρίζοντας τη σημασία που έχει για τους άντρες εδώ ο χώρος του καφενείου προσπάθησα να τον ευθυμίσω λέγοντας:

(Γ.): Τουλάχιστον μπορείς να πας στο καφενείο, δεν είναι ανάγκη να κάθεται συνέχεια σπίτι.

(Φ.): Και τι κάνω και που πάω; Από τη δικιά μου τη σειρά έμειναν μόνο δυο-τρεις κι αυτοί δε βγαίνουν καθόλου. Ο γέρος είναι βαρετός, δεν ακούμε κι όλες καλά και δε μπορείς να ρωτάς συνέχεια ύστερα οι πιο μικροί δε σε υπολογίζουν- λένε τα δικά τους, πας να πεις κάτι και σου λένε κοίτα τη δουλειά σου γέρο [έμφαση δική μου].

Ο «γέρος» και η «γριά» οφείλουν «να μη στεναχωρούν τους δικούς τους» με υπερβολικές απαιτήσεις που εύκολα χαρακτηρίζονται παράλογες. Πρέπει επίσης να προσέχουν ιδιαίτερα πώς θα φερθούν, θα σταθούν, και θα μιλήσουν, μέσα στο σπίτι και στο δημόσιο χώρο. Αλλιώς, οι γύρω εύκολα μπορούν να πουν πως «ξαναμωράθηκαν». Οι Βουνιώτες πιστεύουν πως το μυαλό «φυραίνει» με την ηλικία, και το κεφάλι του ανθρώπου γίνεται «όπως ένα κούφιο καρύδι». Ακόμα και ηλικιωμένοι που «τα έχουν 400» μπορεί να παρεξηγηθούν, αν λόγω βαρηκοΐας για παράδειγμα, δώσουν μια λάθος απάντηση και να γίνουν περίγελως, «τους πειράζουν», δραστηριότητα στην οποία οι ντόπιοι επιδίδονται με μεγάλη απόλαυση απέναντι σε όποιον δεν καταλαβαίνει.

Με εξαίρεση αφηγήσεις βασισμένες στο «ποιος ήταν» ο γέρος ή η γριά, ή «τι έχει κάνει για μένα» δύσκολα θα μπορούσε να βρει κάποιος ενδιαφέρον σε ένα υπερήλικο πρόσωπο, ιδιαίτερα όταν δεν συνδέεται με ισχυρούς συγγενικούς ή/και συναισθηματικούς δεσμούς. Για να παινέψουν ένα «γέρο» και να εξηγήσουν την

«αγάπη» τους προς εκείνον, συνήθως λένε «ξέρεις τι ήταν αυτός;».. Τα χαρακτηριστικά που καθιστούν τους ηλικιωμένους ξεχωριστούς είναι «αυτά που έκανε» όταν «μπορούσε»: εντοπίζονται στο παρελθόν. Η «αγάπη» και η προστασία προς τον γέρο είναι αποτέλεσμα της αγάπης και της φροντίδας που εκείνος είχε προσφέρει. Για τους Βουνιώτες πάντως, οι «γέροι» σαν γενική κατηγορία θεωρούνται «βαρετοί» γιατί «παραπονιούνται συνέχεια για το ένα και το άλλο, θέλουν συνέχεια κάτι να έχουν και να γκρινιάζουν», «λένε συνέχεια τα ίδια και τα ίδια», «παλιές ιστορίες που δε νοιάζουν κανένα» και «ανόητα πράγματα». Οι γέροι «ξαναμωραίνονται», «τα χάνουν» και «γίνονται σαν τα μικρά παιδιά», «πεισμώνουν» και «γκρινιάζουν σα να βγάζουν δόντια», «θέλουν συνέχεια να ασχολείσαι με αυτούς» «σάμπως και συ δεν έχεις δουλειές να κάνεις» γιατί «φοβούνται-τι φοβούνται; Δε βαρέθηκαν πια να ζούνε; Και που ζούνε τι κάνουνε;»

Η εκφραζόμενη αγωνία «να μη γινόμαστε βαρετοί», φτάνει για πολλούς γέρους και γριές στο Βουνί σε επίπεδα που μοιάζουν ορισμένες φορές παράλογα. Για παράδειγμα, σε μια επίσκεψη μου στο σπίτι της κυρά Γαρυφαλλιάς, μιας άλλης χήρας στα 80 που ζει στο χωριό «ανεξάρτητη», τη Μεγάλη Εβδομάδα, τη βρήκα σκυθρωπή και σκεπτική. Όταν τη ρώτησα, εκείνη μου είπε πως «στενοχωριόταν» επειδή «τα παιδιά της», στην πραγματικότητα η οικογένεια ενός από τους γιους της, του Κώστα την κάλεσαν να φάει μαζί τους την Κυριακή του Πάσχα στο οικογενειακό τους τραπέζι. Γνωρίζω πως η κυρά Γαρυφαλλιά είχε καλές σχέσεις με τα παιδιά της και ιδιαίτερα με τον Κώστα, τον οποίο συναντούσα τακτικά στο σπίτι της μητέρας του, όπως άλλωστε και άλλα μέλη της οικογένειας. Όταν τη ρώτησα «και γιατί στενοχωριέσαι με αυτό;» μου απάντησε

πώς (θ)α πάγω εγώ η γριά μέσα στα νέα τα παιδιά; Βαρετή θα είμαι όσο νάναι. Εκείνοι θα θέλουν να πουν τα δικά τους και θα μ' έχουν εμένα μπάστακα πά(νω) στο κεφάλι τους;

Γνωρίζοντας τη συγκεκριμένη οικογένεια, θεωρώ πως η ευθιξία της ηλικιωμένης γυναίκας ήταν μάλλον υπερβολική, και πως η ίδια θα ήταν παραπάνω από καλοδεχούμενη στο Πασχαλινό τραπέζι. Δεν είναι όμως πάντα αυτή η περίπτωση. Πολλοί σαραντάρηδες και μεσόκοποι Βουνιώτες, παρά το γεγονός πως δείχνουν έμπρακτο ενδιαφέρον για τους γέρους της οικογένειάς τους, δεν χάνουν ευκαιρία, άλλοτε στ'αστεία και άλλοτε πολύ σοβαρά να δυσανασχετήσουν, ενώπον των ίδιων αλλά και τρίτων, στις «απαιτήσεις» των υπέργηρων μελών της οικογένειάς τους.

Δεν είναι μόνο στα παιδιά τους που αισθάνονται πως γίνονται βάρος οι γέροι Βουνιώτες. Οι περισσότεροι επαγγελματίες στο Βουνί, ανάμεσα τους καφετζήδες, ταξιτζήδες, παντοπώλες, φαρμακοποιοί, το προσωπικό του Κέντρου Υγείας και υπάλληλοι του Δήμου, δηλώνουν πως οι πλέον «δύσκολοι», «όλο απαιτήσεις» πελάτες τους, εκτός από τους κάθε λογής «παθ'μένους», είναι οι γέροι και οι γριές, κατηγορία που συγκεντρώνει πάνω της όλες τις «παραξενιές» και «διαστρεμμάδες». Στο μικρόκοσμο των εργαζόμενων στα προγράμματα, υπάρχει συμφωνία πως η πλειοψηφία των «πελατών» είναι «καλοί» και «ήσυχου», αλλά μια μικρή μειοψηφία «παράξενων» και «απαιτητικών» εξυπηρετούμενων έχει «απαιτήσεις» οι οποίες «τις κάνουν να τρέχουν όσο όλοι οι άλλοι μαζί».

Οι ανθρωπολόγοι πολύ λίγο έχουν ασχοληθεί με τις απώλειες που συνεπάγεται η πάροδος της ηλικίας. Στις περισσότερες κλασικές εθνογραφίες της Μεσογείου μάλιστα, οι ηλικιωμένοι παρουσιάζονται να απολαμβάνουν υψηλό κοινωνικό status και η μεγάλη ηλικία να αντιμετωπίζεται με σεβασμό, μια αντίληψη που οφείλεται κατά τη γνώμη μου στις Αφρικανικανιστικές καταβολές της ανθρωπολογίας και τις τότε μελέτες για την γεροντοκρατία. Κατά την καθημερινή μου τριβή με τους ηλικιωμένους Βουνιώτες, βρέθηκα αντιμέτωπος με μια πολύ πιο προβληματική, έντονα αμφίσημη κατάσταση, που καθιστά εύλογο το ερώτημα σε τι αναφέρονται οι συγγραφείς με τον όρο «ηλικιωμένοι», αφού οι περιγραφές μοιάζουν να αφορούν περισσότερο ανθρώπους πενήντα ως εβδομήντα ετών, που διατηρούν ακόμα τις σωματικές δυνάμεις τους και μπορούν να ζήσουν ανεξάρτητα. Όσοι ανήκουν στην ομάδα αυτή συχνά διατηρούν τον οικονομικό έλεγχο της οικογένειας καθώς και ένα υπολογίσιμο κύκλο κοινωνικών επαφών μέσα και έξω από την οικογένεια και τη δυνατότητα να τον επηρεάσουν, χαρακτηριστικά που θα ταίριαζαν περισσότερο στην ηλικιακή ομάδα που θα χαρακτήριζα «μεσόκοπους».

Η εμπειρία μου αποτυπώνει μια κατάσταση πολύ διαφορετική για τους μεγαλύτερους σε ηλικία ηλικιωμένους, τους υπερήλικους, που οι δυνάμεις τους τους εγκαταλείπουν και πλέον δυσκολεύονται να φέρουν σε πέρας τις καθημερινές μικροδουλειές που εμείς οι υγιείς θεωρούμε αυτονόητες, αλλά είναι αναγκαίες για την αξιοπρεπή διαβίωση. Σύμφωνα με τους ηλικιωμένους που συναναστρέφω, «τα γεράματα είναι δύσκολα». Η τροχιά προς το τέλος της ζωής τις περισσότερες φορές σηματοδοτείται από μια σειρά από απώλειες δεξιοτήτων και ικανοτήτων, αγαπημένων προσώπων και βεβαιοτήτων για όσα κανείς θεωρούσε δεδομένα. Ο κυρίαρχος λόγος απαιτεί από τους ηλικιωμένους να είναι εγκρατείς και να μη ζητούν

πολλά πράγματα για τον εαυτό τους, αφού δεν έχουν πλέον παρά ελάχιστα να προσφέρουν. Ο γέρος, ή η γριά, έχει ζήσει τη ζωή που του αναλογούσε και πλέον «έχει κλείσει τα τεφτέρια του». Οι μόνες κοινωνικά επιτρεπτές προσμονές των γέρων είναι να περάσουν «ήσυχα» τις τελευταίες μέρες τους ώσπου το τέλος να έρθει χωρίς πόνους και βάσανα, και να εύχονται «τα παιδιά να είναι καλά».

Ίσως η δυσκολότερα διαχειρίσιμη επίπτωση της επιδείνωσης σωματικών και κινητικών δεξιοτήτων είναι η απώλεια της δυνατότητας για δράση στην οικογένεια, όποτε αυτή υπάρχει, και στην τοπική κοινωνία. Η σταδιακή απώλεια ελέγχου του σώματος συνεπάγεται την απώλεια του ελέγχου στο χώρο και στα υπάρχοντα (σπίτια, δέντρα, ζώα, χωράφια κτλ.), αλλά κυρίως στις κοινωνικές σχέσεις. Ενώ αυξάνει τις ανάγκες τους και τους αναγκάζει «να ζητάνε για το καθετί» η σωματική αδυναμία εξωθεί τους ηλικιωμένους σε απομόνωση από το συνεχές παροχών, αντιπαροχών και αμοιβαίων εξυπηρετήσεων που διατηρεί τις σχέσεις ζωντανές στην τοπική κοινωνία. Χάνοντας τις δυνάμεις τους οι «γέροι» χάνουν ταυτόχρονα τη δυνατότητα ισότιμης συμμετοχής στις ανταλλαγές βοήθειας, χάρη στις οποίες μέχρι τότε φαίνονταν «ικανοί» στα μάτια των συγγενών τους και των γύρω.

Οι ίδιοι οι ηλικιωμένοι, παρότι συχνά επαναλαμβάνουν τα ηγεμονικά απαξιωτικά σχόλια για τα άτομα της ηλικίας τους, ταυτόχρονα αντιστέκονται σε αυτά, αποφεύγοντας να «γυρεύουν» και να «δίνουν δικαιώματα» σε κακόβουλα σχόλια. Οι πρακτικές αντίστασης τους είναι σύμφωνες με τον ηγεμονικό λόγο που θέλει τον γέρο «άχρηστο» που «όλο ζητάει». Η συμμόρφωση στον ηγεμονικό λόγο δεν επιτυγχάνεται μόνο με την εσωτερικευμένη αποδοχή του. Οι ηλικιωμένοι, όπως και άλλες κυριαρχούμενες ομάδες, διαβλέπουν, πέρα από τις αντιφάσεις του ηγεμονικού αφηγήματος, και τις ασθενείς πιθανότητες επιτυχίας μιας ανοιχτής αντιπαράθεσης εναντίον του (Scott 1987). «Κάτι αξίζουμε κι εμείς οι γέροι» λένε δειλά ορισμένοι. Οι περισσότεροι όμως «δε λένουν», μήτε «γυρεύουν πολλά», και για να αποφύγουν να γίνονται βαρετοί, έχουν αναπτύξει μια σειρά από στρατηγικές διαχείρισης του φυσικού και κοινωνικού χώρου τους. Όπως είδαμε, η κυρά Ευαγγελία, διανέμει προσεκτικά να τις «απαιτήσεις», της μεταξύ ενός ευρέος φάσματος προσώπων, στα οποία συμπεριλαμβάνονται τα παιδιά της, οι γείτονες, το προσωπικό των προγραμμάτων και οι επαγγελματίες του χωριού. Ο σκοπός της είναι να «γυρεύει» κάθε φορά «από λίγο», από τον κάθε ένα από τους ανθρώπους που αποτελούν το οικογενειακό και κοινωνικό της περιβάλλον, ώστε **να μην παραβαρύνει κανέναν**.

Επίσης, κατά το δυνατόν εναλλάσσει συγκεκριμένες απαιτήσεις, ώστε «να μη γυρεύει συνέχεια τα ίδια» και «καταντήσει βαρετή». Γνωρίζοντας πως είναι ο γιος και η νύφη της που θα ανταποκριθούν «στα δύσκολα», σε μια ξαφνική ασθένεια η οποία θα απαιτήσει εντατική φροντίδα και νοσηλεία, φροντίζει να βολεύεται από μόνη της, επιτελώντας όσο και αν της είναι δύσκολο τις περισσότερες από τις πράξεις που απαιτούνται για τη καθημερινή της διαβίωση όπως το μαγείρεμα και η πρωινή της υγιεινή. Στα κομμάτια που δυσκολεύεται, όπως εργασίες καθαριότητας στο σπίτι, «γυρεύει» τη συνδρομή των προγραμμάτων στο βαθμό που είναι αυτό δυνατόν από το καθημερινό πρόγραμμα. Ακόμα και εκεί, προσέχει ώστε να διανείμει συγκεκριμένες δουλειές ανάμεσα στα διαφορετικά πρόσωπα που εργάζονται, αποφεύγοντας να φορτώσει ένα άτομο έναντι των άλλων. Όπου είναι δυνατόν εξάλλου, «τα κανονίζει» ώστε να «κάνει τη δουλειά της μοναχή», με τη συνδρομή ενός από τους επαγγελματίες όπως ο μπακάλης ή ο καφετζής, που το κάνουν «με το αζημίωτο». Επιπλέον, όποτε μπορεί απευθύνεται σε ένα από τα πρόσωπα της γειτονιάς με τα οποία διατηρεί από παλιά καλές σχέσεις, αντί να φωνάζει τα παιδιά της να έρχονται από το χωριό όπου μένουν «για ψύλλου πήδημα».

Το τελευταίο δεν συμβαίνει πολύ συχνά, γιατί όπως συμβαίνει στα σπίτια της πλειοψηφίας των ηλικιωμένων έχει οργανώσει στρατηγικά στο χώρο του σπιτιού της τα αναγκεμένα: τις προμήθειες από τρόφιμα, φάρμακα, ρούχα και ο, οτιδήποτε άλλο χρειάζεται, ώστε να είναι «βολικά», επαρκή και προσπελάσιμα από την ίδια χωρίς την παρέμβαση άλλων προσώπων. Οι συνήθειες μεταξύ των ηλικιωμένων παραπάνω μεθοδεύσεις συνιστούν ευφυείς επιλογές χάρη στις οποίες διαχειρίζονται με σύνεση κάθε διαθέσιμο κοινωνικό πόρο, όπως οι παίκτες σκάκι με τις ελάχιστες δυνατές κινήσεις επιδιώκουν τον μεγαλύτερο δυνατό έλεγχο στο πεδίο του παιχνιδιού. Μοιράζοντας προσεκτικά τις αρμοδιότητες μεταξύ των διαφορετικών κοινωνικών επαφών τους, αποφεύγουν την πιθανή απόσυρση μιας από αυτές, που θα συνέβαινε αν παρακούραζαν μια από όλες υπέρμετρα, με αποτέλεσμα το πρόσωπο αυτό να «βαρεθεί» και να «τραβηχτεί».

Πέρα από τις τεχνικές διάχυσης του «βάρους», επίσης αξιοσημείωτες πρακτικές συσσώρευσης και συντήρησης κοινωνικών πόρων είναι εκείνες που κάνουν τους γέρους «αγαπητούς», όπως τα φιλέματα και τα κεράσματα, καθημερινές πράξεις με τις οποίες φροντίζουν, όπως είδαμε πως κάνει η Ευαγγελία, «όλους να τους έχει ευχαριστημένους». Στόχος τους είναι να μην αφήνουν κανένα παραπονεμένο πως έδωσε κάτι χωρίς να πάρει τίποτα, να μη φύγει με άδεια χέρια.

Επιπλέον, οι ηλικιωμένοι σε πολλές περιπτώσεις συνεχίζουν την πρακτική των μεγαλύτερων να χαρτζιλικάνουν τα μικρά παιδιά που τους επισκέπτονται, ακόμα και όταν τα «παιδιά» και τα άλλα κοντινά τους πρόσωπα οδεύουν και τα ίδια προς την τρίτη ηλικία. Προσφέροντας φαγητά, γλυκά, πεσκέσια και χαρτζιλίκια οι ηλικιωμένοι συνεχίζουν να επιτελούν ένα *habitus* χρόνων, συχνά μάλιστα με μεγαλύτερη ένταση από τους νεότερους τους.

Μέσα από τον ευχάριστο χαρακτήρα και το συν τω χρόνω εδραιωμένο «όνομα» σαν «καλός/ή άνθρωπος/γυναίκα», ηλικιωμένοι σαν την κυρά Ευαγγελία χαρακτηρίζονται από τους γύρω «αγαπητοί», όχι «κακοί» και «κουτσομπόληδες», αλλά «όλο με τον καλό το λόγο στο στόμα». Σε ένα νησί γνωστό για τις κατάρες του, οι ηλικιωμένοι, παρότι χαρακτηρίζονται γκρινιάρηδες, είναι εκείνοι από τους οποίους δέχεται κανείς τις περισσότερες ευχές και ευχαριστίες. Ακόμα και πολλοί ηλικιωμένοι διαβόητοι για τη στρυφνότητα τους ως νέοι, όταν μπαίνουν στη σφαίρα της ευθραυστότητας «μαλακώνουν» και «καλοσυνεύουν», χαρακτηριστικά που εκφράζονται τόσο με την γενικότερη έκφραση, τον τόνο φωνής και το περιεχόμενο των συζητήσεων, όσο και από το μοίρασμα ευχών σε κάθε ευκαιρία. Οι κατάρες παραμένουν πάντως ένας διαθέσιμος συμβολικός πόρος στην καθημερινότητα των ηλικιωμένων. Παρότι, όμως, πιστεύεται πως όπως και οι ευχές, έτσι και οι κατάρες των γέρων διαθέτουν μεγάλη δύναμη, η αποτελεσματικότητά τους ως μέσο ικανοποίησης των αναγκών τους είναι τουλάχιστον αμφίβολη. Στις καθημερινές τους «φούριες» οι νεότεροι συχνά προσπερνούν τους ηλικιωμένους και τα λόγια τους αδιάφορα. Όπως λένε οι περισσότεροι νέοι στο νησί, «δε μας φτάναν όλα τ' άλλα, έχουμε και τους γέρους».

3^η Ενότητα: Σπίτι, Σώμα, Συγγένεια

6. «Το σπίτι σου να βλέπεις»: Οι πολλαπλές σημασίες του σπιτιού για τους ηλικιωμένους

Το σπίτι εμπεριέχει πλείστες σημασίες για την κοινωνική και οικογενειακή ζωή: Οι περισσότεροι από τους ανθρώπους παγκοσμίως έχουν γεννηθεί και μεγαλώσει σε ένα σπίτι. Στην ουσία, ένα μεγάλο μέρος από τις σημαντικές εμπειρίες των ανθρώπων έχει λάβει χώρα σε ένα σπίτι. Οι μνήμες της οικογένειας περιστρέφονται γύρω και μέσα από τα σπίτια. Μέσα από τις έννοια του «σπιτιού» αναπαριστώνται και διαπραγματεύονται οι λειτουργίες και η ίδια η ιδέα της οικογένειας. Ειδικά στο Ελληνικό παράδειγμα, το σπίτι ως «νοικοκυριό» συνιστά συνεκδοχή της οικογένειας (Παπαταξιάρης, 2005). Το σπίτι στην ελληνική εθνογραφία έχει παρουσιαστεί σαν ένα σύμβολο και σαν μεταφορά για την οικογένεια, ως κατεξοχήν «γυναικείος» τόπος, ένα κλειστό βασίλειο πίσω από τα απροσπέλαστα τείχη του οποίου διαδραματίζονται τα οικογενειακά έργα. Τα πλέον επιφορτισμένα με την φροντίδα των άλλων μελών του «νοικοκυριού» μέλη της οικογένειας είναι οι γυναίκες, σε θέσεις που αναφέρονται απευθείας στο οικογενειακό ιδίωμα: μητέρες, σύζυγοι, κόρες ή νύφες (Dubisch 1986; 1991, Hionidou 2004, Καλπουρτζή 2001: 55-56, Friedl 1962, Safilios-Rothschild 1976, Salamone 1987, 1993, Vernier 2001). Ο ρόλος τους είναι κεντρικός τόσο στην παρουσίαση του εσωτερικού της οικογένειας στους «ξένους» όσο και στη διαφύλαξη της εσωτερικής αρμονίας που επιτυγχάνεται με τον έλεγχο των δυνάμεων διάσπασης και μόλυνσης (Dubisch 1986, 1993, Hirschon 1978, 1981,). Η συγγένεια επιτελείται και ενισχύεται μέσα από πρακτικές φροντίδας όπως η παρασκευή και διανομή φαγητού στην Ελλάδα (Δημητρίου Κοτσώνη 2001, Μπακαλάκη 2000, Σερεμετάκη 1996) αλλά και σε άλλες, δυτικές και μη κοινωνίες (DeVault 1991, Carsten 1991, 1995, 2000, 2003), στα πλαίσια του οικιακού χώρου. Η ποιοτική πυκνότητα των εμπειριών που οι άνθρωποι συσσωρεύουν μέσα στα σπίτια που κατοικούν, οδηγεί πολλούς ανθρώπους ανά τον κόσμο να πιστεύουν πως ακριβώς οι μνήμες γύρω από το μοίρασμα εμπειριών, χώρων, τροφής και φροντίδας είναι η πεμπτουσία των συγγενικών σχέσεων (Carsten 2003: 35, Sahllins 2011a: 5, 10)

Στην έρευνά μου συναντούσα συνεχώς σχεσιακές επιτελέσεις μέσα από την κυκλοφορία ανθρώπων και ουσιών εντός και μεταξύ των σπιτιών. Επιπλέον, τα σπίτια και τα μοτίβα μεταβίβασής τους παίζουν κυρίαρχο ρόλο στη διαπραγμάτευση και διαχείριση των δικαιωμάτων και υποχρεώσεων στα πλαίσιά της συγγένειας. Η κίνηση των αδύναμων ηλικιωμένων μέσα και έξω από τα σπίτια, οι χωρικές διευθετήσεις των

σπιτιών για τους ηλικιωμένων και οι συμβολικές συνδέσεις των σπιτιών με την οικογένεια και ιδιαίτερα τους ηλικιωμένους, ταυτόχρονα με τη συχνή παρουσία του σπιτιού στα εντόπια αφηγήματα, κατέστησαν το σπίτι ένα από τα εστιακά πεδία της διατριβής. Η χρήση του σπιτιού ως μια μεταφορά για την οικογένεια στη ελληνική γλώσσα είναι εμφανής: στο ξεκίνημα μιας νέας οικογένειας χρησιμοποιείται ο όρος «ανοίγουν σπίτι». Κοινή είναι και η έκφραση «κλείνει σπίτια», που αναφέρεται σε βλαβερές για την οικογενειακή συνοχή πρακτικές όπως ο τζόγος ή οι εξωσυζυγικές σχέσεις. Αξιολογώντας έναν άνθρωπο με βάση την οικογενειακή του καταγωγή, συχνά λέγεται «από καλό σπίτι». Ο τάφος χαρακτηρίζεται κατ' ευφημισμό ως «η τελευταία οικία». Στα νεκροταφεία στο Βουνί όπως και αλλού στην Ελλάδα, στους οικογενειακούς τάφους των «καλών» οικογενειών, όπου θάβονται γενεές ολόκληρες, αναγράφεται «οίκος τάδε». Οι τάφοι φτιάχνονται ώστε να μοιάζουν με σπίτια. Μάλιστα, οι πλέον πολυτελείς κατασκευές ανάμεσά τους μοιάζουν με πραγματικά σπίτια, καθώς διαθέτουν εσωτερικό χώρο, σκεπή και κάποτε πόρτα. Τα σπίτια αποτελούν ορόσημο για τις ζωές της οικογένειας που το κατοικεί. Φέρουν τη δική τους ιστορία, αλλά επίσης κρύβουν μέσα τους ιστορίες συνυφασμένες με τη ζωή της οικογένειας.

6.1 Δεν είμαστε από εκείνους που πουλάνε τα σπίτια τους: Σπίτια και οικογενειακές αξίες

Είδαμε παραπάνω, πόσο σημαντικό θεωρείται η νέα γενιά να εφοδιάζεται με σπίτια. Επίσης, πώς το σπίτι αποτελεί δώρο που απαιτεί «θυσίες» οικονομικών αλλά και σωματικών πόρων των μεγαλύτερων προς όφελος των νεότερων. Μεταξύ άλλων, το σπίτι αποτελούσε ως το πρόσφατο παρελθόν βασικό απόκτημα και προαπαιτούμενο για τον γάμο μιας γυναίκας, ενώ ως σήμερα υποδεικνύει με τον πλέον δημόσιο τρόπο την «αξία» της οικογένειας που μεταφράζεται σε, ικανότητα, εργατικότητα, αποταμίευση, ευμάρεια και λοιπές ιδιότητες των «καλών» οικογενειών. Το σπίτι απαιτεί κόπο όχι μόνο για να κατασκευαστεί, αλλά και για να συντηρηθεί. Έτσι, γίνεται σύμβολο της αξίας και ικανότητας μιας οικογένειας να επιβιώσει οικονομικά. Το πούλημα του γονικού σπιτιού, παρότι μπορεί να αποδοθεί σε «ατυχία», ή «αδικία» όπως μια οικονομική καταστροφή ή ένα ζήτημα υγείας που απαιτεί πολλά χρήματα, αντιμετωπίζεται από πολλούς Βουνιώτες, ακόμα και νεότερους, ως ένδειξη «αχρηστείας»: οικογενειακής, κοινωνικής και οικονομικής ανικανότητας. Όπως μου επεσήμανε εμφaticά μια απόφοιτος πανεπιστημίου 23 ετών που ζει στο Βουνί, για να

ενισχύσει το αφήγημά της για τις «προσπάθειες», οικονομίες και σκληρή εργασία, που κατέβαλε η οικογένειά της προκειμένου να ξεπεράσει ορισμένες δυσχέρειες που της παρουσιάστηκαν, «εμείς δεν είμαστε από εκείνους που πουλάνε τα σπίτια τους και πάνε και μένουν στο νοίκι». Το να «χάσουν» το σπίτι τους, να αναγκαστούν δηλαδή να το πουλήσουν καλύπτοντας μια άλλη «μεγάλη» ανάγκη, χαρακτηρίζεται από τους Βουνιώτες «κατάντια» και «δυστυχία», που προκαλεί πικρία και συχνά ντροπή. Η κατάσταση του σπιτιού αντανακλά το *status* της οικογένειας που το κατέχει. Ως και Βουνιώτες που διατηρούν σπίτια στο νησί χωρίς να τα έχουν επισκεφτεί χρόνια, δαπανούν σημαντικά ποσά για τη ανακαίνισή τους. Ο κοινωνικός περίγυρος στο νησί αναφέρεται επιτιμητικά σε εκείνους που «αφήνουν τα σπίτια τους να ρημάζουν», «να πέσουν».

Τα «ανοιχτά», κατοικούμενα σπίτια γίνονται αισθητά, ιδιαίτερα από τους ηλικιωμένους του χωριού, ως ενδείκτης της ανθρώπινης παρουσίας στον οικισμό. Καλωσορίζουν τους εποχιακούς επισκέπτες λέγοντάς πως «τώρα που θα ανοίξετε το σπίτι θα ζωντανέψει πάλι ο μαχαλάς». Μια ηλικιωμένη γειτόνισσά μου είπε κάποτε πως «και μόνο που βλέπω τα φώτα του σπιτιού σας» αναμμένα στο βάθος του έρημου δρόμου «παρηγοριέμαι πως έχω συνοδεία και δεν είμαι μονάχη». Πολλοί άλλοι ηλικιωμένοι «παρηγοριούνται» από τα αναμμένα φώτα στα σπίτια του χωριού, ενώ ορισμένοι αποτιμούν την ερήμωση του νησιού μετρώντας τα. Το «ανοικτό» σπίτι θεωρείται ένα σπίτι «με ζωή». Είναι οι άνθρωποι που, δίνουν ζωή στα σπίτια, με το να τα «ανοίγουν», να τα «ζεσταίνουν». Παρότι όταν ερωτώνται για το τι εννοούν, οι Βουνιώτες δίνουν μια εκλογικευμένη εκδοχή (πως ανάβει φωτιά το χειμώνα, αερίζεται, φεύγει η υγρασία κτλ), φαίνεται πως υπάρχει μια μάλλον μεταφυσική χροιά στον τρόπο που δηλώνουν πως το σπίτι «παίρνει ζωή», «ζωντανεύει» από τους ανθρώπους που ζουν μέσα του, και πως το «άδειο» «έρημο» «κλειστό» σπίτι ρέπει προς την αποσύνθεση και την παρακμή, όμοια με το άψυχο σώμα μετά το θάνατο. Όπως και στα σπίτια, ένας ενδείκτης ζωής στο σώμα είναι και η θερμότητα στο εσωτερικό του. Έτσι, τα «νέα παιδιά δεν κρυώνουν», ή μάλλον «δεν αισθάνονται κρύο». Αντίθετα, οι ηλικιωμένοι «τρέμουν σα το ψάρι», και χρειάζονται συνεχώς αναμμένη φωτιά, καθώς και αλλεπάλληλα στρώματα από χοντρά μάλλινα ρούχα για να κρατηθούν ζεστοί, ακόμα και μέσα στο καλοκαίρι.

Καθώς η πεποίθηση πως ένα κλειστό σπίτι ρημάζει είναι διαδεδομένη, αρκετοί Βουνιώτες αποφασίζουν να «βάλουν κάποιο μέσα» σε ένα «κλειστό» παλιό σπίτι, με αντίτιμο που συχνά χαρακτηρίζουν (χωρίς απαραίτητα και να είναι),

«συμβολικό», ή και τελείως δωρεάν, προκειμένου «να το ζεσταίνουν», για να μην «χαλάσει» και «πέσει». Συνήθως δε, αποφεύγουν να «κάνουν χαρτιά» με τους ξένους που «βάζουν σπίτι τους». Αποτελεί επισφαλής πρακτική για τον ξένο μια συμφωνία πως θα προβεί σε ορισμένες επισκευές με αντάλλαγμα τη δωρεάν διαμονή του. Λίγες τέτοιες συμφωνίες κρατούν για καιρό, προτού ο ιδιοκτήτης βρει «βγάλει έξω» τους ενοικιαστές με κάποιο φανταστικό ή πραγματικό παράπονο. Συνήθως οι συμφωνίες παρόμοιου τύπου που μένουν εν ισχύ αφορούν εξαιρέσεις που αφορούν Βουνιώτες των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων και με σημαντικό κύρος, που «δεν έχουν ανάγκη».

Οι ηλικιωμένοι Βουνιώτες ισχυρίζονται πως είναι «μουσαφίρηδες στο σπίτι τους», γιατί το έχουν γράψει στα παιδιά τους. Σε αρκετές περιπτώσεις όπου οι σχέσεις ήταν τεταμένες, άκουσα πως οι ηλικιωμένοι «δε λένε πολλά» και «δεν κάνουν παράπονα», λόγω του ρεαλιστικού ή ανυπόστατου φόβου πως ο γιος, ή κόρη ή οποιοδήποτε άλλο άτομο στο οποίο έχει περιέλθει η κυριότητα του σπιτιού «ότι ώρα θέλει με βγάζει». Όσοι «δεν έχουν δικό τους σπίτι», θεωρούν πιθανότερο το ενδεχόμενο να τους «βάλουν» ή «να τους πετάξουν» στο Γηροκομείο στην καλύτερη περίπτωση, ή «στο δρόμο», αν κάτι δεν πάει καλά με την υγεία τους ή τη σχέση τους με τους νεότερους. Γνωρίζω περιπτώσεις όπου ηλικιωμένοι άλλοτε από δική τους επιλογή και άλλοτε μέσω εξαναγκασμών έχουν εισαχθεί σε ιδρύματα, αντίθετα από τις επιθυμίες τους. Δεν άκουσα όμως περιπτώσεις όπου οι νεότεροι πραγματικά «πέταξαν στο δρόμο» τους υπό την ευθύνη τους εύθραυστους ηλικιωμένους, όσο κακές και αν ήταν οι μεταξύ τους σχέσεις. Υπήρξαν πάντως αρκετά περιστατικά όπου εύθραυστοι ηλικιωμένοι ουσιαστικά εγκαταλείπονταν «για να χαθούν»[να πεθάνουν] σύμφωνα με την εντόπια έκφραση, από τους νεότερους συγγενείς τους σε σπίτια που οι ίδιοι τους είχαν εκχωρήσει, με ελάχιστη ή καθόλου φροντίδα από μέρους τους. Για το λόγο αυτό, αν το γονικό σπίτι δεν έχει μεταβιβαστεί ακόμα, όταν οι ηλικιωμένοι παραπονιούνται πως «δεν έχουν άνθρωπο να τους κοιτάξει», η μόνιμη επωδός είναι «θα βρω μια γυναίκα/ κάποιον να δώσω το σπίτι να με κοιτάζει».

6.2 «Παλιά», «ερείπια», «φτιαγμένα», «καινούρια». Ηλικιωμένα σπίτια

Το τυπικό παραδοσιακό Βουνιώτικο σπίτι είναι διώροφο, ορθογώνιο, μικρό, από είκοσι ως τριάντα τετραγωνικά σε κάθε όροφο. Στον κάτω όροφο, το «κατώνι», φυλάσσονταν οι προμήθειες του σπιτιού αλλά και αποτελούσε το χώρο όπου

φυλάσσονται ή επεξεργάζονται υλικά, ουσίες ή ζώα που θεωρούνται ανεπεξέργαστα ή ακάθαρτα. Το κατόνι επικοινωνούσε με το κυρίως σπίτι εσωτερικά μέσα από μια μικρή ξύλινη καταπακτή, την «κλαβανή», η οποία κατέληγε σε μια ξύλινη ελαφριά σκάλα, ώστε να είναι εύκολη η πρόσβαση από τον πάνω όροφο όταν λόγω του χιονιού η πρόσβαση από έξω αποκόπτονταν. Η κύρια είσοδος του σπιτιού ήταν στο κέντρο του πάνω ορόφου, όπου κατέληγε μια εξωτερική, πέτρινη σκάλα. Ο πάνω όροφος αποτελούσε τον καθεαυτό χώρο διαμονής των κατοίκων του. Στη φτωχότερη εκδοχή του αποτελείται από ένα μόνο δωμάτιο, με τη γωνιά το πρωτόλειο ρηχό τζάκι που χρησίμευε για θέρμανση και μαγείρεμα να δεσπόζει στο χώρο. Εκεί «έτρωγαν και έπεφταν όλοι μαζί» και όταν στο σπίτι είχαν το γέρο ή τη γριά, τους έδιναν την «καλή» θέση στη γωνιά, δίπλα στη φωτιά. Με τα χρόνια, ο πάνω όροφος χωρίστηκε, έτσι που το τυπικό παλιό Βουνιώτικο σπίτι έχει στον πάνω όροφο τρεις χώρους: Αριστερά την τραπεζαρία-καθιστικό και δεξιά ένα υπνοδωμάτιο για το «αντρόγυνο», ή αντίστροφα, και στη μέση μια μικρή κουζίνα.

Όταν επί Μεταξά δόθηκε διαταγή να αποκτήσουν τα σπίτια αποχωρητήρια, όπου ήταν δυνατόν χτίστηκαν έξω από το σπίτι. Σε πυκνοκατοικημένους οικισμούς όπως το Χωριό όμως, το αποχωρητήριο χτίστηκε κάτω από τη σκάλα ή και μέσα στο κατόνι. Δίπλα, όπου υπήρχε διαθέσιμος χώρος, χτίζονταν «το γεροντικό», ένα μικρό ισόγειο καμαράκι με μια πόρτα και ένα παράθυρο, στρατηγικά τοποθετημένο κοντά στον απόπατο. Με τον καιρό, όσοι από τους κατόχους έχουν «τις δυνάμεις» να το κάνουν, έχουν αντικαταστήσει τις παλιές κεραμοσκεπές που στάζουν με καινούριες, τα κουφώματα με αλουμινένια και έχουν τοποθετήσει πλακάκια στα μάνια. Αυτά τα σπίτια χαρακτηρίζονται «φτιαγμένα» και θεωρούνται πολύ πιο βιώσιμα σε σχέση με τα παλιά. Τα τελευταία χρόνια υπάρχει η τάση να γκρεμίζουν τα παλιά σπίτια κρατώντας μόνο τη πέτρινη τοιχοποιία τους. Σε αυτή την περίπτωση το ξύλινο πάτωμα που χωρίζει τον κάτω όροφο από τον πάνω γίνεται τσιμεντένιο, ενώ οι δύο όροφοι συνδέονται με εσωτερική σκάλα, ένα χαρακτηριστικό που παλιότερα το συναντούσε κανείς μόνο στα αρχοντικά σπίτια. Η διαρρύθμιση επίσης αλλάζει: Το κατόνι, άχρηστο για τον σημερινό τρόπο ζωής μετατρέπεται σε κουζίνα- καθιστικό. Ο επάνω χώρος φιλοξενεί τα υπνοδωμάτια. Αυτά τα ανακατασκευασμένα ως επί το πλείστον σπίτια αποκαλούνται «καινούρια» όπως και τα νεότευκτα σύγχρονα σπίτια που συναντά κανείς στο Λιμάνι και στα άλλα χωριά, δίπλα στα παλιά που προϋπήρχαν. Παλιά, φτιαγμένα ή καινούρια, τα σημερινά σπίτια στο Βουνί είναι «άδεια» σε σύγκριση με τις παλιότερες δεκαετίες. Οι κάτοικοι των χωριών

αναφέρουν πως σε σπίτια που κάποτε ζούσαν 6-8 άτομα σήμερα ζει ένας γέρος ή μια γριά, ενώ πολλά σπίτια παραμένουν κλειστά και ανοίγουν μόνο το καλοκαίρι, όταν έρχονται οι ιδιοκτήτες τους.

6.2.1 «Ντυμένα» και «γυμνά»: Τα σπίτια σαν γυναικεία σώματα

Όπως και το σώμα, το σπίτι «ντύνεται» με υφάσματα, εξωτερικά και εσωτερικά. Τα ανοίγματά του, οι πόρτες και τα παράθυρα, καλύπτονται χειμώνα- καλοκαίρι με κουρτίνες. Όταν μάλιστα το καλοκαίρι οι πόρτες μένουν ανοιχτές, για να αερίζεται ο χώρος, καλύπτονται και εκείνες από κουρτίνα. Σκοπός είναι να κρατηθούν έξω οι καιρικές συνθήκες, το κρύο και η ζέστη, μολυσματικοί παράγοντες όπως μύγες και σκόνη, αλλά και τα αδιάκριτα βλέμματα. Οι κουρτίνες αλλάζουν ανάλογα με την εποχή. Όπως και με τα ρούχα του σώματος, οι χειμωνιάτικες κουρτίνες είναι «βαριές», από παχύ ύφασμα, και μαζί με τα στρωσίδια του πάνω ορόφου, έχουν σκοπό να κρατήσουν το σπίτι ζεστό, «να μην κρυώνει». Οι θερινές είναι πιο «ανοιχτές» σε χρώμα, πιο «ελαφριές» σαν υλικό, και πιο «χαρούμενες» όσον αφορά τα χρώματα, όπως και οι καλοκαιρινές καθημερινές ρόμπες των μεγαλύτερων γυναικών του χωριού σε σχέση με τις χειμερινές ενδυμασίες τους. Το σπίτι επίσης στολίζεται, όπως και το σώμα από έξω, αλλά και από μέσα. Ο εσωτερικός στολισμός του αποτελείται από τις φωτογραφίες στον τοίχο, διακοσμητικά χάλκινα ή πορσελάνινα σκεύη, και πλαστικά λουλούδια τα οποία χαίρουν ιδιαίτερης εκτίμησης σαν διακοσμητικά αντικείμενα, ιδιαίτερα στις μεγαλύτερες ηλικίες. Ξεχωριστή μνεία πρέπει να γίνει στις κούκλες που στολίζουν σε ορισμένες περιπτώσεις το «καλό» δωμάτιο, καταλαμβάνοντας συνήθως μια πολυθρόνα ή σκαμνάκι.

Το βασικότερο ίσως χαρακτηριστικό του εσωτερικού στολισμού, που συχνά μένει απαρατήρητο κάτω από τη σωρεία ετερόκλητων από άποψη χρωμάτων και υλικών διακοσμητικών αντικειμένων, είναι τα κάθε είδους υφάσματα που «ντύνουν» κάθε σημείο του σπιτιού. Το κρεβάτι έχει τα σκεπάσματά του, το τραπέζι τραπεζομάντιλο. Οι τοίχοι, όπου δεν έχουν κρεμασμένες φωτογραφίες, καλύπτονται με διακοσμητικά χαλιά, κιλίμια, και χράμια, των οποίων τα θέματα ποικίλουν από τα παραδοσιακά Βουνιώτικα με τα γεωμετρικά σχήματα, ως παλαιϊκές εικονογραφίες με την Παναγία, Γενοβέφες, ελάφια, και εξωτικά τοπία με φοίνικες. Συχνά, την εικόνα συμπληρώνουν κάδρα με κεντήματα από τα χέρια της οικοδέσποινας. Το πάτωμα, ιδιαίτερα στα παλιά σπίτια που είναι ξύλινο, είναι επίσης «ντυμένο» με πλαστικό

μουσαμά πατώματος ώστε να απομονώνεται από το κατόνι. Από πάνω στρώνονται παντοειδή χαλιά, χαλάκια και διάδρομοι οι οποίοι «σηκώνονται» μόνο τους καλοκαιρινούς μήνες. Με διαφόρων ειδών πανάκια, χαλάκια και κεντήματα είναι ντυμένη κάθε επιφάνεια του σπιτιού: Τα περβάζια των παραθύρων, τα κομοδίνα, η τηλεόραση, ως και ο «καλός» γυάλινος δίσκος σερβιρίσματος για τα εξαιρετικά «μουσαφiriά» παρουσιάζεται ντυμένος με μια περίτεχνη δαντέλα ή κέντημα. Χωρίς αυτά τα διακοσμητικά αντικείμενα, το σπίτι θεωρείται «άχαρο», «γυμνό», ή, όπως μου απάντησε θυμωμένα μια ηλικιωμένη γυναίκα όταν της πρότεινα να μαζέψουν οι οικογενειακές βοηθοί του προγράμματος μερικά από τα άπειρα αντικείμενα και πανιά που καθιστούσαν τον καθαρισμό του χώρου κοπιαστικό και χρονοβόρο: «ξεβράκωτο θα το έχω το σπίτι μου;»

Με τον ίδιο απαξιωτικό χαρακτηρισμό, «ξεβράκωτο», ή «γυμνό», αναφέρονται οι ηλικιωμένες γυναίκες στην περισσότερο μινιμαλιστική διακόσμηση των μοντέρνων σπιτιών που ανήκουν στις κόρες ή τις νύφες τους, και ενίοτε επισκέπτονται ή φιλοξενούνται κατά διαστήματα. Ο χαρακτηρισμός συνοδεύεται από μορφασμούς και γλώσσα του σώματος αντίστοιχη με εκείνη που χρησιμοποιούν αναφερόμενες στις νέες κοπέλες, ιδιαίτερα στις ξένες, που κυκλοφορούν «γυμνές» και «τα βγάζουν όλα στη φόρα». Στο βαθμό που έχω παρατηρήσει πάντως, τα Βουνιώτικα σπίτια, ακόμη και τα «καινούρια» στο λιμάνι, που ανήκουν σε νεότερα άτομα, είναι περισσότερο «ντυμένα» και με βαρύτερη διακόσμηση από την εικόνα εκείνου που θα μπορούσε κανείς να αποκαλέσει «μέσο αθηναϊκό σπίτι», ό, τι και αν μπορεί να σημαίνει αυτό. Με παρόμοιο τρόπο, οι νεότερες Βουνιώτισσες ψέγουν τις «ξένες» επισκέπτριες του καλοκαιριού ότι «ξεβρακώνονται» «ξεδιάντροπα», παρότι στην ουσία οι θερινές ενδυμασίες και των ιδίων δεν διαφέρουν δραστικά από την άποψη της καλυπτικότητας του σώματος.

Οι Βουνιώτισσες, ιδιαίτερα οι ηλικιωμένες, συνηθίζουν να ταυτίζουν στο λόγο τους το σπίτι σαν προέκταση του εαυτού τους ή του σώματός τους. Όταν σε μια επίσκεψη βρει κανείς το σπίτι ακατάστατο, η γυναίκα σπεύδει να δικαιολογηθεί ή να δείξει την αμηχανία της, λέγοντας «με βρήκες άνω κάτω», ή «με βρήκες ασυμμάζευτη ή ανακατεμένη», αντί να πει πως «βρήκες το σπίτι άνω κάτω, ή με βρήκες με το σπίτι ασυμμάζευτο». Επίσης συχνές εκφράσεις είναι «άλλαξα ρούχα» και «έβαλα τα καλοκαιρινά/ χειμωνιάτικα», όταν αλλάζουν την εποχιακή διακόσμηση του σπιτιού. Ειδικά οι ηλικιωμένες γυναίκες, λέγοντας «είμαι/ήμουν καθαρή»,

αναφέρονται σχεδόν πάντα στο σπίτι τους και όχι στο σώμα τους⁵².

Η φροντίδα ενός παλιού σπιτιού ώστε να είναι πάντα ντυμένο και καθαρό αποτελεί για όσους αναγνωρίζουν τα σημεία και τα σύμβολά του, ένα χάρτη που αντικατοπτρίζει την αξία της γυναίκας που το κατοικεί και το κατέχει. Ταυτόχρονα όμως, απαιτεί συνεχή κοπιαστική εργασία. Οι ηλικιωμένες γυναίκες συνεχίζουν με κάθε τρόπο, συχνά υπερβαίνοντας τις δυνάμεις τους, να «πολεμούν» τα σπίτια τους ώστε να είναι πάντα καθαρά και τακτοποιημένα, με κάποτε ψυχαναγκαστική προσήλωση που φτάνει τα εύθραυστα σώματά τους σε εξάντληση, ή ακόμα χειρότερα, σε τραυματισμούς. Περιπτώσεις όπου μια ηλικιωμένη γυναίκα που ζει μόνη τραυματίστηκε πέφτοντας ή σηκώνοντας κάτι βαρύ είναι σύνηθες θέμα συζητήσεων. Ο επικαλούμενος λόγος συνήθως είναι πως ήθελε να γίνει μια δύσκολη ή βαριά δουλειά του σπιτιού, όπως η αλλαγή των κουρτινών, το σήκωμα των χαλιών ή το αέρισμα της ντουλάπας, τη στιγμή που ήθελε η ίδια χωρίς να περιμένει να έρθουν να την κάνουν άλλες γυναίκες, συγγενείς ή προσωπικό του προγράμματος «στο πόδι της». Παρόμοιες πρωτοβουλίες θεωρείται πως θέτουν σε κίνδυνο την ευζωία όχι μόνο της ίδιας αλλά και των συγγενικών προσώπων που θα αναγκαστούν να την «πολεμούν», αν καθηλωθεί στο κρεβάτι λόγω του τραυματισμού και αντιμετωπίζονται με δυσθυμία και αρνητικά σχόλια που φτάνει σε αρκετές περιπτώσεις σε επίπεδα έντονης κατσάδας από την κόρη, το γιο ή τη νύφη στην γριά ή το γέρο. Από τη πλευρά των νεότερων, παρόμοιες συμπεριφορές ερμηνεύονται ως σημάδια πως το ηλικιωμένο άτομο «ξεφεύγει», «το χάνει», «παλαβώνεται».

Οι πιο συνετές, «μυαλωμένες» γυναίκες, οι οποίες «προσέχουν» και περνούν καθηλωμένες στην καρέκλα το μεγαλύτερο μέρος της ημέρας τους, εργάζονται και εκείνες, παράγοντας τεχνουργήματα σε ύφασμα, με τη μορφή κεντημάτων ή δαντέλας. Πέρα από τη δικαιολογία πως το κάνουν «για να απασχολιούνται», το πλέξιμο αποτελεί ασχολία που απαιτεί αρετές όπως δημιουργικότητα, επιδεξιότητα, αφοσίωση, συγκέντρωση, και κυρίως «μεράκι», όπως αναφέρουν οι ίδιες οι ηλικιωμένες. Για τους παραπάνω λόγους συνιστά ενασχόληση που απολαμβάνει της ιδιαίτερης εκτίμησης των μεγαλύτερων γυναικών. Μεταξύ τους αναφέρονται σε ορισμένες από αυτές σαν «μαστόρισσες», στις οποίες οι υπόλοιπες απευθύνονται για να λύσουν απορίες σε συγκεκριμένες τεχνικές, και να μάθουν

---

⁵² Στο Ελληνικό συμφραζόμενο, η φροντίδα του σπιτιού, θεωρείται μια «ηθική» γυναικεία απασχόληση, ενώ η φροντίδα του γυναικείου σώματος, ιδιαίτερα όταν χαρακτηρίζεται «υπερβολική», χαρακτηρίζεται ηθικά επικίνδυνη (Μπακαλάκη 1989).

καινούρια μοτίβα. Σχέδια από δαντέλες σε φωτοτυπίες φυλάσσονται με προσοχή, κυκλοφορούν δανεικές από χέρι σε χέρι μεταξύ των ηλικιωμένων γυναικών, και κάποτε χαρίζονται από τη μια στην άλλη. Τα πλέον φιλόδοξα εγχειρήματα των ηλικιωμένων γυναικών που πλέκουν δαντέλα αποτελούν επικών διαστάσεων έργα, όπως λεπτοκαμωμένα καλύμματα κρεβατιών αλλά και κουρτίνες, διακοσμητικά πανάκια για το σπίτι κτλ. που προορίζονται για προίκα των νεότερων γυναικών της οικογένειας, των εγγονιών, και χρειάζονται χρόνια για να ολοκληρωθούν.

Συχνά, τέτοια έργα δεν γίνονται αποδεκτά με ενθουσιασμό αντίστοιχο του κόπου που απαιτεί η κατασκευή τους. Οι νεότερες κάποτε βρίσκουν τα τεχνουργήματα αυτά «ξεπερασμένα» και άλλοτε τελείως άκαιρα, αφού ήδη συζούν με κάποιον άνδρα, ή έχουν παντρευτεί και χωρίσει, ενώ «η γριά ακόμα ετοιμάζει την προίκα» για το νυφικό κρεβάτι. Αν και για μια μερίδα γυναικών τα κεντήματα της γιαγιάς αποτελούν «οικογενειακά κειμήλια ανυπολόγιστης αξίας», καθώς πέρα από την «συναισθηματική αξία» ως έργα της συγκεκριμένης γυναίκας, ο κόπος για τη κατασκευή τους «δεν πληρώνεται», από τη σκοπιά μιας ίσως πλειονοτικής μερίδας νεότερων γυναικών το αποτέλεσμα «δεν αξίζει τον κόπο και την ταλαιπωρία». Από την πλευρά των ίδιων των ηλικιωμένων γυναικών πάλι, η ενασχόληση με τα λεπτοφυή υφάσματα που κατασκευάζουν αποτελεί επίδειξη της αξίας τους, τη συνέχεια ενός *habitus* ενασχόλησης με το ντύσιμο του σπιτιού και των κατοίκων του στο οποίο είναι μαθημένες όλη τους τη ζωή. Παρότι επίπονη, η «νταντέλα» είναι μια σωματικά μη απαιτητική δραστηριότητα και ένας από τους τρόπους με τον οποίο αισθάνονται «χρήσιμες» ακόμα και όταν οι κινητικές τους ευκαιρίες περιορίζονται δραστικά. Δεν είναι τυχαίο ότι οι ηλικιωμένες γυναίκες που «παρατάνε τη νταντέλα» όταν «δεν πιάνουν πια τα χέρια τους», ή «δεν τις βοηθούν τα μάτια τους», θρηνούν την απώλεια της δραστηριότητας λέγοντας πως «τώρα πια εγίνηκα ντιπ άχρηστη».

6.2.2 Οι γέροι στο σπίτι: το «γεροντικό»

Αν και οι περισσότεροι ηλικιωμένοι του προγράμματος ήταν ομιλητικοί όταν καταλάβαιναν πως είχαν να κάνουν με ένα διακριτικό ακροατή, ένα από τα θέματα που απέφευγαν περισσότερο όταν τους ρωτούσα, ήταν πώς βίωσαν τα τέλη της ζωής των δικών τους γέρων. Παρότι οι περισσότερες μου ανέφεραν γενικές αφηγήσεις για το πώς πέθαναν, ποίο παιδί τους φρόντισε, από τι πήγαν κτλ., απέφευγαν να υπεισέλθουν σε λεπτομέρειες της καθημερινότητας, όπως την καθημερινή φροντίδα

τους, το τάισμα και το άλλαγμα αλλά και άλλες όπως σε ποιό δωμάτιο, και σε ποιό κρεβάτι τους είχαν. Οι αφηγήσεις ήταν απρόθυμες και σχηματικές, ενώ απουσίαζε το αισθητηριακό, βιωματικό στοιχείο της αλληλόδρασης τους με τους «δικούς τους γέρους». Ποτέ δεν κατάφερα να βρω μια πειστική απάντηση στην απουσία της φροντίδας των γονέων τους από τις αφηγήσεις των ηλικιωμένων.

Μία ερμηνεία θα ήταν πως σύμφωνα με τους κανόνες καλής συμπεριφοράς, οποιαδήποτε αναφορά σε παρόμοια περιστατικά ή καταστάσεις, ειδικότερα εκείνα που θα μπορούσαν να θεωρηθούν πως αφορούσαν σωματικά υγρά ή μια προβληματική για τους κανόνες επαφής, αλλά επιβεβλημένη από τις αναγκαιότητες της φροντίδας πράξη, όπως το γύμνωμα ενός ηλικιωμένου σώματος για αλλαγή εσωρούχων, θα θεωρούνταν ανάρμοστη, τόσο για τη μνήμη του ίδιου του ηλικιωμένου, όσο και για το ήθος των συνομιλητών. Μία άλλη εκδοχή είναι πως οι ηλικιωμένοι απέφευγαν να μου αποκαλύψουν τις πρακτικές φροντίδας που ακολουθούσαν παλιότερα, από το φόβο πως θα γινόταν αντικείμενο κριτικής. Πως σαν νέος, άνδρας, ξένος και σχετικός με τη φροντίδα ηλικιωμένων, την οποία πολλοί πίστευαν ότι την είχα σπουδάσει, ίσως επέκρινα τους παλιούς τρόπους φροντίδας, ως «καθυστερημένους», και τους ίδιους σαν «αστοιχείωτους». Μια τρίτη εκδοχή, είναι πως η φροντίδα και ο θάνατος των γονιών των ηλικιωμένων αποτελούν δυσάρεστες μνήμες τις οποίες δεν θέλουν να ανασκαλεύουν. Η τέταρτη εκδοχή, είναι πως οι ηλικιωμένοι θέλουν να ξεορκίσουν το κακό αποφεύγοντας να το αναφέρουν, καθώς υφίσταται στο Βουνί έντονη η αντίληψη πως αναφέροντας κανείς ένα δεινό το φέρνει κοντά του. Για τον ίδιο λόγο, αναφέροντας δυσάρεστες καταστάσεις, όπως τραυματισμούς ή ασθένειες, οι νεότεροι, αλλά κυρίως οι ηλικιωμένοι Βουνιώτες συμπληρώνουν «κούφια η ώρα», «όξω απ' έδιω» ή «να μη φανεί». Η αναφορά σε ένα προηγούμενο θάνατο φέρνει το θάνατο πιο κοντά, όπως και ο θάνατος φέρνει περισσότερο θάνατο. Οι ηλικιωμένοι Βουνιώτες πιστεύουν πως «ο χάρος όταν εμφανίζεται, παίρνει πάντα τρεις μαζί». Για το λόγο αυτό, όταν πεθάνει κάποιος, οι ηλικιωμένοι αναφέρουν χαμηλόφωνα «κάπου εδώ στο μαχαλά γυρίζει» και «ζαρώνουν» με φόβο». Με την ίδια λογική, η αναφορά στις συνθήκες που βιώθηκαν κατά τα γηρατειά και το θάνατο των γονιών του ηλικιωμένου, ειδικά σε περιστάσεις δύσκολες ή στενόχωρες, είναι επικίνδυνο να φέρει κοντά τον ηλικιωμένο σε αντίστοιχη θέση. Ο φόβος αυτός ενισχύεται από το γεγονός πως συχνά είναι το ίδιο σπίτι όπου ζουν οι ηλικιωμένοι εκεί όπου χρειάστηκαν φροντίδα και πέθαναν οι δικοί τους γονείς. Οι ηλικιωμένοι φαίνεται να γνωρίζουν πως όταν έρχεται ώρα που

παίρνουν θέση στο γεροντικό, η πορεία τους είναι προδιαγεγραμμένη.

Το γεροντικό αποτελεί μικρογραφία του επάνω, κατοικήσιμου ορόφου του σπιτιού. Μέσα σε αυτό συναντώνται στριμωγμένα όλα τα συνήθη αντικείμενα του νοικοκυριού. Στρωμένο με τσιμέντο και μόνο σε ορισμένες περιπτώσεις σήμερα με πλακάκια, σε ορισμένες περιπτώσεις δεν διαθέτει παράθυρο, παρά μόνο πόρτα με γυάλινο παράθυρο, μια «πολυτέλεια» σπάνια παλιότερα. Οι γυάλινες πόρτες και τα παράθυρα είναι μόνιμα καλυμμένες με κεντητά κουρτινάκια, που σπάνια τραβιούνται ώστε να επιτρέψουν τη θέα. Ιδιαίτερα στις πόρτες, προτιμάται ένα αδιαφανές κρύσταλλο. Το γεροντικό, λιτό ως προς τις ανέσεις του και πρόχειρο στην κατασκευή, είναι κατασκευασμένο με γνώμονα την αυτονομία των δύο νοικοκυριών και την διατήρηση της λειτουργικότητας των ηλικιωμένων με κινητικές δυσχέρειες και την ανάγκη της οικογένειας, αλλά και του γέρου για απομόνωση. Διαθέτει οπωσδήποτε κρεβάτι, συχνά διπλό, και τραπέζι με δύο ή περισσότερες καρέκλες, «γωνιά», το παλιό πρωτόλειο τζάκι που λόγω της πλημελλούς κατασκευής του συνήθως καπνίζει και σήμερα στεγάζει ένα πετρογκάζ για το μαγείρεμα, ενώ η καπνοδόχος του χρησιμοποιείται και ως έξοδος για τη μασίνα, την ξυλόσομπα που ζεσταίνει το χώρο και χρησιμοποιείται παράλληλα για μαγείρεμα το χειμώνα. Σε μια γωνιά, συνήθως κάτω από το μοναδικό παράθυρο, υπάρχει βρύση και νεροχύτης, με τα απαραίτητα πιάτα και φλιτζάνια του γέρου ή της γριάς. Σε αρκετές περιπτώσεις υπάρχει το σκρίνιο, ένα έπιπλο- βιτρίνα όπου εκτίθενται πίσω από οικογενειακές φωτογραφίες σε λαμπερές, συνήθως χρυσές κορνίζες, τα «καλά» σερβίτσια, ο δίσκος με το κέντημα, και τα λεπτοδιακοσμημένα πιάτα και φλιτζάνια που χρησιμοποιούνται για το σερβίρισμα σε εξαιρετικές περιπτώσεις. Την εικόνα συμπληρώνουν ένα ψυγείο και μια ντουλάπα ή/και συρταριέρα. Στρατηγικά τοποθετημένη, ώστε να είναι δυνατή η παρακολούθηση από μια ποικιλία καθιστών και ύπτιων θέσεων στο δωμάτιο, είναι η τηλεόραση. Σε πολλές περιπτώσεις, χτίστηκε αργότερα μια ακόμα τουαλέτα, με λεκάνη και λουτρό, σε μια προσθήκη στο μπαλκόνι, το οποίο κλείστηκε με τζαμαρία και έγινε έτσι τμήμα του εσωτερικού του σπιτιού. Τέτοια είναι τα τυπικά σπίτια όπου κατοικούν οι ηλικιωμένοι πελάτες του προγράμματος στο Χωριό του νησιού.

Οι τοίχοι είναι συνήθως καλυμμένοι με διακοσμητικά κεντήματα και χαλιά, και οικογενειακές φωτογραφίες των νεότερων μελών της οικογένειας, σε σημαντικές στιγμές της ζωής τους -αρραβώνες, γάμοι, βαπτίσεις, ορκωμοσίες σε σχολές και απονομές πτυχίων, φωτογραφίες των αγοριών ντυμένα στρατιώτες κτλ. Κάπου σε όλες αυτές τις φωτογραφίες μπορεί κανείς να δει τον γέρο ή τη γριά μαζί με κάποιο

παιδί ή εγγόνι. Ανάμεσα στις έγχρωμες φωτογραφίες, υπάρχουν και ορισμένες ασπρόμαυρες, με πρόσωπα που οι ηλικιωμένοι απαντούν πως είναι οι ίδιοι, αν ρωτηθούν. Σχεδόν πάντα, πάνω από κρεβάτι κρέμεται μια μεγάλη σε μέγεθος ασπρόμαυρη φωτογραφία με μουντή, ξύλινη κορνίζα, και δύο σκυθρωπά, κουρασμένα πρόσωπα, που ξεχωρίζει. Είναι οι γονείς του γέρου ή της γριάς, και συχνά και των δύο. Ψηλά στη γωνία του ίδιου τοίχου, βρίσκεται στα παλιά σπίτια το εικονοστάσι. Όταν ένας από τους δύο ηλικιωμένους γονείς πεθάνει, σε πολλές περιπτώσεις εξαφανίζονται οι πολλές φωτογραφίες τους από το χώρο και παραμένει μια φωτογραφία του νεκρού, συνήθως πορτραίτο όπου ποζάρει μόνος του, η οποία τοποθετείται ξέχωρα από τις άλλες, ή ψηλά στο τοίχο με τους από χρόνια νεκρούς γονείς, είτε κοντά στο καντήλι που καίει πάνω σε μια συρταριέρα ή τραπεζάκι. Οι φωτογραφίες των «σχωρεμένων» ή «πα(γ)εμένων» όπως τους αποκαλούν, βρίσκονται συνήθως πάνω από το κρεβάτι όπου πλαγιάζουν οι ηλικιωμένοι του σπιτιού. Είναι ο ίδιος τύπος στον οποίο κοιμάται ο ηλικιωμένος, και όπου φοβάται ότι θα «καταδικαστεί» να «πέσει», και μια μέρα «δεν θα ξανασηκωθεί». Μια υπόθεσή μου που δεν κατόρθωσα να εξακριβώσω, είναι πως σε πολλές περιπτώσεις οι φωτογραφίες των σχωρεμένων κρεμιούνται πάνω από αυτό το ίδιο κρεβάτι όπου πέθαναν και οι ίδιοι.

Το κρεβάτι ως ορόσημο δεν ενέχει μόνο τον χαρακτήρα απειλής και καταδίκης. Το κρεβάτι των ηλικιωμένων, «το δικό τους κρεβάτι», αποτελεί παράλληλα τον επιθυμητό τόπο για να περάσουν οι γέροι και οι γριές τις μέρες τους μέχρι το τέλος. Οι εύθραυστοι ηλικιωμένοι του νησιού στερεοτυπικά εύχονται να τους βρει ο θάνατος αν όχι «όρθιους, στο πόδι», τουλάχιστον «στο κρεβάτι μου», «στα ρούχα μου», κατά προτίμηση στη διάρκεια του ύπνου. Η έκφραση «να πεθάνω στο κρεβάτι μου», από ηλικιωμένους που έχουν λίγο ως πολύ χάσει την δυνατότητα κίνησης και περνούν το περισσότερο αν όχι όλο το χρόνο της ζωής τους εκεί, γίνεται ένας εναλλακτικός τρόπος να εκφράσουν την απαίτηση να παραμείνουν σπίτι τους, απαντώντας σε προτάσεις και υπαινιγμούς για μεταφορά τους σε γηροκομεία, νοσοκομεία ή κλινικές, ή να διεκδικήσουν την επιστροφή σπίτι τους μετά από μια βραχεία ή μακρά νοσηλεία σε κλινικές και κέντρα αποκατάστασης. Όπως το σπίτι αποτελεί μια μεταφορά για το σώμα, ιδιαίτερα το γυναικείο, και παράλληλα ο καθρέφτης για την αποτίμηση της σωματικής ικανότητας της γυναίκας, έτσι και το κρεβάτι, όταν ο κόσμος των ηλικιωμένων συρρικνώνεται καθώς δυσκολεύονται να κινηθούν, συνιστά μια μεταφορά για το οικείο σπίτι/σώμα και παράλληλα το

τελευταίο καταφύγιο «ώσπου να βγει η ψυχή». Όπως εμφατικά δήλωσε μια μοναχική γυναίκα σχεδόν ενενήντα ετών, όταν της επεσήμανα πως μια από τις εκδοχές για το μέλλον της, δεδομένου πως δεν μπορούσε πλέον να σηκωθεί από το κρεβάτι χωρίς βοήθεια, ήταν η εισαγωγή της σε ίδρυμα, «Εγώ δεν πάω πουθενά, θέλω να πεθάνω στα ρούχα μου», εννοώντας τα σεντόνια και τα σκεπάσματα του κρεβατιού της.

6.2.3 «Βάρυνα πλειά και δε μπολώ»: Το κλείσιμο «μέσα»

Στο Βουνί οι εύθραυστοι ηλικιωμένοι που «αφήνουν το σπίτι τους», «ξεπορτίζουν» και «λυέντιν στις γειτονιές» αποδοκιμάζονται, ακόμα και όταν έχουν καλό λόγο να βγουν. Το ρήμα αναφέρεται κυριολεκτικά σε ένα ζώο που έχει λυθεί και τριγυρνά αδέσποτο. Μεταφορικά επίσης χρησιμοποιείται για πρόσωπα που περιφέρονται χωρίς σκοπό: Για παράδειγμα, όταν ρωτήσει κανείς μια παρέα νεαρών: «για πού το βάλατε;» η απάντηση είναι «να, λυέμαστε». Ενίοτε η έκφραση εμπεριέχει αρνητικές συνεκδηλώσεις, όπως «λυέται σαν το παλιόσκ(υ)λο». Ένα ηλικιωμένο πρόσωπο που αρχίζει ξαφνικά να «γυρνάει», αποτελεί πρόκληση για το κοινωνικό σύνολο και προάγγελο κακών. Γενικά αποδίδεται στο γεγονός πως «ο γέρος έχει αρχίσει να το χάνει», να «ελαφραίνει» και «δεν είναι στα καλά του», άρα πρέπει να περιοριστεί. Η συμπεριφορά του θεωρείται επικίνδυνη και επιπόλαια, ικανή να προκαλέσει «ζημιά» και να βάλει την οικογένεια σε «μπελάδες», «φασαρίες», «προβλήματα». Εάν ο ίδιος «πάθει κάτι», ένα τραυματισμό που θα χρειάζονταν εντατική φροντίδα, ή θα τον καθήλωνε στην κλίνη, εκτός από κακό στον εαυτό του, θα φέρει τους οικείους του αντιμέτωπους με ένα σοβαρό «πρόβλημα». Φωνές από την οικογένεια από την οικογένεια και τον περίγυρο λένε: «αυτός ας το φάει το κεφάλι του, αλλά οι άλλοι τι φταίνε;».

Όταν ένα άτομο με εύθραυστη υγεία αρχίζει να παίρνει τις γειτονιές, το γεγονός ενίοτε ερμηνεύεται από τον περίγυρο ως ενδείκτης του επικείμενου θανάτου του. Θεωρείται πως ο ηλικιωμένος «αισθάνεται» το τέλος και «γυρίζει για να χαιρετήσει» ανθρώπους που ήταν σημαντικοί στη ζωή του: Γείτονες, φίλους και συγγενείς, που από τότε που «κλείστηκε σπίτι» δεν βλέπει και τόσο συχνά, αφού εκείνοι, απορροφημένοι από τις δουλειές τους, «δεν πάνε να τον διούν». Άλλοτε, οι επικίνδυνες για τον ίδιο και την οικογένεια του βόλτες θεωρούνται ένδειξη πως ο ηλικιωμένος δεν έχει τα «αναγκαμένα» ώστε να παραμείνει στο σπίτι του ασφαλής. Τότε η κριτική στρέφεται στα κοντινά τους πρόσωπα. Πάρα πολλές φορές με είχαν

σταματήσει άνθρωποι του χωριού στο δρόμο, αναφερόμενοι σε μοναχικούς ηλικιωμένους του προγράμματος που θεάθηκαν «να γυρνάνε»: «Είδα τον τάδε εκεί πέρα, τι γύρευε;». Το μήνυμα, που συχνά ενείχε κριτική χροιά ήταν πως ο ηλικιωμένος χρειάζονταν περισσότερη επιτήρηση και παρέμβαση. Οι φωνές του χωριού απαιτούσαν «να κάνετε κάτι». Όταν οι περιπλανώμενοι ηλικιωμένοι είχαν παιδιά ή άλλους συγγενείς η κριτική του περίγυρου ήταν πολύ δριμύτερη. «Δεν την βλέπουν, δεν αισθάνονται»; Δεχόμενοι παραινήσεις «να τους πιάσω να τους πω να κάνουν κάτι» από τις παρακάτω διαθέσιμες λύσεις: Τη συνεχής παρουσία «μιας γυναίκας» που θα τους κρατήσει σπίτι, να κλειδωθεί ο ηλικιωμένος στο σπίτι όπου ζει μόνος του, μια κόρη, ένας γιος ή άλλο συγγενικό πρόσωπο να «βάλει» ή να «πάρει» τον ηλικιωμένο σπίτι της, και τέλος, αν τίποτα από τα παραπάνω δεν είναι εφικτό, «ας τον βάλουν/βάλετε στο γηροκομείο».

Καθώς οι σωματικές δεξιότητες συρρικνώνονται μαζί με την ακτίνα δράσης τους, το σπίτι γίνεται προπύργιο της αυτονομίας των αδύναμων ηλικιωμένων. Ο γέρος ή η γριά σταδιακά «κλείνονται», βγαίνουν όλο και σπανιότερα, ώσπου οι έξοδοι σταματούν. Αλλά και το εσωτερικό του σπιτιού, οι ηλικιωμένοι όσο «βαραίνουν» «το παρατάνε», δεν το προσέχουν όσο παλιότερα. Ως και γυναίκες που «κάποτε ήταν οι καλύτερες νοικοκυρές» και «το σπίτι το τρώγανε» καθώς σταδιακά «δεν μπολούν», «αφήνουν τα πολλά πολλά» και «κάνουν μόνο τα πάνω πάνω». Αντί για το το σπίτι, «κοιτάζουν το χάλι τους» και δεν έχουν πλέον «πολλές απαιτήσεις» και «αδιοτροπίες». Η αυστηρή τάξη που επικρατούσε ως τότε στα σπίτια των ηλικιωμένων γυναικών χαλαρώνει κάπως. Βαθμιαία, το σπίτι γίνεται ο κόσμος, και το δωμάτιο ένας καμβάς όπου μέσα από φωτογραφίες κατασκευάζεται ένα αφήγημα οικογενειακής συνοχής και επιτυχίας, αποτελούμενο από ζευγάρια σε γάμο, παιδιά και εγγόνια στην κούνια, και αργότερα μεγαλύτερα, με πανεπιστημιακές τηβένους, και στρατιωτικές και αστυνομικές στολές. Η σκάλα που οδηγεί στον πάνω όροφο του σπιτιού γίνεται ένα ολοένα και περισσότερο δυσπροσπέλαστο όριο. Η καθημερινότητα περιορίζεται σε ένα δωμάτιο, στο ισόγειο όταν είναι δυνατό. Όταν το γεροντικό βρίσκεται στον πάνω όροφο, το ηλικιωμένο πρόσωπο στην ουσία παγιδεύεται εκεί. Παράλληλα, η ενέργεια που καταβάλλεται στις δουλειές του σπιτιού φθίνει. Η εξώπορτα του σπιτιού μετατρέπεται από ένα σύνορο που διαφυλάσσει την ακεραιότητα του σπιτιού, σε ορόσημο απομόνωσης. Παρότι οι αδύναμη ηλικιωμένοι φοβούνται μην τους κλέψουν, προτιμούν να αφήνουν τις πόρτες τους ξεκλειδωτες όσο το δυνατόν περισσότερο, επειδή υπερισχύει ο φόβος πως αν πάθουν κάτι η

βοήθεια δεν θα μπορέσει να έρθει έγκαιρα, αλλά και η σχεδόν μεταφυσική πεποίθηση πως η ξεκλειδωτή πόρτα θα φέρει επισκέψεις. Ο μοναχικός ηλικιωμένος μέσα στο σπίτι αισθάνεται αφημένος «στην τύχη του», ή «στο έλεος του Θεού», όπως λένε με ένα τόνο παράπονου οι Βουνιώτες ηλικιωμένοι. Για αυτό, συχνά στις επισκέψεις μου άκουγα να λένε: «Σ' ευχαριστώ που έρχεσαι και μας ανοίγεις την πόρτα μας».

Κάποια από τα δωμάτια αφήνονται στη τύχη τους ή αλλάζουν χρήση. Το «καλό δωμάτιο» που κανονικά παραμένει καθαρό και κλειστό, περιμένοντας τους καλεσμένους, βαθμιαία εγκαταλείπεται και μετατρέπεται σε αποθήκη. Όπως τα παλιά σπίτια, έτσι και τα παλιά σώματα που τα έχτισαν και τα συντηρούν «χαλνάνε». Οι ηλικιωμένοι λένε πως «τα δείχνουν τα χρόνια τους» και πως «είναι και εκείνα παλιά σαν κι εμάς, γερνούν τα σπίτια όπως γερνάνε και οι άνθρωποι». Στο τέλος, η ζωή μεταφέρεται σε ένα δωμάτιο, «όλη η ζωή χωράει σε μια κάμαρα», όπως εύστοχα παρατήρησε ένας ηλικιωμένος. Η κάμαρα διευθετείται σύμφωνα με μια οικονομία χώρου προσαρμοσμένη στην ελάχιστη απαιτούμενη προσπάθεια για την επιτέλεση των καθημερινών εργασιών συντήρησης και διαβίωσης. Καθημερινά αντικείμενα όπως το παράθυρο, το κρεβάτι, το τηλέφωνο, η σακούλα ή φοντανιέρα με τα φάρμακα σε κοινή θέα πάνω στο τραπέζι, το γκαζάκι, το ποτήρι, το μπαστούνι κτλ. διευθετούνται στρατηγικά ώστε να εξασφαλίσουν την αυτονομία σε καταστάσεις οριακής κινητικότητας.

«Αυτός είναι ο κόσμος μου τώρα», έχω ακούσει να λένε για το γεροντικό δωμάτιο πολλοί ηλικιωμένοι και των δύο φύλων: ένας κόσμος καθημερινών αγώνων αντοχής από το κρεβάτι στην τουαλέτα, από εκεί στο τραπέζι, και πίσω στο κρεβάτι. Σε αυτό το σημείο η αδυναμία του ηλικιωμένου και ιδιαίτερα της ηλικιωμένης γυναίκας, συνηθισμένης ως τότε να φροντίζει την καθαριότητα του χώρου γίνεται προφανής. Ενδείκτες όπως τα άπλυτα πιάτα, τα σκουπίδια στο πάτωμα και η μυρωδιά του σπιτιού, ιδιαίτερα της τουαλέτας, σηματοδοτούν την στιγμή που η γυναίκα χρειάζεται βοήθεια, που το σπίτι «θέλει χέρια». Τα νέα «αναγκεμένα» χέρια στο σπίτι των ηλικιωμένων είναι εκείνα μιας νέας γυναίκας, συγγενούς, έμμισθης ή υπαλλήλου των προγραμμάτων.

Οι ηλικιωμένοι άνδρες αντιμετωπίζουν μεγαλύτερες προκλήσεις. Ιδιαίτερα εκείνοι που έμειναν χήροι ή οι σύζυγοι τους είναι «σε χειρότερο χάλι από εκείνους», χρειάζεται να ανακαλύψουν τις ανάγκες του σπιτιού και μάθουν νέες δεξιότητες, όπως το μαγείρεμα και το καθάρισμα. «Τώρα στα γεράματα μάθε γέρο γράμματα», μου είπε ειρωνευόμενος τον εαυτό του ένας ηλικιωμένος άνδρας σε αυτή τη θέση.

Καθώς οι γέροι συνήθως δεν είναι εξοικειωμένοι με τις δουλειές του σπιτιού, θεωρούνται «μουντάρ'δες» [βρώμικοι], και «πιο αναγκασμένοι» σε βοήθεια για την φροντίδα του χώρου και το μαγείρεμα. Έτσι, οι γυναίκες της οικογένειας, οι κόρες και οι νύφες, έρχονται συχνότερα στα σπίτια τους «για να τους καθαρίσουν» και να «τους μαγειρέψουν». Η φροντίδα του σπιτιού μοναχικών ηλικιωμένων ανδρών, ακόμα και εκείνων με καλή υγεία και φυσική κατάσταση, από τις γυναίκες της οικογένειας αλλά και τις γυναίκες των προγραμμάτων, θεωρείται εύλογη και αναμενόμενη, καθώς «ο άντρες δεν ξέρουν». Αντίθετα, η παρέμβαση συγγενών και επαγγελματιών στα σπίτια μοναχικών γυναικών, ή ζευγαριών όπου η ηλικιωμένη γυναίκα διατηρεί ακόμα μια δυσχερή ικανότητα να φέρει σε πέρας τις οικιακές εργασίες, γίνεται δυσκολότερα αποδεκτή. Ανάμεσα σε έναν γέρο και μια γριά με παρόμοια σωματική δυνατότητα αυτοεξυπηρέτησης, όμοια οι συγγενείς και το προσωπικό καθαριότητας των προγραμμάτων αναλαμβάνουν χωρίς ιδιαίτερους ενδοιασμούς φροντίδα ενός γέρου, ενώ δυσανασχετούν όταν τους επιβάλλεται να παρέμβουν σε σπίτια όπου ζουν γριές που ακόμα «είναι στα πόδια τους».

Παρότι το σπίτι του γέρου γενικά θεωρείται πως απαιτεί σαν «πιο βρώμικο» περισσότερη δουλειά, οι γέροι θεωρούνται από το προσωπικό καθαριότητας των προγραμμάτων πιο «βολικοί» από τις γριές. Ο λόγος είναι πως τείνουν να παραχωρούν ευκολότερα τον έλεγχο των αποφάσεων για την καθαριότητα του χώρου σε μια γυναίκα, γιατί «έτσι έχουν μάθει». Αντίθετα, οι περισσότερες γριές, ακόμα και όταν τις εγκαταλείπουν οι δυνάμεις τους, επιθυμούν να έχουν τον τελευταίο λόγο στο πώς θα γίνουν οι δουλειές του σπιτιού. Διεκδικώντας τον έλεγχο που ασκούσαν στο σπίτι τους για μια ζωή, χαρακτηρίζονται από κόρες, νύφες και «ξένες» που «τις καθαρίζουν» «απαιτητικές», ορισμένες μάλιστα «όλο παραξενιές και απαιτήσεις». Καθώς έχουν μάθει και «απαιτούν» οι δουλειές να γίνονται με συγκεκριμένο τρόπο, το σπίτι και η φροντίδα του γίνονται ενίοτε θέατρο ατελείωτων διαμαχών και παρεξηγήσεων, που με τον καιρό αμβλύνονται όταν υπό το βάρος της ανάγκης η ηλικιωμένη αποδέχεται απρόθυμα ότι «τώρα άλλοι έχουν το κουμάντο».

Μετά την παραχώρηση του ελέγχου του χώρου στη νεότερη γυναίκα, όταν η αδυναμία προχωρά, η ανάγκη επεκτείνεται στο ίδιο το ηλικιωμένο σώμα, ξεκινώντας πρώτα από το κρεβάτι και τα ρούχα του, και συνεχίζοντας στη βοήθεια στο ντύσιμο, το γδύσιμο και το πλύσιμο του ηλικιωμένου σώματος. Η φροντίδα από άλλους καταλαμβάνει με μικρά βήματα το σώμα όσο η ικανότητα αυτοφροντίδας εξανεμίζεται, πρώτα σε σωματικές ζώνες δυσπροσπέλαστες για το ηλικιωμένο

πρόσωπο. Συνήθως ξεκινά από τα κάτω άκρα, το κόψιμο των νυχιών, τις κάλτσες. Βαθμιαία επεκτείνεται στο κεφάλι και την πλάτη για την αλλαγή των ρούχων, το πλύσιμο, το χτένισμα και το λουτρό. Η ακράτεια σηματοδοτεί την ανάγκη για φροντίδα και την παραχώρηση του ελέγχου του σώματος στην ιδιαίτερη περιοχή των γεννητικών οργάνων και της έδρας. Όσο μπορεί το κατάκοιτο πλέον ηλικιωμένο πρόσωπο προσπαθεί και τρώει μόνο του. Ήδη σε αυτό το στάδιο, οι ηλικιωμένοι και τα άτομα που τους φροντίζουν αναφέρονται στο ηλικιωμένο σώμα με εκφράσεις που βρίθουν από μεταφορές απόγνωσης και (αυτο)λύπησης που υποδηλώνουν την απώλεια της ανθρώπινης φύσης του. Το σώμα «μαζεύει», και γίνεται «κουβάρι», άτονο «σα σακί», ή άκαμπτο και σκληρό «σαν ξύλο». Το τελευταίο προπύργιο δράσης του ηλικιωμένου προσώπου, στο οποίο πλέον αναφέρονται συχνότερα ως «ο άρρωστος» ή «η άρρωστη» και σπανιότερα «ο γέρος» ή «η γριά», είναι το στόμα. Το ηλικιωμένο πρόσωπο τρώει όσο μπορεί από μόνο του. Όταν ούτε αυτό δεν είναι δυνατόν, «μένει η λαλιά». Σε αυτό το στάδιο, το ηλικιωμένο πρόσωπο ταΐζεται⁵³ «στο στόμα», με το κουταλάκι», και ο θάνατος «δεν αργεί». Όταν και η φωνή χάνεται το σώμα γίνεται «όλο μάτια», ώσπου κλείνουν και αυτά και «μόνο η ψυχή απομένει».

Όταν «βγει» η ψυχή, βγαίνει και το ηλικιωμένο σώμα από το σπίτι που αδειάζει πλέον. Πρώτα όμως προετοιμάζεται για την κηδεία: μπαίνει στη σωστή θέση πριν «παγώσει», γδύνεται, πλένεται και ξανακαλύπτεται με ρούχα διαλεγμένα για την περίπτωση. Τα παλιά χρόνια αλλά και σήμερα, το νεκρικό ένδυμα ήταν το σάβανο, ένα λευκό σεντόνι που φάσκωνε το σώμα, όπως φάσκωναν κεία τα χρόνια τα νεογέννητα. Εναλλακτικά, το άδειο από ψυχή σώμα ντύνεται με τα καλά του ρούχα, ο άνδρας με κουστούμι και η γυναίκα με φόρεμα. Κοινή πρακτική και στις δύο περιπτώσεις είναι πως οι οπές του σώματος που δεν καλύπτονται από τη νεκρική ενδυμασία, τα μάτια και το στόμα κλείνονται. Ειδικά το στόμα και η μύτη κλείνονται ερμητικά με βαμβάκι, όπως κλείνεται ερμητικά και το σπίτι που εγκαταλείπεται από τον ηλικιωμένο κάτοικό του. Το άψυχο πλέον σώμα μεταφέρεται στην «τελευταία του κατοικία» ντυμένο με τα ρούχα του εξωτερικού κόσμου, «τα καλά του» και όχι τις νυχτικές και τις πιτζάμες που φορούσε ως τότε.

Οι παλιοί τάφοι σηματοδοτούνταν από ένα ξύλινο ή μεταλλικό σταυρό επάνω τους. Σε ορισμένες περιπτώσεις απλά φυτεύονταν μερικά λουλούδια ή ένα δεντρολίβανο. Πλέον, στη εποχή μας που «τα μέσα» και «οι ευκολίες» είναι

---

⁵³ Το τάσιμα είναι πολλές φορές ο ύστατος τρόπος για να εκφράσουν στοργή όσοι φροντίζουν ανθρώπους στα πρόθυρα του θανάτου (Harbers, Mol, and Stollmeijer 2002).

περισσότερες, κάθε οικογένεια φροντίζει να χτίσει ένα μεγαλύτερο ή μικρότερο, «ανάλογα με τις δυνάμεις της», χτιστό τάφο. Στα νεκροταφεία του νησιού, το μέγεθος και η πολυτελής κατασκευή των τάφων σηματοδοτεί, όπως και στο παρελθόν, οικονομικές και κοινωνικές ιεραρχίες. Το ίδιο συμβαίνει με τα σπίτια στους οικισμούς, που όλοι γνωρίζουν σε ποιους ανήκουν.

6.3 Σπίτι και σώματα: εκλεκτικές συγγένειες

Στην ανθρωπολογική βιβλιογραφία, το σπίτι και το σώμα συνδέονται με μεταφορικές και μετωνυμικές σχέσεις (Bourdieu 1960, Levi-Strauss 1983, Blier 1987, Carsten & Hugh-Jones 1995). Στο Βουνί το παλιό σπίτι επίσης μοιράζεται κοινές αναφορές με το ηλικιωμένο σώμα, οι οποίες διαφωτίζουν τους τρόπους που οι νησιώτες αντιλαμβάνονται τις οικογενειακές σχέσεις τους. Τα παλιά σπίτια «τρέχουν» και «στάζουν» νερά από το ταβάνι και τα υδραυλικά, όπως τα σώματα των γέρων επίσης στάζουν, όταν τους «ξεφεύγουν» ούρα και άλλα υγρά. Τα παλιά σπίτια «μυρίζουν» μούχλα και υγρασία, ενώ ακόμα και όταν εκλείπουν αυτές οι μυρωδιές παραμένει η δυσπερίγραφη οσμή που προδίδει πως «είναι παλιό». Όμοια, τα σώματα των γέρων «μυρίζουν», από τα ρούχα τους που «δεν τα βγάζουν ποτέ από πάνω τους», επειδή «οι παλιοί δεν πλένονταν συχνά» και αυτή «η συνήθεια τους έμεινε». Οι Βουνιώτες λένε πως και όταν ακόμα δεν είναι αυτή η περίπτωση, υπάρχει η χαρακτηριστική μυρωδιά των ηλικιωμένων, η «γεροντίλα» ή «παππουδίλα», η οποία «ποτίζει» τον χώρο και οι περισσότεροι βρίσκουν «αποκρουστική», «απωθητική», «απαίσια». Τα παλιά σπίτια των ηλικιωμένων χαρακτηρίζονται «σούρβαλα», «χαλάσματα» ή «σαράβαλα», όπως και τα σώματα των κατοίκων τους. Η «ξεπερασμένη» διαρρύθμιση των παλιών σπιτιών εξάλλου, θεωρείται ένδειξη της παλιάς νοοτροπίας για την καθαριότητα, ή της φτώχειας που επικρατούσε. Οι περισσότεροι αποδίδουν την δυσλειτουργική για τα σημερινά δεδομένα διαρρύθμιση τους, στην υποτιμητική διαπίστωση πως «έτσι τα κάνανε γιατί τόσα ξέρανε».

Οι Βουνιώτες ισχυρίζονται επιπλέον, πως τα σπίτια «πέφτουν όταν χαλάει ο κορφιάτης», ή η «κορφή» της στέγης. Στη διάλεκτο, η λέξη «κορφή», σημαίνει επίσης το κεφάλι του ανθρώπου. Τα παλιά σπίτια στέκονται στη θέση τους ώσπου να αρχίσει να παίρνει νερά η κεραμοσκεπή. Αν δεν επισκευαστεί έγκαιρα η διαρροή, αρχίζουν να σαπίζουν τα ξύλα της στέγης και του εσωτερικού πατώματος. Από το σημείο αυτό, το σπίτι αργά ή γρήγορα θα «χαλάσει», θα «πέσει» και θα «ρημάξει». Για αυτό το λόγο, το σημαντικότερο μέτρο για τη συντήρηση ενός παλιού σπιτιού

είναι να αλλαχτεί η σκεπή. Οι γέροι πάλι, πολλές φορές αυτά που παθαίνουν τα παθαίνουν «από το κεφάλι τους», «την κορφή τους» στην διάλεκτο. Όταν αρχίζουν να «χάνουν», και να «κάνουν κουτουράδες», να «μην κάθονται καλά», τότε ο κίνδυνος πτώσης αυξάνει και ενίοτε πραγματοποιείται. Σε πτώσεις οφείλονται οι περισσότεροι κρίσιμοι τραυματισμοί που προκαλούν το μόνιμο «πέσιμο» στο κρεβάτι, την καθήλωση που φοβούνται οι ηλικιωμένοι και οι συγγενείς τους. Οι ηλικιωμένοι που έχουν «πέσει» από τα πόδια τους, το μόνο που μπορούν να περιμένουν ως φυσική κατάληξη είναι να «τυραννιούνται και τυραννούν ώσπου να χαθούν»: Όπως έχω ακούσει πολλές φορές από γέρους και νέους, «δεν είναι ζωή αυτή, να τυραννιέσαι σε ένα κρεβάτι και να τυραννάς και τους δικούς σου με αυτό τον τρόπο, καλύτερα να χαθείς ύστερα όταν έχεις φτάσει σε τέτοιο σημείο». Αξίζει να σημειωθεί πως «χαλνώ» στη διάλεκτο σημαίνει σκοτώνω και «χαλνιέμαι» πεθαίνω από απρόσμενο θάνατο. Όμως, σε ένα ηλικιωμένο δεν μπορεί κανείς να «βάλει» ή να «αλλάξει μυαλό» όπως μπορεί να επανατοποθετήσει τα κεραμίδια που λείπουν ή να αλλάξει τη σκεπή ενός παλιού σπιτιού. Όσα «παθαίνουν απ' τη κορφή τους», είναι δύσκολα αποτρέψιμα.

Αποτελεί κοινή παραδοχή για τους νησιώτες πως «τα σπίτια παλιώνουν» όπως και «οι άνθρωποι γερνάνε», ό, τι και να τα κάνεις». Ό, τι φροντίδα και αν προσφέρει κανείς, το σπίτι όπως και ο άνθρωπος έχει ένα συγκεκριμένο κύκλο ζωής που μπορούν να επιμηκυνθεί με προσοχή και φροντίδα, αλλά όχι αλλά όχι επ' αόριστο. Οι ηλικιωμένοι «τάκαναν τα χρόνια τους», «τάφαγαν τα ψωμιά τους». Όπως έχω ακούσει σε αρκετές περιπτώσεις από απρόθυμους συγγενείς στους οποίους επεσήμανα πως ένα ηλικιωμένο άτομο είναι σε πολύ κακή κατάσταση και χρειάζεται εντατική φροντίδα, «και τι να τον κάνουμε; χρόνια να του δώσουμε;» Και τα παλιά σπίτια τα έχουν κάνει τα χρόνια τους, και ό, τι και να τα κάνεις θα «βγάζουν όλο προβλήματα». Η λύση τότε είναι να «ρίξουν» το σπίτι, να αφήσουν μόνο τα ντουβάρια του, και να προχωρήσουν σε ολική ανακατασκευή.

Οι πρεσβύτεροι, πλούσιοι κατά κανόνα σε οικονομικούς και φτωχοί σε σωματικούς πόρους συγκριτικά με τη νεότερη γενιά, έχουν ανάγκη για φροντίδα, που προκύπτει από τη σωματική αδυναμία λόγω των «σφαλμάτων» της ηλικίας. Η συσσώρευση των σφαλμάτων στα ηλικιωμένα σώματα έχει επισπευστεί και ενταθεί από τη σωματική προσπάθειά τους για τη συσσώρευση οικονομικών αγαθών, που προορίζονται για τα παιδιά τους. Οι «θυσίες» των γονιών «για χάρη των παιδιών» τους, με ευδιάκριτο σωματικό κόστος για τους ίδιους, και επίσης ευδιάκριτα

οικονομικά «οφέλη» για τη νεότερη γενιά, είναι εκείνες που νομιμοποιούν το «δικαίωμα» των μεγαλύτερων και την «υποχρέωση» των νεότερων στη φροντίδα. Τα παιδιά «πρέπει» να «πολεμήσουν» τους γονείς τους όταν οι ίδιοι «δεν πολεμούνται πια από μόνοι τους», παίρνοντάς τους στο δικό τους σπίτι και φθείροντας το δικό τους σώμα, ώστε να τους εξασφαλίσουν τη μεγαλύτερη δυνατή ασφάλεια και αξιοπρέπεια «στα στερνά τους». Εναλλακτικά, σε μια επιλογή το ίδιο θετικά αξιολογούμενη κατά το εντόπιο αξιακό σύστημα, είναι δυνατό να δαπανήσουν σημαντικά οικονομικά ποσά, ώστε να χρηματοδοτήσουν την αναγκαία σωματική φροντίδα, υπό τη μορφή των ξένων γυναικών που την αναλαμβάνουν, ξοδεύοντας τις σωματικές τους δυνάμεις με οικονομικό αντάλλαγμα. Τα χρήματα που τα παιδιά ξοδεύουν για χάρη των γονιών τους, είναι προϊόν αποταμίευσης για την οποία απαιτούνται κόποι και θυσίες για να αποκτηθούν. Σε αυτό τους βοήθησε και η μέριμνα των γονέων τους, που όποτε ήταν δυνατόν ήδη προσέφεραν «τη μαγιά» στην μελλοντική επιτυχία της οικογένειας. Η σκληρή, τραυματική για το γυναικείο σώμα φροντίδα του σώματος των ηλικιωμένων κατάκοιτων γονιών, αποτελεί ένα ξόδεμα σωματικών πόρων. Ένα δώρο φροντίδας που συνεπάγεται φθορά, κατά το οποίο επιστρέφονται οι σωματικοί πόροι που οι γονείς είχαν παλιότερα φθείρει για την ευζωία των παιδιών τους.

Καθίσταται προφανές πως το σωματικό ξόδεμα, η θυσία σωματικών δυνάμεων και ικανοτήτων προς όφελος των αδύναμων, είναι το κυρίαρχο γεγονός στις οικογενειακές ανταλλαγές. Οι σωματικές δυνάμεις αποτελούν την κύρια ουσία που ανταλλάσσεται στη διαδοχή των γενεών, μετουσιωμένη ενίοτε σε χρήματα, σπίτια και χωράφια. Υπό το πρίσμα αυτό, οι οικονομικές, συναισθηματικές και συμβολικές ανταλλαγές μεταξύ της προηγούμενης και της νεότερης γενιάς στην οικογένεια δεν είναι, σύμφωνα με την εγχώρια δόξα, σημαντικό να διαχωριστούν, κατηγοριοποιηθούν και ιεραρχηθούν ηθικά σε διαφορετικά επίπεδα. Αντίθετα, στην εντόπια, μικτή ταξινόμηση, όπου με την πρώτη ματιά κυριαρχεί μια οικονομίστικη, εκλογικευμένη αποτίμηση των ανταλλαγών φροντίδας ως ενσώματης πρακτικής και της κληροδοσίας ως προσφοράς σε είδος και μάλιστα σε ακίνητα, συνιστά ένα ενιαίο αξιακό σχήμα, πίσω από το οποίο αποκρύπτονται συναισθηματικές και συμβολικές εκφάνσεις, όπου το ηθικό στοιχείο είναι κυρίαρχο. Πίσω από τις οικονομικές αποτιμήσεις κρύβεται η αγάπη που δημιουργεί την υποχρέωση, και η υποχρέωση την αγάπη. Η έκφραση των δύο συναισθημάτων μέσα από διαφορετικά μέσα και μετουσιώσεις σε ποικίλων ειδών πόρους, είναι η κινητήρια δύναμη πίσω από αυτό το

επίπονο σχήμα δια του οποίου αναπαράγονται οι πυρηνικές οικογενειακές ομάδες στο νησί.

Υπό κανονικές συνθήκες, όταν υφίστανται καλές σχέσεις με τη νεότερη γενιά, είναι αναμενόμενο από τα παιδιά ή τα ανίψια να «βλέπουν» το ηλικιωμένο πρόσωπο στο σπίτι του για όσο είναι εφικτή η παραμονή του εκεί. Όταν οι περιστάσεις το απαιτήσουν, θα πάρουν γυναίκα που θα φροντίζει το ηλικιωμένο πρόσωπο και το σπίτι ως το τέλος του. Εναλλακτικά, «για να μην πετιούνται κάθε ώρα», θα «πάρουν σπίτι» τους τους γέρους όταν «πέσουν από τα πόδια τους». Εκεί, προς διευκόλυνση της εντατικής φροντίδας, το αδύναμο, κλινήρες πλέον σώμα, γδύνεται από τα αλλεπάλληλα στρώματα ρούχων με τα οποία το έντυναν οι ηλικιωμένοι κάτοχοί τους κάθε φορά που σηκώνονταν από το κρεβάτι. Πλέον, το καλσόν, οι μάλλινες κάλτσες, η φούστα και το μεσοφόρι, ο στηθόδεσμος, η φανέλα και η μπλούζα που φορούσε όποτε σηκώνονταν η ηλικιωμένη γυναίκα από το κρεβάτι αντικαθίστανται από μια απλή νυχτική και κάλτσες, ενώ όσο η σωματική αδυναμία φέρνει την ακράτεια, σταδιακά το ηλικιωμένο σώμα απομένει γυμνό, με μια πάνα μόνο, καλυμμένο από τα κλινοσκεπάσματα και τα υποσέντονα ακράτειας. Οι μακριές κοτσίδες που στολίζουν το κεφάλι των Βουνιωτισσών της παλιότερης γενιάς, συνήθως κόβονται τότε παρά την εμφανή δυσαρέσκεια τους, δίνοντας θέση σε περισσότερο «βολικά», «μοντέρνα» κουρέματα. Αντίστοιχα, στους ηλικιωμένους άντρες η μάλλινη φανέλα, το πουκάμισο, το πουλόβερ και το παντελόνι, αντικαθίσταται με μια φόρμα ή πιτζάμα μέχρι που σταδιακά απογυμνώνεται ακριβώς όπως περιγράφηκε παραπάνω. Το μουστάκι, όπως και οι κοτσίδες, συχνά ξυρίζεται για λόγους ευκολίας.

Όταν το αδύναμο ηλικιωμένο σώμα απομακρύνεται από το σπίτι του, το σπίτι «κλείνει» και κινδυνεύει και εκείνο να «πέσει». Στο εσωτερικό του σπιτιού μαζεύονται και αποθηκεύονται τα ρούχα. Πολλά πετιούνται, είτε εκείνη την ώρα, είτε αργότερα, όταν διαπιστωθεί ότι «τα έφαγε η υγρασία». Το σπίτι που έμεινε άδειο χρειάζεται φροντίδα για να συντηρηθεί. Οι νεότεροι προσπαθούν να το ανοίγουν, αερίζουν και καθαρίζουν «για να μη ρημάξει». Με τον ίδιο τρόπο, καταβάλλονται «μεγάλες προσπάθειες» από την κόρη ή τη νύφη, ώστε να ανοίγονται τα εσώρουχα που καλύπτουν το κατάκοιτο σώμα, και να απομακρύνεται η υγρασία και η βρωμιά που συσσωρεύεται εκεί. Από αυτές το σώμα κινδυνεύει να «ανοίξει», εννοώντας τα φοβερά έλκη κατακλίσεως που συνεπάγονται πόνο και ταλαιπωρία για όλους και καταλήγουν, αν δε φροντιστούν κατάλληλα, σε εκτεταμένες βλάβες, σηψαιμία και

τελικά το θάνατο. Με την ίδια λογική που βάζουν ξένους στο σπίτι για να μην ρημάξει, οι οικογένειες «βάζουν γυναίκα» να φροντίζει το κατάκοιτο ηλικιωμένο σώμα, αν το να πάρουν το ηλικιωμένο πρόσωπο σπίτι τους δεν είναι εφικτό. Μαζί με το σώμα, η γυναίκα φροντίζει το παλιό σπίτι του γέρου ή της γριάς. Αν το ηλικιωμένο πρόσωπο δεν έχει συγγενείς ή χρήματα για να πάρει γυναίκα, μια πιθανή επιλογή είναι να βάλει στο σπίτι μια γυναίκα στην οποία θα γράψει το σπίτι σε αντάλλαγμα για τη φροντίδα που θα της προσφέρει. Η γυναίκα που αναλαμβάνει τη φροντίδα του ηλικιωμένου σώματος, παίρνει μαζί με την ευθύνη, και το μελλοντικό δικαίωμα στο σπίτι. Προκειμένου «να μην πέσουν», όπως οι πρώην κάτοικοί τους, τα σπίτια που αδειάζουν από τους γέρους ανακαινίζονται και χρησιμοποιούνται από παιδιά ή εγγόνια, ενώ επίσης εισάγονται στην οικονομία σαν σπίτια προς ενοικίαση και κάποτε προς πώληση. Η βούληση των συγγενών για πώληση του σπιτιού ενίοτε εμφανίζεται ήδη πριν το θάνατο του ηλικιωμένου προσώπου, κάποτε ταυτόχρονα με κινήσεις που οδηγούν σε εισαγωγή του γέρου ή της γριάς στο Γηροκομείο. Το τελευταίο αποτελεί ενίοτε αντικείμενο αρνητικών σχολιασμών, πως «ούτε περίμεναν να πεθάνει ο γέρος/η γριά για να αδειάσουν το σπίτι».

Παρατηρείται πως τα σπίτια και τα σώματα των ηλικιωμένων δεν μοιράζονται απλώς τον ίδιο κόσμο νοημάτων και μεταφορών, αλλά συνδέονται με τους δεσμούς που ο Goethe αποκαλεί «εκλεκτικές συγγένειες». Το σπίτι γίνεται μια μεταφορά για το σώμα και το αντίστροφο. Το σπίτι, και ιδιαίτερα οι εργασίες που αφορούν τη φροντίδα, διακόσμηση και καθαριότητά του, λειτουργεί σαν πεδίο προβολής της αξίας των γυναικών που το κατοικούν προς τον περίγυρο. Ένα από τα κύρια μέτρα αποτίμησης της αξίας μιας γυναίκας στο Βουνί είναι το πόσο «καθαρή» είναι. Η καθαριότητα που αποτελεί για τις ίδιες σημείο κομψασμού και μέτρο σύγκρισης μεταξύ τους δεν αφορά τόσο τα σώματα τους, στα οποία δεν γίνονται τόσο συχνά συγκεκριμένες αναφορές, όσο στα σπίτια τους. Εντοπίζει κανείς ευθείες αντιστοιχίες ανάμεσα στο «ντύσιμο» του σπιτιού και το ντύσιμο του σώματος, ιδιαίτερα του γυναικείου. Η τελευταία παρατήρηση συνηγορεί στην ιδέα πως, τουλάχιστον ως ένα βαθμό, οι Βουνιώτες ταυτίζονται με τα σπίτια τους στο βαθμό που φροντίζοντας τα δεν επιτελούν απλά εσωτερικές προδιαθέσεις και σωματικές δεξιότητες, αλλά αναγνωρίζουν σε αυτά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των σωμάτων τους.

Στο επίπεδο των οικογενειακών σχέσεων, τα σπίτια συνιστούν πέρα από συμβολικά ορόσημα της οικογενειακής επιτυχίας, οικονομικά αποκτήματα με μεγάλη

σταθερότητα στον τόπο και το χρόνο. Εμπεριέχουν και διατυμπανίζουν την σταθερή συμβολική και οικονομική αξία των ιδίων σαν αποκτήματα και των ιδιοκτητών τους ως «άξιους κατόχους». Διαγενεακά, το σπίτι αποτελεί επίσης αναμφισβήτητο τεκμήριο της υποχρέωσης της νεότερης γενιάς στην μεγαλύτερη και μέτρο απόδειξης του «ενδιαφέροντος» του γονιού προς το παιδί του. Κατά τη στιγμή της μεταβίβασής του, είτε με το γάμο όπως συνέβαινε στο παρελθόν, είτε αργότερα με τη μορφή γονικής παροχής όπως συμβαίνει σήμερα, σηματοδοτεί την επιστέγαση της υποχρέωσης για ενδιαφέρον του γονιού προς το παιδί του. Τα νέα ζευγάρια αποκτούν ένα σημαντικό εφόδιο για να ξεκινήσουν νέες οικογένειες. Στα σπίτια γεννιούνται, τρέφονται και μεγαλώνουν τα νέα μέλη της οικογένειας. Το ίδιο σπίτι, που αδειάζει όταν τα παιδιά μεγαλώνουν και φεύγουν, αποτελεί προπύργιο και σύμβολο της αυτονομίας του ηλικιωμένου ζευγαριού ή του μεμονωμένου προσώπου που ζει μέσα ανεξάρτητο. Παραμένει επιπλέον μια υπενθύμιση της προσφοράς προς τη νεότερη γενιά. Όλοι γνωρίζουν πως το σπίτι, όπως και τα λοιπά αποκτήματα, «εδώ θα μείνουν», μετά το θάνατο των κατοίκων τους. Η μεταβίβαση ή η υπόσχεση της σε συγκεκριμένο πρόσωπο, δημιουργεί ή επιβεβαιώνει την μεταξύ τους δέσμευση. Όταν το ηλικιωμένο σώμα που φροντίζει το σπίτι αδυνατίζει, το παραδίδει στα χέρια του νεότερου σώματος που θα το φροντίσει και τελικά, αν όλα κυλήσουν ομαλά, θα το κάνει δικό της. Τελικά, όταν το ηλικιωμένο σώμα δεν είναι πλέον ικανό να φροντίσει τον ίδιο του τον εαυτό, παραιτείται στη φροντίδα ενός νεότερου σώματος και σε αντάλλαγμα για τη φροντίδα προσφέρει το ίδιο το σπίτι που αποτελούσε χώρο φροντίδας της νεότερης γενιάς αλλά και αντικείμενο φροντίδας το ίδιο στα «ικανά» γυναικεία χέρια που θα το αντικαταστήσουν.

Μετά το θάνατο του ηλικιωμένου, και τη μεταθανάτια φροντίδα του σώματος, το παλιό σπίτι θα καθαριστεί, τα ρούχα του θα μαζευτούν ή θα πεταχτούν και το σπίτι θα σφραγιστεί μέχρι να ξανακατοικηθεί. Στο μεταξύ, εφόσον υπάρχει η δυνατότητα, το σπίτι θα γκρεμιστεί, θα το «ρίξουν» όπως λέγεται στη διάλεκτο. Μετά από το θάνατο του σπιτιού, από το οποίο μένουν μόνο τα ντουβάρια, ο «σκελετός», όπως λένε χαρακτηριστικά, χτίζεται από την αρχή «καινούριο», με εξολοκλήρου νέο άψυχο και έμψυχο περιεχόμενο. Η νέα οικογένεια που το κατοικεί ίσως αποτελεί συνέχεια της προηγούμενης, ίσως όμως και να είναι ξένη- σε αυτή την περίπτωση οι κληρονόμοι των γέρων μετουσιώνουν τον κόπο των προηγούμενων γενεών, από ακίνητα σε χρήματα. Σε κάθε περίπτωση όμως το σπίτι παραμένει εκεί. Σε αντίθεση με τους τελευτήσαντες ιδιοκτήτες του, ανασταίνεται για να φιλοξενήσει έναν ακόμα

κύκλο ζωής και θανάτου. Το παλιό σπίτι καταστρέφεται για να δώσει τη θέση του στο καινούριο, που είναι ταυτόχρονα το ίδιο και διαφορετικό. Με τον ίδιο τρόπο η παλιά γενιά «χάνεται» για να αναβιώσει μέσω των απογόνων της. Ακόμα και όταν οι ίδιοι πεθάνουν, η γενιά παραμένει ζωντανή - στο σπίτι της.

7. Σώματα στα Όρια: Φροντίδα και αυτοσυντήρηση στο κατώφλι της ζωής

Στα προηγούμενα κεφάλαια είδαμε πώς οι γέροι βαθμιαία κλείνονται στο σπίτι τους, συχνά με την παρότρυνση των δικών τους ανθρώπων υπό την πίεση της κοινωνικής κριτικής. Επιπλέον, πήραμε μια γεύση από τις προκλήσεις και τις πρακτικές φροντίδας που επιβάλλουν «οι χρείες του σώματος» (Καλπουρτζή, 2001). Αυτό το κεφάλαιο εστιάζει στις μεθοριακές σωματικότητες που κατοικούν και συγκροτούν τον κόσμο της φροντίδας των ηλικιωμένων. Ξεκινά περιγράφοντας τα όρια της αντοχής στην καθημερινή μάχη της φροντίδας ηλικιωμένων σωμάτων και τη σωματική και ψυχική επιβάρυνση που συνεπάγεται. Ένα ιδιαίτερα σημαντικό στοιχείο που εντοπίζω, είναι πως ένα μεγάλο μέρος της φροντίδας των ηλικιωμένων επιτελείται από ηλικιωμένους, μια σπάνια εμφανιζόμενη στις έρευνες, αλλά ευρέως διαδεδομένη ανά τον κόσμο πρακτική. Σε πλαίσια διαφορετικά όσο η Ινδονησία και η Τανζανία, το ένα τρίτο περίπου των υπό έρευνα [ηλικιωμένων] νοικοκυριών φροντίζουν τουλάχιστον έναν εξαρτημένο υπερήλικο (van Eeuwijk 2014). Η διαπίστωση πως η φροντίδα των υπερήλικων από άλλους ηλικιωμένους αυξάνει την τρωτότητα όχι μόνο των υπερηλίκων αλλά και όσων τους φροντίζουν, επιβεβαιώνεται και στη δική μου έρευνα. Οι υποστηρικτικές πρακτικές των ηλικιωμένων προς άλλα ηλικιωμένα μέλη της οικογένειας, συνιστούνταν από προσφορές που διαχέονταν, πέρα από το πρόσωπο στο οποίο απευθύνονταν άμεσα, και στα άλλα μέλη της οικογένειας, απαλλάσσοντας τα από μέρος της ευθύνης και του κόπου.

Η ιδέα της σωματικότητας ως του σημαντικότερου ίσως πόρου υπό ανταλλαγή ή διαπραγμάτευση στον κόσμο των ηλικιωμένων και της φροντίδας τους, μου είχε φανεί πολύ χρήσιμη στην ανάλυση της επιτήρησης και των δοκιμασιών που υποβάλλουν το σώμα τους οι ηλικιωμένοι (Κωστακιώτης 2008). Πέρα από καθρέπτης για την αντανάκλαση της αυτοεικόνας, το σώμα είναι πάνω από όλα σάρκα. Είναι η υλικότητα του σώματος που καθιστά τις φανταστικές εκδοχές μια παρέκκλιση από την πραγματικότητα, και όχι το αντίστροφο (Merleau-Ponty 1968: 112). «Το να διαθέτει [κανείς] ένα σώμα είναι *το να μάθει να επηρεάζεται*, που σημαίνει να 'επιτελείται', να κινείται και να τίθεται εν κινήσει από άλλες οντότητες» (Latour 2004: 205, πρωτότυπη στίξη). Το σώμα κατευθύνεται άμεσα -ή μάλλον ενδιάμεσα, μέσω αυτού- σε αυτό που το ίδιο γνωρίζει, αφήνοντας ίχνη μέσα από τα οποία

μαθαίνουμε να γινόμαστε ευαίσθητοι και να κατηγοριοποιούμε αυτά από τα οποία είναι φτιαγμένος ο κόσμος (Latour 2004: 206). Μέσω της εκπαίδευσης που έρχεται με την πρακτική το σώμα κατοικεί ένα πλούσια διαφοροποιημένο κόσμο νοημάτων. Έτσι, τα μέλη του σώματος σταδιακά αποκτώνται όταν τα κομμάτια του κόσμου που τους αντιστοιχούν εγγράφονται στην εμπειρία. Η απόκτηση ενός σώματος είναι ένα προοδευτικό εγχείρημα που παράγει ταυτόχρονα ένα αισθητηριακό μέσο και ένα ευαίσθητο κόσμο (Latour 2004: 207).

Τα σώματα των συμμετεχόντων στη έρευνα μου ενέχουν μέσα τους εγγεγραμμένη τη φροντίδα, σαν ανάγκη και σαν θυσία στις ανάγκες των άλλων. Τα παράπονα για τη σωματική φθορά που επέφερε η δουλειά της φροντίδας, πέρα από παθητικές στρατηγικές αντίστασης στις κοινωνικές πιέσεις (Scheper-Hughes & Lock 1987), συνιστούσαν ένα ιδίωμα σύμφωνα με το οποίο τα σώματα ξοδεύονταν για τις ανάγκες των «δικών τους» άλλων. Η επένδυση των σωματικών πόρων στην ευημερία της οικογένειας μέσα από τη διαγενεακή φροντίδα κατέστησε ιδιαίτερα χρήσιμη στην ανάλυση μου την ιδέα του σωματικού κεφαλαίου (*bodily capital*), τις δεξιότητες που αποκτά το σώμα μέσα από την πράξη και την εξάσκηση (Wacquant 1995). Πρόκειται για μια εξέλιξη του όρου του Bourdieu (1984) ενσωματωμένο κεφάλαιο (*embodied capital*), το οποίο μπορεί να μετατραπεί σε άλλες μορφές κεφαλαίου, όπως οικονομικό ή συμβολικό και αποτελείται από την κατασκευή του σώματος (*body building*) και τις τεχνικές του σώματος (*bodily techniques*) (Mauss 1934). Ο Loic Wacquant (1995, 2006) συζήτησε τους τρόπους που οι επαγγελματίες πυγμάχοι επενδύουν στο σώμα τους με αφοσίωση, σκληρή άσκηση και ασκητικό τρόπο ζωής, αφού η καλή σωματική κατάσταση είναι το κλειδί για την επιτυχία στους αγώνες, που φέρνει επαγγελματική, συμβολική και οικονομική καταξίωση. Η σωματική άσκηση και η εγκράτεια γίνονται μέσα για τη μεγιστοποίηση του σωματικού κεφαλαίου και του οφέλους που πηγάζει από αυτό μέσω της εξαργύρωσής του σε άλλες μορφές (συμβολικού, κοινωνικού, οικονομικού) κεφαλαίου. Σε αυτά τα πεδία οι άνθρωποι το χρησιμοποιούν αναμετρώμενοι με τους ομοίους τους με σκοπό την επικράτηση έναντι αυτών. Το σωματικό κεφάλαιο συσσωρεύεται και χρησιμοποιείται όπως το οικονομικό με μια ανταγωνιστική νοοτροπία: Σκοπός είναι να φτάσει κανείς στην κορυφή επικρατώντας των αντιπάλων του. Η ιδέα μοιάζει εκ πρώτης όψεως άτοπη σε μια μελέτη για ηλικιωμένους με οριακές σωματικές ικανότητες. Πολλά από τα προβλήματα προέρχονται από τις συνεκδηλώσεις περί οικονομικής μεγέθυνσης και μεγιστοποίησης του κέρδους που ενέχονται στην έννοια «κεφάλαιο». Εναλλακτικά,

αναλύοντας τους τρόπους που οι ηλικιωμένοι και νεότεροι Βουνιώτες, ανάλωναν τις σωματικές τους δυνάμεις προκειμένου να επιτύχουν μια σειρά από προσωπικούς και οικογενειακούς στόχους, ενώ προσπαθούσαν ταυτόχρονα να το προστατεύσουν από τη φθορά, προτείνω την έννοια του σώματος σαν *πόρο*. Η διαχείριση των σωματικών πόρων συνιστά ένα διαρκή αγώνα που δεν έχει ερμηνευτεί θεωρητικά σε άλλες μελέτες ατόμων με κινητικές δυσχέρειες (βλ. Reid-Cunningham 2009). Στο πεδίο της έρευνας μου με εντυπωσίασε ο τρόπος που οι ηλικιωμένοι αντιμετώπιζαν τα σώματά τους με τον ίδιο «ασκητικό» τρόπο των πυγμάχων του Wacquant, με σκοπό όχι την επίτευξη κάποιου ιδεατού ζενίθ απόδοσης, αλλά τη διατήρηση των ικανοτήτων ενάντια στη φθορά των χρόνων και των χρόνιων πόνων. Για τους ηλικιωμένους συνομιλητές μου, μια από τις βασικές πηγές των δεινών με τα οποία έρχονταν αντιμέτωποι ήταν η σωματική παρακμή, μια από μόνη της προβληματική κατάσταση που προκαλούσε ή επιδείνωνε μια σειρά από άλλα προβλήματα. Η δυνατότητα εξακολούθησης των δραστηριοτήτων τους αποτελούσε κεντρικό διακύβευμα, από όπου απουσίαζε η ανταγωνιστική διάθεση. Καθένας βρισκόταν αντιμέτωπος με τα δικά του προβλήματα υγείας, τα «σφάλματά» του όπως λέγεται στην εντόπια διάλεκτο. Ομοίως, σκοπός όσων προσέφεραν σωματική φροντίδα σε μακροχρόνια βάση ήταν να διαφυλάξουν, πέρα από το σώμα που φρόντιζαν, και το δικό τους σώμα λειτουργικό, προφυλάσσοντας το κατά το δυνατό από τραυματισμούς και φθορές.

Εντοπίζονται ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες στρατηγικές διαχείρισης της οριακής κινητικότητας των ηλικιωμένων προκειμένου να επιτευχθούν δύο ασύμβατοι, εξίσου σημαντικοί στόχοι: Η διατήρηση της αυτονομίας και η αποφυγή ενός ατυχήματος με τραγικά αποτελέσματα για τους ίδιους και τους συγγενείς τους. Οι νεότεροι συγγενείς και ο περίγυρος βλέπουν με φόβο τις τάσεις αυτονομίας των γέρων τους. Τους επιτηρούν και τους περιορίζουν, ενίοτε χωρίς να λαμβάνουν υπόψη τις δικές τους αγωνίες και μάχες. Και οι ηλικιωμένοι φοβούνται την καθήλωση στο κρεβάτι. Προσπαθώντας να διατηρήσουν μια λειτουργική σωματικότητα, καλούνται διαρκώς να επιλύουν την ένταση ανάμεσα στην ανάγκη για εξάσκηση των σωματικών δεξιοτήτων τους και τον κίνδυνο ενός ατυχήματος. Αναδεικνύεται μια ιδιότυπη, συνεχώς ελλειμματική οικονομία σωματικών πόρων, η οποία χρήζει προσεκτικής διαχείρισης, αλλά ανεξάρτητα από την επιτυχία της, δεν αλλάζει την τελική κατάληξη.

Η τελευταία ενότητα παρουσιάζει τους ηλικιωμένους και τις οικογένειες τους στα όρια της ζωής, όταν ο θάνατος πλησιάζει. Οι ηλικιωμένοι τον παρουσιάζουν

ταυτόχρονα σαν φίλο που λυτρώνει από τα βάσανα και ως αντίπαλο που δεν πρέπει να νικήσει. Οι συγγενείς από τη μια τον προσμένουν και από την άλλη τον απεύχονται. Όταν ο θάνατος επέλθει, η μάχη της φροντίδας παύει. Είναι η ώρα που όσοι απομένουν μένουν πίσω μένουν μόνοι με τα συναισθήματα τους και η λύτρωση γίνεται αναγκαιότητα. Οι κηδείες και τα μνημόσυνα συνιστούν τελετουργικές επιτελέσεις φροντίδας με σκοπό την εξιλέωση, την κάθαρση ανθρώπων και τόπων και την αποκατάσταση της οικογενειακής κανονικότητας. Στις μεταθανάτιες τελετουργίες συγχώρεσης επανέρχονται υπό άλλη μορφή τα ίδια μοτίβα οικιακότητας, σωματικότητας και συγγενικότητας που διέπουν τον κόσμο της φροντίδας.

7.1 «Βάσανα» και «στενοχώριες»: η ζωή στο σπίτι με τον άρρωστο

Οι προσδιορισμοί «γέρος» και «γριά» αποδίδονται σε σχέση με την κλιμακούμενη σωματική αδυναμία που έρχεται μαζί με τα «προβλήματα» ή τα «σφάλματα [ελαττώματα]», όπως αποκαλούνται στη διάλεκτο τα ζητήματα υγείας που «αχρηστεύουν» τους ηλικιωμένους. Δεν ξυπνά κανείς μια μέρα λέγοντας «τώρα είμαι γέρος». Τα γεράματα έρχονται «ύπουλα», όπως μου είπε μια γειτόνισσά μου, αρκετά πάνω από εβδομήντα χρόνων, που παρά τα αρκετά σημαντικά «προβλήματα» της, βρισκόταν σε αρκετά καλή φυσική κατάσταση. Συμπλήρωσε για εκείνη και τον σύζυγό της, ο οποίος αν και σχεδόν ογδόντα ετών ακόμα «πολεμούσε» ζώα, πως «και νέοι δεν είμαστε και γέροι δεν είμαστε», «ακόμα πολεμιόμαστε». Η συνειδητοποίηση πως «τώρα πάει, γεράσαμε», έρχεται είτε ξαφνικά, με τη μορφή μιας κρίσης, ή σταδιακά, ως διαδικασία αποδυνάμωσης που αφαιρεί τη βεβαιότητα της αυτονομίας και εγκαθιδρύει το «φόβο» πως «έχει και χειρότερα». Οι Βουνιώτες λένε πως οι γέροι περνούν καλύτερα όταν είναι μαζί, γιατί «είναι ο ένας στον άλλο συνοδεία» και μεταξύ τους «παρηγοριούνται». Ο οικονομικός παράγοντας είναι επίσης σημαντικός. Με δύο συντάξεις ΟΓΑ, μένοντας στο δικό τους σπίτι, τα ηλικιωμένα ζευγάρια στο νησί τα βγάζουν πέρα «φτωχικά» μεν, αλλά «δεν τους λείπει τίποτα».

Κατά κανόνα, από το ηλικιωμένο ζευγάρι ο πρώτος που δείχνει σημάδια αδυναμίας και «πέφτει από τα πόδια του» είναι ο άνδρας. Το γεγονός αυτό αποτελεί απόρροια της ισχύουσας κειά τα χρόνια συνήθειας οι άνδρες να παντρεύονται σε ηλικία κατά μέσο όρο μεγαλύτερη από πέντε ως και δεκαπέντε χρόνια από εκείνη των συζύγων τους. Ως αποτέλεσμα, τη φροντίδα του ηλικιωμένου άνδρα, αναλαμβάνει η σύζυγος, αναφερόμενη πλέον σε εκείνον ακόμα και παρουσία του ως «ο γέρος» ή «ο

άρρωστος». Ο προσδιορισμός «άρρωστος» χρησιμοποιείται ακόμα και όταν η δυσχέρεια αυτοεξυπηρέτησης προέρχεται μάλλον από μια γενικότερη καταβολή οφειλόμενη στην ηλικία, παρά εξαιτίας μιας συγκεκριμένης, ιατρικά διαγνώσιμης αρρώστιας.

Στο Βουνί θεωρείται αυτονόητο πως η φροντίδα του γέρου πρέπει να «βαρύνει» τη σύζυγό του, στο βαθμό που οι σωματικές δυνάμεις της το επιτρέπουν. Είναι συνηθισμένες οι περιπτώσεις, όπου η εσωτερικευμένη από τις ηλικιωμένες γυναίκες κοινωνική επιταγή να μην αφήσουν σε ξένους «να βάλουν χέρι στον άρρωστο», είναι τόσο ισχυρή που υπερβαίνουν τις δυνάμεις τους προκειμένου να «προσφέρουν τα αναγκαμένα», ενίοτε υποβάλλοντας τον εαυτό τους σε δοκιμασίες που πέραν της ψυχολογικής επιβάρυνσης, προκαλούν συχνά ανεπανόρθωτη φυσική φθορά. Χαρακτηριστική ήταν η περίπτωση της Βαρβάρας, την οποία γνώρισα τον πρώτο καιρό που ξεκίνησα να εργάζομαι στο πρόγραμμα. Η Βαρβάρα ήταν μια φαινομενικά εύθραυστη, αδύναμη ηλικιωμένη γυναίκα 77 ετών, με δυο άγαμους γιους που είχαν ξενιτευτεί. Ζούσε με τον άνδρα της, τον Λάζαρο, ο οποίος είχε από τουλάχιστον μια πενταετία μείνει κατάκοιτος λόγω εγκεφαλικού επεισοδίου. Ο Λάζαρος με δυσκολία κινούσε το κεφάλι του. Στην ουσία, η μόνη εμφανής ένδειξη κινητικότητας προερχόταν από τα μάτια του, τα οποία σπάνια ήταν ανοιχτά, καθώς το μεγαλύτερο μέρος της ημέρας έπεφτε σε λήθαργο. Πίσω από αυτή την ακίνητη εικόνα υπήρχε ένας άνθρωπος ο οποίος σε αναλαμπές διέθετε πλήρη συνείδηση του κόσμου γύρω του και της κατάστασής του. Ο Λάζαρος ενίοτε μιλούσε, ψιθυριστά και με δυσκολία. Παρά τις προσπάθειές μου, δεν κατόρθωσα ποτέ να επικοινωνήσω μαζί του χωρίς τη μεσολάβηση της Βαρβάρας, που ήταν ο μόνος άνθρωπος που μπορούσε να τον καταλάβει. Η Βαρβάρα κρεμόταν από τα χείλη του και πετάγονταν από το κάθισμά της σε κάθε μικρή ή μεγάλη κίνησή του είχε μάθει να διαβάσει κάθε μικρό ήχο, κίνηση ή μορφασμό του Λάζαρου. Ήταν πραγματικά αξιοθαύμαστη η προσήλωση της στον κατάκοιτο άνθρωπο που αποτελούσε το επίκεντρο της ζωής της.

Μπαίνοντας για πρώτη φορά στο σπίτι της Βαρβάρας, παρατήρησα πως κούτσαινε και ρώτησα τον λόγο. Η Βαρβάρα είχε σπάσει το πόδι της πριν έξι ή επτά μήνες. Την ρώτησα αν ήθελε να στείλω κάποια γυναίκα από το πρόγραμμα για να τη βοηθήσει: Θα ήταν δυνατόν να αναλάβουμε το πλύσιμο του Λάζαρου, ή ακόμα και να υποστηρίξουμε την ίδια, όταν θα έκανε εκείνη το λουτρό της, και φυσικά το βασικό καθάρισμα του σπιτιού της, ώστε η ίδια να μην επιβαρύνεται περαιτέρω. Αρνήθηκε ευγενικά, και προσέθεσε λάμποντας από υπερηφάνεια πως «ως τώρα δεν άφησα

κανένα να βάλει χέρι, ούτε και όταν μου είπαν τα αγόρια μου να πάρουμε γυναίκα, ούτε να τον πάμε στο γηροκομείο μέχρι να γίνω εγώ καλά». Η Βαρβάρα συνέχισε αναλύοντάς μου με κάθε λεπτομέρεια σωματικές τεχνικές δικής της έμπνευσης, χάρη στις οποίες «με τα σίδερα στο πόδι» μαγείρευε, σκούπιζε και σφουγγάριζε. Εφήυρε νέες χρήσεις σε μια πλαστική καρέκλα για στήριγμα όταν περπατούσε και κάθισμα όταν κουράζονταν, και λαβές με τις οποίες ανασήκωνε και γύριζε τον Λάζαρο, συνεργαζόμενη, όπως ισχυρίζονταν, με την ελάχιστη βοήθεια που μπορούσε να της προσφέρει, για να τον πλύνει, να τον βοηθήσει να κάνει την τουαλέτα του και να τον γυρίζει τακτικά, ώστε να μην «ανοίξει» το δέρμα του. Με χαμόγελο υπερηφανεύτηκε πως ο Λάζαρος, «τόσα χρόνια στο κρεβάτι» δεν έχει ανοίξει πουθενά, γεγονός πραγματικά εξαιρετικό για πρόσωπα κλινήρη επί τόσο μακρό χρονικό διάστημα, αλλά «μοσχοβολάει σα μωρό» χάρη στη φροντίδα της. Η Βαρβάρα έκλεισε τη συζήτηση λέγοντάς μου

και πάλι αυτά που μου προσφέρετε τα ευχαριστώ, και οπωσδήποτε θα τα ζητήσω όταν βρεθώ στην ανάγκη, αλλά δόξα τω Θεώ όσο είμαι άξια, όσα μπορώ θα τα κάνω μόνη μου. Δεν θέλω να παραβαρύνω ούτε εσάς ούτε κανέναν. Εγώ δεν είμαι παράξενη σαν μερικές [αναφέρονταν προφανώς στη γνώμη της για μια γειτόνισσά της], να σας φωνάζω για ψύλλου πήδημα και σας διατάζω να κάνετε πράγματα που μπορώ να κάνω μοναχιά μου.

Η Βαρβάρα συνέχισε για πολλά χρόνια ακόμα να «πολεμά» τον Λάζαρο ουσιαστικά μόνη της. Ποτέ δεν δέχθηκε από κανένα άλλη βοήθεια, εκτός από ιατρικές ή νοσηλευτικές πράξεις που η ίδια δεν μπορούσε να εκτελέσει, όπως ενέσεις. Όπως έλεγε η ίδια, πράγμα παράδοξο αν σκεφτεί κανείς όσα έπρεπε να φέρει σε πέρας καθημερινά, «ήταν λιπόψυχη». Οι μόνες παρεμβάσεις που επέτρεπε αφορούσε ιατρικές υπηρεσίες του Κέντρου Υγείας, όταν η ίδια ή ο Λάζαρος αρρώσταιναν, ο περιοδικός έλεγχος από την νοσηλεύτρια του προγράμματος, εξωτερικές εργασίες για ψώνια και φάρμακα, ώστε να μην παραβαρύνει κανένα από τα παιδιά της, και τις δικές μου επισκέψεις «για κουβέντα». Οι γιατροί με τους οποίους συνεργάζομουν τότε, εξέφραζαν έκπληξη για τη μακροβιότητα του Λάζαρου δεδομένης της κατάστασης του, γεγονός που απέδιδαν στην «εξαιρετική» φροντίδα της Βαρβάρας.

Είναι γεγονός πως τη χωρίς συνεχή υποστηρικτική παρουσία ενός άλλου ανθρώπου, οι κατάκοιτοι έχουν πολύ μικρό προσδόκιμο ζωής, λόγω των επιπλοκών που επιφέρει η ακινησία τους. Όμως, πολλοί κλινήρεις ηλικιωμένοι, άνδρες και γυναίκες, ζουν αρκετά χρόνια στο Βουνί, σε πείσμα των προσδοκιών των γιατρών και

των προβλέψεων των οικείων τους. Παρότι η σύγχρονη ιατρική έχει παίξει το ρόλο της, χάρη στα αντιβιοτικά, τα αντιθρομβωτικά, την πρόληψη και τη θεραπεία των ελκών κατακλίσεων, η μακροβιότητα δεν θα ήταν εφικτή χωρίς την επίπονη φροντίδα των «άρρωστων» από τους οικείους τους. Τα χέρια της φροντίδας είναι σε παρόμοιες περιπτώσεις σημαντικότερα από οποιαδήποτε φαρμακευτική αγωγή. Ως ενδεικτική λεπτομέρεια επισημάνεται πως παρά την εξέλιξη ειδικών υποστρωμάτων αέρος, επιθεμάτων που επικολλούνται στο πληγωμένο δέρμα, επουλωτικών αλοιφών κτλ. η πλέον αποτελεσματική πρακτική για την πρόληψη αλλά και την επούλωση των ελκών κατάκλισης είναι το γύρισμα του ασθενούς στο κρεβάτι κάθε δύο ώρες, ενώ ο μόνος τρόπος αποφυγής μιας πνευμονικής εμβολής είναι το συχνό «σήκωμα» του κορμού που συχνά είναι άκαμπτο και βαρύ «σαν ξύλο» σε όρθια στάση.

Παρότι η Βαρβάρα επεδείκνυε την «αξία» της ως «γυναίκα» που μόνη της πολεμά τον άρρωστο παρά τις τόσες αντιξοότητες, στον υπερθετικό βαθμό, το παράδειγμά της δεν ήταν σπάνιο στο Βουνί. Κατά κανόνα, στα περισσότερα ηλικιωμένα ζευγάρια που έχω συναντήσει στο νησί, όταν ο άνδρας «έπεφε από τα πόδια του», η σύζυγός του τον σήκωνε από το κρεβάτι «τακτικά», τον έπλενε τοπικά και «τον τάζε με το κουταλάκι» του γλυκού όταν ήταν αναγκαίο, συχνά σε βάρος της δικής της υγείας και αρτιμέλειας. Στο σύνολο τους, οι γυναίκες που έχουν βρεθεί σε θέση αντίστοιχη με της Βαρβάρας επαναλαμβάνουν τα λόγια της πως «ο άρρωστος δεν έχει ώρα», και «δεν ξέρει κούραση». Οι παραπάνω εκφράσεις επισημαίνουν πως η φροντίδα αποτελεί ένα συνεχές έργο το οποίο δεν σταματά καμία στιγμή της ημέρας ή της νύχτας. Οποτεδήποτε παρουσιαστεί μια τακτική ή έκτακτη ανάγκη, από ένα ποτήρι νερό στον άρρωστο, ένα πλύσιμο ή αλλαγή πάνας μέχρι περίπλοκες νοσηλευτικές πράξεις όπως η περιποίηση ενός έλκους κατάκλισης ή μια νυχτερινή επίσκεψη με το ασθενοφόρο στο Κέντρο Υγείας. Όχι σπάνια, οι ηλικιωμένες γυναίκες «κόβονται», «νετάρουν», «κλατάρουν»: Καταρρέουν ή είναι έτοιμες να καταρρεύσουν. Η κατάρρευση επέρχεται συχνά απροσδόκητα για τους οικείους, καθώς οι σύζυγοι σπάνια παραπονιούνται πως ο γέρος τις «παραβάρυνε», καθώς η υποχρέωση τους θεωρείται αυτονόητη.

Όταν υπάρχουν κοντινοί αφοσιωμένοι συγγενείς, στην πράξη δηλαδή μια «ικανή» κόρη ή μια «καλή», «πονόψυχη» νύφη, εκείνη φροντίζει να ξεκουράσει τη ηλικιωμένη γυναίκα όταν βλέπει σημάδια εξάντλησης, αναλαμβάνοντας τη φροντίδα του γέρου στο πατρικό σπίτι με πυκνές επισκέψεις. Συνδυαστικά, ή ως υποκατάστατο της συγγενικής φροντίδας, παραμερίζοντας τις τυχόν αντιρρήσεις της ηλικιωμένης,

«βάζουν γυναίκα» για το γέρο. Σκοπός είναι «να προλάβουν» την ηλικιωμένη γυναίκα «πριν πέσει και εκείνη από τα πόδια της» και η γυναίκα που τους αναλαμβάνει «πρέπει να πολεμά δύο άρρωστους μαζί». Όταν δεν υπάρχουν πρόθυμοι συγγενείς και οικονομικά μέσα για να προσληφθεί γυναίκα, η σύζυγος του άρρωστου δεν έχει άλλη επιλογή από το να «σφίξει τα δόντια» και να συνεχίσει με όση διαθέσιμη βοήθεια έρχεται από τα προγράμματα, ελπίζοντας πως οι δυνάμεις της δεν θα την προδώσουν ως «τα τελευταία». Πολλές φορές οι ηλικιωμένοι άνδρες επίσης προσφέρουν αντίστοιχης έντασης και δέσμευσης φροντίδα, αν και όχι τόσο συχνά όσο γυναίκες πολεμούν τους άντρες τους. Αυτό δεν σημαίνει πως οι άνδρες ενδιαφέρονται για τις γυναίκες τους λιγότερο από όσο εκείνες ενδιαφέρονται για εκείνους, αλλά πως συνήθως «δεν ξέρουν» ή «φοβούνται να πιάσουν» το αδύναμο σώμα και να φροντίσουν τις ακάθαρτες περιοχές του. Είναι πιθανότερο να αναζητήσουν συντομότερα γυναικεία βοήθεια, στο πρόσωπο μιας νεότερης συγγενούς ή μιας γυναίκας «τση πληρωμής», από όσο θα το έκανε μια γυναίκα.

Η κοινωνική απαίτηση σε αντίστοιχης έντασης και αφοσίωσης φροντίδα από τις κόρες στις μητέρες τους αν «[ο θεός ή η τύχη] τις καταδικάσει» να βρεθούν κατάκοιτες, θεωρείται επίσης αυτονόητη. Πολλές, αρχίζουν να βοηθούν ήδη από όταν η μητέρα τους φρόντιζε τον πατέρα τους. Άλλες, λόγω των συνθηκών φροντίζουν ταυτόχρονα και τη μητέρα και τον πατέρα τους, χωρίς επιπλέον βοήθεια από πουθενά. Εκείνες που έχουν σταθεί «άτυχες» κατά τα λόγια των ιδίων, ως οι μοναδικές διαθέσιμες και ικανές γυναίκες στην οικογένεια, επωμίζονται τη φροντίδα όχι μόνο των γονέων αλλά και των πεθερικών τους. Σε ορισμένες περιπτώσεις καταλήγουν να φροντίζουν επιπλέον ένα άκληρο θείο ή θεία. Οι αρρώστιες που «ρίχνουν» στο κρεβάτι «κατάκοιτα» τα ηλικιωμένα μέλη της οικογένειας, σε αντίθεση με έναν «καλό», ξαφνικό θάνατο σε μεγάλη ηλικία, χαρακτηρίζονται «ατυχίες», όχι μόνο για τους ίδιους τους άρρωστους αλλά, ίσως ακόμα περισσότερο, για τις γυναίκες που επωμίζονται τη φροντίδα τους. Όπως μου ανέφερε μια γειτόνισσα σε ανάλογη περίπτωση επαναλαμβάνοντας ένα γνωστό καταλόι, «για το κεφάλι της ήταν της καημένης της Μαρίας να σπάσει η γριά το γόφο της». Οι περισσότερες ντόπιες γυναίκες «τση πληρωμής», οι οποίες επαγγελματικά «πολεμούν» γέρους έχουν ήδη αποκτήσει πρακτική εμπειρία «πολεμώντας» πάνω από ένα δύο συγγενείς τους. Η φροντίδα κατάκοιτων ανθρώπων έχει ενσωματωθεί στις ζωές και τα σώματα τους σε βαθμό που το *habitus* της φροντίδας μοιάζει κομμάτι της προσωπικότητάς τους. Τις «μαθημένες», «ψημένες» αυτές γυναίκες συνοδεύει ένα

εκτενές άγραφο βιογραφικό σημείωμα το οποίο διαχέεται από στόμα σε στόμα από όσους τις έχουν δει «να πίνουν».

Ενίοτε, ως και αυτές οι «ψημένες» γυναίκες «σταματούν» από τη δουλειά όταν πεθάνει ο γέρος που πολεμούν και απορρίπτουν προτάσεις για αναλάβουν άλλους ηλικιωμένους. Η εντατική φροντίδα που απαιτείται ώστε να παραμείνει στη ζωή ένα κατάκοιτο πρόσωπο, εκτός από την κούραση και την αϋπνία που αυτή συνεπάγεται, ενέχει μεγάλη ψυχική επιβάρυνση. Η στενοχώρια στα παραπάνω συμφραζόμενα θεωρείται αυτονόητη, σε βαθμό που βιώνεται σαν δεύτερη φύση από τις γυναίκες που φροντίζουν αρρώστους συγγενείς. Ερωτώμενες, απαντούν χαρακτηριστικά με εκφράσεις όπως «φυσικό δεν είναι να στενοχωριέμαι;» ή, αντερωτώντας εριστικά ή ειρωνικά: «και τι να κάνω, να μην στενοχωριέμαι;». Όταν ρωτούσα τι είναι αυτό τις στεναχωρεί, η πρώτη αντίδραση των περισσοτέρων ήταν να με κοιτάνε με απορία σαν να μην μπορούν αν πιστέψουν ότι έχουν να κάνουν με κάποιον τόσο ανόητο που «δεν αισθάνεται». Η έκφραση, που χρησιμοποιείται επίσης για άτομα που βρίσκονται σε βαθύ ύπνο ή βαρεία μέθη, εννοεί μη συναίσθηση της πραγματικότητας. Σε δύο περιπτώσεις μάλιστα, η ερώτηση μου απευθύνθηκε ευθέως. Πίσω από τις αρχικές, θυμωμένες απαντήσεις κρύβεται ένας χείμαρος βιωμένων καταστάσεων, συναισθημάτων, και δυσοίωνων σκέψεων για το μέλλον. Τα παρακάτω αποσπάσματα προέρχονται από λόγια πολλών γυναικών, τα οποία έχω ακούσει σε πλείστες διαφορετικές περιστάσεις και εκδοχές:

Εκεί που κάθομαι σκέφτομαι πώς ήταν, μια γυναίκα να στύψει τη πέτρα και τώρα βλέπω τα χέρια της, που γινήκαν σαν καλάμια και λέγω αυτά ειν' τα χέρια της, που ζύμωνε 18 ψωμιά μονομιάς;

Από δω και στο εξής τίποτα καλό δεν υπάρχει. Ύστερα από αυτό, τι μπορείς να περιμένεις;

Αιντε καημένε μπαμπά, ποιός να το' λεγε πως θα βρεθούμε σ' αυτό το χάλι, εσύ (με το συγγνώμη) να κατουριέσαι πάνω σου και γω να σε συναλλάζω.

Τη βλέπω πώς έγινε, πώς ήμασταν και βλέπω τώρα τη κατάντια και μου φαίνεται απίστευτο, δεν το χωρά ο νους μου.

Μπορείς να καταλάβεις τι είναι να βλέπεις το δικό σου άνθρωπο να γίνεται κουβάρι; Να γίνεται ξύλο; Να κλαίει σα μωρό παιδί;

Η στενοχώρια εντείνεται από το γεγονός πως ο άρρωστος πονάει και η γυναίκα που τον φροντίζει αισθάνεται αδύναμη να κάνει κάτι για να το σταματήσει.

Την ακούγω όλ(η) νύχτα κάθε νύχτα, αχ ωχ αχ ωχ της λέω, τι έχεις μάνα, θέλεις κάτι, τι να σε κάνω; Όχι, καλά είμαι μου λέει. Ναι, αλλά για να σκούζεις κάτι έχεις, της λέω. Όχι, δεν έχω τίποτα. Σταματά για λίγο και μετά πάλι, αχ, ωχ αχ, ωχ, ως το πρωί. Ε, αυτό όσο και να σου φαίνεται παράξενο σε τρελαίνει.

Η επίγνωση πως ο άρρωστος έχει συνείδηση και στην κατάσταση που βρίσκεται καταλαβαίνει και στενοχωριέται και ο ίδιος, εντείνει τη στενοχώρια της συζύγου ή της κόρης που τον φροντίζει. Μια από αυτές τις γυναίκες μου είπε

Ξέρεις τι μου είπε τις προάλλες; είχε μια αναλαμπή, πώς το λέτε εσείς, ξέρεις, όπως είναι βυθισμένος συνέχεια στην καταχνιά και δεν τον συνεννοείσαι, χθες καταλάβαινε τα πάντα. Και κάποια στιγμή γύρισε και μου είπε: Δώσμου μια (στο κεφάλι) να με σκοτώσεις. Αυτό ήταν το χειρότερο.

Σε όλα αυτά προστίθεται η γνώση πως η κατάσταση του άρρωστου είναι μη αναστρέψιμη και

Από δω και μπρος χειρότερα θα πάει, καλύτερα δε θα πάει.

Από τώρα και μετά, τι να περιμένω; να σηκωθεί και να χορεύει;

Κοινός είναι ο φόβος πως «έχει και χειρότερα» και η ανησυχία για το αν θα τα καταφέρουν ως το τέλος.

Δεν είναι μόνο αυτά, έχει και χειρότερα.

Τώρα αρχίζουν τα ζόρια.

Κάθομαι και σκέβομαι τι θα κάνω, τι θα κάνω και πάλι άκρη δε βρίσκω. Εδώ που φτάσαμε δεν έχει ούτε μπρος ούτε πίσω.

Άλλες πάλι πιάνουν τον εαυτό τους να εύχονται το θάνατο του προσώπου που φροντίζουν και την ίδια στιγμή τρομάζουν με τη σκέψη.

Πρώτη φορά χθες σκέφτηκα, τον καθάριζα και τον γύριζα, αυτός φώναζε, πονούσε, ξέρεις πώς είναι σαν ξύλο, όπου και αν τον πιάσεις πονάει τον λυπόμουν κι αυτόν και μένα και είπα τότε θεέ μου γιατί δεν το κόβεις; Και την ίδια στιγμή που το είπα φοβήθηκα, σκέφτηκα αυτός είναι ο πατέρας σου, τι είναι αυτά που λες; Αλλά πάλι έτσι δεν αξίζει να ζει κανείς. Τέτοια μοίρα ούτε στον εχθρό μου.

7.1.2 «Πλάκωμα» και «σφίξιμο»: Σωματικά και ψυχικά βάρη

Οι γυναίκες που «δικάστηκαν» να φροντίζουν τον άρρωστο αναφέρονται με στη στενοχώρια, εναλλακτικά με τους όρους «κλείσιμο», «σφίξιμο» και «ψυχοπλάκωμα».

Παρατηρεί κανείς πως τα αρνητικά συναισθήματα που γεννά η απέλπιδη φροντίδα των γέρον εκφράζονται μέσα από όρους που αναφέρονται στο σώμα με δύο τρόπους:

1. Αναφορικά με τη θέση του σώματος στο χώρο, μέσα από τους όρους «Στενοχώρια» και «κλείσιμο».
2. Ως πιέσεις που γίνονται αισθητές πάνω και μέσα στο σώμα: «ψυχοπλάκωμα» και «σφίξιμο».

Οι εξωτερικές προς το σώμα καθημερινές πρακτικές, οι «πράξεις» που συνιστούν τη φροντίδα, αντανακλώνται στα εσωτερικά βιούμενα συναισθήματα των γυναικών που φροντίζουν. Η στενοχώρια και το κλείσιμο συνιστούν ευθεία αναφορά στην επαναλαμβανόμενη καθημερινότητα της συνεχούς παραμονής μέσα στο σπίτι κατά την επιτέλεση της φροντίδας, καθώς η γυναίκα που θέλει να «βγει λίγο έξω να ξεσκάσει» και έχει άρρωστο σπίτι «δεν μπορεί να λείψει λεπτό από το πλευρό του», ή «και να λείψει το μυαλό της εκεί κάθετα». Η περιποίηση των δύσκολων σημείων του σώματος -όποιος έχει αλλάξει πάντα μια φορά σε ενήλικο γνωρίζει πόσο στριμωχτά πρέπει να γίνουν όλοι οι χειρισμοί κάτω από το άκαμπτο σώμα και τις πτυχές που αν δεν καθαριστούν καταλήγουν σε αποτρόπαιες μολύνσεις- είναι επίσης μια «στενόχωρη» δουλειά, όπως και το σήκωμα, το πλύσιμο και το τάισμα στα συνήθως μικρά γεροντικά δωμάτια, όπου τα σώματα σκουντουφλάνε πάνω στα έπιπλα προσπαθώντας να βρουν το χώρο που χρειάζονται για να κάνουν «τα αναγκαμένα».

Η βαρύτητα, πάντα παρούσα στις σωματικές επιτελέσεις φροντίδας, καθιστά κάθε κίνηση δύσκολη. Το σώμα του ηλικιωμένου είναι από μόνο του βαρύ και γίνεται ακόμα βαρύτερο όταν δεν μπορεί «να βοηθάει» το πρόσωπο που το μετακινεί. Το βάρος αποτελεί στα τοπικά συμφραζόμενα κατ'εξοχήν ιδιότητα των γέρον αλλά και έννοια αλληλένδετη με την καθημερινή εμπειρία των ιδίων αλλά και των γύρω τους. Όπως έχει σημειωθεί, στο Βουνί νεότεροι και ηλικιωμένοι επαναλαμβάνουν στερεοτυπικά πως «ο γέρος είναι βαρετός». Είναι ενδιαφέρον πως στη διάλεκτο η έννοια του βαρετού σχεδόν ταυτίζεται με την έννοια του βάρους με τη κυριολεκτική έννοια. Συχνά οι γέροι χρησιμοποιούν τις δύο εκφράσεις, την περισσότερο «περατική» σε έκανα να βαρεθείς με την εντόπια σε παραβάρυνα, σε εναλλαγή. Με τον ίδιο τρόπο, χρησιμοποιούνται εναλλακτικά οι εκφράσεις «ο γέρος είναι βαρετός», όχι τόσο με την έννοια της ανίας, όσο με την έννοια του πραγματικού, φυσικού

βάρους. Συνηθίζεται να λένε για τον γέρο που χάνει τις δυνάμεις του πως «έχει αρχίσει να βαραίνει» και τα σώματα των ηλικιωμένων που «πέφτουν στο κρεβάτι», θεωρούνται «βαριά», άψυχα «σαν ξύλο».

Αξιοσημείωτο είναι, πως καθώς η σωματική παρακμή προχωράει, θεωρείται πως σε αντίθεση με το σώμα που βαραίνει, το μυαλό τους «ελαφραίνει». Σύμφωνα με αυτή τη λογική, καθώς ο ηλικιωμένος εισέρχεται όλο και βαθύτερα στον κόσμο της ευθραυστότητας και της εξάρτησης, ώσπου τελικά να καταλήξει κατάκοιτος, γίνεται σταδιακά περισσότερο σώμα και λιγότερο μυαλό. Παρατηρείται μια αντιστροφή της «κανονικής» κατάστασης των υγιών «ικανών» και «άξιων» ενηλίκων, με ελαφρύ σώμα και βαρύ μυαλό. Αντίθετα, στους «άχρηστους» προσάπτονται οι αντίθετες ιδιότητες: ένας τρόπος για να επιστήσει κανείς τη προσοχή του κοινού σε ένα πρόσωπο που «δεν αγαπά τη δουλειά», είναι «άχρηστος» και «τεμπέλης» είναι να τον χαρακτηρίσει «βαρύ», μια ιδιότητα που αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο κινεί ή μάλλον δεν κινεί το σώμα του προς επίτευξη ενός σκοπού: σαν να φέρει ένα μεγάλο βάρος. Αντίστοιχα, ο χαζός ή απερίσκεπτος χαρακτηρίζεται «ελαφρύς», για το «λειψό» βάρος του μυαλού του. Η έκφραση επισημαίνει πως η σκέψη του δεν έχει την απαιτούμενη βαρύτητα. Σύμφωνα με ένα πολύ κοινό στο νησί, καθαρά Βουνιώτικο στη λογική του αστείο, η κοινή διαπίστωση πως όσοι ξένοι πατάνε το πόδι τους στο νησί είναι «ελαφριοί», οφείλεται στο γεγονός πως απέναντι από αγκυροβόλιο του πλοίου στο Φάρου έχει τοποθετηθεί μια ζυγαριά, όπου ζυγίζονται όσοι θέλουν να επισκεφθούν το νησί. Εκεί, από το φόβο «μην μπατάρει» το νησί από το βάρος, επιτρέπουν μόνο στους «ελαφριούς» να μπουν στο καράβι. Για αυτό το λόγο οι ξένοι που έρχονται στο νησί είναι ανόητοι, ελαφριοί. Οι ξένοι δεν μοιράζονται τα κοινά νοήματα στο Βουνί, για αυτό και «δεν αισθάνονται και κάνουν παλαβάδες», «ό,τι τους κατεβάσει η γκλάβα τους», αντίθετα με τους Βουνιώτες οι οποίοι ό,τι και αν κάνουν πρέπει και είναι προσεκτικοί, «να μην τους πάρουν για ελαφριούς». Στους Βουνιώτικους μπάλους πάλι, είναι χαρακτηριστικός ο τρόπος που άνδρες και οι γυναίκες αναπηδούν ανάλαφρα ψηλά. Είναι η στιγμή που «ξεσκάνε», ελαφραίνουν από τις στενοχώριες και τις έγνοιες που εκφράζουν αφηφώντας με τα «γερά», «ικανά» σώματά τους τη βαρύτητα. Για τους Βουνιώτες «οι έγνοιες», «η σκέψη» έχουν βάρος: «Βαρύνουν» το κεφάλι και το κάνουν «να σπάσει».

Οι Βουνιώτες μιλάνε θετικά για όσους ηλικιωμένους παρόλο που έχουν βαρύνει στο σώμα, κρατούν το μυαλό τους «στη θέση του», «τα έχουν τετρακόσια», έκφραση η οποία προέρχεται από την παλιά μονάδα μέτρησης βάρους, την οκά, η

οποία υποδιαιρείται σε τετρακόσια δράμια. Κατά κάποιο τρόπο, ενώ τα συμπτώματα άνοιας ενός ηλικιωμένου δεν αποδίδονται πάντα σε ηθικές ιδιότητες, το γεγονός πως ένας υπερήλικας διατηρεί τις πνευματικές του δεξιότητες «στο ακέραιο» γίνεται αντιληπτή ως ένα είδος διαχρονικής απόδειξης της αξίας του «γερού» μυαλού του. Από την άλλη, αρκετές φορές η πορεία ενός ηλικιωμένου ως τα τελευταία του, αξιολογείται με βάση την εκτίμηση της γενικότερης διαγωγής που είχε δείξει στο παρελθόν: «Απ' τα τότε ήταν τέτοιος» είναι μια διαπίστωση που ακολουθεί συνήθως και όσους τα έχουν τετρακόσια και εκείνους που το έχουν χαμένο. Σε ορισμένες περιπτώσεις όμως, όταν η άνοια, στην οποία αναφέρονται τότε συνήθως ως «αρρώστια» ή «μαλάκυνση» χτυπά ένα «μυαλωμένο» παλιότερα άνθρωπο η διαπίστωση συνδέεται από έκπληξη και αγανάκτηση εναντίον της τύχης ή του Θεού που το προκάλεσε: «διδε πως κατάντησε, ποιός θα τόλεγε. Ξέρεις τι ήταν αυτός;» «Αδικία από το Θεό. Δεν του άξιζε τέτοια τύχη».

Η έκφραση των ηλικιωμένων «σε βάρυνα» ή «σε παραβάρυνα», που χρησιμοποιείται μεταφορικά για κάθε είδους εξυπηρέτηση, βρίσκει στη φροντίδα την κυριολεκτική σημασία της. Η φροντίδα των άρρωστων θεωρείται «βαριά δουλειά». Οι επιπτώσεις του βάρους γίνονται αισθητές στο σώμα εκείνης που φροντίζει. Πολλές εξ αυτών «έχουν σακατευτεί» και «πάθει ζημιά». Οι μετατοπίσεις ή τα κατάγματα σπονδύλων, οι κάθε είδους κοίλες και αρθροπάθειες είναι συνήθεις μεταξύ γυναικών της οικογένειας και επαγγελματιών που φροντίζουν γέρους στο νησί, ιδιαίτερα των πλέον ηλικιωμένων.

Όπως βαρύνεται το σώμα, βαρύνεται και η ψυχή. Τα «βάσανα» της φροντίδας είναι «βαριά», σαν τα σώματα που πρέπει να φροντίζει και σηκώνει. Μέσα σε όλα αυτά, η γυναίκα αισθάνεται «να πλακώνεται». Το σώμα, η ψυχή και τα νεύρα εκείνης που φροντίζει τον άρρωστο «σφίγγονται». Το σφίξιμο θεωρείται ένας τρόπος αντίδρασης στην αίσθηση πλακώματος που επιφέρει το βάρος. Όταν οι Βουνιώτες ετοιμάζονται να σηκώσουν ένα μεγάλο βάρος, προτρέπει ο ένας τον άλλο «σφιχτά», για να προφυλάξουν ο ένας τον άλλο από τραυματισμούς, και να φέρουν σε πέρας το δύσκολο έργο. Έτσι «σφιχτά» «πιάνουν» τις επίπονες δουλειές άνδρες και γυναίκες, είτε πρόκειται για εργασίες έξω από το σπίτι όπως το μάζεμα των ελαιών είτε μέσα σε αυτό όπως η γενική καθαριότητα που απαιτεί τράβηγμα και σήκωμα των συχνά «ασήκωτων» επίπλων. Το σφίξιμο, παρότι αναγκαίο, «όταν παραγίνει» δεν θεωρείται καλό: Τα εσωτερικά όργανα, όπως η χολή, αλλά κυρίως τα νεύρα που σφίγγονται μπορεί να «σπάσουν» με αποτέλεσμα τη σωματική και ψυχική κατάρρευση. Οι

Βουνιώτες σπάνια χρησιμοποιούν ψυχολογικούς όρους ή αναφέρονται στην ψυχή όταν μιλάνε για αρνητικά συναισθήματα όπως μοναξιά, φόβο, θυμό. Θεωρούν πως το αίτιο που τα προκαλεί είναι «τα νεύρα» του σώματος που είναι άρρωστα⁵⁴. Οι στεναχώριες και η ταλαιπωρία μιας ολόκληρης ζωής, το συνεχές «σφίξιμο» «σπάνε» τα νεύρα, που γίνονται αντιληπτά σαν ένα δίχτυ στο το σώμα που υπεύθυνο για τα συναισθήματα, τις σωματικές ενοχλήσεις και την έκτροπη συμπεριφορά. Μια ηλικιωμένη με αγύ χαρακτήρα, αναφέρθηκε σε μια λογομαχία που είχε με την κόρη της που τη φρόντιζε εν μέσω διαρκών παρεξηγήσεων και καυγάδων, αποδίδοντας το χαρακτήρα της στα νευρικά προβλήματα που της προκάλεσε μια κακή ζωή:

Μου λέει η κόρη μου δεν ήσαν καλή, ο μπαμπάς μας ήταν καλός. Την λέγω ο μπαμπάς σας ήταν καλός έξω, μες στο σπίτι ήταν τύραννος. Με χτύπα, (sic) με βασάνιζε. Από ποιόν τα έπαθα εγώ τα ψυχονευρικά μου, απ' το καλό μου; Απ' τον πατέρα σας και από σας που σας βύζαινα όλη μέρα να γίν' τε άνθρωποι να με τυραννάτε.

Η ηλικιωμένη γυναίκα δεν παρέλειψε να αναφέρει την προσφορά της στα παιδιά της, υπό τη μορφή θηλασμού. Η παρελθούσα φροντίδα της ηλικιωμένης γυναίκας στα παιδιά της, που τώρα την «τυρρανάνε» μαλώνοντας την, αναπαρίσταται μέσα από την πλέον ενσώματη διάστασή της: Θηλάζοντας την ίδια την ουσία του σώματος της, υπό τη μορφή του βρεφικού γάλακτος, έπαθε η ίδια τα «ψυχονευρικά⁵⁵», τα οποία παρουσιάζει ως, πέρα από αποτέλεσμα παλαιών επώδυνων οικογενειακών σχέσεων, και σαν μια από τις αιτίες των τεταμένων οικογενειακών σχέσεων της στο παρόν. Είναι ενδιαφέρον το σχήμα σύμφωνα με το οποίο οι δεινές οικογενειακές σχέσεις προκαλούν σωματικά σφάλματα τα οποία οδηγούν σε περαιτέρω οικογενειακά προβλήματα. Με τον ίδιο τρόπο, στο αφήγημα της ηλικιωμένης γυναίκας, η αρρώστια των νεύρων προκύπτει από την ενσώματη προσφορά που δημιουργεί την υποχρέωση της κόρης για φροντίδα, η διαπραγμάτευση των ακριβών όρων της οποίας αποτελεί το μήλο της έριδας μεταξύ τους.

Οι αναφορές σε σωματικές ή νευρικές παθήσεις αποτελούν κοινή οδό έκφρασης προσωπικών και κοινωνικών παραπόνων (Lock 1986, Lock and Dunk 1987, Martin 1987, Πεγκλίδου 2005, Rubinstein & Brown 1984, Shepper-Hughes &

⁵⁴ Για μία συζήτηση για τα «νεύρα» ως «αρρώστια» στα Ελληνικά συνφραζόμενα βλ. Αθηνά Πεγκλίδου (2005). Στη Λατινική Αμερική τα «νεύρα» αποτελούν μια γενική κατηγορία παθήσεων που στην ψυχιατρική κατηγοριοποιούνται ως «σχιζοφρένεια», «διπολική διαταραχή», «μετατραυματικό στρες», «γενικευμένο αγχος», κατάθλιψη κτλ. (Jenkins 1988a, 1988b, Jenkins & Valiente 1994, Jenkins & Cofresi 1998).

⁵⁵ Για μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα αντιστροφή αυτής της ιδέας, όπου η ψυχική επιβάρυνση της μητέρας προκαλεί ασθένειες που μεταφέρονται στο παιδί μέσω του θηλασμού βλ. Paul Farmer, 1988.

Lock, 1987: 26). Αρνητικά κοινωνικά συναισθήματα, όπως ο γυναικείος θυμός, η βαρεμάρα των παιδιών στο σχολείο και οι σχολικές φοβίες, αναπλάθονται ως ατομικές παθολογίες και «συμπτώματα», παρά σαν κοινωνικά σημαντικά «σημεία». Αυτή η παροχέτευση κοινωνικών παραπόνων στο ιδίωμα της ασθένειας έχει οδηγήσει στο πρόβλημα της «ιατρικοποίησης» και την υπερπαραγωγή της ασθένειας στις σύγχρονες κοινωνίες. (Scheper-Hughes & Lock 1987: 25-26). Οι Jenkins & Cofresi (1998: 446) επισημαίνουν την πρωταρχικότητα των πολιτισμικών, κοινωνικών και καταστασιακών πλαισίων στη διαμόρφωση των απαρχών, των συμπτωμάτων και της πορείας αντίστοιχων «ασθενειών». Προτείνουν μια κοινωνικοσωματική (*sociosomatic*) προσέγγιση, επικεντρώνοντας στις κοινωνικές πρακτικές και τους τρόπους που εκφράζονται και βιώνονται μέσω του σώματος (Jenkins & Cofresi 1998: 440). Στο Βουνί, όσοι φροντίζουν ηλικιωμένους αναφέρονται στο ιδίωμα της ασθένειας των νεύρων από την «παιδεία». Τα νεύρα «παθαίνουν» από τις δυσκολίες στις κοινωνικές και διαπροσωπικές σχέσεις, την κούραση και στενοχώρια που βιώνει η γυναίκα προσπαθώντας να ανταπεξέλθει. Διαπραγματεύσεις και καυγάδες για τη μορφή και το περιεχόμενο μιας σχέσης φροντίδας, συχνά ξεκινούν και εξελίσσονται σαν πλειστηριασμοί για το ποιος έχει τα πιο σφιγμένα ή σπασμένα «νεύρα». Η φροντίδα ενός ηλικιωμένου, όταν συμπεριλαμβάνει βαριά σωματική εργασία ή «βρώμικη δουλειά», ιδιαίτερα εάν το πρόσωπο που την δέχεται είναι «ιδιότροπο», θεωρείται μια από τις πλέον πρόσφορες περιστάσεις για να σπάσουν τα νεύρα του προσώπου που έχει επωμιστεί το βάρος της.

Οι μεγαλύτερες γυναίκες που γνωρίζουν, παρότι θεωρούν αυτονόητη ευθύνη να αναλαμβάνει μια γυναίκα το φορτίο της, δεν παραλείπουν να εκφράζονται με επιδοκιμασία και ενίοτε θαυμασμό για όσες έφεραν σε πέρας ένα παρόμοιο έργο. Σταθμίζοντας τις αντικειμενικές συνθήκες και τις σωματικές δυνάμεις αυτών των γυναικών, η φροντίδα φαντάζει συχνά έργο υπεράνθρωπο, ακόμα και για τις ίδιες. Το παρακάτω απόσπασμα από μια κατ' ιδίαν συνομιλία μου με την κυρά Αθανασία (Α.), 76 ετών, που φρόντιζε μόνη τον άντρα της, αποφεύγοντας να ζητήσει βοήθεια από τα παιδιά της για να μην τα βαρύνει, μέχρι που τον έχασε πρόσφατα, είναι ενδεικτικό:

(Γ.): Είσαι δυνατή γυναίκα, κυρία Αθανασία.

(Α.): Έτσι λες; Έτσι λέω και γω. Μάλλον αυτά που έχω ζήσει. Πολλές δυσκολίες. Αφού λέω από σίδηρο ή από χώμα πρέπει να είναι ο άνθρωπος; Εσύ τι λες; Εγώ λέω και απ' τα δύο. Εγώ τουλάχιστον έτσι πρέπει να είμαι φτιαγμένη. Γι' αυτό και βάσταξα. Αλλά τώρα δε μπορώ κι εγώ. Τα χέρια μου πιάνονται. Δε θέλω πολλά να κάνω γιατί ό, τι πιάσω θέλω να το έχω τέλειο και

αν δεν το κάνω καλά όπως το θέλω νευριάζω, στενοχωριέμαι. Οπότε λέω άστα, ούτε μπαξέδες ούτε τίποτα φέτος. Μόνο κολοκύθια θα βάλω, έρχονται τα παιδιά το καλοκαίρι και τους αρέσουν τα λουλούδια τηγανιτά το πρωί με τον καφέ τους. Θα βάλω δυο σειρές...

7.2 «Όσα μπορώ τα κάνω μοναχιά μου»: Αυτονομία, εξάρτηση και σωματική φροντίδα

Παρόμοιες σχέσεις φροντίδας είναι δυνατό να «τραβούν» για χρόνια. Η ίδια γυναίκα που φροντίζει τον γέρο ή άρρωστο άνδρα της είναι συνήθως πεπειραμένη στη φροντίδα των ηλικιωμένων, καθώς πιθανότατα έχει ήδη «γεροκομήσει» έναν ή και τους δύο γονείς της και σε αρκετές περιπτώσεις και κάποιο από τα πεθερικά της. Όσο ο γέρος και η γριά «βαραίνουν», γίνεται προφανές πως το ζευγάρι θα χρειαστεί και ίσως αναζητήσει και εξωτερική βοήθεια. Καθώς ο γέρος βαραίνει όλο και περισσότερο, η γυναίκα του επιβαρύνεται επίσης. Ωστόσο ο γέρος πεθάνει, η ηλικιωμένη γυναίκα που έχει μείνει μόνη, αν δεν ήταν ήδη γριά, πλέον «με τα βάσανα που πέρασε έγινε». Μετά το θάνατο του ενός μέλους του ζευγαριού, είτε η γυναίκα είτε ο άνδρας «μείνει πίσω», η ζωή φέρνει νέες συνθήκες και προκλήσεις.

Οι ηλικιωμένοι άνδρες είναι συνηθισμένοι στη ζωή «του έξω». Οι περισσότεροι έχουν μεγαλώσει με τα πρόβατα στο βουνό και πολλοί μου εκμυστηρεύονταν πως ονειροπολούσαν συνεχώς και το μυαλό τους «όλη μέρα κάθεται εκεί», δείχνοντας την πλαγιά. Η «ανάγκη» τους για βοήθεια στη φροντίδα του χώρου θεωρείται «δικαιολογημένη» στα μάτια των συγγενών τους αλλά και του προσωπικού των προγραμμάτων. Για τη γριά, αν της έχει μείνει κάποιος χρόνος ζωής, επιθυμητή είναι η προσωπική της αυτονομία. Οι περισσότερες φαίνεται να ξεπερνούν σύντομα το αρχικό σοκ της απώλειας του συζύγου τους και τα πρακτικά προβλήματα που εκείνη επιφυλάσσει για το μέλλον - η απώλεια του εισοδήματος από τη σύνταξη του γέρου είναι ένα από αυτά. Σε πολλές περιπτώσεις, με την πάροδο του χρόνου φαίνεται να εκτιμούν τη νεοαποκτηθείσα, όψιμη αυτονομία που η χηρεία τους προσφέρει και προσπαθούν να την παρατείνουν όσο το δυνατόν περισσότερο, κρύβοντας από τις οικογένειες τους τα σφάλματα της δικής τους υγείας και διεκδικώντας μια νέα, όψιμη ελευθερία που ποτέ δεν είχαν ως τότε. Ταυτόχρονα όμως, η τόσων χρόνων ταλαιπωρία που ξεκινά από «κειά τα χρόνια» μέχρι σήμερα έχει αφήσει τα σημάδια της στο σώμα και τη μνήμη τους.

(Α.): Κουραστήκαμε πολύ , κι εγώ και ο άντρας μου. Όλη μέρα δουλεύαμε με τα χέρια, δεν είχε μηχανήματα τότε. Στενοχώριες πολλές, το λέω στα παιδιά

μου θυμάστε χρόνια που περάσαμε; Δεν ξεχνιούνται αυτά τα χρόνια μου λένε. Από αυτό αρρώστησε κιόλας. Δεν τελειώνουν ποτέ οι στενοχώριες, εσύ τα είδες και τα ξέρεις[...] Είμαι χαρούμενη γυναίκα, ζωντανή. Γι' αυτό το σπίτι μου έχει πάντα μέσα κόσμο. Και μικρές γυναίκες, πιο πολύ μικρές μάλιστα. Με τους μικρούς γίνομαι κι εγώ μικρή. [...] Μου λένε (τα παιδιά) να πάγω στη Γερμανία δε θέλω, έχω πάει και μέσα στο σπίτι όλη μέρα στενοχωριέμαι, μετά από λίγο θέλω να γυρίσω. Κι εδώ στενοχωριέμαι αλλά μόλις με πιάσει τσουπ, θα βγω έξω, θα ξεχαστώ.

Η αίσθηση του «έξω» της «γειτονιάς» και της «παρέας», είναι κοινός τόπος στις αφηγήσεις των ηλικιωμένων γυναικών στο Βουνί. Ακόμα και όσες έχουν περάσει το μεγαλύτερο μέρος της ζωής τους στη Γερμανία, με ελάχιστες εξαιρέσεις νοσταλγούν το Βουνί όταν περνούν διαστήματα μακριά από το νησί στα ξενιτεμένα παιδιά τους. Είναι κοινό το βίωμα «κλεισούρας» και «μοναξιάς» στο διαμέρισμα όταν «όλοι πάνε στις δουλειές τους» και «το σπίτι αδειάζει».

(Α.): Μου έρχεται τρέλα, δε μπορώ. Όλοι φεύγουν, πάνε στις δουλειές τους, τα παιδιά σχολείο, κάθομαι εγώ μόνη σα τον κούκο. Ανοίγω την τηλεόραση, ζαλίζομαι, κάνω να βγω έξω, τι να δω; Μπαλκόνια και τσιμέντο. Γι' αυτό τους λέω καλά να είστε, σας αγαπάω, αλλά εγώ εδώ θέλω να μείνω. Και αν θέλετε να με δείτε ελάτε το καλοκαίρι. Έρχονται κάθε χρόνο, τους αρέσει.

Η αυτονομία περιορίζεται από τα σφάλματα του σώματος, αλλά οι γριές και οι γέροι μαθαίνουν να είναι ολιγαρκείς και να ζουν με αυτά που μπορούν να έχουν, ρυθμίζοντας το χώρο και την καθημερινότητά τους σύμφωνα με τις δυνατότητές τους: «Όπως πάει ο καιρός, έτσι τον αρμενίζουμε», λένε επαναλαμβάνοντας το καταλόι. Η κυρά Πελαγία, χήρα από χρόνια, 77 ετών, που στηρίζεται μετά βίας στα πόδια της με την περπατούρα και ζει μόνη, δίπλα στο σπίτι της μιας από τις κόρες της περιγράφει την καθημερινότητά της:

Τώρα είμαι ήσυχη. Δε φοβούμαι τίποτα. Μόνο υγεία για τα παιδιά. Εμείς τι να περιμένουμε; Μόνο στο κρεβάτι να μην πέσω, αυτό φοβάμαι. Ότι θα με προσέξουν είναι το μόνο σίγουρο. Αλλά δε θέλω να φτάσω εκεί. Ούτε για μένα ούτε για κειές είναι καλό. [...] Βαριέμαι μες στο σπίτι μα τι να κάνω; Έχω τα παιδιά μου, θα ρθουν μιαν ώρα, θα πάνε στις δουλειές τους. Δε μπορούμε συνέχεια να τα θέλουμε μες στα πόδια μας. Εγώ να βγω, τα ξέρεις.. μέσα στην αυλή με το ζόρι. Έρχεται και η Μαρίκα, [μια συνομήλικη γειτόνισσα] για καφέ, αλλά τώρα είναι και ο καιρός, γλιστράει κάτω και δεν έρχεται να μην πέσει. Τι να κάνεις...δε μπορείς να τα βάλεις και με το Θεό.. πάλι καλά είμαστε. Έτσι να με έχει και δεν έχω παράπονο.

Η ακόλουθη βινιέτα παρατίθεται αυτούσια από τις σημειώσεις μου εκείνης της μέρας,

αφού βγήκα από το σπίτι της:

Σηκώθηκε να μας ξεπροβοδίσει με το μπαστούνι και βαριά βήματα. Μου κάνει αίσθηση πώς σηκώνονται να μας ξεπροβοδίσουν, τόσο μεγάλες γυναίκες, με τόσες δυσκολίες στην κίνηση. Βγήκε στην εξώπορτα, από έξω είχε στη σειρά την περπατούρα, τις παντόφλες της αυλής, την καρέκλα. Την περίμεναν στη σειρά. Με τυποποιημένες τελετουργικές κινήσεις άλλαξε σαγιονάρες στηριζόμενη στο μπαστούνι, κατέβηκε το σκαλοπάτι, ακούμπησε το μπαστούνι και πήρε το πι. Της είπα «Όλα τα έχεις με τη σειρά τους, όπως πρέπει». Χαμογέλασε, είδε πως καταλάβαινα. «Τι να κάνεις, έμαθα κι εγώ και τα έχω βαλμένα έτσι για να μπορώ να κινούμαι». Μου δείχνει το σκαλοπατάκι της εξώπορτας, 10 πόντους ύψος: «Αυτό με δυσκολεύει μόνο. Αλλά τι να κάνω, το παλεύω κι αυτό».

Η κυρά Πελαγία αρνείται να παραδοθεί στη σωματική αδυναμία και καταβάλλει ιδιαίτερες προσπάθειες προκειμένου να διατηρήσει κάθε ψήγμα κινητικής ικανότητας που διαθέτει. Τα λόγια της, «όσα μπορώ τα κάνω μοναχιά μου», αντιπροσωπεύουν ένα ιδιαίτερο τρόπο ζωής όπου η αυτονομία και η εξάρτηση συνυπάρχουν αρμονικά. Επισκεπτόμενοι το σπίτι της σε μια τακτική επίσκεψη για έλεγχο μαζί με τη νοσηλεύτρια του προγράμματος, την βρήκαμε στη συνηθισμένη της θέση, όπως σχεδόν κάθε φορά-καθισμένη στη πλαστική της πολυθρόνα, με το δεξί μπράτσο της ακουμπισμένο στο τραπέζι. Πάνω στο τραπέζι βρισκόταν ένα ευμεγέθες πλαστικό τάπερ χωρίς καπάκι με προσεκτικά στοιβαγμένα κουτιά και καρτέλες με φάρμακα. Απέναντι, πάνω στη σόμπα, που ήταν σβηστή αυτή την εποχή, και «ντυμένη» με λευκό δαντελωτό κάλυμμα, βρισκόταν ένα ηλεκτρικό πιεσόμετρο καρπού στο κουτί του. Στο ισόγειο καμαράκι της διέκρινε κανείς στο βάθος το κρεβάτι της και δίπλα μια ντουλάπα. Οι τοίχοι ήταν διακοσμημένοι με παλαιϊκές ταπισερί και κεντήματα - δίπλα σε αυτά, κρεμασμένα ψηλά, ασπρόμαυρες φωτογραφίες. Φωτογραφίες μπορούσε να δει κανείς και στους τοίχους και κάθε άλλο μπαίνοντας τον παλιό νεροχύτη από μωσαϊκό και μερικά ξύλινα, καλυμμένα από στρώματα λαδομπογιάς που ανανεώνονταν κάθε άνοιξη κατά τη Βουνιώτικη συνήθεια ντουλάπια. Στον νιπτήρα στέγνωναν μερικά φλιτζάνια, και δίπλα τα σύνεργα του καφέ: Μπρίκι, αναπτήρας, τα κουτιά του καφέ και της ζάχαρης. Όλα βρίσκονταν τοποθετημένα ώστε να τα φτάνει με τις λιγότερες κινήσεις. Η κυρία Πελαγία μας καλωσόρισε με χαμόγελο. Δεν ήταν από τις γυναίκες που «χρηρίζουν άμεσης βοήθειας», όπως αναγράφονταν στα δελτία κοινωνικής έρευνας και εκτίμησης αναγκών που υποχρεωτικά αποτελεί μέρος του φακέλου που διατηρούν οι υπεύθυνοι των προγραμμάτων για κάθε εξυπηρετούμενο μέλος.

Οι κινητικές δυσχέρειες της κυρά Πελαγίας θα την καθιστούσαν οπωσδήποτε ένα από τα «βαριά περιστατικά» του προγράμματος αν δεν ήταν η κόρη της, η Ελένη, που μένει στο διπλανό σπίτι, εκεί που τελειώνει η αυλή από το μικρό καμαράκι όπου μένει η κυρία Πελαγία. Η Ελένη, αν και σχετικά μικρή σε ηλικία, είναι ήδη γιαγιά. Προσέχει τα εγγονάκια του γιου και της νύφης της και μαγειρεύει για τον άνδρα της, τη μητέρα της, τον μικρό της γιο που μένει μαζί, και ενίοτε, όταν η νύφη της βρει εποχιακή απασχόληση, για την νύφη της τον γιο της που επίσης εργάζεται και τα εγγονάκια της. Οι τελευταίοι μένουν στον επάνω όροφο του μεγάλου ευρύχωρου σπιτιού που έχτισε με τον άνδρα της το '80 με χρήματα που προέρχονταν από την εργασία και των δύο σαν βιομηχανικοί εργάτες στη Γερμανία. Η καθημερινότητα της Ελένης συμπεριλαμβάνει την καθαριότητα του σπιτιού της, πιθανώς και του σπιτιού του γιού της, τη φροντίδα της αυλής καθώς και της κάμαρας της Πελαγίας, η οποία αν και παλιά, «αστράφτει» κάθε φορά που την επισκεπτόμαστε. Κάθε ημέρα, η Ελένη ακολουθεί την ίδια ρουτίνα.

Σηκώνεται από τις πέντε, φτιάχνει καφέ στον άνδρα της που πάει από νωρίς στα ζώα. Στη συνέχεια, πάει στο σπίτι της μητέρας της, ανάβει τη μασίνα αν είναι χειμώνας, φτιάχνει καφέ και για τις δύο τους, που τον πίνουν βουτώντας φρυγανιές ή κουλουράκια. Η ηλικιωμένη γυναίκα θα σηκωθεί, θα καθίσει στο τραπέζι και θα πάρει το πρωινό της, θα πάει στη συνέχεια στην τουαλέτα που βρίσκεται έξω από την πόρτα με την περπατούρα, ενώ η Ελένη βρίσκεται ένα βήμα πίσω της έτοιμη να την πιάσει αν χρειαστεί και ενίοτε παραινώντας την να προσέχει: «Ντένια, σιγά σιγά, πρόσεχε», όπως την έχω δει πολλές φορές να κάνει και άλλες φορές, όπου πίνουμε όλοι μαζί καφέ. Αφού η ηλικιωμένη γυναίκα κάνει την τουαλέτα της και πλυθεί, επιστρέφει στη θέση της. Ντύνεται μόνη της κατά το μάλλον, αλλά η Ελένη βρίσκεται εκεί για να της σηκώσει τις κάλτσες, καθώς ή ίδια δεν φτάνει, και να δώσει οποιαδήποτε άλλη βοήθεια χρειαστεί.

Όταν έρχεται η ώρα για την Πελαγία να κάνει το λουτρό της, η Ελένη ανάβει το θερμοσίφωνα, ετοιμάζει τον χώρο, βάζει μια πλαστική πολυθρόνα στην ντουζιέρα και τοποθετεί τις πετσέτες βάζοντάς τις στη θέση τους. Υποβαστάζει τη μητέρα της, μέχρι εκείνη να μπει στο μπάνιο και να καθίσει στην πολυθρόνα. Βγάζει έξω την περπατούρα και την βοηθά να ξεντυθεί από εκείνα τα ρούχα που δυσκολεύεται περισσότερο. Κατεβάζει τις κάλτσες και βγάζει το εσώρουχο που η Πελαγία κατεβάζει ως εκεί που της επιτρέπουν τα χέρια της. Την αφήνει να πλένεται και ίσως βρει ευκαιρία να απλώσει ένα πλυντήριο ή να μαζέψει το τραπέζι. Σε λίγο πρέπει να

μπει μέσα, υπάρχουν γωνίες στο σώμα της μητέρας της που η ίδια δεν φτάνει. Θα της τρίψει την πλάτη και τα πόδια. Θα την λούσει, ενώ η Πελαγία θα κάνει το κεφάλι της πίσω, γιατί τα χέρια της δεν έχουν την απαιτούμενη ελαστικότητα. Η κυρία Πελαγία μπορεί ακόμα και επιμένει να πλένεται μόνη της «αποκάτω». Η Ελένη της κρατά το ντους την ώρα που η Πελαγία ξεβγάζει τις σαπουνάδες, βάζοντας ενίοτε χέρι σε σημεία που κρίνει πως δεν ξεβγάζονται καλά. Με παρόμοιες μεθοδεύσεις, η Πελαγία σηκώνεται από τη καρέκλα με αρκετή προσπάθεια, υποβασταζόμενη από την Ελένη. Η Ελένη φέρνει την πετσέτα, η Πελαγία σκουπίζεται μισή μόνη της και μισή από την Ελένη που παρεμβαίνει όταν βλέπει τη μητέρα της να ζορίζεται να φτάσει ένα σημείο, ή να αργεί δείχνοντας σημεία κόπωσης ή αστάθειας, οπότε επιταχύνει τη διαδικασία βάζοντας ένα χέρι βοήθειας. Με παρόμοιες μεθοδεύσεις ντύνεται και κάθεται πίσω στην καρέκλα της, όπου την βρίσκουμε πάντα εγώ ή η Μαρία, όταν την επισκεπτόμαστε.

Ρωτώντας την Πελαγία πώς πλένεται, απαντά πως «κάνω μπάνιο μόνη μου και βοηθά και η Ελένη». Αν ρωτηθεί η Ελένη, λέει πως «εγώ την κάνω μπάνιο, αλλά βοηθά και η γριά». Στην ουσία, το λουτρό της Πελαγίας είναι ένα συνεργατικό έργο. Οι δύο γυναίκες συμφωνούν πως «βοηθιέντιν» στο κοινό τους έργο, το πλύσιμο της ηλικιωμένης γυναίκας. Κοινός φόβος και των δύο είναι να μην πέσει τελείως η Πελαγία από τα πόδια της. Το ενδεχόμενο της καθήλωσης της Πελαγίας στο κρεβάτι είναι εφιαλτικό τόσο για τη ίδια, καθώς σημαίνει πως πλέον θα βρίσκεται εντελώς καθηλωμένη και εξαρτημένη «για το καθετί», όσο και για την Ελένη, που ήδη τρέχει από τη μια δουλειά στην άλλη φροντίζοντας όλη την οικογένεια.

7.3 Φυλάσσοντας και ξοδεύοντας: η οικονομία των σωματικών πόρων

Για τους ηλικιωμένους, μια από τις βασικές πηγές των δεινών με τα οποία έρχονται αντιμέτωποι είναι η σωματική αδυναμία, μια από μόνη της προβληματική κατάσταση που προκαλεί ή επιδεινώνει μια σειρά από άλλα προβλήματα. Μαχόμενοι ενάντια στη σωματική παρακμή και τις συνέπειές της, προσπαθούν να διατηρήσουν τον έλεγχο στη ζωή τους, την αξιοπρέπειά τους ως άτομα που αξίζουν, ενώ παράλληλα φροντίζουν με αυτό τον τρόπο την οικογένειά τους, μη επιβαρύνοντάς τους με τη φροντίδα που θα χρειάζονταν αν πέφταν κατάκοιτοι.

Το να παραμείνει ένας ηλικιωμένος λειτουργικός, να μπορεί να συνεχίσει τις δραστηριότητές του, είναι ίσως το κύριο μέλημά του. Εδώ δεν υπάρχει ανταγωνιστική

διάθεση. Κάθε άνθρωπος είναι αντιμέτωπος με τα δικά του «σφάλματα», όπως λένε τα προβλήματα υγείας στην εντόπια διάλεκτο. Αντί για την επίτευξη κάποιου ιδεατού ζενίθ απόδοσης, ο σκοπός είναι η διατήρηση των ικανοτήτων ενάντια στη φθορά των χρόνων και των χρόνιων πόνων. Οι «πόνου», οι «αρρώστιες», τα «σφάλματα», «τα γεράματα», προσωποποιούνται από πολλούς ηλικιωμένους σαν ένας αντίπαλος. «Μέχρι πέρσι τον νικούσα, αλλά φέτος πλια μ' έβαλε κάτω και δεν ξέρω αν θα ξανασηκωθώ» μου είπε ένας «ογδοντάρης» άντρας μιλώντας για ένα κατεστραμμένο «σπόνντυλα» που τελικά τον έριξε στο κρεβάτι. «Το καρδιακό», «ο ζάχαρος», «η πίεση» και τα άλλα προβλήματα υγείας που σχετίζονται με το γήρας φυσικοποιούνται, αποκτούν οντότητα σαν απειλές που πρέπει να αντιμετωπίζονται συνεχώς.

Σε πείσμα των πόνων και της αδυναμίας, οι ηλικιωμένοι προσπαθούν «να κινούνται» πάση θυσία, και ασκούν το σώμα τους στις καθημερινές τους δραστηριότητες, που γίνονται κάθε μέρα πιο δύσκολες. Το κρεβάτι αποτελεί από όλα τα αντικείμενα στο σπίτι του ηλικιωμένου το πλέον φορτισμένο με φόβο. Οι ηλικιωμένοι αποφεύγουν να κάθονται ξαπλωμένοι στο κρεβάτι χωρίς λόγο. Παρά τις «δυσκολίες», κάθε ημέρα ξυπνάνε νωρίς και σηκώνονται ξεκινώντας τη ρουτίνα τους. Άκουσα από αρκετούς εύθραυστους ηλικιωμένων πως «κάθε μέρα για να σηκωθώ παλεύω με το κρεβάτι», εννοώντας τον αγώνα που καταβάλλουν προκειμένου να στηριχτούν στα πόδια τους για ακόμα μια ημέρα. Η Μαρίκα για παράδειγμα, που περπατά «με το ζόρι», περιγράφει λεπτομερώς την επίπονη πρωινή ρουτίνα της

πρώτα κάθομαι λίγο και αγάλια αγάλια ανασηκώνομαι να μη ζαλιστώ, ύστερα αρχίζω και τρίβω τα πόδια μου όσο που φτάνω, πιο πολύ τα γόνατα. τα τρίβω, τα τρίβω και μετά αρχίζω και τα κουνώ, τα τ'νάζω. Στην αρχή είναι παγωμένα, σαν ξύλο. Σαν αρχίζουν να λυγάνε, κατεβάζω πρώτα το ένα σιγά σιγά και ύστερα το άλλο. Και αγάλια αγάλια πιάνομαι από δω [το τραπέζι δίπλα στο κρεβάτι], βάζω τις παντόφλες εδωνά και σ'κάνομαι να πάγω να πλυθώ, να κάνω τ' αναγκεμένα μου να ξεκινήσει η μέρα μου.

Οι ηλικιωμένοι συζητώντας την καθημερινή προσπάθεια ανέγερσης από την κλίνη προσωποποιούν το κρεβάτι, όπως και τις αρρώστιες, σαν αντίπαλο: «Ως τώρα το νικάω, το καταφέρνω... για να δούμε τι θα γίνει ως το τέλος...» μου είπε ένας «ογδοντάρης» ηλικιωμένος αναφερόμενος στο κρεβάτι και την ανέγερση από αυτό. Οι ηλικιωμένοι προσδοκούν να συνεχίσουν να νικούν το κρεβάτι και την παγίδα που αντιπροσωπεύει μέχρι το τέλος της ζωής τους, ώσπου «να τους πάρει [ο θάνατος ή ο

Θεός]», να «αναπαυτούν». Συχνά, όπως είδαμε, παρομοιάζουν τον τάφο με κρεβάτι: «Από κει δε σηκώνεται κανένας, θα ξεκουραστούμε μια και καλή», λένε χαριτολογώντας. Παρότι οι περισσότεροι, ιδιαίτερα όσοι δεν έχουν ή έχουν χάσει τους συντρόφους τους περνάνε μεγάλα διαστήματα μοναξιάς, σπάνια προλαβαίνουν να βαρεθούν. Η ρουτίνα των φαρμάκων και των καθημερινών εργασιών όπως το μαγείρεμα, ή μια επίσκεψη σε μια κοντινή γειτόνισσα για τις γυναίκες ή στο καφενείο για τους άντρες, τους κρατούν απασχολημένους το μεγαλύτερο μέρος της ημέρας, έτσι που η νύχτα τους βρίσκει «σκοτωμένους από την κούραση». Δεν πρέπει να ξεχνάμε πως πρόκειται για ανθρώπους με μειωμένη κινητικότητα και χρόνιους πόνους, έτσι που ο χώρος και ο χρόνος επιμηκύνονται και συνιστούν δυσδιάκριτα για τους νεότερους αλλά πολύ υπαρκτά για εκείνους όρια και περιορισμούς.

Οι περισσότεροι ηλικιωμένοι, είτε από επιλογή είτε από ανάγκη, ζουν επικίνδυνα, αναλαμβάνοντας καθημερινά ρίσκα όπως να κατεβαίνουν με μπαστούνι και ασταθή βήματα από το σπίτι ως το καφενείο ακόμα και όταν ο δρόμος είναι καλυμμένος από πάγο, ή φροντίζοντας το μικρό κήπο τους στην καρδιά του καύσωνα, αρνούμενοι να εγκαταλείψουν τον τρόπο ζωής και τις συνήθειες χρόνων. «Θα πάγω, κι ό, τι θέλει ας γίνει» λένε αφού ζυγίσουν τις δυνάμεις τους. Αντιμετωπίζουν το σώμα τους όπως οι αθλητές του Wacquant, υποβάλλοντας το σε στερήσεις και επώδυνες δοκιμασίες, που ενώ πραγματικά τους βοηθούν να διατηρήσουν το σώμα τους λειτουργικό για όσο το δυνατό περισσότερο, ενέχουν τον κίνδυνο ατυχήματος ή επιπλοκών, όπως η ηλικιωμένη γυναίκα που έπεσε προσπαθώντας να κλαδέψει τα δέντρα στην αυλή της. Την ίδια στιγμή γνωρίζουν πως, όμοια με τους πυγμάχους του Wacquant, που μια απροσεξία στην προπόνηση μπορεί να προκαλέσει ένα τραυματισμό και να σημάνει το άδοξο τέλος της καριέρας τους, στην περίπτωση τους διακινδυνεύουν έναν αιφνίδιο θάνατο ή, ακόμα χειρότερα, την καθήλωσή τους στο κρεβάτι για πάντα, μια «κατάντια» που «τσακίζει την περηφάνια». Το κρεβάτι είναι «το χειρότερο πράγμα», «μαρτύριο» «καταδίκη», «σκλαβιά». Ο κατάκοιτος βασανίζεται από πόνους, αλλά ακόμα περισσότερο από «ντροπή» που έρχεται στη θέση να τον καθαρίζουν άλλοι, «να γυμνώνεται από τα παιδιά του», «να ζητάει για το καθετί». Γι' αυτό καλύτερα «να μην τους αξιώνει [ο θεός ή η μοίρα] τέτοια τύχη».

Οι περισσότεροι ηλικιωμένοι Βουνιώτες σπάνια θα πουν πως φοβούνται το θάνατο. Εκείνο που παρακαλούν είναι να τους βρει «όρθιους, στο πόδι». Ένας άνθρωπος που έχει ζήσει τη ζωή του με «αξιοσύνη» και «τα χρόνια του έχουν περάσει» ελπίζει να τελειώσει τη ζωή του με την ίδια αξιοπρέπεια. Ένας «γέρος» που

«παραβάρυνε» και «ούτε το κορμί του δεν είναι ικανός για να σέρνει» είναι πια «για το γιάλο» ή «για να παγαίνει⁵⁶». Στα πλαίσια μιας κοινωνικά αποδεκτής συμπεριφοράς, ένας ηλικιωμένος πρέπει να δείχνει καρτερική στάση και να περιμένει το θάνατο χωρίς να φοβάται. Ο θάνατος «σε παίρνει»,σε «ξεκουράζει», σε «λευτερώνει»⁵⁷. Στη «σκάλα της ζωής»⁵⁸ το κατέβασμα είναι οδυνηρό και ο ξαφνικός θάνατος ευεργέτης: Όταν οι γιατροί και τα φάρμακα αποτυγχάνουν, θεωρείται ο μοναδικός «γιατρός» για τον πόνο, τη ντροπή και την αποπροσωποποίηση. Τα «γεράματα και οι αρρώστιες» όμως «δεν κοιτάζουν τέτοια πράγματα». Όσο και αν προσέχουν οι ηλικιωμένοι, «κανείς δεν ξέρει τι του ξημερώνει τελευταία». Όσο «ευχαριστημένοι» και αν δηλώνουν, πάντα ζουν «με το φόβο» πως την επόμενη μέρα «μπορεί να μην ξανασηκωθούμε από το κρεβάτι», γι' αυτό ελπίζουν «να πάμε μια κι έξω».

Σχεδόν όλοι οι ηλικιωμένοι που γνώρισα έχουν πολύ στενή σχέση με τις ιατρικές υπηρεσίες: καλούν στο σπίτι και επισκέπτονται στο τοπικό κέντρο υγείας γιατρούς, κάνουν συχνά εξετάσεις αίματος και παρακολουθούν στο σπίτι, μόνοι ή με τη βοήθεια συγγενών ή των προγραμμάτων την αρτηριακή πίεση και τα επίπεδα σακχάρου στο αίμα τους. Ακολουθούν δίαιτες, αποφεύγοντας «γλυκά, αλμυρά και παχιά» τα οποία «πειράζουν» και παίρνουν φάρμακα για χρόνιες παθήσεις και πόνους, κυρίως αντιυπερτασικά και αναλγητικά καθημερινά και με θρησκευτική ευλάβεια, θεσπίζοντας για τον εαυτό τους μια καθημερινή σχεδόν τελετουργική ρουτίνα. Αν και παραπονιούνται για το αυστηρό τους πρόγραμμα, οι ηλικιωμένοι το ακολουθούν πιστά, όχι όμως χωρίς μικροατασθαλίες. Συχνά επιτρέπουν στον εαυτό του μικρές παρεκτροπές, τρώγοντας απαγορευμένες τροφές: καφέ, αλκοόλ, παστά και μικρά γλυκίσματα. Άλλωστε, όπως λένε οι ίδιοι για το φαγητό, «μια χαρά μας έμεινε και πάνε να μας την κόψουν και αυτή». Οι βλαβερές συνέπειες γίνονται αντιληπτές αργότερα, όταν οι εξετάσεις «βγαίνουν ανεβασμένες» ή υπό τη μορφή σωματικών ενοχλημάτων όπως κοιλόπονοι και πρησμένα πόδια, και τότε αυτοτιμωρούνται με ένα νέο, πιο εξαντλητικό κύκλο νηστείας.

---

⁵⁶ Αυτή η φράση συνοδεύεται συνήθως με μια κίνηση του χεριού που δείχνει αόριστα προς τον ουρανό ή προς το νεκροταφείο. Συνήθως την ακούω από κάποιο ηλικιωμένο που μιλάει για τον εαυτό του.

⁵⁷ Για παρόμοιες αντιλήψεις σχετικά με το θάνατο σε διαφορετικό εθνογραφικό πλαίσιο βλ. Van Der Geest, 2002a.

⁵⁸ Σε ερώτησή μου για επεξήγηση, οι ηλικιωμένοι απαντούν στερεότυπα με μια κίνηση του χεριού που σχηματίζει ένα Λ. και λένε: «Ο άνθρωπος πρώτα ανεβαίνει και μετά κατεβαίνει». Πρόκειται για μια αναπαράσταση κοινή στην Ελλάδα που συναντιέται και σε μια λαϊκή λιθογραφία με τίτλο «η σκάλα της ζωής του ανθρώπου».

Η τήρηση όλων αυτών των κανόνων και απαγορεύσεων είναι δύσκολη υπόθεση. Συχνά ακούω παράπονα, όπως της Στέλλας, 78 χρονης χήρας:

(Σ.): Και αυτά τα τριγλυκερίδια τι είναι πάλι; Είχαμε τον ζάχαρο, άλλο πάλι κι αυτό. Μας έχουν παλαβώσει κι οι οι γιατροί. Μην τρως το ένα, μην κάνεις το άλλο, τι στ' ανάθεμα να κάνεις ; Άνθρωποι είμαστε και όλα τα θέλουμε. [...] Πιο παλιά ήταν καλύτερα. Δεν είχε όλες αυτές τις αρρώστιες που αρρωσταίνει ο κόσμος.

(Γ.): Και από τι πεθαίνανε τότε;

(Σ.): Έτσι, τον έπιανε κόλπος τον άλλο και έπεφτε εκεί που περπατούσε.

(Γ.): Δεν αρρωσταίνανε δηλαδή;

(Σ.): Αρρωσταίνανε, αλλά πέφτανε στο κρεβάτι και σε μια βδομάδα, ένα μήνα πεθαίνανε. Όχι αυτό το χάλι που βλέπεις σήμερα.

Όπως πολλοί άλλοι Βουνιώτες, η γυναίκα είχε κατασκευάσει στο μυαλό της μια παλιότερη ιδεατή περίοδο που οι άνθρωποι δεν είχαν πολλές σχέσεις με την ιατρική αλλά ο κόσμος δεν αρρώσταινε, ενώ η αρρώστια ήταν ένα σύντομο σκαλοπάτι πριν από το θάνατο. Η ιατρικοποίηση της καθημερινότητας προσέδωσε υπόσταση ως ασθένειες σε προβλήματα υγείας που παλιότερα περνούσαν απαρατήρητα ώσπου να προκαλέσουν μια σοβαρή κρίση⁵⁹. Ακόμα και όταν εμφανίζονταν το πρόβλημα, στο παρελθόν οι επιλογές για θεραπευτική επέμβαση ήταν περιορισμένες και η αποτελεσματικότητα αβέβαιη. «Δεν υπήρχαν τότε τα μέσα», λένε οι Βουνιώτες εννοώντας ταυτόχρονα την ιατρική γνώση και τεχνολογία και την οικονομική δυνατότητα: «οι άνθρωποι δεν ήξεραν από τι να φυλαχτούν και πέθαιναν σαν τις μύγες». Παράλληλα όμως, δεν υπήρχε στον ίδιο βαθμό το βάρος της ατομικής ευθύνης στη φροντίδα και την επιτήρηση του εαυτού, ούτε οι παρατεταμένες, χρόνιες ασθένειες που συναντάμε σήμερα.

Αν κειά τα χρόνια η ζωή ή ο θάνατος από ασθένεια ήταν στα χέρια «της μοίρας», «του θεού» ή «ήταν το γραφτό», σήμερα είναι σε μεγαλύτερο βαθμό θέμα προσωπικής βούλησης, θεραπευτικών επιλογών, σωστής διάγνωσης του γιατρού και «μέσων». Η πρόοδος και ο «εκδημοκρατισμός» της ιατρικής (Μοί 2008: 55) , έχουν αυξήσει το προσδόκιμο ζωής στο Βουνί σε σχέση με την πριν το 1950 εποχή, όχι μόνο εξαλείφοντας σχεδόν τη βρεφική θνησιμότητα, αλλά και μειώνοντας στις μεγαλύτερες ηλικίες την πιθανότητα θανάτου από σήμερα εύκολα αντιμετωπίσιμες νόσους όπως η ευλογιά ή η υπέρταση. Ενώ, όμως, το προσδόκιμο ζωής αυξήθηκε, ο

⁵⁹ Για μία συζήτηση παρόμοιων αντιλήψεων σε άλλα συμφραζόμενα βλ. Bourdieu (1976: 166)

κόσμος, όπως τον αντιλαμβάνονται οι ηλικιωμένοι Βουνιώτες, «έχει γεμίσει αρρώστιες». Είναι μια συνηθισμένη ιστορία πως παλιά «οι γέροι έφταναν στα βαθιά γεράματα ή πάνω από 100 εύκολα, χωρίς προβλήματα» και μπήκα στον πειρασμό να την εξακριβώσω με μια μικρή έρευνα στο ληξιαρχείο του Δήμου. Σήμερα, ο μέσος όρος ζωής στο Βουνί, αν εξαιρεθούν τα ατυχήματα, είναι περίπου 83 για τους άντρες και 85 για τις γυναίκες. Αντίθετα με τους πληροφορητές, πριν το 1970 ήταν δέκα-δεκαπέντε χρόνια χαμηλότερος. Ο Κώστας, υπάλληλος του δημοτολογίου, έβαλε τα πράγματα στη θέση τους:

(Κ.): Άκου 100! Τέτοιες ηλικίες σπάνιζαν τότε. Όποιος περνούσε τα 70 φάνταζε πολύ γέρος τότε. Και την ηλικία δεν τη μετρούσαν με ακρίβεια όπως σήμερα, δεν τους ένοιαζε. Έβλεπαν ένα γέρο και έλεγαν: [Μιμείται κοροϊδευτικά τη φωνή ηλικιωμένης γυναίκας]Α, έφτος γείναι εκατό χουουνων γέ(ρ)ους.

Όπως επεσήμανε ο Κώστας, που έχει εκπονήσει αξιόλογες λαογραφικές μελέτες για το νησί, σε αυτές τις ηλικίες είχαν «αναλόγως για τα χρόνια τους καλή υγεία» αφού στις σκληρές συνθήκες εργασίας και τη σχεδόν ανύπαρκτη ιατρική περίθαλψη η «φυσική επιλογή» άφηνε μόνο τους πιο ισχυρούς σωματικά να επιβιώσουν. Όσοι έφταναν να αποκαλούνται «εκατό χρονών» ήταν, από άποψη φυσιολογίας, «ειδικές περιπτώσεις», αυτό που λένε οι Βουνιώτες «παλιά κόκκαλα». Χάρη στη σημερινή «καλοπέραση» και τα φάρμακα ο μέσος όρος ζωής ανέβηκε, έτσι που σχεδόν όλοι μπορεί να φτάσουν

(Κ): Σέρνοντας ως τα 80, σαν τη θειά σου την Αρσενία που περπατά μετά βίας για να πάει στην τουαλέτα.

7.3.3 «Ό, τι κι αν με κάνουν μπαλώματα είναι»: Επισκευάζοντας το αδύναμο σώμα
Εισερχόμενοι στον κόσμο της ευθραυστότητας, οι γέροι και οι γριές του νησιού είτε έχουν ξοδέψει το μεγαλύτερο μέρος των σωματικών τους δυνάμεων πολεμώντας διάφορες δουλειές είτε όχι, συμφωνούν πως «η ηλικία και τα χρόνια δεν χαρίζουν». και πως «ό, τι και να με κάνουν μπαλώματα είναι» Όπως μου ανέφερε ο Νικόλας, 80 ετών, «πολύ δουλεμένος» όπως emphaticά σημείωνε ο ίδιος: «Τι να σου κάνει και το κορμί; Αμάξι να ήταν, τόσα χιλιόμετρα αν είχε κάνει θα είχε χαλάσει». Πολλοί, κουρασμένοι από τις συνεχείς επισκέψεις στους γιατρούς και τα νοσοκομεία βρίσκουν την ιατρική και τα φάρμακα «άχρηστα», περιττά: «τι να με κάνουν και οι γιατροί; Χρόνια να μου δώσουν; Δε γίνεται». Όπως μου είπε μια ηλικιωμένη γυναίκα

την οποία επισκέφτηκα μετά από την έξοδό της από το νοσοκομείο ειρωνικά, «τώρα εγίνηκα πια παιδούλα». Οι περισσότεροι πάντως, παρότι δυσανασχετούν με τα φάρμακα συνεχίζουν να τα παίρνουν, και, παρόλο που δεν το παραδέχονται, ενίοτε ανταλλάσσουν φάρμακα μεταξύ τους πειραματιζόμενοι με τα αποτελέσματα, καθώς όπως μου είπε ο Στρατής, 90 ετών, «κάτι λίγο ωφέλεια πρέπει να έχουν και αυτά όπως και να 'χει». Η Μαρίκα εξάλλου, που ταλαιπωρούνταν από σοβαρή αρθρίτιδα την οποία αντιμετώπιζε με αντιφλεγμονώδη και εσχάτως με αρθροπλαστική γονάτου, αναφέρονταν στα φάρμακα και τις εγχειρήσεις λέγοντας: «Τι να τα κάνεις; Ότι και να μας κάνουν μπαλώματα είναι. Σαν παλιώσει το ύφασμα...» Παρά την απογοήτευση που εξέφρασε, μετά από μερικούς μήνες ξαναπήγε στο νοσοκομείο για να «φτιάξει» και το άλλο της γόνατο.

Το νοσοκομείο είναι για τους ηλικιωμένους ένας αμφίσημος τόπος. Από τη μια πλευρά αποτελεί επίφοβο μέρος, όπου οι γιατροί «δεν γυρίζουν να σε κοιτάζουν», «δε σου δίνουν σημασία» και «δε σε κάνουν τίποτα». «Όπως πήγα έτσι γύρισα», παραπονούνται πολλοί ηλικιωμένοι. Από την άλλη, όπως και το περισσότερο οικείο σε εκείνους Κέντρο Υγείας, το νοσοκομείο είναι μέρος φροντίδας και θεραπείας «στα δύσκολα»: «Κινδύνεψα, αλλά με περιποιήθηκαν τι να σου πω», μέχρι την επόμενη φορά που γνωρίζουν πως θα έρθει: «τόκανα πάλι το σέρβις μου και ήρθα», όπως μου έλεγε κάθε φορά η Μαρίνα, ώσπου πέθανε έπειτα από μερικές εβδομάδες σπίτι της. Ο «αγώνας» όμως δεν τελειώνει ποτέ και οι ηλικιωμένοι δεν φείδονται πόνου και προσπαθειών προκειμένου να παραμείνουν έστω και μια μέρα ακόμα όρθιοι. Όπως λένε όλοι τους σχεδόν απaráλλαχτα, «Όσο είμαστε στα πόδια μας καλά είμαστε», «όλοι για τη ζωή παλεύουν» και «η ζωή είναι γλυκιά». Έχω σε ορισμένες περιπτώσεις συνοδεύσει μοναχικά ηλικιωμένα πρόσωπα από το Βουνί στο Νοσοκομείο του Φάρου που σηκώνονταν μετά βίας στα πόδια τους. Υπέβαλλαν τους εαυτούς τους σε αφάνταστο πόνο στις σκάλες του караβιού όταν το αναβατόριο είχε χαλάσει, μέσα και έξω σε ταξί και νοσοκομειακούς διαδρόμους, πληρώνοντας υπέρογκα για το βαλάντιο τους ποσά, που θα τους κόστιζαν στερήσεις μηνών αν συνυπολογίσει κανείς τα χαμηλά τους εισοδήματα. Όλα αυτά μόνο και μόνο για να επισκεφτούν ένα ορθοπεδικό, οφθαλμίατρο ή άλλο ειδικό γιατρό στον οποίο απέθεταν τις τελευταίες ελπίδες τους για λίγες ακόμα μέρες όρθιοι.

Στην καθημερινή γλώσσα των κοινωνικών λειτουργών του Βοήθεια στο Σπίτι είναι ξεκάθαρη η διάκριση μεταξύ των περιπατητικών ηλικιωμένων, εκείνων δηλαδή που δύνανται, με περισσότερο ή λιγότερο κόπο και επισφάλεια, με μπαστούνι ή χωρίς

να περπατούν έξω από το σπίτι τους, και των κινητικών - εκείνων που δύνανται να σηκωθούν, και κινούνται χωρίς βοήθεια, αλλά η ακτίνα δράσης τους είναι περιορισμένη στο εσωτερικό του σπιτιού, ή στην καλύτερη περίπτωση στην αυλή ή σε ένα γειτονικό σπίτι.

Οι Βουνιώτες, χωρίς να είναι εξοικειωμένοι με την επαγγελματική γλώσσα των κοινωνικών λειτουργών, χρησιμοποιούν περιφραστικά την ίδια, βασισμένη στην κινητικότητα διάκριση μεταξύ περιπατητικών και κινητικών ηλικιωμένων. Οι πρώτοι «δεν έχουν ανάγκη, περπατούν/λιέντιν». Οι δεύτεροι «δε μπολούν και κάντιν μέσ' στο σπίτι' αλλά στα πόδια τ'ς». Οι ηλικιωμένοι, ιδιαίτερα οι γυναίκες που βρίσκονται στη δεύτερη κατηγορία, στη συντριπτική τους πλειοψηφία «μπολούν και πολεμούν ακόμα το σπίτι», «πολεμιούνται» όπως λένε οι ίδιες για τη μοναχική διαβίωση τους εκεί.

Προς την ίδια κατεύθυνση, εκτός από το ίδιο τους το γηρασμένο σώμα και τους περιορισμούς που τους επιβάλλει, τους πιέζουν και τα παιδιά τους. Όπως είπε χαμογελώντας νευρικά για να ελαφρύνει τις ανησυχίες της, η Κλαίρη, μια γυναίκα στα σαράντα στην πεθερά της, 79 ετών η οποία παρά τις «δυσκολίες», δε σταματούσε να πιέζει τον εαυτό της κάνοντας δουλειές, «πρέπει να προσέχουμε για να έχουμε». Η φράση προέρχεται από τηλεοπτικό σλόγκαν της δεκαετίας του '90 σε εποχή λειψυδρίας, και η αναλογία σαφής: όπως τότε το διαθέσιμο νερό ήταν περιορισμένο λόγω της παρατεταμένης ανομβρίας και δεν ήταν δυνατόν να βρεθεί περισσότερο χάρη σε ανθρώπινη παρέμβαση, για να μην τελειώσει το νερό, έπρεπε να καταναλώνεται λελογισμένα, χωρίς σπατάλες. Αντίστοιχα, η πεθερά της Κλαίρης έπρεπε να προσέχει, διαθέτοντας τα περιορισμένα αποθέματα σωματικής ικανότητας τα οποία κατείχε, που θα εξαντλούνταν συν τω χρόνω, έτσι ώστε να διαρκέσουν, ει δυνατόν, εφ' όρου ζωής. Βρήκα τότε τη μεταφορά τόσο επιτυχημένη στην περιγραφή της ιδιότυπης κατάστασης των εύθραυστων ηλικιωμένων, που τη χρησιμοποιούσα και σε άλλες συζητήσεις μου με ηλικιωμένες γυναίκες σε αντίστοιχη θέση. Το γεγονός πως εκείνες καταλάβαιναν άμεσα για τι πράγμα μιλούσα και εξελάμβαναν θετικά το επιχείρημα, οδηγεί στο συμπέρασμα πως οι Βουνιώτες, και δη οι ηλικιωμένοι, μοιράζονται μια κοινή αντίληψη για τις δυνατότητες του σώματος και τη διαχείρισή του με το πέρασ της ηλικίας.

Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, το σώμα και η ικανότητα παρέμβασης διαμέσω αυτού στο φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον, αποτελεί ένα πεπερασμένο πόρο ο οποίος αν δεν χρησιμοποιηθεί λελογισμένα, φθείρεται ή ξοδεύεται χωρίς αποτέλεσμα, όπως συμβαίνει και με και το υπόλοιπο βιος. Το σώμα σαν πόρος,

«μέσο» όπως θα έλεγαν οι Βουνιώτες, ακόμα και αν δεν χρησιμοποιηθεί καθόλου, χαλάει, παλιώνει με την πάροδο του χρόνου και την αχρηστία. Έτσι ο «τεμπέλης», εκείνος που «δεν αγαπά τη δουλειά», ξοδεύει το χρόνο και τις σωματικές δυνάμεις του χωρίς να προσφέρει τίποτα. Τελικά, «παγαίνει άχρηστος». Όταν γεράσει και «αφήσει τα χρόνια του πίσω», «δεν έχει κάνει τίποτα», «δεν έχει φτιάξει τίποτα». Μένει τότε ένα «χαμένο κορμί». Αντίθετα, πολλοί «δούλεψαν» το κορμί τους, ώσπου το εξάντλησαν. Τα πιο «δουλεμένα» σώματα συγκεντρώνουν τα περισσότερα «σφάλματα». Τα σφάλματα, όπως αποκαλούνται στη διάλεκτο οι σωματικές δυσλειτουργίες, όταν δεν προκαλούνται από ένα ατύχημα ή ασθένεια που ήταν «τυχερό να σου τύχει», αποδίδονται ως επί το πλείστον στην εργασία. Οι ηλικιωμένοι με σωματικούς πόνους, «νεύρα» και προβλήματα κινητικότητας, απέδιδαν τις δυσκολίες τους κυρίως στο γεγονός πως είναι «πολύ δουλεμένοι». Πάντα δε, μια αφήγηση αυτού του τύπου συμπληρώνεται από τους λόγους που οδήγησαν το ηλικιωμένο άτομο να δουλέψει τόσο πολύ.

Ο ένας λόγος ήταν «η φτώχεια», πως τότε δεν είχαν «τα μέσα» και η ικανοποίηση κάθε ανάγκης ήταν και μια δυσκολία. Το παρελθόν όπου «δεν είχαν τίποτα, εκτός από τα χέρια τους», αντιπαραβάλλεται με το παρόν όπου «έχουν τα πάντα», αλλά «δεν έχουν δυνάμεις» και «την υγεία τους». Στις αφηγήσεις των ηλικιωμένων για το παρελθόν, με εξαίρεση την περίοδο της κατοχής, δεν είναι η πείνα το κυρίαρχο στοιχείο των δυσκολιών. «Φαγητό όλοι είχαν» με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, και «αυτοί που δεν είχαν τους έδιναν», ισχυρίζονται οι γέροι. Οι αφηγήσεις για το παρελθόν βρίθουν από στοιχεία σχετικά με την έλλειψη υλικών αγαθών: ξεχωρίζουν μεταξύ των άλλων, αφηγήσεις για το πώς οι μητέρες έραβαν με αλλεπάλληλα μπαλώματα το ίδιο πουκάμισο, που περνούσε από το ένα παιδί στο άλλο, ώσπου «απόμεναν μόνο τα μπαλώματα και καθόλου ρούχο», και «τα παιδιά «λιένταν γυμνά και ξιπόλητα». Η δεύτερη θεματική ενότητα στην οποία επικεντρώνονται οι αφηγήσεις για την έλλειψη υλικών αγαθών, είναι εκείνη που αναφέρεται στο νοικοκυριό του σπιτιού. Έχω ακούσει από πολλές γυναίκες να μου περιγράφουν τον αγώνα τους να βρουν αρκετό μαλλί - οξύμωρο σε ένα νησί που σήμερα βρίθει από αιγοπρόβατα των οποίων το μαλλί πετιέται καθώς έχει μηδαμινή εμπορική αξία –οι ίδιες δεν παραλείπουν ποτέ να αναφέρουν κουνώντας το κεφάλι «και σήμερα το μαλλί το πετάμε»- και κάθε λογής «τζατζαλούδια [κουρέλια]» για να γεμίσουν το νυφικό στρώμα, και τα λοιπά ρούχα του σπιτιού, τα προικιά, ώστε να καταφέρουν να παντρευτούν. Το άλλο αντικείμενο που κυριαρχεί στις αφηγήσεις για

το παρελθόν είναι το σπίτι. Το πώς το ζευγάρι δεν είχε σπίτι, οι «δυσκολίες» και οι «θυσίες» που χρειάζονταν για να χτιστεί το σπίτι για την κόρη ώστε να παντρευτεί, και η λεπτομερής αποτίμηση των εργασιών και των άλλων διευκολύνσεων που προσέφεραν άλλοι συγγενείς για το σκοπό αυτό, παρότι έχει περάσει από τότε συχνά πάνω από μισός αιώνας.

Το ίδιο αφήγημα για την εργασία επαναλαμβάνεται από γυναίκες και άνδρες, κτηνοτρόφους και αγρότες, πολλοί εκ των οποίων δεν έχουν παρά ελάχιστες φορές αφήσει το νησί, συνήθως ως το Φάρο και πίσω, αλλά και από κοσμογυρισμένα άτομα: Ναυτικούς, και βιομηχανικούς εργάτες στη Βόρεια Ευρώπη ή την Αμερική. Ο κορμός του παραμένει ο ίδιος: Όλοι και όλες «έσπασαν», ή «έλιωσαν τα κορμιά τους», «άριωσαν» [διέλυσαν] τη μέση, τη ράχη και τα γόνατά τους. «Τους έφαγε η δουλειά» ή «έφαγαν τα χέρια», ή «τα κόκκαλα τους στη δουλειά». Σε όρους πόρων, οι ηλικιωμένοι επένδυσαν τους σωματικούς τους πόρους τους μετατρέποντας τους σε άλλης μορφής: οικονομικούς και συμβολικούς. Ξεκίνησαν τη ζωή τους σε ένα κόσμο σπάνεως υλικών αγαθών και και αφθονίας υγιών σωμάτων, και αντιμετωπίζουν στα γεράματα μια αντεστραμμένη κατάσταση.

Στη διάλεκτο, η έκφραση «έχω/δεν έχω δυνάμεις», χρησιμοποιείται, ανάλογα με τα συμφραζόμενα, αναφορικά με σωματικές δεξιότητες, οικονομικά αποθέματα, ή τη δυνατότητα ενεργοποίησης κοινωνικών και συμβολικών πόρων προκειμένου να επηρεαστεί μια κοινή απόφαση ή αποτέλεσμα. Στο πεδίο της οικονομικής δραστηριότητας, οι οικογένειες «μετρούν τις δυνάμεις τους» προκειμένου να αποφασίσουν αν θα προβούν σε σημαντικές αγορές. Στα συμφραζόμενα των τοπικών εκλογών, οι υποψήφιοι επίσης «μετρούν δυνάμεις» ανάλογα με την επιρροή τους και τις ψήφους που αυτή θα φέρει. Στις αποφάσεις τους, οι ηλικιωμένοι μετράνε και εκείνοι τις δυνάμεις τους συνεχώς: Σχεδιάζουν τις διαδρομές τους στους δρόμους του χωριού αλλά και μέσα στο σπίτι, διαλέγοντας τις ευκολότερες διαδρομές, και εκείνες που προσφέρουν σημεία όπου μπορούν να καθίσουν λίγο ώστε να τις ανακτήσουν για να συνεχίσουν.

Όταν οι ηλικιωμένοι κρίνονται ως επιρρεπείς σε ατυχήματα, οι οικογένειες αλλά και ο περίγυρος τους επιτηρούν, και δεν παραλείπουν να τους υπενθυμίζουν πως οι σωματικοί πόροι χρειάζονται προσεκτική διαχείριση, καθώς η αδικαιολόγητη δαπάνη τους και το παραμικρό ατύχημα θα μπορούσαν να προκαλέσουν μόνιμη καθήλωσή τους στο στρώμα. Οι νοθεσίες είναι συχνά αγενείς και αδιάκριτες. Μια μεσόκοπη γυναίκα για παράδειγμα, είναι δυνατό να απευθυνθεί στην ηλικιωμένη

γειτόνισσά της με παρεισδυτικό τόνο:

Για πού τόβαλες θειά Μαρίκα; Σπίτι να πας. Γλιστράει σήμερα, δεν είναι η μέρα για ξεπορτίσματα.

Το «ξεπόρτισμα» ενός εύθραυστου ηλικιωμένου γίνεται ενίοτε αντικείμενο δημόσιων συζητήσεων, ιδιαίτερα όταν θεωρείται πως το ηλικιωμένο πρόσωπο «έχει αρχίσει να τα χάνει» και θεωρείται πως «κάποιος πρέπει να του σφίξει τα λουριά». Αλλιώς, όπως αναμένεται, «θα μας την κάνει τη λαχτάρα η Μαρίκα». Όταν μάλιστα τα πρόσωπα που αναμένεται λόγω συγγενικής ή άλλης σχέσης να τους νουθετήσουν δεν το πράττουν, γίνονται αντικείμενο αρνητικών σχολίων, όπως στο απόσπασμα που ακολουθεί. Έλαβε χώρα σε μια καφετέρια του χωριού, μεταξύ εμένα και μιας μεσόκοπης γυναίκας, η οποία εξ όσων γνωρίζω μου μίλησε από γνήσιο ενδιαφέρον. Η συζήτηση έλαβε χώρα στα τελειώματα της βραδιάς, μεταξύ δέκα και έντεκα. Ενώ μιλούσαμε με τη παρέα μου για κάτι άλλο, το αυτί μου έπιασε στην άλλη άκρη της σχεδόν άδειας καφετέριας έναν από τους θαμώνες, το Δημήτρη (Δ.), ένα άνδρα στα 60 να αναφέρει στην Άρτεμη (Α.), που στα 65 είχε γίνει γιαγιά, για μια γειτόνισσά του κοντά στα ογδόντα που πάσχει από άνοια, την Στεφανία. Η Στεφανία ζει μόνη στο μικρό σπίτι της στο Χωριό. Έχει ένα παιδί, τον Αντρέα, περίπου 50 ετών, παντρεμένο, που μένει στο λιμάνι, επτά χιλιόμετρα μακριά. Ο Ανδρέας επισκέπτεται καθημερινά τη μητέρα του, φροντίζει το σπίτι, φέρνει μαγειρεμένο φαγητό και της δίνει τα φάρμακά της. Αυτό γίνεται καθημερινά, οπωσδήποτε τα πρωινά και συνήθως και τα απογεύματα. Η Στεφανία εκτός από την άνοια είναι «στα πόδια της» και συγκριτικά με άλλες συνομήλικες της σε καλή φυσική κατάσταση. Όμως, σύμφωνα με τον Δημήτρη που ζει κοντά της,

(Δ.): Τελευταία η Στεφανία απόγινε. Γυρνάει κάθε λίγο έξω, εχθές πάλι τη μαζέψανε έξω από τα μνήματα [στα όρια του χωριού] και αυτό γίνεται κάθε τόσο».

(Α): Καλά γιατί δεν τη πηγαίνει σε ένα ίδρυμα; Κάτι πρέπει να την κάνει, δεν μπορεί να την αφήσει έτσι. Άμα δε θέλει να την πάρει σπίτι του, να δει να τη βάλει κάπου, να τη βάλει κάπου να είναι ασφαλής, να έχει το κεφάλι του ήσυχο.

Γνώριζα αρκετές λεπτομέρειες για τη σχέση του Ανδρέα με την μητέρα του, την οποία φρόντιζε με συνέπεια και στοργή. Πήρα τον λόγο:

(Γ.): Την προσέχει πάντως τη μητέρα του ο Ανδρέας.

(Δ.): -Τι την προσέχει; Δεν τη βλέπει που γυρνάει; Είναι επικίνδυνο. Τώρα το χειμώνα θα βγει καμιά ώρα με τα κρύα τη νύχτα και θα τη βρουν παγωμένη.

(Γ.) Δε μπορεί να κλειδώνει την πόρτα το απόγευμα όταν φεύγει;

(Δ): Δε γίνεται, δεν είναι αυτή η γυναίκα για μόνη της, πώς να σου το πω; Πολεμά φωτιές, πολεμά νερά, θα καεί καμιά ώρα μόνη της.

(Γ.): Πώς και δεν την έχει πάρει σπίτι του;

(Α): Δένε πως δεν τη θέλει η γυναίκα του να την πάρει μέσα στο σπίτι. Εντάξει: δε θέλει-δε θέλει. Αλλά κάτι πρέπει να κάνει. Να τη βάλει σε ένα ιδρυμα. Δε μπορεί να την αφήσει έτσι.

Ανάλογες ημι-δημόσιες διαβουλεύσεις επιτελούνται και για ηλικιωμένα πρόσωπα που θεωρείται πως βρίσκονται σε κίνδυνο και χρήζουν επιτήρησης όχι μόνο λόγω νοητικής «ελαφρότητας» αλλά και σωματικής επιβάρυνσης. Ο κοινωνικός θόρυβος γύρω από ηλικιωμένους που «παραγίνονται» ή «ξεφεύγουν» και χρειάζονται «βοήθεια», ή «σφίξιμο τα λουριά», εντείνεται υπό τη μορφή δημόσιας συζήτησης και κάποια στιγμή φτάνει μέσω των περισσότερο οικείων του προσώπων, στον άνθρωπο που κατά το ισχύον άτυπο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης θεωρείται το αρμόδιο να αποφασίσει και να αναλάβει δράση. Όπως φάνηκε στο παράδειγμα, τα δημόσια σχόλια ξεπερνούν το επίπεδο της κριτικής απέναντι στα εμπλεκόμενα πρόσωπα που κατά τον κοινό νου δεν πράττουν τα πολιτισμικά αναμενόμενα. Κατά τη συζήτηση εξετάζονται και αποτιμώνται οι αντικειμενικές δυνατότητες και περιορισμοί, καθώς και η ενδεχόμενη αποτελεσματικότητα των εναλλακτικών, κοινωνικά αποδεκτών στο Βουνί στρατηγικών, για τη λύση του «προβλήματος». Εν προκειμένω, όπως πληροφορήθηκα, μερικές ημέρες αργότερα ο Ανδρέας, που είχε ενημερωθεί για τις νυχτερινές βόλτες της μητέρας του, προτίμησε μια άλλη κοινωνικά αποδεκτή λύση του προβλήματος: Προσέλαβε μια «ξένη», για να κοιμάται μαζί με τη μητέρα του και να την προσέχει τα βράδια όταν εκείνος δεν ήταν μαζί της.

Σε κάθε χωριό, οι κάτοικοι γνωρίζουν ποιοι από τους ηλικιωμένους του «έχουν αρχίσει να το χάνουν» και απαριθμούν σε κάθε ευκαιρία τα καινούρια «καμώματα» τους, άλλοι καθαρά για κουτσομπολιό και άλλοι «για να βρεθεί κάποια λύση». Στα πλαίσια της αναζήτησης «λύσης» για ηλικιωμένους χωρίς παιδιά ή άλλους συγγενείς άμεσα επιφορτισμένους με τη φροντίδα τους, το πλέον κατάλληλο άτομο για να σφίξει τα λουριά εθεωρείτο σε ορισμένες περιπτώσεις πως ήμουν εγώ, ιδιαίτερα όταν επρόκειτο για εξυπηρετούμενους του προγράμματος. Στο παράδειγμα που ακολουθεί, η Μαρία, μια γυναίκα της γειτονιάς «με έπιασε» στο δρόμο θέλοντας να κάνει «ένα παράπονο». Επρόκειτο για μια ηλικιωμένη γυναίκα που φρόντιζε το πρόγραμμα.

(Μ.) Αυτή απόγινε τελευταία. Τις προάλλες πήγε στο σπίτι της κομμώτριας, χωρίς να τηλεφωνήσει, εκείνη έλειπε και η θειά σου η Λενίτσα μπήκε μέσα, στρογγυλοκάθισε και περίμενε. Ήταν ο άντρας της εκεί, βγήκε από το μπάνιο γυμνός, την είδε ξαφνικά φάντη μπαστούνι και κόντεψε να μείνει. Την ξέρεις τι είναι, σε έχει τρελάνει και σένα.

(Γ.): Τι να σου πω, να τα βάλουμε με την η κυρα-Λένη; Αφού ξέρεις, είναι μια γυναίκα αξιολύπητη, έχει χίλια προβλήματα, πολεμά και τη μάνα της, μια γριά που φροντίζει μια άλλη γριά.

(Μ.): Ναι, έτσι που το λες έχεις δίκιο, αλλά αυτό δε σημαίνει πως μπορεί να κάνει ό, τι της έρθει στο κεφάλι. Και άμα είναι έτσι που το λες, να κάτσει σπίτι της να διει το χάλι της και το χάλι της μάνας της, όχι να λιέται στα σπίτια του κόσμου».

Οι Βουνιώτες θεωρούν πως η απώλεια σωματικών πόρων συχνά επηρεάζει και το μυαλό των ηλικιωμένων που αδυνατίζει με την πάροδο της ηλικίας. Το μυαλό «φυραίνει» και το κεφάλι γίνεται «όπως ένα κούφιο καρύδι». Παρότι αναφορές για ηλικιωμένους που «τα είχαν 400⁶⁰» και διέθεταν ως τα βαθιά τους γεράματα πνευματική διαύγεια και «θυμούνταν πιο καλά από μας» είναι συνηθισμένες, οι ηλικιωμένοι Βουνιώτες τελούν υπό συνεχές καθεστώς επιτήρησης για σημάδια ανοϊκής συμπεριφοράς. Θεωρούν πως η σωματική παρακμή που αδυνατίζει το σώμα, συρρικνώνει το μυαλό, αδειάζει το κεφάλι και καθιστά τους γέρους επιρρεπείς σε κάθε είδους ατυχήματα, προκαλώντας επικίνδυνες συμπεριφορές που φαίνονται παράλογες στα μάτια των επιφορτισμένων με τη φροντίδα τους.

Οι εντονότερες επικρίσεις στους ηλικιωμένους που δεν κάθονται καλά προέρχονται από τα άτομα του άμεσου περιβάλλοντος τους, που «έχουν το θάρρος», αλλά είναι και εκείνοι που θα πλήττονταν άμεσα από ένα ατύχημα. Τα ίδια πρόσωπα που τους επιτηρούν και τους φροντίζουν, είναι εκείνα που περιορίζουν και επιτιμούν τους ηλικιωμένους τους, επαναφέροντας τους στην τάξη όταν εκείνοι «ξεφεύγουν» και επιδεικνύουν «επικίνδυνες» συμπεριφορές οι οποίες υποδηλώνουν πως αρχίζουν να το χάνουν. Σε ένα ενδεικτικό παράδειγμα, ο Κώστας, ένας μεσόκοπος με ήπιο χαρακτήρα άνθρωπος, ήρθε λαχανιασμένος και με κόκκινο πρόσωπο στο Κέντρο Υγείας, όταν τον ειδοποίησα πως βρήκαμε τη μητέρα του τη Φρόσω πεσμένη από την καρέκλα όπου είχε ανεβεί στο πάτωμα χωρίς να μπορεί να σηκωθεί, και καλέσαμε ασθενοφόρο. Η Φρόσω έκανε δουλειές και δεν περίμενε την ημέρα που η γυναίκα

---

⁶⁰ Η αναφορά στο βάρος του μυαλού εδώ βρίσκεται σε άμεση αντιστοιχία με την αντίληψη των νησιωτών για την ηθική συγκρότηση του προσώπου. Πρβλ. στο κεφάλαιο 2 πώς οι Βουνιώτες χαρακτηρίζουν όσους δεν διαθέτουν την σοβαρότητα που πηγάζει από τη επίγνωση των κανόνων του πεδίου ως «ελαφριούς».

από τα προγράμματα θα ερχόταν να καθαρίσει. Αφού πέρασε ένα αγωνιώδες διάστημα, μέχρι που οι ακτινογραφίες έδειξαν πως δεν υπήρχε σπάσιμο, ο Κώστας έβαλε μπροστά μου τις φωνές στη Φρόσω που ήταν ξαπλωμένη στο θάλαμο νοσηλείας: «Καλά παλαβώθηκες; Τι ήθελες στην καρέκλα επάνω, το έχασες; Θεες να με πεθάνεις;» Βγήκε έξω και κάπνισε ένα τσιγάρο, γύρισε με τα μάτια κόκκινα και της ζήτησε συγνώμη. Στο μεταξύ όμως εκείνη, που «τα έπαιρνε βαριά» είχε βουρκώσει, το σαγόνι της έτρεμε και μετά βίας κρατούσε τα δάκρυά της. Χρειάστηκε πολύς χρόνος και κάθε είδους απολογία και δικαιολογία από τον γιο της για να ηρεμήσει:

Δε στο λέω για να σε μαλώσω μωρ' μάνα, φοβήθηκα, γιαυτό σου φώναξα, δεν το καταλαβαίνεις; Τι θα σε κάνω ένας άντρας μόνος αν πάθεις τίποτα; Τι θα κάνουμε ύστερα;»

είπε μεταξύ άλλων ο Κώστας στην απαρηγόρητη μητέρα του.

Παρότι στην πλειοψηφία τους παρόμοιες στρατηγικής επιτήρησης και ελέγχου προέρχονται από γνήσιο ενδιαφέρον, λόγω του άκομψου τρόπου τους γίνονται αντικείμενο παραπόνων από τους ηλικιωμένους, που ενίοτε τις ερμηνεύουν λέγοντας πως ο γιος ή η κόρη «έχει χολιάσει και δε με θέλει», ή πως «μου παραπονείται πως τον/την παραβαρύνω» κτλ. Συχνά δε, η αντίδραση των γέρων είναι η αποστασιοποίηση από τα παιδιά τους και η αποφυγή αναζήτησης βοήθειας σε δύσκολες ή επικίνδυνες εργασίες, με αποτέλεσμα να εκθέτουν τους εαυτούς τους σε περισσότερους κινδύνους. Αν τελικά πάθουν κάτι, κανείς δεν θα τους καταλάβει. Όλοι, ακόμα και οι πιο κοντινοί τους θα σπεύσουν να πουν: «εμ, δεν κάθονταν καλά,» και «ας πρόσεχε», συμπληρώνοντας εμφαστικά πως «τώρα άλλοι θα τα τραβούν [τα βάσανα]». Μόνιμη επωδός όλων είναι πως «από του κεφάλι του τα έπαθε». Όπως τα παλιά σπίτια πέφτουν όταν χαλάσει η σκεπή, έτσι και τα ηλικιωμένα σώματα, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, πέφτουν στο κρεβάτι από την «κορφή» τους.

Οι ηλικιωμένοι βρίσκονται διαρκώς αντιμέτωποι με αμφίσημες αποφάσεις. Από τη μια πρέπει να παραμείνουν αυτόνομοι και να «μην παραβαρύνουν κανένα» με απαιτήσεις, και από την άλλη «να κάθονται ήσυχοι», προκειμένου να μην προκαλέσουν κακό στους ίδιους και συνακόλουθα στους συγγενείς τους. Ο αγώνας ώστε να «κινιούνται» με «πόνους» και «προσπάθειες», προκειμένου να διατηρήσουν την συχνά οριακή αυτονομία τους, αλλά όχι υπερβολικά, καθώς αν υπερβούν εαυτώ η εξάντληση ή το ατύχημα είναι δυνατό να επιφέρουν το αντίθετο από το επιθυμητό

αποτέλεσμα, επίσης διέπεται από αμφισημία. Το διακύβευμα δεν είναι απλά η διατήρηση της αυτονομίας του ίδιου του ηλικιωμένου. Ο ηλικιωμένος, καθώς διαχειρίζεται το σώμα του εν μέσω όλων αυτών των διλημμάτων, φέρει την ευθύνη απέναντι σε όλη του τη γενιά.

Η επαπειλούμενη κατάκλιση τους δεν βλάπτει μόνο τους ίδιους, αλλά όλη την οικογένεια. Επιτηρώντας και συντηρώντας τους πεπερασμένους φυσικούς τους πόρους, οι γέροι ταυτόχρονα φροντίζουν, διατηρώντας ανέπαφους, τους σωματικούς πόρους των παιδιών τους ή των άλλων επιφορτισμένων στη φροντίδα τους προσώπων. Είδαμε παραπάνω πώς η ενσώματη πρακτική της φροντίδας φθείρει σωματικά και ψυχικά τους ανθρώπους που την προσφέρουν. Όταν τα σώματα των προσώπων της οικογένειας που φροντίζουν δεν επιδέχονται αντίστοιχης φθοράς, η λύση βρίσκεται στην μίσθωση ενός ξένου σώματος που θα φθαρεί προσφέροντας φροντίδα στο γέρο. Ακόμα και στην τελευταία περίπτωση πάντως, το να πέσει ένας γέρος στο κρεβάτι πέρα από προσωπική δυστυχία για τον ίδιο συνεπάγεται τεράστια αιμορραγία σωματικών, ψυχικών και οικονομικών πόρων από πλευρά της οικογένειάς τους, οι οποίοι συνήθως δεν περισσεύουν. Δεν είναι υπερβολική η πρόταση πως στις πλείστες των περιπτώσεων, οι αδύναμοι ηλικιωμένοι εξισορροπούν στα ασταθή βήματά τους το μέλλον όχι απλά το δικό τους αλλά και των οικογενειών τους. Πρόκειται για μια εξ ορισμού ελλειμματική σωματική οικονομία, κατά την επισφαλή διαχείριση της οποίας η φύση πολλές φορές κυριολεκτικά τους τραβάει το χαλί κάτω από τα πόδια.

7.4 «Είμαι για να παγαίνω»: Τα σημάδια του επερχόμενου θανάτου

Οι Βουνιώτες πιστεύουν ο θάνατος που πλησιάζει κάνει αισθητή την έλευσή του μέσα από συγκεκριμένα φυσιολογικά, γνωστικά και συμπεριφορικά στοιχεία. Οι ηλικιωμένοι που «νιώθουν» πως το τέλος τους πλησιάζει, προετοιμάζεται για αυτό. Μια πολύ συνηθισμένη πρακτική στα πλαίσια της προετοιμασίας για το θάνατο αποτελεί το να επιζητούν οι ηλικιωμένοι μια τελευταία επαφή με σημαντικούς για εκείνους ανθρώπους, η οποία έχει ατονήσει λόγω των κινητικών τους δυσχερειών. Το να βγει ένας ηλικιωμένος από το σπίτι του ενώ δεν το έκανε από καιρό και να «πάρει το μαχαλά» κάνοντας επισκέψεις, είναι μια πράξη αναγνωρίσιμη από τον περίγυρο ως προς τη σημασία της. Λένε πως ο «γέρος/η γριά χαιρετάει», ένα ξεκάθαρο για εκείνους μήνυμα πως το τέλος πλησιάζει. Κάποτε η Άρτεμη, όχι πολύ ηλικιωμένη

αλλά πάσχουσα από χρόνια νόσημα, πέθανε αναπάντεχα για εμάς, το προσωπικό του «βοήθεια» που τη βλέπαμε, τη «Βουλγάρα» που την πολεμούσε και την κόρη της, που αν και έμενε σε άλλο χωριό, την επισκεπτόταν το διάστημα πριν πεθάνει καθημερινά. Συζητώντας το αναπάντεχο του θανάτου, μια γειτόνισσα και φίλη της, μου είπε πως

Μπα, εγώ το περίμενα από το καλοκαίρι. Ακούω ένα πρωί να με φωνάζουν, βγαίνω έξω και βλέπω την Άρτεμη να βαστιέται από το κάγκελο. Της λέω, τι κάνεις εδώ κουμπάρα, αφού δε μπορείς; Μου απαντάει «να, ήρθα να δω τι κάνεις». Είχε έρθει με τα νύχια, δεν είχε δυνάμεις. Την έβαλα μέσα, της έκανα καφέ και μετά την πήγα σπίτι της. Πήρα ύστερα την [κόρη της], της είπα η μάνα σου δεν είναι καλά, χαιρετάει... Από τότε το κατάλαβα.

Τα «σημάδια» του επερχόμενου τέλους γίνονται αισθητά πρώτα από τον ίδιο τον ηλικιωμένο με τη μορφή σκέψεων, αναμνήσεων και ονείρων. Κάποιοι ηλικιωμένοι ισχυρίζονται πως τη νύχτα έχουν δει «σαν όνειρο» μια μαύρη μορφή να στέκεται πάνω από το κρεβάτι τους αμίλητη. Πιστεύουν πως πρόκειται για άγγελο, το χάρο ή κάποιον άγιο που θέλει να τους ειδοποιήσει ή να τους πάρει την ψυχή. Μερικές φορές στήνεται ένας αγώνας για τη ζωή, όπου ο θάνατος, όπως και οι αρρώστιες, προσωποποιείται. Ο Στέλιος, πάνω από ενενήντα χρονών μου εκμυστηρεύτηκε πως

Τρεις νύχτες τώρα έρχεται πάνω από το κεφάλι μου και πουλ'μά να με πουλμώσει [πνίξει]. Αλλά εγώ δεν τον αφήνω. Τον πιάνω απ' το λαιμό και του λέγω έλα να δούμε ποιος είναι πιο δυνατός; Ακόμα δεν τα κατάφερε να με νικήσει [γελάει με κόπο]. Τη νύχτα έχω πάλε αγώνα.

Άλλοτε, ο αγγελιοφόρος του θανάτου έρχεται με τη μορφή αγαπημένων προσώπων. Όταν βλέπουν οι ηλικιωμένοι γνώριμα πρόσωπα που έχουν πεθάνει στον ύπνο τους ή και «στον ξύπνιο τους» «σα σε όνειρο», αισθάνονται φόβο, γιατί υποτίθεται πως ο νεκρός έρχεται να τους πάρει μαζί τους. Ο κυρ Γιάννης, μου εκμυστηρεύτηκε ένα πρωί έντρομος πως

Μέ(ρ)ες έχω που βλέπω τη γυναίκα μου [που έχει πεθάνει από χρόνια] να έρχεται να πλαγιάζει μαζί μου και να μου μιλάει, όχι σαν όνειρο, σα να είναι αληθινή. Πρέπει να έρχεται η ώρα μου.

Απάντησα με ύφος ειδικού πως είναι καλό όνειρο, σημαίνει πως η γυναίκα σου σε νοιάζεται που είσαι μόνος σου και έρχεται να σε φυλάει. Το δέχτηκε με ανακούφιση. Ένα βράδυ που πέρασα έξω από το σπίτι του τον άκουσα να μιλάει μόνος του με

γλυκό τόνο στη φωνή. Συνέχισε να μιλά με τη γυναίκα του για πολλά χρόνια έκτοτε. Τα «κύματα αναμνήσεων» (Manheimer 1999) που κατακλύζουν ενίοτε τις σκέψεις των ηλικιωμένων αντιμετωπίζονται επίσης με ανησυχία: «Γιατί μου έρχονται όλα αυτά στο μυαλό; Μήπως φτάνει το τέλος μου;» ρώτησε με ανησυχία ο κυρ Στέλιος, πάντα δεινός αφηγητής, κάποτε. Όταν αρχίζει να αφηγείται ένας ηλικιωμένος παλιές ιστορίες, θεωρείται ένα ακόμα σημάδι που γίνεται αντιληπτό ως ένδειξη επερχόμενου θανάτου και σχολιάζεται ανάλογα από τους οικείους του.

Άλλοτε πάλι δεν υπάρχουν όνειρα. Τα σημάδια του τέλους εμφανίζονται σαν μια υπόγεια αίσθηση πως ο γέρος «δεν έχει πολύ ζωή». Ένα ξαφνικό διάλειμμα διαύγειας ανθρώπων σε προχωρημένη άνοια ή χωρίς επαφή με το περιβάλλον, λόγω εγκεφαλικών επεισοδίων ή άλλης αιτιολογίας, όπως και η απροσδόκητη βελτίωση της υγείας όσων βρίσκονται στο τελικό στάδιο μιας μη αναστρέψιμης ασθένειας, θεωρείται επίσης σημάδι πως το τέλος πλησιάζει. Ομοίως ερμηνεύεται η ξαφνική επιδείνωση της υγείας ενός κατάκοιτου «άρρωστου» όταν «χάνεται», χάνει δηλαδή την επαφή με τον κόσμο, μιλάει μόνος του με ανύπαρκτα πρόσωπα κτλ. Άλλοτε, ο ηλικιωμένος που «καταλαβαίνει πως θα πεθάνει» ζητά να μεταλάβει και μετά να σταματά να τρώει. Από εκείνη τη στιγμή, παρά τα παρακάλια και τις προσπάθειες «να τους ξεγελάσουν» ταΐζοντας γάλα, γιαούρτι και πολτοποιημένες τροφές, «με το κουταλάκι», δέχονται μόνο ελάχιστο νερό ή το πολύ λίγο χυμό, ώσπου ο θάνατος έρχεται μερικές εβδομάδες αργότερα.

Όλα τα παραπάνω στοιχεία πάντως, συνιστούν ενδείκτες του επικείμενου θανάτου, χωρίς να στοιχειοθετούν βεβαιότητα. Όσοι έχουν άρρωστο στο σπίτι, όταν πιστεύουν πως το τέλος είναι κοντά, κάποια στιγμή θα φωνάξουν «τις γυναίκες». Σε άλλες περιπτώσεις, οι γυναίκες συνεννοούνται μόνες τους για να επισκεφτούν μαζί ένα κατάκοιτο άνθρωπο που πληροφορίες από συγγενικά του πρόσωπα ή ανθρώπους που «μπαίνουν στο σπίτι του» δείχνουν πως «δεν πάει καλά». Οι γυναίκες είναι γειτόνισσες, συγγενείς και φίλες της άρρωστης, συνήθως μεσόκοπες ή γριές οι ίδιες. Αν δεν είναι οι ίδιες χήρες, όπως συμβαίνει πολύ συχνά, έχουν πάντως οι περισσότερες ζήσει από κοντά την ασθένεια και το θάνατο κοντινών τους προσώπων. Λόγω ηλικίας έχουν σίγουρα ζήσει το θάνατο κάποιων από τους γονείς ή τα πεθερικά τους. Πολύ συχνά, ήταν εκείνες που είχαν αναλάβει το κύριο βάρος της φροντίδας τους. Είναι εξοικειωμένες με την αρρώστια και το θάνατο, καθώς και με τις περιθανάτιες και μεταθανάτιες τελετουργίες. Μπαίνοντας σε ένα σπίτι όπου ο γέρος ή η γριά «ψυχομαχάει», μιλούν μεταξύ τους με κοφτά λόγια και χαμηλή φωνή,

αναλύοντας «σημάδια» όπως ο ήχος και ο ρυθμός της ανάσας, η παρουσία ή όχι ιδρώτα, το χρώμα του προσώπου, αν πίνει νερό και πόσο, αν είναι ζεστός ή κρύα. Σύντομα θα αποφανθούν όχι μόνο για το αν «θα την πεταχτεί» [θα τη γλιτώσει] ή όχι, αλλά και για το πόσο χρόνο ζωής έχει, πρόβλεψη που συχνά επαληθεύεται με ανατριχιαστική ακρίβεια. Επίσης, συμβουλεύουν τη γυναίκα που φροντίζει τον άρρωστο για το τι να περιμένει, ποια είναι η κατάλληλη στιγμή για να φωνάξει τον παπά να τον μεταλάβει, τι να κάνει όταν έρθει η ώρα του θανάτου. Αφού ενημερώσουν τη συνήθως πελαγωμένη γυναίκα για τα υλικά που θα πρέπει να έχει έτοιμα για την προετοιμασία του σώματος, του σπιτιού και των κόλλυβων, ορισμένες ίσως προσφερθούν να έρθουν για να βοηθήσουν στην προετοιμασία του νεκρού.

Στον κύκλο των ανθρώπων που «ξέρουν» και μπορούν να καταλάβουν την κατάσταση του άρρωστου συγκαταλέγεται και το προσωπικό των προγραμμάτων. Όποτε έχω συναντήσει γυναίκες κατά τη επίσκεψη τους σε ένα ετοιμοθάνατο ηλικιωμένο, ρώτησαν και εμένα τη γνώμη μου, καθώς, όπως μου είπε μια από αυτές, «κι εσύ καταλαβαίνεις» γιατί «έχετε δει κι εσείς πολλά». Άλλοτε, άκουγα από γυναίκες πως «τόσα χρόνια έχετε γίνει κι εσείς μισοί γιατροί». Οι Βουνιώτες δεν αποδίδουν την ικανότητα των γυναικών να προβλέπουν την πορεία μιας κρίσης ή τον θάνατο ενός ανθρώπου σε κάποια μεταφυσική ιδιότητα ή έκτη αίσθηση, αλλά στην εμπειρία τους στην φροντίδα ανθρώπων που έχασαν τη ζωή τους. Οι οικογένειες των ετοιμοθάνατων δε ζητούν τη γνώμη μόνο των γυναικών, αλλά και των γιατρών, που «κάτι παραπάνω ξέρουν».

7.4.1 Καλός και κακός θάνατος

Σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις που συνάντησα, οι ίδιοι οι ηλικιωμένοι είχαν εκφράσει την επιθυμία τους να πεθάνουν «σπίτι τους», «στα ρούχα τους». «Όχι να με τραβούν από δω και από κει σαν οι σκύλοι το κρέας». Η μεσόκοπη Βάσω που φρόντιζε στο σπίτι της τον κατάκοιτο πατέρα της για χρόνια με στοργή, φτάνοντας στα όρια της ψυχικής και σωματικής αντοχής της, μου είπε κατά τη διάρκεια μιας κρίσης του που όπως αποδείχθηκε ήταν και η τελευταία πως

Δε θέλω να τον δω στο νοσοκομείο να τον τρυπάνε από παντού και να τον έχουν στα μηχανήματα. Το έχω δει στη μακαρίτισσα τη μάνα μου και τέτοια τύχη δε θέλω ούτε για τον εχθρό μου. Λέω να τον κρατήσω εδώ και όσο πάει. Να πάει σαν άνθρωπος.

Της είπα πως μάλλον ήταν το καλύτερο για αυτόν. Δέχθηκε την απάντησή μου με ανακούφιση. Οι περισσότεροι από τους γιατρούς που έχουν περάσει από το Κέντρο Υγείας ακολουθούν μια τέτοιου είδους «ανθρώπινη» στάση απέναντι στο θάνατο σεβόμενοι τις επιθυμίες των ηλικιωμένων ή των συγγενών τους όταν το τέλος μοιάζει αναπόφευκτο, ή καλύτερο από τη συνέχιση μιας βασανιστικής ύπαρξης.

Ο ιδανικός τρόπος για να ξεψυχήσει κανείς, αν δεν πρόκειται για αιφνίδιο θάνατο από ατύχημα, ακολουθεί συγκεκριμένα μοτίβα και κανόνες. Ο καλύτερος θάνατος για τους Βουνιώτες είναι «στον ύπνο, να μην καταλάβεις τίποτα» ή «να σε βρει όρθιο, μπαμ και κάτω». Ο χειρότερος είναι «να χαθείς από τσοι πόνοι», «να σε φάει η λούβα», «να γίνεις κουβάρι», «να λιώσεις στο κρεβάτι», «να σαπίσεις ζωντανός». Δεν είναι όμως απλά ο τρόπος, που χαρακτηρίζει ένα θάνατο ως καλό ή κακό, αλλά και ο χρόνος. Ο «καλός θάνατος» έρχεται «στην ώρα του», όταν ο άνθρωπος «την έχει ζήσει τη ζωή του». Όταν έχει «αναστήσει» παιδιά και εγγόνια, και «όλοι είναι βολεμένοι», όταν ο ίδιος «έχει πάρει να βαραίνει» και «δε μπολεί άλλο» τότε ένας άνθρωπος μπορεί να πει πως «φτάνει τόσο» ή απλά πως «βαρέθηκε». «Μη μου εύχεσαι χρόνια πολλά, καλό θάνατο να μου εύχεσαι» είναι μια φράση που άκουσα από τους περισσότερους υπερήλικες με εύθραυστη υγεία στο Βουνί. Αυτό που φοβούνται, «τα χειρότερα» που μπορεί να έρθουν, βρίσκονται στο κρεβάτι. Ο τρόπος που θα πεθάνουν, η ποιότητα των τελευταίων στιγμών τους, είναι για τους ηλικιωμένους μια αγωνία ίσως μεγαλύτερη από τον ίδιο το θάνατο.

Δεν έχω βρεθεί αυτοπροσώπως σε κηδείες νέων στο Βουνί, που μου περιγράφονταν από όσους πήγαν ως «τραγωδία» «δυστυχία» και «θρήνος», με γοερά κλάματα και λιποθυμίες τόσες που σε κάποιες περιπτώσεις κάποιοι συγγενείς ζητούν από ένα γιατρό να παρευρεθεί «για κάθε ενδεχόμενο». Ένας αγροτικός γαιτρός μάλιστα, μου μετέφερε πως σε μια τέτοια «τραγική» κηδεία ενός νεαρού που έχασε τη ζωή του από τροχαίο «μοίραζε τα λεξοτανίλ με τις χούφτες». Στις αρκετές κηδείες ηλικιωμένων που έχω παρευρεθεί, η έκφραση της θλίψης είναι πιο συγκρατημένη. Όσοι συλλυπούνται τείνουν να χρησιμοποιούν την επωδό «ξεκουράστηκε», ειδικά όταν ο άνθρωπος ταλαιπωρούνταν κατάκοιτος για καιρό. Αντί για γοερούς θρήνους βλέπει κανείς σιωπηλά κλαμένα μάτια και πικρά χαμόγελα, κι αυτά όχι πάντα. Στα σκαλιά του σπιτιού ή στο προαύλιο της εκκλησίας, γνωστοί και μακρινοί συγγενείς σηκώνουν τους ώμους αδιάφορα. «Πάει κι αυτός», «ε, μεγάλος ήταν», «και πολύ πήγε». «Από κει να παίρνει [από τους ηλικιωμένους ο χάρος]». Στα περιθώρια της κηδείας, συγγενείς γνωστοί και φίλοι της οικογένειας βρίσκουν ευκαιρία να

συναντηθούν και να ανταλλάξουν νέα σε μια χαλαρή ατμόσφαιρα. Πολλοί απλά περιμένουν να τελειώσουν οι τελετές για να πάνε σπίτι τους, αφού «έβγαλαν τη υποχρέωση» να παρασταθούν. Άλλοι από τους παριστάμενους διασκεδάζουν την πλήξη τους, ανταλλάσοντας πειράγματα, συζητώντας για πολιτική ή άλλα άσχετα θέματα, και κλείνοντας δουλειές.

Ο θάνατος των ηλικιωμένων θεωρείται φυσικός και δίκαιος, σε αντίθεση με των νέων που δεν πρόλαβαν να ζήσουν. Είναι σημαντικός για λίγα πρόσωπα, εκείνα που τους «πολεμούσαν» και μοιράζονταν την καθημερινότητά και τις αγωνίες τους: Ηλικιωμένοι σύζυγοι, συνήθως συντετριμμένοι, και η κόρη ή οι κόρες. Η στιγμή του θανάτου βιώνεται, όταν ο άνθρωπος είναι κατάκοιτος, ως το τέλος μιας μάχης που έχει μόνο ηττημένους. Είναι το σημείο που μπορεί να καταρρεύσουν ακόμα και οι πιο σκληραγωγημένες από την κακουχία της φροντίδας γυναίκες και να νιώσουν ενοχή για αυτό. Τα παρακάτω αποσπάσματα προέρχονται από τα λόγια διαφορετικών γυναικών:

[Απόσπασμα Α]

Όταν τον είδα και κατάλαβα πως ήταν νεκρός λιποψύχησα, δεν ήθελα να τον αντικρύσω, λες και δεν ήταν αυτός. Ποια εγώ, που ξέρεις τι τράβηξα. Ντρέπομαι που στο λέω αλλά έτσι έγινε

[Απόσπασμα Β]

Κάθε μέρα που περνούσε έλεγα Χριστέ μου δώσμου δύναμη, ή πάρτον, δεν αντέχω άλλο. Έλεγα να πεθάνει να ξεκουραστεί, κι αυτός κι εγώ να τελειώνουν τα βάσανά μας. Και όταν χάθηκε πια μούδιασα, [ένιωθα] σαν άδειο σακί, ούτε κόκαλα μέσα. Και τώρα σκέφτομαι πως δεν έπρεπε να το πω αυτό, μπορούσα κι άλλο. [κλάματα]

7.4.2 Η μεταθανάτια φροντίδα

Μόλις γίνει αντιληπτό πως ο γέρος ή γριά που «τους περιμένουν» «ξεψύχησε» σημαίνει συναγερμός. Αμέσως ειδοποιούνται τηλεφωνικά οι συγγενείς και ορισμένοι από τους γείτονες, ξεκινώντας από τους πιο κοντινούς σε όρους κοινωνικής και συναισθηματικής εγγύτητας. Το άγχος να μην ξεχαστεί κανένας πάνω στην αναμπουμπούλα είναι πρόδηλο. Ειδοποιείται επίσης το Κέντρο Υγείας για να στείλει γιατρό να πιστοποιήσει το θάνατο και ο παπάς για να κανονίσουν τα της τελετής. Η καμπάνα χτυπάει πένθιμα και ο ένας ρωτάει τον άλλο στο χωριό «ποιος χάθηκε». Η είδηση έχει σε λίγη ώρα κάνει το γύρο του νησιού. Στο σπίτι του νεκρού έχει ήδη συρρεύσει κόσμος και έχουν ξεκινήσει οι ετοιμασίες. Χωρίς να σημαίνει πως οι άνδρες μένουν αναγκαστικά στο περιθώριο, η τελετή της κηδείας, η προετοιμασία του

νεκρού και κυρίως η κατάληψη και χρήση του οικιακού χώρου είναι ένα πεδίο που κυριαρχείται από γυναίκες. Οι εργασίες για την προπαρασκευή του χώρου και του σώματος, που τις αναλαμβάνουν κυρίως οι γυναίκες της στενής και ευρύτερης οικογένειας, είναι πυρετώδεις. Η ώρα για να ετοιμάσουν το νεκρό σώμα πριν να επέλθει η νεκρική ακαμψία είναι λίγη. Πρώτα αφαιρούνται όλα τα ρούχα και το σώμα πλένεται με βαμβάκι βουτηγμένο σε κόκκινο κρασί. Με βαμβάκι γεμίζεται και το στόμα του νεκρού για να σφραγίσει. Για να μείνει το στόμα κλειστό πολλές φορές έχω δει να χρησιμοποιούν κολλητική ταινία ή κορδέλα στο σαγόνι, όσο το σώμα είναι ακόμα εύκαμπτο. Με τον ίδιο τρόπο δένονται και τα πόδια μαζί. Στη συνέχεια φοράνε τα ρούχα της κηδείας, που έχουν από πριν επιλεγεί και ετοιμαστεί προσεκτικά ώστε να είναι καθαρά και σιδερωμένα.

Οι περισσότεροι ηλικιωμένοι έχουν ήδη προνοήσει, περισσότερες φορές από χρόνια πριν να ετοιμάσουν τα ρούχα τους και να αφήσουν ένα χρηματικό ποσό στους συγγενείς τους, λέγοντας τους ρητά πως είναι «για το ταξίδι», δηλαδή την κηδεία, τα κόλλυβα, τα μνημόσυνα κτλ. Άλλοτε, έχουν πληρώσει ήδη σε δόσεις το αντίτιμο της διοργάνωσης της κηδείας τους κατευθείαν σε ένα ανθοπωλείο που τελεί και τη λειτουργία του γραφείου τελετών. Το σώμα φασκιώνεται σε άσπρο σάβανο με τα χέρια σταυρωμένα και τα πόδια κλειστά σε στάση προσοχής, με τον ίδιο τρόπο που φασκίωνονταν όχι πριν πολλά χρόνια τα νεογέννητα παιδιά, και τοποθετείται στο φέρετρο. Στα σταυρωμένα χέρια τοποθετείται μια εικόνα, συνήθως του Χριστού ή της Παναγίας και στερεώνεται ένα αναμμένο κερί. Το φέρετρο γεμίζεται με λουλούδια, ώσπου φαίνεται μόνο το πρόσωπο και το μούστο. Λουλούδια, περισσότερα ή λιγότερα, φέρνουν και όσοι πηγαίνουν στο σπίτι για να συλλυπηθούν. Δε χρειάζεται να φέρει κανείς πολλά λουλούδια, ούτε έχω παρατηρήσει κανένα είδος επιδεικτικής προσφοράς σε αυτή την πρακτική. Πολλοί άνδρες δε φέρνουν καν, ενώ και για τις γυναίκες αρκεί και ένα λουλούδι που θα κόψουν από το δρόμο.

Το σπίτι αλλάζει διαρρύθμιση για να μπορέσει να υποδεχτεί τον κόσμο. Δύο λεκάνες με κεριά στερεωμένα σε άμμο ή συχνά στάρι, που όπως μου είπαν «είναι πιο καθαρό», τοποθετούνται εκατέρωθεν της εξώπορτας. Μέσα σε ελάχιστη ώρα το σπίτι έχει χάσει την καθημερινή αύρα του. Τα διάφορα αντικείμενα καθημερινής χρήσης και ιδιαίτερα όσα έχουν να κάνουν με την αρρώστια όπως φάρμακα, πάμπερς, σεντόνια και ιατρικά μηχανήματα έχουν εξαφανιστεί. Όλο το σπίτι «σηκώνεται» και καθαρίζεται ώστε να γυαλίζει. Ένα από τα δωμάτια αδειάζει σχεδόν εντελώς. Το πάτωμα καλύπτεται με ένα «καλό» πανί, συνήθως ένα άσπρο μεταξωτό και πάνω σε

αυτό βάζουν το φέρετρο με το νεκρό σώμα. Γύρω παρατάσσονται καθίσματα, καρέκλες, καναπέδες, ό,τι υπάρχει εύκαιρο. Εκεί κάθονται οι πιο στενοί συγγενείς του νεκρού, αλλά και όσοι το επιθυμούν. Στην κουζίνα υπάρχουν γυναίκες, φίλες ή συγγενείς επιφορτισμένες με το να ψήνουν και να κερνούν καφέδες και κονιάκ και να πλένουν τα ποτήρια για μια ατέλειωτη σειρά ανθρώπων που πηγαينوέρχεται. Παλιά το νεκρό «τον ξενυχτούσαν» στο σπίτι μέχρι να κηδευτεί την επομένη. Αν ο θάνατος επέλθει στο Νοσοκομείο ή το Κέντρο Υγείας, ή αν είναι καλοκαίρι και κάνει πολλή ζέστη, πλέον η κηδεία επισπεύδεται για την ίδια μέρα. Μπορεί άλλωστε να μείνει ο νεκρός στο ψυγείο που υπάρχει για αυτό το σκοπό ως την τελετή. Ο νεκρός όμως θα περάσει από το σπίτι σε όλες τις κηδείες που έχω παρευρεθεί.

Μπαίνοντας κανείς στο κατάμεστο από κόσμο δωμάτιο, πρέπει να ακολουθήσει ένα συγκεκριμένο τελετουργικό: Κάνει το σταυρό του, φιλάει την εικόνα και μετά το πρόσωπο του νεκρού, αφήνει το λουλούδι στο φέρετρο και συλλυπάται τους συγγενείς που κάθονται δίνοντας το χέρι και λέγοντας μια ευχή. Ανάλογα με το βαθμό εγγύτητας, τα φιλιά στο νεκρό μπορεί να επιτελεστούν από μεγαλύτερη ή μικρότερη απόσταση. Έχω παρατηρήσει πως εκείνοι που κρατάνε τη μεγαλύτερη απόσταση είναι άνδρες. Οι συγγενείς μπορούν να τραβήξουν διακριτικά το χέρι εκείνου που συλλυπάται για να τον φιλήσουν σταυρωτά. Η συχνότητα που επιτελείται αυτή η χειρονομία στις κηδείες μου έκανε ιδιαίτερη εντύπωση, γιατί στο Βουνί οι άνθρωποι είναι περισσότερο φειδωλοί σε αυτό τον τρόπο έκφρασης από ότι συνηθίζεται στα περισσότερα μέρη της Ελλάδας όπου έχω βρεθεί. Γενικά τα σταυρωτά φιλιά είναι για τους Έλληνες μια κοινά αποδεκτή μορφή έκφρασης οικειότητας ή απλά κοινωνικότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών, μέσα και έξω από την οικογένεια. Για τους Βουνιώτες όμως, ο κύκλος στον οποίο αυτή η πράξη οικειότητας γίνεται δεκτή χωρίς κάποια αμηχανία είναι πολύ πιο στενός. Φιλώντας κάποιο σταυρωτά, τον αναγνωρίζεις σαν κοντινό σου. Οι άνδρες αποφεύγουν να φιληθούν μεταξύ τους ακόμα και αν έχουν στενές σχέσεις. Οι ηλικιωμένοι αποφεύγουν να φιλήσουν τα παιδιά, γιατί όπως λένε «είμαστε βρώμικοι, έχουμε σάπια δόντια». Όταν το κάνουν, τα φιλάνε συνήθως στην κορυφή του κεφαλιού και όχι στο πρόσωπο, κοντά στα ανοίγματα του σώματος. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το βράδυ της ανάστασης, όπου με το «Χριστός ανέστη» στην Ελλάδα όλοι ανταλλάσσουν το φιλί της αγάπης, ακόμα και με ανθρώπους που δεν θα το έκαναν σε καμία άλλη περίπτωση. Στο Βουνί βλέπει κανείς όσους δεν είναι στενοί συγγενείς ή καλοί φίλοι να «κάνουν χρόνια πολλά» με χειραψία, μια πρακτική που φέρνει σε

αμηχανία τους ξένους επισκέπτες. Άκουσα μάλιστα δίπλα μου μια «ξένη» να λέει στο συνοδό της «τι στο καλό, πρώτη φορά κάνω ανάσταση με χειραψία». Οι κηδείες είναι η κοινωνική περίσταση που έχω παρατηρήσει περισσότερο από οπουδήποτε αυτό τον κανόνα αποφυγής να χαλαρώνει.

Καθώς μπαίνουν καινούρια πρόσωπα στο δωμάτιο, οι λιγότερο κοντινοί ή όσοι αισθάνονται πως έχουν μείνει αρκετή ώρα, βρίσκουν την ευκαιρία να παραχωρήσουν τη θέση τους και να σηκωθούν. Υφίσταται ένας άγραφος κώδικας για το χρονικό διάστημα που θα μείνει καθένας κοντά στο νεκρό, που καθορίζεται από το λόγο που τον φέρνει εκεί, τη σχέση του με το νεκρό ή τους συγγενείς του. Οι στενότεροι συγγενείς, οι σύζυγοι και τα παιδιά, ιδιαίτερα οι γυναίκες παραμένουν εκεί όλο το διάστημα της δημόσιας έκθεσης του σώματος στο σπίτι. Κοντά τους μένουν αδέρφια, νύφες ή γαμπροί του εκλιπόντος. Στενές φίλες ή/και συγγενείς της κόρης μπορεί επίσης να παρίστανται μέσα και έξω από το δωμάτιο. Φίλες, ξαδέλφες και ανιψιές φτιάχνουν καφέδες και υποδέχονται κόσμο. Φαγητό ετοιμάζεται για την οικογένεια του νεκρού σε κάποιο άλλο σπίτι. Συνήθως είναι πίτα, χορτόπιτα ή τυρόπιτα αλλά ποτέ κρέας. Τα μικρά παιδιά αποθαρρύνονται από το να μουν στο δωμάτιο όπου εκτίθεται ο νεκρός, αλλά και να πάνε στα μνήματα. Θα τα κρατήσει κάποιο φιλικό πρόσωπο σε διπλανό δωμάτιο ή σπίτι, μέχρι να προσκυνήσουν οι γονείς τους. Αν παρευρεθούν κάπου, θα είναι ίσως στην εκκλησία, ή συχνότερα στο καφενείο, στο μνημόσυνο μετά την κηδεία. Συχνά, αν υπάρχει κάποιο πρόσωπο να τα κρατήσει σπίτι, μπορεί να μην παρευρεθούν καν στην όλη τελετή. Αυτό γίνεται από για να μη «στενοχωρηθούν» τα παιδιά με εικόνες θανάτου, αλλά και λόγω μιας ίσως μεταφυσικής αίσθησης πως μπορεί να μολυνθούν από «μικρόβια» ή από τον ίδιο το θάνατο.

Στο Βουνί μπορεί κανείς να ακούσει κλάματα και θρήνους στην κηδεία ενός ανθρώπου που πήγε «πριν την ώρα του» αλλά δε θα δει γυναίκες με τον ιδιαίτερο ρόλο της μοιρολογίστρας, ούτε θα ακούσει οργανωμένα μοιρολόγια όπως σε άλλα μέρη της Ελλάδας. Ειδικά στις κηδείες υπέργηρων προσώπων, παρά τον κόσμο που συρρέει, το κλίμα είναι μάλλον συγκρατημένο και χαμηλόφωνο. Στο κυρίως δωμάτιο όπου εκτίθεται η σωρός, οι παρευρισκόμενοι θυμούνται ιστορίες για τον νεκρό, συνήθως εξαιρώντας τα θετικά του στοιχεία, όπως τη γενναιοδωρία, την καλοσύνη, την εργατικότητα κτλ. Οι περισσότερες ιστορίες αφορούν προσωπικές αλληλεπιδράσεις του εκλιπόντος με τον αφηγητή ή συχνότερα την αφηγήτρια, ενώ μια μικρότερη ή μεγαλύτερη ιστορία φτιάχνεται από το χορό των παρισταμένων για

κάθε νεοεισερχόμενο πρόσωπο. Η συλλογικά φτιαγμένη από φράσεις των παριστάμενων ιστορία είναι επικεντρωμένη στις θετικές πλευρές της σχέσης, τα «καλά» που έκανε ο ένας στον άλλο, και την έκφραση θετικών συναισθημάτων με πράξεις φροντίδας. Ο παριστάμενος τότε θα πει μια καλή κουβέντα για τους συγγενείς και τα παιδιά, κυρίως για το πώς πρόσεχαν τους γονείς τους. Ο χορός θα ενισχύσει τα καλά σχόλια για τους συγγενείς και ούτω καθ' εξής, σε κύκλους επαναλαμβανόμενους σε κάθε καινούρια άφιξη. Άλλες κουβέντες που ακούγονται δηλώνουν μια μοιρολατρική αντιμετώπιση του θανάτου: «πάει κι αυτός», «ποιος θα το' λεγε», «ξεκουράστηκε», «όλοι εκεί θα πάμε» κτλ.

Η τελετή ξεκινά κατά το μεσημέρι, όταν τελειώνουν τις δουλειές τους και είναι ευκολότερο να παρευρεθούν όσοι εργάζονται. Το φέρετρο κλείνει, φορτώνεται σε καρότσα αγροτικού και η πομπή καταλήγει στην εκκλησία. Τη μεταφορά του νεκρού αναλαμβάνουν άνδρες που πληρώνονται από την οικογένεια για να εκτελέσουν χρέη νεκροθάφτη: να ανοίξουν τον τάφο και να θάψουν το νεκρό. Το ρόλο αναλαμβάνουν οι ίδιοι σε κάθε χωριό, ως επί το πλείστον μεγαλύτεροι σε ηλικία και λιγότερο εύποροι από το μέσο όρο -άνεργοι που βρίσκουν ένα μεροκάματο, ή χαμηλοσυνταξιούχοι που συμπληρώνουν το εισόδημά τους. Όταν το φέρετρο μεταφέρεται στα χέρια μέχρι να τοποθετηθεί στο αυτοκίνητο, βοηθούν και οι άρρενες συγγενείς του νεκρού: παιδιά, εγγόνια, ανίψια κ.ο.κ. Η πομπή ξεκινά με το αυτοκίνητο να κινείται αργά και από πίσω του τον κόσμο που βρισκόταν στο σπίτι, με τους στενότερους συγγενείς πρώτους. Η καμπάνα αρχίζει ξανά να χτυπά, δίνοντας το σήμα πως η τελετή αρχίζει. Στην εκκλησία συρρέουν και όσοι δεν είχαν περάσει πριν από το σπίτι. Εκεί δεν συμβαίνει τίποτα διαφορετικό από όσα έχω παρακολουθήσει σε κηδείες στην Αθήνα. Το φέρετρο τοποθετείται στο κέντρο του ναού, μπροστά από την ωραία πύλη. Το καπάκι αφαιρείται και η τελετή αρχίζει. Κάθε νεοεισερχόμενος στην εκκλησία, ιδίως εκείνοι που δεν είχαν περάσει από το σπίτι επαναλαμβάνει το ίδιο τυπικό «χαιρετισμού» του νεκρού φιλώντας το πτώμα και την εικόνα που βρίσκεται στα χέρια του τελετουργικά και προσθέτοντας ένα ή περισσότερα λουλούδια στο στολισμό του φέρετρου. Με το τέλος της τελετουργίας και το σύνθημα του παπά «δεύτε τελευταίον ασπασμό» όλοι σηκώνονται και σχηματίζουν ουρά για να φιλήσουν το νεκρό με τον ίδιο τρόπο. Στη συνέχεια συλλυπούνται τους συγγενείς και τους φίλους που κάθονται κοντά, με την τυπική ευχή «ζωή σε σας», «να ζήσετε να τη θυμόσαστε», αν ήταν μεγάλη «τα χρόνια της να κάνετε», «ξεκουράστηκε».

Το φέρετρο κλείνεται και φορτώνεται στο αυτοκίνητο. Η πομπή καταλήγει

στο νεκροταφείο και το κλειστό φέρετρο ανοίγεται μια τελευταία φορά. Αφού οι παριστάμενοι χαιρετήσουν ξανά, τοποθετείται στον ήδη ανοιγμένο λάκκο. Πριν οι νεκροθάφτες σκεπάσουν την κάσα, οι παρευρισκόμενοι περνάνε, παίρνουν με το χέρι λίγο χώμα και το ρίχνουν στο λάκκο. Πολλοί, κυρίως γυναίκες, πιάνουν το χώμα με ένα μαντήλι ή χαρτομάντιλο. Όλοι περνούν ύστερα από τη βρύση και πλένουν τα χέρια τους. Ο κόσμος διαλύεται. Άλλοι πάνε στα σπίτια τους και άλλοι συνεχίζουν στο καφενείο, όπου σερβίρεται ελληνικός καφές και κονιάκ. Στα τραπέζια βρίσκονται παξιμάδια και απαραίτητα μαύρες σοκολατένιες ελίτσες, ένα γλύκισμα που οι Βουνιώτες το συνδέουν με τις κηδείες και το πένθος. Το καφενείο όπου διεξάγεται το μνημόσυνο επιλέγεται με βάση τις προτιμήσεις του εκλιπόντος όταν ζούσε ή τις σχέσεις των συγγενών με τον ιδιοκτήτη του. Συχνά μισθώνονται πάνω από ένα καφενεία, «για να χωρέσει ο κόσμος». Πολλές φορές σε πιο ανεπίσημες συνομιλίες άκουσα πως οι συγγενείς έκαναν την επιλογή «για να μη χολιάσει ο ένας ή ο άλλος καφετζής», γιατί για παράδειγμα «είχαν υποχρέωση και στους δύο» ή «ο ένας ήταν συγγενής και στον άλλο ήταν υποχρεωμένοι». Σε μια περίπτωση οι συγγενείς είχαν μισθώσει όλα τα καφενεία του χωριού τιμώντας την επιθυμία του εκλιπόντος, ενός ηλικιωμένου άνδρα όχι ιδιαίτερα εύπορου, αλλά σεβαστού και αγαπητού από τους Βουνιώτες.

Γενικά, δεν είναι απαιτητό στις κηδείες να παρευρεθεί κανείς σε όλα τα στάδια της τελετουργίας, δηλαδή στο σπίτι, την εκκλησία, το νεκροταφείο και το καφενείο, εκτός από τους στενούς συγγενείς. Ακόμα και κοντινοί φίλοι της οικογένειας, μπορεί να εμφανιστούν σε κάποιες από τις φάσεις και όχι σε όλες. Οι κηδείες όμως σχολιάζονται ως προς την προσέλευση του κόσμου από τους συγγενείς, που μπορεί να εκφράσουν ευχαρίστηση για το πλήθος των ανθρώπων, ή να αποδώσουν προβληματισμένοι μια μικρή προσέλευση στον κακό καιρό, στο μικρό διάστημα που μεσολάβησε από το θάνατο μέχρι την κηδεία, στην όχι καλή τηλεφωνική ενημέρωση κτλ. Η κηδεία είναι η μοναδική δημόσια τελετουργία στο Βουνί που μπορεί να την παρακολουθήσει οποιοσδήποτε θέλει απρόσκλητος, χωρίς να δεχτεί ερωτήσεις. Ακόμα και ψυχραμένοι ή μαλωμένοι φίλοι και συγγενείς που είχαν να μιλήσουν χρόνια με τον εκλιπόντα ή/και τους στενούς συγγενείς του εμφανίζονται για να χαιρετήσουν το νεκρό. Η παροιμιώδης φράση «δεν πήγαν μήτε στην κηδεία του» ή «με το ζόρι πήγαν και στην κηδεία του» επισημαίνει την πλήρη απαξίωση και εγκατάλειψη, και χρησιμοποιείται επιτιμητικά για να στιγματίσει την έλλειψη συνοχής στην οικογένεια και την αδιαφορία συγκεκριμένων μέλη της. Είναι

μια πάγια επιθυμία των Βουνιωτών να ταφούν στο Βουνί. Σε πολλές περιπτώσεις, όταν ηλικιωμένοι Βουνιώτης πεθαίνουν σε άλλα μέρη της Ελλάδας, όπως στο νοσοκομείο ή στο σπίτι των παιδιών τους όπου είχαν πάει για να ξεχειμωνιάσουν, οι συγγενείς μπαίνουν σε σημαντικά έξοδα για να γίνει η κηδεία στο νησί. Το ίδιο ισχύει πολύ συχνά για Βουνιώτες που είχαν εγκαταλείψει την ιδιαίτερη πατρίδα τους και ζούσαν για χρόνια αλλού. Δεν είναι εξάλλου σπάνιο, οι συγγενείς, ακολουθώντας την τελευταία επιθυμία του εκλιπόντος, να φέρουν το πτώμα του από το εξωτερικό με αεροπλάνο. Οι συγγενείς θέλουν επίσης να είναι όμορφος ο νεκρός στην κηδεία και γι' αυτό τον χτενίζουν, τον ντύνουν με τα καλύτερα ρούχα κτλ.

Ιδιαίτερα αξιοσημείωτη συνήθεια των Βουνιωτών είναι το «μοί(ρ)ασμα» που ακολουθεί την κηδεία και γίνεται με σκοπό να «συγχωρεθεί» ο νεκρός από τους γύρω του. Μερικές μέρες αργότερα, η οικογένεια του αποβιώσαντος μοιράζει, σπίτι με σπίτι, πόρτα-πόρτα, φακελάκια με ελληνικό καφέ και ζάχαρη. Οι αποδέκτες είναι όσοι σχετίζονταν έμμεσα ή άμεσα με το μακαρίτη και τους συγγενείς καθ' οιοδήποτε τρόπο. Μεταξύ τους συγκαταλέγονται συγγενείς, φίλοι αλλά και γείτονες. Μοιράσματα για ένα συγκεκριμένο αποδέκτη μπορεί να αλλάξουν πολλά χέρια, αλλά σίγουρα θα φτάσουν εκεί που πρέπει. Αν δεν είναι δυνατό να βρεθεί κάποιος, το μοίρασμα κρεμιέται έξω από την πόρτα του σπιτιού του για να το πάρει. Οι συγγενείς, ιδίως οι γυναίκες που είναι οι κύριες εννοηστώτριες και εκτελέστριες της τελετουργίας, φτιάχνουν με μεγάλη περίσκεψη λίστες με ονόματα ώστε να μην ξεχάσουν κανένα. Οι ποσότητες καφέ που διανέμονται είναι μεγάλες. Σε μια περίπτωση όπου παρευρέθηκα, είδα πάνω στο τραπέζι πάνω από δέκα κιλά καφέ και άλλα τόσα ζάχαρης να μοιράζονται σε φακελάκια των πενήντα-εκατό γραμμαρίων.

Τα μνημόσυνα είναι οι τελετές που επισφραγίζουν τις τελετουργίες της μεταθανάτιας φροντίδας, με πιο σημαντικό «τα σαράντα», σαράντα μέρες μετά το θάνατο και το χρόνο. Το ιδιαίτερα σημαντικό είναι πως στα μνημόσυνα οι συγγενείς προσκαλούν τους ενδιαφερόμενους ονομαστικά πλέον, και αν και δεν θα παρεξηγηθεί κανείς αν πάει κάποιος σε ένα μνημόσυνο ακάλεστος, ειδικά αν είχε σχέσεις με τον τελευτήσαντα, το να μην καλέσουν οι στενοί συγγενείς κάποιο συγγενή ή φίλο, είναι δυνατό να προκαλέσει παρεξήγηση. Δεν συνηθίζονται εξάλλου κηδειόχαρτα ή ανακοινώσεις μνημόσυνου, εκτός από ελάχιστες κηδείες Βουνιωτών που ζούσαν εκτός του νησιού και κηδεύτηκαν στο νησί από εκεί γραφεία κηδειών. Αν και τα νέα για μια κηδεία γρήγορα διαρρέουν το μικρό νησί, η ειδοποίηση για ένα μνημόσυνο είναι μια ιδιωτική, αθόρυβη υπόθεση. Το αξιοσημείωτο εξάλλου είναι το τι συμβαίνει

στο μνημόσυνο των σαράντα ημερών: ενώ στα άλλα μνημόσυνα σερβίρονται τα κλασσικά εδέσματα αυτών των εκδηλώσεων, ελληνικός καφές, κονιάκ, παξιμάδια, κουλουράκια και σοκολατένιες ελίτσες, τα «σαράντα» εξαιρώντας την απουσία μουσικής, μοιάζουν περισσότερο με γεύμα σε ταβέρνα όπως εκείνα που λαμβάνουν χώρα στα βαφτίσια και τους γάμους. Το μενού αποτελείται από το παραδοσιακό «γοργόβραστο», αρνί ή κατσίκι με ρύζι βρασμένο σε γάλα, τυρί, σαλάτες, φαγητά της ώρας, ενώ σερβίρονται ρετσίνες, μπύρες, τσίπουρα κτλ. Οι οικογένειες φέρνουν τα παιδιά τους στο «τραπέζι», το οποίο συνήθως καταλαμβάνει ολόκληρο το μαγαζί. Η ατμόσφαιρα είναι όχι εύθυμη αλλά ελαφριά, τουλάχιστον στα μνημόσυνα ηλικιωμένων όπου έχω παρευρεθεί. Οι στενοί συγγενείς αποχαιρετιούνται με τους συνδαιτυμόνες με χαμόγελα, και υποσχέσεις για συναντήσεις «όχι μόνο στις κηδείες».

4^η Ενότητα: Κανόνες, Διαπραγματεύσεις, Αποφάσεις

8.0 Προσφορά και Ανταπόδοση, Αγάπη και Υποχρέωση: Οι κανόνες του παιχνιδιού

Το μεγαλύτερο μέρος των ερευνών για τη φροντίδα εστιάζουν στα μέλη της οικογένειας που παρέχουν φροντίδα (*caregivers*) και τα ζητήματα που τους αφορούν, όπως η υγεία, το άγχος, η ποιότητα ζωής και η χρήση θεσμοθετημένων υπηρεσιών από αυτούς (Lewinter 2003). Οι παραπάνω προσεγγίσεις ανταποκρίνονταν σε μία μόνο από τις πολλές όψεις των οικογενειακών σχέσεων που διέπουν τον κόσμο της φροντίδας. Στο Βουνί ήρθα αντιμέτωπος με μια σύνθετη εικόνα όπου οι εμφανείς έμφυλες, ποιοτικές και ποσοτικές κατηγοριοποιήσεις στη φροντίδα των ηλικιωμένων, αντανακλούσαν τις γενικότερες δυναμικές της τοπικής κοινωνίας, όπου επικρατούσαν ένας «νέος τύπος οικογένειας στον οποίο ο ατομικισμός και ο κολεκτιβισμός συνυπάρχουν στην λήψη αποφάσεων» (Tsartas 1992: 117) και οι «τυπικές της Μεσογείου κλειστές γεωργικές δομές, με αστικοποιημένα πρότυπα κατανάλωσης» (ο.π. 117). Μικρο-δουλειές και βοήθεια στη μετακίνηση προσφέρονταν κυρίως από άνδρες, ενώ η συναισθηματική υποστήριξη, η σωματική περιοποίηση προς ασθενείς και ηλικιωμένους, η βοήθεια στην κίνηση και την υγιεινή και η κάθε είδους απλήρωτη συμμετοχή σε απαιτητικές δραστηριότητες, κυρίως από γυναίκες. Εν γένει, οι γυναίκες αφιέρωναν περισσότερο χρόνο και ενέργεια στη φροντίδα, και σαν ομάδα δεσμεύονταν στη φροντίδα των ηλικιωμένων περισσότερο από τους άνδρες. Το εύρημα έρχεται σε συμφωνία και με άλλες έρευνες σε ριζικά διαφορετικά συμφραζόμενα (Komter 2005).

Η Elaine Brody επεσήμανε τη σημαντική θέση των γυναικών στη μέση (*women in the middle*), ή αλλιώς γενιά σάντουιτς (*sandwich generation*) στη φροντίδα των ηλικιωμένων της οικογένειας. Οι γυναίκες στη μέση, μεσήλικες οι ίδιες, που βρίσκονται κοντά στην εποχή της αποδέσμευσης από τη φροντίδα των δικών τους παιδιών, ή έχουν μόλις περάσει από αυτή, εισέρχονται στη φροντίδα των ηλικιωμένων μελών της οικογένειας. Οι νέες ευθύνες προστίθενται σε μια καθημερινότητα ήδη φορτωμένη από ειλημμένους οικογενειακούς, προσωπικούς, επαγγελματικούς, και κοινωνικούς ρόλους και δεσμεύσεις (Brody 1981, 1990). Η παρατήρηση ταιριάζει απόλυτα στις γυναίκες που γίνονται «εκμεταλλευτές του εαυτού τους» (Kousis 1989: 329), όπως συμβαίνει και σε άλλα νησιά του Αιγαίου όπου η φροντίδα γονέων, παιδιών, και ενίοτε εγγονιών, συνιστούν μαζί με την επαγγελματική ενασχόληση με τον τουρισμό, δύο συμπληρωματικές όψεις της

οικογενειακής μέριμνας (Galani-Moutafi 1993-1994, Kenna 2012, Kousis 1989, Stott 1985). Παράλληλα, το πολιτισμικό κάλεσμα προς τις γυναίκες της οικογένειας για ένα στοιχειώδες πλαίσιο κοινωνικών παροχών παραμένει ισχυρό (Katrougalos 1996, Katrougalos & Lazaridis 2003, Lazaridis 2007) ενώ ταυτόχρονα η έμφαση στις συγγενικές σχέσεις μετατοπίζεται από τις σχέσεις εντός των ιδίων ηλικιακών ομάδων, σε εκείνες μεταξύ των γενεών (Kenna 2012: 2). Στην έρευνα συζητώνται διεξοδικά τα ζητήματα και οι μεθοδεύσεις γύρω από τη φροντίδα, όταν τα πολιτισμικά κελεύσματα και οι πρακτικές αναγκαιότητες εμμένουν, χωρίς τη δυνατότητα απάντησης από μια ευρεία συγγενική ομάδα.

Ιδιαίτερα βοηθητικές στην ανάλυση των δεδομένων της έρευνας μου ήταν σχεσιακές θεωρήσεις που εξέταζαν τις οικογενειακές αμοιβαιότητες μέσα και από την χρονική τους διάσταση (Ενδεικτικά βλ. Lewinter 2003, Quershi and Walker 1989, Van der Geest 2002). Καθώς οι οικογενειακές σχέσεις αναπτύσσονται καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής (Robertson 1995, βλ. επίσης Goody 1976), έλαβα υπόψη το χρόνο στη μελέτη των σχέσεων, από τότε που ένα νέο ζεγάρι αποκτά παιδιά ώσπου τα παιδιά καλούνται να αποφασίσουν για τους γονείς τους. Στα πλαίσια αυτής της αναζήτησης εξετάζω το εντόπιο συγγενικό ιδίωμα και τις χρήσεις του κατά την δημιουργία και καταστροφή συγγενικών δεσμών εντός της πυρηνικής οικογένειας, αλλά και μεταξύ άλλων περιφερειακών μελών της, όπως εξ αγχιστείας συγγενών, και άλλων «ξένων» που μέσω πρακτικών διαμοιβής γίνονται οικείοι, σε μια διαρκή αναζήτηση ισορροπιών. Όπως συμβαίνει γενικά στις οικογενειακές σχέσεις, η αλληλεγγύη και η σύγκρουση συνηπήρχαν. Για αυτό, στην πράξη ήταν δύσκολο να κατηγοριοποιηθούν οι σχέσεις με βάση αυτή την αντίθεση (Bengtson, Rosenthal & Burton 1996), η οποία μάλλον αποκρύπτει παρά δια φωτίζει τον πολυσχιδή χαρακτήρα των οικογενειακών σχέσεων φροντίδας.

Τα συναισθήματα πίστης, αλληλεγγύης και αμοιβαίας εμπιστοσύνης εξαρτώνται από ένα σιωπηλό κράτημα βιβλίων προσφορών και απολαβών, που μεταβιβάζεται από τη μια γενιά στην άλλη. Οι γονείς προσπαθούν να ενισχύσουν τις αδυναμίες των παιδιών τους προσπαθώντας να τους δώσουν ότι οι ίδιοι δεν είχαν και τα παιδιά αργότερα εξισορροπούν ό,τι δεν βρήκαν τέλειο (Boszoemenyi-Nagy & Spark 1973). Ταυτόχρονα, η έκφραση αμοιβαιότητας από την πλευρά των ηλικιωμένων προς τα πρόσωπα που τους φροντίζουν φαίνεται πως δεν σταματά ποτέ. Όπως παρατήρησα, ακόμα και σχεδόν απόλυτα εξαρτημένοι ηλικιωμένοι συνεχίζουν να συμμετέχουν στις διαγενεακές ανταλλαγές, με κάθε δυνατό τρόπο. Συχνά οι

προσφορές των ηλικιωμένων ήταν συμβολικές, λαμβάνοντας τη μορφή υπακοής και σεβασμού προς τους νεότερους. Η πολύ κοινή ανά τους πολιτισμούς επιθυμία των γονιών να μην επιβαρύνουν τα παιδιά τους (Goody 1976), αποτέλεσε μια ακόμα πρακτική επιτέλεσης διαγενεακής αμοιβαιότητας που συναντούσα συνεχώς. Όμως, οι ηλικιωμένοι γονείς συχνά εξαναγκάζονταν σε αυτού του είδους την αμοιβαιότητα, για να μην διαταράξουν τις σχέσεις από τις οποίες εξαρτώνταν, φαινόμενο που εντοπίστηκε και αλλού (Pyke 1999).

Η απροσδιοριστία στις οικογενειακές σχέσεις έχει χρησιμοποιηθεί ως θεωρητικό παράδειγμα ανταγωνιστικό προς εκείνο της διαγενεακής αλληλεγγύης (Connidis & McMullin 2002), ενώ στην ουσία συμπληρώνει μια εμπλουτισμένη αντίληψη για την αλληλεγγύη που εμπεριέχει τη σύγκρουση στη διαμόρφωσή της (Bengtson, Giarrusso, Mabry, & Silverstein 2002). Η έρευνα μου έδειξε ισχυρή αλληλεξάρτηση στις υποστηρικτικές ροές σε χρόνο και χρήμα μεταξύ των ηλικιωμένων και όσων τους φροντίζουν, που νομιμοποιούνταν από τους συμμετέχοντες μέσω αφηγημάτων όπου συνηπήρχαν ο αλτρουισμός, η αμοιβαιότητα, και το συμφέρον. Σύμφωνα με τις αλτρουιστικές ερμηνείες, κάθε γενιά προσφέρει στην άλλη στη βάση αναγκών: Οι γονείς προσφέρουν χρήματα και υλικά αγαθά στα παιδιά που τα έχουν περισσότερο ανάγκη, και τα παιδιά φροντίζουν τους γονείς που τους χρειάζονται περισσότερο (Kunemund, Motel-Klingebiel, & Kohli, 2005). Σύμφωνα με τις ερμηνείες βασισμένες στην αμοιβαιότητα από την άλλη, οι προσφορές των ηλικιωμένων προς τα παιδιά τους διαμείβονται αργότερα, όταν τα παιδιά φροντίζουν τους ηλικιωμένους τους «χωρίς αντάλλαγμα» (ενδεικτικά, βλ. Silverstein, Congroy, Wang, Giarrusso & Bengtson 2002). Στη δική μου έρευνα, ένα από τα κεντρικά διλήμματα πολλών ηλικιωμένων Βουνιωτών ήταν ποιο από τα παιδιά τους έπρεπε να βοηθήσουν περισσότερο: Το πλέον αδύναμο, που έχει μεγαλύτερη ανάγκη, ή το ικανότερο, το οποίο κατά πάσα πιθανότητα θα τα καταφέρει καλύτερα όταν κληθεί να τους φροντίσει. Όπως διαπιστώθηκε και αλλού (Titus, Rossenblat & Anderson 1979), όπου οι σχέσεις ήταν τεταμένες, αιτία συχνά αποτελούσε η «προτίμηση» προς ένα παιδί έναντι των άλλων, κατά τη διανομή των οικογενειακών πόρων. Οι παλιότερες γονικές αποφάσεις, συχνά έφερναν τους ηλικιωμένους σε δεινή θέση όταν έρχονταν η ώρα για την οικογένεια να αποφασίσει ποιοί τελικά θα αναλάβουν τη φροντίδα τους (Κωστακιώτης 2010). Όπως παρατήρησα, οι οικογενειακές διαμοιβές σπάνια επιτελούνταν «χωρίς αντάλλαγμα» σε βάθος χρόνου. Ακόμα και όταν όσα ανταλάσσονταν δεν μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως

οικονομικά αγαθά, όπως η «αγάπη», υπήρχε έντονη μια «οικονομική» ρητορική δούνα και λαβείν.

Όπως είδαμε παραπάνω, πέρα από μια κοινή γλώσσα με κοινά για όλους νοήματα, κώδικες και κανόνες, η «νοοτροπία» συνιστά μια ηγεμονεύουσα κοινωνική πραγματικότητα. Σε αυτή την ενότητα παρουσιάζονται οι τρόποι με τους οποίους εκφράσεις της νοοτροπίας, συγκεκριμένα το ιδίωμα του καθήκοντος, της προσφοράς και της υποχρέωσης, εφαρμόζεται στις οικογενειακές σχέσεις. Για το σκοπό αυτό, περιγράφω τα επιθυμητά μοντέλα για την οικογένεια σε τρεις φάσεις του κύκλου της: Πρώτα, τις νέες οικογένειες με μικρά παιδιά. Τον ιδεώδη τρόπο σύμφωνα με τον οποίο «πρέπει» να νιώθουν και να πράττουν οι γονείς για τα μικρά παιδιά τους, το πώς πρέπει να νιώθουν τα παιδιά για αυτό. Στη συνέχεια, το πώς διαμορφώνονται ιδεατά οι σχέσεις των γονιών με τα παιδιά καθώς εκείνα μεγαλώνουν, ανεξαρτητοποιούνται και δημιουργούν το δικό τους σπίτι και ενίοτε τη δική τους οικογένεια. Τέλος, αναφέρομαι στα δύο ηγεμονικά, αντικρουόμενα μεταξύ τους πολιτισμικά σενάρια για την επιθυμητή πορεία των οικογενειών στο Βουνί από το ξεκίνημα των νέων οικογενειών ώσπου οι γονείς έχουν γίνει ηλικιωμένοι, τα παιδιά ενήλικες, και συχνά η οικογένεια συμπεριλαμβάνει μια νέα γενιά από εγγόνια.

8.1 Σχέσεις με Βαρύτητα: Το οικογενειακό όνομα σαν κληρονομιά και σαν κεφάλαιο

Όπως παρουσιάστηκε στο τρίτο κεφάλαιο, η οικονομική και κοινωνική επιβίωση στο Βουνί εξαρτάται από την καλλιέργεια σχέσεων αλληλεξάρτησης μέσα και έξω από την οικογένεια, εύρημα κοινό και σε άλλες εθνογραφίες των νησιών του Αιγαίου (Hionidou 2004, Kalpourtzi 2001: 55-56, Salamone 1987, Vernier 2001). Οι περισσότεροι Βουνιώτες ξοδεύουν πολύ χρόνο, ενέργεια και σκέψη στη διατήρηση επέκταση κοινωνικών πόρων, στους οποίους αναφέρονται για μια ευρεία γκάμα ζητημάτων. Σε αυτή την προσπάθεια, το «όνομα», που όπως λένε οι ίδιοι μπορεί να «ανοίξει ή να κλείσει μια πόρτα» διαμορφώνεται μέσα από την δημόσια επεξεργασία της προσωπικής και οικογενειακής ιστορίας του καθενός. Η δημιουργία και συντήρηση ενός καλού ονόματος απαιτεί προσεκτικά ενορχηστρωμένες στρατηγικές, καθώς κάθε στιγμή μπορεί να βρεθεί ένας επικριτής για να δώσει μια αρνητική ερμηνεία. Όπως οι ίδιοι λένε, «το όνομα δύσκολα φτιάχνεται και εύκολα χαλιέται».

Το τοπικό ήθος θέλει τα μέλη της οικογένειας ενωμένα, ώστε να

υποστηρίζουν τους σκοπούς της και να καλύπτουν τις ανάγκες των μελών της. Ακόμα και όταν αυτό δεν συμβαίνει, η εικόνα προς τα έξω πρέπει να το διαψεύδει. Ρωτώντας διάφορους ντόπιους τι είναι για αυτούς μια καλή οικογένεια, έπαιρνα την άμεση απάντηση «για παράδειγμα, η δική μας είναι μια καλή οικογένεια». Το οικογενειακό όνομα είναι μαζί ένα είδος χρέους και κεφαλαίου για τη νεότερη γενιά, που μαζί με το όνομα και τη περιουσία, κάποια στιγμή θα κληρονομήσει και τη φροντίδα των ηλικιωμένων της οικογένειας.

8.1.1 Οικογένειες, γενιές, σόγια και άλλοι: Τυπικές εικόνες για τους ξένους και τους δικούς μας

Οι Βουνιώτες χρησιμοποιούν τους όρους «ξένος» και «δικός μας» που διέπουν τις εντόπιες κοινωνικές κατηγοριοποιήσεις, προκειμένου να προσδιορίσουν και τις δικές τους οικογενειακές σχέσεις. Μπορεί να θεωρείται κανείς «ξένος» από τον περίγυρο ακόμα και όταν έχει γίνει αποδεκτός σαν μέλος μιας ντόπιας οικογένειας από καιρό. Ο πατέρας ενός φίλου μου, για παράδειγμα, στα εβδομήντα σήμερα, με καταγωγή από ένα χωριό βόρεια του Φάρου παντρεύτηκε Βουνιώτισσα πριν σαράντα χρόνια. Δεν θα πήγαινε το μυαλό κανενός πως είναι ξένος, βλέποντάς τον να παίζει χαρτιά και να γελάει ανταλλάσσοντας Βουνιώτικα πειράγματα με τους συνομήλικους φίλους του στο καφενείο. Ο ίδιος όμως μου είπε σε μια προσωπική συζήτηση:

Και τώρα ακόμη υπάρχουν άνθρωποι που σου δείχνουν με τον τρόπο τους πως σε θεωρούν ξένο. Όχι από τη οικογένεια, και από την οικογένεια ορισμένοι, αλλά κυρίως από τους γύρω.

Όσο και αν κολακεύομαι κάποιες φορές από σχόλια όπως εκείνα ενός ηλικιωμένου με τον οποίο είχαμε αναπτύξει στενές σχέσεις:

Γίνηκες πια δικός μας. Σε πεθυμάμε και σε σκεφτόμαστε σαν τα δικά μας τα παιδιά,

γνωρίζω πως όπως λέει και το καταλόι «ο ξένος είναι ξένος κι ο δικός δικός σου». Η παροιμία συναντάται επίσης σε δύο άλλους τύπους. Ο πρώτος αναφέρεται καθαρά στην εντοπιότητα: «Άλλο ο ντόπιος κι άλλο ο ξένος». Ο δεύτερος στις οικογενειακές σχέσεις: «Άλλο ο συγγενής κι άλλο ο ξένος».

Ο όρος «ξένος» χρησιμοποιείται επίσης από τους ντόπιους για να ορίσει όρια και να θεσπίσει κοινωνική απόσταση. Σύμφωνα με τον κανόνα που αποδέχονται όλοι

οι Βουνιώτες, «ξένος είναι εκείνος με τον οποίο δεν είμαστε συγγενείς»⁶¹. Οι Βουνιώτες διακρίνουν τους συγγενείς εξ αγχιστείας από εκείνους εξ αίματος. Για τους δεύτερους χρησιμοποιούν το όρο «γενιά» αναφερόμενοι σε αυτό που στη γλώσσα των ανθρωπολόγων θα μπορούσε να περιγραφεί ως: «ομάδα με αμφιπλευρική γραμμή καταγωγής εξ αίματος». Οι ίδιοι οι Βουνιώτες θεωρούν πως το κοινό αίμα είναι η ουσία εκείνη που προσδιορίζει τη γενιά. Δεν διαχωρίζουν ως πιο σημαντική τη γραμμή καταγωγής από την πλευρά του πατέρα ή της μητέρας. «Το αίμα είναι αίμα, απ' όπου κι αν βαστάει/προέρχεται» λένε. Συχνά προσθέτουν πως «το αίμα νερό δεν γίνεται», μια παροιμία αναγνωρίσιμη στους ελληνόφωνους πληθυσμούς. Ο ευρύς όρος «γενιά» συμπεριλαμβάνει όσους συνδέονται μεταξύ τους εξ αίματος κάθετα ή οριζόντια σε μεγάλη έκταση. Περιλαμβάνει δεύτερα και τρίτα ξαδέρφια, αλλά και εκτείνεται και ως τα αδέρφια της γιαγιάς και του παππού. Στην πράξη, όλοι συγγενεύουν μεταξύ τους, συχνά «και από τις δύο πλευρές» (βλ. Just 1992: 327).

Σύμφωνα με την κυρίαρχη ιδεολογία, οι συγγενείς που αποτελούν γενιά αλληλοϋποστηρίζονται ή πρέπει να αλληλοϋποστηρίζονται. Ιδεατά, η ευρύτερη συγγενική ομάδα διακατέχεται από το είδος εκείνο της αμοιβαιότητας που ο Sahlins (1974: 193-194) ονομάζει «γενικευμένη αμοιβαιότητα». Η καταγωγή από μια «καλή» και «μεγάλη» γενιά θεωρείται πλεονέκτημα. Η καταγωγή ενός προσώπου είναι αλληλένδετη με το status του. Η εικόνα για τη γενιά επηρεάζει την εικόνα που σχηματίζουν οι ντόπιοι για ένα πρόσωπο και το αντίθετο. Ακούω συχνά πως ο τάδε ή η τάδε είναι «καλή και από καλή οικογένεια». Βουνιώτες που συστήνονται σε έναν άλλο Βουνιώτη, μικρότερης ηλικίας, ρωτάνε το όνομα και όταν ακούνε το μικρό, ρωτάνε: «το άλλο;» Το επώνυμο μπορεί να προκαλέσει ανεπαίσθητες σωματικές και λεκτικές εκφράσεις επιδοκίμασias ή ακόμα και σεβασμού, δείχνοντας πως προέρχεται από μια «καλή» οικογένεια που «υπολογίζουν». Μπορεί όμως να προκαλέσει ακόμα περισσότερο υπόγειες εκφράσεις απαξίωσης ή και δυσπιστίας, όταν το «όνομα» δεν είναι «καλό». Στις περισσότερες περιπτώσεις, ο μεγαλύτερος θα συνεχίσει προσπαθώντας να προσδιορίσει μια συγγενική σχέση με τη νέα του γνωριμία. Ρωτά για τη γενεολογία του μικρότερου, και φτάνοντας σε λεπτομέρειες του οικογενειακού δέντρου σε βαθμό που ο ερωτώμενος μπερδεύεται και αρχίζει να νιώσει αμηχανία, καταλήγει θριαμβευτικά πως «ά, είμαστε και γενιά. Ο θείος της γιαγιάς του και η

---

⁶¹ Η ίδια προσέγγιση περί αμφιπλευρικής συγγένειας, πως οι «ξένοι» είναι «όσοι δεν είναι συγγενείς», αλλά μπορούν να γίνουν συγγενείς με το γάμο, εντοπίστηκε και σε πατροτοπικά συμφραζόμενα στην Ηπειρωτική Ελλάδα (Cambell 1964).

ξαδέλφη του παππού μου ήταν ξαδέρφια».

Η γενιά πρέπει να αλληλοϋποστηρίζεται πολυεπίπεδα. Θεωρητικά για παράδειγμα, ένας εργοδότης θα πρέπει να προτιμήσει να προσλάβει ένα συγγενή από γενιά παρά ένα άλλο, «ξένο» Βουνιώτη. Μπορεί επίσης να συστήσει τον συγγενή σε γνωστούς του με κύρος και εξουσία- ένα πολιτικό, ένα γιατρό, ένα δικηγόρο, κάποιον που δυνητικά θα τον βοηθήσει σε μια υπόθεσή του. Ένας μακρινός συγγενής από την Αθήνα ή τη Γερμανία θα μπορούσε να φιλοξενήσει ή να διευκολύνει ένα μακρινό συγγενή του που θα φτάσει εκεί. Όλοι οι συγγενείς μπορεί να φανούν χρήσιμοι. Η γενιά αποτελεί ένα απόθεμα ανθρώπων στους οποίους μπορεί να προσβλέπει κανείς για βοήθεια και υποστήριξη - ένα σημαντικό κοινωνικό κεφάλαιο στο οποίο μπορούν να απευθυνθούν οι Βουνιώτες σε περίπτωση ανάγκης. Ως μέλος μιας γενιάς, αναμένει κανείς από τους δικούς του να πάρουν το μέρος του σε μια πιθανή αντιπαράθεσή του με κάποιον άλλο, έστω και σε επίπεδο κουτσομπολιών με τρίτους. Τα μέλη μιας γενιάς θεωρούνται «υποχρεωμένα» να αλληλοβοηθούνται, παρότι η επιτέλεση του κανόνα στην πράξη είναι συνήθως πλημμελής.

Οι συγγενείς εξ αγχιστείας, τουλάχιστον σε επίπεδο ιδεολογίας, συγκεντρώνουν και εκείνοι τις ιδιότητες και τις υποχρεώσεις που αναφέρονται στα μέλη μιας γενιάς. Σε αυτή την περίπτωση όμως, υφίσταται μια ακόμα μεγαλύτερη απροσδιοριστία στο βαθμό που αναμένεται κανείς να ακολουθήσει τη νόρμα. Το όριο που αποδίδεται στο αίμα, η κοινή καταγωγή, μπορεί να δικαιολογήσει την απόκρουση αιτημάτων από φορτικούς εξ αγχιστείας συγγενείς: «Δεν είμαστε και γενιά». Ο εξ αγχιστείας συγγενής εξάλλου, έχει υποχρεώσεις προς τη δικιά του γενιά. Υπάρχει ένας ακόμα λόγος που ο εξ αγχιστείας συγγενής δεν θεωρείται τόσο σίγουρος κοινωνικός πόρος όσο ο εξ αίματος. Τα τελευταία χρόνια, όπως και στην υπόλοιπη Ελλάδα, «τα διαζύγια είναι τόσο συχνά όσο και οι γάμοι», όπως παρατήρησε μια σαραντάχρονη Βουνιώτισσα. Ένας άνδρας ή μια γυναίκα μπορεί να παντρευτεί πάνω από μια φορά, ή να διαλέξει να μην παντρευτεί ποτέ. Μαζί με το διαζύγιο, χαλαρώνουν και οι δεσμοί της αγχιστείας μεταξύ των οικογενειών, ιδιαίτερα αν η διαδικασία δεν ήταν ειρηνική. Για το λόγο αυτό, υπάρχει μια άρρητη αίσθηση του εφήμερου στις αγχιστειακές σχέσεις: «σήμερα είναι και αύριο δεν είναι». Μπορεί οι σχέσεις μεταξύ συγγενών εξ αγχιστείας να συνεχιστούν με αμείωτη ένταση και μετά το διαζύγιο. Μπορεί και όχι. Το αίμα αντίθετα, «μένει για πάντα», σύμφωνα με την κυρίαρχη αντίληψη. Δεν σημαίνει όμως πως όλοι οι συγγενείς, εξ αίματος ή εκ αγχιστείας «είναι το ίδιο». «Η συγγένεια χάνεται όταν ξεμακραίνει», λένε οι

Βουνιώτες. Η απομάκρυνση αναφέρεται σε δύο επίπεδα: Πρώτον, την γεωγραφική απομάκρυνση. Σε μια σχετική συζήτηση, μια εικοσιπεντάχρονη τελειόφοιτη πανεπιστημίου μου ανέφερε πως

Όταν ο μπαμπάς μου μου λέει έλα να γνωρίσεις τον τάδε ξάδερφό σου από τη Θεσσαλονίκη για παράδειγμα, δεν πηγαίνω. Δεν το βρίσκω σημαντικό. Τους μακρινούς συγγενείς δεν ενδιαφερόμαστε να τους γνωρίσουμε.

Δεύτερον, την ψυχική και φυσική απομάκρυνση που προκαλείται όταν ο καθένας, όπως μου είπε μια τριανταπεντάχρονη παντρεμένη γυναίκα,

δε νοιάζεται για τους συγγενείς του, κοιτάζει τη δουλειά του, έχει τις έννοιες του, το σπίτι και την οικογένειά του. Τον τρώει η ρουτίνα. Είναι και ο τρόπος διασκέδασης πιο ατομικός σήμερα. Έχεις διεξόδους να πας να φας, να πιεις ένα ποτό, να κάτσεις σπίτι να δεις τηλεόραση. Δεν είναι όπως παλιά, που διασκεδάζαν όλοι μαζί, δούλευαν όλοι μαζί, ήταν διαφορετικά. Βοηθούσε ο ένας τον άλλο και στις δουλειές και αυτό έφερνε τους ανθρώπους πιο κοντά. Ήταν όλοι ίσοι πάνω κάτω και εξαρτιόταν ο ένας από τη βοήθεια του άλλου.

Όταν η συγγένεια προσεγγίζει τα τυπικά και πρακτικά όρια της (Just 1992), οι ερμηνείες του ποιος είναι και ποιος όχι συγγενής είναι ρευστές, και η υπόμνηση της συγγένειας ανταποκρίνεται στις αναγκαιότητες των περιστάσεων. Όταν διακυβεύεται «όφελος», είναι πολύ πιθανότερο ο ενδιαφερόμενος να θυμηθεί πως «α, είμαστε και γενιά». Όταν τεθεί όμως το ερώτημα: «εσένα, ποιά είναι η οικογένεια σου;» οι Βουνιώτες αναφέρουν την «δική τους», πυρηνική οικογένεια. Ηλικιωμένοι, ενήλικες και νέοι, συμφωνούν πως «κατ' αρχήν, είναι το αντρόγυνο και τα παιδιά». Οι παππούδες και οι γιαγιάδες θεωρούνται πως «είναι και εκείνοι οικογένεια. Αλλά κυρίως οι γονείς με τα παιδιά, που ζουν στο ίδιο σπίτι». Οι νεότεροι, αλλά και οι ηλικιωμένοι πλέον, θα συμφωνούσαν σε όσα μου είπε η Μαρία (Μ.), 40 ετών, με μια δόση αμηχανίας ανάμικτη με συγκατάβαση, όταν δοκίμαζα τις υποθέσεις μου ρωτώντας μια ομάδα μορφωμένων γυναικών από εικοσιπέντε μέχρι σαράντα.

(Μ.): Παλιά ήταν το αντρόγυνο. Τώρα οι άνθρωποι χωρίζουν και μετά είναι πάλι ξένοι. Εκείνοι που είναι σίγουρα οικογένεια είναι οι γονείς με τα παιδιά και τα αδέρφια μεταξύ τους.

(Γ.): Και οι γονείς των γονιών;

(Μ.)Κι αυτοί είναι σίγουρα οικογένεια. Αλλά όταν μεγαλώσουν τα παιδιά κάνουν τη δική τους οικογένεια. Και τραβιούνται λίγο. Δεν είναι όπως πρώτα. Έχουν τη δικιά τους οικογένεια.

8.1.2 «Σιάχνοντας» και «χαλνώνοντας»: Βιολογικές και καταστασιακές ερμηνείες της συγγένειας.

Οι Βουινιώτες διαχωρίζουν την οικογένεια «με τη στενή έννοια» και την οικογένεια «με την ευρεία έννοια». Η στενή έννοια αφορά την πυρηνική οικογένεια που συνδέεται με τη συζυγική σχέση των γονιών και τα παιδιά. Θυμίζει έντονα την Αμερικάνικη συγγένεια όπως περιγράφεται από τον David Schneider (1968). Χωρίς να γίνεται κάποια άμεση αναφορά, φαίνεται πως η ουσία που ενώνει την οικογένεια, είναι η σχέση των γονιών, και τα παιδιά ως προϊόν της αναπαραγωγής. Με την ευρεία έννοια, οικογένεια μπορεί να θεωρηθεί και ένας καλός φίλος, που τρώει και κοιμάται στο ίδιο σπίτι. Δυο καλοί φίλοι ή φίλες, που «κάναν ζωή μαζί» και «περάσαν πολλά», που έχουν «σταθεί» ο ένας στον άλλον, μπορεί δηλώσουν πως να είναι «σαν αδέρφια» ή «πιο καλά από αδέρφια». Τέτοιες σχέσεις, που κρατάνε χρόνια, είναι συνηθισμένες μεταξύ ανδρών, αλλά ακόμα περισσότερο μεταξύ γυναικών. Γνωρίζω αρκετές ηλικιωμένες γυναίκες που διατηρούν θερμότερες σχέσεις με παλιές γειτόνισσες και φίλες, παρά με τα αδέρφια τους. Τα παλιά χρόνια, εξάλλου, όταν ήταν συνηθισμένο να δίνουν παιδιά σε παραμάνες για να τα θηλάζουν, πίστευαν πως δύο παιδιά που θηλάζαν από την ίδια γυναίκα, δεν ήταν αδέρφια, αλλά «κάτι σαν αδέρφια». Η συγγένεια θεμελιωνόταν μέσω της κοινής λήψης τροφής από το ίδιο γυναικείο σώμα. Το σώμα της γυναίκας που θηλάζει αναπαρίσταται εδώ ως το σημείο στην τοπική γεωγραφία από όπου πηγάζουν ταυτόχρονα η οικιακότητα και η συγγενικότητα, τη στιγμή που προσφέρεται το ίδιο σαν τροφή των παιδιών⁶². Είναι η ανατροφή, με άλλα λόγια η σχέση που δημιουργεί τη συγγένεια. Περισσότερο από την μεταφορά ουσιών, σημασία έχει η μνήμη και η ανάκληση πράξεων ευσπλαχνίας. (Sahlins 2011a: 4).

8.1.3 Πώς γίνεται ένας ξένος οικογένεια

Από αυτή την άποψη, που είναι αποδεκτή επίσης από τους περισσότερους Βουινιώτες, υπάρχουν αρκετοί τρόποι «να γίνει ένας ξένος οικογένεια». Εκτός από την περίπτωση του γάμου, που κάνει ένα ξένο συγγενή, αναγνωρίζουν αρκετές περιπτώσεις που ένας ξένος μπορεί να γίνει αποδεκτός στον οικογενειακό κύκλο. Συνηθισμένοι να αναφέρονται στο παρελθόν, οι Βουινιώτες θυμούνται τις άτυπες υιοθεσίες παιδιών, συνήθεια που έχει εγκαταλειφθεί αρκετές δεκαετίες τώρα. Τα «ψυχοπαίδια»

⁶² Για τις εξέχουσες σημασίες που προσδίδονται στην προετοιμασία του γεύματος, το τάισμα και τον έλεγχο του ποιός θα φάει τι στο τραπέζι σε παρόμοια πολιτισμικά συμφραζόμενα βλ. Dubisch 1974, 1984, 1986, 1993.

προέρχονταν από οικογένειες με πολλά παιδιά, συνήθως φτωχές. Τα περισσότερα από τα ψυχοπαίδια ήταν κορίτσια, γιατί για να συγκεντρωθεί η προίκα τους ώστε να παντρευτούν, και ιδιαίτερα για να χτιστεί το σπίτι που αποτελούσε το σημαντικότερο κομμάτι της, χρειάζονταν σκληρή εργασία των γονιών, των μεγαλύτερων αδελφών και συχνά άλλων μελών της γενιάς. Δεν ήταν σπάνιες όμως και οι άτυπες υιοθεσίες αγοριών, παρότι εκείνα ήταν πιο χρήσιμα στα χωράφια και τα ζώα. Όταν ήταν δυνατό, τα παιδιά δίνονταν μεταξύ οικογενειών που συνδέονταν με συγγενική και άλλοτε φιλική σχέση. Θα μπορούσε για παράδειγμα μια γυναίκα να δώσει ένα από τα κορίτσια της στην άτεκνη παντρεμένη αδερφή της, ή ακόμα και στη γειτόνισσά της, αν είχαν οι δυο καλές σχέσεις, για παρηγοριά και για να τους βλέπει στα γεράματα. Οι Βουνιώτες λένε πως τα «ψυχοπαίδια», η οικογένεια που τα δεχόταν «τα είχε σα δικά της» ή «καλύτερα από δικά της παιδιά». Σε αυτές τις περιπτώσεις, μεταξύ του θετού γονιού και του ψυχογιού ή της ψυχοκόρης συχνότερα, υφίσταντο οι τυπικές υποχρεώσεις και συνήθως αναπτύσσονταν συναισθηματικές σχέσεις αντίστοιχες με εκείνες μεταξύ ενός βιολογικού γονιού και του παιδιού του.

Σήμερα, οι υιοθεσίες «ξένων» παιδιών, που δεν κατάγονται από το νησί, είναι επίσης πλήρως αποδεκτές από τους Βουνιώτες. Σε μια συζήτηση που είχα μάλιστα με μια ομάδα γυναικών στο σπίτι της της Στέλλας (Σ.) στα ογδόντα, δύο γυναικών από τη γειτονιά στα εβδομήντα, την κόρη της Χριστίνα (Χ.) στα εξήντα και την Καίτη από τα προγράμματα στα σαρανταπέντε, όλες συμφώνησαν με τη γνώμη της μεγαλύτερης πως

(Σ.): Δε λένε και το καταλόι, και για τη μάνα; Μάνα δεν είναι αυτή που σε γεννάει, είναι αυτή που σε μεγαλώνει;

(Χ.): Βέβαια, που σε έχει αναστήσει και σε έχει κάνει άνθρωπο, αυτή είναι η μάνα.

[οι υπόλοιπες συνομιλήτριες μιλάνε όλες μαζί, σχεδόν ταυτόχρονα]

Ναι για!

Έτσ' είναι!

Η ηλικιωμένη μητέρα πρόσθεσε πως

τα υιοθετημένα παιδιά βγαίνουν πιο καλά, πιο αγαπητικά και πιο φιλότιμα από τα κανονικά παιδιά. Δες το Μιχάλη για παράδειγμα: ήρθε εδώ, κάθεται στο λιμάνι και πολεμά το Γιάννη, το θετό του πατέρα καλύτερα από κορίτσι. Δυο μέτρα άντρας κάθεται μέσα μέρα νύχτα και τον προσέχει. Άλλοι έχουν δικά τους παιδιά και ούτε γυρίζουν να τους κοιτάξουν. Είναι και ο Κώστας. Της Ελένης στο Χωριό. Τι καλό παιδί, ευγενικό, εργατικό, μετρημένο, πιο καλό κι από κορίτσι, το πώς μιλάει, το πώς κάθεται. Του μιλούσες και κοιτούσε κάτω. Ήρθε για δουλειά στο σπίτι μας και τον είδα. Τέτοια παιδιά είναι σπάνια.

Μια ακόμα περίπτωση να γίνει οικογένεια ένας ξένος, κοινή στο παρελθόν αλλά και στο παρόν, είναι η βοήθεια σε ένα πρόσωπο ή μια οικογένεια που αντιμετωπίζει δυσκολίες και βρίσκεται «σε ανάγκη». Αν για παράδειγμα ο πατέρας μιας οικογένειας αρρώσταινε, και κάποιος φίλος αναλάμβανε να υποστηρίξει την οικογένεια, δουλεύοντας στα ζώα ή τα χωράφια του, θεωρούνταν πλέον «δικός μας», συγγενής. Έντονα γεγονότα σαν αυτά «δένουν» τους ανθρώπους, ανέφερε η πληροφορήτρια μου. Ανάλογες σχέσεις επισημοποιούνταν στο παρελθόν αλλά και σήμερα με μια κουμπαριά, ή με τη βάπτιση ενός παιδιού. Οι πληροφορητές μου συμφωνούν πως στο παρελθόν, τέτοιου είδους συγγένεια εκτιμούνταν περισσότερο από σήμερα. Ο κουμπάρος και ο νονός έχαιραν μεγάλης εκτίμησης. Έχω ακούσει αρκετές αφηγήσεις σύμφωνα με τις οποίες ο νονός ή η νονά είχαν λόγο όταν έπρεπε να ληφθούν σημαντικές αποφάσεις για το μέλλον του πνευματικού τους παιδιού, για το αν θα σπουδάσει, αν θα κάνει μια συγκεκριμένη δουλειά ή άλλη, τότε και με ποιο/α θα παντρευτεί. Οι ντόπιοι ισχυρίζονται πως αντίστοιχη επιρροή, και ο «σεβασμός» προς το νονό ή τον κουμπάρο δεν υφίσταται σήμερα, στον ίδιο βαθμό τουλάχιστον.

Δύο άνθρωποι μπορεί με τον ίδιο τρόπο να πάντων να είναι ξένοι και να γίνουν «οικογένεια», μέσα από μια σχέση που σταδιακά βαθαίνει, καθώς ένα «ξένο» πρόσωπο εμπλέκεται στη φροντίδα ενός ηλικιωμένου. Η σχέση συχνά ξεκινά με μια λειτουργική κάλυψη των αναγκών που εκφράζονται, χωρίς ιδιαίτερο συναισθηματικό βάθος. Στο Βουνί, το συνηθέστερο ίσως παράδειγμα είναι οι σχέσεις που χτίζονται ανάμεσα σε ένα μοναχικό ηλικιωμένο πρόσωπο και ένα πρόσωπο που ως τότε ήταν απλά γνωστό, ή το πολύ ανήκε στον ευρύτερο συγγενικό κύκλο. Αφετηρία είναι η αδυναμία του ηλικιωμένου, που είτε εκφράζεται από τον ίδιο, είτε αναγνωρίζεται από το πρόσωπο που ξεκινά τη φροντίδα. Το νεότερο, «ικανό»μέλος, αναλαμβάνει να υποστηρίξει τον αδύναμο ηλικιωμένο, πραγματοποιώντας αντί για εκείνον κάποιες από τις καθημερινές δραστηριότητες που είναι αναγκαίες για την επιβίωση: Ψώνια, όταν ο ηλικιωμένος δε μπορεί να βρει από το σπίτι, ένα πιάτο φαγητό όταν δε μπορεί να μαγειρέψει ο ίδιος, καθαριότητα του σπιτιού και ίσως του ηλικιωμένου σώματος.

Πολύ συχνά οι σχέσεις φροντίδας με ηλικιωμένους εμπεριέχουν από την αρχή, ή αποκτούν στην πορεία, οικονομική διάσταση. Η ανταπόδοση στις υπηρεσίες προσφέρεται άλλοτε με χρήματα, είτε εκ περιτροπής, είτε με τη μορφή μηνιαίου μισθού, και άλλοτε με την προφορική ή γραπτή υπόσχεση της μεταβίβασης περιουσιακών στοιχείων μετά θάνατον. Ενίοτε, οι δύο τρόποι αντιπροσφοράς

εγκαθιδρύονται βαθμιαία και παράλληλα. Όσο οι ανάγκες του ηλικιωμένου προσώπου είναι περιορισμένες, το πρόσωπο που τον φροντίζει έρχεται περιστασιακά. Ο ηλικιωμένος «δεν το αφήνει έτσι», «δίνει το κατιτίς του» ανάλογα με τις δυνάμεις του και το πόσο αισθάνεται πως το έχει παραβαρύνει, «από ευχαρίστηση» «για να φύγει και η άλλη ευχαριστημένη». Όσο οι ανάγκες μεγαλώνουν και απαιτούν συνεχή παρουσία και δέσμευση, η οικονομική προσφορά γίνεται συχνότερη και μεγαλύτερη, ώσπου σε κάποιο σημείο όταν το ηλικιωμένο πρόσωπο χρειάζεται εντατική και τακτική φροντίδα. Η επιλογή του προσώπου που θα την αναλάβει με συμφωνημένη αμοιβή είναι προφανώς το «δικό μας παιδί/κορίτσι». Η οικονομική συμφωνία τότε, ανάλογα πάντα με τις «δυνάμεις» της ηλικιωμένης λαμβάνει τη μορφή πληρωμής «με το μήνα» και ενίοτε, ιδιαίτερα όταν δεν υπάρχουν υποχρεώσεις προς άλλους συγγενείς, μια συμφωνία ή υπόσχεση που αφορά την μεταβίβαση του σπιτιού ή/και της λοιπής ακίνητης περιουσίας.

8.1.4 Συγγενικότητα και συναισθήματα στις σχέσεις φροντίδας

Για να γίνει όμως μια τέτοια σχέση φροντίδας αντιληπτή από τα δύο μέρη σε συγγενική, χρειάζεται «το κάτι παραπάνω»: Το «νοιάξιμο», την «ανθρωπιά» και την «καλοσύνη» που οι Βουνιώτες θεωρούν πως «πρέπει να είναι αυτονόητα» στις σχέσεις μεταξύ των μελών μιας «καλής» οικογένειας, ιδιαίτερα όταν ένα από τα μέλη της βρίσκεται σε ανάγκη. Το συναισθηματικό μοίρασμα, και όχι τα υλικά αγαθά ή οι καθημερινές πράξεις φροντίδας κάνουν τη διαφορά. Η συναισθηματική εγγύτητα όμως, η «καλοσύνη και η ανθρωπιά» που τελικά ίσως καταλήξει στην «αγάπη» και την αίσθηση συγγένειας, ανάμεσα στον ηλικιωμένο και το πρόσωπο που το φροντίζει, χτίζεται μέσα από τον τρόπο που διεκπεραιώνονται οι καθημερινές πράξεις αλλά και οι οικονομικές δοσοληψίες. Το σημαντικό είναι να υπάρχει «νοιάξιμο» και «ενδιαφέρον», αξίες που οι Βουνιώτες θεωρούν πως είναι η ιδανική συνθήκη και ανάμεσα στα μέλη των «κανονικών οικογενειών. Μια ηλικιωμένη γυναίκα χωρίς παιδιά, μου εκθείαζε τη γυναίκα που τη φρόντιζε εδώ και πολλά χρόνια, μια μεσόκοπη συγχωριανή της.

Δεν είναι αυτά που κάνει, αλλά το πώς τα κάνει. Το πώς μου μιλάει, το τι μου λέει, είναι καλή, μαλακιά γυναίκα. Ό,τι κάνει το κάνει με την καρδιά της, όχι από αγγαρεία. Το φαί που θα φτιάξει, το πώς θα το βάλει στο τραπέζι.. Όχι όπως κάνουν μερικές. Έχω δει σε ορισμένες να (τσι)το πετούν, σα να' ναι ζώο. [κάνει μια απότομη κίνηση με την αναστροφή του χεριού] [...] Φαίνεται

και στον τρόπο που θα σε πιάσει να σε σηκώσει, να σε πλύνει, αισθάνεται, νιώθει. Είναι πράγματα που όταν τα ζεις τα εκτιμάς. [...] Δεν τη νιώθω πια σαν ξένη, αλλά σα δικό μου άνθρωπο.

Σε άλλες παρόμοιες περιπτώσεις, έχω ακούσει συχνά «την έχω σαν παιδί μου» ή «πιο καλά από παιδί μου». «Είναι πια σα να' ναι κόρη μου». Συχνά, οι γυναίκες που φροντίζουν νιώθουν αντίστοιχα και περιγράφουν τη σχέση τους με τρόπους και όρους δανεισμένους από το συγγενικό ιδίωμα, όπως η Αντωνία, μια ντόπια γύρω στα σαράντα που δουλεύει λίγα χρόνια τώρα «κοιτάζοντας γριές». Στην γυναίκα που αναφέρεται παρακάτω, εργάζονταν και πληρώνονταν με το μήνα, χωρίς να έχουν μπει σε διαπραγμάτευση σπίτια και ακίνητα.

Είναι τόσο καλή γυναίκα, σου ανοίγει την καρδιά σου. Πηγαίνω σπίτι της και νιώθω σα να πηγαίνω σε μια θεία μου, στη μάνα μου...όχι σα να πηγαίνω σε δουλειά[...] θα με δει στενοχωρημένη, θα πιούμε καφέ, θα μιλήσουμε... Την άλλη φορά ήθελε να μου δώσει λεφτά, της είπα δεν είναι ανάγκη, με πληρώνεις. Δεν πειράζει, μου λέει, εγώ είμαι πια γιαγιά σου, δε μπορώ να σου κάνω κι εγώ ένα δώρο; Τι να πεις γι' αυτή τη γυναίκα; Με τον τρόπο της σε κάνει [κουνά το χέρι της σαν να τινάζει κάτι μαλακό] Πώς να στο πω; Να λιώνεις. Αλοιφή.

Το είδος και η συχνότητα των προσφορών εξαρτάται από το είδος της σχέσης, αλλά και το *status* εκείνου που βρίσκεται σε αδύναμη θέση. Κάποτε επισκέφτηκα στο σπίτι τη φίλη μου Άρτεμη, στα 65, που είχε χτυπήσει το πόδι της και φορούσε νάρθηκα. Χρόνια διευθύντρια στο σχολείο, εμπλέκονταν στα κοινά, και διατηρούσε ένα ευρύ κύκλο φιλικών επαφών με συνομήλικές της γυναίκες του χωριού αλλά και άλλους, κάθε φύλου και ηλικίας. Είναι γνωστή στο Βουνί μεταξύ των άλλων ως αυθεντία σε θέματα τοπικών παραδόσεων, για τις οποίες έχει γράψει και αρκετά βιβλία και άρθρα, σε βαθμό που ακόμα και μεγάλες γυναίκες τη συμβουλευονται όταν για παράδειγμα πρέπει να ετοιμάσουν κόλλυβα ή το γεύμα σε ένα τοπικό πανηγύρι. Κατά το δίωρο που κράτησε η επίσκεψη, τέσσερις ή παραπάνω γυναίκες ήρθαν, άδειασαν ένα πιάτο με φαγητό, κάθισαν περίπου ένα τέταρτο η καθεμία και έφυγαν διακριτικά «να μας αφήσουν να μιλήσουμε», όπως απαιτεί το τοπικό *savoir vivre* όταν συναντούν απροσδόκητα άλλους στην περίπτωση απροειδοποίητων επισκέψεων. Όταν σηκώθηκα να φύγω, η φίλη μου επέμενε και τελικά μου έδωσε δύο από τα πολλά πιάτα που είχαν συγκεντρωθεί στην κουζίνα, τα οποία «δεν ήξερε τι να τα κάνει». Αντίθετα, δεν έχω συναντήσει παρά ελάχιστους ανθρώπους μέσα στα τελευταία χρόνια, να πηγαίνουν φαγητό σε έναν από τους απόκληρους του ίδιου

χωριού, έναν ογδοντάχρονο χήρο που το έχει μεγαλύτερη ανάγκη, αλλά διαθέτει επιπλέον και φήμη ανθρώπου κακότερου και ψεύτη.

Γενικά πάντως, η βοήθεια που μπορεί να περιμένει κάποιος ηλικιωμένος ή άρρωστος από ένα «καλό», «πονόψυχο» γείτονα ή γνωστό, κάποιο δηλαδή που δεν συνδέονταν από το παρελθόν με σχέσεις φιλικές ή συναισθηματικές, να μην υπάρχει δηλαδή μια σχέση που να γεννάει υποχρέωση, είναι περιορισμένη. Το περισσότερο που μπορείς να κάνεις, είναι «να του πας ένα πιάτο φαγητό, να του κάνεις λίγο παρέα, άντε και να πάρεις τα ρούχα του να τα πλύνεις, κι αυτό όχι συνέχεια» λένε οι περισσότεροι, ξεφυσώντας χαρακτηριστικά καθώς εκφέρουν την τελευταία αυτή φράση. Οι περισσότεροι συμφωνούν πως εκείνο που «μπορεί και πρέπει να κάνει κανείς για ένα άρρωστο ή ηλικιωμένο γείτονα είναι το φαγητό», να του πας δηλαδή ένα πιάτο από το φαγητό που μαγειρεύεις σπίτι σου για τη οικογένεια σου. Όπως λένε οι ίδιοι, «η κατσαρόλα μπαίνει, το φαγητό βρίσκεται σήμερα το πετάμε», και μια επιπλέον μερίδα μπορεί να δοθεί αλλού «χωρίς να λείψει» σε κανένα. Οι περισσότερες γυναίκες πιστεύουν πως «το σωστό είναι σε κάποιον που το 'χει ανάγκη, πρέπει ένα πιάτο φαΐ να το πηγαίνεις, αφού μπορείς». Συχνά συμπληρώνουν πως «ένα πιάτο φαγητό ποιος το υπολογίζει;», επισημαίνοντας το αμελητέο της απώλειας που προκαλείται από αυτή τους την πράξη στο δικό τους νοικοκυριό. Πιάτα με φαγητό ενίοτε προσφέρονται ακόμα και σε γείτονες με τους οποίους δεν υπάρχει ιδιαίτερα καλή σχέση, ή ακόμα και έριδα, όταν εκείνοι βρεθούν σε ανάγκη. Σύμφωνα με άλλες φωνές από τον περίγυρο πάντως, παρόμοιες επισκέψεις συχνά γίνονται «για τα μάτια», και όχι από πραγματικό ενδιαφέρον.

Η συνήθεια του μοιράσματος φαγητού μεταξύ των γειτονικών σπιτιών είναι τόσο παλιά και ευρέως διαδεδομένη, που η διάλεκτος διαθέτει την ειδική λέξη «αξαβουγή»⁶³ για το πιάτο ή γενικά το σκεύος που χρησιμεύει για να πάει κανείς φαγητό από ένα σπίτι στο άλλο, και το παίρνει στη συνέχεια πίσω. Οι ανταλλαγές φαγητού μεταξύ σπιτιών των οποίων οι νοικοκυρές είναι φίλες ή συγγενείς είναι, σε κάθε περίπτωση, συνηθισμένο στοιχείο της κοινωνικότητας του χωριού. Στην περίπτωση που συζητώ εδώ όμως, την προσφορά φαγητού σε ένα εύθραυστο πρόσωπο, δεν πρόκειται για ανταλλαγή αλλά για προσφορά χωρίς αναμονή

---

⁶³ Η λέξη έχει και μια μεταφορική σημασία, που σήμερα έχει κυριαρχήσει στο λόγο: χρησιμεύει και για να περιγράψει το πέος, που 'επισκέπτεται' το αιδίο κατά τη συνουσία, αφήνει εκεί το περιεχόμενό του και στη συνέχεια αποσύρεται. Ο όρος «αξαβουγή» με την κυριολεκτική του έννοια χρησιμοποιείται πλέον σπάνια, κυρίως από ηλικιωμένες γυναίκες και προκαλεί συγκρατημένα γέλια και ειρωνικές ματιές ανάμεσα στους νεότερους που παρίστανται.

ανταπόδοσης. Το κίνητρο που αναφέρεται από τις πληροφορήτριες μου είναι η «συμπόνια», ή η «λύπηση» κατ' άλλες. Ακόμα και στις περιπτώσεις που ο άνθρωπος που δε μπορεί και έχει πέσει στο κρεβάτι είναι «καλός» και «αξιολύπητος» η βοήθεια από λύπηση περιορίζεται στο μέτρο που δεν αποσπά πολύτιμους πόρους από την οικογένεια του. Τα λόγια της Μαρίας συνοψίζουν μια βαθύτερη εσωτερικευμένη στάση των Βουνιωτών.

Ακόμα και κοντινός σου να είναι, αυτό μπορείς να το κάνεις μόνο για λίγο. Εκτός αν υπάρχει χρηματικό αντάλλαγμα. Δηλαδή οικονομικό όφελος. Που μπορείς να τον αναλάβεις το γείτονα. Να έχει ένα σπίτι να στο αφήσει ή χρήματα να σε πληρώσει ή να σου δώσει ένα χωράφι αν δεν έχει χρήματα... Οικονομικό όφελος. Από κει και πέρα φτάνει ως εκεί. Και να θες δεν πάει. Δεν μπορείς.

Όταν οι ανάγκες μεγαλώνουν και η δέσμευση βαθαίνει, οι σχέσεις φροντίδας καταλήγουν να επισημοποιούνται στο συμβολαιογραφείο με μια διαθήκη ή ένα ιδιωτικό συμφωνητικό. Παράλληλα, τα δύο μέρη είναι δυνατόν να αρχίζουν σταδιακά να χρησιμοποιούν ένα οικογενειακό ιδίωμα ο ένας για τον άλλο. Μοιάζει με την περίπτωση που μια επαγγελματική και φιλική σχέση μπορεί να επισημοποιηθεί με μια κουμπαριά. Άλλοτε πάλι, το συγγενικό ιδίωμα μένει στα λόγια, ή χρησιμοποιείται μόνο τον καιρό που οι σχέσεις εξελίσσονται ομαλά. Αν οι σχέσεις αλλάξουν προς το χειρότερο, το συγγενικό ιδίωμα ξεχνιέται. Η συγγένεια σβήνει όταν κάποιος δεν «ενδιαφέρεται για τις αιτίες ή τα αποτελέσματα, για το κίνητρο ή την επίδραση» (Just 1992: 337). Στο λόγο εμφανίζονται παράπονα, για τη μια ή την άλλη δουλειά που δεν έγινε καλά, για μια απότομη κουβέντα που ειπώθηκε, για τις οικονομικές υποσχέσεις που δεν εκπληρώθηκαν. Αν οι σχέσεις δεν βελτιωθούν, οι άνθρωποι χάνονται, ψυχραίνονται, απομακρύνονται και ξαναγίνονται «ξένοι». Το συγγενικό ιδίωμα χρησιμοποιείται στις περισσότερες περιπτώσεις συμβατικά. Οι άνθρωποι ξέρουν πως ανεξάρτητα από ό,τι λένε, στην πραγματικότητα δεν είναι οικογένεια, αλλά «σαν» οικογένεια. Ο ξένος μπορεί να γίνει οικογένεια, αλλά η συγγενικότητα της σχέσης είναι ευκολότερα αναστρέψιμη και περισσότερο ευάλωτη σε κρίσεις και συγκρούσεις από την «αληθινή», πυρηνική οικογένεια.

8.1.5 Όταν η οικογένεια αποξενώνεται: Τα «οικογενειακά» και οι αιτίες τους

Οι πληροφορητές μου, ανεξάρτητα ηλικίας και φύλου, αντιμετώπιζαν αρχικά με αμηχανία την ερώτησή μου: Ναι, μπορεί να γίνει κάποιος ξένος οικογένεια. Μπορεί

όμως ένα μέλος της οικογένειας να γίνει ξένος; Η πρώτη περίπτωση που έρχεται στο μυαλό όλων είναι τα διαζύγια, που αφορούν όμως μια εξ αγχιστείας σχέση. Η περίπτωση των διαζυγίων δεν επηρεάζει τη σχέση μεταξύ αδελφών ή των γονιών με τα παντρεμένα παιδιά τους. Επισημαίνεται ένα τέτοιο ενδεχόμενο, σε διαζύγια που μπορεί να οφείλονται σε «ακραίες περιπτώσεις απιστίας μέσα στην οικογένεια», που θεωρούνται μια απίθανη εκδοχή, αν και «υπάρχουν και αυτά κάποιες φορές». Κατά γενική ομολογία όσων ντόπιων έχω ρωτήσει όμως, κοινότερη αιτία που οικογένειες «χωρίζουν» και αδέρφια, ξαδέρφια και γονείς «απομακρύνονται» είναι «τα κληρονομικά». Η συζήτηση για οικογενειακές έριδες γύρω από τα κληρονομικά είναι κοινός τόπος και έρχεται αβίαστα, όπως φαίνεται και στο παρακάτω απόσπασμα από συζήτηση με τη Μαρία (Μ.), που ακολουθεί.

(Μ): Δεν ξέρω αν ξεγίνονται από οικογένεια οι γονείς με τα παιδιά και τα αδέρφια μεταξύ τους, αλλά συνήθως όταν αυτό γίνεται, αιτία είναι τα κληρονομικά. Όταν δεν είναι δίκαιη η μοιρασιά, αυτό μπορεί να γίνει.

(Γ): Ποια είναι η δίκαιη μοιρασιά;

(Μ.): Όταν βρίσκονται όλοι μαζί στην οικογένεια, μαζεύονται και συμφωνούν. Εξαρτάται και ο δεσμός της οικογένειας, πόσο είναι αγαπημένα τα παιδιά, τι ανατροφή έχουν πάρει, πώς τα έχουν μεγαλώσει, αλλά και τι χαρακτήρας είναι ο καθένας. [...] Αλλά κάποια στιγμή, αν έχει γίνει αδικία, η αδικία θα βγει. Μπορεί και μετά από χρόνια, αλλά θα βγει.

Ένα τέτοιο «ρίξιμο» στη μοιρασιά συχνά αποτελεί προϊόν προσεκτικών υπολογισμών του γονιού, ο οποίος σχεδιάζει το πλαίσιο και τα πρόσωπα που θα κρατήσει γύρω του πλησιάζοντας στο τέλος της ζωής του, ήδη από τον καιρό που διατηρεί τις δυνάμεις του. Η κρυφή σύναψη συμμαχιών και συμφωνιών μεταξύ των γονιών και ενός από τα παιδιά τους στον άξονα φροντίδα –ιδιοκτησία είναι εκείνη που προκαλεί τα «κληρονομικά», τις οικογενειακές έριδες γύρω από τη διανομή της γονικής περιουσίας που ενώ όλοι απεύχονται και φοβούνται, είναι συχνές στο Βουνί, και αποτελούν ένα από τα συνηθέστερα θέματα των κουτσομπολιών. Τα «κληρονομικά» λέγονται αλλιώς και «οικογενειακά» στη διάλεκτο, επισημαίνοντας την πρωτοκαθεδρία τους σαν πηγή προβλημάτων μέσα και γύρω από την οικογένεια.⁶⁴

---

⁶⁴ Στην Κρήτη, αντίθετα, ο όρος «οικογενειακά» χρησιμοποιείται για να περιγράψει τη βεντέτα μεταξύ δύο ανταγωνιστικών σογιών και χρησιμοποιείται εναλλακτικά με τον όρο «κτηματικά», αφού αφορά συνήθως έριδες για τον έλεγχο ενός βοσκοτόπου, ή τα όρια δύο γειτονικών χωραφιών (βλ. Τσαντηρόπουλος 2004).

8.2 Κανόνες και πρακτικές κληροδοσίας: Πρακτικές αποφάσεις και ηθικές αδικίες

Δεν είναι πάντα ο υπολογισμός για τη μελλοντική φροντίδα που οδηγεί τους γονείς στο να «αδικήσουν» τα παιδιά τους. Συχνά οι «αδικίες» οφείλονται στην πρόθεση των γονιών να διορθώσουν την «ατυχία» ενός από τα παιδιά τους, που δεν πρόκοψε όσο τα άλλα του αδέρφια, λόγω συγκυριών ή επιλογών. Ο κανόνας λέει πως ο «καλός» γονιός πρέπει να ενδιαφέρεται για όλα του τα παιδιά «το ίδιο». Αυτό το ίδιο όμως, είναι δυνατόν στο Βουνί να αποτιμάται με διαφορετικούς τρόπους, ανάλογα με τη θέση εκείνου που κρίνει στην οικογένεια, τις προσωπικές στρατηγικές και τις αποτιμήσεις για την πλέον συμφέρουσα για τον καθένα διευθέτηση, αλλά και το πολιτισμικά αποδεκτό σενάριο στο οποίο αναφέρεται. Τα προβλήματα ξεκινούν όταν οι γονείς πρέπει να ικανοποιήσουν τις αντικρουόμενες ανάγκες και επιθυμίες που προκύπτουν από τα διαφορετικά σενάρια. Υπάρχουν πολλοί και συχνά αλληλοσυγκρουόμενοι κανόνες σχετικά με το τι αποτελεί «δίκαια» διανομή κληρονομιάς. Ο πρώτος από αυτούς έρχεται από την παράδοση: Το σπίτι, όπως και τα περισσότερα ακίνητα, «παγαίν' στο κορίτς(ι)». Ο κανόνας αυτός αποτελεί τη βάση του παραδοσιακού συστήματος μεταβίβασης ιδιοκτησίας. Σήμερα, αν και όλοι συμφωνούν πως ο κανόνας ισχύει, και οι περισσότερες νέες κοπέλες γνωρίζουν από πριν ποιο σπίτι θα πάρουν αργότερα, συναντώνται αρκετές εξαιρέσεις. Ο κανόνας επιβάλλει πως κάθε ένα από τα κορίτσια της οικογένειας πρέπει να προικιστεί με ένα σπίτι, κάτι ανέφικτο σε οικογένειες με περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες. Σε άλλες περιπτώσεις πάλι, τα σπίτια δεν είναι ίσης αξίας, ή οι κόρες θέλουν και οι δυο για οικονομικούς, πρακτικούς ή συναισθηματικούς λόγους το ίδιο ακίνητο.

Σύμφωνα με έναν άλλο πρακτικό κανόνα, που απέκτησε βαρύτητα καθώς η μετανάστευση οδηγούσε πολλά από τα παιδιά να αναζητήσουν την τύχη τους αλλού, το παιδί που θα έμενε κοντά στους γονείς του δικαιούνταν μεγαλύτερο μέρος της περιουσίας. Στην πράξη, ακόμα και ο κανόνας με το σπίτι για το κορίτσι μπορεί να καταπατηθεί όταν οι πρακτικές επιταγές του βίου καλούν για κάτι τέτοιο. Οι λόγοι για διευθετήσεις αυτού του τύπου, παρουσιάζονται στο παρακάτω απόσπασμα από μια συζήτηση μου σε καφετέρια με την Άννα, (Α) 28 ετών, μορφωμένη, εποχιακά εργαζόμενη, που επέλεξε να ζει στο νησί με τους γονείς της, και το Νίκο, (Ν.) μορφωμένο Βουνιώτη, 27.

(Α.): Εξαρτάται και πώς θα το δει ο γονιός, γιατί αν ένας έχει ένα γιο και μία κόρη παράδειγμα, αν ο γιος κρατήσει τη δουλειά του μπαμπά του, σου λέει ο

γιος θα μείνει στον τόπο του ενώ η κόρη, μπορεί να φύγει με το σύζυγό της, να μη μείνει εδώ. Οπότε θα της δώσει κάτι λιγότερο εδώ. Αναλόγως με το σκεπτικό του γονιού τώρα. Σου λέει η κόρη μπορεί να φύγει, οπότε η προίκα που της έχω δώσει πάλι θα μείνει εδώ,

(N.): Για να καθίσει κάποιος εδώ να τον προσέχει.

(A.): Ναι. Οπότε αναγκαστικά-αναγκαστικά! Οπότε ουσιαστικά θα δώσω κάτι παραπάνω στο γιο που θα καθίσει στον τόπο του, να βρει καμιά γυναίκα, να' χει παραπάνω πράγματα. Και το θεωρώ λογικό για μένα, δεν ξέρω...

Αν και η συγκεκριμένη γυναίκα βρήκε λογική την επιλογή, δεν συμμερίζονται πάντα αυτή την άποψη οι περισσότερες γυναίκες με τις οποίες έχω μιλήσει, όταν βλέπουν να καταστρατηγείται ο κανόνας εις βάρος τους. Και αν δεν εκφράσουν εκείνη τη στιγμή απογοήτευση ή θυμό, πολύ πιθανό θα εκφραστούν πιο «πίσω», αν οι γονείς χρειάζονται εντατική φροντίδα, ο αδελφός «σηκώσει τα χέρια ψηλά» και η «ριγμένη» κόρη κληθεί να αναλάβει εκείνη τη φροντίδα, όπως απαιτεί το τοπικό ήθος. Οι γυναίκες είναι «υποχρεωμένες» να κοιτάζουν τους γονείς τους, ή με τα λόγια μιας ντόπιας γυναίκας, οι γυναίκες

είχαν από παλιά την υποχρέωση σε όλους τους τομείς παραπάνω. είναι πιο υπεύθυνες, πιο συμπονετικές, ειδικά προς τους γονείς.

Όταν όμως το πρώτο σκέλος της παράδοσης δεν τηρηθεί, είναι πιθανότερο η κόρη να εκφράσει το παράπονό της, μη εκπληρώνοντας και εκείνη με τη σειρά της τη δική της υποχρέωση στον κανόνα.

8.2.1 Η επιβράβευση της αξίας

Σύμφωνα με αυτό τον κανόνα, το «καλό» παιδί, που «ξεχωρίζει» από τα υπόλοιπα χάρη στα πρακτικά και ηθικά του χαρίσματα, πρέπει να επιβραβεύεται για την «αξία» του παίρνοντας το καλύτερο τμήμα της γονικής περιουσίας, σαν μια «ηθική» ανταμοιβή, με πρακτικές όμως μελλοντικές απολήξεις: Έτσι, ο γονιός είναι σκόπιμο να επενδύσει, συνδέοντας το μέλλον του με το παιδί του που φαίνεται πιο πιθανό να προκόψει. Μια τέτοια στρατηγική επιτυγχάνει ταυτόχρονα πολλούς στόχους, μεταξύ των οποίων τη διαίωσιση της οικογένειας με τον καλύτερο τρόπο. Ένα «καλό» αγόρι ή κορίτσι, είναι, στο μυαλό των ηλικιωμένων γονιών του περισσότερο, πιθανότερο να πάρει σύζυγο αντίστοιχων προσόντων και από «καλή σειρά». Με αυτό τον τρόπο, εξασφαλίζεται και ένας καλός γαμπρός αν επενδύσουν στην κόρη ή μια καλή νύφη αν επενδύσουν στο γιο.

Εδραιώνεται επίσης η συμμαχία με μια εξίσου καλή, και αν είναι «τυχερό» με

μια οικογένεια από «σειρά» καλύτερη από τη δική τους. Οι ηλικιωμένοι συνηθίζουν να εύχονται «και μια καλή τύχη», εννοώντας ένα καλό σύζυγο. Η επιλογή του σωστού συζύγου θεωρείται πως καθορίζει τη ζωή στο μεγαλύτερο βαθμό, εξ ου και ο ευφημισμός «τυχερό»⁶⁵. Αντίστοιχα, όταν θέλουν να μιλήσουν για κάποιο από τα παιδιά τους που είτε χώρισε είτε έχει προβλήματα στο γάμο του, λένε «ήταν άτυχο». Σε άλλες περιπτώσεις, ειδικά σήμερα που πολλοί άνδρες και γυναίκες αποφασίζουν να μην παντρευτούν ή να μην κάνουν παιδιά, ο γνώμονας κλίνει συχνά προς το παιδί που έχει ή φαίνεται πιο πιθανό να αποκτήσει παιδιά, ώστε «να μη σβήσει η οικογένεια».

Παράλληλα, δείχνοντας ένας γονιός προτίμηση προς ένα από τα παιδιά του συνδέει το μέλλον του μαζί του με ένα κανόνα υποχρέωσης. Είναι λοιπόν πιο σφρόν για τους ηλικιωμένους να συνδέσουν τη μοίρα τους στενότερα με εκείνα από τα παιδιά τους που φαίνονται περισσότερο υπεύθυνα, φερέγγυα και συναισθηματικά ενεργά στις σχέσεις με τους γονείς του. Αν η στρατηγική εξελιχθεί κατά το δοκούν, εξασφαλίζεται μια «καλή σ(υ)νοδειά» για τα γεράματα, που θα κυλήσουν σε ένα κλοϊό συναισθηματικής θαλπωρής και ασφάλειας πως «ό,τι και να γίνει», τα παιδιά «δε θα σε αφήσουν στην τύχη σου». Επιπλέον, τόσο στο παρελθόν όσο και σήμερα, η οικονομική ευμάρεια αλλά και η ποιότητα ζωής που τα χρήματα των απογόνων μπορεί να αγοράσουν έχει, στις περισσότερες των περιπτώσεων αντίκρισμα στη ζωή των ηλικιωμένων γονιών τους: Καλύτερο σπίτι και φαγητό, σωστή υγειονομική περίθαλψη, ίσως τη μίσθωση μιας γυναίκας να τους φροντίζει, αλλά και την έλλειψη αυτής της ιδιαίτερης κακοδαιμονίας και γκρίνιας που προκαλεί το συνεχές άγχος και ο αγώνας για επιβίωση μέσα στην επισφάλεια.

Η «τύχη» όμως, παίζει κάποτε περίεργα παιχνίδια στα σχέδια των γονιών. Το «καλό παιδί» είναι πιθανό για διαφορετικούς λόγους να μην εκπληρώσει τα σχέδια των γονιών του. Είναι συχνό, τόσο παλιότερα με τη μετανάστευση όσο και σήμερα, λόγω επαγγελματικών ευκαιριών ή προσωπικών συνισταμένων, να φύγει από το νησί, παρά τις στρατηγικές των γονιών του, οι οποίοι χτίζουν τις αντικειμενικές συνθήκες γύρω του με σκοπό να το «δέσουν στον τόπο του»: Ένα «καλό» σπίτι, μια έτοιμη δουλειά, παλιότερα οι ρητές διαπραγματεύσεις και συμφωνίες ενός συνοικεσίου και σήμερα η υπόγεια προετοιμασία των προϋποθέσεων για ένα «καλό» γάμο. Με όλη

---

⁶⁵ Σε μια περίπτωση που ήμουν παρών μια παρέα από γυναίκες πριν τα τριάντα κορόιδευαν κάποιον που αυτοπαρουσιάζονταν σαν «καλός» γαμπρός με καλή περιουσία σαν «το τυχερό» και «το κελεπούρι».

την απογοήτευση που μπορεί να νιώθουν, οι γονείς θα πρέπει «να κάνουν πίσω» και να μην «κόψουν την τύχη των παιδιών», αρσενικών και θηλυκών, επιβάλλοντας τις δικές τους επιθυμίες σε βάρος τους, αν το φευγικό είναι «για καλό». Αντίθετα, παλιότερα, ιδιαίτερα για τις κόρες, συχνά έρχονταν η στιγμή που έπρεπε να υποταχθούν στις επιθυμίες των γονιών τους και να μείνουν στον τόπο τους. Για παράδειγμα, η κυρία Πηνελόπη, χήρα χωρίς παιδιά, 85 ετών, μου αφηγείται με πικρία πώς κατέληξε παρά τις επιθυμίες της στο Βουνί.

Ήμασταν καλά με τον άντρα μου στην Αμερική, μου άρεζε και δεν ήθελα να γυρίσω. Άλλος αέρας εκεί, άλλος κόσμος... Και μετά που γυρίσαμε όταν πήρε σύνταξη, εγώ δεν ήθελα να γυρίσω στο νησί. Είχαμε τον τρόπο μας, μπορούσαμε να πάρουμε ένα σπίτι όπου θέλαμε. Αθήνα, Θεσσαλονίκη, στο Φάρο... [...] Εμένα η Αθήνα μου άρεζε. Αλλά μετά αρρώστησε ο μπαμπάς μου και η μάνα μου με έπιασε και ελάτε, που θα τον αφήσεις το μπαμπά σου και τέτοια. Και ήρθαμε τελικά, εγώ το Βουνί δεν το ήθελα με τίποτα. Είχα μάθει αλλιώς και εδώ πνιγόμενοι. Αλλά αρρώστησε πρώτα ο μπαμπάς μου, πέθανε και μετά από λίγο έχασα και το σύζυγο. Έμεινα μετά με τη μάνα μου. Και χάθηκε κι αυτή και έμεινα μόνη μου εδώ που με βλέπεις. Ήθελαν να πάρουμε κτήματα, ήταν του [τάδε], ευκαιρία έλεγαν, τα κάναμε τα λεπτά κτήματα. Άχρηστα κάθονται, θέλω να τα πουλήσω και δεν μπορώ. Αλλιώς μπορεί να είχα φύγει, και τώρα. Αν είχα σπίτι στην Αθήνα μπορεί να πήγαινα. Έχω συγγενείς εκεί και θα περνούσα καλά.

Σήμερα, οι γονείς που έρχονται σε παρόμοια κατάσταση ανάγκης, ακόμα «και να θέλουν», σπάνια μπορούν να επιβάλλουν τις επιθυμίες τους στα παιδιά τους με τον ίδιο τρόπο. Προσπαθούν με πλάγια μέσα, άλλοτε «ρίχνοντας στο φιλότιμο» και άλλοτε «τάζοντας» να προσελκύσουν τα παιδιά τους πίσω. Πολλά από τα παιδιά προτιμούν να «πάρουν» τους γονείς από το νησί, στον τόπο κατοικίας τους. Υπάρχουν ηλικιωμένοι που το δοκιμάζουν, και σε αρκετές οικογένειες έχει εγκαθιδρυθεί η ετήσια παραμονή των γέρων στην πόλη για να περάσουν το δύσκολο χειμώνα, αλλά οι ηλικιωμένοι γενικά δεν προτιμούν αυτή τη λύση. Στο διαμέρισμα «σφίγγονται» και «βαριούνται» γιατί «όλοι έχουν τις δουλειές τους» εκτός από εκείνους. Η αίσθηση του «κλεισίματος» μαζί με τον πάντα υφιστάμενο φόβο πως «γίνονται βαρετοί» τους κάνει να «τρώγονται να γυρίσουν πίσω» μόλις ο καιρός δείχνει σημάδια βελτίωσης.

Καθώς πολλές Βουνιώτισσες τα τελευταία τριάντα χρόνια αποκτούν ανώτερη μόρφωση συχνότερα από τους Βουνιώτες, και την εξαργυρώνουν με μια επαγγελματική καριέρα εκτός νησιού, είναι πιθανότερο από παλιά ένας ηλικιωμένος να βρεθεί «στα στερνά του» με ένα αρσενικό απόγονο κοντά, χωρίς την παρουσία

κόρης. Προικίζοντας τον γιο εις βάρος της κόρης, του προσφέρουν ένα επιπλέον πλεονέκτημα σε μια γαμήλια αγορά όπου οι διαθέσιμες νύφες σπανίζουν και οι άνδρες που έχουν μείνει άγαμοι σε μεγάλη ηλικία είναι πολλοί. Επιπλέον, αν και αποφεύγουν να το παραδεχθούν ανοιχτά, οι ηλικιωμένοι γονείς προσβλέπουν στην προσέλευση μιας «καλής νύφης» που θα αναπληρώσει την έλλειψη κόρης όταν θα βρεθούν στην ανάγκη. Πολλές αδικίες προς την κόρη για όφελος του γιου οφείλονται σε μια προσπάθεια επίλυσης της σημερινής «ανώμαλης» σε σχέση με το παραδοσιακό σύστημα κατάστασης, όπου ο γιος είναι κοντά και η κόρη μακριά.

Σε άλλες περιπτώσεις, τα σχέδια των γονιών διαστρεβλώνονταν από συγκυρίες των οποίων τα αποτελέσματα δεν μπορούσαν να προβλέψουν έγκαιρα. Ένας νεαρός Βουνιώτης απόφοιτος Πανεπιστημίου, γνωστός για τη σκωπτική του διάθεση, μου εξήγησε με σαρδόνιο ύφος ενώ πίναμε μύρτες δίπλα στη θάλασσα πως

Παλιά τα παραλιακά τα κτήματα δεν είχαν αξία, τα δίναν στα κακά παιδιά. Τα καλά ήταν πιο πάνω, τα εύφορα. Αλλά μετά με τον τουρισμό τα καλά τα κτήματα δεν αξίζαν δεκάρα, ενώ τα παραλιακά κάνουν σήμερα μια περιουσία. Κάναν δωμάτια, μαγαζιά, ταβέρνες, πούλησαν κιάλας, τα κονομήσανε και μείναν οι άχρηστοι όλοι εδώ. Ενώ οι καλοί έφυγαν, δεν είχε ζωή γι' αυτούς. Γι' αυτό και τα βλέπεις μαζεμένα εδώ όλα τα παλιόκορμα [γέλια].

Η στρατηγική της επένδυσης στο καλό παιδί μπορεί να αποτύχει και για λόγους που δεν άπτονται του οικονομικού. Υπάρχει πάντα το ενδεχόμενο το παιδί «να χαθεί» ή να αρρωστήσει, εκείνο ή τα μέλη της δικής του οικογένειας και να έχει «άλλα τρεχάματα». Άλλο ενδεχόμενο είναι το παιδί να «ατυχήσει», και ο «καλός» γάμος να μη βγει τόσο καλός. Η νύφη ή ο γαμπρός μπορεί να βγουν «ανάποδοι» και να απομακρύνουν με «γκρίνιες» και «λόγια» τους γονείς από τα παιδιά τους, γιατί «δεν τους θέλουν⁶⁶». Με την παραξενιά, την κακία και την γκρίνια τους, ή άλλα ελαττώματα όπως το να «γυρίζουν», να «πίνουν», να έχουν «νευρικά» κτλ. οι ακατάλληλοι σύντροφοι μπορούν να «φάνε» το καλό παιδί, να το «χτικιάσουν» και να «μην του αφήσουν μυαλό ούτε το χάλι του να διεί⁶⁷», πόσο μάλλον τους γονιούς του. Μπορεί τέλος το παιδί να αποδειχθεί ανάξιο των προσδοκιών, «να μη βγει καλό»

⁶⁶ Στις περισσότερες περιπτώσεις παρόμοια σχόλια αφορούν τις νύφες, που έχουν «σα γυναίκες» μεγαλύτερη επιρροή στους άντρες τους από εκείνη που έχουν οι γαμπροί στις δικές τους κόρες. Άλλωστε, η κόρη είναι περισσότερο πιθανό να «πατήσει πόδι» επιβάλλοντας την επιθυμία της στον άντρα της, όταν πρόκειται για τους γονείς της, από τους γιους που όταν κάνουν τη δική τους οικογένεια συνήθως «τραβιούνται πίσω».

⁶⁷ Μια παροιμία συχνή στο Βουνί είναι πως «Το πιο καλό απίδι το τρώει ο σκατομπάμπου(ρ)ας». Το νόημά της είναι πως από μια αδικία της ζωής, με περιέργο τρόπο οι καλύτεροι άνδρες και γυναίκες πέφτουν συνήθως σε λάθος χέρια.

σύμφωνα με τις προσδοκίες των γονέων, αλλά «άχρηστο».

8.2.2 Η διόρθωση της αδικίας

Ο δεύτερος κανόνας, διαμετρικά αντίθετος με τον προηγούμενο, είναι η διόρθωση της αδικίας που εκφράζεται με μέριμνα για το άτυχο παιδί. Επιβάλλει πως οι γονείς πρέπει να ενδιαφέρονται και να υποστηρίζουν περισσότερο εκείνα από τα παιδιά τους που βρίσκονται σε μειονεκτική θέση λόγω ιδιοσυγκρασίας, φυσικής ή πνευματικής αδυναμίας, λανθασμένων επιλογών ή συγκυριών της τύχης. Οι ηλικιωμένοι γονείς συνηθίζουν να αποδίδουν τις κοινωνικές, οικογενειακές και οικονομικές αποτυχίες των παιδιών τους σε εκείνη. Σε μια προσπάθεια να απαλύνουν τα επικριτικά σχόλια τρίτων, όταν χρειάζεται να αναφερθούν στην αποτυχία ή την ανικανότητα ενός από τα παιδιά τους, μιλάνε για «ατυχίες» ή «αδικίες», και αναφέρονται στα παιδιά τους αυτά σαν «άτυχα» ή «αδικημένα».

Οι γονείς έχουν την «έγνοια» όλων των παιδιών τους από τη στιγμή που θα γεννηθούν: Αρχικά με την υγεία τους, και στη συνέχεια με την «πρόοδο» τους, τη διαδικασία δια της οποίας το παιδί μπαίνει σταδιακά στον κόσμο των ενηλίκων και αποκτά τη θέση του στην κοινωνία. Ελπίζουν πως κάποια στιγμή, όταν όλα τα παιδιά τους «τακτοποιηθούν», θα μπορέσουν να ησυχάσουν από την έγνοια τους, να «ξενοιάσουν». Να αισθανθούν, με άλλα λόγια, πως τα παιδιά «βρήκαν το δρόμο τους», και μπορούν να σταθούν πια στη ζωή ασφαλή και αυτόνομα. Τα παιδιά όμως μιας οικογένειας για διάφορους λόγους, μερικοί από τους οποίους αναφέρθηκαν παραπάνω, δεν έχουν όλα την ίδια εξέλιξη. Ορισμένα επιβεβαιώνουν τις γονικές προσδοκίες, οι οποίες αντανακλούν το κυρίαρχο εντόπιο αφήγημα της επιτυχίας. Για ορισμένους η τύχη τα φέρνει δυσκολότερα από ότι στους άλλους. Για τους γονείς, το γεγονός πως κάποια από τα παιδιά τους δεν κατορθώνουν να επιτελέσουν τους κοινωνικά προσδιορισμένους ρόλους του «πετυχημένου» κοινωνικά, οικογενειακά και οικονομικά, αποτελεί μια από τις κύριες πηγές «στενοχώριας», «αγωνίας» και «πίκρας».

Υπάρχουν πολλές διαφορετικές παράμετροι σύμφωνα με τις οποίες μετράται η «πρόοδος» ενός ανθρώπου από τα πρώτα του χρόνια μέχρι και την ύστερη περίοδο της ενήλικης ζωής του. Η σημαντικότερη από αυτές ίσως είναι εκείνη της αυτονομίας: Το να είναι κανείς «ανεξάρτητος», να μπορεί να «στηρίζεται στα πόδια του» και «να μην έχει ανάγκη κανέναν» δεν σημαίνει να βρίσκεται κανείς έξω από το

πλέγμα των κοινωνικών, συμβολικών και οικονομικών ανταλλαγών που διέπουν τη ζωή στο νησί, αλλά τη δυνατότητα να συνδιαλέγεται με τους υπόλοιπους «στα ίσα». Να εξασφαλίζει μια στοιχειώδη αίσθηση ασφάλειας πως τα καταφέρνει χωρίς να υποχρεώνεται και να χρωστάει, συμβολικά και οικονομικά. Η επίτευξη της αυτονομίας είναι παράμετρος τόσο της προσωπικής όσο και της οικογενειακής «επιτυχίας» στο Βουνί.

Οι γονείς, σαν μεγαλύτεροι και υποχρεωμένοι από το πρόταγμα του να «αγαπούν» και να «ενδιαφέρονται» για όλα τα παιδιά τους, είναι εκείνοι που πρέπει να φροντίσουν ώστε όλα τους τα παιδιά θα έχουν τις προϋποθέσεις για να ευδοκιμήσουν, επιτυγχάνοντας την πολυπόθητη «ανεξαρτησία». Με τα μέσα που διαθέτει κάθε οικογένεια, προσπαθεί να διορθώσει την «αδικία» που οι άνθρωποι, η βιολογία ή η τύχη επιφύλαξαν στα παιδιά που «δυσκολεύονται» στη ζωή τους. Οι γονείς, και ιδιαίτερα οι μητέρες, σύμφωνα με τους πληροφορητές μου, είναι φτιαγμένοι για να «στενοχωριούνται» και να «πονάνε» για τα παιδιά τους. Η «στενοχώρια» και τα «βάσανα» για τις «δυσκολίες», τις «ατυχίες» και τις «αδικίες», «τρώνε» τους γονείς, και ιδιαίτερα τη μάνα, η οποία δε σταματά ποτέ να «πονάει» για τα παιδιά της. «Δεν υπάρχει σπίτι δίχως βάσανα» λένε οι ηλικιωμένες γυναίκες επαναλαμβάνοντας το καταλόι. Συχνά εξάλλου σε αντίστοιχες συζητήσεις έχω ακούσει το καταλόι «Για το παιδί ο θεός του είναι ο γονιός /η μάνα», πολλές φορές με την προσθήκη: «όσων χρονών και να πάει». «Μόνο με τη στενοχώρια δε γίνεται τίποτα», επαναλαμβάνουν στο Βουνί. Άλλωστε, η «αληθινή αγάπη δεν είναι με τα λόγια αλλά με τις πράξεις» και προσδοκάται από τους «καλούς γονιούς», κινητοποιημένοι από την αγάπη που νιώθουν, σα μικροί «θεοί⁶⁸» να επιστρατεύσουν όλες τις «δυνάμεις» και τα «μέσα» που διαθέτουν ώστε να «διορθώσουν» την ανθρώπινη ή θεϊκή «αδικία» και να επανορθώσουν αν είναι εφικτό την δικαιοσύνη προς τα παιδιά τους, μέσα από τη «βοήθεια» που μπορούν να προσφέρουν.

Οι Βουνιώτες θεωρούν πως όσοι αγαπάνε βοηθάνε. Η βοήθεια έρχεται με τρεις κυρίως τρόπους: Με το «ενδιαφέρον», τις «πράξεις» και την «υλική βοήθεια». Το ενδιαφέρον, ή νοιάξιμο, είναι μια συναισθηματική προδιάθεση που προέρχεται από τη στενοχώρια. Εκφράζεται πάνω από όλα με την φυσική παρουσία. Όπως αναφέρει η Άννα,

---

⁶⁸ Την έκφραση «ο γονιός για το παιδί του είναι θεός» την έχω ακούσει και στην αντίστροφη εκδοχή της από ηλικιωμένους: «η κόρη [το παιδί] είναι για τους γέρους θεός».

να είσαι εκεί για τα αγαπημένα πρόσωπα. Να ακούσεις τον πόνο και τα προβλήματά του και να τον βοηθήσεις. Να τον συμβουλευσεις και αν μπορείς να κάνεις κάτι.

Το «κάτι» που μπορεί να κάνει κανείς για εκείνους που αγαπά, που οι γονείς «είναι υποχρεωμένοι να κάνουν για τα παιδιά τους» είναι απτό, πρακτικό. Εκφράζεται με δύο τρόπους. Ο πρώτος είναι οι «πράξεις»: Με τις πράξεις, όπως να φροντίσει κανείς ένα άρρωστο μέλος ή να διευκολύνει εκείνον που έχει πρόβλημα, «παίρνει επάνω του ένα βάρος». Για παράδειγμα, φροντίζοντας μια γριά ένα μικρό παιδί της οικογένειας ή αναλαμβάνοντας τη φροντίδα του συζύγου της βοηθά, απαλλάσσοντας τα παιδιά της από ένα βάρος. Πέρα από τις πράξεις, υπάρχει η «υλική βοήθεια» που συνήθως χαρακτηρίζεται και «η πιο σημαντική», και το πρώτο που έρχεται στο μυαλό των συνομιλητών μου όταν η συζήτηση έρχεται στη βοήθεια των γονέων προς τα παιδιά τους: Το χρήμα, και ό,τι μπορεί να αγοραστεί: Χωράφια, σπίτια, αυτοκίνητο, ρούχα κτλ. Τα «μέσα», όπως λένε αλλιώς τα υλικά αποκτήματα με τα οποία κανείς μπορεί να καταφέρει τους σκοπούς του ή να διευκολύνει τη ζωή του.

Οι γονείς, «για να μην στενοχωριούνται» εκείνοι και τα παιδιά τους, μοιράζουν τη βοήθεια τους σύμφωνα με τις ανάγκες που διακρίνουν. Γενικά, θεωρείται σωστό τα «άτυχα» παιδιά σε μια οικογένεια να απολαμβάνουν μεγαλύτερη βοήθεια, και ειδική μεταχείριση. Ακόμα και εκείνοι που αμφισβητούν την ορθότητα αυτής της πρακτικής συμφωνούν πως «δικαιολογημένα» οι γονείς τα βοηθούν «παραπάνω», γιατί «είναι φυσικό σα γονείς να θέλουν το καλό τους». Αποτελεί λογικό ακόλουθο αυτής της προσέγγισης, πως το μεγαλύτερο μέρος της περιουσίας δίνεται στο παιδί που έχει περισσότερη ανάγκη. Μερικά παραδείγματα αντίστοιχων στρατηγικών εκτίθενται παρακάτω.

Ένας γιος που δεν κατόρθωσε να εκμεταλλευτεί τις περιστάσεις και να αποκτήσει μια προσοδοφόρο δουλειά συνήθως «παίρνει κάτι παραπάνω» από τη γονική περιουσία. Σε μια περίπτωση, το κάτι παραπάνω ήταν το πατρικό σπίτι, που κανονικά οι γονείς έπρεπε να το δώσουν στην κόρη. Η κόρη, παντρεμένη στη Γερμανία, το έμαθε μετά από χρόνια σε μια επίσκεψή της. «Πικράθηκε» και έκανε χρόνια να μιλήσει μαζί τους και με τον αδελφό της.

Σε μια άλλη περίπτωση, δύο ξενιτεμένες κόρες από φτωχή οικογένεια είχαν διαφορετική «εξέλιξη». Η μια έκανε ένα «καλό» γάμο και απέκτησε παιδιά. Με την εργασία τη δική της και του συζύγου της, κατόρθωσε μεταξύ των άλλων να χτίσει ένα μεγάλο σπίτι στο Λιμάνι. Η δεύτερη κόρη ατύχησε, είχε ένα γάμο που κατέληξε σε

διαζύγιο και δεν απέκτησε παιδιά. Και στα επαγγελματικά της δεν είχε ιδιαίτερη επιτυχία. Άλλοτε κάνοντας χαμηλά αμειβόμενες δουλειές και άλλοτε άνεργη κατάφερε να συντηρηθεί ως τα πενήντα της. Η ηλικιωμένη μητέρα της αποφάσισε να γράψει σε εκείνη το σπίτι που η ίδια είχε αποκτήσει σαν προίκα, αντί να το δώσει στην «τακτοποιημένη» κόρη, η οποία όμως είχε πολλά παιδιά να κοιτάξει και επιπλέον την βοηθούσε «υλικά» για χρόνια, οπότε σύμφωνα με τον κανόνα «δικαιούνταν» το «κάτι παραπάνω».

Σε ένα τρίτο παράδειγμα της ίδιας πρακτικής, μια οικογένεια είχε δύο γιους. Η μάνα πριν πεθάνει, φρόντισε να μοιράσει την περιουσία της «στα ίσα». Οι δύο γιοι παντρεύτηκαν και απέκτησαν από μια κόρη. Η κόρη της πρώτης οικογένειας συγκέντρωνε όλα τα προτερήματα που θα μπορούσε να έχει μια κοπέλα της ηλικίας της. Ευπαρουσίαστη και έξυπνη, κατάφερε και πέρασε σε μια «καλή» σχολή στο πανεπιστήμιο, το οποίο τελείωσε με ευκολία. Το μέλλον της φαινόταν «στρωμένο». Οι γονείς της, δικαιολογημένα ίσως, προσέβλεπαν πως με τη συμβολή της τύχης, η κόρη τους σύντομα θα «τακτοποιούνταν», με μια μόνιμη δουλειά στο δημόσιο και ίσως αργότερα, ένα καλό γάμο. Η κόρη της δεύτερης οικογένειας δεν ήταν τυχερή. Γεννήθηκε με μια αναπηρία λόγω της οποίας της ήταν αδύνατο να εργαστεί και να σπουδάσει, και πολύ δύσκολο να βρει σύντροφο, πόσο μάλλον να παντρευτεί στο νησί. Ο πατέρας της πίστευε πως παρότι η περιουσία μοιράστηκε «στα ίσα» δεν μοιράστηκε δίκαια, αφού το «άρρωστο» κορίτσι δικαιούνταν «κάτι παραπάνω» λόγω της κατάστασής του. Ο πατέρας του υγιούς κοριτσιού όμως δεν συμφωνούσε στην αναδιανομή της περιουσίας, με αποτέλεσμα μέχρι σήμερα να ξεσπούν κάθε τόσο καυγάδες που διαταράσσουν τη γαλήνη των δύο σπιτιών.

Η πρακτική της διόρθωσης της αδικίας αντλεί την ισχύ της από το παλιό ηθικό πρόταγμα το οποίο απαιτεί να παντρεύονται όλα τα παιδιά αλλά και να διορθώνεται η αδυναμία, ανικανότητα, ή ηθική απαξία ενός μέλους της οικογένειας ώστε να μη χαθεί αλλά και να μην ντροπιάσει με τον ξεπεσμό του τους υπόλοιπους. Η ατυχία «διορθώνεται» από το γονιό αλλά αφού «όλα τα παιδιά πρέπει να τα αγαπά κανείς το ίδιο», για τα άλλα, «ριγμένα» παιδιά δυνητικά συνιστά αδικία ή μεροληψία προς όφελος του άχρηστου ή άσωτου παιδιού. Η πίστη πως οι αδύναμοι και οι άτυχοι δικαιούνται ειδικής μεταχείρισης οδηγεί τους γονείς αλλά τον περίγυρο σε μεροληπτικές συμπεριφορές υπέρ τους, εκδηλώνοντας «προτίμηση». Η αντίδραση όσων αισθάνονται αδικημένοι είναι πικρή και συχνά απροκάλυπτα επιθετική. Η «προτίμηση» υπέρ των «άτυχων» χαρακτηρίζεται «αδικία» από όσους προσπαθούν

και επιτυγχάνουν «με τις δικές τους δυνάμεις». Όπως λέει και το τοπικό καταλόι, «Τον τεμπέλη/άχρηστο ο θεός τον βλέπει με τα δυο τα μάτια».

8.3 Υποχρέωση, χρέος και ανταπόδοση: τα λόγια και οι πράξεις

Για τους Βουνιώτες, η υποχρέωση προς την οικογένεια είναι ένα συναίσθημα που ενισχύεται με την ηλικία. Για πολλούς, η υποχρέωση ξεκινά από τη στιγμή που κάποιος αποκτά οικογένεια και παιδιά, οπότε μπαίνει σε «άλλο κλίμα». Στην πυρηνική οικογένεια, οι γονείς από τη στιγμή που αποκτούν παιδιά, έχουν υποχρέωση προς εκείνα να τα μεγαλώσουν όσο το δυνατόν καλύτερα, να τους προσφέρουν ότι μπορούν και «παραπάνω από αυτά που μπορούν πολλές φορές». Η υποχρέωση γεννιέται «πολύ απλά» «γιατί τα φέραν στον κόσμο», και είναι αδιαπραγμάτευτη: «αλλιώς να μην τα κάναν». Τα παιδιά πάλι, όσο είναι μικρά, είναι αμφισβητήσιμο αν έχουν κάποια υποχρέωση προς την οικογένεια και ιδιαίτερα προς τους γονείς. Καθώς μεγαλώνουν, αποκτούν και τα παιδιά υποχρεώσεις προς τα άλλα μέλη της οικογένειας και ιδιαίτερα προς τους γονείς, αλλά όχι τόσο σοβαρές όσο οι υποχρεώσεις των γονιών απέναντί τους. Κατά τους πληροφορητές μου, «το οικονομικό» δεν τίθεται μέσα στις οικογένειες ως υποχρέωση των παιδιών προς τους γονείς τους. Τουλάχιστον παλιά δεν ετίθετο τέτοιο θέμα, συμπληρώνουν. Η συνεισφορά του παιδιού ήταν και είναι «να κάνει κάτι», βοηθώντας τους γονείς. Σε σχετικές συζητήσεις, οι Βουνιώτες επισημαίνουν πως παλιότερα τα παιδιά συνεισέφεραν από «πάρα πολύ μικρά», δουλεύοντας στο σπίτι ή το βιός. Τότε, όλοι έπρεπε να δουλεύουν, «για να φάνε». Σήμερα, η πρακτική υποστήριξη και βοήθεια, όπως και τα υλικά αγαθά, θεωρείται πως συμπεριλαμβάνουν ό,τι μπορεί να αποκτηθεί με χρήμα ή να μεταφραστεί σε χρήμα. Αυτό είναι και το κομμάτι της προσφοράς που είναι «το πιο δύσκολο» σήμερα και το πιο αναγκαίο, αφού σήμερα, «όλα για να τα κάνει κανείς χρειάζεται το χρήμα».

Ερωτώμενοι ποιά είναι τα μη υλικά αγαθά που πρέπει να υπάρχουν μέσα στην οικογένεια, η πρώτη απάντηση όλων των συνομιλητών μου, γέρων, μεσόκοπων αλλά και νέων είναι «να μην υπάρχουν τσακωμοί». Στην ερώτησή μου τι θα πρέπει να υπάρχει, χωρίς δεύτερη σκέψη οι συνομιλητές μου απαντούν ομόφωνα πως το πιο σημαντικό είναι η «αγάπη». Οι γονείς είναι κάτι παραπάνω από υποχρεωμένοι να αγαπάνε τα παιδιά. Θεωρείται ένα φυσικό, αυτονόητο συναίσθημα το οποίο οι γονείς «σαν άνθρωποι» διαθέτουν ή πρέπει να διαθέτουν. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η αγάπη εκδηλώνεται με το ενδιαφέρον και τις πράξεις. Είδαμε πως οι πράξεις θεωρούνται ουσιαστικότερη βοήθεια από την έκφραση ενδιαφέροντος. Από τις πράξεις, σαν σηματικότερες στις

περισσότερες περιπτώσεις προσδιορίζονται όσες συνδέονται με υλικά αγαθά και εν τέλει με χρήματα. Οι συνομιλητές μου αναφέρονται στην αγορά ενός δώρου στο παιδί ή την χρηματοδότηση κάποιας ανάγκης ή δραστηριότητάς του. Είναι χαρακτηριστικός ο τρόπος που μου έδωσε η Άννα (Α.) ένα παράδειγμα πράξης των γονιών για τα παιδιά τους:

(Α.): πχ. να του δώσει λεφτά, να πάρε να πάρεις αυτό που θέλεις, αυτό είναι μια πράξη.

Το ενδιαφέρον όμως, αφορά την έγνοια για τα συναισθήματα και τις προσωπικές ανάγκες του παιδιού πέρα από τις πράξεις.

(Α.): ενδιαφέρομαι δηλαδή ρωτάω: είσαι καλά; Πονάς; Έχεις κάτι; Σε απασχολεί κάτι;

Το ενδιαφέρον αν και εκφράζεται έμπρακτα (ρωτάω, είσαι καλά, έχεις κάτι;), θεωρείται μάλλον συναίσθημα, κατάσταση του νου, παρά καθεαυτώ πράξη, καθώς δεν ενέχει έμπρακτη ή υλική προσφορά. Οι γονείς πρέπει να νοιάζονται και να εκφράζουν το ενδιαφέρον προς τα παιδιά εντοπίζοντας όλες τις ανάγκες τους και προσπαθώντας να τα «ευχαριστήσουν». Το παιδί, από τη στιγμή που παίρνει αγάπη από τους γονείς, θεωρείται «το πιο φυσιολογικό πράγμα» να τη δίνει κιόλας: «Όχι πρέπει, δεν τίθεται καν τέτοιο θέμα». Η αγάπη του παιδιού προς τους γονείς «κανονικά είναι κάτι αυτονόητο». Θεωρείται όμως πως όπως συμπεριφέρεται ένας γονέας σε ένα παιδί, κατ' αντιστοιχία συμπεριφέρεται και το παιδί στο γονιό του. Σε συζητήσεις που άνοιγα με συνομιλητές μου, αν και αρχικά τους έμοιαζε παράδοξο ένας γονιός να μην αγαπά το παιδί του, όλοι φαίνεται να συμφωνήσαν πως αυτό συμβαίνει, ανασύροντας από τη μνήμη τους περιπτώσεις που το επιβεβαιώνουν. Αν ένα παιδί δεν πάρει την αγάπη που θα έπρεπε να έχει, το παιδί αλλάζει συμπεριφορά, αποκλίνοντας από το φυσικό δρόμο. Το παιδί έχει την ανάγκη να αγαπάει τους γονείς του ακόμα και όταν οι γονείς του δεν το αγαπάνε. Τα παραδείγματα που οι γονείς δεν αγαπάνε τα παιδιά θεωρούνται αιτίες για αποκλίνουσες συμπεριφορές των παιδιών, όπως η φυγή από το σπίτι «ή και άλλα χειρότερα».

Τα «καλά» παιδιά αισθάνονται «από μόνα τους υποχρεωμένα να δώσουν μια ικανοποίηση στο γονιό»: «να δώσεις και μια χαρά αφού σε μεγάλωσε». Όπως επισημάνθηκε και παραπάνω, υλική βοήθεια δεν σημαίνει απαραίτητα χρήματα, αλλά «να βοηθήσουν στη δουλειά του μπαμπά, ή στη μαμά ή κάτι μεσ' στο σπίτι, οτιδήποτε». Αν και όπως και στο παρελθόν, έτσι και σήμερα οι γονείς θεωρείται πως νιώθουν ευχαρίστηση όταν δέχονται πρακτική βοήθεια από τα παιδιά τους, όπως ανέφερε πολύ

χαρακτηριστικά η Μαρίνα, γύρω στα τριάντα,

απλά στο δικό μου το κεφάλι υπάρχει η υποχρέωση των χρημάτων. Η ουσιαστική υποχρέωση. Αντίθετα, το να βοηθήσω στις δουλειές του σπιτιού το θεωρώ πως είναι κάτι πιο απλό, το φυσιολογικό. Υποχρέωση θεωρώ το να δώσω χρήματα.

Σε κάθε σχετική συζήτηση που άνοιγα στο Βουνί, πριν και μετά την οικονομική κρίση, τα χρήματα ήταν εκείνα που αναφέρονταν πρώτα ως «η σημερινή ανάγκη». Η πεποίθηση αυτή πηγάζει και από το γεγονός πως η συνεισφορά σε χρήματα είναι δυσκολότερη από την καθημερινή πρακτική «υλική» βοήθεια που προσφέρεται, «φυσικά» έτσι και αλλιώς. Από τη άλλη πλευρά, σήμερα, αρκετοί γονείς πιστεύουν πως «αυτό το απλό, το φυσιολογικό δεν γίνεται», ενώ πολλοί νέοι ενήλικες σήμερα αισθάνονται ήδη την υποχρέωση ανταπόδοσης προς τους γονείς τους, με τον τρόπο που τον εκφράζει η Μυρσίνη, 26 ετών.

Μ' αυτά που έχουν κάνει οι γονείς τόσα χρόνια να μας μεγαλώσουν, υποχρέωση τους βέβαια, σχολεία, γυμνάσια λύκεια σπουδές, τώρα δεν έχουμε και δουλειές, πάλι μας χαρτζιλικάνουν ε, εγώ το θεωρώ μεγάλη υποχρέωση, όταν θα βρω μια δουλειά με το καλό, να δίνω κιόλας. Παρότι νομίζω πως δε θα τα πάρουν, το θεωρώ μεγάλη υποχρέωση, εντάξει είναι υποχρέωσή τους μέχρι και το Λύκειο είναι και λογικό να με κάνουν κάποια πράγματα [για μένα]. Από κει και πέρα αφού θέλησα εγώ να σπουδάσω αφού μου κάλυπταν το ενοίκιο, το φαγητό μου, τις εξόδους μου, τα τσιγάρα μου, ό, τι και να ήτανε, το θεωρώ υποχρέωση, αυτό να τους ξεπληρώσω, έχοντας μια δουλειά και δίνοντας αργότερα, βοηθώντας την οικογένεια να βοηθήσω κι εγώ.

Όταν μεγαλώνουν τα παιδιά και οι γονείς γέροι πια χρειάζονται βοήθεια, τα παιδιά «πρέπει να είναι εκεί». Στις περισσότερες περιπτώσεις οι συνομιλητές μου λένε πως είναι εκεί, όταν είναι στο νησί. Όταν τα παιδιά δεν είναι εκεί «όταν πρέπει», ο κόσμος στο νησί τους κατακρίνει έντονα, όπως και στο παρελθόν. Η αίσθηση και το βάρος της κοινωνικής κατακραυγής, στο Βουνί είναι τόσο έντονο και βαθιά εσωτερικευμένο που οι πληροφορητές μου αναφέρουν πως «μπορείς να ακούσεις τα λόγια του κόσμου χωρίς να σου μιλάνε». Τις περισσότερες φορές άλλωστε, κανείς δεν ακούει κατά πρόσωπο τους σχολιασμούς που του αναφέρονται. «Από πίσω πέφτει το φτυάρι». Είναι συνήθως κάποιος πολύ κοντινός, «δικός σου άνθρωπος» εκείνος ο οποίος θα εκφράσει κατά πρόσωπο σε αυτόν που «ξέφυγε» τη διάχυτη, υπόγεια δυσαρέσκεια του κοινού αισθήματος απέναντι του. Το παράδοξο, σύμφωνα με τους πληροφορητές μου πάντως, είναι πως ενώ οι άνθρωποι που «δεν είναι εντάξει» στις υποχρεώσεις τους στον κοινωνικό περίγυρο κάποια στιγμή, εξαιτίας του κακού ονόματος που αποκτούν

βρίσκονται απομονωμένοι και έξω από το πλέγμα των ανταλλαγών, χωρίς να μπορούν να περιμένουν βοήθεια από πουθενά αφού κανείς δεν θέλει να έχει σχέσεις μαζί τους, σε περιπτώσεις όπου άνθρωποι «δεν είναι εντάξει» στις υποχρεώσεις απέναντι στους γονείς ή τα παιδιά τους κατά περίπτωση, η συμπεριφορά τους αυτή δεν οδηγεί απαραίτητα στο «να τους κάνουν πέρα» οι δικοί τους, οι κοντινοί και οι φίλοι τους, ή ακόμα και η γειτονιά, έστω και αν τους κριτικάρουν έντονα πίσω από την πλάτη τους. Αναφέρονται εξάλλου περιπτώσεις ατόμων οι οποίοι παρά την αδιαφορία τους για την κοινωνική κατακραυγή, «αν δε σε νοιάζει δε σε νοιάζει», δεν αντιμετώπισαν προβλήματα αποκλεισμού από το περίγυρο παρότι έφτασαν να κατηγορούνται ανοικτά ως «τομάρια που δεν δίνουν σημασία στους γονιούς τους που αρρώστησαν και είναι στην ανάγκη τους».

Συνήθως, «οι δικοί σου, οι φίλοι σου και οι γείτονες, θα προσπαθήσουν να σε επαναφέρουν στην τάξη, να σου πουν τι κάνεις», ή άλλοι «με τον τρόπο τους θα στο δείξουν πως πρέπει να κάνεις κάτι» αλλά η πίεση δεν επεκτείνεται σε περαιτέρω μέτρα ή κυρώσεις. Οι πληροφορητές μου πάντως, σε ένα επίπεδο ιδεολογίας, αμφισβητούν το κατά πόσο κανείς θα μπορούσε να μείνει ασυγκίνητος στην κατά πρόσωπο κατακραυγή και ακόμα περισσότερο στην εσωτερικευμένη αίσθηση της άρρητης κοινωνικής απαξίωσης που αισθάνεται γύρω του. Η αίσθηση πως «θα μας ανεγέλα [κοροϊδεύει] ο κόσμος» είναι ένας πανίσχυρος εσωτερικός μηχανισμός πειθάρχησης του υποκειμένου στις πιθανές απόπειρες άρνησης των υποχρεώσεών του προς τους γονείς του. Υπάρχει μια σχετική έκφραση η οποία αντανακλά το φόβο των Βουνιωτών απέναντι στο ενδεχόμενο της δημόσιας χλεύης: «Θα γίνουμε [ή γινήκαμε] καταλόι». Το καταλόι είναι ένα είδος παροιμίας ή παραδείγματος το οποίο έχει φτάσει να χρησιμοποιείται σαν παροιμία για να περιγράψει μια ολόκληρη κατηγορία από παρόμοιες συμπεριφορές. Το ενδεχόμενο να φτάσουν να γίνουν παροιμία – παράδειγμα προς αποφυγή, είναι κάτι που οι περισσότεροι Βουνιώτες τρέμουν. Για τον λόγο αυτό, στις συζητήσεις χαρακτηρίζεται πραγματικά απίθανο να προτιμήσει ένας γιος ή μια κόρη την αίσθηση πως «ο κόσμος» τους κατακρίνει από το να αναλάβουν πρωτοβουλίες για τους γονείς τους. Η Μαρία, απαντώντας σε σχετική μου ερώτηση, επισημαίνει:

Ποιος θα το κάνει αυτό; Όσο τομάρια και να είσαι, μόνο αν είσαι μακριά μπορεί να συμβεί αυτό. Αν μένεις στον ίδιο τόπο, θα πρέπει οι σχέσεις να ήταν τόσο διαταραγμένες, που να μην υπήρχαν από πριν. Όχι γιατί αρρώστησε να κοπούν ξαφνικά, να μην υπήρχαν από πριν. Και σ' αυτή την περίπτωση, αν υπήρχαν τα προβλήματα, δε θα είναι κατακριτέο τόσο πολύ. Δηλαδή κάποιος μπορεί να το θεωρούν κατακριτέο, πως και σε αυτή την περίπτωση δε γυρίζεις να δεις το γονιό

σου. Αλλιώς σε οποιαδήποτε άλλη περίπτωση, δεν ξέρω, δε μου έρχεται και καμιά περίπτωση που να μην τον κοιτάξεις το γονιό σου. Δεν υπάρχει περίπτωση όταν ζεις στο ίδιο μέρος. Τουλάχιστον για εδώ, για το νησί. Εδώ τον ξένο τον βλέπουμε αν χρειαστεί.

Μέσω του παραπάνω μηχανισμού ελέγχου, το ενδιαφέρον και η φροντίδα, σε κάποιο βαθμό τουλάχιστον, επιτελούνται ακόμα και όταν οι σχέσεις γονιών και παιδιών είναι διαταραγμένες, «για τα μάτια», «για τον κόσμο», και την αποφυγή της κατακραυγής, υπό την προϋπόθεση πως το παιδί μοιράζεται το ίδιο κοινωνικό περιβάλλον με τους γονείς του και κατοικεί στο Βουνί. Όπως φαίνεται στο παραπάνω απόσπασμα, ο κοινωνικός έλεγχος δεν έχει την ίδια ισχύ πάνω στους Βουνιώτες οι οποίοι ζουν μακριά από το νησί ή διέκοψαν πλέον τους δεσμούς με τον τόπο καταγωγής τους. Στην πράξη όμως, όπως παρατήρησα συχνά, άτομα τα οποία δεν ενδιαφέρονται για το «τι θα πει ο κόσμος» είτε επειδή «δεν αισθάνονται» είτε επειδή «δεν τους νοιάζει», μπορούν να αδιαφορήσουν για την τύχη των ηλικιωμένων γονιών τους. Τότε, η όποια κοινωνική κατακραυγή, κρυφή ή φανερή, δεν επαρκεί ώστε να αναγκάσει ένα απρόθυμο πρόσωπο στην επιτέλεση μιας αποτελεσματικής επίδειξης ενδιαφέροντος. Αντίθετα, όταν οι σχέσεις στην οικογένεια είναι «αυτές που πρέπει να είναι», ο μηχανισμός κοινωνικού ελέγχου παραμένει εν υπνώσει: «Ο κόσμος δεν έχει τίποτα να πει».

Περαιτέρω, όταν οι οικογενειακές σχέσεις είναι καλές, τα «περιουσιακά» δεν τίθενται καν σε διαπραγμάτευση, ιδιαίτερα μπροστά σε ένα ξένο όπως εγώ. Τα μέλη της οικογένειας που βοηθούνται στη διάρκεια της ζωής τους από τους γονείς, του θείου ή τις θείες ή άλλα μέλη της οικογένειας αισθάνονται «υποχρεωμένοι» να ανταποδώσουν τη φροντίδα «χωρίς να γίνεται καν θέμα». Ο «αυτονόητος» τρόπος που διαχειρίζεται αυτή η υποχρέωση αντανακλάται στην υπόληψη, το «όνομα» του συγκεκριμένου ατόμου και της οικογένειάς του, όπως φαίνεται στο ακόλουθο παράδειγμα, όπου δύο κόρες, η Ελένη και η Δήμητρα φρόντιζαν επί εικοσιτετραώρου βάσης την κατάκοιτη μητέρα τους. Η Δήμητρα ζούσε στο διπλανό σπίτι όλη τη ζωή της. Η Ελένη άφησε τη δουλειά, το σύζυγο και την κόρη της στην Αθήνα όταν η μητέρα της έπεσε από τα πόδια της. Μία τρίτη αδελφή που εργαζόταν στην Αθήνα, μη μπορώντας να είναι παρούσα συνεισέφερε σε χρήματα και περνούσε τη άδειά της ξεκουράζοντας τις αδερφές της στη φροντίδα της μητέρας τους. Παρά τη στενόχωρη κατάσταση, ήταν πολύ εντυπωσιακός ο ήρεμος τρόπος που λάμβανε χώρα κάθε αλληλεπίδραση ανάμεσα στις αδελφές. Η Ελένη, σε μία ιδιαίτερη συζήτηση μας, μου εξήγησε πως

πάντα μας φρόντιζε με αγάπη. Με τη αγάπη μάθαμε και αυτή την αγάπη εγώ

τώρα της επιστρέφω.

Ποτέ δεν έγινε από εκείνες σε εμένα αναφορά σε μεταβίβαση ιδιοκτησίας ούτε αποπειράθηκα να ρωτήσω, καθώς για το τοπικό ήθος αυτό θα θεωρούνταν μια άνευ λόγου αδιακρισία. Το αξιοσημείωτο σε αυτή την περίπτωση όπου οι υποχρεώσεις ποτέ δεν αποτέλεσαν αντικείμενο διαπραγμάτευσης, είναι πως η Ελένη νομιμοποιεί τις θυσίες που έκανε για τη μητέρα της αναφερόμενη στο ήθος της ανταλλαγής που αποτελεί δόξα στο Βουνί. Όπως το θέτει, απλά επιστρέφει ό,τι της είχε δοθεί στο παρελθόν, ξεπληρώνοντας ένα χρέος.

9.0 «Καλοσύνη» και «διαστρεμμάδα»: Ηθικές αποτιμήσεις και αποφάσεις φροντίδας

Η διερεύνηση των μηχανισμών που κάνουν τη ζωή επώδυνη, ακόμα και ανυπόφορη, δεν σημαίνει εξουδετέρωση τους. Η ανάδειξη αντιφάσεων δε σημαίνει την επίλυση τους. Αλλά, όσο καχύποπτος και αν είναι κανείς στην αποτελεσματικότητα του κοινωνιολογικού μηνύματος, δεν μπορούμε να απορρίψουμε το αποτέλεσμα που μπορεί να έχει για όσους υποφέρουν, χάρη στην ανακάλυψη των πιθανών κοινωνικών αιτίων των μαρτυριών τους και συνεπώς, την απελευθέρωση τους από την υπαιτιότητα (Bourdieu 1993: 629).

Οι διαγενεακές σχέσεις όπως μου αποκαλύπτονταν, αποτελούνταν από μια μίξη από αγάπη και απογοήτευση ή θυμό, φόβο εξάρτησης και επιθυμία για αυτονομία. Παρουσιάζονταν συνεχώς διαφορούμενες και αμφίθυμες (Luescher, Kurt, & Pillemer 1998). Η αμφιθυμία εντεινόταν μεταξύ άλλων από το γεγονός πως η εξάρτηση των ηλικιωμένων γονιών από τα παιδιά τους απαιτούσε αλλαγές ρόλων, καταστάσεις που γεννούν ανάμικτα συναισθήματα (Fingerman, Chen, Hay, Cichy, & Lefkowitz 2006). Η απροσδιοριστία εντεινόταν όταν δομικές πιέσεις έθεταν τις δικές τους απαιτήσεις στο χρόνο και τους πόρους των οικογενειών, όπως παρατήρησα να συμβαίνει όταν ασκούσαν και άλλες οικονομικές, οικογενειακές και επαγγελματικές πιέσεις προς τα πρόσωπα από τα οποία αναμένονταν η ανάληψη της μέριμνας των αδύναμων μελών της οικογένειας. Η απροσδιοριστία και η αμφιθυμία, αποτελούσαν εγγενή στοιχεία των προσωπικών και συλλογικών αφηγημάτων στο νησί, που ξεπερνούσαν τον κόσμο της φροντίδας και διέπνεαν όλο το κοινωνικό πεδίο, εκφραζόμενες δομικά (Connidis & McMullin 2002) και συλλογικά (Connidis & McMullin 2002, Ward 2008). Παρότι δεν αναφέρομαι ρητά στην ιδέα της δομικής και συλλογικής απροσδιοριστίας κατά την ανάλυση του κειμένου, οι δύο έννοιες προσέφεραν χρήσιμες κατευθύνσεις στη διερεύνηση των διαγενεακών σχέσεων στα ευρύτερα κοινωνικά πλαίσια που τις συναντούσα (Silverstein & Giarrusso 2010: 1041).

Κοινό στοιχείο στην αποτίμηση των υποστηρικτικών ροών, από όπου και αν αντλούσαν νομιμοποίηση, αποτελούσαν οι πρακτικές υπερβολής ή αντίθετα υποβιβασμού της σημασίας τους, οι οποίες επηρεάζονταν από την οπτική του προσώπου που μιλούσε. Συνέβαινε για παράδειγμα στην έρευνα μου ένα ηλικιωμένο πρόσωπο να εμφανίζει τον εαυτό του ως αυτόνομο και το πρόσωπο που το φρόντιζε ως εξαρτημένο. Κοινός στα οικογενειακά αφηγήματα ήταν και ο ισχυρισμός κάθε πλευράς πως προσέφεραν «τα πάντα» χωρίς να ζητάνε ή να παίρνουν «τίποτα». Η

τάση εντοπίστηκε και σε άλλες εμπειρικές έρευνες. Οι ηλικιωμένοι γονείς και τα ενήλικα παιδιά τους υπερπαρουσίαζαν την βοήθεια που προσέφεραν και υποπαρουσίαζαν εκείνη που δέχονταν (Lin 2008, Mandemakers & Dykstra 2008). Υποστηρίχθηκε πως το μορφωτικό επίπεδο συνδέεται με τον βαθμό συμφωνίας στην αποτίμηση της αμοιβαιότητας μεταξύ γονέων και παιδιών (Mandemakers & Dykstra 2008), ένας συσχετισμός που δεν παρατήρησα πως ισχύει στο Βουνί. Στο πεδίο της έρευνας μου, ο βαθμός συμφωνίας στην αποτίμηση των προσφορών συνδέονταν περισσότερο από οτιδήποτε άλλο, με τις ιδιαίτερες δυναμικές των μεταξύ τους διαπροσωπικών σχέσεων. Η τάση αναπαράστασης του εαυτού περισσότερο σαν άτομο κινητοποιούμενο από αλτρουιστικά κίνητρα και λιγότερο σαν ένα πρόσωπο που δεσμεύεται, ερμηνεύτηκε σε σχέση με τα ιδιαίτερα πλέγματα σχέσεων και τα νοήματα που το περιβάλλον. Ο υποβιβασμός ή ο υπερτονισμός της σημασίας των υποστηρικτικών πρακτικών από τη μια ή την άλλη πλευρά, αποτελούσε άλλοτε πρακτική εξομάλυνσης των σχέσεων και άλλοτε στρατηγική επιβολής των επιθυμιών ενός από τους συμμετέχοντες στη σχέση επάνω στις επιθυμίες των άλλων.

Το συναισθηματικό υπόβαθρο των σχέσεων, αλλά κυρίως οι αξιολογικές κρίσεις για το ηλικιωμένο πρόσωπο, αποτελούν συνισταμένες που καθορίζουν τελικά τις αποφάσεις για την προσφορά ή την άρνησή της φροντίδας όταν έρχεται η στιγμή που «τα λόγια περισσεύουν» και «έρχεται η ώρα για τις πράξεις». Οι αξιολογικές κρίσεις αποτελούν τότε μέσο διαπραγμάτευσης για την ύπαρξη και το μέγεθος της υποχρέωσης καθώς και το αν, από ποιους και με ποιες μεθοδεύσεις πρέπει αναληφθεί. Επιπλέον, γίνονται στρατηγικές διαχείρισης της πίεσης από τον περίγυρο για προσφορά φροντίδας, καθώς οι ενεστώσεις και παρελθοντικές σχέσεις των ηλικιωμένων γίνονται αντικείμενο ιδιωτικών και δημοσίων διπραγματεύσεων. Οι αναφορές στην διαγωγή των ηλικιωμένων στο παρελθόν, και τους τρόπους που οι ίδιοι έχουν χειριστεί τη δική τους υποχρέωση για φροντίδα, γίνεται τότε όπλο από απρόθυμους συγγενείς κάθε βαθμού προκειμένου να αιτιολογήσουν την απροθυμία τους να τους φροντίσουν.

Επιστρέφοντας σε ένα γνωστό παράδειγμα, η Ελένη, η κόρη της Πελαγίας, όσες φορές μπορούσε να διαθέσει χρόνο για να πιει μαζί μου από τον καφέ που ετοίμαζε όταν επισκεπτόμουν τη μητέρα της, μοιράζονταν μαζί μου την ικανοποίηση για το γεγονός πως η μητέρα της «βοηθά» στη διαχείριση των αναγκών της, αφενός επειδή «κινιέται» και αφετέρου λόγω του «καλού» χαρακτήρα της που την καθιστά «βολική» γυναίκα που «θα κάνει το ότι μπορεί μόνη της και δε θα ζητάει

παραπανίσια». Η Ελένη, όπως και άλλες γυναίκες, μου επισήμανε πως «δεν είναι όλες οι γριές βολικές και καλόβολες». Πως πολλές «γριές», είναι «δύσκολες» «παράξενες» και «διαστρεμμένες».

Σε ορισμένες περιπτώσεις, οι κρίσεις για μια «παράξενη», «διαστρεμμένη» γυναίκα φτάνουν στο βαθμό του να τη χαρακτηρίζουν απερίφραστα «σκληρή» και «κακιά». Σχεδόν πάντα άκουγα παρόμοιους χαρακτηρισμούς από στόματα γυναικών. Οι άνδρες είναι επίσης πιθανό να έχουν παρόμοια γνώμη για μια ηλικιωμένη γυναίκα του χωριού, με βάση το κουτσομπολιό το οποίο περνάει κυρίως από τα γυναικεία κανάλια επικοινωνίας, σε ανταλλαγές επισκέψεων για καφέ μεταξύ γυναικών από σπίτι σε σπίτι. Σπάνια όμως οι άνδρες επί τούτου ξεκινούν συζητήσεις με παρόμοιο περιεχόμενο, που πιθανότατα τους είναι αδιάφορες. Έχουν άλλωστε διαφορετικά ζητήματα από τον ανδρικό κόσμο για να κουτσομπολέψουν. Οι αφηγήσεις για περιστατικά φροντίδας έχουν μεγαλύτερο νόημα για τις γριές, και τις μεσόκοπες που επιφορτίζονται την φροντίδα τους. Στον γυναικείο μικρόκοσμο της φροντίδας των ηλικιωμένων στο Βουνί, η «διαστρεμμάδα» αποτελεί στάση ζωής που εκφράζεται με την εμμονή των ηλικιωμένων, ανδρών αλλά κυρίως γυναικών να εκφράζουν «απαιτήσεις» που πηγάζουν από συγκεκριμένες «ιδιοτροπίες» τους. Σύμφωνα με τις συνομιλήτριές μου, οι γριές εκφράζουν τη διαστρεμμάδα τους κυρίως μέσα από δύο «μανίες», ή «οργές» στη διάλεκτο: «να κάνουν συνέχεια κουμάντο» και «να κάνουν του κεφαλιού τους».

Η «απαίτηση» «να κάνουν παντού κουμάντο» στρέφεται εναντίον άλλων ατόμων. Αρνούμενες να εγκαταλείψουν τη θέση εξουσίας που κατείχαν στο σπίτι ως μεσόκοπες γυναίκες, οι «διαστρεμμένες γριές» θέλουν να εξουσιάζουν όλα τα μέλη της οικογένειάς τους αλλά και άλλα πρόσωπα που ως επιφορτισμένα με τη φροντίδα τους, θα έπρεπε κατά τις εντόπιες αντιληψεις να αντιμετωπίζονται με σεβασμό. Σε μεγάλο βαθμό, οι απαιτήσεις περιστρέφονται γύρω από τον έλεγχο και τη φροντίδα του οικιακού χώρου του νοικοκυριού: Μια «καλή» γριά θα ήταν αναμενόμενο να περιμένει «ήσυχα» όσο το πρόσωπο που αναλαμβάνει το αρκετά «βαρύ» έργο, είτε συγγενής, είτε επαγγελματίας, θα τελειώσει. Στο τέλος, αν και όχι πάντα αναμενόμενη, είναι ευπρόσδεκτη μια ευχαριστήρια ευχή: «Μπράβο μάναμ' γεια στα χέρια σ'», «να' σαι καλά», ή ακόμα, πιο προσωπικές ευχές όπως: «τα χρόνια/ την ευχή μου να' χεις», «να γενείς κορφή και ρίζα» κτλ. Μια «διαστρεμμένη» γριά «απαιτεί», από τη γυναίκα που έρχεται να αναπληρώσει τη φροντίδα του χώρου, να ακολουθήσει το δικό της αλγόριθμο στις οικιακές εργασίες σε όλες τις μικρές

λεπτομέρειες, τις «διοτροπίες» της. «Κάθεται πάνω από το κεφάλι» ή ακόμα χειρότερα, «σκουντουφλάει» επάνω σε εκείνη που φροντίζει το χώρο, μη αφήνοντάς την να ανασάνει, κάνοντας επιτιμητικές παρατηρήσεις όταν θεωρεί πως μια δουλειά δεν γίνεται με τον κατάλληλο τρόπο ή ένταση, και δίνοντας συνεχώς «διαταγές»: «Όχι αυτό, πιάσε το άλλο. Όχι έτσι, έτσι». Ή, ενώ γνωρίζει πως το επόμενο βήμα της γυναίκας που καθαρίζει είναι να σφουγγαρίσει κάτω από το τραπέζι, καθώς η ίδια ρουτίνα επαναλαμβάνεται συνέχεια: «Κάτω από το τραπέζι κάνε, άιντε μαναμ'». Στο τίναγμα των χαλιών, η «διαστρεμμένη» γυναίκα επιμένει όχι μόνο για τον τρόπο, το σημείο και τη σειρά τινάγματος του καθενός, αλλά και για την ακριβή σειρά επανατοποθέτησής τους. Είναι δυνατόν τελικά, αφού έχει σπάσει τα νεύρα της γυναίκας που καθαρίζει, «στο τέλος να την κάνει καυγά γιατί δεν τα έβαλε πίσω στη θέση τους». Είναι δυνατό να απαριθμήσω μυριάδες «παραξενιές» που μου έχουν αναφέρει γυναίκες που φροντίζουν ηλικιωμένα άτομα, από το κρέμασμα της κουρτίνας, και το πλύσιμο διακοσμητικών λουλουδιών, ως την επιλογή ενός ακατάλληλου απορρυπαντικού για το πλύσιμο των πιάτων.

Το κουμάντο της «διαστρεμμένης» γυναίκας δεν περιορίζεται στον έλεγχο του οικιακού χώρου και του προσώπου που την αναπληρώνει στη διαχείρισή του. Επεκτείνεται, και αυτή είναι ίσως και η πλέον προβληματική κατά τους Βουνιώτες έκφανση της «διαστρεμάδας», στον έλεγχο της προσωπικής ζωής των παιδιών της, αλλά και των νυφών και των γαμπρών της. «Χώνει τη μύτη της στο ζευγάρι», «ανακατώνει και βάζει λόγια» εκεί που «δεν έχει δουλειά», σε υποθέσεις που «δεν της πέφτει λόγος». Τα παράπονα περί διαστρεμάδας, εκτός του ότι προέρχονται σχεδόν αποκλειστικά από γυναίκες, διατυπώνονται επίσης σχεδόν αποκλειστικά εναντίον γυναικών. Είναι πολύ σπάνιες οι περιστάσεις που έχω ακούσει παρόμοιες κατηγορίες εναντίον ηλικιωμένων ανδρών.

Οι γέροι, αν και γενικά στιγματίζονται ως «μουντάρ'δες» [βρωμιάρηδες], θεωρούνται από τις Βουνιώτισσες που τους φροντίζουν ως πιο «καλοί», «βολικοί», και αν ίσως όχι πιο ευγενικοί, λιγότερο «διαστρεμμένοι» σε σχέση με τις γριές. Σύμφωνα με τους Βουνιώτες και τις Βουνιώτισσες, εκείνες που επιδεικνύουν την εξουσιαστική τάση σε μεγαλύτερο βαθμό είναι οι γυναίκες, «οι μανάδες», στις οποίες συνήθως αποδίδεται μεταξύ των άλλων και το φταίξιμο για την κοινωνική ή προσωπική αποτυχία των αρσενικών και θηλυκών παιδιών τους, ακόμα και όταν εκείνα είναι πλέον κάτι παραπάνω από μεσήλικα. Τα αγόρια θεωρούνται σε αυτή την περίπτωση πιο τυχερά: «από τη φύση τους» οι άνδρες περνούν μεγαλύτερο μέρος της

ζωής τους «έξω» και «με το που θα παντρευτούν θα φύγουν από το σπίτι». Αντίθετα, οι κόρες είναι εκείνες οι οποίες «υποφέρουν» περισσότερο από μια διαστρεμμένη μάνα.

Οι Βουνιώτισσες που δεν είναι πια νέες, αναφέρονται συχνότερα με τρυφερότητα στον πατέρα, παρά στη μητέρα τους. Αν ο πατέρας είναι για τις Βουνιώτισσες μια κάπως απόμακρη, άλλοτε αδιάφορη και άλλοτε στοργική φιγούρα, η μητέρα πέρα από μια αποτελεσματική σύμμαχο και «στήριγμα» για το κορίτσι, συχνά συνιστά μια αυστηρή, αυταρχική παρουσία την οποία είναι αναγκασμένο να ανέχεται ακόμα και μετά το γάμο της. Σύμφωνα με το παραδοσιακό μοντέλο, το οποίο ισχύει σε μεγάλο βαθμό ως και σήμερα, το σπίτι με το οποίο προικίζεται η κόρη επιλέγεται ώστε κατά το δυνατόν να βρίσκεται κοντά στο γονεϊκό νοικοκυριό, ιδεατά στην ίδια αυλή. Με αυτά τα δεδομένα υπόψη, δεν είναι τυχαίο πως πολλά σπιτικά που χτίστηκαν με χρήματα προερχόμενα από εργασία μεταναστών στη Γερμανία, αφότου επέστρεψαν στο νησί μετά τη συνταξιοδότησή τους, χτίστηκαν στο Λιμάνι, μακριά από τα πατρικά σπίτια και χωριά των γυναικών. Με την ίδια λογική σήμερα, τα εγγόνια των ηλικιωμένων, εφόσον οι ανάγκες της καθημερινότητας το επιτρέπουν, καταλαμβάνουν τα σπίτια των παππούδων τους όταν εκείνοι τα εγκαταλείπουν, αυτονομούμενα από το γονικό έλεγχο.

Καθώς οι κανόνες γαμήλιας μετεγκατάστασης δεν είναι απόλυτοι, δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις που ανάλογα με τις περιστάσεις, τις ισορροπίες και τις επιμέρους δυναμικές το ζευγάρι εγκαθίσταται κοντά στους γονείς του γαμπρού, και η πλάστιγγα των σχέσεων κλίνει προς εκείνη την κατεύθυνση. Αυτό συμβαίνει είτε όταν το υπαγορεύουν οι ανάγκες για φροντίδα, είτε όταν οι ισορροπίες από πλευράς κοινωνικών και συμβολικών πόρων κλίνουν δυσανάλογα την ζυγαριά της σημαντικότητας προς την οικογένεια του γαμπρού, λόγω ιδιαίτερων οικογενειακών δυναμικών και υποχρεώσεων. Ακόμα και τότε όμως, είναι αισθητά ασθενέστερος ο βαθμός εμπλοκής της πεθεράς στην οικογενειακή ζωή, σε σχέση με ό, τι παρουσιάζεται σε εθνογραφίες του ηπειρωτικού Ελλαδικού χώρου (Cambell 1964, Danforth 1983, 1992, Du Boulay 1986, 1989, Friedl 1962, Vlahoutsikou 1997).

Η μορφή μιας καταπιεστικής, «διαστρεμμένης» πεθεράς στο Βουνί σπάνια αποκτά το ειδικό βάρος μιας αντιστοιχώς «διαστρεμμένης» μάνας, στο βαθμό που η νύφη νομιμοποιείται να κρατήσει απόσταση ασφαλείας ευκολότερα. Στην πράξη, παρατήρησα πως περισσότερο οι πεθερές μιλάνε με φόβο για τις νύφες τους, παρά το αντίθετο. Η φροντίδα που έρχεται από τη νύφη, δεν θεωρείται τόσο δεδομένη και

αυτονόητη όσο εκείνη της κόρης. Ακόμα και η υποχρέωση που έχει γεννήσει το προίκισμα μιας νύφης που προέρχεται από μια φτωχή οικογένεια που δεν μπορεί να την προικίσει, δεν αρκεί για να υπερκεράσει τη σημασία των βαθύτερων δεσμών μεταξύ μάνας και κόρης. Όπως αναφέρθηκε, η σχέση εξ αγχιστείας θεωρείται γενικά μια σχέση που μπορεί να αποσυντεθεί ή να αποδυναμωθεί ευκολότερα από μια σχέση αίματος. Συχνά, έχει αρκέσει μια φαινομενικά ασήμαντη αφορμή που έδωσε «άθελά της» μια γριά για να προκαλέσει το «χόλιασμα» και την αποστασιοποίηση της νύφης της. από μια σχέση φροντίδας στην οποία η τελευταία είχε εισέλθει απρόθυμα, ενδίδοντας σε πιέσεις του στενού οικογενειακού της περιβάλλοντος, ή της άρρητης εσωτερικευμένης αίσθησης κοινωνικής πίεσης του δημόσιου ματιού πως «θα μας αναγελά ο κόσμος».

Παρότι και τότε ο κανόνας δεν είναι απόλυτος, ενώ συναντώνται περιπτώσεις όπου οι σχέσεις πεθεράς- νύφης είναι συναισθηματικά αρμονικές και βαθύτερες από άλλες μεταξύ μητέρας και κόρης, το ενδεχόμενο να χολιάσει μόνιμα μια κόρη με τη μητέρα της για κάποια ασήμαντη αφορμή είναι πολύ σπανιότερο. Ακόμα και αν αυτό συμβεί, είναι πολύ πιθανότερο η μάνα και η κόρη να «μονιάσουν» ρίχνοντας νερό στο κρασί τους. Εξάλλου, όπως είδαμε και στα προηγούμενα κεφάλαια, το κορίτσι θεωρείται πως «πρέπει» να επιφορτίζεται με τη φροντίδα των γονιών του όταν γεράσουν. Η υποχρέωση της κόρης προς τη μητέρα δεν αποτρέπει, πάντως, την κατηγορία της διαστρεμμάδας που εκτοξεύεται προς μια «δύσκολη», «γεμάτη απαιτήσεις» γριά. Στις μεταξύ τους σχέσεις, αποκτά ιδιαίτερη σημασία η προηγούμενη διαγωγή της μητέρας από πολλά χρόνια πριν, ενίοτε φτάνοντας ως και τον καιρό που η κόρη ήταν παιδί. Οι περισσότερες διαστρεμμένες γριές, σύμφωνα με τις πληροφορήτριές μου, «δε γίναν τώρα έτσι», αλλά «ήταν από παλιά», «από τα μικράτα τους». Προς αιτιολόγηση των ισχυρισμών τους, οι πικραμένες κόρες δεν διστάζουν να αναφέρουν περιστατικά από την παιδική ή νεανική τους ηλικία κατά τα οποία οι κατά περιπτώσεις αναφερόμενες ως άδικες, αδιάφορες, εξουσιαστικές και κάποτε βίαιες συμπεριφορές της μητέρας τις έχουν «ψυχράνει».

Εξέχουσα θέση στη ρητορική περί σκληρών μητέρων κατέχουν τα παράπονα που προέρχονται από κόρες των οποίων οι μητέρες είχαν μεταναστεύσει εκτός νησιού, ιδιαίτερα στη Γερμανία, «εγκαταλείποντας» όπως emphaticά υπογραμμίζουν τα τότε μικρά παιδιά τους στα χέρια των παππούδων, θείων, ή, πολύ χειρότερα, στα χέρια «ξένων», σαν υπηρέτριες. Είναι αξιοσημείωτος ο τρόπος με τον οποίο αναζωπυρώνονται οι εντάσεις μεταξύ των πρώην μεταναστριών του εξωτερικού που

έχουν πλέον παλιννοστήσει και των παιδιών τους που μεγάλωσαν στην Ελλάδα, όταν οι παππούδες που έχουν μεγαλώσει τα εγγόνια στο νησί πέφτουν από τα πόδια τους. Ακόμα και όταν ο γέρος ή η γριά είναι «βαριά», «στα τελευταία τους», «ένα βήμα πριν το χαμό», ανεξάρτητα από το πόσο αφιερώνονται οι μεσήλικες κόρες στη φροντίδα τους, η πλέον πικρή κριτική εναντίον τους, «τα χειρότερα λόγια» περί παραμέλησης προέρχονται από τα παιδιά τους, τα εγγόνια των γέρων. Όπως μου εκμυστηρεύτηκε μια μεσήλικη γυναίκα, «οι χειρότεροι κριτές είναι τα παιδιά σου». Η θεματική της άλλοτε υπονοούμενης και άλλοτε αποκάλυπτης κριτικής προς την γενιά των μεταναστών γύρω από τις υποχρεώσεις τους ως γονείς μικρών παιδιών και ως παιδιά ηλικιωμένων γονέων, ποικίλει ανάλογα με τις ιδιαίτερες δυναμικές της κάθε οικογένειας. Ως γενικά μοτίβα πάντως εμφανίζονται κατηγορίες πως η μάνα «δεν πονάει», «δεν αισθάνεται τον άλλον», ή «δεν έχει καρδιά», που ενισχύονται από διαπιστώσεις της «ευκολίας» με την οποία «εγκατέλειψαν» και «παράτησαν» πίσω τα παιδιά τους.

Ο ηλικιωμένος γίνεται τότε το μέσο δια του οποίου επαναξιολογείται και αναδιαπραγματεύεται η γονική σχέση της γενιάς των μεσήλικων με τα παιδιά τους. Παλιές πικρίες και εντάσεις βγαίνουν στην επιφάνεια. Καθώς το ηλικιωμένο σώμα μετασχηματίζεται από υποκείμενο δράσης σε αντικείμενο φροντίδας, η παραχώρηση του ελέγχου των λειτουργιών του που εξασθενούν και βαθμιαία παραχωρούνται στα χέρια άλλων, γίνονται πεδίο διαμάχης όπου επαναπροσδιορίζονται, συχνά βάνουσα, οι οικογενειακές σχέσεις τριών γενεών. Στην ιδανική για τα τοπικά συμφραζόμενα περίπτωση της κόρης που οι γηραιοί γονείς έχουν στο παρελθόν φροντίσει στα πλαίσια της υποχρέωσης τους ως γονείς, οι γέροι γίνονται πεδίο επιτέλεσης της υποχρέωσης για την φροντίδα των νεότερων προς την παλιότερη γενεά. Σε ορισμένες δε περιπτώσεις η διαπίστωση πως στην μεσήλικη γυναίκα «έπεσε ο κλήρος» να αναλάβει τη φροντίδα των κατάκοιτων γονιών της, αντιμετωπίζεται ως νέμεση και ταυτόχρονα εξιλέωση για τα παλιότερα «λάθη», ή «αμαρτίες» για την υποτιθέμενη αναλγησία ή σκληρότητα που η ίδια είχε δείξει σε παλιότερες περιστάσεις που αφορούσαν φροντίδα και παραμέληση προς άλλα μέλη της οικογένειας. Αντίστοιχες αξιολογικές κρίσεις κάνουν την εμφάνισή τους όταν μια γυναίκα διανύει το δρόμο από τη μέση ηλικία προς τα γεράματα, όταν εισερχόμενη στη σφαίρα της ευθραυστότητας, κινδυνεύει να πέσει από τα πόδια της στο κρεβάτι.

Υπάρχει η πεποίθηση πως η γυναίκα στην οποία «πέφτει ο κλήρος» να αναλάβει το βάρος της φροντίδας ενός εύθραυστου ηλικιωμένου «κρίνεται», και πως ανάλογα

με τη διαγωγή που θα επιδείξει, θα έχει αντίστοιχη «τύχη» ή «μοίρα» στο τέλος της. Η παροιμιώδης εντόπια έκφραση με την οποία συνοψίζεται αυτή η αντίληψη συναντάται σε δύο εκδοχές. Η πρώτη εμπλέκει τις θεϊκές δυνάμεις: «Ο καλός θεούλης έχει μάτια και βλέπει». Η δεύτερη τον κοινωνικό περίγυρο: «ο κόσμος έχει μάτια και βλέπει». Το υποβόσκον νόημα πίσω από τις δύο παραλλαγές είναι προφανές. Στην πρώτη περίπτωση, δίνεται έμφαση στην αντίληψη πως οι ασθένειες προέρχονται από τον Θεό αλλά και στην πίστη πως «ό, τι δίνεις παίρνεις» και «ό, τι κάνεις στους άλλους αυτό σου αξίζει [να πάθεις]», που είναι ακόμα περισσότερο διαδεδομένη. Το παραπάνω καταλόι εκστομίζεται αυθόρμητα ως μια θυμική αντίδραση ανθρώπων που βλέπουν πως ο αυτουργός μιας αδικίας όχι μόνο δεν αντιμετωπίζει κυρώσεις αλλά βλέπει «μεγάλη ωφέλεια». Την ίδια αγανάκτηση εκφράζει το καταλόι «ο καλός καλό δεν βλέπει», που λέγεται όταν κάποιος που δεν αδίκησε κανέναν δέχεται «άδικα» πλήγματα. Συχνά στο Βουνί, όταν ο περίγυρος διαπιστώνει πως μια αδικία λειτουργεί προς όφελος του αυτουργού της, όλοι περιμένουν πως με κάποιο τρόπο θα έρθει η δικαίωση, πως το όφελος που κερδήθηκε με αδικία θα χαθεί ή και πως θα επέλθει η τιμωρία. Τότε ακούγεται η γνωστή και από άλλα μέρη της Ελλάδας θυμοσοφία «όλα εδώ πληρώνονται».

Η αντίληψη πως ο καθένας έχει τη μοίρα που του αξίζει εμφανίζεται και στις απελπισμένες φράσεις «τι έχω κάνει και μου αξίζει αυτό» ή «γιατί με τιμωρεί [ο Θεός ή η μοίρα]», την οποία έχω ακούσει από το στόμα και ηλικιωμένων που έχουν πέσει από τα πόδια τους και τυρρανιούνται καθηλωμένοι στο κρεβάτι, αλλά και τις γυναίκες που τους «πολεμούν». Συχνά πάντως, η δικαίωση ή η τιμωρία έρχεται όχι μέσα από το χέρι της τύχης ή του Θεού, ο οποίος παρόλο που «εκείνος ξέρει», είναι «άγνωστες οι βουλές του». Όπως λένε οι Βουνιώτες, «δεν μπορούμε να τα βάλουμε και με το Θεό», ή «έτσι είναι το τυχερό». Εξάλλου, οι κρίσεις των γέρων αντιμετωπίζονται και ως «δοκιμασία» της αφοσίωσης, της υπομονής, της δύναμης και εντέλει του ήθους που καλούνται να επιδείξουν οι γυναίκες που τους φροντίζουν.

9.1 Πίκρα και ξινίλα: Η γεύση των ασυνήθιστων διευθετήσεων

Σε «δεμένες» και «αγαπημένες», οικογένειες, συνήθως τα νεότερα μέλη είναι πρόθυμα να «συννοηθούν» και να οργανώσουν το σχήμα της φροντίδας των γέρον τους, ανάλογα με τη διαθεσιμότητα και τις δυνατότητες του κάθε μέλους. Αν όμως υπάρχουν «οικογενειακά» και επικρατεί ήδη «φαγωμάρα», τα «μαλωμένα» ή «ψυχραμένα» παιδιά εκφράζουν δυσaráσκείες που ξεκινούν από τις δυναμικές των διαπροσωπικών σχέσεων μέσα στην οικογένεια, εξελίσσονται σε ενδοοικογενειακές έριδες για προσωπικά θέματα και εντέλει αποκρυσταλλώνονται γύρω από τις αποφάσεις για τη διανομή της γονικής περιουσίας. Η ώρα της διαπραγμάτευσης για τη φροντίδα των γέρον είναι η στιγμή που τα οικογενειακά προβλήματα, για χρόνια κρυμμένα κάτω από ένα μανδύα σιωπής και αμοιβαίας εχθρικής αποφυγής, έρχονται στην επιφάνεια με συχνά δραματικό τρόπο. Καθώς αδέρφια που έχουν κάποτε χρόνια να μιλήσουν το ένα με το άλλο έρχονται σε επαφή, με αλληλοσυγκρουόμενες αξιώσεις, καθένα αναφερόμενο σε μια υποχρέωση που πηγάζει από μια διαφορετική δέσμη αξιών, η κατάσταση μπορεί εύκολα να γίνει εκρηκτική και τα παλιά μπερδέματα να καταλήξουν σε «σκοτωμό», μια μεταφορική έκφραση ενδεικτική της σφοδρότητας των εν θερμώ εκφραζόμενων παθών της οικογενειακής σύγκρουσης.

Όπως είδαμε, όταν έχει ωφεληθεί περισσότερο ο γιος αντί για την κόρη, σύμφωνα με τον κανόνα της ανταπόδοσης, τότε, αν και άνδρας, εκείνος πρέπει να αναλάβει τους γονείς του. Όμως, οι περιπτώσεις όπου ο άνδρας αναλαμβάνει τις «γυναικείες» δουλειές της φροντίδας, ιδιαίτερα την καθαριότητα του σώματος και του σπιτιού καθώς και το μαγείρεμα, είναι συνήθως εκείνες όπου δεν υπάρχει άλλη επιλογή. Όταν υπάρχει δυνατότητα, γίνεται προσπάθεια μετακύλισης της ευθύνης για τους γέροντες στη σύζυγο ή, σπανιότερα, σε μια κόρη του, όπως είδαμε πως κάνουν συχνά και οι ηλικιωμένοι σύζυγοι με τις γυναίκες τους. Συχνά όμως δεν υπάρχει στην οικογένεια του γιου «ικανή» γυναίκα, ή, η σύζυγος αντιδρά αρνούμενη να αναλάβει ένα οικογενειακό βάρος το οποίο «είναι αλλουνού» και «πάνε να της φορτώσουν» τη στιγμή που έχει να κοιτάξει τους δικούς της γονείς. Και αν ισχύει όπως λένε οι Βουνιώτες πως τα παλιότερα χρόνια, με λίγες εξαιρέσεις, η γυναίκα θα «έσκυβε το κεφάλι» στις επιθυμίες του άνδρα της, «θα τότρωγε και θα καθότανε», σήμερα είναι πολύ πιθανότερο να του απαντήσει σε αυτές του τις αξιώσεις λέγοντάς του «κάν'την τουρσί». Άλλοτε, η σύζυγος αναλαμβάνει με δυσφορία τη φροντίδα της πεθεράς της. Όταν μια σχέση φροντίδας έχει παρόμοια απρόθυμη απαρχή, κατά την εξέλιξη της, και πολύ σύντομα μάλιστα, συνήθως πρακτική αποφυγής

του «βάρους» για τη νύφη είναι να ξεκινήσει ή να τραβήξει στα άκρα μια υπαρκτή ή εφευρεμένη διαφωνία με την πεθερά της, ώστε να «χολιάσει» και να «τραβηχτεί», παίρνοντας την επιθυμητή απόσταση.

Το τουρσί, η γνωστή μέθοδος συντήρησης τροφίμων σε ξύδι, και μπορεί να μείνει αναλλοίωτο για μεγάλα χρονικά διαστήματα. Τουρσί φτιάχνεται με είδη που αλλοιώνονται εύκολα και βρίσκονται σε διαθεσιμότητα τόση που η άμεση κατανάλωσή τους είναι αδύνατη. Στην έκφραση υποδηλώνεται πως οι ηλικιωμένοι, τα πεθερικά εν προκειμένω, θα αλλοιωθούν, «θα βγάλουν σκουλήκια» σύμφωνα με μια επίσης κοινή έκφραση, χωρίς βοήθεια στην ατομική τους υγιεινή από ένα άλλο πρόσωπο. Επιπλέον, το ξύδι είναι συνυφασμένο στην Ελληνική σημειολογία με τα αρνητικά συναισθήματα. Κοινή και στο Βουνί νεοελληνική έκφραση που απευθύνεται σε όποιον θυμώνει αδικαιολόγητα και δεν είναι σε θέση να διαχειριστεί το θυμό του είναι «πιες ξύδι». Στα Ελληνικά, η έκφραση «ξινός/ή» χρησιμοποιείται επιπλέον για να περιγράψει άτομο με στρυφνό χαρακτήρα, συνήθως στρεφόμενο εναντίον γυναικών. Στη Βουνιώτικη διάλεκτο πάλι, υπάρχει ο όρος «ψακός/ή» και «ψακάδα» ο οποίος συγκεντρώνει τόσο κατά κυριολεξία όσο και μεταφορικά την αίσθηση αποστροφής που γεννά η πικρή, στυφή και ξινή γεύση. Το τουρσί, και το ξύδι ως κύριο συστατικό του θεωρούνται επίσης ψακά, όπως και το συναίσθημα που επικρατεί σε κακές σχέσεις όπως αυτές που περιγράφονται. Η χαρακτηριστική «ψακάδα» της χολής γεννάται από τις έριδες αλλά και αποδίδεται στο πρόσωπο που «από την κακία και την παλιανθρωπιά του» τη διαχέει γύρω του.

Ο γιος λοιπόν, ο οποίος καλείται να διαχειριστεί την υποχρέωση που έχει αναλάβει ή του έχουν φορτώσει τα αδέρφια του, όταν λόγω αδυναμίας ή απροθυμίας των γυναικών της οικογένειάς του, μένει μόνος και αναγκάζεται να βρει εναλλακτική λύση στο «πρόβλημα» του αδύναμου ηλικιωμένου και της φροντίδας του. Άλλοτε πάλι, ο γιος είναι άγαμος οπότε δεν υφίσταται καν ζήτημα μεταβίβασης του βάρους στη σύζυγο ή την κόρη. Όταν δεν υπάρχει η οικονομική δυνατότητα ή αντίστοιχη βούληση για την στρατολόγηση μιας «ξένης» γυναίκας επ' αμοιβή, ο γιος δεν έχει άλλη επιλογή από το να αναλάβει ο ίδιος την προσωπική φροντίδα των ηλικιωμένων γονιών του και τη «βρώμικη δουλειά» που αυτή συνεπάγεται. Η κατάσταση θεωρείται δύσκολη και άβολη τόσο για τους γιους όσο και για τους ηλικιωμένους γονείς. Μια ηλικιωμένη γυναίκα μου είπε όταν συζητούσαμε ένα τέτοιο ενδεχόμενο πως

Καλύτερα να πέθαινα παρά να ερχόμουν σε τέτοια κατάντια, να τυραννάω έτσι το γιο μου.

Στους ηλικιωμένους Βουνιώτες φαίνεται περισσότερο φυσικό, αντί να αναλάβει ο γιος τη φροντίδα τους, να τους «πολεμά» μια γυναίκα, έστω και αν είναι η νύφη, ή μια ξένη, όταν δεν υπάρχει κόρη. Να να κάνει ο γιος μπάνιο τους γονείς του ή, ακόμα χειρότερα να τους αλλάξει όταν λερώνονται, συνοδεύεται από έντονη «ντροπή» ιδιαίτερα από τις γυναίκες που βρίσκονται σε θέση «να γυμνώνονται μπροστά στο παιδί τους», μια ντροπή που δεν συνοδεύει στον ίδιο βαθμό τη γύμνια μπροστά στις κόρες, ούτε από τις γριές ούτε από τους γέρους.

Παρότι ο άνδρας που πολεμά τους γέρους δέχεται ιδιαίτερα τιμητικά σχόλια από την οικογένεια και τον περίγυρο, ιδιαίτερα το γυναικείο, ανάλογες περιπτώσεις αποτελούν μάλλον εξαίρεση στον κανόνα. Η «αξιοσύνη» και η «καλοσύνη» του γιου που αναλαμβάνει αυτό το αταίριαστο κατά τους Βουνιώτες έργο, εγκωμιάζεται με εκφράσεις που επισημαίνουν την γυναικεία υπόσταση της φροντίδας. Τα πρόσωπα των ηλικιωμένων γυναικών λάμπουν όταν αναφέρονται σε άνδρα που «κοίταξε τους γονιούς του σαν κορίτσι». Με μια διάθεση υπερβολής, προσπαθώντας να επισημάνουν την «αξία» και την «καλοσύνη» του γιου που φέρνει σε πέρας ένα έργο για το οποίο θεωρούν πως η ανδρική υπόσταση του δεν τον βοηθάει και η ανατροφή του δεν τον έχει προετοιμάσει, συχνά προσθέτουν «και πιο καλά κι από κορίτσι». Η αναφορά της ηλικιωμένης γυναίκας: «ο Γιάννης, το κορίτσι που λένε», δεν ήταν στο ελάχιστο σκωπτικός, ούτε συμπεριλάμβανε κάποιο ειρωνικό σχόλιο για την αρρενωπότητα του. Αντίθετα, ήταν μια τιμητική ιδιότητα που όπως έδειξα παραπάνω χρησιμοποιείται και σε άλλα συμφραζόμενα. Όταν για παράδειγμα θέλουν να υπογραμμίσουν την ευγένεια ενός αγοριού, λένε πως έχει τρόπους και φέρεται «σαν» ή «πιο καλά κι από» κορίτσι. Από την συναναστροφή μου με τους Βουνιώτες γνωρίζω με σιγουριά πως σε μια παρέα ανδρών ο ίδιος χαρακτηρισμός θα χρησιμοποιούνταν με όχι τόσο θετική χροιά, και θα μπορούσε να προκαλέσει ένα κάπως περιπαικτικό υπαινιγμό.

Πιθανότατα το παραπάνω θέμα δεν θα θεωρούνταν καν άξιο συζήτησης σε χώρους ανδρικής κοινωνικότητας όπως το καφενείο ή ένα φαγοπότι μεταξύ ανδρών σε ένα κτήμα ή μαντρί. Μεταξύ γυναικών όμως, τίποτα περιπαικτικό δεν υπονοείται. Οι γυναίκες θεωρούν για τους εαυτούς τους, πως σαν φύλο γενικά συγκεντρώνουν μια σειρά από αξίες τις οποίες οι άνδρες δεν διαθέτουν στον ίδιο βαθμό. Σύμφωνα με τις ίδιες, οι γυναίκες είναι περισσότερο φιλόπρονες, προνοητικές και υπεύθυνες, «πιο φιλότιμες» και «πιο καλές». «Αισθάνονται», σε αντίθεση με τους περισσότερους άνδρες που είναι που είναι «ντιπ ντουβάρια» «δε νιώθουν» και «πάνε στα χαμένα». Είναι ευρέως διαδεδομένη στους Βουνιώτες η άποψη της Μαρίας πως

οι γυναίκες αισθάνονται την υποχρέωση σε όλους τους τομείς παραπάνω. Είναι πιο υπεύθυνες και πιο συμπονετικές, ειδικά προς τους γονείς. Το αγόρι, από τη στιγμή που θα κάνει και τη δικιά του την οικογένεια λίγο...τραβιέται, πιο πέρα από την οικογένεια. Η κόρη συνεχίζει να παραμένει...κόρη.

Δεν λείπουν τα παραδείγματα των αγοριών που αναλαμβάνουν τη σωματική καθαριότητα του βιολογικού τους πατέρα, αλλά και του πατριού τους, πράξη που αξιολογήθηκε από μια πληροφορήτρια μου ως «διπλή καλοσύνη», καθώς και αγόρι ήταν «άμαθο» από φροντίδα και «ξένο παιδί» που δεν συνδέονταν εξ αίματος με τον πατριό του. Οι περιπτώσεις όπου ο γιος αναλαμβάνει την σωματική καθαριότητα της μητέρας του, παρότι υφίστανται και αξιολογούνται γενικά θετικά, συνήθως αποσιωπούνται υπό το βάρος της «ντροπής» που νιώθει τόσο ο γιος όσο και η μητέρα που «αναγκάζεται να γυμνώνεται μπροστά στο γιο της». Δεν σημαίνει πάντως πως οι άνδρες απέχουν από τη σωματική φροντίδα. Αντίθετα, είναι αρκετές οι περιπτώσεις που έχω συναντήσει, πολλές φορές από άνδρες από τους οποίους δεν θα το περίμενε κανείς. Ένας από αυτούς για παράδειγμα, είχε ρυθμίσει την καθημερινή ρουτίνα του ανάμεσα στα ζώα και τη δική του οικογένεια, με τρόπο ώστε «οπωσδήποτε να περνά και να σηκώνει την κατάκοιτη μητέρα του από το κρεβάτι στο καροτσάκι πρωί και απόγευμα», παρότι «της έχει γυναίκα τση πληρωμής» που της παρίσταται επί μονίμου βάσης. Σε άλλη περίπτωση πάλι, ένας τρίτος άνδρας είχε τη μητέρα του, 90 ετών σε ένα καμαράκι δίπλα στο σπίτι του. Αν και ήταν η αδελφή του που ερχόταν να συγυρίσει το χώρο, να αλλάξει και να πλύνει τη γριά, ήταν σύνηθες εκείνος να της φτιάχνει καφέ, να την ταΐζει με φαγητό μαγειρεμένο στο σπίτι του από τη γυναίκα του και να καθαρίζει τα αποτελέσματα της ακράτειας που ταλαιπωρούσε στα τελευταία της χρόνια την ηλικιωμένη γυναίκα από το κρεβάτι και το πάτωμα του δωματίου. Ειδικά η τελευταία περίπτωση υποδηλώνει πως είναι περισσότερο μια αίσθηση ντροπής παρά η σιχασιά που αποτρέπει τους γιους από το να «πιάσουν» αναλαμβάνοντας τη σωματική φροντίδα των μητέρων τους.

9.2 «Για ένα παλιοσπίτι;»

Όχι σπάνια πάντως, παρότι προτιμήθηκε στη «μοιρασιά», το παιδί που βγήκε περισσότερο «ωφελημένο» έναντι ενός άλλου, σε μια απόπειρα να «βγάλει από πάνω του το βάρος» θα προσπαθήσει να «κάνει πάσα» το γονιό σε άλλο παιδί. Παρόμοιες απόπειρες από τα αδέρφια για μεταβίβαση της ευθύνης φροντίδας των αδύναμων γονιών έχουν συνήθως στόχο ένα από τα θηλυκά τέκνα. Η κόρη, και μόνο «σαν κορίτσι/γυναίκα

που είναι» έχει την ηθική υποχρέωση να κοιτάξει τους γέρους. Στην πράξη όμως η ηθική υποχρέωση από μόνη της είναι αμφισβητήσιμη, όταν η κόρη είναι πικραμένη από τους γονείς της, συναίσθημα που όπως αναφέρθηκε συνήθως αφορά οικογενειακά προβλήματα που έχουν προκύψει για διάφορους λόγους αλλά αποτυπώνονται στις αποφάσεις των γονιών γύρω από τη διανομή της γονικής περιουσίας. Μια πικραμένη κόρη, αισθάνεται σε πολλές περιπτώσεις δικαιολογημένη να μην πάει καν να δει τους άρρωστους γονείς της, εφόσον υπάρχουν άλλοι που τους φροντίζουν, όπως στην αφήγηση της Μαρίας που ακολουθεί.

Είχε μια τρεις κόρες και την έριξε τη μια στη μοιρασιά. Η γριά το μετάνιωσε, προφανώς δέχθηκε πίεση ή δεν ξέρω, το θεώρησε δίκαιο τότε; Το μετάνιωσε. Η μία η κόρη όμως, είναι μαλωμένη. Δεν πήγαινε, κι όταν αρρωστήσαν δηλαδή δεν πήγαινε να τους δει. Της είχε δώσει αυτό το σπίτι [στα λόγια] και της το πήρε πίσω και το έδωσε στην άλλη.

Σε μια άλλη αφήγηση, η Μαίρη, 60 ετών, κάτοικος της Χώρας θυμάται ένα γεγονός που τοποθετείται χρονικά στα τέλη της δεκαετίας του 1990 όπου η έριδα των παιδιών για μια μάλλον ασήμαντη κληρονομιά και η αναποφασιστικότητα της μητέρας είχε ως αποτέλεσμα η ηλικιωμένη γυναίκα να απομείνει μόνη σε δεινή κατάσταση και να εξαρτάται από την καλή προαίρεση της γειτονιάς για την επιβίωσή της:

Η Μαρίκα που ζούσε από κάτω από το σπίτι μου: Τέσσερα αδέρφια ήταν. Μαλώσαν για ένα τόσο [σχηματίζει ένα τετράγωνο με τα δάκτυλα της] οικοπεδάκι δίπλα στο σπίτι της, τέσσερα επί τέσσερα δεν ήταν, ποιος θα το πάρει. Χόλιασαν με τη μάνα τους και δε γυρίζαν να τη δουν. Έτσι λιένταν. Και μετά που έπεσε από τα πόδια της να την άκουγες πώς τσίριζε... άστα... πήγαινα εγώ και η άλλη η γειτόνισσα και την προσέχαμε. Ένας άνθρωπος να τον λυπάσαι. Λες αυτός δεν έκανε παιδιά; Εκεί καταντήσαμε: ένας γονιός είκοσι παιδιά τα βλέπει, είκοσι παιδιά ένα γονιό δε γυρίζουν να τον διούν.»

Παρόμοιες αφηγήσεις δεν είναι σπάνιες στο Βουνί. Συχνά εξάλλου έχω συναντήσει ηλικιωμένους άνδρες και γυναίκες οι οποίοι ερωτώμενοι «παιδιά έχεις;» αναφέρουν μόνο τα παιδιά τους με τα οποία διατηρούν καλές σχέσεις, αποσιωπώντας την ύπαρξη των άλλων τους παιδιών, εκφράζοντας παράλληλα μια άβολη, δυσερμήνευτη για όποιον δεν γνωρίζει πρόσωπα και καταστάσεις μυστικοπάθεια. Οι ερμηνείες του περίγυρου σε αντίστοιχες καταστάσεις *de facto* ατεκνίας (Schroder- Bulletfill & Kreager 2005) ποικίλουν, όπως και τα κίνητρα που αποδίδονται στα εμπλεκόμενα μέρη. Ρωτώντας ένα γειτονικό ζευγάρι, τη Γεωργία (Γ.) και τον Αντώνη (Α.) όταν προσπαθούσα να συλλέξω πληροφορίες για μια κόρη εξαφανισμένη από το οικογενειακό αφήγημα μιας

ηλικιωμένης γυναίκας, με σκοπό να μεσολαβήσω για μια νέα προσέγγιση μεταξύ τους, η γυναίκα δήλωσε πως

(Γ.): Δεν ξέρω πρέπει να έχει μεγάλη κακία μέσα της για να μην πάει να δει τη μάνα της λόγω κληρονομικών. Να το φυλάει τόσα χρόνια και να περιμένει να αρρωστήσει η μάνα της για να μην πάει να τη δει.

Ο άνδρας της, που παρίστατο στη συζήτηση, έσπευσε να δικαιολογήσει τη γυναίκα λέγοντας

(Α.): Δεν νομίζω πως το είδε έτσι, εγώ πιστεύω πως πάνω στα νεύρα της έπραξε έτσι. Σου λέει γιατί οι άλλες και όχι εγώ.

Η έκφραση, που θύμιζε τους ανταγωνισμούς ανάμεσα στις γριές γύρω από τις διανομές τροφίμων που παρουσιάστηκαν στο δεύτερο κεφάλαιο ξεκίνησε μια διαφωνία μεταξύ τους.

(Γ.): Δεν το καταλαβαίνω εγώ αυτό. Για ένα παλιοσπίτι;

(Α.): Ναι, αλλά τη γέλασε. Της το είχε υποσχεθεί και....

(Γ.): και πάλι δεν το δέχομαι.

(Α.): Δεν είναι το οικονομικό καθαρά που θα σε πειράξει, είναι η πράξη. Η πράξη του γονιού απέναντί σου. Δεν είναι το καθαρό υλικό ότι έχασες το σπίτι. Είναι η κίνηση. Ότι μετράω λιγότερο για σένα. Αφού λοιπόν μετράω λιγότερο για σένα άντε και... εγώ καταλαβαίνω πώς το σκέφτεσαι, για ένα παλιοσπίτι ας πούμε; Δεν είναι όμως αυτό, δεν ξέρεις πόσο σε πληγώνει αυτό το πράγμα κι ο τρόπος με τον οποίο γίνεται όλο αυτό και στήνεται. Γιατί το ναρθεί και να καθίσεις ως οικογένεια με τη μάνα σου, το μπαμπά σου, τον αδερφό σου και ξερωγώ, να τα συζητήσεις αυτά, εντάξει. Όταν όμως γίνεται στη ζούλα χωρίς να ερωτηθείς σε πειράζει.

(Γ.): Μπορώ να καταλάβω πως εκείνη τη ώρα θα σε πειράξει, αλλά το να περιμένεις τόσα χρόνια για να αρρωστήσει η μάνα σου και να μην πας, δεν το καταλαβαίνω πώς γίνεται. Μπορεί να αισθάνεται κανείς τόσο μεγάλη κακία; Να το κρατάει; Μετά από χρόνια να μην κοιτάξει τη μάνα;

(Α.): Όταν χαλάνε οι σχέσεις και δεν πας να το συζητήσεις, και μαλώνεις για αυτό το πράγμα και δεν ξαναμιλάς από εκείνη τη στιγμή. Πώς θα πας μετά που έχει.. αποξενώνεσαι! Άμα δε συζητηθεί αυτό μετά από καιρό μένει. Και όσο περνά ο καιρός γίνεται και πιο βαθύ.

(Γ.): Το φταίξιμο είναι τότε και των δύο. Και της μάνας και της κόρης. Γιατί και η μάνα θα έπρεπε να πει έλα εδώ παιδί μου αυτό τόκανα γι'αυτό και γι'αυτό το λόγο.

(Α.): Δε γίνεται έτσι, απ'τη στιγμή που της το είχε δώσει της άλλης θα'πρεπε να καθίσει και να πει ξέρεις, εγώ νιώθω πως την αδίκησα την αδερφή σου. Συμφωνείς να τη δώσουμε αυτό; Ή να βρουν μια μέση λύση.

Η μέση λύση δεν είναι πάντα εύκολα επιτεύξιμη, καθώς κάθε μια από τις γυναίκες στις οποίες πέφτει ο κλήρος για τη φροντίδα των κατάκοιτων ηλικιωμένων είναι αναγκασμένη να ισορροπήσει διαφορετικές προσωπικές και οικογενειακές ανάγκες και

προσδοκίες. Συχνά οι υποχρεώσεις προς τους γονείς και προς τα παιδιά δημιουργούν περίπλοκα δισεπίλυτα διλήμματα, όπως φαίνεται στο παρακάτω παράδειγμα.

9.4 Υπενθυμίζοντας μια υποχρέωση: Η ηθικότητα των αποφάσεων

Η Μαρία ήταν μια ηλικιωμένη χήρα με μια μικρή σύνταξη, γνωστή στους Βουνιώτες για την ικανότητά της να «ανακατεύει ανθρώπους». Οι δύο κόρες της, η Άννα και η Γεωργία, ζούσαν στο εξωτερικό για πολλά χρόνια. Η Άννα και ο σύζυγός της κατάφεραν με οικονομίες να χτίσουν ένα σύγχρονο σπίτι στο λιμάνι. Η Γεωργία δεν ήταν τόσο τυχερή και επιπλέον αντιμετώπιζε σοβαρά προβλήματα υγείας. Ίσως γι' αυτό η Μαρία έγραψε στη Γεωργία το σπίτι της- ένα μικρό, παλιό σπίτι σε ένα απομονωμένο χωριό με τουαλέτα έξω και ξυλόσομπα. Τα κουτσομπολιά έλεγαν πως αυτό έγινε χωρίς η Άννα να γνωρίζει. Η Άννα πρότεινε στη μητέρα της να μείνει στο καινούριο σπίτι που είχε χτίσει με τον άνδρα της, που είχε όλες τις ανέσεις ενός καινούριου σπιτιού, χωρίς να ζητήσει αντάλλαγμα. Ήταν μια γενναιόδωρη προσφορά, αφού θα μπορούσε εναλλακτικά το νοικιάσει σε ξένους.

Ύστερα από μερικά χρόνια, ο γιος της Άννας ο Κώστας ήρθε να μείνει στο νησί, όπου συγκατοικούσε με την γιαγιά του στο σπίτι της μητέρας του. Η συγκατοίκηση δεν πήγε καλά και σύντομα βρέθηκαν να μη μιλούν μεταξύ τους. Σύμφωνα με τον Κώστα, η Μαρία «έβαλε λόγια» για αυτόν στη μητέρα του, προσάπτοντάς του ψεύτικες και άδικες κατηγορίες. Σκεφτόταν έτσι να πάει να νοικιάσει κάπου μόνος του. Στο μεταξύ η Μαρία έπαθε ένα εγκεφαλικό που την άφησε παράλυτη από τη μέση και κάτω. Οι κόρες της γύρισαν αμέσως στο νησί αλλά σύντομα έγινε προφανές πως η μια θα αναλάμβανε τη φροντίδα της μακροπρόθεσμα.

Σύμφωνα με τον κανόνα, η Γεωργία ήταν εκείνη που έπρεπε να πολεμά τη μητέρα της, αφού είχε κληρονομήσει το σπίτι. Αλλά, το σπίτι στο χωριό ήταν παλιό, και η Γεωργία εξέφρασε τις ανησυχίες της σε μια επίσκεψη μου: έχει και η ίδια προβλήματα υγείας, δεν έχει αρκετά χρήματα, το σπίτι δεν βοηθάει κτλ. Υπενθυμίζοντας στην Άννα πως «είναι και δική σου μητέρα» της προτείνει πως θα έπρεπε είτε να μείνει και εκείνη για να πολεμά τη μητέρα της, είτε να συνεισφέρει σε χρήματα, είτε να αφήσει τη Μαρία και τη Γεωργία να μείνουν στο σπίτι στο λιμάνι. Κανένα από τα ενδεχόμενα αυτά δεν έγιναν αποδεκτά από την Άννα, που είχε να υπολογίσει και το κόστος που θα είχαν αυτές οι προοπτικές για τον γιο της. Είπε επίσης πως δεν είναι δυνατό να αφήσει τη δουλειά της και τον άνδρα της για να έρθει στο νησί να πολεμά τη μητέρα της και πως δεν μπορούσε ούτε να συνεισφέρει σε

χρήματα. Πρότεινα πως αν η Γεωργία δεν μπορούσε να πολεμά τη μητέρα της θα έπρεπε να σκεφτούν τη λύση του γηροκομείου. Η Γεωργία λέει «δεν θα πετάξω εγώ τη μάνα μου» και η Άννα απαντά στον ίδιο τόνο:

Όπως τα κανονίσατε τώρα κάνε ό,τι καταλαβαίνεις. Όπως έστρωσες να κοιμηθείς

Μέσα σε δύο μέρες η Γεωργία και η Μαρία μετακόμισαν στο σπίτι στο χωριό. Η όλη κατάσταση προκάλεσε αρκετά σχόλια στους ντόπιους. Δύο ήταν τα κύρια σημεία, που συχνά χρησιμοποιούνταν σαν επιχειρήματα από το ίδιο πρόσωπο, μια ένδειξη της πολυπλοκότητας των διακυβευμάτων. Το ένα πως η Άννα «δεν φέρθηκε καλά στη μητέρα της». Το δεύτερο πως δεν μπορούσε να κάνει κάτι άλλο: ήταν δουλειά της Άννας να κοιτάξει το γιο της και όχι τη μητέρα της, που ήταν δουλειά της Γεωργίας να την πολεμά. Το άσχημο όνομα της Μαρίας βγήκε κι αυτό στην επιφάνεια από τους σχολιαστές, προς ενίσχυση της Άννας: «μην τη νομίζεις για καλή». Η Γεωργία πάλι, δέχθηκε πολλά εγκώμια επειδή «έκανε αυτό που πρέπει» σαν κληρονόμος της μητέρας της, αν και στα δικά μου μάτια η λύση του γηροκομείου θα ήταν καλύτερη για όλους, και τη Μαρία την ίδια.

Η στρατηγική της Άννας να φέρει όλους μπροστά από τις επιλογές τους ήταν πολύ αποτελεσματική στους όρους του τοπικού συστήματος αξιών. Πίεσε την αδερφή της να κάνει «αυτό που πρέπει, παραμερίζοντας τις δυσκολίες της. Επίσης υπεράσπισε τα συμφέροντα της δικής της πυρηνικής οικογένειας και ιδιαίτερα του γιου της, που η υπ' αριθμό ένα υποχρέωσή της ήταν να τον προστατέψει. Στο Βουνί η μόνη περίπτωση που η αγάπη απαιτείται να προσφέρεται χωρίς αντάλλαγμα, είναι από τους γονείς στα παιδιά. Οι Βουνιώτες πιστεύουν πως «η πραγματική αγάπη δεν είναι με τα λόγια αλλά με τις πράξεις». Να αγαπάς κάποιο σημαίνει, εκτός από συναισθηματική υποστήριξη και κατανόηση, και αρωγή σε πρακτικά και οικονομικά προβλήματα. Ιδιαίτερα στη σχέση γονιού-παιδιού, ο γονιός δείχνει την αγάπη του φροντίζοντας μέσα από δικές του στερήσεις να μην του λείπει τίποτα. Με αυτή τη λογική η εξασφάλιση υλικού πλούτου και ιδιαίτερα ακινήτων, που μένουν για πάντα σε αντίθεση με τη φροντίδα, τη συναισθηματική υποστήριξη, τα δώρα σε είδος ή σε χρήματα μέσα από στερήσεις είναι ένας από τους πλέον αναμφισβήτητους τρόπους να προσφέρει κανείς την αγάπη του στα παιδιά του. Ο γονιός δεν έχει δικαίωμα να μην αγαπά το παιδί του. Είναι μια υποχρέωση απέναντι σε αυτό αφού αυτός το έφερε στον κόσμο και απέναντι στην οικογένειά του:

«Όπως τον μεγάλωσαν οι γονιοί του και τον έκαναν άνθρωπο να κάνει και αυτός στα παιδιά του». Από την άλλη πλευρά, οι γονείς έχουν δικαίωμα στην αγάπη των παιδιών τους μόνο αν φανούν «άξιοι» δηλαδή συνεπείς με τις ηθικές, συναισθηματικές και οικονομικές υποχρεώσεις τους απέναντι τους.

5^η Ενότητα: Μπερδέματα: Δημόσιες και Ιδιωτικές Εμπλοκές στη Φροντίδα

εμπλοκή η [emblokí] O29 : 1.(μηχανολ.) το αποτέλεσμα του εμπλέκω₁: η σύνδεση, συναρμογή στοιχείων μηχανισμού (οδοντωτών τροχών, κανόνων, ράβδων κτλ.) με γρανάζια που εισχωρούν το ένα μέσα στο άλλο: ~ οδοντωτών τροχών. 2. προσωρινή διακοπή της λειτουργίας ενός μηχανισμού εξαιτίας κακού συγχρονισμού των κινητών εξαρτημάτων του: ~ πυροβόλου όπλου. 3. (μτφ.) το αποτέλεσμα του εμπλέκω₂ ανάμειξη ή συμμετοχή σε υπόθεση περίπλοκη, δυσεπίλυτη κτλ.: *Η ~ μιας χώρας σε μια διένεξη / κρίση / σύρραξη / σε έναν πόλεμο. Η ~ του ονόματός του στο σκάνδαλο.* 4. (μτφ.) συμβάν, γεγονός κτλ., που δυσχεραίνει ή εμποδίζει την εξέλιξη, τη διαδικασία, τη λύση μιας υπόθεσης: *Διπλωματική ~. Νέα ~ στις διαπραγματεύσεις για την ειρήνη.* 5. (στρατ., προφ.) για συνεχόμενες υπηρεσίες στρατιωτών, χωρίς ενδιάμεσες άδειες εξόδου από το στρατόπεδο: *Η υπηρεσία μάς πάει ~ (μέσα).*

[λόγ. < ελνστ. εμπλοκή `πλέξιμο μέσα σε κτ.` & σημδ. του νεοελλ. μπλέξιμο]

(Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών Α.Π.Θ. Θεσ/νίκη, 1998)

10. Η Συγγένεια στο Συμβολαιογραφείο

Ένα πολύ μεγάλο μέρος της δουλειάς μου στο Βοήθεια στο Σπίτι» αφορούσε από την αρχή την απαραίτητη για την συνέχιση και χρηματοδότηση του προγράμματος γραφειοκρατία. Για τους ηλικιωμένους ήταν ένα άγνωστο ή αδιάφορο σε εκείνους έργο. Προσωπικά, βίωνα την ενασχόληση μου με την οικονομική και διοικητική αλληλογραφία ως μια επίπονη περίσπαση από όσα θεωρούσα ουσιαστικά καθήκοντα της θέσης μου. Ίσως επειδή τα χαρτιά αποτελούσαν το χειρότερο κομμάτι της εργασιακής καθημερινότητας μου στα προγράμματα, άργησα να συνειδητοποιήσω την νευραλγική θέση των εγγράφων στις οικογενειακές σχέσεις των ηλικιωμένων εξυπηρετούμενων μας. Η συνειδητοποίηση ήρθε ξαφνικά, όταν ζητώντας χαρτιά από τους ηλικιωμένους για λογαριασμό του προγράμματος αποτέλεσα, χωρίς να το καταλάβω αρχικά, μια απειλή στις οικογενειακές ισορροπίες. Πέρα από τα αίμα, τα ανθρώπινα κύτταρα, τα σεξουαλικά υγρά και το λίπος (Carsten 2000, 2003: 109-133), το «χαρτί» είναι μια ουσία που όπως επίσης τα «όπλα» και το «χρήμα» διαρρέει τις συγγενικές σχέσεις (Hutchinson 2000). Στην Ελληνική εθνογραφία, εντοπίζεται ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον παράδειγμα παιχνιδιού με τις δύο επικίνδυνες ουσίες, τα χαρτιά και τα χρήματα, σε χώρους ανδρικής κοινωνικότητας (Papataxiarchis 1999). Όπως δείχνω σε αυτό το κεφάλαιο, τα χαρτιά συνιστούν ένα πανίσχυρο μέσο συνδέσεως και αποσυνδέσεως της συγγενικότητας (Carsten 2000), ή αλλιώς συγγένευσης και εκσυγγένευσης (Παπαδάκη 2015).

10.1 Τα χαρτιά των ηλικιωμένων: μια επικίνδυνη ουσία

Ένα άλλο, περισσότερο ουσιαστικό από τη γραφειοκρατία κομμάτι της δουλειάς μου με τα έγγραφα, ήταν όταν οι ηλικιωμένοι ζητούσαν τη βοήθεια μου με τα δικά τους «χαρτιά», τα οποία τους έφερναν συχνά σε αμηχανία. Τις περισσότερες φορές η συζήτηση γύρω από τα χαρτιά ξεκινούσε με την πάγια τακτική των ηλικιωμένων Βουνιωτών όταν ήθελαν να συζητήσουν κάποιο πρόβλημα τους: «Κάτσε να σου κάνω ένα καφέ», μια κωδικοποιημένη φράση που όταν εκφέρεται επιτακτικά σημαίνει «κάθισε, θέλω να σου μιλήσω για κάτι σοβαρό που με απασχολεί». Καθώς περίμενα τον καφέ να κρυώσει, οι ηλικιωμένοι πήγαιναν στο μέσα δωμάτιο ή άνοιγαν ένα συρτάρι φέρνοντας μου ένα έγγραφο. Η θέση των εγγράφων στο σπίτι ήταν πάντα

κρυφή, μακριά από κοινή θέα, σε αντίθεση με άλλα αντικείμενα καθημερινής χρήσης όπως τα φάρμακα, τα γλυκά για το κέρασμα, το σημειωματάριο με τα τηλέφωνα, τα σύνεργα για το πλέξιμο, οι οικογενειακές φωτογραφίες και διάφορα άλλα διακοσμητικά ή χρηστικά αντικείμενα που έβλεπα εκτεθειμένα στα σπίτια.

Τα πρώτα «χαρτιά» των ηλικιωμένων με τα οποία ήρθα σε επαφή ήταν αυτά που αφορούσαν τη συνταγογράφηση και αγορά φαρμάκων, καθώς και οι λογαριασμοί των ΔΕΚΟ: Ρεύμα, νερό, τηλέφωνο κτλ. : Θα έπαιρνα τα συνταγολόγια τους, στα οποία οι γιατροί του Κέντρου Υγείας «γράφουν» τα φάρμακα, ή τους λογαριασμούς, μαζί με τα χρήματα και θα επέστρεφα τα συνταγολόγια, τα φάρμακα, τα ρέστα και την απόδειξη που πιστοποιεί τη δαπάνη. Το επόμενο βήμα ήταν τα χαρτιά που αναπαριστούσαν την πορεία της υγείας τους: οι αιματολογικές εξετάσεις και οι ιατρικές γνωματεύσεις: Χαρτιά που καθορίζουν την κατάσταση της υγείας και εντοπίζουν πιθανά προβλήματα, που πρέπει να αντιμετωπιστούν έμπρακτα: δίαιτα ή μια νέα επίσκεψη στο γιατρό για να τους γράψει φάρμακα. Με τον καιρό, οι ηλικιωμένοι που εξυπηρετούσα «ανοίγονταν» και άρχιζαν να εκφράζουν απορίες που την απάντηση τους έδινα ερμηνεύοντας τα χαρτιά τους: «Γιατί μου ήρθε τόσο πολύ αυτή τη φορά το τηλέφωνο; Ή, «για το τι είναι αυτό το φάρμακο; Δες γιατί τα γράφουν μπερδεμένα».

Η πρόσβασή μου στα χαρτιά των ηλικιωμένων αυξάνονταν, όσο με αποδέχονταν ως πρόσωπο που δίνει λύσεις σε προβλήματα της καθημερινότητας. Όσο περισσότερο με εμπιστεύονταν, άρχιζαν να συζητάνε μαζί μου πιο προσωπικά ζητήματα και μαζί με αυτά εμφάνιζαν και άλλα χαρτιά: Έγγραφα από το νοσοκομείο που ζητούσαν την αποστολή επιπλέον δικαιολογητικών, βεβαιώσεις παροχής αγροτικών επιδοτήσεων κτλ. Οι περισσότεροι ηλικιωμένοι Βουνιώτες φυλάσσουν τα έγγραφα με ένα είδος ευλάβειας, αναμεμιγμένο με φόβο και περίσκεψη, σε σφιχτά δεμένες νάιλον σακούλες «για να μην χαθούν». Με την ίδια περίσκεψη μου το έδιναν στα χέρια: «Μου έστειλαν αυτό το χαρτί», «από πού είναι;», «τι θέλουν τώρα αυτοί;» ή, «τι γυρεύει τώρα αυτό;» «πρέπει να κάνω κάτι;».

Το χαρτιά που μου έδειχναν οι ηλικιωμένοι, πολλές φορές αποτελούσαν μια δυνητική απειλή. Στα απειλητικά χαρτιά συγκαταλέγονταν ιατρικές εξετάσεις που εμφάνιζαν ευρήματα ή τιμές έξω από τα «φυσιολογικά» όρια, υπέρογκοι λογαριασμοί ΔΕΚΟ, ειδοποιητήρια από το νοσοκομείο που ανέφεραν πως έπρεπε να κατατεθούν συμπληρωματικά δικαιολογητικά ώστε να μην πληρωθούν νοσήλια. Σε περίπτωση που διαπιστώνονταν πως το χαρτί «ζητάει κάτι», αυτό ήταν πολλές φορές ένα άλλο

χαρτί που βρίσκονταν ή θα έπρεπε να βρίσκεται στα χέρια του ηλικιωμένου. Τότε οι ηλικιωμένοι έφερναν μια ολόκληρη πλαστική σακούλα με χαρτιά. Ανακατεύοντας την τσάντα με τα χαρτιά ενός ηλικιωμένου/ης μπορεί να βρει κανείς έγγραφα από διαφορετικές υπηρεσίες: Κάθε κατηγορία χαρτιών έχει και τον «ειδικό» της, για παράδειγμα τα της εφορίας στον λογιστή, τα των επιδοτήσεων στο γραμματέα του συνεταιρισμού κ.ο.κ. Το δικό μου πεδίο ήταν τα χαρτιά που έχουν να κάνουν είτε με τις ιατρικές υπηρεσίες και τα φάρμακα, καθώς στην ουσία τα έγγραφα με τα οποία εμπλεκόμασταν καθημερινά ήταν τα συνταγολόγια των ηλικιωμένων είτε με το Δήμο και τον ΟΓΑ. Στην πράξη όμως, επειδή εγώ ήμουν εκείνος που έμπαινε στα σπίτια τους, αλλά και επειδή μπορούσαν με ένα τηλεφώνημα να με καλέσουν για να τους βοηθήσω σε κάτι χωρίς να χρειαστεί να μετακινηθούν ή να πληρώσουν κάποιο αντίτιμο, ήμουν ο πρώτος από τον οποίο ζητούσαν τη συμβουλή του σχετικά με πολλά από τα χαρτιά που τους προβλημάτιζαν.

10.1.1 Τα χαρτιά του «Βοήθεια στο Σπίτι» και οι «άνεργοι συγγενείς»

Την Άνοιξη του 2011 την πέρασα γυρίζοντας στα σπίτια των εξυπηρετούμενων του προγράμματος με ένα άχαρο ρόλο: Αντί να προσφέρω βοήθεια, έπρεπε να εξηγώ στους ηλικιωμένους «πελάτες» μου πως για να εξασφαλισθεί η χρηματοδότηση ώστε να συνεχίσει να λειτουργεί το πρόγραμμα, έπρεπε εκείνοι να συμμετάσχουν σε μια γραφειοκρατική διαδικασία που και εμένα μου φαινόταν παράλογη: Έπρεπε να βρεθούν άνεργοι συγγενείς των εξυπηρετούμενων ηλικιωμένων, οποιουδήποτε βαθμού, οι οποίοι να υποβάλλουν αίτηση προς την Ελληνική Εταιρία Τοπικής Αυτοδιοίκησης, που εδρεύει στην μακρινή Αθήνα, ώστε η μονάδα μας στο Βουνί, όπως και όλες οι αντίστοιχες μονάδες ανά τη χώρα, να επιδοτηθούν για τη φροντίδα των συγκεκριμένων ηλικιωμένων. Η λογική ήταν πως φροντίζοντας η δομή έναν ηλικιωμένο, αποδεσμεύονταν ένας άνεργος συγγενής, ώστε να αναζητήσει απερίσπαστα εργασία. Τελικός «στόχος» ήταν η ενίσχυση της απασχόλησης. Στην πραγματικότητα, ήταν ένας απελπισμένος τρόπος που μηχανεύτηκαν οι κρατικοί λειτουργοί, για να πείσουν τους Ευρωπαίους ομόλογους τους να παρατείνουν τη χρηματοδότηση του προγράμματος.

Σε αυτό το πλαίσιο διεξήχθη ο διάλογος που ακολουθεί μεταξύ εμένα και της κυρίας Ελένης η οποία, ένα χρόνο πριν, είχε η ίδια ζητήσει να «γραφτεί» στο πρόγραμμα, υποβάλλοντας αδιαμαρτύρητα -ένα σχετικά σπάνιο φαινόμενο για το

Βουνί- τα πλείστα απαιτούμενα δικαιολογητικά: Φωτοαντίγραφο ταυτότητας, βιβλιάριο φορέα ασφάλισης, ιατρικές γνωματεύσεις, εκκαθαριστικό σημείωμα εφορίας, πιστοποιητικό οικογενειακής κατάστασης κτλ. Τόσο εγώ όσο και η νοσηλεύτρια του προγράμματος, την είχαμε «εξυπηρετήσει» πολλές φορές φέρνοντας της φάρμακα και δωρεάν υγειονομικό υλικό που προμηθευόμασταν άτυπα από το Κέντρο Υγείας, συμβουλευοντάς την για διάφορα θέματα που άπτονταν της υγείας της, μετρώντας το σάκχαρο στο σπίτι της κ.ο.κ. Η κυρά Ελένη ήταν πάντα εγκάρδια και χαμογελαστή κατά τις επισκέψεις μας. Μας έλεγε πως το πρόγραμμα είναι «καλό πράμα» και έπρεπε να συνεχιστεί, γιατί ήταν «αναγκασμένο». Μας ευχόταν «να είσατε καλά που μας εξυπηρετάτε» κτλ. Έτσι, πίστευα πως η επαφή με την κυρά Ελένη, θα ήταν μια σχετικά εύκολη υπόθεση, σε σχέση με άλλους, πιο «δύσκολους» πελάτες μας.

Δυστυχώς συνέβη κάτι διαφορετικό. Όταν άρχισα τον πρόλογο περί εγγραφών, η κυρά Ελένη με διέκοψε: «πάλι να γραφτούμε; Αφού σας τα έδωσα τα χαρτιά» «Τα δικά σας χαρτιά τα έχω, απάντησα. Τώρα από τα κεντρικά μας ζητάνε να κάνει αίτηση για να σας βλέπουμε κάποιος άνεργος συγγενής». «Τι είναι πάλι και τούτο; Όχι. Εγώ τα παιδιά μου δεν τα ανακατεύω. Αν θέλετε από εμένα να σας βάλω χίλιες υπογραφάδες. Αλλά τα παιδιά μου να μην τα πιάνετε. Να τα αφήσετε ήσυχα». Όση προσπάθεια και αν κατέβαλα για να της εξηγήσω, η κυρά Ελένη απλά δεν ήθελε να με ακούσει, ούτε τότε, ούτε και τις άλλες δύο φορές που το επιχείρησα. Γιατί απροσδόκητα αντέδρασε στην απαίτησή μου τόσο επιθετικά; Στην αρχή αναρωτήθηκα αν είχα κάνει κάτι που να την είχε ενοχλήσει στο παρελθόν, αλλά όσο και να βασάνιζα το μυαλό μου δε βρήκα κάτι τέτοιο. Θα μπορούσα εύκολα να αποδώσω την άρνηση σε μια *de facto* ατεκνία (Schroder- Bulletfill & Kreager 2005), αλλά γνώριζα πως δεν είναι έτσι. Η κυρά Ελένη συχνά μου ανέφερε τις τηλεφωνικές επαφές της με την κόρη της που ζούσε στην πόλη, ενώ συχνά έβλεπα το γιο της να μπαينوβγαίνει σπίτι της φέρνοντας πράγματα. Άρνηση, φόβο και δυσπιστία συνάντησα σχεδόν στις μισές από τις επαφές μου, τόσο με ηλικιωμένους όσο και με τους γιους και τις κόρες τους. Δεν επρόκειτο λοιπόν για ένα ιδιαίτερο ή τυχαίο γεγονός, ούτε οφειλόταν σε κάποια «παρεξήγηση» μου με συγκεκριμένα άτομα.

Οι Έλληνες γενικά δεν αισθάνονται άνετα στις επαφές τους με την κρατική γραφειοκρατία, η οποία ταυτίζεται με την αδιαφορία, τον παραλογισμό και τη διαφθορά (Herzfeld 1982: 650-652). Εντούτοις, οι ηλικιωμένοι είχαν ήδη «γραφτεί» στο πρόγραμμα, οπότε η άγρα χαρτιών δεν αποτελούσε μια νέα εμπειρία. Ο έντονος

αρνητισμός τους οδήγησε στο ερώτημα γιατί εκλύονται όλα αυτά τα αρνητικά συναισθήματα όταν όταν το κράτος ζητά έγγραφα που να πιστοποιούν τη σχέση των ηλικιωμένων με τους συγγενείς τους; Για να δοθεί όμως μια πειστική ερμηνεία, πρέπει πρώτα να παρουσιαστεί η σημασία των χαρτιών στη ζωή των ηλικιωμένων Βουνιωτών.

10.1.2 Χαρτιά που αφορούν ακίνητα και χρήμα

Υπάρχουν χαρτιά που πολλοί ηλικιωμένοι έχουν συζητήσει μαζί μου ζητήματα σχετικά με αυτά, αλλά πολύ σπάνια μου τα έχουν δείξει ή εμπιστευτεί για να αναλάβω κάποια διεκπεραιωτική ενέργεια. Οι ηλικιωμένοι εμφανίζουν δύσκολα χαρτιά που αφορούν χρήματα: βιβλιάρια τράπεζας, εντάλματα πληρωμών, εκκαθαριστικά, βεβαιώσεις αποδοχών κτλ. Τα πιο κρυφά χαρτιά από όλα είναι αυτά που αφορούν την ακίνητη περιουσία: τίτλοι ιδιοκτησίας, προικοσύμφωνα, συμβολαιογραφικές πράξεις, όπως παραχωρητήρια, επικαρπίες, διαθήκες κτλ. Σε αυτά συμπεριλαμβάνεται και το Ε9 της εφορίας όπου αναγράφεται ή ακίνητη περιουσία. Με εξαίρεση το τελευταίο έγγραφο, που μπορεί να συναντήσει κανείς αλλά όχι πάντα μαζί με τις φορολογικές δηλώσεις και τα εκκαθαριστικά, τα έγγραφα που αφορούν περιουσία, γη ή χρήματα δεν βρίσκονται στη σακούλα με τα χαρτιά που φτάνει συνήθως στα χέρια μου. Είναι μετρημένες στα δάκτυλα οι περιπτώσεις που ένας ηλικιωμένος μου έχει δώσει να του διαβάσω κάποιο από αυτά τα έγγραφα. Σχεδόν πάντα υπήρχε κάποιο πρόβλημα στη σχέση με τον άνθρωπο που ήταν ή θα έπρεπε να ήταν επιφορτισμένος με τη φροντίδα του ηλικιωμένου. Ο βαθμός συγγένειας ποίκιλλε από την ηθικά φορτισμένη σχέση μητέρας-κόρης ως την περίπτωση ενός μοναχικού άνδρα που συμφώνησε με συμβολαιογραφική πράξη να κληροδοτήσει την ακίνητη περιουσία του σε μια «ξένη» με αντάλλαγμα να «τον κοιτάζει» και να τον «πολεμάει» αν πέσει από τα πόδια του, για όσο χρειαστεί. Σε δύο περιπτώσεις μάλιστα, αργότερα δέχθηκα αρχικά έμμεσα και αργότερα άμεσα την πρόταση να αναλάβω εγώ προσωπικά τη φροντίδα του ηλικιωμένου με αντάλλαγμα μια αρκετά αξιόλογη κληρονομιά.

Όπως είδαμε παραπάνω, η επιφυλακτικότητα, ή «κρυψίνοια» είναι ένα από τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά της Βουνιώτικης «νοοτροπίας». Η «κρυψίνοια» διέπει σε μεγάλο βαθμό και τις οικογενειακές σχέσεις. Συχνά φτάνει στο σημείο τα παιδιά να μη γνωρίζουν το ποσό της σύνταξης που παίρνουν οι γονείς τους. Σε πολλές περιπτώσεις εξάλλου, οι γονείς και τα παιδιά έχουν διαφορετικό λογιστή, μεθόδευση

που έχω συναντήσει και σε περιπτώσεις όπου οι σχέσεις γονιών και παιδιών είναι κατά τα άλλα καλές και βασίζονται σε σχέσεις αμοιβαιότητας. Άλλωστε, τόσο οι ηλικιωμένοι όσο και οι νεότεροι διατηρούν τουλάχιστον δύο λογαριασμούς στο όνομά τους: έναν που χρησιμοποιούν στις δημόσιες συναλλαγές τους, ιδιαίτερα για την κατάθεση των γεωργικών επιδοτήσεων, και τουλάχιστον ένα ακόμα που περιέχει τις οικονομίες. Το πρώτο βιβλιάριο χρησιμοποιείται και βγαίνει συχνά από το σπίτι. Μπορεί κανείς να το δει και σε κοινή θέα στο συρτάρι κάτω από το τηλέφωνο, ή ακόμα και στη φρουτιέρα στο τραπέζι του σαλονιού. Το δεύτερο είναι προσεκτικά καταχωνιασμένο σε κάποιο κρυφό μέρος του σπιτιού και βγαίνει σε εξαιρετικές περιπτώσεις, συνήθως για να μεταφερθούν σε αυτό ποσά από τον άλλο λογαριασμό. Οι ηλικιωμένοι λένε πολλές φορές πως κρατάνε αυτά τα χρήματα για το «ταξίδι», την κηδεία τους, αν και στις περισσότερες περιπτώσεις έχουν ήδη προπληρώσει με δόσεις τα έξοδα της τελετής.

Μια άλλη στρατηγική απόκρυψης αφορά την ακίνητη περιουσία: Οι ηλικιωμένοι Βουνιώτες πιέζονται από τα παιδιά τους να τους μεταβιβάσουν με γονική παροχή τα περιουσιακά τους στοιχεία όταν αρχίσουν να αποσύρονται από την ενεργητική οικονομική ζωή ή και νωρίτερα. Προσπαθούν όμως να κρατήσουν ένα ακίνητο στην κυριότητά τους, συνήθως ένα αγροτεμάχιο, για την περίπτωση που τα παιδιά τους θα τους «παρατήσουν στα στερνά τους» ή «στα δύσκολα». Πολλές φορές, όταν αυτό είναι δυνατό, η ύπαρξη αυτού του ακινήτου κρατείται κρυφή: τα παιδιά το μαθαίνουν μετά το άνοιγμα της διαθήκης. Ο λόγος είναι η ανασφάλεια. Αν και όλοι σχεδόν οι ηλικιωμένοι στο Βουνί δηλώνουν σίγουροι για τα παιδιά τους, πολλοί σε πιο ιδιωτικές συνομιλίες μας εξέφραζαν φόβο λέγοντας πως «δεν ξέρει κανείς τι του ξημερώνει». Υπάρχει άλλωστε ο φόβος τα παιδιά να «χολιάσουν» αν καταλάβουν οι γονείς «κρατούν» ένα μέρος της περιουσίας τους κρυφή και να «ψυχρανθούν», μια εκδοχή που οι ηλικιωμένοι τρέμουν. Ο επίσημος λόγος είναι η έλλειψη εμπιστοσύνης από το γονιό: «Δε με πιστεύεις; Καλα τι; Θα σε γελάσω;» Βαθύτερα όμως, συχνά κρύβεται η ανασφάλεια του παιδιού πως αφού θα έχει φροντίσει το γονιό του ως το τέλος, εκείνος μπορεί να δώσει το ακίνητο κάπου αλλού. Υφίσταται εξάλλου ο φόβος ένα από τα αδέρφια να «γυρίσει τα μυαλά του γέρου» και να τον πείσει να του γράψει κάτι περισσότερο από τα συμφωνημένα. Όσο περισσότερα παιδιά και λιγότερα υπάρχοντα έχει κανείς τόσο ευκολότερο είναι να «συνεριστούν» το ένα το άλλο και τελικά να στραφούν ενάντια του γονιού τους.

10.2 «Να μου το πάρουν με τα πεθάματα»: Εγγράφοντας τη συγγένεια

Η κυρά Μαρία (Μ.), 77 ετών, χήρα από 7 χρόνια με πολλά προβλήματα υγείας. με κάλεσε σπίτι της για να της γράψω φάρμακα που της έλειπαν. Γνωρίζομαστε χρόνια, με εκτιμά και με συμπαθεί. Με φωνάζει «Γιώργο μου» και «αγάπη μου». «Συγγνώμη που σου μιλάω στον ενικό, αλλά σε έχω σαν παιδί μου» μου είπε σήμερα. Γνωρίζω τα δύο από τα τρία παιδιά της: Το Στέφανο και το Γιώργο. Ο Στέφανος είναι παντρεμένος στο λιμάνι και έχει δύο μεγάλα παιδιά. Ο Γιώργος είναι άγαμος και ζει στον τουριστικό οικισμό. Εκεί έχει περάσει και η ίδια το μεγαλύτερο μέρος της ζωής της, στα τουριστικά καταλύματα που είχε χτίσει με οικονομίες δικές της και του άνδρα της, από τότε που οι δυο τους ήταν μετανάστες στη Γερμανία. Όταν τη γνώρισα, ακόμα ζούσε εκεί μαζί με το Γιώργο και παρόλο που από τότε ήδη είχε αρκετά εύθραυστη υγεία, ήταν εκείνη που κρατούσε την «επιχείρηση» όπως λέει η ίδια. Τα τελευταία χρόνια μένει μόνη της στο δικό της σπίτι στο χωριό. Μετακόμισε εκεί ένα χειμώνα που ο γιος της έλειπε στο εξωτερικό, «για πιο εύκολα»:

(Μ.): Ό, τι θέλω το έχω κοντά. Είναι το Κέντρο Υγείας δίπλα, τα μαγαζιά, περνάει και η Μαιρούλα [η νοσοκόμα του προγράμματος] για τα φάρμακα κάθε εβδομάδα, [αντί για κάθε 15 ημέρες στον απομακρυσμένο Οικισμό] έχω και γειτονιά, όταν είμαι καλά να βγω να πιώ έναν καφέ. Και άμα λάβω ανάγκη παίρνω ένα τηλέφωνο τον Σ., σε δυο λεπτά είναι εδώ. Ύστερα όταν είμαι στον Οικισμό και το χειμώνα είναι δύσκολα και το καλοκαίρι δεν έχω ησυχία. Έχω πελάτες που έρχονται χρόνια. Τα δωμάτια τα πολεμάει ο Γιώργος τώρα αλλά όλοι την κυρά Μαρία ξέρουν. Θέλουν καφέ, πρωινό, μεσημεριανό και εγώ δε μπορώ τώρα ούτε τον εαυτό μου να βλέπω. Έτσι ήρθα εδώ για χειμώνα στην αρχή και αρέστηκα. Πιο καλά εδώ. Σπίτι μου σπιτάκι μου δε λένε; Έχω την ησυχία μου.

Και οι δυο της γιοι πηγαινοέρχονταν συχνά σπίτι της όποτε αρρώσταινε και συχνά την συνόδευαν απέναντι όταν έπρεπε να νοσηλευτεί στο νοσοκομείο, κάτι που δε συνέβαινε σπάνια. Μια μέρα, όπως είχε συμβεί και άλλες φορές, μου ζήτησε να τηλεφωνήσω σε μια γιατρό από το νοσοκομείο για να της εξηγήσω ένα σύμπτωμα που της είχε παρουσιαστεί και να της μεταφέρω τις οδηγίες της:

(Μ.): εσύ ξέρεις καλύτερα, εγώ δεν έμαθα γράμματα. Όταν έπρεπε να πάω σχολείο σαν τα άλλα τα παιδιά ο μπαμπάς μου με έστελνε στα βόδια. Κι έτσι βόδι έμεινα κι εγώ. Με λίγα γράμματα [...] αλλά την επιχείρηση μια χαρά την κρατούσα, και με τα λίγα αυτά γράμματα που ξέρω.

Έμεινα αρκετά σπίτι της γιατί περίμενα ώσπου να έρθει η ώρα που θα έβρισκα τη γιατρό στο γραφείο της. Μου έφτιαξε καφέ και συζητήσαμε για πολλά θέματα.

(Μ.): Θέλω να σου ζητήσω και κάτι άλλο, αλλά δεν ξέρω πώς να στο πω...θέλω να κάνω μια διαθήκη αυτό το σπίτι που μένω στο γιο μου το Βλάση [μου αναφέρει ένα τρίτο πρόσωπο που δεν το γνωρίζω, το οποίο όπως έμαθα ζει απέναντι.] και σε θέλω για μάρτυρα, όταν έρθει η συμβολαιογράφος σπίτι το απόγευμα. Θα έρθουν και κάποια άλλα άτομα, αλλά δεν έχω ποιον άλλο να καλέσω. Δεν θέλω να είναι από εδώ δικοί μας. Μου είπε και η συμβολαιογράφος, συγγενείς δεν κάνει. Και δε θέλω κιόλας. Πιο καλά ξένοι, που δε μιλούν.

Συμφώνησα.

(Γ.): Πώς και το αποφάσισες να κάνεις διαθήκη κυρία Μαρία;

(Μ.): Να, τα άλλα τα παιδιά μου τα έχω κανονίσει, μόνο τον Βλάση τον είχα αφήσει παραμελημένο. Δεν πήρε τίποτα, μόνο ένα χωράφι. Πρέπει να φροντίσω και για αυτόν. Στους άλλους έδωσα από μισά την επιχείρηση και από μισό το καλό το χωράφι. Τους τα έκανα γονική παροχή. Αλλά αυτοί μεταξύ τους τα κανονίσανε να πάρει ο Γιώργος τα δωμάτια και ο Στέφανος το χωράφι. Ο Στέφανος το γύρεψε για να χτίσει. Τη μεταξύ τους τη μοιρασιά δεν την έκαναν με χαρτιά, αλλά εγώ σα μάνα ευχή και κατάρρα τους έδωσα να μην τα χαρούν αν γυρέψουν να βγάλουν το Γιώργο μου από μέσα [είναι από τα παιδιά της το πιο «άτυχο» για το οποίο όπως μου έχει πει η ίδια «στενοχωριέται» πολύ για το τι θα γίνει.]

(Γ.): Δε νομίζω να γίνει κάτι τέτοιο, τα αδέρφια είναι αγαπημένα.

(Μ.): Ναι καλά τ' αδέρφια, αλλά είναι εγγόνια, νύφες, γαμπροί, δεν ξέρεις ποτέ... Εγώ ήθελα να έχουν όλα τα παιδιά μου από ένα χωράφι, βλέπεις τι γίνεται σήμερα, καλό είναι να έχεις λίγο γη να καλλιεργείς, δεν ξέρεις πώς μπορεί να ερθούν τα πράγματα, μπορεί να πάνε κι άλλο πίσω. Κοίταξα να πάρουν τα δυο τ' αδέρφια από μισά τα δωμάτια κι ένα χωράφι και ο τρίτος ένα χωράφι και τώρα το σπίτι. Εκείνοι τα κανονίσαν μεταξύ τους ύστερα όπως τους βολεύει, αλλά εγώ έτσι τα σκέφτηκα. Νομίζω πως είναι δίκαια μοιρασιά, τι λες και συ που ξέρεις γράμματα;

(Γ.): Νομίζω πως είναι καλή μοιρασιά, ότι κοιτάξεις να τα μοιράσεις στα ίσα σε όλους, δεν πας να ξεχωρίσεις κανένα, όπως έχω δει να κάνουν άλλοι.

(Μ.): Όχι εγώ θέλω να έχουν και τα τρία μου τα παιδιά ό, τι δικαιούνται το ίδιο, να μη νιώθει κανένα αδικημένο. Και έτσι και εγώ έχω πάλι δικαίωμα και οι τρεις να με κοιτάζουν αν χρειαστεί. Και άμα πάλι δε θέλουν, μπορώ να χαλάσω τη διαθήκη και να το δώσω το σπίτι σε μια γυναίκα να με κοιτάξει. Ρώτησα τη συμβολαιογράφο και μου είπε ότι αν το θελήσω γίνεται.

Τα άλλα δύο πρόσωπα που θα παρίστατο ως μάρτυρες ήταν γνωστά, «ξένοι» που εργαζόνταν στο νησί όπως και εγώ. Η μία μάλιστα ανήκε στο προσωπικό του Κέντρου Υγείας, με περιορισμένη θητεία στο νησί. Συναντηθήκαμε σε ένα καφέ του οικισμού μαζί με τη συμβολαιογράφο και κατευθυνθήκαμε όλοι μαζί στο σπίτι, καθώς οι άλλοι δε γνώριζαν το δρόμο. Ανεβαίνοντας τις σκάλες με φώναξε από την άλλη πλευρά του δρόμου μια ηλικιωμένη γειτόνισσα της κυρά Μαρίας, η Φούλα, επίσης πελάτισσα του προγράμματος. Παραξενεύτηκε από την παρέα και την ώρα

που βρισκόμουν στη γειτονιά, γιατί δεν δούλευα απογεύματα αν δεν προέκυπτε κάτι έκτακτο. Προσπαθούσε με ερωτήσεις να μάθει το σκοπό της επίσκεψης. Δεν μπορούσα να την αποφύγω αφού έπρεπε να περάσω έξω από το σπίτι της για να μπω στο σπίτι της κυρά Μαρίας, και ήδη με είχε δει να ανεβαίνω τις σκάλες. Με βομβάρδισε με ερωτήσεις:

(Φ.): Πού πάτε Γιώργο; Στη Μαρία; Τι θα την κάνετε;

(Γ.): Πάμε να την κοιτάξουμε για την πίεση,

είπα για να την ξεφορτωθώ, και ζητώντας συγνώμη γιατί «οι γιατροί βιάζονται» κατεύθυνα τους συνοδοιπόρους μου στο εσωτερικό του σπιτιού. Η Μαρία κρυφάκουγε πίσω από τις τραβηγμένες κουρτίνες στο παράθυρο. Μετά τις γνωριμίες και τις τυπικές ευγένειες μου ζήτησε να της πω τι ακριβώς δικαιολογία χρησιμοποίησα στη γειτόνισσα για να την χρησιμοποιήσει και εκείνη και κατέληξε: «Καλά έκανες, δεν έχει δουλειά να ξέρει. Τι ρωτάει και ανακατώνεται;»

Η διαδικασία ήταν τυπική και σύντομη. Η συμβολαιογράφος διάβασε το κείμενο της διαθήκης σύμφωνα με τους τύπους. Πριν υπογράψει η Μαρία ξαναρώτησε: «Μπορώ να τη χαλάσω αν αλλάξω γνώμη;» Αφού η συμβολαιογράφος ξαναεξήγησε υπομονετικά όλους τους όρους και τις δυνατότητες της διαθήκης στην ηλικιωμένη γυναίκα, εκείνη υπέγραψε. Αφού υπογράψαμε κι εμείς, μας ευχαρίστησε και μας κέρασε από ένα ποτήρι σπιτικό λικέρ στον «καλό» δίσκο με το κέντημα, «για το καλό». όπως μας είπε. «Σας ευχαριστώ και ό, τι επιθυμείτε», μας ευχήθηκε. Η όλη διαδικασία διήρκεσε λιγότερο από μισή ώρα. Βγήκαμε από το σπίτι όλοι μαζί και καθένας πήρε το δρόμο του.

Βάσιμη ή όχι, η αβεβαιότητα σχετικά με το ποιός τελικά θα μείνει να τους βοηθήσει, μαζί με την πολυπλοκότητα των οικογενειακών συνισταμένων, οδηγεί πολλούς ηλικιωμένους Βουνιώτες σταδιακά να καθυστερούν τη μεταβίβαση της περιουσίας τους, ώσπου αφενός να αρχίσουν να νιώθουν αδύναμοι και να αφετέρου ξεκαθαρίσει το τοπίο. Σύμφωνα με το παραδοσιακό σύστημα αντίθετα, η μεταβίβαση λάμβανε χώρα όταν τα παιδιά τους παντρεύονταν. Το 1983 η κατάργηση του θεσμού της προίκας και η αύξηση της φορολογίας στις μεταβιβάσεις λόγω κληρονομιάς, έστρεψε τους Βουνιώτες στην εικονική πώληση και τη γονική παροχή. Τα παιδιά προτιμούν τη γονική παροχή από μια διαθήκη, γιατί είναι δυσκολότερα αντιστρέψιμη. Σε μια διαθήκη, ενέχεται ο κίνδυνος ακόμα και μετά από δέκα ή παραπάνω χρόνια φροντίδας, ο ηλικιωμένος να αλλάξει γνώμη και να κληροδοτήσει την περιουσία του

σε κάποιο άλλο πρόσωπο ή ένα ίδρυμα. Και στις δύο περιπτώσεις πάντως, το μοτίβο είναι κοινό: το σπίτι μεταβιβάζεται στο παιδί όταν οι ηλικιωμένοι αποσύρονται από την ενεργή οικονομική δράση και παραδίδουν τα ηνία στα παιδιά τους, συνήθως κοντά ή μετά από τη συνταξιοδότηση. Αν το παιδί παντρευτεί νωρίτερα, ή έχει άλλες ανάγκες, μπορεί να ζητήσει και να πάρει πιο νωρίς ό,τι του αναλογεί. Η εικονική πώληση είναι σπανιότερη από τη γονική παροχή, πιθανότατα λόγω της υψηλότερης φορολογίας.

Οι ηλικιωμένοι, πάντως, αισθάνονται πιο άνετα όταν στο παραχωρητήριο τίθεται ο όρος της ισόβιας επικαρπίας, τον οποία περιγράφουν ως εξής: «Το έχω γράψει στην κόρη μου ή το γιο μου, όσο ζω δε μπορούν να το κάνουν τίποτα. Ούτε να το πουλήσουν, ούτε να με βγάλουν. Άμα εγώ φύγω ας το κάνουν ό,τι θέλουν». Πολλοί ηλικιωμένοι ζητάνε ρητά στο συμβολαιογραφείο την παρακράτηση της επικαρπίας. Κάποιες φορές, όταν αισθάνονται πως η κατάσταση είναι επισφαλής, ζητούν να προστεθεί ένας ακυρωτικός όρος: η σύνδεση της δωρεάς με την παροχή φροντίδας και η δυνατότητα λύσης της με δικαστική απόφαση, αν αυτό δε συμβεί. Άλλοι πάλι, ενώ δηλώνουν πως δεν είναι αναγκαίος ένας τέτοιος όρος, στην ουσία δέχονται με ανακούφιση την πρόταση της συμβολαιογράφου για κάτι τέτοιο. Η συμβολαιογράφος, όπως μου είπε η ίδια, επιμένει τουλάχιστον στην παρακράτηση της επικαρπίας με σκοπό την εξασφάλιση του ηλικιωμένου, αν και ο λόγος τον οποίο επικαλείται επίσημα είναι το ευνοϊκότερο φορολογικό καθεστώς.

Ο όρος της ισόβιας επικαρπίας κάνει τους ηλικιωμένους να αισθάνονται πιο ασφαλείς και παράλληλα δεσμεύει το παιδί, που είναι υποχρεωμένο εφεξής να αναλάβει το γονιό του αν εκείνος «δε μπορεί». Βέβαια, όταν δεν υπάρχει βούληση από το νεότερο, ο όρος αυτός μπορεί να προσφέρει ελάχιστη ή καμία εξασφάλιση πως θα «ενδιαφερθεί» για τον γέρο ή τη γριά. Υπάρχει πάντα το ενδεχόμενο το ηλικιωμένο πρόσωπο να αφηθεί ουσιαστικά στην τύχη του με λίγες μόνο επισκέψεις «πότε πότε», «για τα μάτια». Σαν επιπλέον εξασφάλιση, οι ηλικιωμένοι κρατούν σχεδόν πάντα, όταν είναι εφικτό, κάποιο περιουσιακό στοιχείο, συνήθως ένα αγροτεμάχιο, σε περίπτωση που τα παιδιά τους δε θα τους φροντίσουν όπως πρέπει και θα χρειαστεί να αναζητήσουν κάποιο ίδρυμα που θα τους φιλοξενήσει.

Σε αρκετές περιπτώσεις, παρόμοιες δικαιοπραξίες μεταξύ γονιού και ενός παιδιού πραγματοποιούνται χωρίς να ενημερωθούν τα αδέρφια. «Ξεχωρίζοντας» τα παιδιά τους, μέσω της διανομής της περιουσίας τους, οι ηλικιωμένοι καθορίζουν στην ουσία τη δομή, τις λειτουργίες και τις υποχρεώσεις κάθε μέλους της οικογενειακής

ομάδας, κατασκευάζοντας με τις αποφάσεις τους ιδιαίτερους δεσμούς και σχέσεις στο εσωτερικό της.

Η συγγενικότητα που καλλιεργείται από τη στιγμή της γέννησης των παιδιών, επιβεβαιώνεται μέσω της μεταβίβασης περιουσίας, αλλά η πράξη που επισφραγίζει την επιλογή είναι το «γράψιμο» στα χαρτιά. Κάθε μέλος μιας οικογένειας που φτάνει στο συμβολαιογραφείο, έχει καταλήξει σε αποφάσεις που πρέπει να ισορροπήσουν ανάμεσα στις ανάγκες, τις υποχρεώσεις, τις προσδοκίες και τις δυνατότητες που συνεπάγεται η επιλογή του. Για τους ηλικιωμένους η κατάσταση είναι ιδιαίτερα αγχωτική, τόσο γιατί έχουν επίγνωση του αντίκτυπου των επιλογών τους στις σχέσεις με τα παιδιά τους, όσο και επειδή μέχρι να έρθουν στο σημείο που πραγματικά θα «βρεθούν σε ανάγκη» δεν μπορεί να είναι βέβαιοι πως έχουν ποντάρει σωστά. Μιλώντας με τη συμβολαιογράφο, μου έκανε εντύπωση το πόσο συχνά οι ηλικιωμένοι που φτάνουν εκεί της φαίνονταν προβληματισμένοι. Η ανασφάλειά τους φτάνει στο σημείο να φοβούνται όχι μόνο για το αν θα τους κοιτάξουν τα παιδιά τους, αλλά και πως ίσως μια μέρα βρουν το σπίτι που μένουν πουλημένο, και οι ίδιοι θα πρέπει να «βγουν» από μέσα. Μου ανέφερε ένα παράδειγμα που συναντά πολύ συχνά:

Έρχεται για παράδειγμα μια γιαγιά με τα παιδιά της, για να τους μεταβιβάσει το σπίτι. Η γιαγιά μου λέει πως θέλει να τους το γράψει να είναι δικό τους. Δηλώνει πως είναι σίγουρη. Την βλέπω όμως πως κάτι δεν πάει καλά, είναι σφιγμένη. Διώχνω τους υπόλοιπους με κάποια πρόφαση και τη ρωτώ «γιαγιά είσαι σίγουρη για αυτό που θέλεις να κάνεις; Το έχεις αποφασίσει»; Και η γιαγιά σκέφτεται και μετά απαντάει: «Θέλω να τους το γράψω, αλλά να μου το πάρουν με τα πεθάματα».

Υπό τις παραπάνω συνθήκες, η λύση που προωθείται συνήθως είναι να μεταβιβαστεί το ακίνητο σαν γονική παροχή, με τον ηλικιωμένο να διατηρεί δικαίωμα ισόβιας επικαρπίας. Όταν πρόκειται για τα παιδιά των ηλικιωμένων, συνήθως αποφεύγεται να προστεθεί ακυρωτική ρήτρα που να προβλέπει ρητά την υποχρέωση του αποδέκτη να φροντίζει τον ηλικιωμένο. Η συμβολαιογράφος πίστευε ότι ενώ οι ηλικιωμένοι προφασίζονται πως αποφεύγουν την ρήτρα γιατί είναι σίγουροι για τα παιδιά τους ότι θα έχουν τη φροντίδα που θα ζητήσουν αν τη χρειαστούν, και ένας τέτοιος όρος είναι περιττός, στην πραγματικότητα την αποφεύγουν γιατί φοβούνται πως τα παιδιά τους θα «προσβληθούν» και θα «χολιάσουν». Στο ηθικό σύμπαν του Βουνιού άλλωστε, η πίστη πως το παιδί που έχει ευεργετηθεί θα κοιτάξει τους γονείς του είναι, ή πρέπει να είναι, μια αδιαμφισβήτητη βεβαιότητα.

Αντίθετα, αντίστοιχοι όροι εισέρχονται στα έγγραφα μεταβίβασης μεταξύ ατόμων που δε συνδέονται με κοντινή συγγενική σχέση. Τέτοιες περιπτώσεις αφορούν συνήθως ένα άτεκνο ηλικιωμένο και ένα μακρινό ανηψιό ή ανηψιά, ή ακόμα και ένα εντελώς «ξένο», Έλληνα ή αλλοδαπό. Εδώ δεν υπάρχει συγγενική σχέση που να προϋποθέτει την εκπλήρωση των υποχρεώσεων που η μεταβίβαση ακινήτων εγκαθιδρύει. Οι δύο πλευρές συσχετίζονται μέσω των χαρτιών με σκοπό την επισημοποίηση και παγίωση μιας σχέσης φροντίδας. Το νόημα της δικαιοπραξίας είναι πιο ξεκάθαρο και ο λόγος που βρίσκονται στο συμβολαιογραφείο είναι σαφής και προσυμφωνημένος: Σου γράφω αυτά για να με κοιτάξεις από εδώ και εμπρός». Όσοι εμπλέκονται σε μια τέτοια σχέση χρησιμοποιούν την οικογενειακή ονοματολογία προκειμένου να την επενδύσουν με ένα ένδυμα φυσικότητας και κανονικότητας όπως «ψυχοπαίδι» ή «θείος» και «ανηψιά». Ο πρακτικός σκοπός της σχέσης όμως βρίσκεται αποτυπωμένος ρητά στο συμφωνητικό: Ονομάζεται *δωρεά με διαλυτική πρόθεση*. Προβλέπεται γραπτά πως ο νεότερος από τους συμβαλλόμενους αναλαμβάνει τη φροντίδα του/της ηλικιωμένου ως το θάνατό του, χωρίς να ζητάει άλλο αντάλλαγμα. Σε περίπτωση αθέτησης της δέσμευσης, ο ηλικιωμένος διατηρεί το δικαίωμα να αιτηθεί μονομερώς λύση της σχέσης και να ανακτήσει την ιδιοκτησία και κυριότητα του ακινήτου με δικαστική απόφαση.

Τον ίδιο σκοπό εξυπηρετούν οι γάμοι μεταξύ υπερηλίκων ανδρών και πολύ νεότερων αλλοδαπών γυναικών. Σε τέτοιους γάμους ο σκοπός είναι η δέσμευση της γυναίκας σε μια σχέση φροντίδας, και είναι ξεκάθαρο πως το ζευγάρι δεν έχει ερωτικές σχέσεις. Σύμφωνα με τη συμβολαιογράφο, υπάρχουν στο νησί τουλάχιστον τρεις αλλοδαπές γυναίκες που έχουν κατ' επανάληψη παντρευτεί ηλικιωμένους Βουνιώτες για να τους γηροκομήσουν. Οι όροι αυτών των γάμων μπορεί να ενισχύονται για περισσότερη ασφάλεια και από ένα ιδιωτικό συμφωνητικό ή μια διαθήκη που να εξασφαλίζει τις απαιτήσεις και τις υποχρεώσεις και των δύο πλευρών, για παράδειγμα την παραχώρηση ενός συγκεκριμένου ακινήτου, συνήθως ενός σπιτιού, σε αντάλλαγμα την παροχή φροντίδας. Σε μια περίπτωση μάλιστα, μαζί με το ζευγάρι είχε έρθει και ο γιος του ηλικιωμένου για να υπογράψει ότι παραιτείται των τυχόν κληρονομικών δικαιωμάτων του υπέρ της νέας συζύγου του πατέρα του. Σύμφωνα με τους πληροφορητές μου, ο άνδρας δήλωσε κατά την δικαιοπραξία : «δεν μπορώ να κοιτάξω τον πατέρα μου, δεν χρειάζομαι το σπίτι, οπότε είναι σωστό να τα πάρει εκείνη που θα τον πολεμάει».

Στο συμβολαιογραφείο δημιουργούνται ή επικυρώνονται δεσμοί και

υποχρεώσεις, και επισημοποιούνται σχέσεις αλληλεξάρτησης μέσω της προσφοράς και της ανταπόδοσης. Το «γράψιμο» της περιουσίας δεν αψηφά απλώς την μοίρα (Gavrieliades 1976: 268, Herzfeld 1982: 649), ή την πατροπαράδοτη τάξη πραγμάτων (Loizos 1975). Σημαντικότερα, δηλώνει ταυτόχρονα «προτίμηση» και απόρριψη προς συγκεκριμένα πρόσωπα της οικογένειας. Σε αυτό το επικίνδυνο παιχνίδι, η αναφορά στη συγγένεια αποτελεί άλλοτε μία *a priori* βάση διαπραγμάτευσης πάνω στην οποία θα θεμελιωθεί και κατασκευαστεί μια σχέση φροντίδας, και άλλοτε μια *de fortiori* κατασκευή που νομιμοποιεί μια σχέση που ξεκίνησε στη βάση της ανάγκης. Και στις δύο περιπτώσεις, η καταλυτική ενέργεια που επιβεβαιώνει τη δέσμευση είναι το γράψιμο στα χαρτιά, η «υπέρτατη πράξη καθορισμού» (Herzfeld 1982: 649).

11. Βοήθεια από «ξένα» χέρια: Προγράμματα, ξένες γυναίκες, γηροκομείο, νοσοκομείο

Σε αυτό το κεφάλαιο παρουσιάζονται οι εναλλακτικές λύσεις για τους εύθραυστους ηλικιωμένους, όταν υφίστανται κωλύματα και δυσκολίες στον διαθέσιμο συγγενικό κύκλο τους. Αναφέρομαι διαδοχικά στη μίσθωση επαγγελματιών της φροντίδας, «γυναικών» όπως τις αποκαλούν οι Βουνιώτες, στο Βοήθεια στο Σπίτι και τα όρια του, και το γηροκομείο. Κάθε λύση έχει τους περιορισμούς της – οικονομικούς, χωρικούς, χρονικούς και ηθικούς. Η αναζήτηση χρηματικών ενισχύσεων από ασφαλιστικά ταμεία, η οποία τις περισσότερες φορές διατίθεται για τη μίσθωση «μιας γυναίκας», συνήθως αλλοδαπής, με αντικείμενο εργασίας την φροντίδα ηλικιωμένων, περνά μέσα από δυσχερείς, συνήθως καταδικασμένες σε αποτυχία αναζητήσεις των κατάλληλων «χαρτιών», των ιατρικών γνωματεύσεων. Γνωματεύσεις χρειάζονται ακόμα και για και το γηροκομείο, το ύστατο καταφύγιο των ηλικιωμένων. Κομβικό σημείο αυτής της διαδρομής είναι το νοσοκομείο και ιδιαίτερα η στιγμή της ιατρικής εξέτασης. Εκεί υποστασιοποιείται ο ρυθμιστικός ρόλος του ιατρικού βλέμματος, πρωτίστως με τα επίσημα έγγραφα στα οποία αποκρυσταλλώνεται: τους νόμους και τις ιατρικές γνωματεύσεις. Αναδεικνύονται τα τυφλά σημεία της ιατρικής ματιάς, σύμφωνα με την οποία οι ανάγκες του ηλικιωμένου σώματος δεν ερμηνεύονται ως συμπτώματα συγκεκριμένων, επιδοτούμενων ασθενειών, αλλά κατηγοριοποιούνται ως «κοινωνικό πρόβλημα», ή «απλά γεράματα», με αποτέλεσμα την αποτροπή μιας αποτελεσματικής κρατικής παρέμβασης.

11.1 «Να βρούμε μια γυναίκα»: Πληρωμένη φροντίδα και απαιτούμενα προσόντα

Για σύνθετους λόγους που αναπτύχθηκαν παραπάνω, τα γυναικεία και μη χέρια που πλεόναζαν «κειά τα χρόνια» για τη φροντίδα των λίγων τότε γέρον, έγιναν στην πορεία όλο και πιο σπάνια και απρόθυμα να αναλάβουν το βάρος ενός ολοένα αυξανόμενου πληθυσμού αδύναμων ηλικιωμένων στο νησί. Μια πρόσφορη διέξοδος στην απουσία της οικογένειας ή την αδυναμία της να παράσχει χέρια βοήθειας στους ηλικιωμένους της είναι, τα τελευταία χρόνια να προσληφθεί μια «ξένη γυναίκα⁶⁹»,

⁶⁹ Είναι άξιο προσοχής πως σε όλες τις περιπτώσεις που έχω ακούσει, πάντα η αναφορά σε αυτό το άτομο έξω από την οικογένεια είναι «γυναίκα». Δεν άκουσα ποτέ κάποιον που είπε «να βρούμε ή

«τση πληρωμής». Χάρη στη θέση μου στο πρόγραμμα, είχα αποκτήσει μια αρκετά πλήρη εικόνα των ποικίλων εκφάνσεων της πρακτικής στο Βουνί. Είχα παρακολουθήσει την καθημερινότητα της φροντίδας πολλών ηλικιωμένων από τις γυναίκες που προσλάμβαναν, ντόπιες και ξένες, και συζητήσει τόσο με εκείνες, όσο και με τους ηλικιωμένους που φρόντιζαν, για τις σχέσεις τους. Ορισμένες μάλιστα από τις ντόπιες γυναίκες της πληρωμής εργάζονταν κατά καιρούς με πεντάμηνη ή οκτάμηνη σύμβαση σε ένα από τα δύο προγράμματα, οπότε τις γνώριζα ακόμα καλύτερα. Έπειτα από αρκετά χρόνια στη δουλειά, είχα φτάσει να θεωρούμαι ένας από τους γνώστες της τοπικής αγοράς. Έτσι, με προσέγγιζαν όχι μόνο ηλικιωμένοι και οι συγγενείς τους που αναζητούσαν μια γυναίκα για να φροντίζει τους γέρους τους, αλλά και πολλές από τις ίδιες τις γυναίκες, ντόπιες και ξένες, προκειμένου να τις φέρω σε επαφή με νέους δυνητικούς πελάτες.

Ο όρος «ξένη», όπως και στις άλλες περιστάσεις που συζητήθηκαν, επιδέχεται διαφορετικών ερμηνειών ανάλογα με την περίπτωση. Πρωταρχικά σημαίνει έξω από την οικογένεια, ή καλύτερα έξω από το πλέγμα των οικογενειακών υποχρεώσεων. Μπορεί «ξένη» να χαρακτηριστεί μια κουμπάρα ή ξαδέρφη, μια μακρινή συγγενής έξω από το στενό οικογενειακό κύκλο. Δευτερευόντως, «ξένη» σημαίνει «όχι Βουνιώτισσα». Συχνά, γυναίκες που δεν έχουν καταγωγή από το νησί προτιμούνται έναντι των ντόπιων στη φροντίδα των γέρων. Ο λόγος είναι πως μια ντόπια γυναίκα θεωρείται πως «κρατά το στόμα της κλειστό» δυσκολότερα και «μπορεί να κάνει ζημιά» ευκολότερα, κοινοποιώντας προς το σημαίνον ακροατήριο του Βουνιώτικου «κόσμου» του οποίου αποτελεί μέρος, ευαίσθητες πληροφορίες. Η ξένη γυναίκα αντίθετα, «δεν θα το βγάλει παραξέω» τόσο εύκολα, πρωταρχικά επειδή ακριβώς είναι ξένη, χωρίς τις επαφές και την οικειότητα με τον περίγυρο των ντόπιων γυναικών. Αναμένεται έτσι από εκείνη πως θα είναι περισσότερο προσεκτική και συγκρατημένη, καθώς και πως δεν θα μοιράζεται το κοινό *habitus* μιας κοινωνίας που το «στόμα» και η εκφορά του είναι ένα όπλο το οποίο χρησιμοποιείται σε κάθε μικρή ή μεγάλη αντιπαράθεση με εξαιρετική ευκολία. Έρευνες στην Ελλάδα έχουν δείξει πως πολλές φορές οι εργοδότες και εργαζόμενες στο πεδίο της οικιακής εργασίας δυσκολεύονται να κατανοήσουν η μια την άλλη, καθώς για να νοηματοδοτήσουν τη σχέση τους αναφέρονται σε διαφορετικά πολιτισμικά πρότυπα (Τοπάλη 2006, 2008). Για παράδειγμα, οι Φιλιππινέζες οικιακές βοηθοί στα μεσοαστικά σπίτια

βρήκαμε κάποιο άνθρωπο» ή «ένα άτομο», πόσο μάλλον «έναν άνδρα». Η δουλειά της φροντίδας ενός κατάκοιτου ανθρώπου είναι αδιαμφισβήτητα μια δουλειά με φύλο-μια γυναικεία δουλειά.

αντιμετωπίζονται ως «ψυχοκόρες», μία πρακτική που δεν αποτελεί Ελληνική ιδιαιτερότητα (Βλ. Karner 1998), ενώ οι ίδιες αντιλαμβάνονται τους εαυτούς τους ως «επαγγελματίες» (Παπαταξιάρχης, Τοπάλη & Αθανασοπούλου 2009, Topali 2010). Παρόμοιες «παρεξηγήσεις» οδηγούν σε εντάσεις, συγκρούσεις και διαπραγματεύσεις των ιδιοτήτων του οικιακού χώρου και των ταυτοτήτων όσων αλληλεπιδρούν μέσα σε αυτόν σαν εργαζόμενες ή εργοδότες (Παπαταξιάρχης, Τοπάλη & Αθανασοπούλου 2009). Οι Βουνιώτες πάντως, αξιολογούν μάλλον θετικά την οικονομική και πολιτισμική απόσταση που τους χωρίζει από τις «ξένες γυναίκες», που ως γενική κατηγορία θεωρούνται λιγότερο επικίνδυνες από τις «δικές τους» γυναίκες, που τις χαρακτηρίζουν «κουτσομπόλες» και «γλωσσούδες».

Από τα μέσα του 1990 και ως σήμερα, με την αθρόα είσοδο ξένων μεταναστών στην Ελλάδα, ο όρος «ξένη» έχει φτάσει στο Βουνί να ταυτίζεται με τον όρο «Βουλγάρα». Οι Βουλγάρες, ή «Βουργάρες», κατά τους Βουνιώτες είναι «καλές» και «πονετικές» με τους γέρους, «τους αγαπούν», όπως μου έχουν αναφέρει πολλές ηλικιωμένες και μη συνομιλήτριες. Την ίδια εντύπωση έχουν και για τις «Αρμένισσες» και τις Γεωργιανές. Κατά τους Βουνιώτες, οι γυναίκες με τις παραπάνω καταβολές είναι υπομονετικές και «δεν είναι νευρικές», όπως θεωρούν τις «δικές μας» και τις «Αλβανίδες⁷⁰». Αξιοσημείωτο είναι πως ακριβώς η ιδιότητα του «νεύρου» είναι εκείνη που εκτιμάται θετικά από τις εργοδότες στις γυναίκες που τις παίρνουν «με τη μέρα» για «γενική καθαριότητα». Μια «νευρική» γυναίκα, παρότι είναι δυνατό να θεωρείται από τους ηλικιωμένους και την οικογένειά τους «καθαρή» και «εργατική», δεν προτιμάται για τη φροντίδα των ηλικιωμένων. Μάλιστα, μια ηλικιωμένη η οποία προτιμούσε μια συγκεκριμένη γυναίκα «της πληρωμής» για τη γενική καθαριότητα του σπιτιού της, την απέρριψε όταν της την πρότεινα αργότερα για οικογενειακή βοηθό. Κατ' εκείνη, αν και «εργατική» και «καθαρή», η γυναίκα εκείνη «δεν έκανε» ακριβώς επειδή ήταν «νευρική», για τον ίδιο λόγο που την προτιμούσε για τη γενική καθαριότητα του σπιτιού της. Η κατάλληλη γυναίκα για τη φροντίδα των ηλικιωμένων αντίθετα πρέπει να είναι «ήσυχη», «μαλακή», και «υπομονετική».

Κορωνίδα των ιδιοτήτων της ιδανικής γυναίκας της πληρωμής είναι οι ψυχικές αρετές στις οποίες προσδοκούν οι ηλικιωμένοι από μια γυναίκα: Πρέπει να

---

⁷⁰ Η απόδοση ιδιαίτερων χαρακτηριστικών ιδιοτήτων σύμφωνα με την εθνικότητα έρχεται σε συμφωνία με άλλες έρευνες γύρω από την οικιακή εργασία στη Ελλάδα. (βλ. Τοπάλη 2006, 2008, 2010a, 2010b Παπαταξιάρχης Τοπάλη & Αθανασοπούλου, 2008)

είναι «καλή», «να έχει υπομονή» και να είναι «πονετικιά». Ο καλότροπος, ήπιος χαρακτήρας αποτελεί βασική αξία στη φροντίδα, καθώς όλοι οι αδύναμοι ηλικιωμένοι στο νησί, προσλαμβάνουν γυναίκα με την προσδοκία πως μια ημέρα «από εκείνη θα περιμένουν για όλα τα αναγκαμένα». Έχοντας από την εμπειρία τους εδραιωμένη την πεποίθηση πως η εξουσία μεταβιβάζεται από το αδύναμο άτομο σε εκείνο που το πολεμά, προτιμούν μια γυναίκα με υπομονή και κατανόηση στον πόνο του άλλου. Ιδιαίτερα ηλικιωμένα πρόσωπα με φήμη ως «απαιτητικά» και «ιδιότροπα» επιμένουν ιδιαίτερα σε αυτή την ιδιότητα, καθώς η διαφωνία και η αντιλογία θα φέρει «φαγωμάρα» μεταξύ τους. Η γυναίκα πρέπει να είναι «πονετικιά», και να «αισθάνεται» όχι μόνο τον πόνο του άλλου, αλλά και τις ανάγκες του, χωρίς εκείνος να τις εκφράζει. Επιπλέον, πρέπει να ψυχανεμίζεται τους «σωστούς» τρόπους συμπεριφοράς σε διάφορες περιστάσεις, κάτι όχι πάντα εύκολο για ένα πρόσωπο που προέρχεται από διαφορετική κουλτούρα.

Δεν πρέπει όμως να είναι «ευαίσθητη» ή «λιπόψυχη». Είναι σημαντικό η γυναίκα που θα επιλεγεί να είναι «θαρρετή», ώστε να μην λιποψυχήσει όταν χρειαστεί να αντιμετωπίσει τις δυσκολίες της αρρώστιας του γέρου που φροντίζει. Η φροντίδα ενός κατάκοιτου προσώπου εκτός από συναισθηματικά απαιτητική είναι και ψυχοφθόρος, ειδικά όταν καλείται κανείς να χειριστεί σώματα κατάκοιτων ατόμων που «όπως και να τα πιάσεις πονάνε». Αν η γυναίκα «λυπάται» το καθηλωμένο στο κρεβάτι πρόσωπο που βογκάει σε κάθε απόπειρα μετακίνησής του, και «την πιάνει η ψυχή της» όποτε πρέπει να το πιάσει, δεν θα αποφευχθεί το μεγαλύτερο κακό που μπορεί να πάθει ένας κατάκοιτος ηλικιωμένος: Να «ανοίξει» και να «σαπίσει». Η ακινησία και η πλημμυής καθαριότητα που προκαλεί ή επισπεύδει την έλευση ελκών κατάκλισης και των μολύνσεων που τα συνοδεύουν, έχουν πρωταρχικό αίτιο το φόβο των επαγγελματιών και μη φροντιστών απέναντι στο κατάκοιτο σώμα και την λύπηση προς τον ανθρώπινο πόνο παρά την αδιαφορία. Γιαντό, λένε στο Βουνί όσες ασχολούνται με τη φροντίδα επαγγελματικά και μη, «πρέπει να 'σαι θαρρετή», να κάνεις «αυτό που πρέπει», για να μην έρθουν «αυτά που πιο χειρότερα δεν γίνονται».

Άλλα, εξίσου σημαντικά κριτήρια των ηλικιωμένων και των παιδιών τους όταν εξετάζουν μια υποψήφια «γυναίκα», είναι αν «βαστάει» και αν «πιάνει». Οι συγκεκριμένοι όροι αναφέρονται στο αν η γυναίκα δέχεται να αναλάβει τη «βαριά» αλλά κυρίως «βρώμικη» δουλειά της ατομικής καθαριότητας του ηλικιωμένου, ιδιαίτερα όταν είναι κληήρης. Το ερώτημα είναι κρίσιμο και για όσους προσλαμβάνουν μια γυναίκα για τους γέρους τους, επειδή έχουν παρατηρήσει μια

επιδείνωση της κατάστασής τους και προβλέπουν πως στο εγγύς μέλλον πως το ηλικιωμένο πρόσωπο θα *πέσει από τα πόδια του* και θα καταστεί κατάκοιτο. Τότε, όπως μου λένε χαρακτηριστικά, δεν θέλουν η γυναίκα «μόλις δει τα ζόρια να τους παρατήρει στα κρύα του λουτρού», «να τρέχουν και να μη φτάνουν».

Σε αρκετές περιπτώσεις, οι ίδιες γυναίκες απασχολούνται στον ίδιο γέρο ή γριά για αρκετά χρόνια. Συχνά εξάλλου, το ίδιο πρόσωπο αναλαμβάνει διαδοχικά τους γέρους μιας ευρύτερης οικογένειας, καθώς συγγενείς ενός τελευτήσαντος ηλικιωμένου δίνουν συστάσεις σε όσους αντιμετωπίζουν το ίδιο πρόβλημα με εκείνους. «Έτσι γίνηκε η προξενιά», μου ανέφερε χαριτολογώντας μια ηλικιωμένη γυναίκα για μια παρόμοια διευθέτηση. Η μεταφορά της «προξενιάς» ήταν ιδιαίτερα εύστοχη, καθώς η σχέση μεταξύ της γυναίκας και των ηλικιωμένων μοιράζεται αρκετά κοινά χαρακτηριστικά με ένα συμφωνημένο γάμο. Καταρχήν, μια γυναίκα θα περάσει πολλά χρόνια με το γέρο ή τη γριά που κοιτάζει. Η επιλογή της καταλληλότερης θα καθορίσει την ποιότητα της υπόλοιπης ζωής του ηλικιωμένου. Η ορθή επιλογή καθορίζει επίσης κατά πόσο η υπόλοιπη οικογένεια θα έχει το κεφάλι της ήσυχο στο μέλλον, καθώς μια ακατάλληλη γυναίκα «θα τους βάλει σε μπελάδες». Η υπονοούμενη αναφορά στην οικονομική διάσταση της σχέσης φροντίδας δεν θα μπορούσε να λείπει, καθώς μια από τις κύριες έγνοιες στις προξενιές, ιδιαίτερα κειά τα χρόνια ήταν οι οικονομικού τύπου αποτιμήσεις και διαπραγματεύσεις για την συνεισφορά των δύο μερών, σε είδος ή σε χρήματα. Πέρα από τη οικονομική διάσταση της σχέσης, σε ό, τι αφορά τις προσωπικές της απολήξεις, συχνά η γυναίκα που προσλαμβάνεται πρώτη φορά αντιμετωπίζεται με επιφυλακτικότητα και διανύει μια δοκιμαστική περίοδο υπηρεσίας, προκειμένου οι ηλικιωμένοι άντρες και γυναίκες «να δουν αν θα τα ταιριάξουν» μαζί τους, μια έκφραση η οποία επίσης χρησιμοποιούν οι ηλικιωμένοι αναφερόμενοι στις επίσημες και ανεπίσημες σχέσεις που συνάπτουν οι νεότεροι συγγενείς τους με πρόσωπα του αντίθετου φύλου. Η ιδανική γυναίκα της πληρωμής διαθέτει μια σειρά από συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που την καθιστούν ικανή να επιτελέσει το δύσκολο έργο της. Ιδεατά, δεν έχει «οικογενειακές υποχρεώσεις» και δεν ενδιαφέρεται να αποκτήσει. Διαφορετικά θα αποσυρθεί από τη σχέση. Όπως μου ανέφερε η Θεανώ, 82 ετών, όταν την ρώτησα γιατί άλλαξε γυναίκα, μου απάντησε για την προηγούμενη πως

Καλή ήταν, αλλά ήθελε να παντρευτεί να κάνει οικογένεια, τόλεγε κιάλας η γυναίκα, «εγώ θέλω να παντρευτώ», έτσι και έκανε. Έκατσε λίγο πάνω από χρόνο και έφυγε.

Για το λόγο αυτό, ντόπιες ή ξένες, προτιμώνται συνήθως γυναίκες μέσης ηλικίας, λίγο πριν ή γύρω στην ηλικία συνταξιοδότησης, με μεγάλα παιδιά.

Έπειτα, η γυναίκα πρέπει να έχει τις σωματικές ικανότητες να ανταπεξέλθει σωματικά στα «βάρητα» της φροντίδας, καθώς καθημερινά καλείται να σηκώνει πολλές φορές τους γέρους από το κρεβάτι, την πολυθρόνα ή τη τουαλέτα και να τους υποβαστάζει κατά τη κίνησή τους μέσα στο σπίτι. Όταν πια οι ηλικιωμένοι φτάνουν στο σημείο όπου δεν μπορούν να σταθούν ούτε με τη βοήθεια ενός άλλου ατόμου και φτάνουν στο σημείο «να τα κάνουν όλα στο κρεβάτι», η γυναίκα πρέπει κάθε λίγο να γυρίζει και να ανασηκώνει το συνήθως αγκυλωμένο «σαν ξύλο» σώμα του κατάκοιτου ηλικιωμένου. Για αυτό το λόγο, η γυναίκα πρέπει «να είναι γερή», «να βαστάει», «να αντέχει» και να είναι εν γένει «ικανή» σωματικά. Για την διασφάλιση των επιθυμητών χαρακτηριστικών αποτιμάται, μεταξύ άλλων πληροφοριών και ενδεικτών, ο σωματότυπος της γυναίκας. Προτιμώνται γυναίκες με μεγάλα, βαριά σώματα που μοιάζουν δυνατά, ενώ ένας λεπτός σωματότυπος αποτελεί σημάδι πως η γυναίκα «δεν θα τα βγάλει πέρα» και «δε θα αντέξει πολύ». Ο κανόνας βέβαια επιδέχεται εξαιρέσεις: Πολλές φορές έχω ακούσει λόγια θαυμασμού για τον τρόπο που πιάνει «εκείνο το λιανέλικο» που «δεν το έβαζε το μάτι σου», ενώ σε άλλες περιπτώσεις το πλεονέκτημα ενός βαριού σώματος μετατρέπεται σε μειονέκτημα όταν η γυναίκα δεν διαθέτει τη δύναμη που φαίνεται να έχει, «δεν είναι ψυχωμένη». Άλλωστε, «σφάλματα» όπως μια προβληματική μέση δεν φαίνονται με τη πρώτη ματιά ή μπορεί να προκύψουν στην πορεία.

Ίσως ακόμα σημαντικότερα στην κρίση των υποψήφιων εργοδοτών, η γυναίκα τση πληρωμής πρέπει «να πιάνει», «να μη σιχαίνεται». Η φροντίδα των ηλικιωμένων, ακόμα και εκείνων που στέκονται στα πόδια τους και «εξυπηρετούνται» σε βαθμό που χρειάζονται μόνο περιστασιακή φροντίδα, απαιτεί επαφή με «βρωμιές» και «ακαθαρσίες», ξεκινώντας από το νεροχύτη με τα άπλυτα πιάτα και το ποτηράκι της μασέλας, ως τη τουαλέτα και το καλάθι των αχρήστων. Καθώς το ηλικιωμένο πρόσωπο αντιμετωπίζει με τον καιρό μεγαλύτερες δυσκολίες αυτοεξυπηρέτησης, σταδιακά απαιτείται από τη γυναίκα να αγγίζει το ηλικιωμένο σώμα και να έρχεται σε επαφή με τα ακάθαρτα υγρά του όλο και συχνότερα, σε ολοένα και πιο προσωπικά σημεία. Μια γυναίκα που «σ'χέν'τι» πολύ σύντομα «λιποψυχά» και εγκαταλείπει τη δουλειά. Πολλοί αφηγούνται ιστορίες γυναικών «τση πληρωμής» που «έλεγαν πολλά λόγια» αλλά εξαφανίστηκαν σύντομα αφότου ήρθαν αντιμέτωπες με την πρώτη πάνα

ακράτειας του ηλικιωμένου.

Το «οικονομικό», η συμφωνημένη αμοιβή της σχέσης, αποτελεί καθοριστικό παράγοντα τόσο για την ευόδωση της συμφωνίας όσο και την απρόσκοπτη συνέχιση της. Οι αμοιβές για το παρεχόμενο έργο της φροντίδας εξαρτώνται από τρεις κυρίως παράγοντες:

1. Το χρόνο δέσμευσης που συμφωνείται. Όσο περισσότερος ο χρόνος, τόσο περισσότερα τα χρήματα.
2. Το πόσο βαριά ή βρώμικα είναι τα συμφωνημένα καθήκοντα.
3. Την οικονομική δυνατότητα του ηλικιωμένου και των υποχρεωμένων συγγενών τους.

Δεν έχω παρατηρήσει διαφορές στην αμοιβή ανάλογα με την εθνικότητα της «γυναίκας». Μάλιστα, ιδιαίτερα πριν η οικονομική κρίση γίνει αισθητή στο Βουνί, ίσχυε, εκτός ελαχίστων περιπτώσεων, μια άτυπη «ταρίφα» σύμφωνα με την οποία αμείβονταν οι γυναίκες. Όταν ως διαμεσολαβητής μάθαινα πως μια γυναίκα επέλεγε να προσφέρει τις υπηρεσίες της με λιγότερα χρήματα, οι δύο πλευρές μου ζητούσαν να μη αποκαλύψω την χαμηλή τιμή. Η γυναίκα «για να μην της χαλάσω την πιάτσα», και οι εργοδότες για να μην «της κάνουν ζημιά», και φανούν αγάριστοι για την «εξυπηρέτηση», προκαλώντας οργή στη γυναίκα με αποτέλεσμα εκείνη να αποσυρθεί από τη συμφωνία.

Οι παρακάτω τιμές παρέμεναν πάνω- κάτω σταθερές από το 2004 ως περίπου τα τέλη του 2011. Μια ξένη γυναίκα η οποία προσλαμβάνονταν ως «εσωτερική», μέσα από γραφείο εύρεσης εργασίας πληρώνονταν από οχτακόσια ως χίλια αλλά και κάποτε χίλια διακόσια ευρώ «στο χέρι», μη συμπεριλαμβανομένων των εισφορών ΙΚΑ. Η συμφωνία προέβλεπε πως η γυναίκα θα τρέφονταν με έξοδα της οικογένειας και δεν θα πλήρωνε για τη διαμονή της. Επίσης, πως κάθε εβδομάδα, μισή ημέρα, συνήθως το απόγευμα της Κυριακής, θα είχε ρεπό. Τις υπόλοιπες ημέρες η γυναίκα είναι υποχρεωμένη, εκτός αν πάει για ψώνια, να βρίσκεται επί εικοσιτετραώρου στο σπίτι. Σε τέτοιες συμφωνίες έχω συναντήσει μόνο ξένες και ποτέ ντόπιες γυναίκες, οι οποίες δεν επιθυμούν την εικοσιτετράωρη δέσμευση, αναφέροντας χαρακτηριστικά πως «έχουν και σπίτι». Στην πράξη, η γυναίκα μπορεί να έχει και λίγες ώρες απογευματινής ανάπαυλας, και ο προσεκτικός παρατηρητής θα εντοπίσει το απόγευμα μια παρέα από δύο ή τρεις ξένες γυναίκες που σουλατσέρνουν παίρνοντας τον αέρα τους στα καλντερίμια της Χώρας πριν να πέσει ο ήλιος, ή ανταλάσσουν επισκέψεις για ένα γρήγορο καφέ.

Η δουλειά της εσωτερικής γυναίκας δεν σταματά ποτέ, καθώς πρέπει να είναι συνέχεια σε επιφυλακή, όταν για παράδειγμα χρειάζεται να αλλάξει την πάνα ενός κατάκοιτου ύστερα από ένα νυχτερινό «ατύχημα», ή να συνοδεύσει το ηλικιωμένο πρόσωπο στο γιατρό αν προκύψει ανάγκη. Επισημαίνεται πως ένα ηλικιωμένο κατάκοιτο άτομο χωρίς καθετήρα χρειάζεται κατ' ελάχιστον τέσσερις αλλαγές πάνας την ημέρα. Από νωρίς το πρωί μέχρι το μεσημέρι η «γυναίκα» είναι συνέχεια απασχολημένη, καλύπτοντας τις ανάγκες του ηλικιωμένου και του σπιτιού του: την πρωινή φροντίδα, την τουαλέτα και την προσωπική του υγιεινή, έπειτα την παρασκευή του πρωινού του και το τάισμα αν χρειάζεται, μετά τα ψώνια, το συγύρισμα του σπιτιού, το μαγείρεμα, το στρώσιμο του τραπεζιού, το πλύσιμο των πιάτων κτλ. Στο μεταξύ, μπορεί να φτιάξει καφέδες στην περίπτωση που οι ηλικιωμένοι έχουν «μουςαφιριά», να αλλάξει μια πάνα όποτε χρειάζεται, και «ό,τι άλλο αναγκαμένο βγει». Από το απόγευμα, η ίδια ρουτίνα εκτός από το μαγείρεμα επαναλαμβάνεται μέχρι νωρίς το βράδυ που ο ηλικιωμένος πέφτει για ύπνο. Πριν από τη κρίση, όσοι στο Βουνί έβρισκαν μια γυναίκα να προσφέρει τις υπηρεσίες αυτές «μαύρες» χωρίς να τις δηλώνουν στο ΙΚΑ με οκτακόσια ευρώ αισθάνονταν πως είχαν πετύχει μια πολύ καλή συμφωνία. Μετά την κρίση είναι δυνατό να συμφωνηθεί το ίδιο «πακέτο» υπηρεσιών για πεντακόσια- εξακόσια ευρώ, «μαύρα».

Μια άλλη λύση είναι όταν η γυναίκα πηγαίνει το πρωί και κάνει ό, τι θα έκανε και μια εσωτερική ως το μεσημέρι, από τις οκτώ ως τις μία συνήθως, και «περνά» μια-δυο ώρες το απόγευμα για να ταΐσει, αλλάξει και κάνει παρέα στο ηλικιωμένο πρόσωπο, και τις επτά ημέρες την εβδομάδα. Την δουλειά αυτή στο Βουνί την προσφέρουν όμοια ντόπιες και ξένες γυναίκες. Για τα χρήματα αυτά, χωρίς ΙΚΑ, η αμοιβή εποίκιλλε πριν την κρίση από πεντακόσια ευρώ για ένα ηλικιωμένο που μπορούσε να στηριχτεί και να χρησιμοποιήσει την τουαλέτα χωρίς βοήθεια, ως και οκτακόσια, όταν συμπεριλαμβάνονταν και αλλαγές πάνας, ατομική υγιεινή κτλ. Μετά την κρίση, είναι δυνατό να βρεθεί το ίδιο «πακέτο», ίσως με μια μικρή έκπτωση στην ώρα, τρεις-τέσσερις ώρες το πρωί και μισή-μια ώρα το απόγευμα, για τριακόσια ευρώ για έναν «καθαρό» ηλικιωμένο, και για πεντακόσια όταν απαιτείται αλλαγή πάνας πρωί- μεσημέρι- βράδυ.

Ελαφρύτερες υπηρεσίες, όπως επισκέψεις πρωί- βράδυ για τάισμα και φάρμακα, σε μερικώς αυτοεξυπηρετούμενους ηλικιωμένους, τιμώνται από εκατό ως και τριακόσια ευρώ, όταν συμπεριλαμβάνουν επιτήρηση και καθαριότητα του χώρου, ψώνια και μαγείρεμα τις επτά ημέρες της εβδομάδας, και εβδομαδιαίο λούσιμο και

λουτρό. Συχνά, οι γυναίκες της πληρωμής συνδυάζουν τη φροντίδα ενός «βαριού» με ένα «ελαφρύ» περιστατικό, συμπληρώνοντας το εισόδημά τους. Άλλες πάλι, μπορεί να εξυπηρετούν ως και τρία ελαφριά περιστατικά ταυτόχρονα. Οι περισσότερες από τις γυναίκες της πληρωμής επίσης, προσέφεραν οικιακή εργασία με την ημέρα, για ποσά που δεν έπεφταν κάτω από πενήντα ευρώ «μαύρα» και σε ορισμένες περιπτώσεις έφταναν και τα εβδομήντα στην περίπτωση «γενικής καθαριότητας». Σήμερα, μπορεί κανείς να βρει γυναίκα με μεροκάματο τριάντα ευρώ «μαύρα» ή και λιγότερα.

11.2 «Μα κάτσε λίγο ακόμα» : Οι υπηρεσίες οικογενειακής φροντίδας του Βοήθεια στο Σπίτι

Η πρωί-βράδυ εντατική φροντίδα που περιγράφηκε είναι αναντικατάστατη για τους αδύναμους ηλικιωμένους που διαβιούν μόνοι ή οι κόρες τους εργάζονται και δεν μπορούν να παραμείνουν στο πλευρό τους όλη την ημέρα. Αφορούν επίσης υπηρεσίες που δεν προσφέρονται από το δημόσιο φορέα. Φροντίδα όμως, παρέχονταν στο νησί και από τα προγράμματα. Το πρώτο ανταγωνιστικό πλεονέκτημα των επί πληρωμή «γυναικών» έναντι των δωρεάν υπηρεσιών των προγραμμάτων είναι η διαθεσιμότητα των υπηρεσιών και τις επτά ημέρες της εβδομάδας. Οι απογευματινές και βραδινές επισκέψεις εκτιμώνται ιδιαίτερα από τους ηλικιωμένους στο Βουνί, πολλοί από τους οποίους καταλαμβάνονται από μοναξιά και φόβο θανάτου καθώς πέφτει το δειλινό. Το δεύτερο πλεονέκτημα είναι πως, όταν ο ηλικιωμένος πληρώνει, παίρνει την υπηρεσία που επιθυμεί στο χρόνο που θέλει, από άτομο που ο ίδιος επιλέγει. Στο πρόγραμμα όμως, οι αποφάσεις δεν παίρνονται από τον ίδιο αλλά αποτελούν αντικείμενο διαπραγμάτευσης μεταξύ εκείνου και του προσωπικού, ενώ εξαρτώνται από την ύπαρξη άλλων «βαριών» περιστατικών που ανταγωνίζονται για τον περιορισμένο χρόνο των εργαζομένων του προγράμματος.

Η δυνατότητα παρέμβασης του προγράμματος, είναι σε κάθε περίπτωση περιορισμένη. Το Βοήθεια είναι από το σχεδιασμό του χρήσιμο και ωφέλιμο για όσους ηλικιωμένους μπορούν, με τις όποιες δυσκολίες, να φροντίσουν μόνοι τους τον εαυτό τους. Απευθύνεται σε άτομα αυτοεξυπηρετούμενα κατά το μεγαλύτερο μέρος των αναγκών τους. Μπορεί να λειτουργήσει και επικουρικά σε «βαριά περιστατικά», όταν υφίσταται και άλλο, συγγενικό ή μη πρόσωπο που φροντίζει σε μόνιμη βάση τον ηλικιωμένο. Υπηρεσίες όπως συνεχής νοσηλεία και φροντίδα ατόμων με σοβαρές νοητικές και κινητικές αναπηρίες που ζουν μόνα είναι πέραν των δυνατοτήτων του.

Στην καλύτερη περίπτωση, το μόνο εφικτό είναι μια πολύ άβολη και επικίνδυνη για το αδύναμο πρόσωπο συντήρηση στη ζωή, μέχρι να βρεθεί μια πιο βιώσιμη λύση ή να επέλθει ο θάνατος. Το συχνότερο δυνατό είναι μια πρωινή επίσκεψη κάθε εργάσιμη μέρα, όταν πρόκειται για μοναχικούς ηλικιωμένους με σοβαρή αδυναμία αυτοεξυπηρέτησης. Η συχνότητα και η διάρκεια των υπηρεσιών απέχουν από το να καλύψουν ικανοποιητικά τις ανάγκες ενός μοναχικού ανάπηρου, ασθενούς, ή ενός ανθρώπου που πλησιάζει στο τέλος της ζωής του. Η αντιμετώπιση αναγκών που προκύπτουν εκτός των ωρών εργασίας εναπόκεινται στην καλή θέληση του κάθε εργαζόμενου. Ακόμα και έτσι, αρκεί να βρεθούν δύο ή περισσότεροι μοναχικοί ηλικιωμένοι ταυτόχρονα σε κρίση, για να τιναχτεί όλος ο εβδομαδιαίος προγραμματισμός στον αέρα.

Η ανασφαλής διαβίωση προκαλεί άγχος και βιώνεται σαν δυστυχία από τους ηλικιωμένους που έχουν βρεθεί σε αυτή τη θέση. Στην «απελπισία» τους, «κοιτάζουν», όπως μου λένε, «να πιαστούν απ' όπου μπορούν». Πολλοί από αυτούς τρέφουν προσδοκίες για εντατικότερη από το εφικτό φροντίδα και αντιλαμβάνονται τις υπηρεσίες που δέχονται σαν «πασαλείμματα», συγκριτικά με τις ανάγκες τους. Υπάρχουν εκείνοι που δείχνουν μια συγκαταβατική στάση και προσπαθούν να δικαιολογήσουν την κατάσταση, όπως η παρακάτω μοναχική ογδοντάχρονη γυναίκα:

Και τι να μου κάνετε και σεις; Εγώ χρειάζομαι αποκλειστική [νοσοκόμα]. Εσάς η δουλειά σας είναι να έρχεστε, να μας βλέπετε και ο, τι μπορείτε να κάνετε. Αυτό που είστε υποχρεωμένοι να κάνετε το κάνετε και το παραπάνω. Όχι να καθόσαστε να μας πολεμάτε. Δε μπορείτε και να έρχεστε εδώ να πέφτετε [ξαπλώνετε] μαζί μας, έχετε και άλλες δουλειές. Και πάλι αυτά που κάνετε, πάλι τα ευχαριστώ.

Άλλοι ηλικιωμένοι εκφράζουν θυμό και απογοήτευση. Μια εβδομηνταοκτάχρονη γυναίκα που αισθάνονταν παραμελημένη, μου απάντησε με επιθετικό τόνο όταν τη ρώτησα πώς της φαίνονταν το σπίτι, τη φροντίδα του οποίου είχαμε αναλάβει εμείς.

Και που έρχεστε τι κάνετε; Τίποτα. Με μια ώρα και δύο [που ήταν περισσότερες στην πραγματικότητα] δε γίνεται. Έρχεστε, κάνετε ένα πασάλειμμα και φεύγετε. Αυτό είναι κοροϊδία.

Η οριοθέτηση των υπηρεσιών του προγράμματος εκφράζεται από το προσωπικό προς τον ηλικιωμένο μέσα από τη χωρική και χρονική της διάσταση: Ο χρόνος επιτήρησης και παρέμβασης ξεκινά από τη στιγμή που οι εργαζόμενες θα μπουν σε ένα σπίτι όπου βασιλεύει η εντροπία: Άπλυτα πιάτα, βρώμικη τουαλέτα,

πεταμένα ρούχα και χαλασμένα τρόφιμα παντού. Συχνά ο ίδιος ο ηλικιωμένος είναι λερωμένος με ακαθαρσίες, νηστικός ή ακόμα και διψασμένος, το σπίτι παγωμένο και μυρίζει άσχημα. Το βλέμμα της φροντίδας αναγνωρίζει τις ιδιότητες εκείνες του χώρου και του σώματος που χρειάζονται παρέμβαση, ώστε να αποκατασταθεί η τάξη. Ύστερα από αρκετές ώρες, το σπίτι θα είναι καθαρό και ζεστό. Θα «μοσκοβολάει» οικιακότητα, από τα υγρά καθαρισμού και το μαγειρεμένο φαγητό. Ο ηλικιωμένος θα είναι ζεστός, καθαρός και χορτάτος, θα έχει «αναθαρρήσει» και «πάρει τα πάνω του» όπως περιγράφουν οι εργαζόμενες την ορατή μεταβολή στη στάση, την έκφραση και γενικότερα τη ζωντάνια που παρατηρεί κανείς σε ηλικιωμένους, σε αντίστοιχες περιπτώσεις. Η ώρα όμως έχει περάσει, η εργαζόμενη μαζεύει τα πράγματά της, ο ηλικιωμένος πρέπει να μείνει πάλι μόνος. Συνήθως θα ζητήσει «μα κάτσε λίγο ακόμη», κάτι που γνωρίζει πως δε θα συμβεί. Η εργαζόμενη πρέπει φύγει, έχει «και άλλα σπίτια, και άλλες δουλειές».

Μαζί της αποσύρονται τα μάτια και τα χέρια του κρατικού συστήματος επιτήρησης και φροντίδας. Θα περάσουν από ένα εικοσιτετράωρο μέχρι και αρκετές μέρες ως την επόμενη επίσκεψη. Η επιτήρηση είναι διακεκομμένη, ελλειπτική, όπως και η φροντίδα που την ακολουθεί. Εξαντλείται στην πρόσκαιρη αντιμετώπιση της αναγνωρισμένης ανάγκης. Το άλλαγμα μιας λερωμένης πάνας θα ανακουφίσει τον ηλικιωμένο εκείνη τη στιγμή, αλλά είναι μια μόνο προσωρινή βελτίωση της κατάστασης του. Το σώμα δε σταματά να λειτουργεί και γρήγορα θα ξαναλερωθεί και θα ξαναπεινάσει. Η σόμπα θα σβήσει αφού δεν θα υπάρχει κανείς να βάλει μέσα ξύλα, και το σπίτι θα παγώσει. Η εντροπία γρήγορα θα ανακαταλάβει το σώμα και το χώρο. Στην επόμενη επίσκεψή της η εργαζόμενη θα συναντήσει το ίδιο χάος και θα ξαναφτιάξει τα πάντα από την αρχή. Θα τελειώσει την ημέρα της εξουθενωμένη, αλλά στην ουσία θα έχει προσφέρει μόνο ένα σύντομο διάλειμμα φροντίδας και ασφάλειας στον ηλικιωμένο, του οποίου η συντριπτική πλειονότητα του χρόνου την περνάει εγκαταλειμμένος σε ένα εγκαταλειμμένο σπίτι.

Όταν έρχονται αντιμέτωποι με παρόμοια «βαριά περιστατικά», η αίσθηση ανεπάρκειας και άγχους είναι κοινή στους εργαζόμενους των προγραμμάτων, τόσο στο Βουνί όσο και έξω από αυτό. Οι περισσότεροι την διαχειρίζονται «βάζοντας όρια», μια ιδέα που έχει διαχυθεί από τους κοινωνικούς λειτουργούς που εργάζονται στα προγράμματα και προέρχεται από τη συστημική σχολή, μια από τις επικρατέστερες τάσεις στην ψυχολογία και την κοινωνική εργασία τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα. Ο λόγος περί ορίων στην φροντίδα είναι κοινός σε κάθε

εργαζόμενο στα προγράμματα, όταν αναφέρεται σε δισεπίλυτα, «βαριά» περιστατικά. Μια συνήθης χρήση του από τους εργαζόμενους είναι ως επιχείρημα απέναντι σε κριτική από ένα άλλο μέλος της δομής ή ένα απαιτητικό ηλικιωμένο ή συγγενή. Η αντίδραση της Μαρίας, μιας οικογενειακής βοηθού που εργάζεται σε ένα από τα δύο προγράμματα στο Βουνί στις πιέσεις μου να προσφέρει «κάτι παραπάνω» σε μια δύσκολη περίπτωση, είναι χαρακτηριστική της χρήσης του επιχειρήματος.

Εμείς ό,τι είναι να κάνουμε το κάνουμε. Υπάρχουν και όρια. Δε μπορούμε να τους πάρουμε και σπίτια μας [έμφαση δική μου].

Τα όρια στο χρόνο και την ποιότητα της φροντίδας εκφράζονται σε όρους οικιακότητας. Η Μαρία εννοεί πως από πλευράς της κάνει όσα θα έπρεπε να κάνει στα πλαίσια της επαγγελματικής της ιδιότητας. Σύμφωνα με εκείνη, δραστηκότερη παρέμβαση, δεδομένων των χρονικών και χωρικών περιορισμών είναι αδύνατη. Θα έπρεπε οι εργαζόμενοι του προγράμματος να πάρουν τον ηλικιωμένο στα σπίτια τους, να τον φροντίζουν μετά το τέλος της εργασίας τους. Τότε όμως δεν θα επρόκειτο για επαγγελματική δραστηριότητα, αλλά για εισδοχή του ηλικιωμένου στη οικογένεια, μια *de facto* υιοθεσία ηλικιωμένου που θα ανέτρεπε την ισορροπία μεταξύ εργασίας και ελεύθερου χρόνου, οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής, και, το κυριότερο, απαιτεί μια ανάληψη ευθύνης που σύμφωνα με το τοπικό αφήγημα, αρμόζει σε οικείους, μέλη της οικογένειας που ζουν ή έχουν ζήσει στο ίδιο σπίτι.

Από τη θέση στην οποία βρίσκεται, ο θυμός της εβδομηνταοκτάχρονης γυναίκας απέναντι στους εργαζόμενους του προγράμματος γίνεται εύκολα κατανοητός. Ζει το μεγαλύτερο μέρος της ζωής της εγκατελιημμένη σπίτι της και η βοήθεια που δέχεται είναι μηδαμινή σε σχέση με εκείνη που η ίδια νιώθει πως έχει ανάγκη. Δε ζητάει διαλείμματα επιτήρησης και φροντίδας, αλλά μια κατά το δυνατό συνεχή παρουσία. Στη θέση που βρίσκεται, οι υπηρεσίες που δέχεται από το πρόγραμμα είναι «μια κοροϊδία» σε σχέση με όσα αισθάνεται πως χρειάζεται.

Ατυχώς όμως για εκείνη και τους ηλικιωμένους που βρίσκονται σε παρόμοια θέση, τα όρια σε αυτού του τύπου τη φροντίδα είναι υπαρκτά. Μεταξύ τους, τα πιο σαφή είναι τα χρονικά. Το συνεχές των ημερών διαχωρίζεται σαφώς σε χρόνο φροντίδας και χρόνο εγκατάλειψης, με τον δεύτερο να υπερισχύει κατά πολύ του πρώτου. Αν και τα όρια μπορούν να πιεστούν προς τη μια ή την άλλη κατεύθυνση, να καταπατηθούν ή και να υπερβληθούν σε εξαιρετικές περιπτώσεις, πάντα καθορίζουν το βαθμό της παρέμβασης (Aronson & Neysmith 1996). Στις φορτισμένες

διαπραγματεύσεις μεταξύ εμού ως επικεφαλής του προγράμματος και των αδύναμων ηλικιωμένων και των συγγενών τους, σύντομα γίνεται αντιληπτό από όλα τα μέρη πως το δημόσιο πρωτοβάθμιο σύστημα φροντίδας δε μπορεί να προσφέρει σε ένα μοναχικό ηλικιωμένο πρόσωπο που είναι «βαριά» ή «στα τελευταία του» «το κάτι παραπάνω» που χρειάζεται.

11.3 «Άλλη λύση δεν υπάρχει»: Το Γηροκομείο

Όταν η οικογένεια δεν μπορεί ή δεν θέλει να «αναλάβει» τον ηλικιωμένο, χρήματα δεν υπάρχουν για τη μίσθωση «γυναίκας» και το Βοήθεια στο Σπίτι φτάνει στα όριά του, η μόνη «λύση» στο «πρόβλημα» είναι η εισαγωγή του ηλικιωμένου προσώπου στο Γηροκομείο. Αν και συνήθως κατακριτέα στο Βουνί, η λύση θεωρείται καλύτερη από το να αφεθούν αβοήθητοι οι ηλικιωμένοι σπίτι τους. Όταν οι Βουνιώτες αναφέρονται στο «γηροκομείο» συνήθως εννοούν το θεραπευτήριο χρόνιων παθήσεων «Άγιος Θεράπων», ένα από τα δύο ιδρύματα της Μητρόπολης που εδρεύει στην απέναντι ξηρά.

Χτισμένος στα πρότυπα μιας νοσοκομειακής μονάδας στην κορυφή ενός λόφου έξω από την πόλη, ο «Άγιος Θεράπων» είναι σχεδιασμένος για να φιλοξενεί 130 κλινήρεις ανθρώπους σε δωμάτια των δύο, τριών ή τεσσάρων ατόμων. Τα τελευταία χρόνια το ίδρυμα είναι συνεχώς πλήρες. Επιπλέον, υπάρχει συνεχώς μια λίστα αναμονής τουλάχιστον εκατό ατόμων που συντηρείται και μεγαλώνει, καθώς αιτήσεις κατατίθενται από όλο το νομό. Ο χρόνος αναμονής από τη στιγμή που κατατίθεται μια αίτηση ως τη στιγμή που θα γίνει τελικά δεκτός ο ηλικιωμένος ποικίλει από τρεις μήνες ως και πάνω από χρόνο, ενώ η επιλογή των εισαγόμενων γίνεται με αδιαφανείς διαδικασίες. Οι Βουνιώτες λένε πως «χρειάζεται μέσο ή να τους δώσεις κάτι». Ακόμα και εδώ χρειάζεται να «προσπαθήσουν» οι συγγενείς. Στην Ελλάδα δεν υπάρχουν πολλά τέτοια ιδρύματα και τα περισσότερα από αυτά που προσφέρουν υπηρεσίες σε αξιοπρεπές επίπεδο είναι ιδιωτικά και πολύ ακριβά.

Η Μητρόπολη λειτουργεί ένα ακόμα ίδρυμα στο Φάρο, το Κεντρικό Γηροκομείο Γαλήνη. Παρότι το ίδρυμα έχει καλή φήμη στην περιοχή μεταξύ όσων γνωρίζουν, ίσως καλύτερη από τον Άγιο Θεράποντα, οι Βουνιώτες το αποκλείουν χωρίς δεύτερη κουβέντα όταν μαθαίνουν πως τα μηνιαία τροφεία ανέρχονται σε περίπου οκτακόσια ευρώ. Στα χρόνια που εργάστηκα στο πρόγραμμα, κανείς ηλικιωμένος δεν επέλεξε το «γηροκομείο» αντί για το σπίτι του αν η παραμονή του

εκεί δεν ήταν αδύνατη. Αν τα χρήματα αυτά ήταν διαθέσιμα, θα είχαν ήδη διατεθεί για μια γυναίκα της πληρωμής, οι ηλικιωμένοι και οι συγγενείς θα ήταν όλοι «ευχαριστημένοι» και το γηροκομείο δεν θα είχε αποτελέσει ποτέ αντικείμενο συζήτησης. Αντίθετα, ο Άγιος Θεράπων δέχεται, έστω και με ποσοτώσεις, ανθρώπους που δεν έχουν άλλους πόρους από μια σύνταξη του ΟΓΑ ή και το ακόμα πιο πενιχρό επίδομα της Πρόνοιας, διακόσια ευρώ μηνιαίως. Για πολλούς φτωχούς και μοναχικούς ηλικιωμένους, ένα κρεβάτι στο ίδρυμα κάνει τη διαφορά μεταξύ ζωής και θανάτου. Για άλλους, είναι ένας τόπος να περάσουν τις τελευταίες ημέρες τους χωρίς την αγωνία του τι επιφυλάσσει η επόμενη μέρα, αν θα μπορέσουν να σηκωθούν από το κρεβάτι για να ανάψουν τη σόμπα ή να πιουν ένα ποτήρι νερό. Έτσι ο Άγιος Θεράπων φιλοξενεί και ένα μεγάλο αριθμό ηλικιωμένων που θα μπορούσαν να παραμείνουν σπίτι τους, αν οι οικογενειακές σχέσεις ή οι οικονομικές δυνατότητες το επέτρεπαν. Η εισαγωγή στο γηροκομείο θεωρείται και αντιμετωπίζεται σαν ένα είδος θανάτου. Οι ηλικιωμένοι συχνά θυσιάζονται επιλέγοντας κάτω από ρητές ή άρρητες πιέσεις να συναινέσουν στη μεταφορά τους εκεί. Είναι αξιοσημείωτο πάντως πως στη συντριπτική πλειοψηφία τους οι ηλικιωμένοι στο Βουνί φλερτάρουν με την ιδέα του γηροκομείου. Όσοι έχουν ένα ακίνητο στη διάθεσή τους συχνά αναφέρουν πως θα το κρατήσουν ως τα τελευταία τους και πως «θα το γράψουν στο γηροκομείο αν δε βρουν άνθρωπο να τους κοιτάζει». Πολλοί νεότεροι πάλι λένε για τους γονείς τους, πολύ πριν μουν στον κόσμο της ευθραυστότητας, πως «καλά θα κάνουν να αρχίσουν να κοιτάζουν κατά κεί».

Το 2008 εκπονήθηκε από ιδιωτική μελετητική εταιρία έρευνα με αντικείμενο τη σκοπιμότητα της ίδρυσης μιας κλειστής δομής φιλοξενίας και φροντίδας ηλικιωμένων στο νησί, που θα χρηματοδοτούνταν από το Δήμο. Στην έρευνα συμμετείχα και εγώ στην εκπόνηση και τη συμπλήρωση ερωτηματολογίων από τους εξυπηρετούμενους του προγράμματος, και άλλων προσώπων που ανήκαν ή προσέγγιζαν στην τρίτη ηλικία. Μεταξύ των νεότερων, συνήθως μεσόκοπων ερωτώμενων, επελέγησαν άνδρες και γυναίκες από οικογένειες που φρόντιζαν ηλικιωμένους. Το εντυπωσιακό εύρημα της έρευνας ήταν πως όλοι ανεξαιρέτως οι συμμετέχοντες, αλλά και άτομα που τυχαία βρίσκονταν παρόντες στη συνέντευξη, έδειχναν ενθουσιασμένοι με το ενδεχόμενο ίδρυσης «γηροκομείου» στο νησί. Όπως έμαθα, επρόκειτο για μια ιδέα που κυκλοφορούσε ήδη αρκετό καιρό και όλοι περίμεναν από τη δημοτική αρχή να την υλοποιήσει, γεγονός που δεν συνέβη λόγω γραφειοκρατικών, οικονομικών και λοιπών κωλυμάτων. Στα πλαίσια της

συμπλήρωσης του ερωτηματολογίου, πέρα από τις κλειστές ερωτήσεις, βρήκα την ευκαιρία να «κάνω κουβέντα» κατά τη διάρκεια του προσφερόμενου καφέ, συγκεντρώνοντας ορισμένα ιδιαίτερα διαφωτιστικά στοιχεία για τις σημασίες του γηροκομείου στο εντόπιο σύστημα φροντίδας.

Όλοι ανεξαιρέτως οι ηλικιωμένοι δήλωσαν πως το γηροκομείο θα ήταν «το καλύτερο για το νησί», και «για τους γέρους του νησιού», οι περισσότεροι σημειώνοντας πως «εγώ έχω βέβαια τα παιδιά μου», ιδιαίτερα όταν εκείνα ήταν παρόντα. Πολλοί πάντως ηλικιωμένοι, που «είχαν τα παιδιά τους», όταν εκείνα δεν άκουγαν τη συνομιλία μου μαζί τους, συμπλήρωναν χαμογελώντας πονηρά: «και για εμάς, δεν ξέρεις ποτέ τι γίνεται». Μεταξύ των άλλων ευρημάτων της έρευνας μου, προέκυψε πως οι Βουνιώτες, ανάμεσα τους αρκετοί υψηλόβαθμοι για τα δεδομένα του νησιού κρατικοί λειτουργοί, πιστεύουν πως «γελάστηκαν» από τον τότε μητροπολίτη γιατί ενώ «τον στήριζαν», στη απόφασή του να χτίσει γηροκομείο στο Φάρο, εκείνος «δεν κράτησε το λόγο του» να τους παρέχει κατά προτεραιότητα εισαγωγή σε εκείνο, όπως τους υποσχέθηκε. Επίσης αξιοσημείωτο ήταν πως όταν οι ηλικιωμένοι ερωτώνταν τι θα ήθελαν να υπάρχει στο γηροκομείο, που δεν συμπεριλαμβάνονταν στη μακρά λίστα με υπηρεσίες και δραστηριότητες του ερωτηματολογίου, εκείνοι ανέφεραν: «κάτι που να είμαστε και εμείς χρήσιμοι». Θεώρησαν δε πολύ επιτυχημένο παράδειγμα την ιδέα ενός ηλικιωμένου άνδρα να λειτουργεί ένας μπαξές διαχειριζόμενος από τους ηλικιωμένους, ώστε όπως είχε πει ο ίδιος, «και εμείς να προσφέρουμε κάτι και όχι μόνο να καθόμαστε και να τρώμε».

Όταν έγινε γνωστό πως διεξάγονταν η έρευνα για το γηροκομείο, άρχισαν να με σταματάνε στο δρόμο και να με ρωτάνε με ενδιαφέρον ακόμα και άνθρωποι που γενικά δεν είχαν λόγο να νοιάζονται για τους ηλικιωμένους, τη φροντίδα τους ή το πρόγραμμα. Όλοι ανεξαιρέτως ανέφεραν πως η λειτουργία του θα ήταν «το καλύτερο για το νησί». Επίσης άκουσα πολλούς, μεταξύ αστείου και σοβαρού, να λένε για τους συνήθως μεσόκοπους και σπάνια μεγαλύτερους γονείς τους πως «δεν ξέρουν τι να τους κάνουν», πως αν γίνει το γηροκομείο «καλύτερα σιγά σιγά να ετοιμάζονται», και πως «δε θα σας λείψει η πελατεία». Συνοψίζοντας, το σημείο που προέκυψε πολύ έντονα ήταν πως το γηροκομείο θα επέτρεπε στους ηλικιωμένους να ζουν χωρίς να παραβαρούν τα παιδιά τους «ανεξάρτητοι» όπως μου επεσήμανε ένας ηλικιωμένος άνδρας, ενώ παράλληλα θα «κάθονται στο νησί τους» και «θα έχουν συνοδεία» τους συνομήλικούς τους. Η γενιά των μεσόκοπων και νεότερων πάλι, δήλωναν πως με ένα γηροκομείο στο νησί «θα είναι ήσυχοι» για τους γέρους τους, «θα μπορούνε να

πετάγονται να τους βλέπουν κάθε τόσο», και πως θα είναι, όπως μου ανέφερε μια γυναίκα στα σαράντα, «όσο κοντά και όσο μακριά χρειάζεται».

Πράγματι, σύμφωνα με τα λεγόμενά τους τουλάχιστον, κύρια πηγή στενοχώριας για τους ηλικιωμένους Βουνιώτες που αντιμετωπίζουν το ενδεχόμενο εισαγωγής στο γηροκομείο δεν αποτελεί τόσο η εισαγωγή σε ένα ολοκληρωτικό ίδρυμα, όπου τον έλεγχο του χρόνου και του σώματός τους θα έχουν άλλοι – οι περισσότεροι ήδη έχουν σχηματίσει μια εικόνα για την καθημερινή ρουτίνα του ιδρύματος και τον τρόπο ζωής εκεί, μέσα από τηλεφωνικές ανταποκρίσεις συνομηλίκων τους που ήδη βρίσκονται εκεί, οι οποίες διαχέονται από στόμα σε στόμα σε διαζώσης ή δια τηλεφώνου συζητήσεις. Η μεγαλύτερη ανησυχία τους είναι πώς θα αφήσουν πίσω τους το νησί, πώς θα εγκαταλείψουν τον τόπο που για τους περισσότερους αποτελεί το μοναδικό κομμάτι του κόσμου όπου αισθάνονται οικεία. Υπάρχει μια χαρακτηριστική Βουνιώτικη κατάρα: «να πας πίσω απ' το(ν) (γ)ήλιο, να μην ξαναφανείς». Το νόημά της κατάρας είναι να εξαφανιστείς από τον κόσμο, να πας κάπου που δεν θα είσαι ορατός από κανένα. Ισοδυναμεί με ευχή για θάνατο, χωρίς τον αναφέρει ρητά. Από τη στιγμή που κάποιος δεν φαίνεται στο νησί, είναι σαν να μην υπάρχει: εξαφανίζεται. Εξ ου και η προτροπή των φίλων όταν κάποιος από την παρέα «εξαφανίζεται» μέσα στο σπίτι του για καιρό: «Φάνηκε ντε», δηλαδή να φανείς, βγες έξω και γίνε ορατός, να σε δούμε και να κάνουμε πράγματα μαζί.

Στη διάλεκτο, ο όρος «χάθηκε» σημαίνει κατά κυριολεξία πέθανε. Για τους Βουνιώτες, το «ταξίδι» για το γηροκομείο στο Φάρο είναι, όπως και «το άλλο ταξίδι», ο θάνατος, ένα ταξίδι χωρίς επιστροφή, ενός ανθρώπου που δεν ξαναφαίνεται. Θα μείνει για πάντα στη μνήμη μου η σκηνή της μεταφοράς μιας ηλικιωμένης γυναίκας από το σπίτι της στο καράβι και από εκεί στο γηροκομείο. Η γυναίκα, κατάκοιτη, μεταφερόταν με το φορείο από την απόκρημνη πλαγιά προς το αυτοκίνητο. Θα έμπαινε στο πλοίο με προορισμό τον Άγιο Θεράποντα. Η κόρη της, πολύ άρρωστη η ίδια, δεν είχε τη δυνατότητα να τη φροντίσει άλλο. Είχα βοηθήσει την οικογένεια να βρει μια κλίνη στο γηροκομείο. Εκείνη την ημέρα βρισκόμουν εκεί για να βοηθήσω τον τραυματιοφορέα να μεταφέρει την γυναίκα, καθώς δεν περίμενα να υπάρχει ιδιαίτερη προσφορά βοήθειας. Όμως, όταν φτάσαμε στο μικρό σπίτι, το βρήκαμε γεμάτο από ξαδέρφια, θείους, θείες και ανίψια που δεν είχα δει ποτέ ξανά εκεί. Όταν πήγα να τη χαιρετήσω στο κρεβάτι της, η ηλικιωμένη γυναίκα ζήτησε ενώπιόν μου από την κόρη της, να φροντίσει να πάρω μια νταμιτζάνα η οποία περιείχε το λάδι του σπιτιού, καθώς η ίδια «δε θα το ξαναχρηαστεί». Όταν ετοιμαστήκαμε να βάλουμε τη

γυναίκα στο φορείο, ορισμένοι άνδρες που δεν γνώριζα αλλά από τον τρόπο κατάλαβα πως ήταν συγγενείς ή/και γείτονες, προσφέρθηκαν να το μεταφέρουν οι ίδιοι. Η εικόνα αποτελούσε μια κραυγαλέα αντίφαση σε σχέση με άλλες περιπτώσεις, όπου όταν χρειάστηκε εγώ και ο τραυματιοφορέας να μεταφέρουμε την ίδια γυναίκα, σχεδόν με το ζόρι βρήκαμε χέρια να μας βοηθήσουν.

Εκείνη την ημέρα όμως, σε κάθε γωνιά του φορείου υπήρχε και από ένας πρόθυμος άνδρας που τη μετέφερε. Το πρόσωπο της ηλικιωμένης γυναίκας έμοιαζε να έχει πετρώσει σε ένα θλιμμένο μορφασμό. Στο πλάι της περπατούσε η κόρη της βουρκωμένη και από πίσω ακολουθούσαν οι υπόλοιποι παριστάμενοι του σπιτιού σκυθρωποί. Ορισμένα παιδιά της γειτονιάς, μάλλον συγγενείς, έκλαιγαν με λυγμούς καθώς η πομπή διένυε τα τριάντα μέτρα ανηφόρας από την πόρτα του σπιτιού ως το ασθενοφόρο. Ήταν προφανές πως η κατάσταση παρέπεμπε σε κηδεία, με τη διαφορά πως η γυναίκα ήταν ζωντανή και μεταφέρονταν σε ένα ίδρυμα λίγες ώρες μακριά. Από τη στιγμή που έφευγε όμως, ήταν για τον περίγυρο σαν να είχε πεθάνει- όπως λένε στη διάλεκτο, «δεν θα μεταφαινόταν πια», μια έκφραση που επίσης χρησιμοποιούν και για τους τελευτήσαντες. Η λύση του γηροκομείου αν και συνήθως επώδυνη, γίνεται αποδεκτή από τον περίγυρο όταν κρίνεται «αναγκασμένη», όπως σε περιπτώσεις σαν την παραπάνω, όπου αποτελούσε τη μόνη διέξοδο. Οι πανταχού παρόντες κακόβουλοι κριτές, μπορεί να κατηγορήσουν τους συγγενείς ότι «πετάξαν» το «δικό τους άνθρωπο», αλλά όχι και πως «τον άφησαν να «βγάλει σκουλήκια» και «να πεθάνει σαν το σκύλο»

11.4 Η προσφορά χρημάτων ως φροντίδα.

Σε μια από τις τακτικές επισκέψεις μου στο σπίτι της κυρία Βάσως, μιας χήρας 81 ετών με εύθραυστη υγεία που ζει μόνη στον Αγρό, τη βρήκα αναστατωμένη. Αιτία ήταν ένα «χαρτί» από τον ΟΓΑ που της έφερε ο ταχυδρόμος. Μου ζήτησε να της το διαβάσω και να της εξηγήσω το ακριβές νόημά του. Επρόκειτο για απορριπτική απόφαση στο αίτημα που είχε υποβάλλει τον προηγούμενο χρόνο για χορήγηση του «επιδόματος συμπαράστασης», ενός συμπληρωματικού βοηθήματος που προβλέπεται για συνταξιούχους λόγω αναπηρίας ή θανάτου που χρήζουν συνεχούς επίβλεψης, καθώς και για συνταξιούχους λόγω γήρατος εφόσον είναι τυφλοί. Το έγγραφο περιληπτικά «έλεγε»:

Σας γνωστοποιούμε πως σύμφωνα με τα στοιχεία που προσκομίσατε στην υπ' αριθμόν [τάδε] υγειονομική επιτροπή, βρεθήκατε ανάπηρη σε ποσοστό 80%

και ως εκ τούτου δεν πληροίτε τις σύμφωνες με την κείμενη νομοθεσία προϋποθέσεις για χορήγηση του επιδόματος.

Η κυρά Βάσω μίλησε, χωρίς να είναι ξεκάθαρο αν απευθύνονταν στον εαυτό της, σε εμένα, ή στον αόρατο συντάκτη του εγγράφου, με ένα μίγμα θυμού και παράπονου.

Δηλαδή τι μου λένε, ότι είσαι ικανή; Το φοβόμουν. Στην επιτροπή ούτε γύρισαν να με κοιτάζουν. Κοιτούσαν τα χαρτιά μου και κουνούσαν το κεφάλι τους. Στο τέλος που τους ρώτησα δεν μου είπαν τίποτα. «Θα σας ειδοποιήσουμε», είπαν. Και τώρα τι θα κάνω; Έχω βαρύνει πια. Σε λίγο καιρό δε θα τα βγάλω πέρα. Πες μου εσύ, σου φαίνομαι για ικανή; Είσαι ικανή μου λένε...

Η κυρία Βάσω δεν πληρούσε τις προϋποθέσεις για το επίδομα, οπωσδήποτε όμως δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί «ικανή». Τα πόδια της ήταν παραμορφωμένα. Μπορούσε να σηκωθεί και να περπατήσει μόνο με μπαστούνι. Τα χέρια της, χωρίς την απαραίτητη δύναμη να ανοίξουν και να κλείσουν τη βρύση, καθιστούσαν το μαγείρεμα ή το άναμμα της σόμπας μια περιπέτεια με αμφίβολη έκβαση. Προς το παρόν, τα ελλείμματα λειτουργικότητας «μπαλώνονταν» με τη συνδρομή του προγράμματος, τελευταία όμως η κυρά Βάσω είχε αρχίσει να δείχνει σημεία καταβολής. Ήταν άρρητη παραδοχή και των δυο μας πως λίγο ακόμα αν αποδυναμώνονταν, η βοήθεια από τα προγράμματα δεν θα αρκούσε. Προβλέποντας πως αρκετά σύντομα θα χρειαζόταν συστηματική βοήθεια, είχε από τον προηγούμενο χρόνο καταθέσει αίτηση «για παραπάνω σύνταξη», με σκοπό «να πάρει μια γυναίκα» που θα τη φροντίζει. Πλέον, έχοντας χάσει την πιθανότητα ενίσχυσης, εκφράζει απόγνωση: «Τι να κάνω;» ρωτάει.

Η εξασφάλιση ενός συμπληρωματικού επιδόματος πέρα από τη βασική σύνταξη του ΟΓΑ, που θα χρησιμοποιηθεί ώστε να πληρώνεται μια «γυναίκα», αποτελεί την πλέον επιθυμητή λύση. Στο Βουνί οι χαμηλοσυνταξιούχοι του ΟΓΑ με δυσκολίες αυτοεξυπηρέτησης αναζητούν, συχνά πριν ακόμα «πέσουν από τα πόδια τους», «ένα βοήθημα» που θα διατεθεί στο άτομο που θα αναλάβει την καθημερινή φροντίδα τους. Από την εμπειρία τους με συγγενείς ή γνωστούς, οι ηλικιωμένοι και όσοι τους συμπαραστέκονται, γνωρίζουν ήδη προτού ξεκινήσουν τη διαδικασία για κάποιο επιπλέον επίδομα, πως απαιτείται να εμπλακούν στο κρατικό γραφειοκρατικό σύστημα, «να κάνουν τα χαρτιά», υποβάλλοντας στον αρμόδιο φορέα την αίτηση με τα κατάλληλα δικαιολογητικά. Στην πράξη, για εκείνους, η διαδικασία συνοψίζεται στην αναζήτηση «του κατάλληλου ανθρώπου», που θα τους δώσει «το σωστό χαρτί»

που θα τους «κάνει τη δουλειά». Οι περιπτώσεις ηλικιωμένων που έχουν «κάνει χαρτιά» όπως η κυρά Βάσω, μόνοι τους ή με τη συνδρομή τρίτων επανειλημμένα, με την απάντηση να έρχεται κάθε φορά με πανομοιότυπες απορριπτικές επιστολές, είναι συνηθισμένες. Οι προσπάθειες ακολουθούν μια συγκεκριμένη αλληλουχία, που με την επανάληψη αποκτά μια σχεδόν τελετουργική δομή: Ο ηλικιωμένος, κάποιος συγγενής του, ή ένα μέλος των προγραμμάτων, επισκέπτεται κάποιο γιατρό από το Κέντρο Υγείας και εκθέτει το πρόβλημα ή τα προβλήματα υγείας. Σχεδόν πάντα, τα προβλήματα είναι υπαρκτά και τόσο σοβαρά που καθιστούν τη διαβίωση του ενδιαφερόμενου και της ενδεχόμενα υφιστάμενης οικογένειας, από δυσχερή ως αδύνατη.

Το «επίδομα συμπαράστασης», όπως είναι η τυπική ονομασία της «παραπάνω σύνταξης», θεωρείται ηθικά σωστό να το παίρνει και η κόρη αν υπάρχει και είναι εκείνη που «κοιτάζει» ή «πολεμά» το γέρο ή τη γριά, παρόλο που στις περισσότερες περιπτώσεις έχει ήδη «π(ρ)οουκιστεί» και είναι ηθικά υποχρεωμένη να τους αναλάβει. Οι ηθικές και οι οικονομικές διαστάσεις της ζωής σε αυτά τα συμφραζόμενα ήταν τόσο άρρηκτα δεμένες στο λόγο των συνομιλητών μου στο Βουνί, που εμφανίζονταν αλληλένδετες. Για παράδειγμα, όταν επισκέφθηκα την Ελένη μετά το θάνατο της μητέρας της, μου ανέφερε πως οι διαδικασίες για να πάρει η οικογένεια το επίδομα συμπαράστασης δεν είχαν ακόμα ολοκληρωθεί ως το θάνατο της κατάκοιτης ηλικιωμένης, και πως περίμενε αυτά τα χρήματα «περισσότερο σαν μια ηθική ανταμοιβή» για τις προσπάθειες που κατέβαλε φροντίζοντας την για ενάμισι χρόνο. Τελικά η απόφαση ήταν απορριπτική, αφού η ιατρική γνωμάτευση που συνόδευε το αίτημα έγραφε «τετραπάρεση» και όχι «τετραπληγία». Πέρα από την αδιαμφισβήτητη ηθική διάσταση της, η διάθεση μιας σύνταξης ή επιδόματος μπορεί να χρησιμεύσει ώστε να αμβλυνθούν τα παράπονα ενός δύσθυμου συζύγου ή παιδιού, που θεωρεί πως η φροντίδα του ηλικιωμένου αποσπά τη γυναίκα που «τον αναλαμβάνει» από τα λοιπά οικογενειακά της καθήκοντα, ή απλά «δεν είναι δικιά της δουλειά». Η δεύτερη λύση είναι η εισαγωγή σε γηροκομείο, που παρουσιάστηκε παραπάνω. Οι ηλικιωμένοι προτιμούν τη πρώτη από τη δεύτερη λύση και συχνά προσπαθούν να την πετύχουν όταν αντιλαμβάνονται ήδη τις δυνάμεις τους να μειώνονται, πριν να βρεθούν σε κατάσταση επιτακτικής ανάγκης.

Παρότι διαφορετικές ως προς το μέλλον που επιφυλάσσουν στον ηλικιωμένο, οι δύο λύσεις απαιτούν τη ενεργοποίηση του ίδιου μηχανισμού: Η επιτυχία στις δύο πρώτες περιπτώσεις εξαρτάται από τη συγκέντρωση και κατάθεση, είτε στον

ασφαλιστικό φορέα, είτε στη γραμματεία του ιδρύματος των κατάλληλων «χαρτιών», των εγγράφων που πιστοποιούν, κατηγοριοποιούν και μετρούν την κάθε περίπτωση που παρουσιάζεται μπροστά στους ελεγκτικούς της μηχανισμούς. Τα σημαντικότερα και δυσχερέστερα ως προς την εξασφάλισή τους έγγραφα είναι οι ιατρικές γνωματεύσεις, οι οποίες πιστοποιούν πως το συγκεκριμένο πρόσωπο πληροί τις προδιαγραφές που ορίζει ο νόμος, ώστε να αποτελέσει αντικείμενο παρέμβασης για τους μηχανισμούς μέριμνας. Κοινό πρόβλημα και στις δύο περιπτώσεις είναι πως χρειάζεται πολύς χρόνος, συνήθως αρκετοί μήνες. Όλοι οι δρόμοι οδηγούν στο νοσοκομείο οι ηλικιωμένοι πρέπει να μεταφερθούν εκεί και να περάσουν από το τελετουργικό της ιατρικής εξέτασης.

11.5 Τα χαρτιά από το νοσοκομείο για το γηροκομείο ή μια αναπηρική σύνταξη

Οι στρατηγικές αποφάσεις του ποια από τις διαθέσιμες δυνατότητες θα δρομολογηθεί κάθε φορά όταν δεν υφίσταται οικογενειακό υποστηρικτικό περιβάλλον, λαμβάνονται με βάση τις ανάγκες και τις δυνατότητες για την ικανοποίησή τους. Όλα τα σενάρια εξαρτώνται από την εξεύρεση και τον χειρισμό χαρτιών και χρημάτων, που είναι επίσης χαρτιά. Σε δύο συνηθισμένες στο Βουνί περιπτώσεις, το ανακάτεμα με τα χαρτιά γίνεται τόσο σημαντικό για την εξασφάλιση φροντίδας για τον ηλικιωμένο, που γίνεται το ίδιο φροντίδα. Και στις δύο περιπτώσεις ενέχονται «μπερδέματα». Η κατάσταση μπορεί να «κολλήσει» ή να «φρακάρει». Συχνά «θέλει σπρώξιμο», τη χρήση άτυπων και δυνητικά παράνομων οδών και «μέσων», και συμπεριλαμβάνει το ενδεχόμενο οι εμπλεκόμενοι να βρεθούν «μπλεγμένοι».

Η συνήθως ατελέσφορη τελετουργία της άγρας χαρτιών ξεκινά εντός του νησιού. Ο ηλικιωμένος ή κάποιος συγγενής του, συνήθως γιος ή κόρη, επισκέπτονται κάποιο γιατρό από το Κέντρο Υγείας και εκθέτουν το πρόβλημα ή τα προβλήματα υγείας. Στις περισσότερες περιπτώσεις, τα προβλήματα καθιστούν τη διαβίωση του ενδιαφερόμενου ή/και της οικογένειάς του από δυσχερή ως αβίωτη. Ένα χρηματικό βοήθημα θα απάλυνε τα προβλήματα που προκαλεί η αρρώστια. Ήδη από πριν από την οικονομική κρίση, αρκετές οικογένειες βασίζονταν σε μεγάλο βαθμό σε αυτά τα χρήματα για την επιβίωσή τους. Η γυναίκα του σπιτιού, που πολεμούσε τους κατάκοιτους γονείς της, μπορούσε με αυτό τον τρόπο να είναι συνεπής στις υποχρεώσεις της απέναντί τους και να προσφέρει ταυτόχρονα οικονομικά στο σπίτι της, χωρίς να είναι υποχρεωμένη να βγει σε μια επισφαλή αγορά εργασίας. Καθώς η

κρίση έκανε αισθητή την παρουσία της, η παραπάνω πρακτική συνέχισε να αποκτά ολοένα αυξανόμενη οικονομική σημασία για όλο και περισσότερες οικογένειες. Μοναχικοί ή όχι, οι κατάκοιτοι ηλικιωμένοι συγκεντρώνουν επάνω τους σε μεγάλο βαθμό προσδοκίες που απορρέουν από την πιθανότητα απόδοσης στο πρόσωπό τους επιπλέον οικονομικού επιδόματος. Η προσδοκώμενη «ωφέλεια» όπως είδαμε άλλωστε, καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τη διαθεσιμότητα πρόθυμων χεριών φροντίδας, ξένων ή της οικογένειας.

11.5.1 «Αυπάμαι, τα χέρια μου είναι δεμένα»: Εντοπίζοντας παθήσεις αντί για ανάγκες
Στις διαδρομές των ηλικιωμένων που προσπαθούν να εξασφαλίσουν την ασφάλεια ενός επιδόματος, κομβικό σημείο είναι το Νοσοκομείο και ο προθάλαμός του, το Κέντρο Υγείας. Εκεί οι προσπάθειες των ηλικιωμένων να εισέλθουν σε ζώνες επιτήρησης όπου θα απολαμβάνουν κάποιο βαθμό ασφάλειας και υποστήριξης έρχονται αντιμέτωπες με ένα εποπτικό σύστημα που σκοπός του είναι ο εντοπισμός και η αντιμετώπιση συγκεκριμένων ασθενειών. Η γλώσσα της ανάγκης στην οποία εκφράζονται οι ηλικιωμένοι, δεν έχει νόημα σε ένα μηχανισμό σχεδιασμένο να λειτουργεί βάσει άκαμπτων κανονισμών. Ο γραφειοκρατικός μηχανισμός είναι κατασκευασμένος για να αναγνωρίζει και να επιδοτεί συγκεκριμένα προβλήματα υγείας και όχι προσωπικές ανάγκες που προκύπτουν από ένα σύμπλεγμα παραγόντων όπως οι εκάστοτε σωματικές δυνατότητες και περιορισμοί, η ανυπαρξία ή απροθυμία των συγγενών, και η απουσία πρόσβασης σε επαρκείς οικονομικούς πόρους.

Στο Βουνί, όπως και στις άλλες περιοχές της ελληνικής υπαίθρου, η πλειοψηφία των ηλικιωμένων συνταξιοδοτείται σήμερα από τον ΟΓΑ, είτε με την βασική σύνταξη γήρατος είτε λόγω αναπηρίας άνω του 67%, είτε μέσω του προγράμματος ανασφάλιστων υπερηλίκων. Και στις τρεις περιπτώσεις το ποσό είναι πολύ χαμηλό. Προσαύξηση αυτού του ποσού δικαιούνται σύμφωνα με την ισχύουσα νομοθεσία μόνον εκείνοι που αντιμετωπίζουν 100% αναπηρία. Ειδικά οι συνταξιούχοι του κλάδου κύριας ασφάλισης γήρατος του ΟΓΑ δεν δικαιούνται προσαύξηση στο ποσό της σύνταξής τους λόγω απόλυτης αναπηρίας, ακόμη και αν από ιατρικής πλευράς είναι απόλυτα ανάπηροι, αφού αυτό δεν προβλέπεται από τις ισχύουσες διατάξεις. Σύμφωνα με τον οδηγό ασφαλισμένων του ΟΓΑ, προσαύξηση της σύνταξής τους δικαιούνται μόνο εάν είναι τυφλοί, ή αν πάσχουν από παραπληγία ή τετραπληγία.

Το νομικό πλαίσιο αφήνει πολύ μικρά περιθώρια παρερμηνείας, παρά τη σοβαρότητα των προβλημάτων και την επιτακτικότητα των αναγκών, που είναι δυνατόν να αντιμετωπίζει κανείς. Η συντάξιμη παραπληγία ή η τετραπληγία είναι μια κατάσταση που ορίζεται επακριβώς με υπουργική απόφαση⁷¹, όπως και η τυφλότητα, που πρέπει να διαγνωστεί από ειδικό οφθαλμίατρο με τη χρήση ειδικού τεχνολογικού εξοπλισμού που την ποσοτικοποιεί (98% και άνω). Τις δεκαετίες του '80 και του '90 ο νόμος εφαρμοζόταν σε μεγάλο βαθμό με χαλαρότητα, έτσι που πολλές φορές υγιείς άνθρωποι έπαιρναν συντάξεις αναπηρίας χάρη σε πελατειακές, φιλικές ή οικογενειακές σχέσεις που είχαν με γιατρούς σε θέσεις «κλειδιά». Σε άλλες περιπτώσεις οι γιατροί υπέγραφαν μια ανακριβή γνωμάτευση προκειμένου να απαλλαγούν από φορτικούς ασθενείς. Ένας αριθμός από παρόμοιες περιπτώσεις που αποκαλύφθηκαν προς τα τέλη της δεκαετίας του '90 και στις αρχές του 2000 και ο κολασμός τους, έχουν οδηγήσει στην πλήρη αντιστροφή του χαλαρού κλίματος των προηγούμενων χρόνων. Η προσήλωση στο γράμμα του νόμου οδήγησε τις επιτροπές αναπηρίας στην απόρριψη αιτημάτων για χορήγηση επιδόματος συμπαράστασης σε ηλικιωμένους ανθρώπους με έλκη κατακλίσεων στο σώμα τους, κατάκοιτους που μετά βίας κινητοποιούν τα άκρα τους, ανήμπορους να γυρίσουν στο κρεβάτι χωρίς βοήθεια. Η ημιπληγία, για παράδειγμα, η παντελής ανικανότητα κίνησης της μιας πλευράς του σώματος, δεν χρήζει κατά το νόμο επιδόματος συμπαράστασης.

Τα πρόσωπα που καλούνται να εφαρμόσουν στα απτά σώματα των ηλικιωμένων τους σκαιώδεις για εκείνους κανόνες του εποπτικού συστήματος είναι οι γιατροί του ΕΣΥ. Μιλώντας για τους γιατρούς, οι ηλικιωμένοι συνομιλητές μου τους παρουσιάζουν ως πανίσχυρους φορείς εξουσίας, με τη δύναμη να τους βοηθήσουν ή να τους καταστρέψουν, προβάλλοντας πάνω τους όλα τα συναισθήματα και τις προσδοκίες τους. Στην πραγματικότητα, οι γιατροί με τους οποίους διαπραγματευόμουν, ενώ συχνά αναγνώριζαν την ύπαρξη μιας επιτακτικής ανάγκης, δήλωναν ταυτόχρονα πως δεν μπορούσαν να βοηθήσουν χωρίς να διακινδυνεύσουν την τιμωρία από τον ίδιο μηχανισμό επιτήρησης και πειθάρχησης του οποίου αποτελούν μέρος. Σε πολλές περιπτώσεις που Ελληνικό κράτος πρόνοιας δείχνει το «ανθρώπινο» πρόσωπό του, αυτό συμβαίνει μόνο επειδή κάποιος από τους λειτουργούς του διάλεξε να αντισταθεί, παραβιάζοντας ή ξεγελώντας τους εποπτικούς μηχανισμούς του, θέτοντας σε κίνδυνο τον εαυτό του.

---

⁷¹Βλ. Υπουργικές Αποφάσεις Φ21/2361/1993 (ΦΕΚ 819/Β`/7.10.1993) και 10219/688/2012 (ΦΕΚ 1506/Β`/4.5.2012).

Συνήθως πάντως, οι γιατροί αποφεύγουν να δώσουν μια μη έγκυρη γνωμάτευση η οποία μπορεί, όπως μου έχουν δηλώσει πολλοί από αυτούς κατά τις μεταξύ μας διαπραγματεύσεις, να τους κάνει να χάσουν τη δουλειά τους ή να τους οδηγήσει στη φυλακή. Σε αυτό το πνεύμα, πολλοί τείνουν να χαρακτηρίζουν ως «κοινωνικό και όχι ιατρικό ζήτημα» περιπτώσεις κατάκοιτων ατόμων που δεν είναι τεχνικά παραπληγικοί ή τετραπληγικοί, χρειάζονται όμως εικοσιτετράωρη φροντίδα. Μεταξύ τους συγκαταλέγονται ηλικιωμένα άτομα σε τελικό στάδιο της νόσου *Alzheimer* ή του καρκίνου, και όσα απλά έχουν χάσει εντελώς τις δυνάμεις τους και «λαθροβιούν» κατά την έκφραση ενός γιατρού με τον οποίο συνομιλούσα, λόγω φυσιολογικού γήρατος. Μια στρατηγική αποφυγής της πίεσης είναι, προκειμένου να απαλλαγούν από την πίεση των συγγενών, να υπογράψουν μεγαλόστομες γνωματεύσεις που απαριθμούν ένα προς ένα τα μύρια προβλήματα που αντιμετωπίζει ο ηλικιωμένος, από την αρθρίτιδα ως τον καρκίνο ή ένα ακρωτηριασμένο μέλος. Τα πιστοποιητικά που χορηγούνται σε αυτή την περίπτωση, ικανοποιούν τους πειστικούς συγγενείς αλλά είναι τελείως άχρηστα, αφού δεν πιστοποιούν την κατά το νόμο απαιτούμενη 100% αναπηρία. Άλλοτε, οι γιατροί ομολογούν την αδυναμία τους να βοηθήσουν και ενίοτε γίνονται απότομοι στους συγγενείς που δεν μπορούν ή δεν θέλουν να κατανοήσουν τα τυπικά κολλήματα, με συχνό αποτέλεσμα οι τελευταίοι να «σηκώσουν καυγά» και να τους χαρακτηρίσουν «κακούς γιατρούς». Μία άλλη στρατηγική αποφυγής, είναι να χαρακτηρίσει ο γιατρός το περιστατικό ως «κοινωνικό» και να παραπέμψει τον ενδιαφερόμενο στην κοινωνική υπηρεσία, αν υπάρχει, ή σε κάποια άλλη δομή «κοινωνικής» φροντίδας. Τα ανά τη χώρα Βοήθεια στο Σπίτι αποτελούν για τους γιατρούς των Κέντρων Υγείας τα τελευταία χρόνια μια πρόσφορη οδός παροχέτευσης παρόμοιων «ενοχικών» καταστάσεων.

Ένα παράδειγμα των τρόπων που οι παράγοντες και οι μηχανισμοί που συζητήθηκαν παραπάνω επιβάλλονται στις ζωές των ανθρώπων ήταν η περίπτωση Θεοδώρας και της Σοφίας. Μακρινή συγγενής μιας μοναχικής μη αυτοεξυπηρετούμενης γυναίκας 82 ετών, της Θεοδώρας, η Σοφία είχε πρώτα απευθυνθεί σε έναν από τους γιατρούς του Κέντρου Υγείας. Εκείνος, ανίκανος λόγω των δομικών περιορισμών που περιγράφηκαν να δώσει λύση, της πρότεινε να στραφεί στην Πρόνοια. Οι ανάγκες που προέκυπταν από τα πολλαπλά εγκεφαλικά της Θεοδώρας, η οποία δε μπορούσε να μιλήσει και να καταπιεί, αλλά κουνούσε τα χέρια της με δυσκολία και πατούσε στα πόδια της χωρίς να μπορεί να σηκωθεί, αφού δεν προέκυπταν από τις προβλεπόμενες από το νόμο παθήσεις, χαρακτηρίστηκαν από το

γιατρό «κοινωνικές» και άρα πεδίο ευθύνης των κοινωνικών υπηρεσιών, της Πρόνοιας και του προγράμματος. Ο γιατρός, καλή τη πίστη, υπέδειξε εμένα στη Σοφία για να με συμβουλευθεί. Σαν «κοινωνικός λειτουργός», γνώριζα καλύτερα τα της Πρόνοιας και θα μπορούσα ίσως να βρω μια λύση για το «κοινωνικό» πρόβλημά της. Η Σοφία με περίμενε θυμωμένη στο σπίτι της Θοδώρας. Πίστευε πως η Θοδώρα δεν έπαιρνε επιδόματα που δικαιούνταν λόγω δικής μου ολιγωρίας.

Ο γιατρός μου είπε πως εσείς είστε στην Πρόνοια και να δείτε να παίρνει η Θοδώρα βοήθεια να της βάλουμε μια γυναίκα να την προσέχει. Εγώ είμαι άρρωστη [όπως έμαθα αργότερα δεν επρόκειτο για δικαιολογία] και δεν μπορώ ούτε να τη φροντίζω ούτε και τόσα χρήματα έχω να δίνω.

Στην πραγματικότητα δεν ήμουν κοινωνικός λειτουργός, δεν εργαζόμουν στην Πρόνοια και κανένα Προνοιακό επίδομα δεν προβλέπεται για περιπτώσεις όπως της Θοδώρας. Υπάρχει μόνο το Επίδομα Έκτακτης Οικονομικής Ενίσχυσης, που χορηγείται εφάπαξ. Το ποσό όμως δεν αρκεί ούτε για το μισθό ενός μήνα για μια αποκλειστική νοσοκόμα. Η Σοφία γνώριζε πως «οι γυναίκες από το Δήμο» [το πρόγραμμα] «έβλεπαν» τη Θοδώρα τέσσερις φορές την εβδομάδα, πίστευε πως αυτό δεν έφτανε, αλλά ύστερα από συνομιλίες που είχε με την οικογενειακή βοηθό, για τις οποίες εγώ δεν είχα ενημερωθεί, πίστευε πως δεν υπήρχε περιθώριο για συχνότερη παρέμβαση. Αντίθετα, χρειάστηκε αρκετός χρόνος και ψυχική ηρεμία για να εξηγήσω στην έξαλλη γυναίκα πως δεν υπήρχε στη χώρα κανένας φορέας, επίδομα ή υπηρεσία στην Ελλάδα που καλύπτει ανάγκες ανθρώπων σαν τη Θοδώρα ώστε να παραμείνουν αξιοπρεπώς σπίτι τους. Ακόμα και στην περίπτωση που η Θοδώρα θα δικαιούνταν όντως ένα επίδομα, ή θα βρισκόταν ένας γιατρός που θα διακινδύνευε να υπογράψει μια ψευδή γνωμάτευση σαν λύση σε ένα πραγματικό πρόβλημα, θα περνούσαν από έξι ως δέκα μήνες από τη στιγμή που θα κατέθετε τα δικαιολογητικά μέχρι την ώρα που θα έφτανε στα χέρια της η πρώτη επιταγή.

Η Σοφία, αποθαρρυσμένη, κατέληξε πως «δεν υπάρχει άλλη λύση» από το να εισαχθεί η Θοδώρα σε γηροκομείο, για να εισπράξει προς απόγνωσή της, όπως μου έδειξε η έκφραση του προσώπου της, την απάντηση πως για ένα άτομο με την περιορισμένη οικονομική δυνατότητα της Θοδώρας δεν είναι εύκολο ούτε αυτό. Πέρα από το χρόνο που θα κυλήσει από τη στιγμή που θα κατατεθεί μια αίτηση στον Άγιο Θεράποντα ως το σημείο που θα βρεθεί διαθέσιμη κλίνη, η συλλογή των απαιτούμενων δικαιολογητικών δεν είναι εύκολη υπόθεση, ιδιαίτερα για τους

νησιώτες. Το δυσχερέστερο μέρος είναι μια σειρά από εξειδικευμένες εργαστηριακές εξετάσεις, υπερηχογραφήματα και γνωματεύσεις από ειδικούς γιατρούς του ΕΣΥ, που δεν είναι δυνατό να πραγματοποιηθούν στο Βουνί. Πρέπει κανείς να κλείσει ραντεβού, συνήθως από δεκαπέντε ως σαράντα μέρες μετά, αφού υπάρχει συνήθως λίστα αναμονής και στο νοσοκομείο. Όταν έρθει ο καιρός, πρέπει να βρεθεί ο συνοδός που θα υποστηρίζει τον ηλικιωμένο στους δαιδαλώδεις διαδρόμους του νοσοκομείου και θα αναλάβει τις επαφές με τη γραφειοκρατία. Αυτό σημαίνει αφενός αρκετά έξοδα για ξενοδοχείο, ταξί, διατροφή του ηλικιωμένου και του συνοδού και αφετέρου αρκετή ταλαιπωρία στις μετακινήσεις, αφού το νοσοκομείο βρίσκεται έξω από την πόλη. Μια ευκολότερη λύση είναι η εισαγωγή του ηλικιωμένου στο νοσοκομείο για κάποιο πλασματικό ή πραγματικό λόγο και η παραμονή του εκεί για μερικές ημέρες μέχρι να γίνουν οι απαραίτητες εξετάσεις.

Η εισαγωγή στο νοσοκομείο επιστρατεύεται και σε περιπτώσεις επείγουσας ανάγκης, όπου ο χρόνος πιέζει και η φυσική κατάσταση του ηλικιωμένου δεν του επιτρέπει να βοηθήσει ούτε στο ελάχιστο τον εαυτό του κατά τη μοναχική διαβίωση στο σπίτι του. Κάθε μικρό επιπλέον πρόβλημα υγείας που παρουσιάζεται, μια γρίπη για παράδειγμα, αρκεί για να καταρρεύσει εντελώς ένας εύθραυστος ηλικιωμένος οργανισμός. Δεδομένης της απουσίας υποστηρικτικού δικτύου και του συνεπαγόμενου κινδύνου για την ίδια του τη ζωή, η μόνη διαθέσιμη διέξοδος είναι η εισαγωγή του σε μια νοσοκομειακή μονάδα. Στο χώρο του νοσοκομείου ο εύθραυστος ηλικιωμένος κερδίζει μία σύντομη περίοδο επιτήρησης και ασφάλειας, με την ελπίδα πως ίσως η κατάστασή του εκεί βελτιωθεί, στο μέτρο του δυνατού. Έτσι, κερδίζεται λίγος χρόνος μέχρι να ενεργοποιηθεί ένας από τους δύο παραπάνω σταθερούς μηχανισμούς αρωγής. Η φιλοξενία στο νοσοκομείο δεν λύνει το πρόβλημα της έλλειψης φροντίδας, απλώς το μεταθέτει χρονικά.

11.5.2 «Τι μας τον στείλατε αυτόν;» Κοινωνικά περιστατικά και συστημική αμηχανία

Όταν δεν υπάρχει διαθέσιμος συγγενής σε ρόλο συνοδού, όπως συμβαίνει στους μοναχικούς ηλικιωμένους, την υπόθεση αναλαμβάνει η κοινωνική υπηρεσία του νοσοκομείου, που κατά την υπό συζήτηση περίοδο απασχολούσε τρεις κοινωνικούς λειτουργούς. Γνώριζα και τους τρεις αρκετά καλά, αφού είχαμε συνεργαστεί πολλές φορές στην πορεία των χρόνων. Μου παραπονούνταν πως «τους έχει φάει ο ποδαρόδρομος» από τις αναγκαίες επαφές με γιατρούς, τη διεκπεραίωση εγγράφων

και τις επισκέψεις σε «περιστατικά», από τη μια κλινική στην άλλη, ύστερα στα εργαστήρια, στη γραμματεία και πάλι από την αρχή. Ο όγκος των εργασιών τους είναι μεγάλος, αφού στο νοσοκομείο καταλήγουν «περιστατικά» από όλο το νομό που «δεν έχουν κανένα δικό τους να ενδιαφερθεί» όπως λένε οι ίδιοι. Παραπονούνται πως οι γιατροί «δεν τους υπολογίζουν», θεωρώντας πως η δουλειά τους είναι να θεραπεύουν προβλήματα υγείας και όχι να ασχολούνται με τα «κοινωνικά προβλήματα» των ασθενών. Αποτελεί σύνηθες φαινόμενο ένας κοινωνικός λειτουργός να ακούει «κατσάδα» από ένα γιατρό ή διευθυντή κλινικής επειδή ζητάει να παραταθεί η νοσηλεία ενός αδύναμου ηλικιωμένου ή να διεξαχθούν οι απαιτούμενες εξετάσεις, ώστε να δοθεί τελικά το «βοήθημα» ή να εισαχθεί στο «γηροκομείο» ένας νοσηλευόμενος που έχει επανειλημμένα παραπεμφθεί από τους ίδιους ή άλλους γιατρούς στην κοινωνική υπηρεσία ως «κοινωνικό περιστατικό».

Σε περιπτώσεις μοναχικών υπερηλίκων με βεβαρυσμένη υγεία, η εισαγωγή στο νοσοκομείο είναι ένα απαραίτητο βήμα για να πάρουν το επίδομα που δικαιούνται, να εισαχθούν σε ένα ίδρυμα ή απλά να αναρρώσουν σε προστατευόμενο περιβάλλον. Και στις τρεις περιπτώσεις, το διακύβευμα είναι η επιβίωση ενός ανθρώπου απέναντι σε προβλήματα που αντιμετωπίζει λόγω αδυναμίας του σώματός του. Πολλοί γιατροί όμως επιμένουν να ονομάζουν τέτοια περιστατικά «κοινωνικά» και να δυσανασχετούν όταν άτομα από ένα πρόγραμμα ή άλλη κοινωνική υπηρεσία «τους στέλνουν» ανθρώπους σε παρόμοια κατάσταση, που συχνά είναι ενός κατάκοιτου ανθρώπου. Παραπονιούνται πως για τις κοινωνικές υπηρεσίες και τους συγγενείς τα νοσοκομεία είναι μια «εύκολη λύση για να παρκάρουν όσους δεν ξέρουν τι να τους κάνουν». Οι κλινικές είναι το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου πλήρεις, και το ενδεχόμενο ένα «κοινωνικό περιστατικό» να καταλάβει ένα κρεβάτι στην κλινική «τους» συχνά για απροσδιόριστο χρονικό διάστημα ώσπου να βρεθεί μια θέση διαθέσιμη σε κάποιο ίδρυμα τους κάνει απρόθυμους να εγκρίνουν την εισαγωγή στην κλινική ενός τέτοιου ανθρώπου.

Για να γίνει εφικτή η εισαγωγή όμως, πρέπει το περιστατικό να «πάει μιλητό», να έχει δηλαδή συνεννοηθεί κάποιος με το διευθυντή μιας κλινικής και να πάρει την έγκρισή του. Αν το «περιστατικό» σταλεί χωρίς προηγούμενη συνεννόηση, απλά με ένα παραπεμπτικό για νοσηλεία ή εξετάσεις από ένα γιατρό ενός Κέντρου Υγείας, όπως συχνά συμβαίνει, είναι πολύ πιθανό στο νοσοκομείο να «στραβώσουν», να πάρουν τηλέφωνο και να «κράξουν» το γιατρό που έδωσε το παραπεμπτικό και να το «στείλουν πίσω πακέτο όπως ήρθε», συνήθως με το ασθενοφόρο που τον έφερε. Στις

περιπτώσεις ασυνόδευτων υπερηλίκων, την επαφή μπορεί να κάνει ένας αγροτικός ή ειδικός γιατρός από το Κέντρο Υγείας, συχνότερα όμως ένας κοινωνικός επιστήμονας από το πρόγραμμα. Οι συγγενείς των ηλικιωμένων θεωρούν την παραπάνω «εξυπηρέτηση» σημαντική και δηλώνουν πως αισθάνονται «υποχρεωμένοι» στα πρόσωπα που μεσολαβούν. Αν όμως οι επαφές δεν ευοδωθούν, όχι σπάνια οργίζονται και απειλούν με καταγγελίες ή και πιο άμεσες απειλές, στρεφόμενοι εναντίον των κρατικών εκπροσώπων που είναι είναι άμεσα ορατοί από τους ίδιους.

Τα μέσα για να πειστεί ο διευθυντής της εκάστοτε κλινικής αποτελούνται ως επί το πλείστον από παρακλήσεις, επικλήσεις στη ζωή του ηλικιωμένου που απειλείται, και τον ανθρωπισμό. Οι προσπάθειες αυτές συνήθως δεν πετυχαίνουν με μιας, αλλά ύστερα από περισσότερες από μια απόπειρες σε διαφορετικές κλινικές του νοσοκομείου. Το αξιοπερίεργο είναι πως σε πλείστες περιπτώσεις όπου τελικά έχω «βρει την άκρη» για λογαριασμό ενός ηλικιωμένου, έχω μείνει με την αίσθηση πως μου έχουν κάνει μια προσωπική χάρη. Το ίδιο αισθάνονται και άλλοι εργαζόμενοι σε προγράμματα άλλων περιοχών, όταν αντιμετωπίζουν αντίστοιχες περιπτώσεις. Όπως μου ανέφερε μια συνάδελφος που εργάζεται στην ηπειρωτική χώρα όταν της ανέφερα αυτή μου την αίσθηση, απάντησε

Ε ναι πια, λες και σου κάνουν χάρη: «Άντε αφού είσαι εσύ εντάξει, για τελευταία φορά», σε κάνουν να νιώθεις υποχρεωμένη λες και το κάνουν για δικό σου άνθρωπο, λες και δεν είσαι κι εσύ επαγγελματίας.

Τότε θυμήθηκα και της ανέφερα τα λόγια ενός γιατρού, όταν του τηλεφώνουσα για πολλοστή φορά για λογαριασμό μιας κατάκοιτης ηλικιωμένης που θα πέθαινε σύντομα αν έμενε μόνη της στο σπίτι: «Γιατί κόπτεστε τόσο πολύ για αυτή την κυρία νεαρέ; Είναι συγγενής σας»; Κούνησε το κεφάλι με απογοήτευση. Της είχε συμβεί και εκείνης, απάντησε.

Με την ίδια λογική, δηλαδή της προσωπικής διευκόλυνσης, τα τελευταία χρόνια που διένυσα στο πρόγραμμα έμαθα να χρησιμοποιώ για λογαριασμό των εξυπηρετούμενων μου την πληροφορία πως ο διευθυντής μιας συγκεκριμένης κλινικής ήταν, όπως μου δήλωσε μια νοσηλεύτρια του νοσοκομείου «πολύ ευαίσθητος σε ό,τι αφορά την τρίτη ηλικία και ιδιαίτερα όταν πρόκειται για Βουνιώτες». Μια συνάδελφός της συμπλήρωσε σκωπτικά πως «αν πας στην κλινική του θα δεις μέσα κάθε καρυδιάς καρύδι, γεμάτο ραμολιμένα είναι». Ένα από αυτά τα «ραμολιμένα» ήταν και η Θοδώρα, η οποία κρατήθηκε ζωντανή στο νοσοκομείο

ώσπου κατέστη δυνατό να μεταφερθεί στο γηροκομείο. Η περίπτωση της δεν ήταν μεμονωμένη. Η επιβίωση ή ο αξιοπρεπής θάνατος -όσο αξιοπρεπής μπορεί να είναι ένας μοναχικός θάνατος στο κρεβάτι ενός νοσοκομείου ή ιδρύματος- των αδύναμων μοναχικών ηλικιωμένων του νησιού συχνά κατέληγε να εξαρτάται από την ομολογουμένως αξιέπαινη ευαισθησία του ενός ή του άλλου γιατρού, η οποία αποτελούσε ενίοτε αντικείμενο ειρωνικών σχολίων μεταξύ συναδέλφων.

12. Χέρια και Χαρτιά, Χρυσάφι και Σκατά: Σπάνιες και επικίνδυνες ουσίες της φροντίδας

Οι συνέπειες της επαναπροώθησης των ηλικιωμένων πίσω στα σπίτια τους γίνονται ιδιαίτερα δραματικές για όσους ζούσαν ως τότε στο περιθώριο του κοινωνικού και οικογενειακού ιστού του νησιού. Στον αντίποδα της εξώθησης από τους χώρους κρατικής φροντίδας, η απουσία ενός έστω και στοιχειώδους υποστηρικτικού συγγενικού περιβάλλοντος, έχει σαν αποτέλεσμα την απομόνωση του αδύναμου ηλικιωμένου από το πλαίσιο προστασίας του παραδοσιακού οικογενειακού συστήματος φροντίδας που παρουσίασα παραπάνω. Η αμηχανία του κρατικού μηχανισμού εκφράζεται με τυπικές δηλώσεις αναρμοδιότητας. Αντίθετα, η ηθική συγκρότηση του κόσμου της φροντίδας στο Βουνί επιβάλλει τη νομιμοποίηση της απόρριψης του ηλικιωμένου μέσα από σκληρές ηθικές αποτιμήσεις των προηγούμενων σχέσεων, ή της απουσίας τους. Το επόμενο, ακραίο παράδειγμα, δείχνει πώς η απουσία οικογενειακών σχέσεων και το χαμηλό κοινωνικοοικονομικό status μπορούν να προδιαγράψουν με επώδυνο τρόπο τις τελευταίες ημέρες ενός ηλικιωμένου στο Βουνί.

Η Καλλιόπη δεν παντρεύτηκε ποτέ, ούτε είχε παιδιά. Έφτασε σε μεγάλη ηλικία χωρίς ιδιαίτερα «σφάλματα», γεγονός που της επέτρεψε να ζει μόνη σε ένα μικρό σπίτι, χωρίς ηλεκτρικό ρεύμα και τουαλέτα. Στα 82 της, έπαθε κάταγμα στον γοφό. Ποτέ δεν ανέρρωσε πλήρως από την επέμβαση αποκατάστασης, και αδυνατούσε πλέον να σηκωθεί από το κρεβάτι. Παρόλα αυτά, πήρε εξιτήριο ως «περιπατητική» και γύρισε σπίτι της με φορείο. Στο χωριό, κανείς δεν συμπαθούσε ιδιαίτερα την Καλλιόπη, ίσως γιατί είχε διαγνωστεί ως ψυχικά ασθενής και η συμπεριφορά της θεωρούνταν από τους περισσότερους περίεργη. Εκτός από τη βασική σύνταξη του ΟΓΑ δεν είχε άλλους πόρους. Όλοι γνώριζαν πως δεν θα μπορούσε να πληρώσει κάποιο άνθρωπο να την πολεμά. Κανείς εξάλλου δεν ένοιωθε υποχρεωμένος να το κάνει, ή να συνεισφέρει οικονομικά για να προσληφθεί κάποιος που θα αναλάμβανε τη φυσική φροντίδα της. Καθώς η κατάσταση γινόταν κάθε μέρα και πιο δύσκολη, οι μακρινοί συγγενείς της, προσπάθησαν να πείσουν την Παναγιώτα, σύζυγο ενός από τους ανιψιούς της Καλλιόπης, να αναλάβει εκείνη να την πολεμά, με κύρια αιτιολογία πως έμενε στο διπλανό σπίτι. Όταν η πίεση έγινε έντονη, η Παναγιώτα αντέδρασε με θυμό:

Εμείς ποτέ δεν είχαμε σχέσεις. Γιατί να τρώω τώρα εγώ τα σκατά της;

Παρά την άρνησή της, με το πέρασμα του χρόνου, η Παναγιώτα κατέληξε να πηγαίνει να βοηθάει την Καλλιόπη, κυρίως ταΐζοντας την και δίνοντάς της φάρμακα. Από αυτό κέρδισε υπολογίσιμη υπόληψη σαν «καλή» και «πονόψυχη» γυναίκα. Κανείς ποτέ δεν ενδιαφέρθηκε για την ατομική υγιεινή της Καλλιόπης, ούτε συνεισέφερε οικονομικά «για να πάρουν μια γυναίκα να την πολεμά». Κανείς δεν έβρισκε λόγο να το κάνει. Την Καλλιόπη δεν δέχονταν ούτε στο νοσοκομείο. Στην κλινική όπου εγχειρίστηκε η Καλλιόπη δεν την δέχονταν, ισχυριζόμενοι πως όταν της δόθηκε εξιτήριο ήταν «περιπατητική», ενώ σε άλλες κλινικές δεν την δέχονταν επειδή ήταν περιστατικό της συγκεκριμένης κλινικής. Όλη τη βρώμικη δουλειά την ανέλαβε το προσωπικό του προγράμματος, μέχρι που ύστερα από μια μακρά σειρά από αιτήσεις, αναφορές και διαπραγματεύσεις, βρέθηκε ένα κρεβάτι στο γηροκομείο της εκκλησίας στο Φάρο, σχεδόν τρεις μήνες μετά το αρχικό περιστατικό που προκάλεσε την αναπηρία της Καλλιόπης. Τελικά πέθανε λίγες εβδομάδες μετά την εισαγωγή της εκεί.

Όπως και στα λόγια της Παναγιώτας, οι κοπροφαγικές μεταφορές φαίνεται να ήταν πάντα παρούσες σε κάθε συζήτηση για την Καλλιόπη. Ξαφνικά τα περιττώματά της έμοιαζαν να είναι ένα θέμα δημόσιου ενδιαφέροντος. Άνδρες και γυναίκες με σταματούσαν ακόμα και στο δρόμο για να με ρωτήσουν αν φορούσε πάνες και πόσο συχνά αλλάζονταν, αν μύριζε, πώς την έκαναν μπάνιο κ.ο.κ. Συχνά θα μου έλεγαν «τελικά εσείς τα τρώτε τα σκατά της», αναφερόμενοι στο προσωπικό του προγράμματος με ένα τόνο συμπόνιας. Οι περισσότεροι Βουνιώτες θεωρούσαν πως δουλειά του προγράμματος ήταν να «κοιτάζουν» ηλικιωμένους, όχι όμως και να τους «πολεμούν». Ορισμένες ηλικιωμένες γυναίκες του χωριού δήλωναν με βεβαιότητα πως «θα αγιάσουν τα χέρια σας για το καλό που κάνετε», αφού «δεν είστε υποχρεωμένοι», γεγονός που βέβαια δεν ίσχυε. Όπως αναλύθηκε στο όγδοο κεφάλαιο, για να «πολεμάς» κάποιον πρέπει ή να περιμένεις ωφέλεια, ή να είσαι υποχρεωμένος επειδή ήδη έχεις ωφεληθεί. Ακόμα και ένας ιερέας του νησιού εξέφρασε τις αμφιβολίες του για τις πιθανότητες της Καλλιόπης να παρακάμψει τη λίστα αναμονής για το γηροκομείο της εκκλησίας λέγοντας: «Γιατί να το κάνουν αυτό; Μόν'τα σκατά της να τρώνε;»

Τέτοια σχόλια είναι ασυνήθιστα σε μια κουλτούρα όπου τα σωματικά υγρά των άλλων θεωρούνται εξαιρετικά αηδιαστικά, αν όχι μiasματικά. Οι τοπικοί κανόνες ευγενείας απαιτούν να προσθέτει κανείς «συγνώμην» σε λέξεις ή φράσεις που αναφέρονται σε «ακάθαρτα» πράγματα όπως η τουαλέτα, η ούρηση, τα εσώρουχα κτλ. Τα ατυχήματα από την ακράτεια είναι εφιάλτης για το μέλος της οικογένειας που προσωπικά τα παρακολουθεί και πηγή στενοχώριας για τους ηλικιωμένους. Ο φόβος της ακράτειας αντανakλάται σε πλείστες ελληνικές εκφράσεις που εκφράζουν τρόμο (κατουριέμαι/χέζομαι πάνω μου), αποτυχία (τα σκάτωσα), απαξίωση (δεν πάει να χεστεί), και σαν κατάρα (να φας σκατά). Οι κοπροφαγικές μεταφορές χρησιμοποιούνται και στο νησί για να περιγράψει κανείς λάθη, να δείξει απαξίωση ή να καταραστεί.

Η περίπτωση της Καλλιόπης δεν ήταν η μόνη που το προσωπικό του προγράμματος έπρεπε να κάνει «βρώμικη δουλειά», αλλά πρώτη φορά αυτό γινόταν θέμα. Εξάλλου, ιδιαίτερα για τις γυναίκες, που στην Ελλάδα είναι οι κύριες υπεύθυνες για τη συμβολική και υλική αγνότητα του νοικοκυριού (Dubisch 1986: 197, 200, Du Boulay 1974, 1986, Hirschon 1978, 1981 Salamone 1987), το να καθαρίζουν περιττώματα παιδιών και ηλικιωμένων είναι μια τετριμμένη πρακτική, καλά κρυμμένη πίσω από τους τοίχους του σπιτιού. Δεν θα περνούσε καν από το μυαλό μιας μητέρας στο Βουνί να παραπονεθεί επειδή αλλάζει τις πάνες στο παιδί της, πόσο μάλλον να χρησιμοποιήσει κοπροφαγικές μεταφορές. Στην περίπτωση ενός ηλικιωμένου, διάφορες σκατολογικές σκέψεις θα περνούσαν ίσως από το μυαλό ενός προσώπου, αλλά δύσκολα θα ανακοινώνονταν δημοσίως. Ο λόγος που η Καλλιόπη διαπομπεύονταν έτσι στο δημόσιο λόγο, προφανώς σχετιζονταν με το γεγονός πως δεν υπήρχαν μέλη της οικογένειας για να ενοχληθούν. Η Καλλιόπη δεν είχε «δικούς της», αφού η ευρύτερη οικογένεια είχε αποστασιοποιηθεί. Έτσι, δεν μπορούσαν να οριστούν και όρια μεταξύ του «μέσα» της οικογένειας και του «έξω» του δημόσιου χώρου. Η Καλλιόπη απέτυχε λόγω της κατάστασής της να δημιουργήσει ένα κύκλο ανθρώπων «υποχρεωμένων» συναισθηματικά ή οικονομικά απέναντί της. Κανείς δεν την αγαπούσε, ούτε ακόμα η Παναγιώτα που την «κοίταζε». Στην πραγματικότητα, οι δυο τους είχαν πάντα κακές σχέσεις. Ο λόγος που την βοηθούσε ήταν, όπως έλεγε η ίδια, «επειδή τη λυπούμαι». Για τον περίγυρο, αυτό ήταν δείγμα «πονοψυχίας». Αυτός ήταν λόγος που η Παναγιώτα δέχθηκε τόσα εγκώμια. Η ελεημοσύνη μπορεί να δοθεί στον καθένα. Στα τοπικά συμφραζόμενα, το «ψυχικό» δεν δημιουργεί υποχρέωση συνέχισης της φροντίδας από εκείνον που την προσφέρει -αναμένεται να

γίνει αποδεκτό ως έχει, και μάλιστα με ευγνωμοσύνη, αφού δίνεται χωρίς αντάλλαγμα⁷². (*giving something for nothing*) (Sahlins 1974). Οι ανάγκες ηλικιωμένων στην κατάσταση της Καλλιόπης όμως, είναι συνεχείς και αδιάλειπτες. Προϋποθέτουν δέσμευση για την επαρκή κάλυψή τους, η οποία δεν υφίστατο, καθώς η ίδια λόγω και της ιδιοσυγκρασίας της είχε περιθωριοποιηθεί από νέα και δεν διέθετε δεσμούς με πρόσωπα που θα μπορούσαν να την αναλάβουν.

Η ιστορία της Καλλιόπης ενείχε και άλλες, άγνωστες για εμένα τότε πτυχές και ερμηνείες. Η τραγική πορεία της προς το θάνατο διασταυρώθηκε έστω και στιγμιαία με τις τροχιές και άλλων προσώπων που κινούνταν στον κόσμο της φροντίδας. Μερικές από αυτές μου αποκαλύφθηκαν αρκετά χρόνια μετά το θάνατό της, σε μια «έκτακτη» επίσκεψη μου στο σπίτι της Πολυξένης, η οποία είχε μακρά προϋπηρεσία στον κόσμο της φροντίδας, καθώς φρόντιζε για χρόνια την κατάκοιτη πεθερά της, την Αλέκα και πριν από εκείνη τον επίσης κατάκοιτο πατέρα της. Οι επόμενες σελίδες παρατίθενται σχεδόν αυτούσιες από το ημερολόγιο που κρατούσα εκείνο τον καιρό, με τις αναγκαίες αλλοιώσεις και περικοπές.

Μπαίνω στο σπίτι με τη νοσηλεύτρια του προγράμματος. Μας υποδέχεται η Πολυξένη, πενηντάρα που δείχνει μικρότερη, στο σαλόνι του σπιτιού της. Δίνει τη αίσθηση μοντέρνας γυναίκας, με παντελόνι και περιποιημένο μαλλί. Φτιάχνει ψαρόσουπα για το εγγονάκι της, έξι ετών. Μας προσφέρει κέικ που έφτιαξε με τα χέρια της. Αισθάνομαι σα να πήγα για καφέ σε μια φίλη της μητέρας μου. Η Πολυξένη φροντίζει την κατάκοιτη πεθερά της, την Αλέκα, τρία χρόνια τώρα. Αυτός είναι ο λόγος της επίσκεψής μας. Η Πολυξένη μου είπε:

Μην μπεις ακόμα μέσα, τώρα την άλλαξα. Ήταν μέσα άστα. Χάλια.. Έπαθε εγκεφαλικό, από την πίεση. Έχει πάντα πίεση και δεν πέφτει με τίποτα. Της δίνω φάρμακα [μου απαριθμεί όλο το πρόγραμμα των φαρμάκων απ' έξω. Είναι πολλά και δυνατά φάρμακα]. Δεν πέφτει με τίποτα. Προχθές μπορεί να έπαθε και πάλι εγκεφαλικό. Έκανε το κεφάλι πίσω έτσι και σα να χανόταν. Αλλά τι να την κάνω; 85 χρονών είναι και τόσα χρόνια κατάκοιτη. Αν πάθει κάτι δε θα φέρω γιατρό, θα την αφήσω να φύγει. Αμαρτία είναι, αλλά δεν ντρέπομαι που το λέω. Δε μπορώ άλλο, ούτε εγώ ούτε αυτή. Τη λυπάμαι, γιατί τα έχει τετρακόσια. Αλλά τι να την κάνω; Πόσο θα πάει; Τρία χρόνια την παλεύω, πάει στα τέσσερα. Κάθε μέρα μέσα στα σκατά είμαι. Τρεις φορές τη μέρα την αλλάζω. Την έχω βέβαια και μπεμπιλίνο και όλα. Τα παίρνω από το Φάρο που είναι πιο φτηνά. Ευτυχώς παίρνουμε αυτή τη σύνταξη. Οι γιατροί

⁷² Σε άλλες κοινωνίες, αντίθετα, η προσφορά χωρίς ανταπόδοση αποτελεί μια διαρκή υποχρέωση που διέπεται από περίπλοκους κανόνες και τελετουργικά. Για δύο εξαιρετικά παραδείγματα από την Ινδία βλ. Parry 1986, Laidlaw 2000. Εντούτοις, θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως και εκεί, η προσφορά δημιουργεί συμβολικό όφελος. Ειδικά στο παράδειγμα του Laidlaw, το όφελος τω δωρητών προέρχεται από την καθαρτική λειτουργία της προσφοράς, αφού ο αναχωρητής, μη προσφέροντας ούτε καν ευγνωμοσύνη σε αντάλλαγμα, προσφέρει, χωρίς αυτό να δηλώνεται, την υπηρεσία της απομάκρυνσης του «δηλητηρίου» από το σπίτι.

που την είδανε μου είπαν αν θέλω να τη στείλω για αποκατάσταση. Τους είπα όχι, δε χρειάζομαι αποκατάσταση, εγώ θα την πολεμώ, το έκανα στις ξένες, δε θα το κάνω στη δικιά μου; Αν θέλετε μόνο να μου δώσετε χαρτί να παίρνω το επίδομα. Και μου το δώσανε τα παιδιά, ας είναι καλά και έτσι παίρνω τα πάμπερς της. Το δικαιούμαι βέβαια, δε μου κάναν χάρη, η γυναίκα είναι σε κακά χάλια. Δεν έχω πρόβλημα, έχω μάθει. Ούτε σιχαίνομαι, έχω πάει σε πόσους ανθρώπους.

Έμοιαζε κουρασμένη, αλλά όταν της είπα πως ίσως χρειαστεί να ζητήσει βοήθεια απάντησε:

(Π.): Τι, να φωνάζω τις νοσοκόμες που έρχονται; Όχι αγόρι μου, δεν το επιτρέπω εγώ αυτό το πράγμα σε δικό μου άνθρωπο. Εδώ πήγαινα και καθάριζα τους ξένους, θα αφήσω να μου καθαρίζουν οι ξένοι τους δικούς μου;
(Γ.): Ναι, αλλά δεν έχεις καμία βοήθεια, όταν θέλεις να ξεκουραστείς;
(Π.): Πώς, έχω την κουινιάδα μου και την κόρη μου. Έρχονται και βοηθάνε, τρεις γυναίκες είμαστε. Εγώ μια ζωή με τα σκατά πάλευα, έχω συνηθίσει. Και τον πατέρα μου όταν ήταν άρρωστος και πιο πριν, πόσοι άνθρωποι πέρασαν απ' τα χέρια μου...

Η Πολυξένη ήταν φίλη με την Παναγιώτα και γνώριζε την Καλλιόπη. Μάλιστα μου ανέφερε το εξής περιστατικό που εκτυλίχθηκε όταν πήγε να την αλλάξει, ύστερα από παράκληση της φίλης της.

Η Καλλιόπη, όλη της τη ζωή χρήματα μάζευε και τελικά ήρθε ο ξάδερφος της [από την Αυστραλία], της τα πήρε και έφυγε. Την άφησε χωρίς τίποτα, σαράντα χιλιάδες ευρώ. Όλη της τη ζωή τσιγκούνα ήταν, δεν έδινε μια δραχμή. Γι' αυτό στο τέλος τιμωρήθηκε, της τα έφαγε ο ξάδερφος της. Με είχε φωνάξει η Παναγιώτα, με παρακάλεσε αν μπορούσα να την αλλάξω γιατί εκείνη δεν μπορούσε. Πήγα λοιπόν, την καθάρισα, την άλλαξα, της καθάρισα τα χέρια με το βουρτσάκι που τα έβαζε στα πάμπερς και πασαλείφονταν με σκατά [λεπτομέρειες που δεν με ξένισαν γιατί κάθε μέρα τις ζούσαμε με το πρόγραμμα]. Στο τέλος της είπα: δώσε μου την ευχή σου αν θέλεις θειά, ήξερα για πως δεν είχε πια τίποτα, αλλά και να είχε δεν ήθελα από αυτήν. Και γυρίζει και μου λέει τι είμαι μωρή, παπάς είμαι να σου δώσω την ευχή μου; Ακούς; Έτσι μου είπε. Ούτε την ευχή της δεν έδινε. Τέτοια τσιγκουνιά. Γι' αυτό έπαθε ό,τι έπαθε.

Της απάντησα πως η Καλλιόπη ήταν μια ζωή μόνη της, πως αυτά τα χρήματα ήταν η ασφάλειά της αν πάθαινε κάτι.

ναι, αλλά δεσ τι έγινε. Ήρθε ο ξάδερφος της και της τα πήρε όλα, δεν της άφησε τίποτα. Με τα λεφτά μόνο δε σώθηκε κανείς.

Θυμήθηκε μια άλλη ιστορία, την οποία μου ανέφερε νομίζω σα για να μου πει «εσύ δεν έχεις δει τίποτα»

Πήγα να δω την (τάδε). [μια γυναίκα για την οποία πρώτη φορά άκουγα, και όπως κατάλαβα είχε ήδη πεθάνει όταν εγώ πήγα στο νησί] και τη βρίσκω -αν θες πιστεψέ το- με ένα ξύλο μέσα στον κώλο της τόσο [μου δείχνει δέκα -

δεκαπέντε πόντους. Εγώ ακούγοντάς την προσπαθούσα να μην γελάσω και να φανώ σοβαρός]. Είχε βρει αυτό τον τρόπο για να ενεργιέται, δε μπορούσε αλλιώς. Είχε να ενεργηθεί πόσες μέρες και πονούσε, κατάκοιτη ήταν στο κρεβάτι. Όταν το τράβηξε –ας φυλάει ο θεός, όχι βρώμα, δε φαντάζεσαι, και την ευκοίλια, έκανε όλο το κρεβάτι μην το συζητάς. Πνιγμένη στο σκατό. Την άλλαξα, έφερα ζεστό νερό, την καθάρισα, άλλαξα τα σεντόνια, όλα. Αυτή είχε πολλά λεφτά. Όσο την καθάριζα αλλά και μετά μου έλεγε συνέχεια «πάγαινε μάναμ' εκεί κι εκεί στη μεσάντρα, έχω ένα τσίγκινο κουτί. Φέρτο μου εδώ να σε χαρώ. Εγώ δεν ήθελα, κατάλαβα πως είχε εκεί μέσα τις λίρες, είχε εκείνη πολλές. Δεν ήθελα να ανακατευτώ γιατί ήταν η νύφη της, που δεν την ήθελε και δεν ήθελα εγώ να έχω μπερδέματα να λέει μετά πως της πήρα τις λίρες. Αλλά τώρα λέω «να» [μουτζώνεται] τι ήταν να της το έδινα το κουτί; Θα μου έδινε και μένα καμιά λίρα.

Κάποια στιγμή αργότερα μου είπε:

Ας είναι καλά αυτός που έβγαλε τα πάμπερς και τα πλυντήρια. Όσο φαντάζομαι τι περνούσαν οι παλιές, η καημένη η μάνα μου... Πώς αντέχανε;

Η συζήτηση περιστράφηκε για λίγο σε διάφορα άσχετα θέματα, ώσπου επανήλθε στην πεθερά της. Ανέφερε πως έχει πρόβλημα, τελευταία, έχει γίνει ανήσυχη και νευρική και φαντάζεται διάφορα:

Βλέπει πράγματα που δεν υπάρχουν, ακούει φωνές, της τραβάνε το βράδυ τα σκεπάσματα κτλ. Κατά τ' άλλα τα έχει τετρακόσια. Ούτε ξεχνάει, ούτε μπερδεύεται.

Κανονίσαμε μια επίσκεψη με το κινητό κλιμάκιο ψυχιατρικής που θα ερχόταν στο νησί μετά από λίγες μέρες. Με ρώτησε τι να ταΐζει τη γιαγιά, γιατί δεν ήθελε να τρώει και ανησυχούσε. Ανέφερε γελώντας διάφορα τεχνάσματα που κάνει για να την πείσει να τρώει. Η ώρα περνούσε με την κουβέντα, έπρεπε να συνεχίσουμε τη δουλειά. Η νοσηλεύτρια τη ρωτάει αν θέλει να πάμε να δούμε τη γιαγιά. «Να πάτε βρε παιδιά, τι ήρθατε μέχρι εδώ; Πηγαίντε, θα έχει ξεμυρίσει τώρα».

Μπαίνουμε στο δωμάτιο που έχει ξεχωριστή είσοδο από το κυρίως σπίτι. Η γιαγιά είναι πεντακάθαρη, λουσμένη, ντυμένη με καθαρές νυχτικές και τα πάντα στο δωμάτιο μοσχοβολάνε: σεντόνια, κουβέρτες... Φαίνεται ενυδατωμένη και κάθε άλλο παρά υποσιτισμένη. Της μιλάω.

(Γ.): Τι κάνεις γιαγιά;

(Α.): Τι να κάνω παιδί μου, ένα παράπονο έχω που δε με παίρνει. Βαρέθηκα πια, όλη την ώρα στο κρεβάτι, θέλω να παγαίνω να ησυχάσω.

Εμείς αρχίσαμε τις κλασσικές ανοησίες «άλλος τα κανονίζει αυτά, μια χαρά είσαι κτλ...». «Ναι, μια χαρά είμαι», επανέλαβε ειρωνικά. «Τέτοια χαρά...»

(Γ.): Τι έχεις γιαγιά;

(Α.): Πιάνομαι, μουδιάζω και πονάω. Ύστερα βαριέμαι, όλη μέρα μόνη μου. Η Πολυξένη θα έρθει, θα καθίσει μαζί μου και θα φύγει. Μπορεί να κάθεται εδώ όλη μέρα; Τόσους νομάτους έχει να παλεύει. Όλα απ'τα χέρια της περνούν.

(Γ.): Κοιμάσαι γιαγιά;

(Α.): Όχι καλά, δε με αφήνουν σε ησυχία.

(Γ.): Ακούς τίποτα φωνές το βράδυ;

(Α.): Ναι, μια ακούω σα γουρουνία, μια σαν ανθρώπους, από πάνω από το κρεβάτι. Μου παίρνουν και τα σκεπάσματα, με ανακατεύουν. Περίεργα πράγματα.

Συνεχίσαμε την κουβέντα. Μετά από περίπου δέκα λεπτά μπήκε στο δωμάτιο και η Πολυξένη. «Τι κάνετε παιδιά; Εντάξει δε μυρίζεις, έτσι;» Η επίσκεψη συνεχίστηκε με την νοσηλεύτρια να δίνει διάφορες πρακτικές συμβουλές στις δύο γυναίκες και να τους εξηγεί απορίες.

Από το ψυχιατρικό κλιμάκιο ήρθε έκτακτα, λόγω του καιρού που χαλούσε και δεν θα επέτρεπε να διεξαχθεί η προγραμματισμένη επίσκεψη την επομένη, η Φανή, νοσηλεύτρια ψυχιατρικής. Η Πολυξένη δεν απαντούσε στο τηλέφωνο οπότε πήγαμε στο σπίτι απρόσμενα. Στο σπίτι βρήκαμε το γιο και τον εγγονό της στην κουζίνα. Μας είπε πως η Πολυξένη είναι στην πεθερά της. Μπήκαμε στο δωμάτιο και την είδαμε να κάθεται στην πολυθρόνα δίπλα στο κρεβάτι. Η γιαγιά λαγοκοιμόταν. Στο κρεβάτι ήταν προσαρτημένο ένα ξύλινο κάγκελο φτιαγμένο στο μαραγκό κατά παραγγελία, ώστε να μην πέφτει κάτω όταν κοιμάται. Η Πολυξένη γνώριζε τη Φανή από τότε που η Αλέκα νοσηλεύονταν στο νοσοκομείο, και την υποδέχθηκε θερμά. Ξυπνήσαμε τη γιαγιά και της μιλήσαμε λίγο. Η Φανή είδε τα φάρμακά της, μίλησε με τον ψυχίατρο στο τηλέφωνο και κανόνισε με την Πολυξένη τη νέα αγωγή. Από ό, τι κατάλαβα, σύμφωνα με τη Φανή η διεγερτικότητα της Αλέκας ήταν αποτέλεσμα των εγκεφαλικών που είχε περάσει, σε συνδυασμό με παρενέργειες από ένα φάρμακο που της είχε γράψει ένας αγροτικός γιατρός. Πήραμε το βιβλιάριο για να της γράψει τα φάρμακά της, τα οποία θα πήγαινε η δική μας νοσηλεύτρια στο σπίτι.

(Π.): Γιατί με βλαστημάει καμιά φορά Φανή; ρώτησε. Όχι κάθε φορά, αλλά όταν την πιάνει το τι ακούω...

(Φ.): Είναι συμπτώματα της πάθησης. Λίγο αδιάθετη να είναι, δέκατα να ανεβάσει ή να μην κοιμηθεί όσο πρέπει έχει αυτές τις εξάρσεις. Με την αγωγή θα περάσει. Είναι ακούσιο.

(Γ.): Σαν το βήχα. Δεν αναφέρεται σε σένα, βγαίνει από μέσα. Είναι η αρρώστια τέτοια.

Της άρεσε η ερμηνεία, είδα ανακούφιση στο πρόσωπό της. Φάνηκε πως δεν την απασχολούσε απλά το να είναι «όπως πρέπει» η πεθερά της δηλαδή καθαρή και ταϊσμένη, αλλά και το να είναι «ευχαριστημένη» όπως επαναλαμβάνουν οι Βουνιώτες συχνά, μαζί της. Μου έκανε εντύπωση πως αντίθετα με όσα έλεγε την προηγούμενη μέρα πως περίμενε τη γιαγιά να πεθάνει, και πως δεν έχει σημασία πλέον, οι πράξεις της δείχνουν ένα άνθρωπο αφοσιωμένο στην ευζωία της πεθεράς της. Η γιαγιά παρά τη μοναξιά της είναι πολύ προσεγμένη. Η Πολυξένη κατορθώνει και ισορροπεί τους ρόλους της συζύγου, της μητέρας, της γιαγιάς, της νύφης που φροντίζει την κατάκοιτη πεθερά της με αξιοσημείωτη μαεστρία και τεράστια δαπάνη ενέργειας από την πλευρά της. Η ζωή τεσσάρων γενεών κυλάει απρόσκοπτα χάρη στο μαγικό άγγιγμα αυτής της γυναίκας που κάνει τη μπόχα ευωδιά, το αλεύρι κέικ, τα βρωμερά ψάρια μοσχοβολιστή σούπα, την ταλαιπωρημένη λερωμένη γυναίκα σε μια μοσχοβολιστή παρουσία τακτοποιημένη στη θέση της όπως η κούκλα που διακοσμεί τον καναπέ απέναντι από το κρεβάτι της. «Κάθε σπίτι έχει και τα δικά του βάσανα», μου είχε πει την προηγούμενη κάποια στιγμή στη ροή της κουβέντας. Πριν φύγω τη ρωτάω:

(Γ.): Πώς τα καταφέρνεις όλα να φέρνεις βόλτα;
(Π.): Είμαι μαθημένη. Και τι να κάνεις; Έτσι είναι η ζωή.

Μου λέει με πλατύ χαμόγελο και κουρασμένα μάτια.

Η Αλέκα δεν έζησε για πολύ καιρό. Σε λιγότερο από ένα χρόνο πέθανε από «φυσιολογικό γήρας», όπως γνωμάτευσαν οι γιατροί. Η αντίθεση ανάμεσα στις τελευταίες ημέρες της Αλέκας και της Καλλιόπης είναι προφανής και ως ένα σημείο σοκαριστική, δεδομένου πως τα δύο σπίτια απείχαν μερικές εκατοντάδες μέτρα. Τη διαφορά ανάμεσα στις δύο περιπτώσεις έκανε η δέσμευση της Πολυξένης στην προσφορά αδιάλειπτης χειρωνακτικής εργασίας. Τα χέρια αποτελούν κεντρικό μέσο, ορόσημο και σύμβολο στη σχέση φροντίδας. Όπως είδαμε, βασικό κριτήριο στην επιλογή μιας γυναίκας της πληρωμής είναι να «πιάνει». Όπως εύστοχα επεσήμανε η Αλέκα για την νύφη της που φρόντιζε στο ίδιο σπίτι τέσσερις γενιές ανθρώπων, «όλα από τα χέρια της περνάνε». Η διαπίστωση της ηλικιωμένης γυναίκας αποτελεί μέρος του εντόπιου συλλογικού αφηγήματος περί της προσωπικής ηθικής αξίας που χτίζεται με τις πράξεις, μέσα από την ηθική προδιάθεση για σκληρή χειρωνακτική εργασία. Οι ιστορίες της φροντίδας εκτυλίσσονται γύρω από τον άξονα που ορίζει η προσφορά ή η απόσυρση των χεριών που φροντίζουν. Τα χέρια και η διαθεσιμότητα τους βρίσκονται στο κέντρο γύρω από όπου συντάσσονται όχι μόνο οι αφηγήσεις για το παρελθόν, αλλά και τα σχέδια για το μέλλον. Το ακόλουθο παράδειγμα είναι ενδεικτικό για τους τρόπους που τα χέρια, τα χαρτιά και το σπίτι συναρθρώνονται σε ένα ενιαίο σχήμα που ενώνει το παρελθόν με το παρόν και το επιθυμητό μέλλον. Ο κυρ Σταύρος, ένας άτεκνος ηλικιωμένος που έχει μείνει μόνος του στη ζωή αποδίνει νόημα στην ύπαρξή του και σχεδιάζει το μέλλον του, αναφερόμενος στα χέρια του και την αξία τους.

Όταν αρρώστησε η γυναίκα του, ο Σταύρος σταμάτησε να εργάζεται σαν μεροκαματιάρης στα χωράφια και αφιερώθηκε στη φροντίδα της. Εκείνο το διάστημα επιβίωναν βασιζόμενοι περισσότερο στη σύνταξη της γυναίκας του και των πεθερικών του, τους οποίους επίσης φρόντιζε ο κυρ Σταύρος. Η σύζυγος του Σταύρου είχε συντάξει διαθήκη σύμφωνα με την οποία του άφηνε το σπίτι της, και ένα μικρό χωράφι. Αφού πέθανε η γυναίκα του, ο κυρ Σταύρος άρχισε να νιώθει αδύναμος και δε μπορούσε να εργαστεί. Περιφέρονταν άπορος και σε σύγχυση στο χωριό. Συχνά γίνονταν αντικείμενο χλεύης από συγχωριανούς του στα καφενεία, όπου τον κερνούσαν ποτά για να τον μεθύσουν και να γελάσουν μαζί του. Για καιρό ζούσε με

ελεημοσύνες, κυρίως φαγητό και χρήματα για τσιγάρα που του έδιναν ανάλογα με τα κέφια τους χωριανοί και μακρινοί συγγενείς. Από τους τελευταίους, με ελάχιστες εξαιρέσεις, ο κυρ Σταύρος αντιμετώπιζονταν με δυσθυμία και θεωρούνταν βάρος. Σε αυτό συντελούσε και το γεγονός πως ορισμένοι από εκείνους είχαν αξιώσεις επί της περιουσίας της νεκρής γυναίκας του. Όταν διαγνώστηκε ως ψυχικά ασθενής, του δόθηκε μια αγωγή που φαίνεται πως τον βοηθούσε, και ίσως σημαντικότερα, χάρη στη διάγνωση εν καιρώ μπόρεσε να πάρει ένα μικρό αναπηρικό επίδομα, χάρη στο οποίο κατάφερε να ορθοποδήσει. Όταν ένωσε καλύτερα, με τη βοήθεια διαφόρων προσώπων στο χειρισμό των εγγράφων αποσαφήνισε το ως τότε θολό ιδιοκτησιακό καθεστώς του σπιτιού του. Το ακόλουθο απόσπασμα από το ημερολόγιό μου προέρχεται από μια επίσκεψή μου στο σπίτι του, όταν μόλις είχε αρχίσει να βιώνει μια στοιχειώδη ασφάλεια έπειτα από πολύ καιρό.

Καθίσαμε στο ντιβάνι. Η σόμπα ήταν σβηστή και είχε ψύχρα. Ο κυρ Σταύρος μου είπε πως τώρα που έχει λεφτά αγόρασε ξύλα αλλά δεν του τα έφεραν ακόμα. Το σπίτι δεν έκρυβε την ηλικία και τη φθορά του όπως και τα έπιπλα και μικροαντικείμενα που βρίσκονταν μέσα. Ήταν όμως καθαρό και τακτοποιημένο- ο παλιός μουσαμάς γυάλιζε και δεν φαινόταν πουθενά ούτε ίχνος σκόνης.

(Γ.): Ποιος καθαρίζει εδώ κυρ Σταύρο;

(Σ.): Εγώ, ποιος άλλος;

(Γ.): Μπράβο, πολύ καλό το έχεις.

Μου έδειξε τα χέρια του: Χοντρά τάλαιπωρημένα δάκτυλα, σκληρά και τραχιά. Μαρτυρούσαν μια ζωή σκληρής εργασίας.

(Σ.): Έχω χρυσά χέρια. Ό, τι πιάνω το καταφέρνω. Ξέρω και τις αντρικές και τις γυναικείες δουλειές. Τις έμαθα από τότε που αρρώστησε η γυναίκα μου.

Είδα στον τοίχο μια θολή ασπρόμαυρη φωτογραφία του 60, μια αδύνατη νέα γυναίκα με θλιμμένα μάτια που κοιτούσε σοβαρή το φακό.

(Γ.): Αυτή είναι η γυναίκα σου;

(Σ.): Ναι.

(Γ.): Και αυτοί οι δυο οι γέροι;

(Σ.): Τα πεθερικά μου. Κι αυτούς εγώ τους πολεμούσα. Τρεις αρρώστους στο ίδιο σπίτι τους πολεμούσα μονάχος μου. Από δω η γυναίκα, από κει οι γέροι. Να τους πλύνω, να τους μαγειρέψω, να τους καθαρίσω...όλα τους. Σου είπα, έχω χρυσά χέρια. Ούτε κούραση ούτε σ'χαμό ξέρω. Αυτό που είναι να κάνω θα το κάνω. Δεν είμαι από αυτούς που δεν πιάνουν. Άμα έχεις άρρωστο που περιμένει από σένα... Γιατί αν έχεις άρρωστο και δεν τον πολεμάς θα χαθεί απ'τη βρώμα. Η καθαριότητα είναι το πιο σημαντικό.

(Γ.): Άλλοι συγγενείς σε βοήθησαν καθόλου;

(Σ.): Μπα, λίγα πράγματα. Τα πολλά μοναχός μου τα έκανα. Όλοι υποχρέωση

μου έχουνε. Αλλά κανείς δε γυρίζει να σε κοιτάξει. Έτσι είναι. Με παρατήσανε όλοι. [...] Όλοι λεφτά θέλουν. Όταν έχεις λεφτά είσαι καλός. [...] Τώρα που είμαι καλά, στο πόδι, εντάξει. Αλλά σαν πέσω εδώ [μου δείχνει το κρεβάτι] τι θα κάνω τότε; Το σπίτι μόνο αν έδινα σε κανένα να με πολεμά σα δε μπολώ ή να πάγω στο γηροκομείο.

Τα τρία παραδείγματα, της Καλλιόπης, της Πολυξένης και του Σταύρου παρότι πολύ διαφορετικά ως προς τις ιδιαίτερες δυναμικές τους, διέπονται από μια κοινή συστημική λογική. Και στις τρεις περιπτώσεις, τα σενάρια περιπλέκονται γύρω από τη διαχείριση των ίδιων ουσιών που συνιστούν τα δομικά υλικά των σχέσεων φροντίδας. Οι αποφάσεις λαμβάνονται εν μέσω συνειδητών και ασυνειδητών πρακτικών υπολογισμών, και άλλοτε σκόπιμων και άλλοτε αυθόρμητων ηθικών αξιολογήσεων. Στον κόσμο της φροντίδας στο Βουνί μάλιστα, οι δύο συνισταμένες των αποφάσεων, η πρακτική και η ηθική, επικαλύπτονται τόσο περίπλοκα που οι ίδιοι οι Βουνιώτες δεν ενδιαφέρονται να τις διακρίνουν. Οι ηθικές κρίσεις οδηγούν σε πρακτικές αποφάσεις, και οι πρακτικές αποφάσεις νομιμοποιούνται χάρη σε ένα λεξιλόγιο ηθικής τάξης.

Επιστρέφοντας στο παράδειγμα της Καλλιόπης, η αμηχανία απέναντι σε ένα εξ ορισμού «οικογενειακό πρόβλημα» εκφράζεται με σκληρή γλώσσα, καθώς η οικογένεια απουσιάζει. Η εξώθηση του ηλικιωμένου προσώπου από το πεδίο της φροντίδας, και η αμηχανία των γυναικών που η φροντίδα αποτελεί δεύτερη φύση τους για την συλλογική εγκατάλειψη, πρέπει να επανανοηματοδοτηθεί ώστε να αποκτήσει νόημα. Η λύση είναι εν προκειμένω η συμβολική αποδόμηση της ανθρώπινης ιδιότητας της. Τα σκληρά λόγια της Πολυξένης δεν ήταν μεμονωμένα. Αντηχούσαν τον κυρίαρχο λόγο, σύμφωνα με τον οποίο η Καλλιόπη δεν είχε φροντίδα επειδή ως ηθικό υποκείμενο δεν την δικαιούνταν. Έπειτα από την ηθική απογύμνωση της Καλλιόπης το μόνο που απέμεινε από τον άνθρωπο στο συλλογικό αφήγημα ήταν μια μεθοριακή σωματικότητα προς δημόσιο σχολιασμό, δια του οποίου συγγενείς και περίγυρος νομιμοποιούσαν την μη εμπλοκή τους στον πόλεμο της φροντίδας της. Το σπίτι της αδύναμης ηλικιωμένης υπό τις παρούσες περιστάσεις ανασκευάστηκε συμβολικά από καταφύγιο σε φυλακή, από χώρος φροντίδας σε χώρο εγκατάλειψης: ένα *no man's land* όπου μόνο οι πιο γενναίοι τολμούν να πατήσουν-εν προκειμένω, οι *γυναίκες* από το πρόγραμμα και οι *γυναίκες του χωριού* που επισκέπτονται τους λαθροβιούντες για να εκτιμήσουν την απόσταση τους από το θάνατο.

Ανάμεσά τους, ξεχωρίζει η μάλλον απρόθυμη παρουσία της Παναγιώτας, στο

πρόσωπο της οποίας συγκεντρώνονταν η ασθενής στην προκείμενη περίπτωση ηθική πίεση του περιγυρου να «κάνει κάτι». Η επίσκεψη της Παναγιώτας στο *no man's land* του σπιτιού της Καλλιόπης ήταν επικίνδυνη για την ίδια, καθώς και η ίδια η σχέση των δύο γυναικών χαρακτηρίζονταν από αμφισημία και μεθοριακότητα. Παρά τις κακές μεταξύ τους σχέσεις όμως, η Παναγιώτα ήταν, τύποις τουλάχιστον, η πλέον «κοντινή» γυναίκα. Αν αναλάμβανε να «πολεμά» την Καλλιόπη, και άρχιζε να «πιάνει», ο περίγυρος κατά πάσα πιθανότητα θα ανέμενε από εκείνη να συνεχίσει να το κάνει. Αν «έβαζε χέρι» στα σκατά, δίνοντας λύση σε μια ανωμαλία του κοινωνικού που αντιμετωπίζονταν με αμηχανία από τον κόσμο του χωριού, δύσκολα θα μπορούσε να το αποσύρει στη συνέχεια. Όμως, αυτή η «λύση» δεν ήταν επιλέξιμη, καθώς θα εξυπηρετούσε όλους τους άλλους εκτός από την ίδια και την οικογένεια της. Όπως μου είχε πει η ίδια, «έχω άντρα και παιδιά να κοιτάξω».

Η Πολυξένη είχε επίσης άντρα και παιδιά, αλλά στην περίπτωσή της η Αλέκα την οποία καλούνταν να φροντίσει δεν ήταν «ξένη» προς εκείνους, αλλά δική τους. Η οικογένειά της «ήταν υποχρεωμένη» να την «πολεμήσει». Η Παναγιώτα δικαιολόγησε περαιτέρω την άρνηση της να καθαρίσει τις «ακαθαρσίες» της Καλλιόπης λέγοντας πως στην κατάσταση της ήταν «εστία μόλυνσης» που θα έθετε την οικογένεια σε κίνδυνο. Αν και «δική τους», η Αλέκα επίσης αποτελούσε μια δυνητική εστία μόλυνσης για την οικογένεια της Πολυξένης. Η ενδεχόμενη μόλυνση αποτρέπονταν μόνο χάρη στον διαρκή κόπο της Πολυξένης που «έπιανε» και καθάριζε. Η Παναγιώτα δεν μου το ανέφερε η ίδια, αλλά πέρα από το κακό ιστορικό των μεταξύ τους σχέσεων, που δεν της γεννούσε «καμία υποχρέωση», και τις ανησυχίες για τον εαυτό και την οικογένειά της, οπωσδήποτε θα βάραινε στη σκέψη της το αναγνωρισμένο από τον περίγυρο γεγονός πως οποιοσδήποτε αναλάμβανε την Καλλιόπη «μόνο τα σκατά της θα έτρωγε», χωρίς καμία περαιτέρω «ωφέλεια». Όπως ακριβώς ο ξάδερφος «γέλασε» την Καλλιόπη και της πήρε τα χρήματα που φυλούσε για τη φροντίδα της χωρίς αντάλλαγμα, έτσι και για τον κυρίαρχο λόγο όπως εκφράζονταν μέσα από τις κουβέντες του κόσμου, η χωρίς αντάλλαγμα φροντίδα της Καλλιόπης θα ήταν για την Παναγιώτα ή όποιο άλλο θα την αναλάμβανε, μια κοροϊδία.

Η Παναγιώτα επέλυσε την ένταση οριοθετώντας με χωρική σαφήνεια την παρέμβασή της στο σώμα της Καλλιόπης. Ασχολήθηκε με το πάνω μέρος του σώματος της, κυρίως το στόμα της, προσφέροντάς της τροφή και νερό. Με αυτό τον τρόπο έπραξε καταφανώς γενναιόδωρα, δεδομένου πως στο παρελθόν οι σχέσεις των

δύο ήταν κακές και η ίδια όχι απλά δεν είχε υποχρέωση, αλλά και σύμφωνα με πολλούς σχολιαστές «δεν έπρεπε ούτε να γυρίσει να τη κοιτάξει». Αντίθετα, εκπλήρωσε με το παραπάνω το γενικά αποδεκτό κοινωνικό πρόταγμα πως το γείτονα «θα τον κοιτάξεις, θα του πας ένα πιάτο φαγητό, θα του δώσεις τα φάρμακά του αλλά ως εκεί». Ενώ συνεισέφερε καίρια στην παραμονή της Καλλιόπης στη ζωή ταΐζοντας την, ιδιαίτερα κατά τα Σαββατοκύριακα όταν το πρόγραμμα δεν λειτουργούσε, απέφυγε να «πιάσει» στο κάτω μέρος του σώματος της Καλλιόπης, ιδιαίτερα στην περιοχή του υπογάστριου και τις γεμάτες ακαθαρσίες πάνες της.

Χωρίζοντας το σώμα της Καλλιόπης σε ζώνες όπου τα χέρια επεμβαίνουν ή αποσύρονται, το αδύναμο ηλικιωμένο σώμα υπό τις υφιστάμενες συνθήκες ανασυγκροτήθηκε συμβολικά ως ένας τόπος διαχωρισμένος σε ζώνες φροντίδας και εγκατάλειψης. Η ηθική συγκρότηση του κόσμου της φροντίδας στο Βουνί λειτούργησε εν προκειμένω σαν χάρτης, όπου ευδιάκριτα σύνορα που χαράχθηκαν πάνω στο αδύναμο σώμα της Καλλιόπης οριοθετήθηκαν σύμφωνα με τους κοινωνικά επιβεβλημένους βαθμούς εγγύτητας των διαφορετικών παικτών του πεδίου της φροντίδας. Σε αυτού του είδους την σωματική γεωγραφία της φροντίδας, το σώμα της Καλλιόπης αναπαριστάται ως μια δυστοπία. Η απουσία «υποχρεωμένων» από την προηγούμενη ζωή της συγγενών, και διαχειρίσιμων πόρων που θα μπορούσαν να διατεθούν για τη μίσθωση μιας γυναίκας, καθιστούσαν το κάτω μέρος του σώματος της τόσο προβληματικό ως πεδίο δράσης που κατέληξε ανεπιθύμητο, καθώς από αυτό απουσίαζαν τα κάθε είδους συμβολικά, οικονομικά και κοινωνικά *οφέλη* και *υποχρεώσεις* που υπό «κανονικές» συνθήκες θα αποτελούσαν κίνητρο για τα πρόσωπα που θα ήταν αναμενόμενο να εμπλακούν. Ακόμα χειρότερα για την Καλλιόπη, στην περίπτωσή της δεν υπήρχαν καν ενδιαφερόμενα πρόσωπα.

Το πρόβλημα του ακάθαρτου σώματος της Καλλιόπης όμως παρέμενε, καθώς οι μολυσματικές του ιδιότητες ξεχείλιζαν πέρα από τα όρια της εγκατελειμμένης ζώνης στο σώμα της. Αν η Καλλιόπη ενεργούνταν το Σαββατοκύριακο θα έμενε λερωμένη ως τη Δευτέρα και η «βρώμα» στο δωμάτιό της γινόταν «αφόρητη». Η μυρωδιά άλλωστε αποτελεί ενδείκτη της αποτελεσματικότητας των καθαρικών εργασιών της γυναίκας που φροντίζει το χώρο και το σώμα ενός ηλικιωμένου σε οικιακά και όχι μόνον συμφραζόμενα. Είδαμε ήδη το παράδειγμα της Βαρβάρας, χάρη στη φροντίδα της οποίας ο κατάκοιτος Λάζαρος μυρίζει «σαν μωρό», όπως ακριβώς μύριζε ο πατέρας του Γιάννη, η μητέρα της Ελένης, η πεθερά της Πολυξένης, και τόσοι άλλοι ηλικιωμένοι που βρισκόντουσαν «σε καλά χέρια». Δεν

είναι τυχαίο άλλωστε πως όταν πεθαίνουν οι γέροι, αν δεν ντυθούν με τα «καλά τους», σαβανώνονται με τον ίδιο τρόπο που φάσκωναν τα μωρά κειά τα χρόνια. Η Καίτη, η Ελένη και η Μαρία από τα προγράμματα, αρωμάτιζαν με κολόνια την Καλλιόπη και άλλα ηλικιωμένα πρόσωπα που άλλαζαν και έπλεναν για να «μοσκοβολήσουν». Με τον ίδιο τρόπο, συχνά υπερέβαλαν στη χρήση αρωματικών καθαριστικών όταν καθάριζαν τα σπίτια των ηλικιωμένων, υπερβολή που έκανε ορισμένους από εκείνους να δυσανασχετούν. Εξάλλου, όταν είχα επισκευθεί στο Γηροκομείο μία παλιά εξυπηρετούμενη του προγράμματος, η νοσοκόμα που με συνόδευσε ως το κρεβάτι της μου επεσήμανε με ικανοποίηση την οσμή κολόνιας και καθαριστικών πατώματος στους θαλάμους, προσθέτοντας πως χάρη στην εύρυθμη λειτουργία του ιδρύματος είχαν «νικήσει τις μυρωδιές».

Η μυρωδιά από ένα «χεσμένο» γέρο που εναλλακτικά αποκαλείται και «βρώμα» θεωρείται «αφόρητη» και «ανυπόφορη» όχι τόσο για τον ίδιο τον ηλικιωμένο που όταν ζει μέσα σε αυτή «τη συνηθίζει κιόλας και δεν του φαίνεται», αλλά ακόμα περισσότερο για όσες τον φροντίζουν. Παρότι γυρίζοντας σπίτι «πετάνε τα ρούχα όπως είναι στα άπλυτα» και πλένουν το σώμα τους, η μυρωδιά «κάθεται μέσα στη μύτη» για ώρες. Μάλιστα, η «βρώμα» ακολουθεί όχι μόνο τα πρόσωπα που αναλαμβάνουν το «ξεσκάτισμα» αλλά και εκείνα που αναλαμβάνουν άλλες πράξεις φροντίδας, όπως την Παναγιώτα που τάιζε την Καλλιόπη. Πολλές γυναίκες που αποπειράθηκαν να δουλέψουν πολεμώντας γέρους με πληρωμή και «λιποψύχησαν» στην πορεία, απέδωσαν την παραίτηση τους όχι τόσο στην κούραση, το βάρος και τη συναισθηματική φόρτιση, αλλά στη βρώμα⁷³. Άγνωστο αν οδηγήθηκε από λύπη για την Καλλιόπη, την οποία τάιζε μέσα στο δυσώδες δωμάτιο, από το ότι η ίδια δεν άντεχε, ή από ένα συνδυασμό των δύο, η βρώμα προφανώς έφερε την Παναγιώτα μπροστά στο δίλημμα του να επέμβει στην ζώνη εγκατάλειψης, με τους γνωστούς για την ίδια κινδύνους, ή να αποσυρθεί ολοκληρωτικά από τη φροντίδα της Καλλιόπης και να γυρίσει σπίτι της, από όπου θα άκουγε τις κραυγές της Καλλιόπης που δεν σταματούσε να καλεί για βοήθεια. Τότε ήταν προφανώς όταν έλαβε χώρα το επεισόδιο μεταξύ της Πολυξένης και της Καλλιόπης.

Η Παναγιώτα παρακάλεσε τη φίλη της την Πολυξένη που ήξερε πως «πιάνει», να πάνε στο σπίτι της Καλλιόπης για να την καθαρίσει. Η Πολυξένη αποτελούσε την ιδανική επιλογή για αυτή την πρόταση, καθώς συγκέντρωνε επάνω της μια σειρά από

---

⁷³ Για νοσηματοδοτήσεις των σωματικών εκκρίσεων σε άλλα συμφραζόμενα και στρατηγικές διαχείρισης της αποστροφής που προκαλούν, βλ. Jervis 2001.

ιδιότητες που την καθιστούσαν κατάλληλη για να αναλάβει να καθαρίσει την Καλλιόπη. Πρώτον, διέθετε την απαιτούμενη εμπειρία καθώς είχε ήδη φροντίσει πολλούς από τους ηλικιωμένους της οικογένειας της και του άντρα της. *Είχε συνηθίσει* σε σημείο που όπως έλεγε η ίδια, «εδώ πηγαίνω και καθαρίζω τους ξένους», όχι μόνο τους δικούς της. Εξάλλου, όπως φαίνεται και από την μεταξύ μας συζήτηση, αντλούσε ικανοποίηση από το να μετατρέπει το βρώμικο σε καθαρό και ήταν σίγουρα ένα άτομο που θα έβλεπε το να καθαρίσει την Καλλιόπη σαν μια πρόκληση για λίγους, την οποία κανείς δεν αναλάμβανε εκτός από το προσωπικό των προγραμμάτων. Δεύτερον, και ίσως σημαντικότερο, αντίθετα από την Παναγιώτα που έμενε κοντά της, και επιπλέον είχε μια έστω εξ αγχιστείας μακρινή συγγενική σχέση, η Πολυξένη διέθετε την απαιτούμενη κοινωνική και χωρική απόσταση ώστε να μην συγκεντρώνει πάνω της τις προσδοκίες του τοπικού ηθικού κώδικα. Άλλωστε, κανείς δεν μπορούσε να αμφισβητήσει πως είχε δικούς της γέρους να πολεμά. Το άλλαγμα της πάνας της Καλλιόπης ήταν απλά μια εθελοντική υπέρβαση στη δική της καθημερινή μάχη με τις ακαθαρσίες, μέσα στο σπίτι της. Άλλωστε, η Πολυξένη φρόντισε να ξεκαθαρίσει πως δεν ζητά χρήματα από την Καλλιόπη, και πως ό, τι έκανε το έκανε «για ψυχικό», σύμφωνα με το εντόπια πίστη πως κάνοντας ένα καλό χωρίς να ζητάς ανταπόδοση, αυτό επιστρέφεται σαν εύνοια της τύχης ή του Θεού σε εσένα και τα εν ζωή αλλά και τελευτήσαντα μέλη της οικογένειας.

Είναι ενδιαφέρον το σημείο στην αφήγηση της Πολυξένης όπου έπειτα από την εθελοντική προσφορά της στην Καλλιόπη, αφού την άλλαξε, της ζήτησε να της δώσει σαν αντάλλαγμα τη ευχή της, «αν θέλει». Σύμφωνα με την Πολυξένη, η Καλλιόπη της αρνήθηκε την ευχή λέγοντάς της «και τι είμαι μωρή, παπάς είμαι για να σου δώσω την ευχή μου;» Στο αφήγημα, η απάντηση της Καλλιόπης, που ακόμα και αφού δέχθηκε το καλό που της έκανε η Πολυξένη αρνήθηκε να το ανταποδώσει, και μάλιστα με τη ευχή, ένα δώρο που δεν της κοστίζει τίποτα, αναπαρίσταται σαν ένα «αχάριστο» άτομο που δεν αξίζει να το βοηθούν, καθώς «δεν αισθάνεται», και τρόπο τινά η δυστυχία της είναι δικαιολογημένη.

Αντίθετα, ο κυρ Σταύρος είναι πολύ περήφανος για τα χέρια του, ικανά και στις «ανδρικές» και τις «γυναικείες» δουλειές. Εξέχουσα θέση ανάμεσα στα έργα του κυρ Σταύρου μάλιστα επέχει μια ιδιαίτερη «γυναικεία» δραστηριότητα. Ο κυρ Σταύρος «πολεμούσε» ταυτόχρονα τρία άτομα, τη γυναίκα και τα πεθερικά του. Απαξιωμένος σήμερα από τους γύρω του, με αβέβαιο μέλλον, καθώς δεν έχει παιδιά αλλά μερικούς όχι πολύ φιλικούς συγγενείς, φροντίζει να υπενθυμίζει την αξία του

αναφερόμενος στο επεισόδιο της φροντίδας που προσέφερε τότε όχι μόνο στη γυναίκα του αλλά και στους «ξένους» πεθερούς του. Εξάλλου, κάνοντας δικά του τα πεθερικά μέσα από τη φροντίδα που τους προσέφερε, ενισχύει συμβολικά τις αξιώσεις του στην ακίνητη περιουσία της γυναίκας του. Δεν είναι τυχαίο πως το επεισόδιο γύρω από τη φροντίδα των πεθερικών και της γυναίκας του με τα δικά του χέρια ήρθε στην κουβέντα τη στιγμή που συζητούσαμε για το ιδιοκτησιακό καθεστώς του σπιτιού του. Το σπίτι άλλωστε αποτελούσε το μοναδικό του καταφύγιο στο παρόν και τη μεγαλύτερη μελλοντική ελπίδα του στο όχι απίθανο ενδεχόμενο πως στο μέλλον θα χρειαστεί κάποιο άτομο να τον πολεμά.

Ο κυρ Σταύρος κατασκεύασε μέσω της αφήγησης του έναν εαυτό που αξίζει να έχει ανθρώπους που τον φροντίζουν. Στην ουσία, το ότι αυτοί οι άνθρωποι δεν έχουν βρεθεί ακόμα είναι μια ατυχία, ή μάλλον μια αδικία της τύχης, όπως φαίνεται από την εμφανή πικρία που επεδείκνυε αφηγούμενος. Εξάλλου, ο ίδιος όχι μόνο έκανε όσα αναμένονταν να κάνει για τους «δικούς του», αλλά πολλά περισσότερα από όσα οι Βουνιώτες θα προσδοκούσαν από έναν άνδρα. Αυτό που επιβεβαίωσε αυτή την αξία είναι οι πράξεις που έφερε σε πέρας και το μέσο για την πραγματοποίησή τους είναι τα χέρια του, τα «χρυσά χέρια» του, όπως είπε emphaticά ο ίδιος. Κατά ένα παράδοξο τρόπο η σχέση των σωματικών αποβλήτων με το χρυσάφι υπογραμμίζεται και στις άλλες αφηγήσεις στο Βουνί. Η τόσο κοινή στην περίπτωση της Καλλιόπης φράση «μόνο τα σκατά της να τρώνε» λειτουργούσε ως υπενθύμιση πως στην περίπτωσή της απουσίαζε ένα αναγκαίο συστατικό στη σχέση φροντίδας ιδιαίτερα πολύτιμο: η αξία, αποτιμώμενη ταυτόχρονα σε οικονομικούς και συμβολικούς όρους.

Η μεταφορική συνάφεια των σωματικών ακαθαρσιών με τα χρήματα είναι κοινή στο Βουνί, όπως και σε άλλες παραδόσεις του ευρύτερου Ελλαδικού χώρου. Στο Βουνί λένε πως αν δεις στον ύπνο σου ακαθαρσίες, ή αν τις πατήσεις κατά λάθος, σημαίνει πως θα πάρεις λεφτά. Και στην υπόλοιπη Ελλάδα, αν πατήσει κανείς κατά λάθος σκατά αυτό μεταφράζεται σε γούρι, ενώ γούρι θεωρείται και όταν ένα μωρό κατουρηθεί επάνω στον άνθρωπο που το κρατάει. Επίσης, λένε στο Βουνί πως ο άξιος «χώμα/κοπριά πιάνει χρυσάφι γίνεται», ενώ ο άχρηστος «χρυσάφι πιάνει κοπριά/σκατά γίνεται».

Η αξία των χεριών είναι εκείνη που μεταμορφώνει τις εστίες μόλυνσης που πιάνουν σε κάτι καθαρό και όμορφο, που μοσκοβολά. Η αίσθηση της όσφρησης είναι και εδώ ένας ιδιαίτερα ισχυρός ενδείκτης της «μαγικής» καθαρικής ιδιότητας των

χειριών. Είδαμε πώς η Πολυξένη άλλαξε τη πεθερά της, έδιωχνε την άσχημη μυρωδιά και την έκανε να μυρίζει σα μωρό, όπως μετέτρεψε τα δυσώδη και ακατάλληλα για βρώση ψάρια σε ευωδιαστή ψαρόσουπα την οποία προσέφερε στα παιδιά της. Η αξία των χειριών που φροντίζουν είναι ανεκτίμητη για όσους βρίσκονται στην ανάγκη τους. Σε αυτό το πλαίσιο, αποκτά νόημα η διαφορετικά παράδοξη αφήγηση της Πολυξένης για το ψυχικό που έκανε στην άλλη κατάκοιτη γυναίκα. Σε αντίθεση με την «τσιγκούνα» Καλλιόπη, που ούτε την ευχή της δεν ήθελε να δώσει, η άλλη γυναίκα προσφέρθηκε να της δώσει κάτι πολύτιμο. Χρήματα, στην πολυτιμότερη μορφή τους: Χρυσές λίρες, χρυσάφι, από εκείνο που η Πολυξένη γνώριζε πως η γριά είχε κρυμμένο, όπως και στην ιστορία της Καλλιόπης. Αν και η Πολυξένη έβαλε χέρι στις ξένες ακαθαρσίες, δεν έβαλε χέρι στο ξένο χρυσάφι, αφού αυτό θα δημιουργούσε περιπλοκές στις σχέσεις της γριάς με εκείνη που υποτίθεται πως θα την πολέμαγε, και προβλήματα στην ίδια, καθώς θα έθεταν υπό αμφισβήτηση το ήθος της. Αν έπαιρνε το χρυσάφι, αυτό αργά ή γρήγορα θα μαθαίνονταν και σίγουρα θα βρισκόντουσαν άνθρωποι που θα έλεγαν πως «γέλασε» και «εκμεταλλεύτηκε» την κατάκοιτη γριά. Τα χρήματα εκείνα ήταν εξάλλου ξένα. Αποφεύγοντας να πληρωθεί με το χρυσάφι της γριάς, η Πολυξένη κατασκευάζει έναν ηθικό εαυτό υπεράνω χρημάτων, ενώ την ίδια στιγμή αναγνωρίζει πως η πληρωμή της σε χρυσό θα ήταν μια γενναιόδωρη αλλά όχι άδικη αμοιβή για το «ξεσκάτισμα» της. Η άρνησή της να δεχθεί αμοιβή και στις δύο περιπτώσεις, αναδεικνύει την συμβολική, ηθική αξία των έργων της. Θα ήταν εύλογα αναμενόμενο, καθώς αυτές και άλλες παρόμοιες ιστορίες σίγουρα θα έχουν κυκλοφορήσει στο Βουνί, να πουν για εκείνη, όπως είπε ο Σταύρος για τον εαυτό του, πως έχει «χρυσά χέρια».

Οι καλοί λόγοι όμως δεν περισσεύουν στο Βουνί. Παρότι η Πολυξένη γενικά απολαμβάνει το *status* μιας «καλής» και «αξίας» γυναίκας, και «έχουν να λένε» για την αξία της, μια συγχωριανή της δεν παρέλειψε να σχολιάσει πως άρχισε να δείχνει περισσότερο ενδιαφέρον για τη πεθερά της από τότε που εκείνη πήρε το επίδομα συμπαράστασης. Τα χρυσά χέρια του κυρ Σταύρου από την άλλη, δεν τον κάνουν περισσότερο επιθυμητό στους συγγενείς του ή στο χωριό. Μάλιστα, οι συγχωριανοί δεν παρέλειπαν να τον περιγελούν σε κάθε ευκαιρία, παρόλα τα γνωστά σε όλους βάσανά του. Πραγματιστής ο ίδιος, έπλεξε το σχέδιό του για ασφαλή γηρατειά όχι στην αμφίβολα εξαργυρώσιμη αξία των πραγματικά χρυσών χειριών του, αλλά στην ανταλλακτική αξία του σπιτιού που εξασφάλισε χάρη στη φροντίδα που προσέφερε. Το σπίτι, το οποίο ανήκε στην οικογένεια της γυναίκας του σε κάθε περίπτωση

εθεωρείτο σύμφωνα με τους ηθικούς κανόνες δίκαιο να το πάρει εκείνος, αφού σήκωσε το βάρος της φροντίδας όλων. Η ασάφεια των σχέσεων και η αδυναμία της ηθικής έναντι των πραγματιστικών βλέψεων του συγγενικού κύκλου οδήγησε τον κυρ Σταύρο, παρότι «αγράμματος» ο ίδιος να «κάνει χαρτιά» στο συμβολαιογραφείο, επικυρώνοντας νόμιμα την ηθικά δίκαιη συμφωνία.

Η επιλογή του φάνηκε σωτήρια για τον ίδιο, καθώς διασφάλισε τα ιδιοκτησιακά του δικαιώματα στο σπίτι, και μαζί με αυτά ενίσχυσε τις πιθανότητές του να εξασφαλίσει όταν χρειαστεί χέρια βοήθειας. Το σπίτι που ήρθε στα χέρια του επειδή πολεμούσε με αυτά τους ξένους που μέσω αγχιστείας και χαρτιών έγιναν τελικά πιο «δικοί του» από τους «δικούς του», επανεισέρχεται με αυτό τον τρόπο στον κύκλο διαγενεακών ανταλλαγών στο πεδίο της φροντίδας. Είναι ένας από τους ηθικά αποδεκτούς τρόπους με τους οποίους τα σκατά μπορούν να μετατραπούν σε χρυσάφι από τα άξια χέρια που καθαρίζουν το αδύναμο ηλικιωμένο σώμα. Ακόμα και τώρα όμως, ο Σταύρος δεν είναι βέβαιος πως θα έχει την τύχη που επιθυμεί στα τελευταία του. Το γεγονός πως ο ίδιος φάνηκε άξιος και έκανε «το χρέος του», και μάλιστα με το παραπάνω, δεν σημαίνει υποχρεωτικά πως θα έχει και εκείνος αντίστοιχη μεταχείριση. Αντίθετα, ειδικά εφόσον δεν διαθέτει τη βεβαιότητα ενός συναισθηματικά συνδεδεμένου και ηθικά υποχρεωμένου κύκλου ανθρώπων που τον αγαπούν, όπως η μητέρα της Ελένης και της Μαρίας, ή η πεθερά της Πολυξένης, κάθε απόφαση του να συνδέσει το μέλλον του με ένα ξένο άνθρωπο, θα παραμένει μέχρι απόδειξης του εναντίου ένα παρακινδυνευμένο στοίχημα. Δεν διαθέτουν όλοι πάντως την ευκαιρία να στοιχηματίσουν όπως ο κυρ Σταύρος. Σύμφωνα με μια γνωστή ιστορία στο Βουνί, ο γιος μιας ηλικιωμένης έκατσε να την πολεμά για χρόνια, αλλά τα αδέρφια του με τέχνασμα «έβαλαν τη γριά να τους γράψει το σπίτι» όταν εκείνος έλειψε για λίγες ημέρες και όταν εκείνη πέθανε τον πέταξαν έξω. Ο άνδρας επιβίωσε από τότε χάρη σε ένα πολύ μικρό προνοιακό επίδομα, το συσσίτιο του προγράμματος και τη «λύπηση» των συγχωριανών του. Η συνακόλουθη αρρώστια που προκάλεσε το θάνατο του σε όχι ιδιαίτερα προχωρημένη ηλικία, αποδόθηκε από τον περίγυρο στη «στενοχώρια» του για αυτό που του κάναν τα αδέρφια του. Ευτυχώς για εκείνον πέθανε ξαφνικά, χωρίς να πέσει στο κρεβάτι κατάκοιτος. Διαφορετικά, η ηθική αξία που του απέδιδαν οι χωριανοί από μόνη της δεν θα του εξασφάλιζε πολύ περισσότερη φροντίδα από εκείνη που είχε η Καλλιόπη στις τελευταίες της ημέρες.

Καταληκτικά σχόλια: Το μωσαϊκό της φροντίδας, ένα κατακερματισμένο τοπίο.

Η διατριβή βασίστηκε στις εμπειρίες μου από το 2004 μέχρι το 2013, όπου εργάστηκα σαν συντονιστής στην ομάδα «Βοήθεια στο Σπίτι», με αντικείμενο την παροχή κατ' οίκον φροντίδας και συμβουλευτικής για τους ηλικιωμένους και τις οικογένειές τους. Συζητήσεις και αλληλεπιδράσεις με ανθρώπους κάθε ηλικίας έδειξαν τους τρόπους που η φροντίδα των ηλικιωμένων καθορίζεται από τη μια από το εντόπιο σύστημα οικονομικών, κοινωνικών, συμβολικών και συναισθηματικών ανταλλαγών, και από την άλλη τις κρατικές πολιτικές. Σε αυτή τη διατριβή παρουσιάστηκε και συζητήθηκε η φροντίδα και η υποστήριξη προς τους ηλικιωμένους όπως παρέχεται από τρεις πηγές: Το κράτος, την οικογένεια και τα άτυπα κοινωνικά δίκτυα. Στην Ελλάδα, οι κατώτερες συντάξεις συχνά δεν επαρκούν για τις βασικές ανάγκες τροφής, στέγης και φαρμακευτικής αγωγής και η κρατική Βοήθεια στο Σπίτι καλύπτει εν μέρει μόνο τις ανάγκες των ηλικιωμένων. Η δε συνεισφορά των τοπικών κοινωνικών δικτύων (γειτονιά, φίλοι), αν ήταν ποτέ ήταν υπολογίσιμη, μία αμφισβητήσιμη πρόταση, σήμερα είναι αμελητέα ως ανύπαρκτη. Έτσι τα παιδιά ή, αν δεν υπάρχουν, οι άλλοι συγγενείς επιφορτίζονται στην παροχή οικονομικής και ίσως σημαντικότερα, προσωπικής βοήθειας. Όπως είδαμε, οι πολιτισμικοί κανόνες για το τι συνιστά «καλή» φροντίδα αμφισβητούνται στην πράξη από συγκρουόμενες αντιλήψεις για τις ανάγκες και τις υποχρεώσεις, καθώς και την έλλειψη οικονομικών και κοινωνικών πόρων, παρατήρηση που επιβεβαιώνεται και από άλλες έρευνες (Badini-Kinda 2005, Finch & Mason 1993, Risseuw 2001, van der Geest 2002, Vera-Sanso 2004: 79). Το ερώτημα που απάντησα, είναι το πώς οι πολιτισμικοί κανόνες που ρυθμίζουν τις διαγενεακές ανταλλαγές στον κόσμο της φροντίδας, ερμηνεύονται και εφαρμόζονται υπό τις ανωτέρω προκλήσεις (Finch & Mason 1993:57).

Η μεταβίβαση ιδιοκτησίας από τους μεγαλύτερους στους μικρότερους εξυπηρετεί πολλούς σκοπούς: Την επίδειξη αγάπης και στοργής, την δημιουργία μιας υποχρέωσης, την στήριξη της νεότερης γενιάς (Finch 1989), και την εξασφάλιση φροντίδας σε περασμένη ηλικία (Hetler 1990). Η αναδίφηση στις σχέσεις που αναπτύσσονται σε αυτό το άτυπο σύστημα κοινωνικής ασφάλειας, έδειξε τους αλληλοκαθορισμούς σχέσεων φροντίδας και «νοοτροπίας» όπως εκφράζεται μέσα από πρακτικές κληρονομιάς, μοτίβα κατοίκησης, οικογενειακές υποχρεώσεις, και ηθικές αξιολογήσεις. Συναισθήματα αφοσίωσης και αγάπης, έγνοιες και συχνά φόβοι

περιρρέουν αυτό το «παραδοσιακό» σύστημα, η εύρυθμη λειτουργία του οποίου ελέγχεται από τον περίγυρο με τη μορφή κουτσομπολιού. Οι σχέσεις αυτές αντανακλώνονται και στη γλώσσα, όπου υπάρχουν σαφώς προσδιορισμένες βαθμίδες φροντίδας (κοιτάζω και πολεμώ), που αντικατοπτρίζουν το επίπεδο εμπλοκής για κάθε μέλος της οικογένειας, ανάλογα με το βαθμό υποχρέωσης.

Τα τελευταία χρόνια, αυτό το σύστημα σταδιακά γίνεται ευάλωτο σε εντάσεις, προσκόμματα και κάποτε αποτυχίες. Η γήρανση του πληθυσμού πιέζει όλο και περισσότερο τα μέλη της οικογένειας που επιφορτίζονται με τη φροντίδα. Οι μεσήλικες γυναίκες, και ιδιαίτερα οι μητέρες, βρίσκονται στη μέση δύο γενεών που χρειάζονται τη βοήθειά τους. Πολεμούν να φανούν «άξιες» να φροντίσουν σωστά τους γονείς τους και να βοηθήσουν τα παιδιά τους. Η πίεση που τους ασκείται είναι συχνά δυσβάστακτη, με κοινή αλλά όχι πάντα εφικτή λύση την μίσθωση «ξένων» γυναικών. Η κατάσταση ενέχει για τους ηλικιωμένους πολύ περισσότερη ανασφάλεια από όσο είναι δημόσια παραδεκτό.

Με την πάροδο του χρόνου καθώς το οι δυνάμεις τους μειώνονται, οι ηλικιωμένοι όλο και περισσότερο «έρχονται στην ανάγκη» της νεότερης γενιάς και το σώμα τους γίνεται από ένα μέσο επίτευξης στόχων μέσω της εργασίας, το ίδιο ένα πεδίο για εργασία, και μάλιστα μη ανταποδοτικό, ένα «βάρος» για την οικογένεια. Είδαμε στα προηγούμενα κεφάλαια πως οι ηλικιωμένοι έχουν ευθύνη να διατηρούν λειτουργικό το σώμα τους, όχι μόνο για το δικό τους καλό αλλά και για το καλό της οικογένειάς τους. Η ευθύνη επεκτείνεται και στις νεότερες γενιές, εκείνες που αναλαμβάνουν το βάρος της φροντίδας. Η Τασία, 64 ετών, που φρόντιζε με πραγματική αυτοθυσία τον κατάκοιτο πατέρα της παρά τους πόνους που της προκαλούσε η δισκοπάθεια της, συμφώνησε παρά τους αρχικούς ενδοιασμούς της να αναζητήσει από αλλού βοήθεια λέγοντας μου:

Έχεις δίκιο. Δεν ξέρω τι θα γίνει τελικά αλλά πρέπει να προσέχουμε τον εαυτό μας και για τα παιδιά μας. Δε θα ήθελα οι κόρες μου να περάσουν από τώρα αυτά που περνάω εγώ.

Οι γυναίκες που φροντίζουν ηλικιωμένους βιώνουν ένταση μεταξύ των υποχρεώσεων προς τους γονείς τους, προς τα παιδιά και τον άνδρα τους και των ορίων της σωματικής και ψυχικής αντοχής τους. Οι ηλικιωμένοι που χρειάζονται φροντίδα βιώνουν και αυτοί ένταση μεταξύ των αναγκών τους που πρέπει να

καλυφθούν για να επιβιώσουν⁷⁴ και της υποχρέωσης να μην απαιτούν πράγματα που δεν μπορούν να ανταποδώσουν από την οικογένειά τους. Κοινός παρονομαστής είναι η αντίληψη για την οικογένεια σαν μία αλυσίδα γενεών που σκοπό έχει να διαιωνίζεται στο χρόνο και να προοδεύει.

Το ήθος της υποχρέωσης λειτουργεί αμφίδρομα, και η σωματική φθορά γίνεται αντικείμενο διαπραγμάτευσης ανάμεσα στους ηλικιωμένους που χρειάζονται φροντίδα και τη γενιά των παιδιών τους που δυσκολεύονται να την προσφέρουν. Η ανάλωση σωματικών πόρων για την επίτευξη οικογενειακής ευημερίας, νομιμοποιεί τη φροντίδα που «αξίζουν» οι ηλικιωμένοι. Ακόμα και όταν οι συναισθηματικές σχέσεις στην οικογένεια δεν είναι αρμονικές, η αναφορά σε τέτοια «σκληρά δεδομένα» νομιμοποιεί σε μια κατανοητή από όλους τους Βουνιώτες γλώσσα, μια σχέση φροντίδας. Για τους ηλικιωμένους Βουνιώτες αποτελεί ένα μέσο ανάκτησης της «αξίας» που χάνουν, όταν «πέφτουν στην ανάγκη των άλλων», και παράλληλα μοχλό πίεσης προς τα παιδιά τους ώστε να εντατικοποιήσουν την προσφερόμενη φροντίδα όταν οι ίδιοι πιστεύουν πως δεν είναι αρκετή.

Είναι πλέον απόλυτα προφανής ο λόγος που όταν οι σχέσεις φροντίδας τελούν υπό αμφισβήτηση η συζήτηση επιστέφει στα σπίτια. Η «αγάπη» που εκφράζεται με το «ενδιαφέρον» των γονιών προς τα παιδιά τους, ακόμα και οι περισσότερο απτές οικονομικές και πρακτικές «πράξεις» τους, που έλαβαν χώρα στο παρελθόν, μπορούν να αμφισβητηθούν. Η προσφορά ενός σπιτιού όμως παραμένει ορατή από την ευρύτερη οικογένεια και τον κοινωνικό περίγυρο, αποτελώντας αδιάσειστη απόδειξη της «αγάπης» του γονιού προς το παιδί και της «υποχρέωσης» του παιδιού απέναντί του. Όπως ακριβώς ο πύργος στο σκάκι, το σπίτι στο παίγνιο εξυπηρετήσεων και ανταποδόσεων στο Βουνί είναι ένα «βαρύ» πιόνι, γύρω από το οποίο οι ηλικιωμένοι μπορούν να υποστηρίξουν ολόκληρη τη στρατηγική εξασφάλισης φροντίδας, όταν οι δυνάμεις και οι σχέσεις τους εγκαταλείπουν. Ταυτόχρονα όμως, το σπίτι, όπως και ο πύργος είναι ένα δυσκίνητο «κομμάτι». Από τη στιγμή που θα τοποθετηθεί στρατηγικά στη σκακιέρα, οι δυνατότητες υπαναχώρησης χάνονται και οι ηλικιωμένοι μπορεί να βρεθούν στο τέλος της ζωής τους προ δυσάρεστων εκπλήξεων. Υπό αυτή την έννοια, η αποτίμηση της προσφοράς στη φροντίδα των ηλικιωμένων αναδεικνύεται ως *καθολικό κοινωνικό γεγονός* (Mauss 1966: 76-77) στο βαθμό που αναδεικνύεται ως ο κύριος ρυθμιστής των οικογενειακών σχέσεων στο Βουνί. Η

⁷⁴

Τις χρείες του σώματος όπως σημειώνει πολύ εύστοχα η Καλπουρτζή (2001: 159).

διαχείριση της υποχρέωσης σήμερα, δίδεται από ασάφειες και αμφιβολίες. Στις περιπτώσεις που αυτή η σχέση φροντίδας λειτουργεί όπως πρέπει, η αίσθηση της υποχρέωσης, αν και υπάρχει πάντα στο υπόβαθρο, επισκιάζεται από την «αγάπη» που τα παιδιά νιώθουν πως επιστρέφουν στους γονείς τους. Η σχέση και συμμαχία της μητέρας με την κόρη μέσα στην οικογένεια είναι ισχυρή, ξεκινά από πολύ νωρίς και χαρακτηρίζεται από έντονο συναισθηματικό βάθος, από το οποίο όπως είδαμε δεν λείπουν οι εντάσεις. Όπως επεσήμανε μια ηλικιωμένη γυναίκα στο σπίτι μιας γειτόνισσάς της όπου βρέθηκα να πίνω καφέ, «όταν γεννιέται κορίτσι στο σπίτι η χαρά είναι μεγαλύτερη. Το κορίτσι είναι ευλογημένο. Το κορίτσι είναι ευλογημένο», επανέλαβε εμφατικά.

Αυτή η ηθική συγκρότηση του κόσμου θεωρείται ακόμα και από τις νεότερες γενιές, ως ο «φυσικός», αυταπόδεικτος τρόπος που λειτουργεί η διαγενεακή αλληλεγγύη, ή τουλάχιστον θα πρέπει να λειτουργεί σε μια «καλή» οικογένεια. Σε μια συζήτηση που είχα ανοίξει με τη Λέττα, μια παντρεμένη Βουνιώτισσα κοντά στα σαράντα απόφοιτο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, καθώς πίναμε καφέ στο γραφείο της, πάνω στις πολιτισμικές διαφορές των Βουνιωτών από τους κατοίκους της απέναντι στεριάς, η ίδια παρατήρησε πως «κατ' αρχήν, εδώ την κληρονομιά την παίρνουν τα κορίτσια σαν προίκα, ενώ απέναντι δίνουν στα δικά τους αγόρια κληρονομιά και προίκα.» Συμπλήρωσε μισο-αστειευόμενη πως «οι Βουνιώτες είναι πιο έξυπνοι από τους στεριανούς», αφού «δε δίνουν προίκα στους ξένους, και κρατάνε κοντά τους και το κορίτσι να τους κοιτάζει όταν θα γεράσουν». Σε μια άλλη συζήτηση που είχα με την ίδια γυναίκα, και τη Γιώτα, μια φίλη της με κοινά χαρακτηριστικά, σχετικά με την αναγκαιότητα ή όχι ίδρυσης του «γηροκομείου» στο Βουνί, μου είπε πως

(Λ.): αυτό θα είναι ό, τι καλύτερο για το νησί, γιατί και εγώ για παράδειγμα δεν ξέρω τι θα κάνω. Έχω και τους γονείς μου και τα πεθερικά μου, που άμα δεν μπορούν αργότερα τι θα πρωτοκοιτάξω; Παιδιά, δουλειά, τον άντρα μου, τους γέρους; Ενώ το γηροκομείο στο νησί θα είναι ό, τι πρέπει. Και για τους γέρους, και για σένα που θα μπορείς να πηγαίνεις να τους βλέπεις και θα έχεις και το κεφάλι σου ήσυχο.

(Γ.): κάτσε και ερχόμαστε και εμείς ξοπίσω. Άραγε τα δικά μας παιδιά θα γυρίζουν να μας κοιτάξουν;

(Λ.): [Κουνά καταφατικά το κεφάλι με περισυλλογή] Όχι γιατί δε θα μας θέλουν, ότι θα είναι κακά παιδιά -αν και αυτό δε μπορείς να το ξέρεις- αλλά γιατί δε θα μπορούν. Δε βλέπεις πώς γίνεται η ζωή;

Στη σκέψη μεγαλύτερων και μικρότερων είναι πολύ κοινή η πίστη πως σε σχέση με το παρελθόν, οι ανάγκες και τα προβλήματα της ζωής κάνουν το κομμάτι της

φροντίδας των ηλικιωμένων όλο και πιο δύσκολο. Η έκφραση ανησυχίας από ηλικιωμένους και νεότερους για το αν τελικά το «φυσικό» και «αυτονόητο» γεγονός της φροντίδας των ηλικιωμένων από τα παιδιά τους θα έλθει τελικά εις πέρας, ανεξαρτήτως των δυσκολιών, είναι σήμερα ο κανόνας και όχι η εξαίρεση. Η αποταμιευτική οικονομία των αναγκών, που για γενιές υποστήριζε τους αδύναμους ηλικιωμένους, γίνεται σήμερα ολοένα και πιο ελλειμματική.

Όταν οι πόροι είναι περιορισμένοι και οι συγγενείς αδυνατούν ή αρνούνται να προσφέρουν βοήθεια σε περιστάσεις ανάγκης, η ζωή ενός ηλικιωμένου μπορεί να τελειώσει στην αγωνία και τη μιζέρια. Κατά τη διάρκεια της παρουσίας μου στο Βουνί, συνάντησα συχνά περιπτώσεις που οι ανάγκες των αδύναμων ηλικιωμένων και οι αποφάσεις για την ικανοποίησή τους έγιναν πεδίο συγκρουόμενων ερμηνειών και διαπραγματεύσεων μεταξύ των μελών της οικογένειας, με μεγαλύτερο ή μικρότερο κατά περίπτωση βαθμό ικανοποίησης, επιτυχίας, καθώς και ηθικού και προσωπικού κόστους. Καμία από τις παραπάνω επιλογές δεν είναι εφικτή για όσους δεν βρίσκουν διαθέσιμα χέρια φροντίδας από κοντινά τους πρόσωπα, είτε γιατί ποτέ δεν διέθεταν, είτε γιατί οι σχέσεις τους με τους σημαντικούς ανθρώπους της ζωής τους δεν χαρακτηρίζονται από «διάχυτη, διαρκή αλληλεγγύη» (Schneider, 1968: 67).

Οι ηλικιωμένοι Βουνιώτες που βρίσκουν τους εαυτούς τους χωρίς οικογένεια ή την οικονομική δυνατότητα να πληρώσουν για τη φροντίδα που χρειάζονται, έχουν ως μόνη επιλογή τη βοήθεια από τους κρατικούς μηχανισμούς διαχείρισης της «τρίτης ηλικίας». Οι εναλλακτικές λύσεις που προσφέρει το ελληνικό κράτος στους ηλικιωμένους χωρίς οικογένεια είναι το Βοήθεια στο Σπίτι, που όπως έδειξα αντιμετωπίζει εγγενείς αδυναμίες όταν πρόκειται για «βαριά περιστατικά», η χρηματική ενίσχυση από ασφαλιστικά ταμεία, προκειμένου να μισθωθεί «μια γυναίκα», και το γηροκομείο ή ακόμα και το νοσοκομείο, ως ύστατο καταφύγιο. Κομβικό σημείο στις αναζητήσεις τους είναι το νοσοκομείο και ιδιαίτερα η στιγμή της ιατρικής εξέτασης, όπου ο ρυθμιστικός ρόλος του ιατρικού βλέμματος, αποκρυσταλλώνεται μέσα από ιατρικές γνωματεύσεις με νομικές αναφορές (Foucault, 1984b: 197, 202-203, 1984c: 287, 2007). Όπως έδειξα, η ιατρική ματιά είναι τυφλή στις ανάγκες των ηλικιωμένων. Όταν δεν ερμηνεύονται ως συμπτώματα συγκεκριμένων ασθενειών που επιδοτούνται, τα προβλήματα που προκύπτουν από τα «απλά γεράματα» δεν αναγνωρίζονται, και οι ηλικιωμένοι αποπέμπονται. Η γλώσσα της ανάγκης στην οποία εκφράζονται οι ηλικιωμένοι, δεν έχει νόημα σε ένα γραφειοκρατικό μηχανισμό σχεδιασμένο να λειτουργεί βάσει τυπικών κανονισμών

και ιατρικών πρωτοκόλλων, εντοπίζοντας επιδοτούμενες ασθένειες . Προσωπικές ανάγκες που προκύπτουν από ένα σύμπλεγμα παραγόντων, όπως οι σωματικοί περιορισμοί, η ανυπαρξία ή απροθυμία των συγγενών, και η ανεπάρκεια οικονομικών πόρων, απαξιώνονται ως «κοινωνικά προβλήματα».

Μη αναγνωρίζοντας τις ανάγκες των ηλικιωμένων ως πεδίο παρέμβασης, η ιατρική ματιά περιθωριοποιεί τα ηλικιωμένα αδύναμα σώματα χαρακτηρίζοντας τα ως απόβλητα (*abjects*): ακαταχώρητες οντότητες, οι οποίες δεν συνάδουν με τη συμβολική τάξη του νοσοκομείου ως χώρου θεραπείας. Η Kristeva (1982) ονομάζει απόβλητο (*abject*) το πρόσωπο ή αντικείμενο που προκαλεί αηδία και τελικά εξέμεται, ουσιαστικά ή μεταφορικά, από το σώμα ή τη συνείδηση του υποκειμένου. Μέσω του αντανεκλαστικού του εμετού, το απόβλητο εξωθείται σχεδόν βίαια από το κοινωνικό πεδίο, χωρίς όμως να εξορίζεται ολοκληρωτικά. Πλανώμενο στα περιθώρια της ύπαρξης, θέτει διαρκώς σε κίνδυνο τα ισχνά όρια του εαυτού, απειλώντας με μόλυνση το εγώ (McAfee 2004: 46-47). Η αποστροφή προς το αποτρόπαιο είναι μια συμβολική αντίδραση στην απουσία σαφούς οροθεσίας, το επικίνδυνο και πιθανά μολυσματικό θόλωμα των ορίων. Η έννοια χρησιμοποιήθηκε τελευταία στην πολιτική επιστήμη και τη γεωγραφία για την ανάλυση διαδικασιών όπως η εξέμεση άλλων ανεπιθύμητων ομάδων, όπως των ξένων, από το εθνικό σώμα (West-Pavlof 2009: 68). Εν προκειμένω, χρησιμοποιήθηκε για να περιγράψει το μηχανισμό εξώθησης των αδύναμων ηλικιωμένων από το πεδίο ευθύνης του κρατικού συστήματος (αν)ασφάλειας (DeJong & Roth 2005).

Όπως είδαμε πως συμβαίνει με τη Ζωή, την Καλλιόπη, τον Σταύρο, και τη Θοδώρα, οι αδύναμοι ηλικιωμένοι χωρίς οικογένεια, εξωθούνται επίσης και από το παραδοσιακό σύστημα φροντίδας, που οι πιέσεις που του ασκούνται το έχουν καταστήσει, σε αρκετές περιπτώσεις, (αν)ασφαλές. Οι αδύναμοι μοναχικοί ηλικιωμένοι εξέρονται και από το οικογενειακό και κοινωνικό σώμα (Scheper-Hughes and Lock 1987: 18-20) του νησιού. Αντίθετα όμως από την αδιάφορη διαπίστωση της «κοινωνικής φύσης» του προβλήματος, που παρακολούθησαμε στο νοσοκομείο, στην τοπική κοινωνία η εξώθηση των ηλικιωμένων από στο παραδοσιακό σύστημα (αν)ασφάλειας, κανονικοποιείται μέσω του ίδιου μηχανισμού κοινωνικού ελέγχου που υποχρεώνει σε φροντίδα. Η εγκατάλειψη των μοναχικών ηλικιωμένων στα σπίτια τους, συνήθως οφειλόμενη σε πρακτικά ζητήματα, νομιμοποιείται μέσα από την αναπαράστασή τους ως άτομα που «δεν αξίζουν». Οι ηλικιωμένοι χαρακτηρίζονται μολυσματικός παράγοντας, και ταυτίζονται στο λόγο με

την προβληματικότερη ίσως ουσία της φροντίδας, τα κόπρανα.

Ενίοτε, η κοινωνική αμηχανία φτάνει στο σημείο της άρνησης της ανθρώπινης ιδιότητας τους, και οι τότε οι ανεπιθύμητοι ηλικιωμένοι παίρνουν στο συλλογικό αφήγημα χαρακτηριστικά ζώων. Σε μια συζήτηση για την Καλλιόπη, αφότου μεταφέρθηκε στο ίδρυμα, μια άλλη ηλικιωμένη αναφέρονταν στις κραυγές της για βοήθεια λέγοντας: «ως εδώ την ακούγαμε να γαυγίζει». Απαξιώνοντας τα παράπονα ηλικιωμένων προσώπων, προκειμένου να μη δοθεί συνέχεια όταν «τους κάνουν καβγά», αρκετοί έχουν πει μπροστά μου «άστον/η να γαυγίζει⁷⁵». Στη σχετική βρισιά σκ(υ)λόγε(ρ)ος/γρι(γ)ια, ο γέρος αναπαρίσταται ως σκύλος, ζώο που θεωρείται από τα πλέον ακάθαρτα. Η αναπαράσταση των ηλικιωμένων φωνών που ζητούν προσοχή και φροντίδα σαν γαυγίσματα έχει επισημανθεί και σε ριζικά διαφορετικά πολιτισμικά πλαίσια (Cohen 2000: 263-266 & 274-277). Είναι αξιοσημείωτη η ομοιότητα της αποπροσωποποίησης των ανεπιθύμητων ηλικιωμένων, και η συμβολική αναίρεση της ανθρώπινης υπόστασης, τους σαν μέσο αποποίησης της ηθικής ευθύνης απέναντι τους, σε τόσο διαφορετικά συμφραζόμενα, όσο το Βουνί με το Βαρανάσι. Μια άλλη, πραγματικά αξιοπερίεργη μεταφορά που χρησιμοποιείται στο Βουνί είναι η έκφραση απορίας «μύγ(ι)α πια γένηκε!», που αναφέρεται σε ηλικιωμένο πρόσωπο που δεν ξεψυχά ενώ όλοι το περιμένουν. Η μύγα μέσα και έξω από το Βουνί θεωρείται ταυτόσημο της μιαιρότητας, μια πραγματική μάλιστα. Κάνει συνεχώς φασαρία, «ζαλίζοντας» όσους τριγυρίζει, και μιαίνει «φτύνοντας και χέζοντας» όπου κάτσει⁷⁶. Το υπερήλικο άτομο που έχει γίνει πλέον μια σκιά του παλιού εαυτού του, αναπαρίσταται σε αυτό το μεταφορικό σχήμα με ένα πλάσμα από το οποίο τίποτα καλό δεν μπορεί να περιμένει κανείς. Η μύγα είναι το κατεξοχήν ανωφέλες έντομο, μια πραγματική πληγή, όπως πληγή θεωρείται και ο ανεπιθύμητος κατάκοιτος ηλικιωμένος για τα υγιή σώματα της οικογένειάς του και του νησιού.

Η συγγένεια και η οικογένεια, προσφέρουν μάλλον ένα ασύνολο αξιών, υπό το πρίσμα των οποίων διαμορφώνονται οι σχέσεις, αλλά δεν μπορεί να προδικάσει την ποιότητα αυτών των σχέσεων, ούτε να προσδιορίσει τα συγκεκριμένα άτομα που πρακτικά συντελούν στη δημιουργία τους (Just 1992: 316). Παρότι σπάνια, συμβαίνει, ακόμα και «καλές», δεμένες οικογένειες με οικονομική επιφάνεια και «καλό» όνομα, να ξαφνιάζουν τον περίγυρο, αφήνοντας τους γέροντες τους στη μοίρα

⁷⁵ Η έκφραση μπορεί να αναφέρεται και σε νεότερα άτομα. Εξάλλου, στο Βουνί όπως και αλλού, μια βρισιά που χρησιμοποιείται κυρίως από γυναίκα προς γυναίκα είναι «σκύλα».

⁷⁶ Υπάρχει και σχετική κατάρα: «Να σου κάτσει η μύγ(ι)α στο μάτι».

τους, αρνούμενοι να συνεισφέρουν σε μια αξιοπρεπή συνοδεία προς το τέλος της ζωής τους. Ως αιτιολογία για την απροθυμία τους, οι συγγενείς σε αυτές τις περιπτώσεις επικαλούνται με μεγάλο βαθμό αοριστίας διάφορα υπαρκτά και ανύπαρκτα οικογενειακά προβλήματα, καταλήγοντας πως «σώνει τόσο», «ως εδώ», «ό, τι μπορέσαμε τον κάναμε». Τότε, απαξιωτικές κρίσεις χρησιμοποιούνται για να αντικρούσουν τα επιχειρήματα πως σαν άνθρωπος αξίζει μια ανθρώπινη μεταχείριση. Όταν η «υποχρέωση» και ακόμα περισσότερο η «αγάπη» των συγγενών δεν αναγνωρίζεται, το μόνο που απομένει είναι το βάρος της φροντίδας του ηλικιωμένου σώματος που εξωθείται από το πεδίο ευθύνης των απρόθυμα εμπλεκόμενων μερών. Το αδύναμο ηλικιωμένο σώμα και η ευθύνη που το συνοδεύει γίνεται «πάσα» σε όποιον βρεθεί διαθέσιμος, ικανός ή τελικά πιο βολικός, «μαλακός» ή «μπόσικος» όπως λένε στη διάλεκτο, για να «κερδίσει το λαχείο». Άλλες φορές είναι απλά θέμα περιστάσεων ή κακής τύχης. Όπως λένε ειρωνικά σε παρόμοιες περιστάσεις: «σε ποιόν θα πέσει το κουφέτο», ή «το φλουρί».

Είναι οι περιπτώσεις που οι γέροι γίνονται «μπαλάκι» όπως έχει επικρατήσει να λέγεται, μεταξύ συγγενών, προγραμμάτων, του Κέντρου Υγείας, του Νοσοκομείου, και πάλι από την αρχή. Ο αδύναμος μοναχικός ηλικιωμένος στο κατώφλι του θανάτου αποτελεί μια περιθωριακή μορφή που εξωθείται από τα όρια των συγγενικών και κρατικών χώρων ευθύνης, τους οποίους ενίοτε παραβιάζει πρόσκαιρα, σαν μια ακαταχώρητη, αποτρόπαια οντότητα, που φέρνει σε αμηχανία και σύγχυση την προβληματική συνάρθρωση των κρατικών και οικογενειακών δικτύων προστασίας. Τελικά, ελλείψει άλλων επιλογών, οι μοναχικοί, αδύναμοι ηλικιωμένοι *εξωθούνται* στο no man's land του σπιτιού τους, σε ζώνες *εγκατάλειψης*.

Παρόμοιες ιστορίες ζωής ηλικιωμένων, με σοβαρά προβλήματα αυτοεξυπηρέτησης, χωρίς υποστηρικτικό οικογενειακό περιβάλλον ή την οικονομική δυνατότητα να πληρώσουν τη φροντίδα που χρειάζονται, δεν σπανίζουν στο Βουνί, όπως και στις υπόλοιπες επαρχίες της νησιωτικής και ηπειρωτικής Ελλάδας. Χιλιάδες ηλικιωμένοι κάθε χρόνο καρκινοβατούν σε ατελέσφορες διαδρομές από το Βοήθεια στο Σπίτι στο Κέντρο Υγείας, στο Νοσοκομείο, στην Υγειονομική Επιτροπή και πάλι πίσω. Οι ζώνες *εγκατάλειψης* προκύπτουν ως ένα πολύ πραγματικό ως προς τις συνέπειές του για τους ηλικιωμένους που εξωθούνται εκεί πεδίο, δημιουργημένες από το συνδυασμό ηθικών αντιλήψεων, νομικών κανονισμών, έλλειψης πόρων, ανθρώπων και κοινωνικών μηχανισμών, που εμπλέκονται σε μακρές αλυσίδες αλληλοκαθορισμού και αλληλοκατηγοριών.

Οι ηλικιωμένοι χωρίς οικογένεια, βρίσκονται έτσι σε ένα κενό μεταξύ υπηρεσιών υγείας που αδυνατούν να τους αναγνωρίσουν ως ασθενείς, υπηρεσιών πρόνοιας, οι οποίες ενώ αναγνωρίζουν το πρόβλημα αδυνατούν να παρέμβουν αποτελεσματικά, και την αδυναμία ή απουσία του οικογενειακού «δικτύου προστασίας». Ως αποτέλεσμα, οι ηλικιωμένοι εξωθούνται από τον ένα κρατικό φορέα στον άλλο, από τον ένα ειδικό στον άλλο, ευρισκόμενοι στο επίκεντρο ενός συστήματος συνεχών παραπομπών. Από κοινωνικές υπηρεσίες χωρίς χέρια σε ιατρικές υπηρεσίες χωρίς μάτια, περιπλανιούνται σε ένα παράδοξο no-man's land του κοινωνικού χώρου, σε ζώνες εγκατάλειψης. Εκεί, χωρίς φροντίδα, οι αδύναμοι ηλικιωμένοι στην πράξη τιμωρούνται για το αδίκημά της μη συμμόρφωσης σε δύο κυρίαρχα προτάγματα της Ελληνικής κοινωνίας: Αφενός τη δημιουργία και συντήρηση ενός κύκλου στοργικών συγγενών, σύμφωνα με το κυρίαρχο μοντέλο οικογενειακής ζωής, και αφετέρου την εξασφάλιση οικονομικής ευμάρειας, ένα πρόταγμα που συνάδει πλήρως με το προηγούμενο, στο κυρίαρχο Ελληνικό αφήγημα κοινωνικής επιτυχίας.

Κατακλείδα: Οικογένεια και κράτος, κόσμοι υπό διαπραγμάτευση

Οι ηλικιωμένοι αναφέρονται συχνά στη σύνταξη του ΟΓΑ, 340 Ευρώ σήμερα, σαν «χατσλικ'», χαρτζιλίκι. Ο ίδιος όρος χρησιμοποιείται για να περιγράψει τα ποσά για ξόδεμα στο καφενείο, που παίρνει ο άνδρας από το οικογενειακό ταμείο. Πρόκειται για χρήματα που αφαιρούνται από τα οικογενειακά διαθέσιμα όχι για διατεθούν σε επενδύσεις ή επιβίωση, αλλά στην κατανάλωση, και ιδιαίτερα σε αυτή που λαμβάνει χώρα στον δημόσιο χώρο της «πιάτσας». Αυτά τα καθημερινά έξοδα, παρότι μη αναγκαία από μια στενά οικονομική οπτική, είναι όμως απαραίτητα για να σταθεί κανείς σαν αυτόνομη οντότητα στο δημόσιο χώρο. Βοηθούν στο να μπορεί να φανεί συνεπής στις συμβολικές ανταλλαγές (κεράσματα πχ.) ή να διατηρεί ένα επίπεδο δημόσιας κατανάλωσης που συμβολικά τον τοποθετεί αν όχι πάνω, αλλά τουλάχιστον ίσα στις τοπικές συμβολικές ιεραρχίες που εκφράζονται και με την επιδεικτική κατανάλωση (Παπαταξιάρχης 1992).

Το «χαρτζιλίκι» που παίρνουν οι ηλικιωμένοι από το κράτος κάθε μήνα, παρότι δεν διατίθεται στον ίδιο βαθμό σε δημόσια κατανάλωση, εξυπηρετεί σε πολλά σημεία τους ηλικιωμένους με τον ίδιο τρόπο: εφόσον οι σωματικές δυνάμεις τους επιτρέπουν την αυτόνομη διαβίωση, τους εξασφαλίζει, με φειδώ βέβαια, τα μέσα να

σταθούν σαν αυτόνομες οντότητες τόσο μέσα στην οικογένεια, όσο και στο δημόσιο χώρο. Μπορούν να καυχώνται πως «δεν παραβαίνουν κανένα». Το επίδομα του ΟΓΑ ήταν πάντα χαμηλό, σε βαθμό που οι ηλικιωμένοι έπρεπε πάντα να είναι «σφιχτοί» στη διαχείριση του εισοδήματός τους, καθώς «δεν φτάνει». Από αυτή την άποψη, το χαρτζιλίκι που «δίνει» το κράτος, έχει μια ακόμα ομοιότητα με το χαρτζιλίκι που παίρνουν τα μέλη της οικογένειας από το οικογενειακό ταμείο: Είναι ένα ποσό που μπορεί να καλύψει διάφορα μικροέξοδα, αλλά επαρκεί μόνο για αυτά.

Σε αρκετές συζητήσεις με συνομήλικους μου ή και μεγαλύτερους άνδρες, έχω ακούσει την άποψη πως «οι γέροι γκρινιάζουν άδικα, άλλωστε δεν έχουν πληρώσει ούτε μια δραχμή για να πάρουν αυτή τη σύνταξη», και πως «είναι αχαριστία να γκρινιάζουν για κάτι που τους χαρίζεται». Τα αντεπιχειρήματα των ηλικιωμένων, είναι πως «δεν φταίμε εμείς, άλλωστε τότε που δουλεύαμε δεν υπήρχαν λεφτά». «Πρόσφεραν» όμως άλλες υπηρεσίες στο κράτος: «Τάισαν την Ελλάδα» με τη δουλειά τους ως αγρότες, οι γυναίκες «έκαναν παιδιά» για την Ελλάδα και, όπως εμφατικά σημειώνουν οι ηλικιωμένοι άνδρες, «πολέμησαν» για την Ελλάδα, αναφέροντας τον Ελληνοϊταλικό πόλεμο και τον Ελληνικό εμφύλιο.

Όπως είδαμε, το ρήμα πουλ'μώ ή πολεμώ, στην τοπική διάλεκτο σημαίνει ταυτόχρονα πολεμώ και δουλεύω. Ο πόλεμος σε αυτό το παιχνίδι των λέξεων περικλείει και το υπονοούμενο μιας δουλειάς που δεν πληρώθηκε ποτέ, όπως άλλωστε και η δουλειά που «πολ(ε)μούσαν» στα χωράφια και τα βοσκοτόπια. Για τίποτα από όλα αυτά δεν πληρώθηκαν ποτέ όπως έπρεπε, αφού κειά τα χρόνια, τα χρήματα σπάνιζαν, και όπως είδαμε, «ένα αυγό ήταν υπόθεση». Κατά τους ηλικιωμένους, το κράτος είναι «υποχρεωμένο» να τους ανταποδώσει όσα του προσέφεραν, με τον ίδιο τρόπο που τα παιδιά είναι «υποχρεωμένα» να φροντίσουν τους γονείς τους που τα στήριζαν «μια ζωή». Την κρατική, όπως και την οικογενειακή φροντίδα, οι ηλικιωμένοι τη «δικαιούνται», τώρα που είναι «αναγκασμένοι». Το ηθικό ζήτημα που τίθεται από τους ηλικιωμένους δεν είναι εάν «δικαιούνται» οι ίδιοι περισσότερα χρήματα, εφόσον «τα έχουν ανάγκη», αλλά «γιατί το κράτος είναι αχάριστο»:

δεν τους νοιάζει αυτούς, εμείς δηλαδή να πεθάνουμε [αφού]δίνει τόσα λίγα για μιας ζωής παιδεία [βάσανα] και τώρα πουλ'μά να μας τα κόψει κι αυτά.

Αυτά τα επιχειρήματα μετέφερα, σχεδόν αυτούσια, σε συνομήλικους μου ή λίγο μεγαλύτερους, που συχνά οι παππούδες ή οι γονείς τους ήταν εξυπηρετούμενοι των

προγραμμάτων και συνταξιούχοι του ΟΓΑ. Τα επιχειρήματα με τη μεγαλύτερη απήχηση δεν ήταν η αναφορά στην αδυναμία (δεν είχε τότε λεφτά οπότε δεν μπορούσαμε να πληρώσουμε), αλλά όσα αναφέρονταν στην ρητορική της θυσίας και ενεργοποιούσαν τα αντανακλαστικά της ανταπόδοσης: Πως «πολεμήσανε» για τη χώρα και «τάισαν» τα παιδιά που της κάνανε.

Αφού η υποχρέωση αναγνωριστεί, συνήθως το επόμενο βήμα στη συζήτηση αφορά τη διαπραγμάτευση της ανάγκης:

και τι θα τα κάνουν οι γέροι; Δεν τους φτάνουν; Ή μήπως θα τα πάρουν μαζί τους; Τελικά κανένας χαραμοφάης θα τα φάει. Θα κάνεις δηλαδή εσύ με τα λεφτά σου, γιατί εσύ πληρώνεις το κράτος, μάγκα κάποιον άλλον.

Ειδικά μετά την έναρξη της κρίσης, η άποψη πως «εμείς είμαστε το κράτος», αφού «εμείς το πληρώνουμε», άρα «αυτό είναι υπόλογο σε εμάς», κερδίζει περισσότερο έδαφος σε σχέση με μια θέαση του κράτους σαν ένας απρόσωπος, μακρινός μηχανισμός που μόνο ζητάει, και σκοπός είναι να το ξεγελάσει κανείς για να του αποκρύψει ή να του αποσπάσει περισσότερα χρήματα με κάθε νόμιμο ή παράνομο μέσο (επιδοτήσεις, συντάξεις, αποφυγή απόδοσης ΦΠΑ, κτλ.). Στην ουσία, το να διορθώσει κανείς την «αδικία» του να μην παίρνει κανείς τα χρήματα που δικαιούται λόγω της «ανάγκης», χρησιμοποιώντας κάθε διαθέσιμο τρόπο, όπως για παράδειγμα μια αναληθή ιατρική γνωμάτευση από ένα γνωστό γιατρό, δεν αντιμετωπίζεται ως κάτι ηθικά επιλήψιμο. Σύμφωνα με τη Βουνιώτικη λογική, μια αποπλιστική απάντηση σε μια άρνηση του τύπου «εσύ δεν έχεις τα τυπικά προσόντα, άρα δεν δικαιούσαι αυτό το επίδομα» είναι: «Ας έρθουν να δουν πώς περνάμε και μετά να μας πουν». Αντίθετα, όπως είδαμε πως συμβαίνει και με τις διανομές τροφίμων, θεωρείται «μεγάλη αδικία που άλλοι τα παίρνουν, αλλά όχι εμείς, που είμαστε πιο αναγκασμένοι».

Πολλοί Βουνιώτες εξάλλου, εκφράζουν την αίσθηση πως είναι «ξεχασμένοι» ή «αδικημένοι» από το κράτος και τους εκπροσώπους του, που «ούτε γυρίζουν να τους κοιτάξουν» εκτός από όταν είναι να πάρουν «τον ψήφο» (sic). Από την πλευρά τους, το κράτος θα έπρεπε να «προσφέρει» περισσότερα σε όσους ζουν στην άκρη της χώρας, «φυλάγοντας» (ή φροντίζοντας) το εθνικό σώμα της Ελλάδας από εξωτερικές απειλές, μέσα σε δυσκολίες και ελλείψεις. Παρόμοιο είναι το επιχείρημα που υποστηρίζει τη δυσφορία των Βουνιωτών απέναντι στις ολοένα αυξανόμενες

οικονομικές απαιτήσεις του κράτους προς τον πολίτη: «Γιατί να πληρώνω τόσα; Τι μου έχει προσφέρει εμένα το κράτος;» Έτσι νομιμοποιούνται ηθικά ακόμα και παράνομες πράξεις, όπως η φοροδιαφυγή ή η ψευδής δήλωση στοιχείων αγροτοκτηνοτροφικής παραγωγής με σκοπό μεγαλύτερο οικονομικό όφελος, από εκείνο που νόμιμα δικαιούται. Σε συζητήσεις εκφράζεται ισχυρός αντίλογος σε αυτή τη συλλογιστική, από πολλούς ντόπιους αλλά και «ξένους» που ζουν στο Βουνί ή έχουν σχέσεις με Βουνιώτες και αισθάνονται πως μπορούν να εκφέρουν λόγο για τη «Βουνιώτικη νοοτροπία».

Είναι εντυπωσιακή και εδώ η ομοιότητα των επιχειρημάτων με εκείνα που διέπουν τις οικογενειακές διαπραγματεύσεις, τα οποία και αντιπαραβάλλω σε πίνακα:

ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΣΥΖΗΤΗΣΕΙΣ	ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΕΣ ΔΙΑΠΡΑΓΜΑΤΕΥΣΕΙΣ
Δεν τους χρωστάει το κράτος τίποτα.	Τι έκανε εκείνος/η για μένα;
Αν δεν τους αρέσει ας πάνε και αλλού να δούνε τη γλύκα.	Να πάει στο γηροκομείο
Κάθονται στον τόπο τους και τα παίρνουν [εννοώντας τις διάφορες επιδοτήσεις] χωρίς να προσφέρουν τίποτα.	Τη σύνταξη τους την παίρνουν, το σπιτούδι τ'ς το έχουν, είναι μια χαρά.
Τα έχουν όλα και κλαίγονται	Δεν έχει τίποτα, μόνο κλαίγεται
Ποιον να πρωτοκοιτάξει κι αυτό το έρμο το κράτος;	Ποιόν να πρωτοκοιτάξω, τα παιδιά μου, τον άντρα μου, ή τους γέρους;

Η ροή των επιχειρημάτων σε όλες τις παραπάνω συζητήσεις έχει μια κοινή συνισταμένη: τη ρητορική της προσφοράς και προσμονής για ανταπόδοση, που αν δεν πραγματοποιηθεί είναι «αδικία» ή «αχαριστία»: Η ευεργεσία που δεν αναγνωρίζεται, προκαλεί πικρία. Οι λόγοι και αντίλογοι στη διαπραγμάτευση των σχέσεων του ηλικιωμένου και μη πολίτη με το κράτος ακολουθούν την ίδια συλλογιστική που συνάντησα όταν οι οικογένειες στο Βουνί παζαρεύουν το περιεχόμενο των μεταξύ τους σχέσεων. Τα παράπονα των ηλικιωμένων που αισθάνονται παραμελημένοι από το κράτος μοιάζουν εντυπωσιακά με αυτά των «πικραμένων» από «αχάριστα» παιδιά γονιών. Αντίστοιχα, τα παράπονα των νεότερων για το κράτος που ζητάει χωρίς έχει προσφέρει, παραπέμπουν στα παράπονα ενός παιδιού που πρέπει να διαχειριστεί τις υπερβολικές απαιτήσεις ενός ανάξιου γονέα. Η ίδια λογική διέπει το σύστημα αν εξεταστεί και από το πρίσμα της «ανάγκης»: Η ανάγκη προβάλλεται ως επιτακτική από νέους και ηλικιωμένους σε κάθε επίπεδο των διεκδικήσεων, τόσο προς το κράτος και τους φορείς του, όσο και

προς την «άλλη» γενιά. Η ίδια εξασφάλιση των αναγκών, αποτελεί το κύριο επιχείρημα που διέπει τόσο τις απαιτήσεις των παιδιών στη γονική περιουσία, όσο και των ηλικιωμένων που ζητάνε φροντίδα.

Το κράτος προσωποποιείται, και αναλαμβάνει ρόλους αντίστοιχους με τους οικογενειακούς: Γίνεται αγάριστο παιδί, που φροντίζει πλημμελώς τους γονείς του, οι οποίοι θυσιάστηκαν για αυτό μέσα από δυσκολίες, ή ανάξιος γονιός που δεν έχει φροντίσει τα παιδιά του όπως θα έπρεπε, και τώρα που βρίσκεται σε ανάγκη ζητάει εκβιαστικά να πάρει χωρίς να έχει δώσει. Η διαφορά έγκειται πως στις σχέσεις με το κράτος δεν υπάρχει «αγάπη», που στις συγγενικές σχέσεις παίζει συχνά το ρόλο της λυδίας λίθου, εξομαλύνοντας τις εντάσεις. Υπό το πρίσμα αυτό, το κράτος παίρνει το ρόλο ενός ξένου που εμπλέκεται στη φροντίδα για ίδια ωφέλεια. Όπως και ο ξένος, μπορεί να ζητήσει άμεση ανταμοιβή σε χρήμα, έξω από τον κανόνα της γενικευμένης αμοιβαιότητας που διέπει ή πρέπει να διέπει τις οικογενειακές σχέσεις. Στην περίπτωση καθυστερημένης ανταπόδοσης πάλι, χρειάζονται προσεκτικοί χειρισμοί και προστατευτικές ρήτρες ώστε να μην εξαπατήσει τους ανθρώπους ζητώντας και παίρνοντας δυσανάλογα πολλά σε σχέση με όσα τελικά θα προσφέρει.

Η ανησυχία και η επιφυλακτικότητα που αντιμετώπιζα όταν ζητούσα χαρτιά για λογαριασμό του κράτους καθίσταται εύλογη, δεδομένου του ρόλου των εγγράφων στην επισημοποίηση δεσμεύσεων και υποχρεώσεων στη φροντίδα. Η απαίτηση μου ενεργοποίησε αντανακλαστικούς φόβους που προκύπτουν από τη ρευστότητα και ανασφάλεια με τις οποίες βιώνονται οι ανάγκες του γήρατος και οι προσδοκίες για την κάλυψή τους. Όπως είδαμε, σύμφωνα με το κυρίαρχο στο νησί πρόταγμα, η προσφορά δημιουργεί χρέος για ανταπόδοση, και τα χαρτιά αποτελούσαν ανέκαθεν στο Βουνί ένα μέσο εδραίωσης δεσμευτικών σχέσεων και εξυπηρέτησης προσωπικών και οικογενειακών στόχων. Συχνά μάλιστα, στα όρια της ηθικής και της νομιμότητας, όπως ισχύει και με τα χρήματα, τα σπίτια, τα σκατά και όλες τις άλλες ουσίες που περνούν από τα χέρια της φροντίδας.

Ο ορισμός του Sahlins για τη συγγένεια ως «μια ενδότερη αλληλεγγύη των ψυχών» (2011b: 227), όπως εκφράζεται μέσα από τις πράξεις της Βαρβάρας, της Ελένης, του Σάββα, του Γιάννη, της Πολυξένης, και τόσων άλλων, καλύπτει ένα μέρος μόνο μόνο από τα πιθανά σενάρια στη φροντίδα. Οι κληρονομημένες μέσω γάμων, γεννήσεων και υιοθεσιών σχέσεις, τις οποίες ονομάζω κατηγορική συγγένεια, αποτελούν μια απλή, μη δεσμευτική δυνατότητα σε αυτό που ονομάζω ουσιαστική συγγένεια, το δίκτυο των ανθρώπων που φροντίζουμε και μας φροντίζουν. Υπό αυτή

την έννοια, οικογένεια δεν είναι «εκείνοι στους οποίους οφείλεται αφοσίωση» (Just 1992: 337), αλλά εκείνοι στους οποίους αναγνωρίζουμε πως οφείλεται αφοσίωση. Ακόμα και οι σχέσεις που θεωρούμε σημαντικές όμως, συχνά εμπεριέχουν την αυταπάτηση, τον εξαναγκασμό και το συμφέρον, σε διαφορετικές κατά περίπτωση αναλογίες. Σε αυτό το αμφίσημο παιχνίδι, το δώρο και το εμπόρευμα δεν είναι εξ ορισμού αντίθετα, αλλά μεταμορφώνονται διαρκώς, μέσα από περίπλοκες, βασισμένες στα συμφραζόμενα, σχέσεις (Carrier 1990, Kopytoff 1986, Laidlaw 2000). Όπως επισημαίνει ο Marshall Sahlins, «Καθένα από τα τρία: συγγένεια, δώρο, μαγεία, μπορεί να συμπεριλαμβάνει και τα τρία» (2011b: 237).

Στη σύνθετη, ως ένα βαθμό αντιφατική εικόνα που περιγράφω, συνυπάρχουν, συχνά στο ίδιο δωμάτιο, «έννοιες που μας αρέσει να θέτουμε σε αντίθεση -ελευθερία και υποχρέωση, γενναιοδωρία, ελευθεροφροσύνη, αφθονία από τη μια, και εξοικονόμηση, συμφέρον, και αυστηρότητα από την άλλη- δεν είναι ακριβείς και πρέπει να αμφισβητηθούν» (Mauss 1923: 70). Οι περιρρέοντες των κρατικών και οικογενειακών νοηματοδοτήσεων φόβοι, πάθη, ανεπάρκειες και αδιέξοδα, θέτουν υπό αμφισβήτηση την «αγιοποίηση» της φροντίδας στην Ηθική της Φροντίδας, και της οικογένειας, στο εντόπιο Ελληνικό αφήγημα. Η ιδέα της φροντίδας ως ανιδιοτελούς αξίας, επηρεασμένη από μια μακρά παράδοση που ξεκινάει από τον Martin Heidegger, συνεχίζεται στον Milton Mayerhoff (1971), την Joan Tronto (1993) και καταλήγει στην Virginia Held που προτείνει πως

Όσοι ειλικρινά φροντίζουν το κάνουν για ιδιαίτερους άλλους και για την ίδια τη σχέση μεταξύ τους, όχι για το προσωπικό τους όφελος και όχι από χρέος προς όλα τα έλλογα όντα, ή για το όφελος των πολλών (Held 2002: 166)

αποτελεί μια μόνο άποψη ενός μεγαλύτερου, πολύπλευρου και συγκεχυμένου ηθικού τοπίου, γεμάτο αιχμές, χάσματα, διαφιλονικούμενες περιοχές και επικίνδυνα όρια, που χαρτογράφησα σε αυτή τη διατριβή.

Παρότι πιστεύω πως πράγματι υπάρχει μια «ευλογία» στη φροντίδα, η «πραγματική» φροντίδα, όπως και το «πραγματικό δώρο, θα παραμένει πάντα ένα ιδεώδες, στο οποίο ανταποκρινόμαστε με περισσότερη ή λιγότερη χάρη, επιτυχία και προσωπικό κόστος. Στην ουσία, όχι μόνο δεν μπορούμε παρά σπάνια να επιτελέσουμε επιτυχώς το ιδεώδες της φροντίδας, αλλά δεν διαθέτουμε ούτε τις κατάλληλες λέξεις για να μιλήσουμε για εκείνη. Το επιστημονικό λεξιλόγιο, όπως και ο εμικός λόγος για τη φροντίδα που παρουσίασα, βρίθει ηθικών, οικονομικών και

εξουσιαστικών συνδηλώσεων. Πέρα από μια τοπικά προσδιορισμένη εθνογραφία, η εργασία μου επισημαίνει την ανάγκη περαιτέρω διερεύνησης των διαφορετικών ιδιωμάτων και ηθικοτήτων (*moralities*)⁷⁷, που ορίζουν τους τόσο διαφορετικούς μεταξύ τους κόσμους φροντίδας.

---

⁷⁷ Ντιάνα Τράκα, προσωπική επικοινωνία

Αναφερόμενη βιβλιογραφία

Abel, Emily K., and Margaret K. Nelson. 1990. *Circles of Care: Work and Identity in Women's Lives*. SUNY Press.

Abramovitch, Henry. 2001. 'Anthropology of Death.' *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, 1st edition. Amsterdam; New York: Pergamon. Pp: 3270–73

Abu-Lughod Lila and Lutz Catherine A. 1990. Introduction: emotion, discourse, and the politics of everyday life. In: *Language and the Politics of Emotions*, edited by Catherine A. Lutz and Lila Abu-Lughod, 1–23. Cambridge: University Press, Cambridge.

Adlof, Frank. 2006. 'Beyond interests and norms: Toward a theory of gift-giving and reciprocity in modern societies'. *Constellations* 13(3): 407-427.

Alber, Erdmute, and Tabea, Häberlein. 2011. "Attachment and Care in West African Webs of Kinship". In: *Family, Ties, and Care*, edited by Bertram, Hans and Ehlert, Nancy, 481-502. Opladen: Verlag Barbara Budrich.

Allen, Suzan M. and Ciambone Desire' 2003. 'Community care for people with disability: Blurring boundaries between formal and informal caregivers'. *Qualitative Health Research* 13(2): 207-226.

Allen, Chris. 2001. 'Back to the old house? "Sick role" and biographical narratives of the housing needs of short stay hospital patients'. *Health and Place* 7: 81-92

Amoss, Pamela T., and Stevan Harrell. 1981. 'Introduction: an Anthropological Perspective on Aging.' In *Other Ways of Growing Old: Anthropological Perspectives*, edited by Pamela Amoss and Steven Harrel, 1-25. Stanford: Stanford University Press.

Anderson, Kay and Susan Smith. 2001. 'Editorial: emotional geographies'. *Transactions of the Institute of British Geographers* 26, 7-10.

Appadurai, Arjun. 1990. "Topographies of Self: praise and emotion in Hindu India." In: *Language and the Politics of Emotion*. Catherine A. Lutz and Lila Abu-Lughod (eds.), pp. 24–45. Cambridge University Press, Cambridge.

Arber, Sarah and Ginn, Jay . 1991. *Gender and Later Life*. Sage, London.

- Aronson, Jane, and Sheila M. Neysmith. 1996. “‘You’re Not Just in There to Do the Work’: Depersonalizing Policies and the Exploitation of Home Care Workers’ Labor’. *Gender and Society* 10 (1): 59–77.
- Aronsson, Karin. 1997. ‘Age in Social Interaction. On Constructivist Epistemologies and the Social Psychology of Language’. *International Journal of Applied Linguistics* 7 (1): 49–56.
- Badini-Kinda, Fatourama. 2005. “The gap between ideas and practices: Elderly social insecurity in rural Burkina Faso”. In *Ageing in Insecurity: Case Studies on Social Security and Gender in India*, edited by Winnemir de Jong, Claudia Roth, Fatourama Badini-Kinda, and Seema Bhagyanath, 139-66. Münster: LIT Verlag
- Bakalaki, Alexandra. 1997. ‘Students, natives, colleagues: Encounters in Academia and in the field’. *Cultural Anthropology* 12(4): 502-526.
- Bengtson, Vern, Rosenthal, Carolyn. and Burton Linda. 1996. “Paradoxes of Families and Aging”. In: *Handbook of aging and the social sciences*, edited by Robert. H. Binstock, and Linda. George, 254-282. Academic Press: San Diego.
- Bengtson, Vern, Roseann Giarrusso, J. Beth Mabry, and Merrill Silverstein. 2002. ‘Solidarity, Conflict, and Ambivalence: Complementary or Competing Perspectives on Intergenerational Relationships?’ *Journal of Marriage and Family* 64 (3): 568–76.
- Blier, Suzanne Preston.P. 1987. *The Anatomy of Architecture: Ontology and Metaphor in Batammaliba Architectural Expression*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bondi, Liz. 2005. ‘Making connections and thinking through emotions: between Geography and Psychotherapy’. *Transactions of the Institute of British Geographers* 30: 433-448.
- Bondi, Liz. 2008. ‘On the relational dynamics of caring: a psychotherapeutic approach to emotional and power dimensions of women’s care work’. *Gender, Place and Culture* 15(3): 249-265.
- Bosco, Fernando. J. 2007. ‘Emotions that build networks: geographies of human rights movements in Argentina and beyond’. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 98(5): 545–563.
- Boszoemenyi-Nagy I. and Spark G. M. 1973. *Invisible Loyalties*. New York: Brunner/Mazel.
- Bourdieu, Pierre. 1960 [1990]. “The Kabyle house or the world reversed”. In: *The logic of practice*, edited by Bourdieu, Pierre, 271-283. Cambridge: Polity Press. http://readinglists.exeter.ac.uk/ssis/Anthropology/ANT1002/ANT1002_21_cv.pdf.

Bourdieu, Pierre. 1977. *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bourdieu, Pierre. 1984. *Distinction: A Social Critique of Judgement and Taste*. London: Routledge.

Bourdieu, Pierre. 1990. *The Logic of Practice*. Cambridge: Polity Press.

Bourdieu Pierre 1993 [1999]. "Understanding". In *The Weight of the World: Social Suffering in Contemporary Society*, edited by Pierre Bourdieu et als, 607-626. Stanford: Stanford University Press.

Bourdieu, Pierre. 1994. *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity Press.

Bourdieu, Pierre. 1997. "Marginalia—some additional notes on the gift." In *The logic of the gift. Toward an ethic of generosity*, edited by Alan Schrift, 231–245. London: Routledge.

Bourdieu, Pierre. 2001. *Pascalian mediations*. Cambridge: Polity Press.

Bourdieu, Pierre. 2003. *Practical reasons*. Cambridge: Polity Press.

Bourdieu, Pierre., and Loic Wacquant. 1992. *Invitation to reflexive sociology*. Chicago: Chicago University Press.

Brettell, Caroline B. 1991. 'Kinship and contract: Property transmission and family relations in Northwestern Portugal'. *Comparative Studies in Society and History* 33(3):443-465 .

Brody, Elaine M. 1981. 'Women in the middle'. *The Gerontologist* 21(5): 471–479.

Brody, Elaine M. 1990. *Women in the Middle: Their Parent Care Years*. New York: Springer.

Brown, Hanah. 2010. 'If we sympathize with them they'll relax'. *Medische Anthropologie* 22(1): 65-76.

Brown, Michael. 2003. 'Hospice and the spatial paradoxes of terminal care'. *Environment and Planning* 35(A): 833-851.

Butler, Judith. 1993. *Bodies that Matter: On the discursive limits of 'sex'*. New York: Routledge.

Butler, Judith. 1999 [1990]. *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity* (2nd edition). London and New York: Routledge.

Caftangoglou, Roxanne. 1994. 'The Household Formation Pattern of a Vlach Mountain Community of Greece: Syrrako 1898-1929'. *Journal of family history* 19(1): 79-98.

Caillé, Alain. 2001. 'The Double Incoceivability of the Pure Gift.' *Angelaki* 6 (2): 23–39.

Cambell, John K. 1964 *Honour, Family and Patronage: A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*. Oxford: Clarendon Press.

Campbell, Elizabeth, and Luke Eric Lassiter. 2014. *Doing Ethnography Today: Theories, Methods, Exercises*. John Wiley and Sons.

Carrier, James. 1990. 'Reconciling Commodities and Personal Relations in Industrial Society.' *Theory and Society* 19 (5): 579–98.

Carsten, Janet. 1991. 'Children in Between: Fostering and the Process of Kinship on Pulau Langkawi, Malaysia.' *Man, New Series*, 26 (3): 425–43.

Carsten, Janet. 1995. 'The Substance of Kinship and the Heat of the Hearth: Feeding, Personhood, and Relatedness among Malays in Pulau Langkawi.' *American Ethnologist* 22 (2): 223–41.

Carsten, Janet. 2000. 'Introduction: Cultures of Relatedness'. In *Cultures of Relatedness: New Approaches to the Study of Kinship*, edited by Janet Carsten. Cambridge: Cambridge University Press.

Carsten, Janet. 2003. *After Kinship*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.

Carsten, Janet, and Stephen Hugh-Jones 1995. *About the House: Lévi-Strauss and Beyond*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.

Casselberry, Samuel, and Valavanes, Nancy. 1976. "'Matrilocal" Greek peasants and a reconsideration of residence terminology'. *American Ethnologist* 3: 215-226.

Cavanaugh, John C. 1999. "Theories of Aging in the Biological, Behavioral, and Social Sciences." In: *Gerontology: An Interdisciplinary Perspective*. 1 edition, edited by Cavanaugh, John C., and Susan Krauss Whitbourne,.1-33. New York: Oxford University Press.

Γκέφου-Μαδιανού, Δήμητρα. 1998. *Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία. Σύγχρονες Τάσεις*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Clark, Margaret. 1967. 'The Anthropology of Aging, a New Area for Studies of Culture and Personality'. *The Gerontologist* 7 (1): 55–64.

Clifford, James 1988 *The Predicament of Culture: Twentieth-Century Ethnography, Literature, and Art*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Clifford, James, and George E. Marcus. 1986. *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley: University of California Press.

Collins, Patricia Hill. 1986. 'Learning from the Outsider Within: The Sociological Significance of Black Feminist Thought.' *Social Problems* 33 (6): 14–32.

Cohen, Lawrence. 1994. 'Old Age: Cultural and Critical Perspectives'. *Annual Review of Anthropology* 23 (1): 137–158.

Cohen, Lawrence. 2000. *No Aging in India: Alzheimer's, The Bad Family, and Other Modern Things*. New edition. Berkeley: University of California Press.

Cohen, Milton. 2002. 'Death Ritual: Anthropological Perspectives.' In P.A. Pecorino (Eds.), *Perspectives on Death and Dying*. Retrieved from: http://www2.sunysuffolk.edu/pecorip/SCCCWEB/ETEXTS/DeathandDying_TEXT/Dedication.htm on July, 25th, 2015.

Colson, Elizabeth, and Thayer, Scudder. 1981. 'Old age in Gwembe district, Zambia.' In *Other Ways of Growing Old: Anthropological Perspectives*, edited by Pamela Amoss and Steven Harrel, 125-154. Stanford: Stanford University Press.

Comaroff, John L., and Jean Comaroff. 1991. *Of Revelation and Revolution, Volume 1: Christianity, Colonialism, and Consciousness in South Africa*. 1 edition. Chicago: University of Chicago Press.

Connidis, Ingrid Arnet, and Julie Ann McMullin. 2002. 'Ambivalence, Family Ties, and Doing Sociology.' *Journal of Marriage and Family* 64 (3): 594–601.

Coupland, Nikolas. 1997. 'Language, Ageing and Ageism: A Project for Applied Linguistics?'. *International Journal of Applied Linguistics* 7 (1): 26–48.

Cowgill, Donald O., and Lowell D. Holmes. 1972. *Aging and modernization*. New York: Appleton-Century-crofts.

Csordas, Thomas J. 1990. 'Embodiment as a Paradigm for Anthropology'. *Ethos* 18(1): 5-47.

Cumming, Elaine, and W. E. Henry. 1961 *Growing Old: Process of Disengagement*. New York: Basic Books Inc.

Czarniawska, Barbara. 2007. *Shadowing: And Other Techniques for Doing Fieldwork in Modern Societies*. Malmö, Sweden: Herndon, VA: Oslo: Copenhagen Business School Press.

Danforth,, Loring M. 1983. 'Power through Submission in the Anastenaria.' *Journal of Modern Greek Studies* 1(1): 203-223.

Danforth,, Loring M. 1992 [1998]. «Η ρύθμιση των Συγκρούσεων μέσα από το Τραγούδι στην Τελετουργική Θεραπευτική». Σε *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα*, επιμέλεια Ευθύμιος Παπαταξιάρχης και Θεόδωρος Παραδέλλης, 313-343. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Davidson, Joyce and Christine Milligan. 2004. Embodying emotion sensing space: introducing emotional geographies. *Social and Cultural Geography* 5 (4): 523-532.

Davis, M A, J W Freeman, and E C Kirby. 1998. 'Nursing home performance under case-mix reimbursement: responding to heavy-care incentives and market changes.' *Health Services Research* 33 (4 Pt 1): 815–34.

Δημητρίου-Κοτσώνη, Σύβιλλα. 2001. «Το τραπέζι του φαγητού: Συμβολικός διάλογος, πρακτική και επιτέλεση.» Σε: *Ανθρωπολογία των φύλων*, επιμέλεια Σωτήρης Δημητρίου, Σαβάλας, Αθήνα.

De Beauvoir, Simone. 1970 [1996]. *The Coming of Age*. Translated by Patrick O 'Brian. New York: NY: W. W. Norton and Company.

DeJong Willememijn and Roth Claudia. 2005. *Ageing in insecurity: Case Studies on Social Security and Gender in India and Burkina Faso*. Lit Wermag, Münster.

Deleuze, Gilles, and Claire Parnet. 1987. *Dialogues*. New York: Columbia University Press.

Derrida, Jacques. 1992. *Given time*. Chicago: Chicago University Press.

Desjarlais, Robert R. 1992. *Body and Emotion: The Aesthetics of illness and healing in the Nepal Himalayas*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

DeVault, Marjorie. 1991. *Feeding the Family: The social organization of caring as gendered work*. Chicago and London: The University of Chicago Press.

Dimitriou – Kotsoni, Syvilla. 1993. 'The Aegean Cultural Tradition'. *Journal of Mediterranean Studies* 3: 62-76.

du Boulay, Juliet. 1974. *Portrait of a Greek Mountain Village*. 1st edition. Oxford: Clarendo Press.

du Boulay, Juliet. 1986. "Women--Images of their Nature and Destiny in Rural Greece." In *Gender and Power in Rural Greece*, edited by Jill Dubisch, 139-168. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

- du Boulay, Juliet. 1989 "La Mariée et sa belle mère: Aspects du rituel du mariage dans un village de Grèce." In *Le Prix de l'alliance en Méditerranée*, edited by John C. Peristiany, 379-395. Paris: Presses du CNRS.
- Dubisch, Jill. 1974. 'The domestic power of women in a Greek island village.' *Studies in European Society* 1: 23-33.
- Dubisch, Jill. 1976. 'The ethnography of the islands. Tinos' In Regional variation in modern Greece and Cyprus: *Annals of the New York Academy of Sciences* 268(5): 314-327.
- Dubisch, Jill. 1986. "Culture enters through the kitchen: Women, food and social boundaries in rural Greece In *Gender and Power in Rural Greece*, edited by Jill Dubisch, 195-214. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Dubisch, Jill. 1991. "Gender, Kinship and Religion: 'Reconstructing' the Anthropology of Greece." In *Gender and Kinship in Greece*, edited by Peter Loizos and Akis Papataxiarchis, 29-46. Princeton: Princeton University Press.
- Dubisch, Jill. 1993. "'Foreign chickens" and other outsiders: Gender and community in Greece.' *American Ethnologist* 20(2): 272-287.
- Dubisch, Jill. 1995. *In a Different Place*. Princeton, N.J: Princeton University Press.
- Engster, Daniel. 2005. 'Rethinking Care Theory: The Practice of Caring and the Obligation to Care.' *Hypatia* 20 (3): 50–74.
- Evans, Ruth and Saul Becker. 2009. *Children Caring for Parents with HIV and AIDS: Global Issues and Policy Responses*. Bristol: The Policy Press.
- Evans, Ruth, and Felicity Thomas. 2009. 'Emotional Interactions and an Ethics of Care: Caring Relations in Families Affected by HIV and AIDS.' *Emotion, Space and Society* 2 (2): 111–19.
- Fabian, Johannes. 1983. *Time and the other: How anthropology makes its object*. New York: Columbia University Press.
- Fajans, Jane. 1983. "Shame, social action, and the person among the Baining." *Ethos* 11 (3): 166-180.
- Farmer, Paul. 1988. 'Bad Blood, Spoiled Milk: Bodily Fluids as Moral Barometers in Rural Haiti.' *American Ethnologist* 15 (1): 62–83.
- Finch, Janet, and Dulcie Groves. 1983. *Labour of Love: Women, Work and Caring*. 1st Edition edition. London; Boston: Routledge & Kegan Paul Books.

Finch, Janet, and Mason, Jennifer. 1993. *Negotiating Family Responsibilities*. London: Routledge.

Finch, Janet. 1989. *Family Obligations and Social Change*. Polity Press, New York.

Fingerman Karen L, Chen Pei-Chun, Hay Elizabeth, Lefkowitz Eva, and Kelly Cichy. 2006. 'Ambivalent Reactions in the Parent and Offspring Relationship.' *The Journals of Gerontology. Series B, Psychological Sciences and Social Sciences* 61 (3): 152–60.

Foucault, Michael. 1984. The means of Correct Training. In *The Foucault Reader*, edited by Paul Rabinow, 188-205. New York: Pantheon.

Foucault, Michel. 1975 [1995]. *Discipline & Punish: The Birth of the Prison*. Translated by Alan Sheridan. New York: Vintage Books.]

Foucault, Michel. 2007. The incorporation of the hospital into modern technology In *Space, knowledge and power: Foucault & Geography*, edited by Jeremy Crampton W.C and Steward. Elden,. 141-152. Hampshire: Ashgate Publishing Limited.

Friedl, Ernestine. 1962. *Vasilika: A Village in Modern Greece*. New York: Holt Rinehart and Winston.

Galani-Moutafi, Vasiliki. 1993. 'From Agriculture to Tourism: Property, Labor, Gender and Kinship in a Greek Island Village,' (1st part) *Journal of Modern Greek Studies* (11): 241-270.

Galani-Moutafi, Vasiliki. 1994. 'From Agriculture to Tourism: Property, Labor, Gender and Kinship in a Greek Island Village,' (2nd part) *Journal of Modern Greek Studies* (12): 113-131.

Gavrielides, Nicolas. 1976. 'The cultural ecology of olive growing in the Fourni Valley'. *Annals of the New York Academy of Sciences* 268.(1): 265-274.

Geertz, Clifford. 1971. *Islam observed: Religious development in Morocco and Indonesia*. Chicago: University of Chicago Press.

Geertz, Clifford. 1973(a). "Person, Time, and Conduct in Bali". In: *The Interpretation of Cultures*, edited by Clifford Geertz, 412-454. New York: Basic Books.

Geertz, Clifford. 1973(b). "Deep Play: Notes on the Balinese cockfight". In: *The Interpretation of Cultures*, edited by Clifford Geertz, 360-311. Basic Books, New York.

Gefou-Madianou, Dimitra. 1993. Mirroring ourselves through Western texts: The limits of an indigenous Anthropology. In: *The Politics of Ethnographic Reading and Writing: Confrontations of Western and indigenous views*, edited by Henk Driessen,

160-177. *Studies in Development and Cultural Change*, 13. Verlag Breitenbach, Saarbrücken.

Giddens, Antony. 1979. *Central problems in social theory: Action, structure, and contradiction in social analysis*. Berkeley: University of California Press.

Giddens, Antony. 1984. *The constitution of society: Outline of the theory of structuration*. Cambridge: Polity Press.

Gilligan, Carol. 1982. *In a Different Voice* Cambridge. Harvard: Harvard University Press.

Godbout, Jacques. 2005. 'Homo Donator versus Homo Oeconomicus'. *Finance & Bien Commun* 2(22): 38-46.

Goffman, Erwin. 1961. *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. Garden City, NY: Anchor Books.

Goody, Jack. 1976. Aging in Nonindustrial Societies. In: *Handbook of Aging and the Social Sciences*, edited by Robert. Binstock and Ethel. Shanas, 117-129. Van Nostrand Reinhold Co, New York.

Cultures: an Anthropological Perspective.” In *The Anthropology of Health*, edited by Eleanor Bauwens, 151-166. St. Louis: C.V. Mosby

Goulet, Jean-Guy. 1998. *Ways of knowing. Experience, knowledge and power among the Dene Tha*. Lincoln: Nebraska University Press.

Goulet, Jean-Guy, and Bruce Granville Miller 2007. “Embodied Knowledge: Steps toward a Radical Anthropology of Cross-cultural Encounters”. In *Extraordinary anthropology: Transformations in the field*, edited by Jean-Guy Goulet and Bruce Granville Miller, 1-13. Nebraska: University of Nebraska Press.

Graeber, David. 2011 ‘*The Myth of Barter*’ in *Debt: The First 5000 Years*. New York: Melville.

Graham, Hilary. 1983. *Caring: A Labor of Love :Women, Work and Caring*. Routledge: London.

Graham, Hilary. 1991. ‘The Concept of Caring in Feminist Research: The Case of Domestic Service.’ *Sociology* 25 (1): 61–78.

Gramsci, Antonio. 1929-1935 [2011]. *Prison Notebooks*. Translated by Joseph A. Buttigieg. Slp edition. New York; Chichester: Columbia University Press.

Grando, Victoria T, David Mehr, Lori Popejoy, Meridean Maas, Marilyn Rantz, Deidre D Wipketevis, and Reghnald Westhoff. 2002. 'Why Older Adults with Light Care Needs: Enter and Remain in Nursing Homes'. *Journal of Gerontological Nursing* 28 (7): 47–53.

Häberlein Tabea 2012: "Care as intergenerational kin work – notions from a Togolese village". (Paper presented at conference 'Rethinking Care: Anthropological Perspectives on Life Courses, Kin Work and their Trans-Local Entanglements', Humboldt-Universität zu Berlin, 06.12.2012-08.12.2012.).

Hartsock, Nancy C.M. 1983 [1985]. "The feminist standpoint: Toward a specifically feminist historical materialism". In *Money, Sex and Power: Towards a Feminist Historical Materialism*, edited by Nancy Hartsock, 231–251, Boston: Northeastern. New York: Longman.

Hashimoto, Akiko. 1996. *The Gift of Generations: Japanese and American Perspectives on Aging and the Social Contract*. 1 edition. Cambridge; England; New York, NY, USA: Cambridge University Press.

Havighurst, Robert. J. 1961. 'Successful aging'. *The Gerontologist* 1: 8–13

Heidegger, Martin. 1962. *Being and time*. Oxford: Basil Blackwell.

Held, Virginia. 2002. "Feminism and Political Theory". In *The Blackwell Guide to Social and Political Philosophy*, edited by Robert Simon, 154-176. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.

Herzfeld, Michael. 1982. 'The Etymology of Excuses: Aspects of Rhetorical Performance in Greece.' *American Ethnologist* 9 (4): 644–63.

Herzfeld, Michael. 1986. *Ours Once More: Folklore, Ideology and the Making of Modern Greece*. New York, NY: Pella Pub Co.

Heyd, David. 2005. 'Supererogatory Giving: Can Derrida's Circle Be Broken?' *Jahrbuch Für Recht Und Ethik* 13.

Hionidou, Violetta. 2004. "The position of the elderly in Greece prior to World War Two. Evidence from three island populations." In *The Elderly without Children: European and Asian Perspectives on Elderly Access to Support Networks*, edited by Philip. Kreager and Elisabeth Schroeder-Butterfill, 244-268. Oxford: Berghahn Books.

Hirschon, Renee. 1978. "Open body/closed space: the transformation of female sexuality." In *Defining Females: the Nature of Women in Society*, edited by Ardener Shirley, 66-68. London: Croom Helm.

Hirschon, Renee. 1981. Essential objects and the sacred: interior and exterior space in an urban Greek locality. In *Women and space*, edited by Ardener Shirley, 72-78. London: Croom Helm.

Horwitz, Allan V., Susan C. Reinhard, and Sandra Howell-White. 1996. 'Caregiving as Reciprocal Exchange in Families with Seriously Mentally Ill Members.' *Journal of Health and Social Behavior* 37 (2): 149-62.

Hromadzić, Azra. 2014. "“Where Were They until Now?” Aging, Care and Abandonment in a Bosnian Town'. (Paper presented at the AAA (American Anthropology Association) Conference, Washington, DC, December 3-7, 2014)

Hutchinson, Sharon - Elaine. 2000. "Identity and Substance: The Broadening Bases of Relatedness amongst the Nuer of Southern Sudan." In *Cultures of Relatedness: New Approaches to the Study of Kinship*, edited by Janet Carsten, 55-72. Cambridge: Cambridge University Press.

Huxley, Margot. 2007. "Geographies of Governmentality. In *Foucault & Geography*, edited by Jeremy Crampton W.C and Steward. Elden,. 185-204. Hampshire: Ashgate Publishing Limited.

Jeannett, Martin. 2013. 'Rethinking Care: Anthropological Perspectives on Life Courses, Kin Work and their Trans-Local Entanglements'. 2015. Ημερομηνία πρόσβασης Μάρτιος 29. <http://www.hsozkult.de/conferencereport/id/tagungsberichte-4778>.

Jenkins, Janis H. 1988a. 'Conceptions of Schizophrenic Illness as a Problem of Nerves: A Comparative Analysis of Mexican- Americans and Anglo-Americans.' *Social Science and Medicine* 26:1233-1243.

Jenkins, Janis H. 1988b. 'Ethnopsychiatric Interpretations of Schizophrenic Illness: The Problem of *Nervios* within Mexican-American Families.' *Culture, Medicine, and Psychiatry* 12:303-331.

Jenkins, Janis H. and Marta Valiente 1994. "Bodily Transactions of the Passions: El Calor (The Heat) among Salvadoran Women." In *Embodiment and Experience: The Existential Ground of Culture and Self*, edited by Thomas J. Csordas, 163-182. Cambridge: Cambridge University Press.

Jenkins, Janis.H. and Norma. Cofresi 1998. 'The Sociosomatic Course of Depression and Trauma: A Cultural Analysis of Suffering and Resilience in the Life of a Puerto Rican Woman.' *Psychosomatic Medicine* 60:439-447.

Jenkins, Richard. 2002. *Pierre Bourdieu*. 2nd edition. London: Routledge.

Jenkins, Richard. 2002. *Pierre Bourdieu*. 2nd edition. London: Routledge.

Jervis, Lori L. 2001. 'The Pollution of Incontinence and the Dirty Work of Caregiving in a U. S. Nursing Home.' *Medical Anthropology Quarterly*, New Series, 15 (1): 84–99.

Johnstone, Bruce A. 2007. "Ethnographic Methods In Entrepreneurship Research." In *Handbook of Qualitative Research Methods in Entrepreneurship*, edited by Neergaard, Helle, and John P. Ulhøi, 97-121. Cornwall: Edward Elgar Publishing.

Just, Roger. 1992 [1998]. «Τα Όρια της Συγένειας». Σε *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα, επιμέλεια* Ευθύμιος Παπαταξιάρχης και Θεόδωρος Παραδέλλης, 313-343. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Καλπουρτζή, Εύα. 2001. *Συγγενικές σχέσεις και στρατηγικές ανταλλαγών. Το παράδειγμα της Νάζου τον 17^ο αιώνα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Karner, Tracy. 1998. 'Professional caring: Homecare Workers as Fictive Kin.' *Journal of Aging Studies* 12: 69-82.

Katrougalos, George , and Gabriella Lazaridis. 2002. *Southern European Welfare States: Problems, Challenges and Prospects*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire; New York: Palgrave Macmillan.

Katrougalos, George 1996. 'The South European Welfare Model: The Greek Welfare State, in Search of an Identity'. *Journal of European Social Policy* 6 (1): 39–60.

Katz, Stephen. 2008. "Spaces of Age, Snowbirds and the Gerontology of Mobility: The Elderscapes of Charlotte County, Florida.:In *The Cultural Context of Aging (3rd edition)*, edited by Jay Sokolovsky 463-486. Westport: Greenwood Press.

Kaufman R. Sharon, Livingston Julie, Hong Zhang, and Margaret Lock. 2013[2008]. "Transforming concepts of ageing: three case studies from anthropology." In. *Oxford Textbook of Old Age Psychiatry*, edited by Tom Denning, and Alan Thomas, 39-56. 2nd edition. Oxford; New York: Oxford University Press.

Kaufman, Sharon R. 1994. *The Ageless Self: Sources of Meaning in Late Life*. Reissue edition. Madison, Wis: University of Wisconsin Press.

Keeler, Ward. 1983. 'Shame and Stage Fright in Java'. *Ethos* 11 (3): 152–65.

Keith, Jennie. 1979. 'The Ethnography of Old Age: Introduction'. *Anthropological Quarterly* 52 (1): 1–6.

Kenna, Margaret E. 1976. 'Houses, fields, and graves: Property and Ritual Obligation on a Greek Island'. *Ethnology* 15(1): 21-34.

- Kenna, Margaret E. 2001. *Greek Island Life: Fieldwork on Anafi*. 1 edition. Amsterdam: Routledge.
- Kenna, Margaret E. 2012. 'The 'Beanpole Family': Cultural Aspects of 'the Demographic Crisis' in Greece'. *South European Society and Politics* 17 (4): 533–51.
- Kittay, Eva.Feder. 1999. *Love's Labor: Essays on Women, Equality and Dependency*. New York and London: Routledge.
- Kittay, Eva.Feder. and Feder, Ellen.K. 2002. *The Subject of Care: Feminist Perspectives on Dependency*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
- Kleinman, Arthur and Sjaak van der Geest 2009. "'Care' in health care: remaking the moral world of medicine". *Medische Antropologie* 21(1) 159-168.
- Kolondy, Emile. 1985. *Η Σαμοθράκη στις όχθες του Νέκαρ- Έλληνες Μετανάστες στη Στρουγγάρδη*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Komter, Aamke. 2005. *Social Solidarity and the Gift*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kopytoff, Igor. 1986. "The Cultural Biography of Things: Commoditization as Process." In *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*, edited by Arjun Appadurai, 64-94. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kostakiotis, Giorgos. 2010. "Why should I eat shit?" Negotiating the 'dirty work' of taking care of elders on an Aegean island. *Medische Anthropologie* 22(1):77-92.
- Kostakiotis, Giorgos. 2014. "Doctor, I came to ask for help" : Fragile Elders' Encounters with Greek Hospital Bureaucracy. (Paper presented in Conference: Encounters and engagements: Creating new agendas for medical anthropology EASA Medical Anthropology Network / AAA Society for Medical Anthropology /Universitat Rovira i Virgili Joint International Conference. Tarragona, June 12-14, 2013)
- Κωστακιώτης, Γιώργος. 2008. ««Δόξα τω θεώ που είμαστε στα πόδια μας» Σωματικό κεφάλαιο, μεταβίβαση ιδιοκτησίας, και υποχρέωση. Ηλικιωμένοι και φροντίδα σε ένα νησί του Αιγαίου. Πανεπιστήμιο Αιγαίου, ανέκδοτη διπλωματική εργασία.
- Κωστακιώτης, Γιώργος. 2013. «"Doctor, I need your help": Elderly Greeks' encounters with the hospital Bureaucracy.» Παρουσίαση στο συνέδριο: « Encounters and engagements: Creating New Agendas for Medical Anthropology». Ταρραγόνα, 12-16/6/2013
- Κωστακιώτης, Γιώργος. 2014. «Ζώνες εγκατάλειψης: Η εξώθηση των αδύναμων ηλικιωμένων από τους χώρους κρατικής παρέμβασης.» Σε: *Σώμα υπό επιτήρηση* :

Ηθικές και πολιτικές συνδηλώσεις της ιατρικής τεχνολογίας και της κοινωνικές φροντίδας, επιμέλεια. Αλεξιάς Γιώργος, Τζανάκης Μανόλης & Αίγλη Χατζούλη: Αθήνα: Πεδίο, 2014

Koster, Winny. 2010. 'Normative and actual care arrangements for dependent elderly in Kalavrita, Greece'. *Medische Anthropologie* 22(1): 65-76.

Kousis, Maria. 1989. 'Tourism and the family in a rural Cretan community.' *Annals of Tourism Research* 16: 318-332

Künemund, Harald, Andreas Motel-Klingebiel, and Martin Kohli. 2005. 'Do Intergenerational Transfers From Elderly Parents Increase Social Inequality Among Their Middle-Aged Children? Evidence from the German Aging Survey.' *The Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences* 60 (1): S30-36.

Kuper, Adam. 1994. 'Culture, Identity and the Project of a Cosmopolitan Anthropology'. *Man* 29 (3): 537-554.

Laidlaw, James. 2000. 'A Free Gift Makes No Friends.' *The Journal of the Royal Anthropological Institute* 6 (4): 617-34.

Laird, Carobeth. 1979. *Limbo A Memoir about Life in a Nursing Home by a Survivor*. Chandler & Sharp Publishers, Inc.

Lamb, Sarah. 2000. *White Saris and Sweet Mangoes: Aging, Gender, and Body in North India*. Berkeley: University of California Press.

Latour, Bruno. 2004. 'How to Talk About the Body? The Normative Dimension of Science Studies'. *Body & Society* 10 (2-3): 205-29.

Lavoie, Jean -Pierre., White, Diana., and Rena Zufiiga. 2001. "When caregiving means reciprocity: the multiple forms of reciprocity in providing care for a frail relative". (Paper presented at the 17th World Congress of the International Association of Gerontology. Vancouver, July 1-6).

Lawson, Victoria. 2007. 'Presidential Address: Geographies of Care and Responsibility.' *Annals of the Association of American Geographers* 97 (1): 1-11.

Lazaridis, Gabriella, 2000. "Filipino and Albanian Migrant Workers in Greece. Multiple Layers of Oppression." In: *Gender and Migration in Southern Europe. Women on the move*, Anthias F. and Gabriella I. (eds). Berg, Oxford.

Lazaridis, Gabriella and Koumandraki, Maria. 2003. 'Ethnic Entrepreneurship in Greece: a Mosaic of Informal and Formal Business Activities'. *Sociological Research on Line* 8: 2. <http://www.socresonline.org.uk/8/2/lazaridis.html>

- Lazaridis, Gabriella and Krystyna, Romaniszyn. 1988. 'Albanian and Polish Undocumented Workers in Greece: a Comparative Analysis'. *Journal of European Social Policy* February 1998 8: 5-22.
- Lazaridis, Gabriella. 2007. 'Les Infirmieres exclusives and quasi-nurses in Greece.' *European Journal of Women's Studies* 14(3): 227-245 .
- Lebra, Takie Sugiyama. 1983. 'Shame and Guilt: A Psycho cultural View of the Japanese Selfl.' *Ethos* 11 (3) : 192-210.
- Leutloff-Grandits Carolin 2014. Diverse temporalities and their challenges to translocal Kosovo-Albanian kin care: Taking a life course perspective on migrant predicaments. (Presentation at Conference: Rethinking Care: Anthropological Perspectives on Life Courses, Kin Work and their Trans-Local Entanglements. IRC „Work and the Life Cycle in Global History“). Humboldt-Universität zu Berlin. Berlin, 06.12.2012 - 08.12.2012.
- Levi-Strauss, Claude. 1983. *The way of the masks*. London: Cape.
- Levy, Robert I. 1983. 'Introduction: Self and Emotion'. *Ethos* 11 (3): 128–34.
- Lewinter, Myra. 2003. 'Reciprocities in caregiving relationships in Danish Eder care'. *Journal of Aging Studies* 17: 357-377.
- Lin, I-Fen. 2008. 'Mother and Daughter Reports about Upward Transfers.' *Journal of Marriage and Family* 70 (3): 815–27.
- Lock, Margaret M. 1995. *Encounters with Aging: Mythologies of Menopause in Japan and North America*. Berkeley, London: University of California Press.
- Lock, Margaret. 1993. 'Ideology, Female Midlife, and the Greying of Japan'. *Journal of Japanese Studies* 19 (1): 43–78.
- Loizos, Peter. 1975. 'Changes in Property Transfer Among Greek Cypriot Villagers.' *Man*, New Series, 10 (4): 503–23.
- Long, Susan Orpett. 2006. *Final Days: Japanese Culture And Choice at the End of Life*. Honolulu: University of Hawaii.
- Luescher, Kurt, and Karl Pillemer. 1998. 'Intergenerational Ambivalence: A New Approach to the Study of Parent-Child Relations in Later Life.' *Journal of Marriage and Family* 60 (2): 413–25.
- Lutz Catherine A. 1988. *Unnatural Emotions: Everyday Sentiments on a Micronesian Atoll and Their Challenge to Western Theory*. Chicago: University of Chicago Press.

Lutz, Catherine A. 1986. Emotion, Thought, and Estrangement: Emotion as a cultural category. *Cultural Anthropology* 1(3):287–309.

Lutz, Catherine A. and Geoffrey, M. White 1986. 'The Anthropology of Emotions.' *Annual Review of Anthropology* 15:405–436.

Lyon, Margot. L. and Jack Barbalet. M. 1994. "Society's Body: Emotion and the "Somatization" of Social Theory." In: *Embodiment and Experience: The Existential Ground of Culture and Self*, edited by Thomas Csordas, 48–66. Cambridge: Cambridge University Press.

Mahour, Cheleen. 1990. *The Intellectual Project-The Practice of Theory*. New York: MacMillan Press Ltd.

Mandemakers, Jornt J., and Pearl A. Dykstra. 2008. 'Discrepancies in Parent's and Adult Child's Reports of Support and Contact.' *Journal of Marriage and Family* 70 (2): 495–506.

Manheimer, Ronald. 1999. 'Wave of Memory'. *Journal of Aging and Identity* 4 (3): 185–201.

Marcus, George, and Michael Fischer 1986. *Anthropology as Cultural Critique: An Experimental Moment in the Human Sciences*. Chicago: University of Chicago Press.

Martin, Emily. 1987. *The Woman in the Body: A cultural analysis of reproduction*. Boston: Beacon Press.

Martin, Jeanne. 2013. "Review of , Rethinking Care: Anthropological Perspectives on Life Courses, Kin Work and their Trans-Local Entanglements". *H-Soz-u-Kult, H-Net Reviews*. April, 2013. URL: <http://www.h-net.org/reviews/showrev.php?id=38887>

Marx, Karl and Friedrich Engels. 1845 [1998]. *The German Ideology, Including Theses on Feuerbach*. Paperback edition. Amherst, N.Y: Prometheus Books.

Massey, Doreen. 2000. Entanglements of power: Reflections. In *Entanglements of power. Geographies of domination/resistance*, edited by Joanne. Sharp, Paul Routledge, Chris. Philo, and Ronan. Paddison, 279-86. London: Routledge

Massey, Doreen. 2005. *For space*. London: Sage.

Massey, Doreen. 2004. 'Geographies of responsibility.' *Geografiska Annaler* 86B:5-18.

Mauss, Marcel. 1973 [1934]. 'Techniques of the body' . *Economy and Society* 2:1, 70-88.

Mauss, Marcel. 1989 [1923]. = *The gift : the form and reason for exchange in archaic societies.*, New York: Routledge.

Mayerhoff, Milton. 1971. *On caring*. Perennial Library, Harper & Row, New York.

Mc Lean, Athena and Deanne Trakas. 2010. 'Beyond impediments to caring. Towards a morality of late-life care.' *MeDiSCHe ANTroPoLoGie* 22 (1): 13-30.

McLean Athena, and Trakas Deanna. 2010. 'Beyond impediments to caring: Toward a morality of late-life care.' *Medische Anthropologie* 22 (1): 13-30.

McLean, Athena. 2001. 'Power in the Nursing Home: The Case of a Special Care Unit'. *Medical Anthropology* 19 (3): 223–57.

McLean, Athena. 2007 b. 'When the Borders of Research and Personal Life Become Blurred: Thorny Issues in Conducting Dementia Research'. In *The Shadow Side of Fieldwork*, edited by Athena McLean και Annette Leibing, 262–87. Malden, Oxford, Victoria: Blackwel Publishing Ltd.

McLean, Athena. 2007a. 'Dementia Care as a Moral Enterprise: A Call for a Return to the Sanctity of Lived Time'. *Alzheimer's Care Today* 8 (4): 360–72.

McLoughlin, Pauline and Megan Warin. 2008. "Corrosive places, inhuman spaces: mental health in Australian immigration detention". *Health and Place* 14: 254-264.

Mead, George Herbert. 'The Social Self'. *Journal of Philosophy, Psychology and Scientific Methods* 10, (1913): 374- 380.

Mehta, Anna and Liz Bondi. 1999. Embodied discourse: on gender and fear of violence. *Gender, Place and Culture* 6(1): 67-84

Mehta, Kalyani K. 1997. 'The Impact of Religious Beliefs and Practices on Aging: A Cross-Cultural Comparison.' *Special Issue Religion, Aging and Spirituality* 11 (2): 101–14.

Merleau-Ponty, Maurice. 1968. *The Visible and the Invisible*. 1st edition. Evanston: Northwestern University Press.

Micheli, Giuseppe A. 2000. 'Kinship, Family and Social Network-the anthropological embedment of fertility change in southern Europe.' *Demographic Research Journal* 3(13). Available on line at <http://www.demographic-research.org>.

Milligan, Christine. 2003. 'Location or dis-location? Towards a conceptualization of people and place in the care-giving experience.' *Social and Cultural Geography* 4(4): 455- 470.

- Milligan, Christine. 2005. 'From home to "home": situating emotions within the caregiving experience.' *Environment and Planning* 37 (A): 2105-2120.
- Minois, Georges. 1989. *History of Old Age: From Antiquity to the Renaissance*. Translated by Sarah Hanbury Tenison. 1 edition. Chicago: University of Chicago Press.
- Moeran, Brian. 'From participant observation to observant participation.' *Organizational Ethnography: Studying the Complexity of Everyday Life* (2009): 139-155.
- Mol, Annemarie. 2008. *The Logic of Care: Health and the Problem of Patient Choice*. 1 edition. London, New York: Routledge.
- Morris, Sara. M. and Carol Thomas. 2005. "Placing the dying body: emotional, situational and embodied factors." In *Emotional Geographies Preferences for Place of Final Care and Death in Cancer*, edited by Ed. Joyce Davidson, Liz Bondi, and Mick Smith, 19-32., Aldershot: Ashgate.
- Mosterín, Jesús. 2008. *Lo mejor posible: Racionalidad y acción humana*. Madrid: Alianza Editorial.
- Μπακαλάκη, Αλεξάνδρα. 1989. «Καθαριότητα, Καλλωπισμός, και Γυναικείος προορισμός. Αντιλήψεις για τη φροντίδα του σώματος στη σύγχρονη Ελλάδα». *Αρχαιολογία* 31: 43-47.
- Μπακαλάκη, Αλεξάνδρα. 1989. «Καθαριότητα, Καλλωπισμός, και Γυναικείος προορισμός. Αντιλήψεις για τη φροντίδα του σώματος στη σύγχρονη Ελλάδα». *Αρχαιολογία* 31: 43-47.
- Μπακαλάκη, Αλεξάνδρα. 2000. «Γευστικά ταξίδια: Συναντήσεις και διακρίσεις» Σε: *Όρια και Περιθώρια. Εντάξεις και Αποκλεισμοί*, Ρωξάνη Καυταντζόγλου & Μαρίνα Πετρονώτη (επιμ). Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Μπεοπούλου, Ιωάννα. 1992. «Όταν οι Άνδρες Ταξιδεύουν: Χώροι Συνάντησης και Διαχωρισμού των δύο Φύλων». Σε Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα, επιμέλεια Ευθύμιος Παπαταξιάρχης και Θεόδωρος Παραδέλλης, 193-207. Αθήνα»εκδ. Αλεξάνδρεια.
- Myerhoff, Barbara. 1980. *Number Our Days*. New York: Simon and Schuster.
- Nason, James D. 1981. "Respected elder or old person: Aging in a Micronesian community." In *Other Ways of Growing Old, Anthropological Perspectives* edited by Pamela Amoss, and Stevan Harrell, 175-192. Stanford: Stanford University Press.
- Obeyesekere, Gananath. 1990. *The Work of Culture: Symbolic transformation in*

psychoanalysis and anthropology. Chicago: University of Chicago Press.

Obrist, Brigit and Van Eeuwijk, Piet. 2006. "Introduction: Vulnerability, migration and aging." In: *Vulnerability, migration and aging. Medical Anthropological approaches in the field of tension between theory and practice*, edited by Piet Van Eeuwijk and, Brigit Obrist, 10-24. Zurich: Soziographie.

Obrist, Brigit. 2012. Comment in conference: 'Rethinking Care: Anthropological Perspectives on Life Courses, Kin Work and their Trans-Local Entanglements'. Humboldt-Universität zu Berlin. Berlin, 06.12.2012 - 08.12.2012.2013.
<http://www.hsozkult.de/conferencereport/id/tagungsberichte-4778>

Ortner, Sherry B. 1984. 'Theory in Anthropology since the Sixties'. *Comparative Studies in Society and History* 26 (1): 126–66.

Palmberger, Monika. 2014. "Late Life Choices: Feelings of Ambivalence Among Aging Labour Immigrants". (Paper presented at Presentation at the AAA (American Anthropology Association) Conference). Washington, DC, December 3-7, 2014

Panayiotopoulos, Prodromos. 2005. 'The Globalisation of Care: Filipina Domestic Workers and Care for the Elderly in Cyprus.' *Capital & Class* 29 (2): 99–134.

Παπαγαρουφάλη, Ελένη. 2002. *Δώρα Ζωής μετά Θάνατον: πολιτισμικές εμπειρίες*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Παπαδάκη, Ειρήνη. 2015. «Πολιτικές εκσυγγένευσης: Υιοθεσία και η ηθική οικονομία της αναπαραγωγής στην σύγχρονη Ελλάδα.» Πανεπιστήμιο Αιγαίου, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή.

Papataxiarchis, Eythymios. 1995. "Male mobility and matrifocality in the Aegean basin." In *Brothers and Others. Essays in honor of John Penistiany*, edited by S. Damianakos, 219-239. EKKE, Athens.

Papataxiarchis, Eythymios. 1999. 'A Contest with Money: Gambling and the Politics of Disinterested Sociality in Aegean Greece.' In *Lilies of the Field: Marginal People Who Live for the Moment*, edited by Sophie Day, Eythymios Papataxiarchis, Michael Stewart, 158-175. Boulder: Westview Press.

Παπαταξιάρχης, Ευθύμιος. 1992. «Ο Κόσμος του Καφενείου: Ταυτότητα και ανταλλαγή στον ανδρικό συμποσιασμό. Σε *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα*, επιμέλεια Ευθύμιος Παπαταξιάρχης και Θεόδωρος Παραδέλλης, 209-250. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Παπαταξιάρχης, Ευθύμιος. 2005. «Το «νοικοκυριό», ναι, σε εισαγωγικά: για το φύλο, τη συγγένεια και τις πολιτισμικές διαστάσεις της οικονομικής συμπεριφοράς.» Παρουσίαση στο διεθνές συνέδριο Φύλο, Χρήμα, Ανταλλαγή, Μυτιλήνη, 9-11/12/2005.

Παπαταξιάρχης, Ευθύμιος, και Θεόδωρος Παραδέλλης. 1992. *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*. Καστανιώτης, Αθήνα.

Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, Πηνελόπη Τοπάλη, Αγγελική Αθανασοπούλου (επιμ.)2008. *Κόσμοι της οικιακής εργασίας. Φύλο, μετανάστευση και πολιτικοί μετασχηματισμοί στην Αθήνα του πρώιμου 21 ου αιώνα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Παπαταξιάρχης, Ευθύμιος, Πηνελόπη Τοπάλη, και Αγγελική Αθανασοπούλου. 2009. *Κόσμοι της Οικιακής Εργασίας: Φύλο, μετανάστευση και πολιτισμικοί μετασχηματισμοί στην Αθήνα του πρώιμου 21ου αιώνα*. Αθήνα:Αλεξάνδρεια.

Parry, Jonathan. 1986. 'The Gift, the Indian Gift and the "Indian Gift".' *Man*, New Series, 21 (3): 453–73.

Parsons, Talcott. 1951. *The social system*. Glencoe IL: The Free Press.

Πεγκλίδου, Αθηνά 2005. «Το φάρμακο και το φαρμάκι», όταν οι γυναίκες καταναλώνουν ψυχοφάρμακα. Παρουσίαση στο διεθνές συνέδριο Φύλο, Χρήμα, Ανταλλαγή, Μυτιλήνη, 9-11/12/2005.

Piercy, Kathleen. 2000. 'When it is more than a job: Close relationships between home health aides and older clients.' *Journal of aging and Health* 12(3): 362-387.

Pitt-Rivers, Julian Alfred 1977. *The Fate of Shechem, or the Politics of Sex: Essays in the Anthropology of the Mediterranean*. New York: Cambridge University Press.

Postill, John. 2009. 'What Is the Point of Media Anthropology?' *Social Anthropology* 17 (3): 334–37.

Puig de la Bellacasa, Maria. 2011. 'Matters of care in technoscience: Assembling neglected things'. *Social Studies of Science* 41: 85-106.

Puig de la Bellacasa, Maria. 2012. 'Nothing comes without its world. Thinking with care.' *The Sociological Review* 60(2): 197-216.

Pyke, Karen. 1999. 'The Micropolitics of Care in Relationships between Aging Parents and Adult Children: Individualism, Collectivism, and Power.' *Journal of Marriage and Family* 61 (3): 661–72.

Quershi, Hazel. and Alan, Walker. 1989. *The Caring Relationship. Elderly people and their families*. Houndmills: Macmillan.

Rabinow, Paul, and William M. Sullivan. 1979. 'The interpretive turn: Emergence of an approach'. In *Interpretive social science: A reader*, edited by Pul Rabinow and William M. Sullivan, 1–21. Berkeley: University of California Press.

Rabinow, Paul, and William M. Sullivan. 1987. *Interpretive Social Science: A Second Look*. Berkeley: University of California Press.

Radcliffe-Brown, Alfred-Reginald. 1929. 'Age-organisation—terminology.' *Man* 13: 21-29.

Rasmussen, Susan 2014. "Where Home Is Not the Same: Emerging Notions of Reciprocity, Dependency, and Concepts of Person/Self in Tuareg Intergenerational Experiences of Migration" Paper presented at the AAA (American Anthropology Association) Conference, Washington, DC, December 3-7, 2014.

Rebhun, Linda. 1999. *The Heart Is Unknown Country: Love in the changing economy of Northeast Brazil*. Stanford: Stanford University Press.

Reid-Cunningham, Allison Ruby. 2009. 'Anthropological Theories of Disability.' *Journal of Human Behavior in the Social Environment* 19 (1): 99–111.

Risseuw, Carla. 2001. 'Policy Issues of Inclusion and Exclusion in Relation to Gender and Ageing in the South.' *The European Journal of Development Research* 13(2): 26-48.

Risseuw, Carla. 2002. Ageing: A Gender Policy Concern in the South and the North. In: *Sustainable Social Structures in a Society for All Ages*. United Nations Publications. Pp: 36

Ritter, Madeline Lattman. 1980. 'The Conditions Favoring Age-Set Organization'. *Journal of Anthropological Research* 36 (1): 87–104)

Robertson, Joan F. 1995. "Grandparenting in an era of rapid change." In *Handbook of Aging and the Family*, edited by Rosemary Blieszner, and Victoria Hilkevitch Bedford, 243-260. Westport: Greenwood Press.

Robinson, Fiona. 1997. 'Globalizing Care: Ethics, Feminist Theory, and International Relations.' *Alternatives: Global, Local, Political* 22 (1): 113–33.

Robson, Elsbeth. 2004. 'Hidden child workers: Young Carers in Zimbabwe.' *Antipode* 36(2): 227-248.

Rosaldo, Michelle. 1980. *Knowledge and Passion: Ilongot notions of self and social life*. Cambridge: Cambridge University Press.

Rosaldo, Michelle. 1984. "Toward an Anthropology of self and feeling." In *Culture Theory: Essays on Mind, Self, and Emotion*, edited by Richard A. Shweder and Robert A. LeVine, 137–157. Cambridge: Cambridge University Press.

Rosaldo, Michelle. 1983. 'The Shame of Headhunters and the Autonomy of Self.' *Ethos* 11 (3): 135–51.

Rowe, John W., and Robert L. Kahn. 1997. 'Successful Aging.' *The Gerontologist* 37 (4): 433–40.

Safilios-Rotschild, Constantina 1976. "The family in Athens: Regional variations." In *Regional Variations in Modern Greece and Cyprus: Towards a perspective on the ethnography of Greece*, edited by Myriel. Dimen and Ernestine. Friedl, 268-416. New York: New York Academy of Sciences.

Sahlins, Marshall. 1965 [2004]. "On the Sociology of Primitive Exchange." In *The Relevance of Models for Social Anthropology*, edited by Michael Banton, 139-237. London: Routledge.

Sahlins, Marshall. 1974. *Stone Age Economics*. New Brunswick, NJ: Aldine Transaction.

Sahlins, Marshall. 2011a. 'What Kinship is-and is not. Part I'. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 17: 2-19.

Sahlins, Marshall. 2011b. 'What Kinship is-and is not. Part II'. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 17: 227-242.

Said, Edward. 1978. *Orientalism*. New York: Pantheon.

Said, Edward. 1989. 'Representing the colonized: Anthropology's interlocutors.' *Critical Inquiry* 15:205–25.

Salamone, Stephen D. 1987. "Tradition and gender: The nikokyrio: The economics of sex role complementarity in rural Greece." *Ethos* 15(2): 203-225.

Salamone, Stephen D. and J. B. Stanton 1986 "Introducing the *Nikokira*: Ideality and Reality in Social Process." In *Gender and Power in Rural Greece*, edited by Jill Dubisch, 97-120. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Sandoval, Chela. 1991. 'US third world women: The theory and method of oppositional consciousness in the postmodern world', *GENDERS*. 10: 1–24.

Sandoval, Chela. 1995. "New sciences: Cyborg feminism and the methodology of the oppressed". In *The Cyborg Handbook*, edited by Chris Hables Gray, 407-422. New York: Routledge.

Scheper-Hughes, Nancy., and Margaret M. Lock. 1987. 'The mindful body: A prolegomenon to future work in medical anthropology.' *Medical Anthropology Quarterly, New Series* 1(1): 6-41.

Schneider, David M. 1968. *American Kinship: A Cultural Account*. First Printing edition. Prentice-Hall.

Scott, James. 1987. *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. Yale: Yale University Press.

Σερεμετάκη, Νάντια. 1996. «Η Μνήμη των Αισθήσεων, μέρος II: Στάσεις.» Σε: *Παλινόστηση των Αισθήσεων. Αντίληψη και Μνήμη ως Υλική Κουλτούρα* επιμ. Νάντια Σερεμετάκη, σελ. 71-109.. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή-Λιβάνης.

Sevenhuijsen, Selma. 1998. *Citizenship and the Ethics of Care. Feminist Considerations on Justice, Morality and Politics*. London and New York: Routledge.

Shahrani, Nazif M. 1981. 'Growing in Respect: Aging among the Kirghiz of Afghanistan.' In *Other Ways of Growing Old: Anthropological Perspectives*, edited by Pamela Amoss, and Stevan Harrell, 175-192. Stanford: Stanford University Press.

Sharp, Henry, S. 1981. "Old Age Among the Chipewan". In *Other Ways of Growing Old: Anthropological Perspectives*, edited by Pamela Amoss and Steven Harrel, 99-112. Stanforth: Stanford University Press.

Silber, Ilana F. 2009. 'Bourdieu's Gift to Gift Theory: An Unacknowledged Trajectory.' *Sociological Theory* 27 (2): 173-90.

Silverstein, Merrill, and Roseann Giarrusso. 2010. 'Aging and Family Life: A Decade Review.' *Journal of Marriage and Family* 72 (5): 1039-58.

Silverstein, Merrill, Stephen J. Conroy, Haitao Wang, Roseann Giarrusso, and Vern L. Bengtson. 2002. 'Reciprocity in Parent-Child Relations Over the Adult Life Course.' *The Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences* 57 (1): S3-13.

Simmel, Georg. 1950 [1908]. "Faithfulness and Gratitude." In: *The Sociology of Georg Simmel*, edited by Kurt Wolff, 379-395. Glencoe: Free Press.

Simmons, Leo W. 1957. 'An anthropologist views old age'. *Public Health Reports* 72 (4): 290-94.

Skaf, Marilyn.M. and Leonard I.Pearlin 1992. 'Caregiving: Role engulfment and the loss of the self.' *The Gerontologist* 32(5): 656 -664.

Skornia, Anna Katharina 2012. "Care and Welfare Interdependencies Through the Lens of Migration: Transnational Family Care between Peru and Italy at the Intersections of Welfare, Gender and Migration Regime." Paper presented at conference Rethinking Care: Anthropological Perspectives on Life Courses, Kin

Work and their Trans-Local Entanglements. IRC „Work and the Life Cycle in Global History“, Humboldt-Universität zu Berlin, 06/12-08/12.

Sokolovsky, Jay. 1990. “Introduction.” In *The Cultural Context of Aging: Worldwide Perspectives*, edited by Jay Sokolovsky, 1-11. New York: Bergin & Garvey.

Sokolovsky, Jay. 1999. “Culture, Health and Aging: Global and Cross-Cultural Perspectives.” In *Teaching about aging interdisciplinary and cross-cultural perspectives*, edited by Dena Shenk and Jay Sokolovsky, 207-219. Chicago: Association for Anthropology and Gerontology.

Sokolovsky, Jay. 2009. Introduction: Human Maturity and Global aging in Cultural Contexts. In: Sokolovsky, Jay. 2009. *The Cultural Context of Aging: Worldwide Perspectives*. Pp: xv-xx

Solari, Cinzia. 2006. ‘Professionals and Saints: How Immigrant Careworkers Negotiate Gender Identities at Work.’ *Gender & Society* 20(3): 301-331.

Sparr, Pamela, ed. 1993. *Mortgaging Women’s Lives: Feminist Critiques of Structural Adjustment*. London: Atlantic Highlands, N.J: Zed Books.

Stengers, Isabelle. 2013. *L’invention des sciences modernes*. Paris: Editions Flammarion.

Stott, Margaret. 1985. ‘Property, Labor and Household Economy: The Transision to Tourism in Mykonos, Greece.’ *Journal of Modern Greek Studies* 3(2) 187-206.

Strathern, Marilyn. 2004 [1991]. *Partial Connections*. Updated Edition edition. Walnut Creek: AltaMira Press.

Stryker, Sheldon. 1980. *Symbolic interactionism: A social structural version*. Menlo Park, CA: Benjamin/Cummings Publishing Company.

Tapias, Maria. 1996. ‘Emotions and the Intergenerational Embodiment of Social Suffering in Rural Bolivia.’ *Medical Anthropology Quarterly* 20(3): 399–415.

Taussig, Michael. 1980. ‘Reification and the Consciousness of the Patient’. *Social Science and Medicine* 14(B): 3–13.

Thien, Deborah. 2005. ‘After or beyond feeling? A consideration of affect and emotion in Geography’. *Area* 37: 450-456.

Thomas, Felicity. 2006. ‘Stigma, fatigue and social breakdown: exploring the impacts of HIV/AIDS on patient and carer well-being in the Caprivi Region, Namibia’. *Social Science and Medicine* 63: 3174-3187.

- Titus, Sandra L., Paul C. Rosenblatt, and Roxanne M. Anderson. 1979. 'Family Conflict over Inheritance of Property.' *The Family Coordinator* 28 (3): 337–46.
- Topali, Penelope. 2010b. 'Greek and Filipina Domestic Workers in Contemporary Greece: The Reproduction and Transformations of Domestic Work, Domestic Relationships and Female Identities.' *Journal of Mediterranean Studies* 18(2): 311-340.
- Τοπάλη, Πηνελόπη. 2005. Από την «ανάγκη» των εργοδοτριών στην «φροντίδα» των οικιακών βοηθών: Πολιτισμικές νοσηματοδοτήσεις μιας εργασιακής σχέσης από Ελληνίδες και Φιλιππινέζες οικιακές βοηθούς στην Αθήνα. Πρακτικά συνεδρίου: Φύλο - χρήμα - ανταλλαγή. Μυτιλήνη, 2005.
- Τοπάλη, Πηνελόπη. 2006. «Ασύμπτωτες σχέσεις: Φιλιππινέζες οικιακές βοηθοί και Ελληνίδες εργοδότριες στην Αθήνα». Σε *Περιπέτειες της Ετερότητας*, επιμέλεια Ευθύμιος Παπαταξιάρχης. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Τοπάλη, Πηνελόπη. 2008. «Σιωπηρές σχέσεις, διαπολιτισμικές επαφές: Η περίπτωση των Φιλιππινέζων οικιακών βοηθών στην Αθήνα». Σε *Κόσμοι της Οικιακής Εργασίας*, επιμέλεια Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, Πηνελόπη Τοπάλη, Αγγελική Αθανασοπούλου. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Trakas, Deanna J., and Giorgos Kostakiotis. 2014. 'How did we get here? 'It does not require a big brain to understand: The 'Greek Crisis', care, and health care.' *Medicine Anthropology Theory* 1(1): 42–52.
- Tronto, Joan 1993. *Moral Boundaries: A political argument for an ethic of care*. London: Routledge.
- Tsartas, Paris. 1992. 'Socioeconomic impacts of tourism on two Greek isles'. *Annals of Tourism Research* 19 (3): 516–33.
- Τσαντηρόπουλος, Άρης. 2004. *Η βεντέτα στη σύγχρονη ορεινή κεντρική Κρήτη*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Twigg, Julia. 2000. *Bathing: The Body and Community Care*. London: Routledge.
- Twigg, Julia. 2004. 'The body, gender and age.' *Journal of Aging Studies* 18: 59–73.
- Ungureanu, Camil. 2013. 'Bourdieu and Derrida on Gift: Beyond "Double Truth" and Paradox'. *Human Studies* 36 (3): 393–409.
- Vaaitinen, Tiina. 2014. 'The Power of the Vulnerable Body.' *International Feminist Journal of Politics* 17 (1): 100–118.
- van der Geest, Sjaak. 1995. 'Old people and funerals in a rural Ghanaian community:

- Ambiguities in family care.' *Southern African Journal of Gerontology* 4 (2): 33-40.
- van der Geest, Sjaak. 1997. 'Money and respect: The changing value of old age in rural Ghana.' *Africa* 67 (4): 534-59.
- van der Geest, Sjaak. 1998. 'Yebisa wo fie: Growing old and building a house in the Akan culture of Ghana.' *Journal of Cross-Cultural Gerontology* 13 (4): 333-59.
- van der Geest, Sjaak. 2000. 'Funerals for the living: Conversations with elderly people in Ghana.' *African Studies Review* 43 (3): 103-29.
- van der Geest, Sjaak. 2002a. "'I want to go!'" How elderly people in Ghana look forward to death.' *Ageing & Society* 22 (1): 7-28
- van der Geest, Sjaak. 2002b. 'From wisdom to witchcraft: Ambiguity of old age in rural Ghana.' *Africa* 72 (3): 437-463.
- van der Geest, Sjaak. 2003a. 'Respect and reciprocity: Care of elderly people in rural Ghana.'" *Journal of Cross-Cultural Gerontology*' 17 (1): 3-31
- van der Geest, Sjaak. 2003b. "The toilet: Dignity, privacy and care of elderly people in Kwahu, Ghana." In *Multiple perspectives on aging in African gerontology*, edited by Sinfree Makoni and Koen Stroeken, 227-44. London: Ashgate.
- van der Geest, Sjaak. 2004a. "'They don't come to listen": The experience of loneliness among older people in Kwahu, Ghana.' *Journal of Cross-Cultural Gerontology* 19 (2): 77-96
- van der Geest, Sjaak. 2004b. "Between death and funeral: Mortuaries and the exploitation of liminality in Kwahu, Ghana." *Africa* 76 (4): 485-501
- van der Geest, Sjaak. 2004c. 'Dying peacefully: Considering good death and bad death in Kwahu-Tafo, Ghana.' *Social Science & Medicine* 58 (5): 899-911.
- van der Geest, Sjaak. 2007a. 'Complaining and not complaining: Social strategies of older people in Kwahu, Ghana.' *Global Ageing: Issues & Action* 4 (3): 55-65
- van der Geest, Sjaak. 2007b. "'It is a tiresome work.'" Love and sex in the life of an elderly Kwahu woman.' In *Sex and gender in an era of AIDS: Ghana at the turn of the Millennium*, edited by Cristine Oppong, Yaa.P.A Oppong, and Irene Odotey, 211-232 (eds) Accra: Sub Saharan Publishers.
- van der Geest, Sjaak. 2008. 'Resilience and the whims of reciprocity in old age: An example from Ghana.' *Medische Antropologie* 20 (2): 297-311.
- van der Geest, Sjaak. 2011. "Loneliness and distress in old age: A note from Ghana.'

InRoads and boundaries: Travels in search of (re)connection, edited by M. Tankink and M. Vysma, 67-74. Diemen: AMB Publishers.

van der Geest, Sjaak., Anje Mul, and Hans Vermeulen. 2004. 'Linkages between migration and care for older people: Observations from Greece, Ghana and the Netherlands.' *Ageing & Society* 24: 431-50.

Van Der Pijl, Yvon. 2014: Who Cares? Ageing, Transnational Care Arrangements and the Question of Morality. Paper presented at the AAA (American Anthropology Association) Conference, Washington, DC, December 3-7.

van Eeuwijk, Piet. 2000. "Health Care from the Perspectives of Minahasa Villagers, Indonesia". In *Global Health Policy, Local Realities: The Fallacy of the Level Playing Field*, edited by Linda M Whiteford and Lenore Manderson, 79-101. Colorado: Boulder.

van Eeuwijk, Piet. 2005. "When Social Security Reaches its Limits: Long-Term Care of Elderly People in Urban Indonesia." In *Exploring Social (in) securities in Asia*, edited by Romana Büchel, Annuska Derks, Susanne Loosli, Sue Thüler, 74-90. Bern: University of Bern.

van Eeuwijk, Piet. 2014. 'The Elderly Providing Care for the Elderly in Tanzania and Indonesia: Making 'Elder to Elder' Care Visible'. *Sociologist* 64 (1): 29-52.

Vernier, Bernard. 2001. Η Κοινωνική Γένεση των Συναισθημάτων-Πρωτότοκοι και Υστερότοκοι στην Κάρπαθο. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Virpi, Timonen. 2008. *Ageing Societies: A Comparative Introduction: A Comparative Introduction*. Berkshire: McGraw-Hill Education (UK).

Vlahoutsikou, Christina. 1997. 'Mothers-in-law and Daughters-in-law: Politicizing Confrontations'. *Journal of Modern Greek Studies* 15 (2): 283-302.

Wacquant, Loïc. 1995. 'Pugs at work: bodily capital and bodily labour among professional boxers.' *Body & Society* 1 (1): 65-93.

Wacquant, Loïc. 2006. *Body & Soul: Notebooks of an Apprentice Boxer*. 1 edition. Oxford: Oxford University Press.

Walker, Alexis J., Clara C. Pratt, and Linda Eddy. 1995. 'Informal Caregiving to Aging Family Members: A Critical Review.' *Family Relations* 44 (4): 402-11.

Ward, Russel. 2008. 'Multiple parent – adult child relations and well-being in middle and later life.' *Journal of Gerontology: Social Sciences* 63(B): 239 – 247.

West-Pavlof, Russel. 2009. *Space in Theory: Kristeva, Foucault, Deleuze*. Amsterdam, New York: Rodopi

Whiting, John. 1954. 'PSYCHOETHNOGRAPHY: 'Shame and Guilt: A Psychoanalytic and a Cultural Study. Gerhart Piers and Milton B. Singer'. *American Anthropologist* 56 (6): 1145-46.

Williams, Fiona. 2001. 'In and beyond New Labour: towards a political ethics of care.' *Critical Social Policy* 21(4): 467-493.

Wolf, Erik. 1982. *Europe and the people without history*. Berkeley: University of California Press